

821(477)

Bergmann's

ВОЛОДИМИР ДРОЗД

ВИБРАНІ ТВОРИ У ДВОХ ТОМАХ

ВОЛОДИМИР ДРОЗД

ВИБРАНІ ТВОРИ
ТОМ ДРУГИЙ

ИРІЙ
ПОВІСТЬ

ЗЕМЛЯ ПІД КОПИТАМИ
РОМАН

БАЛАДА ПРО СЛАТЬОНА
ПОВІСТЬ

СПЕКТАКЛЬ
РОМАН

83723

«МІСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА»

ЦЕНТРАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА
ЗНАМЕННАГО РАЙОНУ

ББК 84Ук7-44

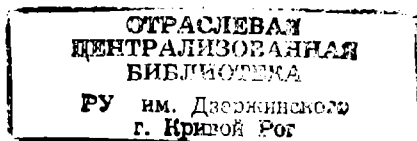
Д 75

До другого тому увійшли кращі,
найбільш популярні твори
українського радянського письменника:
повісті «Ирій», «Балада про Сластьона»
та романи
«Земля під копитами», «Спектакль».

Во второй том вошли лучшие,
наиболее популярные произведения
украинского советского писателя:
повести «Ирий», «Баллада о Сластьоне»
и романы
«Земля под копытами», «Спектакль».

Редактор *Г. І. Таран*

032014 / 9

Д $\frac{4702640201-075}{M223(04)-89}$ 5.89.
ISBN 5-333-00280-0

© Видавництво
«Радянський письменник»
1989

ИРІЙ

ПОВІСТЬ

Я вчув його, щойно ступив із сінешних сутінків на зали-
тий окропом ранкового сонця рундук: тонкий, протяглий,
паче далекий згук сурми, посвист рака в зарослім осокою
Жерелі, зеленкуватого, з темними пупирцями на спині
та клешнях, старого бувальця, який видряпувався навіть
з відра, що в нім безнадійно копошилися його нещасливі
побратими, шкеребчучи об цинк панцирами, перевалював-
ся в траву, ханко повз до води та плюхався під карячку-
ватий вільховий пень.

Я нетерпляче очікував на той поклик друге літо — від-
коли, захмелівши од чарки міцного червоного, із свідоцтвом
за сім класів у пітній долоні, відтанцював на випускному
вечорі пакульський краков'як; відколи дядько Денис уро-
чисто пообіцяв, ласкаво погладжуючи барилкувате черево,
де тільки-но зникла третя сковорода яєшні і сулія чистого,
як материна сльоза, самогону, що я у восьмий, дев'ятий
й десятій неодмінно ходитиму до міської школи, і він зро-
бить з мене людину — кухаря в ресторані чи шофера таксі,
бо і в кулінарній школі, і на шоферських курсах він має
знайомства. Мати, моя свята, схожа на іконну Марію, мати,
що мала звичку різати у вічі правду, мовила од мисника,
вимажуючи правицею, неначе рубала тупою сапкою осот на
городі:

— Я свій вік прогигібла в Пакулі, то вже ж тільки й
думки моєї, аби Михаль не крутив волам хвосту. Але ж
Дора візьме мого хлопця до себе, хіба тоді, як свисне рак
у Жерелі...

Дора — її рідна сестра, мені ж — тітка, а дядькові
Денису — дружина. Сестрина скнарість давно стали вдяч-
ною темою для материних голосінь. Побазарувавши у місті,
вона виходила на колодки і прискіпливо перераховувала,
що відвезла сестрі в гостинець і чим їй оддячила зажерлива
Дора; зворушена думками про власну щедрість, мати при-
голомшувала бабів мішками картоплі, капусти, полови,
рукавчиками маку, квасолі, сушні та крохмалю...

— А від сестри маю отакенну дулю! — гукала спересер-
дя мати і згортала з чорних, рубцюватих, ніби вельвет,
пальців однорогу маківку.

Дядько Денис у материних голосіннях уособлював саму доброту, бо зглядувався на її вдовину долю і ніколи не відмовляв викосити латку сінокосу, накопати торфу в болоті, виплести плетінь довкола городу чи привезти ломаччя з лісу.

Сусіди, базарюючи, здибувалися у місті з Дорою і ревно переказували їй материні нарікання, на що тітка розпалювалася, махала білим ридикюлем і перелічувала майже нові юбки, кофти і Денисові штани, що їх віддала вона невдячній пакульській хвойді; банки варення, компоту, булки, оселедці, бублики, цукор, дріжджі, що попливли з її щедрих рук у Пакуль до ненажерливого, невдячного рта отої кугутки, отої тринькачки, яка не знає ціни заробленій копійці, якій здається, що у місті гроші самі ростуть, наче на вербі в її городі груші.

Якийсь час сестри перебували в стані холодної війни, і ми з матір'ю, привозячи на ринок картоплю чи яблука, десятою дорогою обминали вулицю, де мешкали Солом'яники. Це не вельми подобалось мені, бо в хаті тітки Дори, відколи вона торгувала в пивниці, не переводилися солодощі. Найчастіше нас пригощали какао з молоком та цукристими рогаликами, що похрускували на зубах, і місто з раннього дитинства мрійно пахло мені звареним на молоці какао. Але минав тиждень-другий, сестри буцім випадком здибувалися на базарі чи в пивниці, кидалися одна одній в обійми, цілувалися і плакали від зворушення та щастя, заливаючи міські вулиці потоками сліз, аж бідним городянам доводилося кілька днів по тому плавати в човнах та ночвах.

Я перейшов у дев'ятий, минало друге літо, а рак усе мовчав, буцім його давно не було під вільшаним пнем, хоч я того рака ловив щотижня, скаламучуючи воду в ковдобині дерев'яним бовталом, і знову випускав на волю в надії нарешті вчути віщій посвист. Бо ж мріями своїми я був давно у місті, за Собакаревою горою, де піщана полівка впадала в чорне річище асфальтів.

Ці нічні марення над книгами біля пічного віконця, на яким блимає, виштрикуючись із картопляного кружальця, червоноястий вогонь каганчика, і вихоплені ним з п'їтьми вервечки літер ведуть тебе в казкові антисвіти, антипакулі, де все не таке — і земля, і небо, і люди, і ти сам: казкові антисвіти починаються за Собакаревою горою. Ці нічні марення біля саморобного детекторного приймача, з навушників якого прохоплюється то оперна арія, то уривок

футбольного репортажу, то щемливий наспів скрипок, що їх нахабно забиває дуже далеке джеркотання, бо приймач уперто відмовляється настроюватись на одну хвилину, а прослуховує увесь світ, що починається за пакульською околицею. Ці нічні марення після задухи пакульського клубу, де ти побачив ще один сон з розплющеними очима, і хоч уже лічиш, винесений юрмою під зоряне небо, дні до щасливого менту, коли біля клубу знову призивно зататакає движок кінопересувки, весь ти ще там — у країні кінотіней, в чорно-білій ілюзії, яка тебе так вабить і куди ти ладен хоч зараз летіти, як летить журавель в ірій, бо ж тут, у Пакулі, ти лишень тимчасово. Пакуль — тільки передпокій твого справжнього буття, епітимія за невідомі гріхи, випробування, прелюдія, навіть не переднє слово, а лише епіграф грубезної книги, в якій тобі ще належить написати величну оптимістичну трагедію, бо ж палке серце твоє сповнене світлого, хай дещо й книжного, героїчного ентузіазму.

І ти змахуєш крильми, що виростають за спиною з-під вилянялої від прання ситцевої сорочечки, та легко здіймаєшся над срібночолими вуличками, над залитими місячним сясвом садами, над блакитною рікою сільської вулиці, що по ній, взявшись попід руки, пливе гурт перестиглих пакульських дівчат, захриплими голосами виводячи після кожної російсько-українсько-білоруської частівки про «мільонка» занесений здалеку приїжджими торфовиками приспів:

Апатури, тури, тури,
Апатури, тури, ра!..

І вже ти щасливо одриваєшся від безглузлого «апатури», уже потріскує твоє коріння, що глибоко вросло в пакульський чорнозем, уже душа твоя повниться передчуттям здійсненого тобою, нечуваного у віках подвигу в ім'я людськості, в ім'я всесвіту, бо ти мислиш за цих хвилин таки всесвітніми масштабами. Уже звучать над твоєю головою хорали вдячності і слави, ніби на останніх кадрах кінофільму, аж тут мати грюкає сінешними дверима та гукає в місячну літню ніч:

— Де тебе носить по досвітках? Корову ранком хто пожене?

Крила за твоєю спиною в'януть, опадають і ти плюхаєшся охляп на колоду під тином, глипаєш очима і бачиш перед себе вирлооке глинище, сухореброго в'яза з шапкою лелечиного гнізда на верхів'ї, приземкувату, перехняблену

бригадну стайню, під стріхою якої дівки навсипуще голосять:

Апатури, тури, тури,
Апатури, тури, ра!..

Моє життя в ці роки — саме чекання, передчуття чогось праздничкового, невимовно прекрасного й ідеально чистого. У кожного дитинства, мабуть, є свій ирій; моїм ирієм було місто за Собакаревою горою.

І нарешті рак у Жерелі свиснув, я скинувся, мов кавалерійський кінокінь, що вчув поклик бойової труби, стрибнув через перелаз на задвірок та зирнув у бік міста — за вишняками ніжно-блакитне ранкове небо підпирав стовп куряви, буцім на Пакуль набігав гайсакуватий вихор. Скоро долинуло знайоме дзеленькотіння велосипеда, шпаркий передзвін розхитаних спиць, педалей, крил, ланцюга, що теленькали, джеркотіли, бамкали, погримували на різні голоси, лякаючи пакульських псів, аж вони тікали світ за очі в поля та ліси, а котрі були прип'яті в дворах, забиралися під рундуки і затуляли лапами вуха.

— Мамо, рак у Жерелі свиснув, і дядьків велосипед брязкотить під селом! — гукнув я, вбігаючи, схвильований, до сіпєць, де мати лушила квасолю.

— Іди ж, синку, та натруси для дядька груш із верби, — мовила мати, підводячись і хрестячись на світлу пройму дверей. — Се вже він по тебе, сон мені сьогодні такий побачився. А заодно і Маньку забере. Бо сама я мучитися з нею не хочу.

Я вхопив корзину і почимчикував у кінець городу, де сріблилась розлога, гілляста верба. На хвильцях її листу поважно вигойдувалися жовто-рожеві огузкуваті грушідулі. Забравшись на тин, я трусонув гілляку, і на стежку, в картоплю, бадилля якої вже темніло й жухло, важко, смачно загувало. Назбиравши повнісіньку корзину груш, притьма побіг до хати. А вулицею уже котив дядько Денис, збиваючи хмару куряви юхтовими чобітьми, якими гальмував об дорогу. З куряви випірнало заднє колесо велосипеда, буцім під дядьком басував норовистий кінь.

Наступної миті з сірого оболока молодо вистрибнув дядько Денис, впевнено став на ноги, малиново зблиснувши лампасами генеральського, перекупленого по війні на товчку, галіфе, і взяв велосипеда на руку, наче тітка Дора ридицюль. Ще шалено крутилися колеса, обвинені мотуз-зям, аби старенькі шини не вибалушилися з ободів, а дядь-

ко Денис уже зняв сірого фетрового капелюха і труснув ним, вибивши пилюгу, яку вітерцем покотило по городу до вишняків; відтак легко і граційно обмахнув крисами капелюха кітель з мідними гудзиками кишень, галіфе та передки юхтових чобіт. Аж тоді зирнув на мене й урочисто одвів убік правицю з капелюхом:

— Ну, парубче, нове життя нового прагне слова!..

Дядько Денис знався на поезії — він читав газети. Моє серце радісно тельнякнуло у щасливім передчутті перемін. Вдячний, я простяг гостеві корзину з плодами щедрої пакульської землі і продекламував, аби засвідчити, що теж не ликом шитий:

— Ось на наших землях урожайно, хлібно!..

Дядько Денис одяг капелюха, узяв грушу за хвостик і повільно поніс до рота, чітко окресленого рожевими, мов щойно начинені ковбаси, губами; проте груша затріпотіла крильми, кукурікнула ламким, сиплим голосом молоденького півня та, залишивши в дядьковій долоні хвоста, пурхнула до верби. Слідом, обсипавши мене жовто-рожевим шір'ям, з корзини шугонули, лементуючи й лопотячи крильми, усі до одної груші і табунцем поминули низько над городом. З несподіванки я випустив корзину, а вона й собі зіп'ялася на лозові поження та подріботіла по стежці у вишняки, вихлюючи гладкими, опасистими боками, наче пакульська фельдшерця. Матір, що саме вийшла з сінець на задвірок, побігла корзині навперейми, упіймала за дужку і повісила на тин. По тому витерла фартухом чорну, як підгоріла хлібна шкоринка, долоню, подала гостеві:

— Драстуй-бо, Денисе.

— Приїхав я по твого паливоду, Параско.

— А як же це воно буде, га? — Мати піднесла до очей, що враз зчервоніли і наповнилися слізьми, край фартуха.

— А так буде, що він у мене людиною стане, і коли матиме голову на плечах, а не пусту макітру, за десяток літ, а то й раніше, підкотить ось до цих ліщинних воріт на власній «Победі». Ну, урвителью, одна нога тут, одна там — до школи по документи!

Я озирнувся на матір. Вона відняла фартух од очей і тихо проказала, благословляючи мене в довгу путь:

— Ходи, синку...

У шкільнім коридорі було порожньо (святково, першOVERеснево пахло олійними фарбами та крейдою). Я постукав у двері директорового кабінету і, не дочекавшись на відповідь, несміливо переступив поріг. На столі між клас-

них журналів бовваніла синьо-фіолетова школярська чорнильниця, цяцькована вухастим зайчиком. І я, знаючи давню звичку нашого директора перевтілюватися в чорнильницю, коли хотів, аби його не турбували (перевтілювався він так мистецьки, що завуч, який сидів в одному з директором кабінеті, часом вмокав у ту чорнильницю ручку) пильно подивився на мальованого зайчика та голосно проказав:

— Семене Семеновичу, даруйте, але я до вас у дуже невідкладній справі.

Чорнильниця бубнявіла, наче квасоля чи гарбузове зерня напровесні у мокрому рукавичку, кільчилася, росла і вже за столом сидів директор з одутлим фіолетовим обличчям, лагідними очима і родимкою на щоці.

— Що тобі, Михайле?

— Іду од вас, Семене Семеновичу... — сумно й значимо проказав я, переминаючись з ноги на ногу біля велетенського картонного глобуса на підлозі. — Ось так... Прощаюся на віки вічні з Пакулем.

— Куди ж вам стелеться дорога з рідних пенат?

— Світ широкий, Семене Семеновичу... — Я задумливо крутнув глобус, він замерехтів синіми цятками океанів і жовтизною пустель. — Хіба птах, який, відчувши дужі крила, вилітає з гнізда батьківського, знає, де він виспівуватиме завтра? Поки що я потрібен в Іррії, на берегах Стрижня. А завтра... Завтра пові обрії простелються переді мною. Людям мого — акторського — фаху не випадає глибоко вкорінюватися. Народ прагне нашого живого слова, а мистецтво — це щоденна самопожертва. Спідаєш у Москві, обідасш у Києві, а вечерю для тебе уже готують в Одесі. І так — усе життя...

Моє обличчя випромінювало сумнувату, але щасливу зреченість. Того літа я прочитав щедро ілюстровану книгу про акторів пересувного театру, снів тільки акторством і промовляв цитатами з тої книги.

— А як же література? — співчутливо поцікавився директор.

— Вибираю, де важче, Семене Семеновичу, як ви нас і навчали, а не шукаю легких шляхів у житті. Наше красне письменство поки що успішно розвивається, а тепер катастрофічно відстає від життя. Народ кличе на сцену. І я — йду.

— Сцена є і в Пакулі. Правда, трохи вищерблена наша сцена...

— Історія світового театру не знає великих акторів без глибокої внутрішньої культури. Я можу набути її тільки

в Ирїї, ви самі це розумієте. Не про себе дбаю, усе, що набуду, віддам людям. Я обов'язково запрошу вас на свою прем'єру, Семене Семеновичу...

В моїх очах мерехтіли вогні великого міста, висвітлені вечірніми ліхтарями велетенські афіші про виставу з участю Михайла Стриженського (це звучало мужніше й серйозніше, бо що таке — Решето?), майдан перед театром запруджено людом, шанувальники і шанувальниці з квітами в руках, відчай в очах тих, кому не поталанило дістати квитки на сьогоднішню виставу, і десь там, за спинами, скромний, тихий Семен Семенович; я беру його під руку і веду крізь натовп, люди шанобливо розступаються і встеляють нам, Учневї й Учителю, дорогу квітами, радісні сльози виблискують на віях мого колишнього директора, я й сам трохи не плачу від розчулення та вселюдської любові...

Тим часом директор уже хукає на печатку і обережно прикладає її до довідки про закінчення Михайлом Решетом восьми класів Пакульської десятирічки. Віддавши папірця, Семен Семенович скоса зиркає у вікно і піднімає цяцькований чорнилом палець:

— Чуєш?

Я прислухаюсь, але нічого не чую, окрім лінивого кумкання жаб у Замглаї.

— Оцього ніколи не забувай, Михайле...

Вчасно проковтнувши іронічний посміх, я поважно киваю і виходжу за двері.

Мати доїла в дворі корову Маньку. Дядько Денис, смачно плямкаючи, пережовував яєшню з салом і зелено-жовті, бо давно не дощило, огірки. Наливав з барилкуватої німецької фляги перваку (було ж це скоро по війні, задовго до Указу) весело будьздоровкався до себе і перехилив за білі, ніби виточені з рафінаду, зуби. Дядьків капелюх величався на подушці, що вивершувала ліжко. Я поклав документи в кошовку з одежиною, яку вже наготувала мати, одяг дядькового капелюха і зазирнув у засиджене мухами дзеркало. У його склі відбилася моя тонкошия подоба, схожа на мухомора, рахітична ніжка якого підпирає пишну, крислату парасолю. А все ж я собі подобався під цим фетровим знаком, символом, клейнодом міського життя — і тим солодшим був щем від думки, що я ніколи не носитиму капелюха, а ходитиму, як і тепер, голомозий та в дешевенькому бавовняному костюмі, усі ж зароблені талановитим лицедійством на сценах світових театрів гроші.

витрачатиму на книги для пакульської бібліотеки: її збудують на мої кошти в центрі села, де тепер Затиряхів город; а ще заасфальтую дорогу від Пакуля до Ирїю, дорогу, де щовесни і щосені тенуть у непролазній грязюці машини, підводи, люди; я не відкрию свого імені, а переказуватиму пакульцям гроші від невідомого адресата, мені не потрібна дяка, аби тільки нарешті була дорога...

Цієї зворушливої хвилини владна материна рука зняла з моєї голови капелюха і обережно поклала знову на подушку.

— Рано в тилігента пнешся! — казала мати, сердито погримуючи дійницею. — Ти спершу вивчись, щоб у тій дурній голові ще щось було, окрім прочотних книжок, а тоді вже й людську одежину приміряй... — Вона поставила у мисниках дійницю, сіла на краєчок лави, ніби в гостях, склала на грудях руки і завела свою балачку. — Я оце, Денісе, все хочу тобі, як людині вченій, розказати. Що з ним, сибірним, ото з весни було лучилося, аж досі мені страшно. Почало його раптом ні з того, ні з сього писати — і увечері при каганці було пише, і вранці до корів пише, і вдень, свиню на вигін вигнавши, сяде під коморою й пише, а до того свиненяти й оком не кине. Колись отак прибігло додому і молоду цибульку витолочило, а він — під коморою з писаниною своєю. Я таки повела його до Улити, шептухи пакульської. Пошептала вона — помогло. Оце вже ніби не пише. А я все думаю, чи йому від тих книг у голові не по-вредило?

— Що писав — стихі? — блимнув на матір дядько Деніс, буцім мене й не було в хаті.

— Не стихі, а каже ж — вірші...

— І стихі, і вірші, Параско, — се баловство. Се таке, що кожен зуміє, ось хоч би і я, аби гулящий час був. Для віршів великого ума не треба, це не кредит-дебет рахувати, де за кожною цифрочкою — велика копійка. Вулиця-куриця, коза-лоза, — ось уже й вірш. Одне слово, для хлопця, якому у люди вибиватися, це непутяще заняття. Хоч і є поети, які з віршів добрі гроші мають. Кажуть, що київським за рядок по карбованцю платять. Але щоб у столичні поети проштовхнутися, не наші з тобою знайомства потрібні, Параско. Останню курку продаси, без сорочки зостанешся, а все мало буде. Та ще ж треба знать, у яку руку сунути. Світ тепер такий, Параско, що без блату, як казав Тарапунька, ані туди, ані сюди...

— І не хочу в поети, актором буду! — гонористо заявив я з хатнього порога.

— Є в мене актьор знайомий, у Дориній пивниці стрічаємось, — нарешті завважив мою присутність дядько Денис, — так він шосту зиму у драних рукавичках ходить. Як іде містом, кулаків не розтуляє, аби голими пальцями в очі людей не світити...

Тікаючи від приземленого дядькового реалізму, я прищипнув його мову дверима, і вона жалібно заскавувала, наче цуценятко; я був янгол з матеріної ікони на покуті, янгол, що лине сказати останнє «прощай» свідкам свого скороминущого босоногого дитинства. Я зіп'явся на сінешний поріг, змахнув крильми, наче корова Манька, коли вибиралася з болота, і злетів над хату. Сумнувано-солодка ніжність повнила мою душу. Крила із срібної іконної фольги лагідно шелестіли за спиною. Унизу темніла широка, наче город, цяткована острівками зеленого моху, іржавими втулками, шинами, культьянками сівалок стріха. Відколи пам'ятаю себе, усе те залізаччя й моховиння бачилося знизу, з городу таким загадковим та принадливим! Тріумфуюче повеличавшись на задимленім димарі, наче лелека на гнізді, я ковзнув униз, виписав над городом загаголину і, опустившись на парасолю любистку, що гойдалася на гілкому пагоні, меланхолійно прошепотів: «Прощай, любистку...»

Потім перелетів на кущ бузку, з якого стриміли руді патирчаки не зламаного напровесні квіту, попрощався і з ним. З бузку пурхнув на яблуню, з яблуні — на грушу, з груші — на тин.

Під тином у городі кущився мороз. Наприкінці літа він синьооко прозирає з-поміж густого корицевого пагіння, нагадуючи, що час мені до школи, і цвів усю осінь, до першого снігу. «Зірву зо три квіточки і покладу між сторінок підручника, — я зняв крила, що, мерехтячи, полетіли в капусту, і стрибнув з тину. — Хай вони нагадують про моє дитинство. Бо навіть подумки я вже ніколи не повернуся в Пакуль. Пакуль — це назавше минувшина, учорашній день мого життя. Мати наїздитиме до мене в Ирій. А коли стану великим актором, заберу її з Пакуля до себе в місто».

Корова Манька, лискаючи зеленими боками, передибала залитий сонцем двір і через тин лизнула мене в щоку. Корова любила мене, я любив корову. Бо обоє ми тут, у Пакулі, були тимчасовими гістьми, обоє були не від світу пакульського, обоє снили на пакульському грузькому чорноземі Ирієм.

І сьогодні нам обом всміхнулася доля.

Манька була вроджена міська корова. Мати купила її в діда Єврася. Манька молочна, казав дядько Денис, а на базарі неодмінно придбаєте і якусь хворобу, бо хто продає здорову корову? А ще ж Єврась не вимагав одразу всіх грошей, а тільки половину, що при хронічним материнім безгрошів'ї важило найбільше. Мати дістала із скрині налигача (лежав там, відкопи пакульський фінінспектор повів з двору нашу корівчину на власнім паскові) і притарганила Маньку з викладеного цеглою Єврасиною двору до нашого, де Маньці було багна по черево. Ми поставили Маньку на призьбі, а двір я заповзявся осушити, прокопавши канаву з-під тину на городець. Городець посмачило гноївкою, і влітку картопляне бадилля викохалося навдивовижу. Але на картоплю напав немилосердний колорадський жук. Люди в селі пліткували, що колорадського жука наслала на Пакуль корова Манька, бо вона — відьма.

Третього дня міську гостю випустили в череду. Але, звикла до пійл та посмаченьок, корова не зміла пастися і, виголоднівши, чкурнула через поля в Ирій. Ми ж з матір'ю безнадійно шукали в лісі вовчих недоїдків. Аж приносить листоноша бандеролю від дядька Дениса. Розрізали мотузки, розламали сургучеві печатки, а в бандеролі, загорнена в газетний папір, — корова Манька, жива-здорова, тільки схудла, бо ж, звісно, як наша пошта працює — від Ирію до Пакуля вісімнадцять верст, а бандероль три доби йшла. Мати корову в припол, віднесла в череду: Манька як похопилася траву гризти, і не скажеш, що міська.

Та перегнали череду на болото — і нам з матір'ю новий клопіт. Першого ж дня Манька по черево загрузла в багні, витягали трактором, що волочив грабарку. Невдовзі тракторів на лугах не стало, сіно склали в стоги, то мусила мати серед літа мочити солоди, добувати дріжджі, варганити в банякові за комином хмільне пійло: Манька загрузала щотретього дня, і тим пійлом віддячували ми пакульцям, які, полишивши торфові кар'єри, рятували нашу зеленобочу корову.

А позавчора Манька трохи не віддала коров'ячому богові душу. Поки я, покликаний підпаском, прибіг із жмутком вірвовок та пляшками на болото, з-поміж купиння стриміли самі роги. Голова Маньки упокірено лежала на торф'янистім багні, і тріумфуючі гедзі обсіли її заплакані очі. Бігаючи від кар'єру до кар'єру, я накликав людей. Мужчини, меланхолійно посмоктуючи самокрутки, радили дорізати Маньку, аби хоч з м'яса мати якийсь зиск.

Я понуро відмовчувався. Випивши сулію пійла, чоловіки поплювали в долоні і взялися за вірьовки. Було те скоро пополудні. Сонце котилося по стріхах пакульських хат, а Манька все ще стояла в болоті, лишень спина її, широка й пласка, малахітовою брилою зеленіла в твані, наче в підручнику з астрономії земля, що лежить на трьох китах. Укоськані мужчини віддихувалися на купинні, зиркаючи в бік села, чи не несе Решетиха ще сулії. Але мати була на буряках і не знала про оказію з Манькою.

— Таки доведеться, хлопче, прирізати, — розсудливо казали пакульці. — Бо спочіє — тут їй жаба й циці дасть.

Жаб і справді було в болоті достобіса, вони вже погрозово кумкали між купиння. Я прошпортався до Маньки, вмочив руку в bagno і різким порухом виписав на зеленій спині корови два широкі розмашні крила. Пакульські дядьки, зрозумівши мою задумку, вхопилися за вірьовки, піднатужилися; Манька що було сили замахала мальованими крильми, розбризкуючи увсібіч твань, і під наші підбадьорюючі згуки спроквола вибилася з bagno та знялася над болотом; осяяна пурпуровим призахідним сонцем, вона перелетіла через торф'яні кар'єри і опустилася на лузі, серед табунів гусей, що з криком та гелготом кинулися врозтіч. Коли я з налігачем підбіг до корови, вона зголоділо гризла витолочений гусьми моріг і кавалки підсохлої твані осипалися з її спини.

Хоч пригода закінчилася щасливо завдяки моїй винахідливості, материн терпець увірвався, і вона присяглася найближчої неділі відвести корову Єврасеві. А тут нагодився дядько Денис, і Маньчина доля була остаточно вирішена.

Зворушений спогадами і думками про щасливе майбуття своє, я багато міг би сказати сьогодні корові Маньці. В її банькятих очищах, як і в моїх, синіло марево далеких доріг. Натомість — за таких хвилин найтепліші слова видаються сухими і невиразними — я підступив до тину, почухав Маньці за зеленим вухом і поцілував її в мокру прохолодну твар. Корова вдячно кліснула віями, а мати заголосила з ганку:

— Ой, боженько ж мій, та він зовсім недоколиханий від тих книг зробився! Погляньте ж, Денисе: корову цілує...

Отак навіть матері часом підкислюють найзворушливіші хвилини нашого життя.

Дядько Денис реготнув, аж кури тривожно кудкудакнули в малинник, ступив і зняв з тину налігача. Я стрімголов метнувся до хати по кошовку з сидором,

одежиною та документами. Коли знову вискочив на задвірок, дядько вже молодцюватого сидів на корові, обвинувши налигачем роги. У сірім фетровім капелюсі набакир, у темно-сірому, хоч і припорошеному пакульською пилюкою кителі, в юхтових чоботях і генеральському галіфе з малиновим полум'ям лампасів дядько Денис бачився казковим лицарем, що під бравурні поклики сурм ось-ось рушить на ворога. Матір вишморгнула з-за плетня та подала дядькові гнучкого патичка:

— Вона, бісова худобина, часом як упреться — хоч кілка на голові теши.

По тому мати зирнула на мене (я ладнав до дядькового велосипеда кошовку), і мотузки її висхлих, вимарнілих губ здригнулися, перехльостнулися в тугий вузелок, мати заплакала. Я поставив ногу на педаль і наготувався сказати матері втішні й гідні сьогоднішнього дня слова. Це мали бути високі слова про птаха, що хоч і виклюнувся з яйця на корячкуватім пакульськім в'язі в кінці городу, а щойно заосеніє, уже ладнається в далеку дорогу в сонячний ірій, бо там — його земля, а тут він — лише гість. Проте Манька, яку дядько Денис спрямував на полівку, що вела до міста, раптом хвецьнула копитами задніх ніг, вигрібши вирву, в якій пакульський колгосп досі викохує гладющих карасів, і щодуху помчала в бік Ірію.

— Михайло, наздоганяй! — донеслося дядькове з-за сірої оболочки, що облягла наш куток; я натиснув на педаль, пірнув у хмару куряви і вхопився за кілчик Маньчиного хвоста, оспіваної красним письменством.

— Мамо, так ви ж приїздить у неділю! — встиг ще гукнути до матері, і нездоланна сила підхопила, понесла мене.

Я ледве спромагався кермувати, аби переднє колесо велосипеда не підгорнулось та не кинуло мене сторч головою в колію, на битий шлях, обабіч якого крізь завісу пилюки мерехтіли, наче колісні спиці, засвічені сонцем верби.

Аж під Ірієм, вицургеливши мене й дядька на Собакареву гору, корова нарешті притомилася, стихила біг і залякла посеред шляху, широко розчепривши задні ноги: мати щедро напоїла її, аби видалася Єврасеві бокуватішою... Дядько Денис хвацько зіскочив з корови і витанцьовував край дороги навприсядки, розминаючи зімлілі ноги. Відтак одвернувся і застиг, мрійливо зорячи в передосінні поля. Я й собі став до дядька спиною та заповзався ловити рибку з іншого боку степової дороги, милуючись з безкраїх ланів, що стелилися просто моїх очей, ланів,

крізь які поволі простував сизий серпневий вечір. Розплавлені прижухлі тони темнішали, підмальовуючись то рожевим, то тремтячо-зеленим, і вже одна барва горіла над іншою, розписуючи баню над полем обвугленими кольорами, а теплі ожереді соломи були схожі на чіткі хмари, що опустилися з небес, і які, коли тільки споночіє, спливуть догори. Багрянні смуги на обрії тугішали, звужуючись, і були схожі на лаз у той задушливий день, який щойно кипів над землею і оце неквапно утік. Між бур'янами дзвеніли обпаленими, скров'янілими пелюстками маки, і чорний смуток, просіяний між ними, вивіювався увсібіч тихо і замислено. Вервечки березки спиналися на стебла лободи, купчилися поверх трави, і її білі квітки дзвеніли довірливо й мило... під бриніння потічка, що народжувався з-під корови, повнвився моїми та дядьковими стараннями і вже гомінливою річечкою збігав з Собакаревої гори в долину, відрізаючи нас від Ірїю.

...Смеркало, і звужувалося поле, все тугіше підперсзуючись цупким перевеслом обрїю, і дорога білою стрілою гнулася від небокраю до небокраю. Обриси горбів спершу гострішали, підмальовуючись з одного боку тіннями, а потім розпливалися, ховаючись один за одним, тонучи, і вже усе поле вирівнювалося, стаючи однотонним... Місто оддалік проростало вогкими листочками вогнів.

— А все ж, Михалю, ми ще приїдемо в Пакуль на власному автомобілі! — раптом прорік дядько Денис, пробуджуючи мене від мрійливого споглядання нашої чарівної природи.

Він підняв залишений мною на узбіччі велосипед та, обережно перекинувши ногу, всівся в сідло. Пружини голосно зойкнули, і колеса глибоко заноричилися в пісок. Корову, що помітно спала з боків, дядько узяв правцею попід черево і поклав до кишені ширококрилого галіфе, голова Маньки з підпиляними рогами зеленіла над малиновим генеральським лампасом. Я сів на раму велосипеда між дядькових рук.

Дядько Денис відштовхнувся ногою від землі, колеса зашертотіли по стежці, і ми, шукаючи броду, покотили з Собакаревої гори вздовж потічка, який вирував...

ВЕЧІРНЯ ПРОГУЛЯНКА ПО ІРІЮ

...Ірїй — це казкова країна, де ніколи не буває зими, де сонце днює й ночує на ясно-зелених пагорбах, де карасі надвечір вичалапують на піщаний беріг і лагідно бесіднують

із щуками та акулами, де вовчиці вигодовують своїм молоком ягнят, а леви наглядають за курчатами, аби ті не заблукали в лісових нетрях; Ірій — це край, куди щосені поспішає птаство і звідки воно повертається весною, аби в нас перелітувати, буцім міські дачники; це край, звідки дме теплий вітер, що приносить відлигу у найлютіші морози, і якщо мати, мерзлякувато грюкнувши хатніми дверима, з надією в голосі скаже увечері: «Вітер з гóрода...» — ти, тулячись до вихолодаючого комина, папевне знаєш, що завтра сіверець не пронизуватиме наскрізь твою куфайчину, і завтра ліпитимуться сніжки, і на великій перерві клас на клас піде війною, а після школи ти допізна ковзатимеш з гори, підмостивши до блиску вишеретувану бляху; Ірій — це країна морозива в крихких хрускотливих відерцях, які обгризаєш, наче шкірку груші, аби потім надовше лишився в роті смак солодкого закрижавілого молока, країна кавунів, що ними радує тебе матір, щасливо продавши антонівки, країна червоних півників на дерев'яних скіпках і пістолетів, таких схожих на справжні, пістолетів, що звабно темніють на вітринах крамниць, недосяжні для твоєї дірявої кишені, країна морсу, ситра і халви; Ірій — це країна, звідки кінщик привозить щотижня пові кінофільми, а бібліотекар — книги, і де ці кінофільми знімаються, а книги пишуться та друкуються незбагненно розумними й освіченими людьми; Ірій — це країна, де існує насправжки те ідеально прекрасне життя, про яке тобі з першого шкільного дня розповідають учителі і про яке так гарно пишеться в книгах, країна молочних рік і медових берегів...

Ірій — це країна твого майбутнього.

Радісно та щасливо, як і належало справжньому школяреві, ступав я по викладених плитками шоколаду хідниках до своєї нової школи. Шоколад, розімлілий від все ще гарячого серпневого сонця, м'яко пружинив під гумовими підощвами парусинових черевиків. А від перехрестя вулиць пливла назустріч мені школа — білий повітряний замок, що мінявся, наче марево в степу спечного дня, і легенько погойдувався над шоколадними хідниками, приланцюжений цегляним підмурівком. Я забоявся, що школа відірветься від шоколадних плит і попливе у безвість, цятковану білими кучматими хмарами, а я гнатимусь і не наздожену. Але поки що школа трималася землі, і крізь її білясто-прозорий, ледь підсинений чорнилом дзвін бовваніли на шкільнім дворі зеленоголові тополі. Я ступив на ганок, і школа гойднулася піді мною, як гойдається човен,

проте я ледь завважив те погойдування, я подумки підбирав слова, з якими звернуся до директора, подаючи йому документи й заяву.

«Шановний товаришу директор, — скажу я йому, — я розумію, що класи вашої школи переповнені і приймаєте ви мене напередодні навчального року лише через те, що вас просив за мене мій дядько Денис, з яким ви тягали по грузьких фронтних дорогах гармату-«сорокап'ятку», я все це знаю, але ви, будь ласка, не подумайте, що я так і й, що я тільки, як каже тітка Дора, за проєкцією; ви не пожалкуєте, я ще прославлю вашу школу, тобто вже нашу, коли стану великим актором, я запрошу вас на свою прем'єру, і взагалі я люблю вас і люблю нашу школу, що гойдається, наче човен, на асфальтовому плесі. Я зберу металобрухт з усієї Солом'янки і школа обов'язково вийде на перше місце в Ірії; я вже пагледів на Солом'янці аж три іржаві німецькі тапки, що слугують солом'янським псам за будки, а на дулах їхніх гармат солом'янські жінки сушать білизну, а на гусеницях сіють цибулю, що виростає геть синя. А ще я міг би узяти шефство над телям — літ зо три тому я подавав на колгоспне правління заяву за заявою з проханням дозволити мені доглядати на фермі теля, як про це написано в газеті «Зірка»; правлінці благодушньо сміялися з моїх писань на аркушах у косу лінійку, бо ж вони не читали газети «Зірка», проте настирливість моя перемогла й після еної заяви мене послали до завідуючого фермою, який і зазнайомив з двомісячним бичком Федором. Я щодня, вранці і увечері, носив Федорові по корзині пирію, а той лизав мені долоні шершавим язиком, а мати сварилася, що я роблю дурну роботу, поки кури клюють капусту. По тому Федора одвезли на бойню. На жаль, в Ірії немає ферм. Але я можу рубати дрова для пенсійних бабусь, доглядати хворих, читати сліпим книги, гратися з малюками в дитячих садках, малювати плакати для шкільних вечорів і парадів, чергувати в шкільному буфеті, копати картоплю на шкільному городі або садити дерева (це я добре вмію), допомагати бібліотекарці, косити траву в шкільному саду, згрібати з машин біля кочегарки вугілля, забувши на мент про своє високе покликання актора, аби лишень ви, шановний товаришу директоре, не подумали, буцім я — за проєкцією...»

Зворушений з власного щиросердя, я обережно поторгав двері директорового кабінету. Але двері були замкнені. Верхами на швабрах повз мене довгим лунким коридором проскакали, брязкаючи відрами, прибиральниці; по стелі:

від люстри до люстри повз монтер, затиснувши в губах перегорілі лампочки, ніби чоботар гвіздки; він зиркнув на мене згори одним оком, буцім грак на муху, і прошамкотів, не розтуляючи вуст:

— Директор на зашеданії...

Я поважно кивнув і, проковтнувши глибоке розчарування, позаяк моя промова годилася зараз хіба що язикові на підметки, попхався через коридор до кімнати секретарки. У крихітній кімнатульці стояв широкий двотумбовий стіл із старезною, проте гонористою друкарською машинкою на горбу, а біля машинки із склянки з золотистою обвідкою стримів рожевий пуп'янок троянди.

— Драстуйте... Ось, документи приніс! — сказав я голосно, не зводячи очей з квітки.

І пуп'янок почав вочевидь розпукуватися та хорошитися; листочки здригнулися й стали руками в зеленій газовій кофтині з мереживними оборками, а рожеві пелюстки склалися в молоде, вродливе обличчя секретарки. Вона усмінулася до мене, як усміхаються до дзеркала, й сухим, наче черствий рогалик, голосом повідомила:

— Школа уже укомплектована.

— З товаришем директором домовлено... — мовив я, як наказував дядько Денис, і багатозначно зазирнув у прозорі, буцім краплі роси на трояндових пелюстках, очі секретарки.

— Тоді сідай.

Але я не хотів продатися за мідяки, а ще боявся закохатися у вродливу, позаяк не мав сумніву, що це було б кохання без взаємності (крізь газову кофтинку в її серці бовванів, наче заспиртований у банці зоопосібник, молодий лейтенант із Ирійського військового училища), і тому поспіхом віддав документи та вибіг на вулицю.

Я боявся закохатися, бо досі кожна закоханість коштувала мені страждань.

Уперше я закохався, коли пішов до четвертого класу. Учила нас вчителька із сусіднього села. Вона залишала в нашій хаті брезентового плаща, а по уроках заходила по нього, і я проводжав її вербовим шляхом аж до мосту через пересохлий потічок. Одного осіннього дня вона не з'явилася на урок, а на завтра сказали, що вчитиме нас пакульський вчитель, а колишній нашій учительці знайшлося місце в її рідному селі. Я так глибоко страждав, аж почав писати вірші до стінної газети. Однокласники не здогадувались про мою закоханість і дискутували, де я беру слова: одне з тої книги, друге з тої, та й в'яже віршики, наче вінки

цибулі. Останнє моє кохання — теж нещасливе. Я закохався в дочку голови пакульського колгоспу, панькувату дженджуристу однокласницю, за якою пакульські хлопці ходили чередою, а позаяк я не мав ні швейотових штанів, ні велосипеда, ні гармошки, та й взагалі був шмаркач, а не парубічко, то тільки назирці ходив з нею від клубу та з-за плоту дивився, як вона цілується з черговим джигуном; серце мов в такі хвилини розривалося з розпуки і я обіруч ледве втримував його в грудях.

І все ж лиха доля мене не обминула: першого шкільного дня я закохався.

Нас, вбраних і підстрижених наче кущі жовтої акації вздовж Ирійського бульвару, нанизали на довгу виструнену шеругу та залишили сохнути на подвір'ї школи; відтак з-поміж учительського гурту виступив директор і почав промовляти схвильоване першOVERеспеве слово. Слухаючи директора, я забував, що культяпки моїх рук смішно виштираються з куцких рукавів позаторік купленого матір'ю на виріст бавовняного костюма, а поли піджака лицать і дражнять очі сонячними зайчиками, а комірець праної-перепраної бавовняної сорочки задерикувато стовбурчиться, змагаючись із носками білих, наквацьованих розведеним зубним порошком парусинових черевиків, що їх дозволив одягти на шкільний першодень дядько Денис, — так сонячно висвітлювала все довкола директорова мова. І коли він прибився до берега, я перший заляскав у долоні та аплодував, аж поки вони не здерев'яніли. Потім наперед вийшла дівчина — я одразу впізнав її, дівчину з відривного настінного календаря, що вже було закохався в неї років зо два тому! — і радісно зателенькала мідноголовим дзвоном.

Це була вона: в коричневій шкільній формі з яскраво-білим фартушком, на якому червонів комсомольський значок, з двома кісками, що в них було вплетено по блакитному банту, з високим чолом над скельцями окулярів, крізь які серйозно й розумно дивилися великі очі, схожі на чітко виведені п'ятірки за поведінку в класному журналі. Я полюбив її давно, відколи побачив на першOVERесневому листочкові настінного каліндаря в тітчиній кімнаті та потайки вирвав той листочок, хоч була ще середина літа. Я довго беріг його, закладуючи між сторінок улюблених книжок, та так і здав з якоюсь книжкою до бібліотеки, і вже не міг знайти, хоч перегортав трохи не всю пакульську книгозбірню. Зараз мені здавалося, що там, на шляху між Пакулем та Ирїєм, коли я мчав навздогінці за осатані-

лою Манькою, серце відчуvalo мені: в Ирїї ти зустрїнеш її, дївчину з календаря!

Серце казало правду.

Я взявся обіруч за край неба і прихилив небо до її ніг, взутих у чорні лаковані туфельки. Я відгорнув глевке передосїнне хмаровиння, і сонце зирнуло їй у вічі, позолотивши кісники та оправу окулярів. Але вона нічого того не завважила, а, надзвонившись, віддала вчительці дзвоника, стала в шеругу 9 «А» класу і «аківці» перші, під тріумфуючий грім оркестру, бадьоро покрокували до дверей школи.

Після першого уроку, впродовж якого мене судомило від глибоких почувань, я метнувся до 9 «А» буцїм попросити крейди та й остовпїв з подиву: їх було тут десятків зо два, дївчат з першовересневого календарного листочка — у шкільних формах, з комсомольськими значками на білих, старанно випрасуваних фартушках, в окулярах, крїзь які світили синї (під колір блакитних кісників) строго-мудрі очі споконвічних відмінниць. Уроків зо два стояв я стовпюм біля дошки і вчителі вшали на мене замість підставки таблиці відмінювання дієслів та географїчні карти, але таки прийшов до пам'ятї і поплентався з класу, плекаючи в душі надїю на зустрїч із своїм коханням.

А в недїлю дїд Сврає повернув аванс за корову Маньку і мати на радощах купила мені лижного костюма та грубошкірі шкарбани з лискучими металевими блямбами — їх поцінно продавав на базарї між возів хлопчина зі школи ФЗН. Костюм було пошито із синьої ворсистої баї, що лагідно мружилася та вуркотїла під подушечками пальців, наче кіт зі сну. Ботинки, завеликі для моєї ноги, мати купила на вирїст, аж поки перейду на власний хлїб, і, проводжаючи матір за місто, я наскуб зі скирти та упхав у шкарбани возів зо два житньої соломи. Шкарбани стали скосирніші до дороги, але незабаром у соломї розвелося достобїса мишей, вони цілісїнські ночі пискотїли й точили зуби, й тїтка Дора, яка інтелїгентно вдавала, що боїться мишей, наказала звечора залишати ботинки надворї. Ранками з фезеєнівських шкарбанїв вискакували та мчали увсїбіч повчища гладких солем'яньських котїв...

Втім, це уже бувальщини пізнїших днів, а поки що я дїбав за возом, в якого було впряжено старого й доброго коня Шептала (він шкандїбав по ирїйській бруківці, наче я перші дні по шкільнім паркетї), дїбав, наче молодий бичок, якого приланцюговано до крижївниці і потарганено

на базар, а він, упираючись передніми в мерзле груддя, все ще снить чередою, лугом, волею. Я, звісно, скучав в Ирії по матері, й розум підказував, що ось-ось вона зникне за сірим осіннім обрієм, а я залишуся наодинці з Ирієм. І все одно мене не полишало відчуття слухняно виконуваного синівського обов'язку, а насправжки весь я там — в Ирії, як у передсвятковій дні — в святі, і подумки іду по Ирію в новому лискучому костюмі, а очі дівчини з календаря захоплено зирять на мене, оновленого, а поруч такі ж поважні та святкові тітка Дора і дядько Денис, які пообіцялися узяти мене на традиційну недільну прогулянку по вечірньому Ирію...

Я невпопад відповідав матері, обіцяючись бути і слухняним, і старатливим, обіцяючись шануватися в тітки з дядьком, не гризти прочотних книжок, не бити байдиків, не тинятися по вулицях; нарешті мати, згорбившись на підводі, поторохтіла в жухлу жовтизну полів, що спроквола бралася присмерками, а я підстрибом побіг назад, в Ирій.

Тітка Дора, що свідомо жертвувала виторгом недільного вечора заради урочистої родинної прогулянки на люди, зарнула в мій бік цінувальним оком:

— Спатрі, Льюня, пододелся наш парубок. Сечас з тобою не стидно і на люди...

Тітка була в новому крепдешиншовому платті, що барвистим дзвоном обіймало її важкий, з широким підмурівком стан. Милуючись з власної подоби у дзеркалі, вона лаштувала на груди, в кутик розрізу, родинну гордість — золоту брошку. Тітка кохалася в золоті, аж вирвала, відколи перейшла в торгівлю, три здорові передні зуби і вставила натомість золоті. Дядько Денис у довгополім сріблястим макінтоші і таким же сріблястокрисім, вичищеним авіаційним бензином капелюсі, величний, мов Омелько Омелькович, директор водокоптори і теж з народження пакулець, стояв у городі біля відчиненого вікна та квапив тітку.

— Зазирни ще раз у скриньку, мо²-таки, газету принесли, — одказувала тітка, засіваючи лице пудрою, наче моя матір город біля хати маком, та підмальовуючи губи.

— Уже десять разів зазірав, дірку в скриньці прогледів...

Солом'яники очікували на газету з таблицею тиражу грошово-речової лотереї.

— У Цекалів минулого разу холодильник на один номер не зійшовся, Муся сьогодні призналася. Дивлюсь, каже, а в очах — розвиднюється, далі темно-темно зробилося. А треба, щоб діти перевіряли, вони од нас невинніші!..

Тітка Дора була приємно збуджена, буцім це її лотерейка за минулого тиражу трохи не виграла холодильник, а сьогодні, звичайно, серія і номер обов'язково зійдуться. Вона життєрадісно ступнула на стілець, зі стільця — на підвіконня, відтак задріботіла підковами туфель по хиткій дошці у город. На початку літа Солом'яники поділилися, молодим з будинку припала кімната й кухня, старим — кімната й коридор. Дід Єврась забив синові двері з коридора, і тітка з дядьком втрапляли до своїх покоїв через причілкове вікно.

Біля хвіртки дядько Денис востаннє оглянув наше вбрання, а тітка ніжно дмухнула на криси дядькового капелюха — і ми втрюх поважно впливли на Солом'яну вулицю...

Тітка з дядьком простували серединою вулиці, високо підвівши голови, буцім на параді, і тільки очі їхні косували в бік Цекалового двору. Але жодна голова не забовваніла над Цекаловим парканом, навіть занавіски на вікнах не здригнулися, і темна хмара розчарування повисла над нашими головами. Вся Солом'яна вулиця була порожня, навіть баба Майориха не сиділа на лавочці під двором, де вона сиділа завжди. Тільки на розі Солом'яної та Піщаної трое п'яничок підпирали вишмареними в глину плечима стіни продуктової крамнички, але вони й оком не кипули в наш бік.

— Глушина, как у Пакулі, — нервово степенула плечима в лискучому крендешині тітка Дора і поправила брошку на грудях.

— Картоплю копають... — по-філософськи спокійно зауважив дядько.

Я мовчав, гріючи долоні на ніжному ворсі баї.

Нарешті підкотив запилений автобус і погуркотів нас, очамрілих, до центру, підкидаючи та зтрешуючи на бруківці, наче горох у решеті. Першою на бульвар з автобусної сходинки ступила тітка Дора. За нею, обсмикнувши рукава макінтоша, — дядько Денис. Аж потім, сунувши руки до кишень, аби в такий спосіб продемонструвати свою незалежність, стрибнув на ирійський асфальт я, Михайло Решето. Тітка, не повертаючи голови, скоса подивилася в наш бік і тихо, крізь ледь розтулені губи, процідила:

— Галстук поправ, на люди вийшов. А ти — руки з кишень вийми, не в Пакулі...

Дядько Денис поспіхом смикнув краватку, а я вихопив руки, буцім у кишені сипнули приску. Ми поважно й врочисто попливли крізь людські очі.

Що тут зчинилося на бульварі!

Першими уздріли нове тітчине плаття та мій байовий костюм молоді тополі обабіч бульвару і, вигнувши верхів'я, наче гусаки шиї, з глухим, захопленим шелестом провели нас жовто-зеленими очима. Стріла підйомного крана над недобудованим театром неждано повернула в наш бік і в бузкових присмерках закліпала баньками ліхтариків на тварі. Жінки, що теж робили по бульвару, як іронічно зауважував дядько Денис, «променади з радикалями», зупинялися та витрішкувато жували очищаючі крепдешин тітки Дори, наче королева Манька мої спідні на тину. Навіть чоловіки не мали сил прикидатися байдужими: роззявивши роти, вони стояли сірими стовпами, а очі їх заздрісно бігали за ясно-синіми і сріблястими відблисками, що їх віддзеркалювали довкола мій баєвий костюм та дядьків макінтош. Будинки, що оторочували з обох боків широкий, вилицюватий бульвар, перебрели через асфальтові ручаї і вишикувалися вздовж чавунних ґрат. Через їхні тьмяно-руді дахи з пеньками задимлених димарів зазирали на бульвар цегляні коробки, що поламали звичний стрій міських вулиць та збіглися до центру, аби помилуватися з тітчиного крепдешинового плаття. Маленькі будиночки передмість вибиралися центральним п'ятиповерховим велетням на плескаті голови, штовхалися, ламали телеантени, гримкотіли бляшанням дахів і стиха пересварювалися. Навіть тисячолітній собор, що гордо височів оддала, не витримав та, розштовхуючи могутніми плечима мільгу будинків, придибав до бульвару.

По крутії бані собору повз, наче павук чи кліщ по стелі, чоловічок з двома кошовками цавпереваги, в сірій заячій шапці і в чунях. Я ледве впізнав у присмерках, що жухли, пакульського п'яничку і веселуна Андрія Гниду. Гнида не визнавав ані коровчини, ані свиненяти, тримав у сінях череду курей, які неслися по сім раз на день, щонеділі носив на базар яйця, а спродавшись, впивався до чортиків, зелених, як рута, і ночував під міськими парканами чи пивницею. Пакульці торочили, що у його голові від пиятики давно горобці цвірінькають. І справді, я вчув крізь нетерпеливе ревисько машин та автобусів, що їм будинки, зтовпившись обабіч бульвару, загородили дорогу, як у голові дядька Гниди весело та радісно вицвірінькує, витьохкус, видзвонює дрібнептаство.

Андрій Гнида ковзнув по бляшаному крутосхилу на плаский дах собору і, бігаючи між гостроверхою шашкою дзвінички та опасистою банею, ловив у пригорщі витрішки.

Раптом, розбуджені грюкотнею, лементом, на бульварі яскраво спалахнули ліхтарі. В той же мент Андрій Гнида уздрів нас, скочив з соборного даху на бульвар і, розпростерши руки, зашкутильгав назустріч. Тітка Дора зупинилася, буцім її вкопали, і круто розвернулася на сто вісімдесят градусів.

Проте було вже пізно.

— Та се ж пакульська Фе-дора! Йй-бо, Федора, йй-бо пакульська, щоб мене грім побив, людоньки добрі! Тю на тебе, невже не впізнала? Та ми ж з тобою родичі — мій троюрідний дядько твою зовицю ськав! Здоров була, Федоро, як ти розпаніла! Та не тікай-бо, пожди, щось маю тобі сказати!..

Ми метнулися по бульвару, югнули в бокову вуличку і бігли без оглядки до автобусної зупинки. Тільки в автобусі, що котив у бік Солом'янки, віддихалися та прийшли до тями.

Але тітка Дора ще довго тремтіла і була геть бліда з обличчя. Тітці Дорі робилося зле, коли необережно нагадували, що вона — Федора, та ще й пакульська.

Зацібаючи хвіртку, дядько Денис зачепив рукавом макінтоша фанерне гніздо поштової скриньки і звідти випурхнула та перелетіла на вишню згорнена вчетверо газета. З її сірих крил крізь чорнильні сутінки осіннього вечора дразливо сяяла червонозолотиця цифр.

— Є таблиця... — прошепотіла тітка Дора, завмираючи на стежці, і раптом виплеснулася криком: — Та лови ж її!..

Дядько Денис навшпиньки подибав до вишні; але від тітчиного крику газета здригнулася та з дрібним металевим дзвоном (передзвін дрібних грошей у кишені) пурхнула на паркан, усівшись між штахет з розпущеними крилами й хвостом. Відблиски сяйва, яким вона пашіла, сонячно серпанилися над городом.

— Ціп-ціп-ціп! — покликала тітка Дора ніжним, лагідним, солодким, мов сахарин, голосом. — Ціп-ціп-ціп!..

Газета довірливо ворухнула крильми і скікнула з паркану на стежку. Напринджена, наче квоктуха, вона з тихим металевим теленьканням мерехтіла біля ніг тітки Дори, аж поки дядьків капелюх, що опускався все нижче та нижче, раптово не пригасив того дразливого мерехтіння.

Ніколи ще не бачив я тітку Дору такою святковою. Постеливши нову скатертину, вона сіла до столу, а дядька й мене посадила просто себе. Рухи її були повільні й врочисті, лишень з очей, що, мов розтривожені коні

по луку, стрибали по газеті в дядькових руках, випурхували раз у раз золотисті іскорки і гасли під стелею.

— Читай...

Дядько розгорнув газету, повів пальцем по колонці лотерейної таблиці.

— 00173— автомашина «Москвич».

— «Москвич»...— ніжно повторила за дядьком тітка Дора.

— 021845— цільнометалевий гараж.

— Гараж... Гараж у нас є, гараж продамо за півтори ціни, півтори дадуть, а півтори ціни — це...

Вона глипнула на дядька замріяними очима і сердито обірвала себе:

— Далі читай!

— 045285— автомашина «Москвич».

Тої ж миті тітчина душа, схожа на сірого напіндюреного горобця, випурхнула з її грудей, і дядько Денис ледве впіймав ту душу під червоним абажуром, сплеснувши в долоні, буцім полював на міль. А тітка Дора белькотіла синіми губами: «Наша, наша...» і зомліла з великої радості та зворушення. Дядько Денис навернув тітчину душу назад, наче корову, що забрела в шкоду. Оклигавши, тітка Дора взялася дрібними хихичками:

— А вона ще мені каже: «Може б, ти забрала останню лотерею?» А вона ж не знала, що остання — щаслива, це мені ще циганка, в якої я торік ворожила, відкрила: «Бери останню, остання — виграшна». Я кажу: «Та візьму...» І ніби неохоче. 045285— я на буфеті хімічним олівцем записала. Аж так воно вже велося, так було богом дано...

Вона підвелася, поважно, строго перейшла кімнату, а відтак — з синім лотерейним білетом на постаменті долонь, буцім з плащаницею, повернулася до столу. Дядько Денис сидів, неначе виліплений з глини, що вже давно висохла і потріскалася: торкни пальцем — розсиплеться в порох.

— Візьми, Михайлику: молодші очі — щасливіші... Мусило ж колись і нам усміхнутися!..

Вона повела очима, повними радісних сліз, на білий порожній покут («Нема ні бога, ні чорта, ні святого духа, амінь,— зі злом казала тітка моїй матері, коли та приходила в Ирій з кошовками навпереваги і з випогодженим утихомиреним обличчям,— учені про те давно знають; це тільки у в а с у Пакулі попу Савці досі троячки несуть...») — і раптом перехрестилася.

Розуміючи важливість покладеної на мене місії я узяв тремтячими пальцями лотерею та побрів між автомашин, холодильників, приймачів, піаніно, електробритв, капронових сорочок, моторолерів, велосипедів, моторних човнів, килимів, радіол, магнітофонів, мотоциклів — усе те принадливо, багатообіцяюче, заклично дзвеніло, бряжчало, пахало синім димом, тельнякalo, вилискувало, грало веселковими барвами, наспівувало на різні голоси, але пурхало з-під моїх ніг, коли я наближався, і зависало віддала зваблливим видінням, наче кучеряволиций туман над болотом, що по з'яві сонця опадає в чагарища сірою мозклюю мжичкою. Нарешті добрів я до щасливої тітчиної серії — 045285, стрибнув оком на номер лотереї — номер не сходився! Серце мені стрепенулося й провалилось до самісіньких п'ят, немов того дня, коли я вперше висмалив товстелезну цигарку із пакульського самосаду в шкільній вбиральні; я поклав очі на край газетної сторінки і прочитав жалібним, вибачливим голосом:

— На інші сто двадцять чотири номери цієї серії випали виграші по десять карбованців.

— Як?

— Номер не сходиться, тітко Дорочко...

Я не наслідювався підвести очей, почувуючись винним. А тітка перекинулася кішкою, пронизливо п'якнула і стрибнула на стіл, вшившись кігтями у газетний лист. Писок тицьнувся в лотерею, а відтак, лоскотячи пишними вусами паперове поле, побіг по таблиці. Коли я наважився зирнути на тітку, вона вже сиділа на стільці у своїй звичайній подобі, тільки форми тіла її втратили чіткість, розпливлися по краю стола, буцім виліплені з тіста, яке підійшло та, піднявши віко діжі, перевалилося через вінця.

— Давай твої, Денисе.

Голос її був напродиво сухий і рівний.

— А ті, Дорочко, я ще вранці перевірів. Як на базар ходив, біля пошти газета висіла... На три номери сорочка не зійшлася, а так — нічого...

По розм'яклому обличчю тітки Дори покотилися, наче сльозинки, лискучі мідні копійчини і з рясним дзенькотом упали на підлогу. Дядько Денис шарпнувся під стіл — збирати, коли я ламким, буцім на́ екзамені з математики, голосом скокнув у крижану воду тітчиної немилості:

— Не в грошах щастя...

— А в чім щастя? — вкрадливим голосом перепитала тітка Дора, повертаючись до мене разом зі стільцем.

Я котився з гори на широчезних лижвах, що їм не було стриму:

— А щоб по правді жити, — крізь мій півнячий фальцет пробилася розсудливо-гірка материна говірка: — В чужий рот не зазирати, іншій людині ями не копати, добро людям робить, бо за добро добром і віддячують, а за зло — злом...

Дядько Денис моргав до мене, аж вітер ходив по кімнаті і шарудів газетою, але я не зважав на засторогу: почувався вправі сказати все, що думав, аби тітка не горювала за невіграною автомашиною, не побивалася за грошима, які незабаром — при комунізмі — зовсім не будуть потрібні.

— То все вчителі... — примирливо мовив дядько Денис, з усіх сил запобігаючи громові. — Їм за їхні байки гроші платять.

По моїх словах тітка декілька хвилин не дихала, мінячи-ся з обличчя, немов світлофор на перехресті, і в кімнаті ставало то червоно, то зелено, то синьо; по тому хапнула повітря, втягши у себе мармуровий чорнильний прилад, якого дядько притарганив з водоконтори на минулорічний тітчин день народження, та сім порцелянових слоників з етажерки, і вибухнула. Вибухнувши, тітка Дора розлетілася сотні на три маленьких, мов гумові ляльки, тіток Дор, що повсідалися на підвіконнях, дивані, етажерці і дзеркалі, на лутках дверей, на абажурі, що загойдався під ними, сіючи увсібіч мерехтливі тривожні тіні, і заволали, зарепетували, загримали до мене та дядька в один голос:

— А жертимеш що, як тітка Дора завтра не вкраде? Мерзлу гарбузу будеш гризти, яку мати сьогодні привезла? Чи святим духом житимеш, наче ота яга за стіною?

Проте я був упертий, буцім корова Манька, і правив своєї:

— Тепер ще воно мо' й так, гроші потрібні, але й тепер гроші — не головне в житті. Головне — чиста совість і щоб роботу любити...

— Коли такий розумний, діждешся ранку — бери ноги на плечі й шкандибай на Пакуль свою дурну матку учить, як по правді жити. Вона в тебе теж на язик така руча, що з хати й миші давно порозбігалися...

У цей мент дядько Денис, що вже давно бабрався в кишені макінтоша, сипонув на стіл жменю мідяків, вхопив скатертину за краї і забрязкотів дрібнотою. Триста тіток Дор, буцім горобці на просо, сипонули зі стін та підвіконь на звабливий дзенькіт, збилися в клубок, наче

бджолиний рій, і знову породили тітку Дору в її щоденній подобі. Вивинувшись із скатертини, вона вхопилася обіруч за голову і побігла довкола столу, пошепки, аби не вчули старі Солом'яники за стіною, голосячи:

— Як вони усі на лежанках вигрівалися та пакульські побрехеньки лузали навпополам з гарбузовими зернятками, а я ночами сама-самісінька і в дощ, і в хвищу ходила за п'ять кілометрів у Чорторійську школу, то ніби так і треба було, мовляв, дурна Федора вище себе хоче стрибнути. А тепер, бач, коли стрибнула, роти порозіпали: не в грошах щастя... А за чиї ж гріхи я місила грязюку між Чорторійкою і Пакулем, за чиї гріхи од вовчого виття на верби тікала, за чиї гріхи біля каганця над книгами ночі просиджувала? Тепер іду з ридикюлем по базару, а ті, що тоді на кпини брали, баби бабами, закушкані, в пакульським багні по коліна, перешіптуються біля возів: «Дора, Дора, Дора...» А як в'їду в Пакуль на власній автомашині, вони за тинами лікті собі гризтимуть і самих себе згризуть, а я з машини в обличчя сміятимуся: «Ось вам — Фе-дора! З'їли?» Мо', я заради цієї хвилини і город городила, може, я тільки заради цього й живу! А він: «Не в грошах щастя!..» А мо', в твоїй дурній балачці? У-то-плю-ся!..

Тітка Дора метнулася з кімнати на кухню і стрибнула сторч головою в ночви, повні води. Плавати не вміла, тож каменем пішла на цинкове дно. Коли ми з дядьком Денисом підбігли й схилилися над ночвами, вона, конвульсійно відштовхнувшись від дна, спливла, мов корок, над гладінню води. Вхопивши повітря, тітка Дора знову було заголосила, проте нездоланна сила земного тяжіння потягла її на дно ночов і тільки гойдливі кола та бульки на водянім дзеркалі свідчили, що десь там, у глибинах, гойдається на терезах випадку тітчине життя. Дядько вхопив з мисника друшляк, чиргикнув ним по дну ночов і впіймав утопленицю, буцім рибу в підсаку. Тітка Дора стояла на підлозі, і вода струменіла з неї шумними потоками, а фарба з брів та губ темно-червоними їдкими плямами розпливалася по мокрому крепдешину.

Почуваючись винним у вечірньому бешкеті, я, мов кіт, що нашкодив, бігма чкурнув на піч, за комин, де відтепер була моя резиденція. Готували молоді Солом'яники на керогазі, а піч топили перед великими святами, і черінь був холодний; я застеляв його материною куфайкою та дядьковою шинелею, накривався пакульським рядном, а під голову замість подушки щоночі лягала чергова

недочитана книга. Черені мені вистачало, якщо я лягав наскіс, з кутка в куток печі; два інші кутки, і комин, і підвіконня крихітного віконечка, що дивилося в город, і закапелки були закладені книгами, що їх я наносив з семи ирійських бібліотек і ковтав швидше, аніж Нерон-Балалайка мух. Я читав усюди — за обіднім столом, по дорозі до школи, на уроках під партою, навіть на уроках фізкультури, на багатокілометрових дистанціях, і, звичайно, за комином на холоднім черені, засвітивши парафінову свічку, коли тітка Дора, повернувшись з пивниці, задля економії сердито клацала вимикачем.

Але сьогодні я був не в гуморі, сотні кішок з нявкотом та писком шкребли душу. Я ліг між книжкових пак за комином і стомлено заплющив очі.

...Принеси картоплі з погріба! — гукне вранці тітка Дора. Я спускаю по заінених сходах мурованого льоху. З-за оббитих залізом дверей на мене війне вогкістю, гнилизною й вином, що його давить з гнилих яблук дядько Денис. Я піду між пузатих бочок та сулій по льохові, якому нема кінця. Дід Сврась божився, що у війну, полюючи на партизанів, тут загубився німецький дивізіон з п'ятьма тапками і досі про нього ні слуху. Я наберу корзину картоплі і вже прямцюватиму назад на світло дверей, коли пенароком штовхну муровану стіну і опинюся в холоднім, хмурім казематі, в потасмних нечерах, що існують під Ирїєм з часів татарських набігів, і побачу в напівтьмі скрині з коштовностями та золотом, скарби прадавніх ирійців і три чорні тіпі в німецьких касках біля скринь зі скарбами, залишки німецького легіону, що загубився в льохові Солом'яників. Вони підуть на мене, викрешуючи іскри кованими чобітьми, і я згадаю, як бився з гімнастиком Павка Корчагін, ударю знизу в підборіддя вагою усього тіла, фашист випустить з рук автомата і впаде навznak. Я підхоплю зброю і двоє останніх фашистів покірно піднімуть руки, третій очуняє і теж здасться, я накажу їм узяти скрині зі скарбами на плечі й поведу нагору, а в дядьковім городі один з фашистів, той, якого я ударив, вихопить пістолета і вистрелить у мене, але пізно: фашистів оточать підняті по тривозі наші солдати, а мене, пораненого, перев'язуватиме дівчина з календаря. У школі я нікому не признаюся, хай вони про все дізнаються з газет. Золото й коштовності я подарую державі, а собі залишу на денці скрині і то не для себе, а щоб поїхати в Пакуль і сказати пакульцям: ось золото, збудуйте дорогу з Ирїю в Пакуль...

Я ще не знав, не розумів, не замислювався, навіщо мені раптом ця дорога — з Ірїю в Пакуль, але з тою думкою і заснув, утихомирений, майже щасливий.

СОЛОМ'ЯНИКИ З ВУЛИЦІ СОЛОМ'ЯНОЇ

Сто тридцять сім разів офіційно перейменовували Солом'янку, але вона вперто й несхитно трималася за родиме ймення і сто тридцять сім милозвучних витворів колективного міськрадівського розуму, на папері народившись, на папері й всохли.

Бо Солом'янка інтуїтивно тяжіла до традиційного, не дошукуючись, прогресивне воно чи пережиткове. Історія Солом'янки, що потроху нанизувалася на мій жадібний розум, підтверджувала цю тезу багатьма прикладами.

Уже за моєї пам'яті постановили забрукувати початок Солом'яної вулиці; проте скалкувате каміння, що його встигали настелити за робочий день шляховики, до ранку розбрєдалося по погрібах солом'янчан, які квасили те каміння в торішнім капустиянім розсолі і збували на базарі за кислі шуляки, а з жорстви — гнали горілку.

Надумала було влада пустити по Солом'янці автобус — автобус безслідно зник; шофер з кондуктором сьомого дня, перед авансом, з'явилися на автобусній станції, опухлі від перепоїв та похміль; автобус випадково надібав контролер електроконтори — він слугував одному з солом'янчан за літню кухню.

Жодна людина ще не перебрела Солом'янки з кінця в кінець — про Південний полюс і навіть про захмарену Венеру в Ирїї знали докладніше, аніж про передмістя. Солом'янка не мала кінця, як не мала початку: її приземкуваті, в червоних та зелених картузах дахів будиночки вервечилися доокруж міста і звільна розпросторювалися по довколишніх пагорбах, ярках, перелісках, річищах і левадах. Час од часу Академія наук та місцеві ентузіасти організовували експедиції на Солом'янку. Тоді під вербою, де Солом'яна вулиця перехрещувалася з міською магістраллю і де була остання зупинка міського автобуса, виростали, мов гриби, брезентові намети, а в продуктовому магазинчику на розі вулиць товпилися молоді люди з борідками та в темних окулярах. Проте жодна з тодішніх наукових експедицій не змогла похвалитися значними відкриттями — Солом'янка виснажувала швидше, аніж арктичні крижані поля. А одна експедиція так і загубилася в лабиринті вуличок, провулків та сліпаків; через

багато років, уже в нинішні часи, проєктники, що накидали план нового Ірїйського мікрорайону, здибалися з керівником нещасливої експедиції, кандидатом географічних наук — він був у солом'янчанина за сторожового пса, дель і ніч сидів на ланцюгові біля дощатої будки, їв із іржавої пімецької каски і став такий лютий, що вкусив молодого архітектора, який безпечно підійшов, забачивши на грудях людини-пса університетський значок. Архітектор невдовзі помер від сказу. Про інших членів експедиції тепер відомо, що вони пристали в прийми до солом'янських рожевоощоких дівчат, викохують на городах полуниці й думати забули про розвій географічних наук.

А започаткував Солом'янку, як відомо кожному ирїйцю, дід Єврась. На сході тридцятих років, передчуваючи колективізацію, він загнуждав своє дрібносередняцьке надбаня — свиноматку, яка поросилася кожного місяця двісті сорока дев'ятьма поросятами, сів на неї охляп, посадив попереду бабу Одарку з хатнім манаттям та сином Денисом і побасував з Пакуля через Собакареву гору в Ірїй. Продавши свиноматку, збудував на пісках край лісу мазанку під солом'яною стріхою. По війні Єврась із сином вимурували будинок на три кімнати, накрили бляхою, а все ж навіки залишилися Солом'яниками, як Солом'янка — Солом'янкою. Тільки й того, що розрослася Солом'янка, буцім гіллясте дерево, і кожна гілка мала своє ім'я, за назвами сіл, звідки переселилися пинішні городяни, — пакульська, терехівська, чорторійська, лопатинська, петрушинська, киселівська, радкульська, сибєрїжська, пльохівська, вихвостівська, івашківська, руднівська, крутьківська, сядринська...

Свого часу пакульські свашки заздро теревенили, що Дора віддалася в багатий двір. Мені було впам'ятку тіткодядькове весілля. Хоч засвітило те сонечко в наше віконечко повосенної пори, проте напередодні у нашій городі та по довколишніх рївчаках парувало одна тисяча сто сорок сім апаратів, що їх мати зібрала з усього Пакуля, і самогонний дух висів над хутором такий густий, що дикі качки й гуси, які летіли з болота Свин в ирїй, туманіючи, сторч головами шугали із холодно-синього неба в казани з окропом, що їх передбачливо розставила мати по колгоспному житнищу. Дядько Денис солом'яним капелюхом перегородив ріку Стрижень, і коли води набігло так багато, що й воша могла втопитися, привіз із бази, де працював кум Цекало, сто сім возів густо-червоного морсового концентрату на сахарині та скинув у ріку; усі

тридцять три дні бучного, бубонистого хмільного весілля гості жлукнули той море нахильці, вихоплюючи ріку з рук одне в одного, аж поки не порвали дядькового бриля і питво не збігло в Невкляю. Тридцять восьмеро з половиною пакульчан та ирійців утопилися в морсі і стали червоними рибами, відтоді їх розводять на продаж місцевим любителям акваріумів Ирійський риборадгосп. Кривоногий Халимон, що його лише половина втопилася в морсі, котрий рік щонеділі бігас до міста, вдаючи, ніби носить на базар молоко та яйця, а насправді ціліснінькі недільні дні шкутильгас понад Стрижем та покликує свою другу половину, бо за неї колгоспна бухгалтерія не виплачує пенсії.

Тітка Дора хоч і віддавалася з міста, де завідувала клубом (а ділити спадщину сестрам не було як, бо зі спадщини лишилася сама горбата хата), матір моя все ж збула свиноматку і купила міське придане — дзеркальне трюмо. Таємниче слово це довго заворожувало мене, аж доки я не побачив у тітчиній хаті високу фанерну скриньку з люстром на дверцятах. Бачив трюмо я вперше і востаннє, бо довелося його невдовзі продати: як не витирали дзеркало, з нього докірливо і сумно зирили очиці вухастої льохи, що її, поросну, мати відвела перед тітко-дядьковим весіллям на базар.

На вторговані гроші дядько Денис зайнявся комерцією: мрія про власну автомашину уже жила в його серці. Походивши по Пакулю, він задешево придбав (багато хто віддавав їх за здорово живеш) повну торбу вошей і влаштував на веранді вошівник, бо чув від авторитетних знайомих, буцімто науковий інститут у Києві зуповує тих кузок по карбованцю за особ і мають вони в скорім часі подорожчати, остаточно програвши історичну битву з ДДТ. Дядько Денис дуже пишався з розплідника: викохані, ситі, воші сиділи в дротяних клітках і зирили крізь ґрати булькатими, каламутними очищами. Вечорами тітка з дядьком діловито й щасливо підраховували майбутні баринші, примірюючись до чорного пімецького «опеля», який поки що належав кумові Цекалу.

Нарешті дядько відібрав сотень з десять найвгодованиших вихованців і повіз до Києва, не взявши й гроша на зворотню дорогу, — був певен, що повернеться з тисячею карбованців у кишені. Проте інститут, який зуповував вошей, уже розформували. Дядько пішодрала чалапав із столиці.

Саме підскачили ціни на хутрянні шапки, дядько Денис викорчував півсаду, натомість викопав басейн і виписав

здалеку десяток крихітних водяних пацючат — нутрій. Нутрії в дядьковім басейні швидко розплодилися, і вода аж кишіла ними. Дядько власноруч лупив нутрій і, облуплених відпускав у басейн, аби вони знову обростали шкурою та хутром. Від такої наруги пацюки збунтувалися, таємно прорили нору з городу аж до Живця і одної ночі спливли за водою, лишивши на спогад Солом'яникам гнилу баюру посеред городу. Виторгу від шкурок, які встиг налупити дядько, стачило тільки, аби зварити з броньованих плит (їх за абищицю привіз п'яничка-шофер машиноремонтного заводу, постійний боржник тітки Дори) цільнометалеву коробку гаража. Відтоді іржаво-сіра буда бовваніла край городу моїх родичів, чекаючи на «опель», що ним усе ще їздив кум. Поки що Солом'яники тримали в гаражі кабанів.

Отак наша покійна свиня, наша льоха, наша благодужна капловуха паця з-за невдатного дядькового гендлярства перевелася на ніщо.

На десяте літо по тітко-дядьковім весіллі старі Солом'яники стали ділитися з молодими Солом'яниками, хоч досі жили в повній злагоді. Спричинило до того інтуїтивне передчуття кінця світу. Чутки про світову катастрофу або про війну не були дивиною для Солом'янки; час від часу вони прокочувалися по передмістю, наче повів вітру по заростях татарського зілля, лишаючи по собі тривожний шелест язиків і пусті полиці міських магазинів. За якихось півдня мило, цукор, сіль та крам перебиралися до комор передбачливих солом'янчан, що мали за спиною гіркий досвід воєн і голодих.

Цьогорічні сумні прогнози авторитетно підпирала Біблія. Дід Єврась довгі зимові вечори рахував роки й дні, а баба Одарка згідно кивала сивою головою: випадало на першу петрівську неділю. Дядько Денис не йняв віри Біблії, а все ж наносив повнісіньке горище солі.

В першу неділю літа ми з матір'ю вибралися в Ирій. Побазарювавши, заїхали до родичів. Був спечний, душний день, на голубій небесній черені яскраво палахкотіло сонце. Тільки на заході похмуро гарчав темномордий звір і злостиво шкреб небо кігтями. Дід Єврась лежав під традиційною грушею в свіжій полотняній сорочці, в спіднях і чекав кінця світу, склавши вузлуваті руки на грудях. Баба Одарка, теж вбрана в святешне, ходила назирці за куркою, бо мала надію, що та знесеться до кінця світової катастрофи. Тітка Дора була на роботі: вона глибоко поважала фінансовий план, а солом'янських п'яничок

перед всілякими всесвітніми пертурбаціями особливо тягло до чарки. Дядько Денис меланхолійно клацав на рахівниці, підраховуючи дебети й кредити водоконтори — готувався до кінця світу, наче до ревізії. Небо тим часом вбиралося в темну, мовби кожух навиворіт, одіж. Уже погримувало над Солом'янкою, і дід Єврась лагідно та вибачливо хрестився до хмари. Баба Одарка усміхнено тримала на долоні ще тепле яйце. Тут вперіцив дощ, і всі зрозуміли, що кінця світу сьогодні не буде, а буде довгождана злива. Перші хвилини дід Єврась вперто чекав під грушею на з'яву янголів, але й він підхопився та білою примарою майнув через капусту до хати, викрешуючи голими п'ятами з низького темно-русого неба більмаки блискавок.

Виголоднівши, дід Єврась наказав бабі притьма подати учорашній суп (очікуючи на кінець світу, Солом'яники з ощадливості не варили). Баба Одарка поставила перед Єврасем миску, і в цей мент сіль, обважнівши від дощової води, що сочилася крізь дах, проломила стелю і шубовтнула з горища у суп! Дід помішав у мисці і суп таки доїв, хоч і пересолений, але ж не гинути добру, пересолепого ні курці, ні поросяті не даси. По тому діда стала доймати спрага, він перехилив у себе бочку з дощовою водою. Тітка Дора, що хотіла помити дощовою водою голову, дорікнула свекрові. Дід Єврась за словом до кишені ніколи не ліз, воно лежало в нього напихваті; втрутилися дядько Денис та баба Одарка і невзабарі горшки родини Солом'яників були побиті на дрібне череп'я.

Того ж таки дня дід Єврась забив дошками двері до сінець і дядько з тіткою почали лазити через вікно. Назавтра Солом'яники офіційно поділилися: старим дісталася корова Манька, а молодим — гараж із кабаном. Курку в присутності представника влади розрізали навпіл: одна половина пострибала по бабо-дідових грядках, а друга — по тітко-дядьковій полуниці; поміж себе юридичні сторони дійшли згоди дозволяти половинкам серед дня сходитися, аби курка неслася цілими яйцями.

Отоді і свиснув, парешті, для мене рак у Жерелі.

Дармового хліба я не їв, я мав у родині молодих Солом'яників обов'язки.

Спозаранку тітка Дора будила мене і, махнувши подолом плаття, шмигала в темно-синю ляду вікна. Я ще трохи ніжився на холодній черені, за муром комина, але в сусідній кімнаті починав хропти дядько Денис — спершу

хропів ніжно, з присвистом, мов грав на флейті, а відтак все гучніше та басовитіше; черінь починав ловити дрижаки, будім на морозі, білий пил сівся зі стелі, а певдовзі стіни будинку біла справжня трясця і на підлогу надали шпарунки; тоді я поспіхом стрибав з печі, вбігав до кімнати і макогоном, що стояв напохваті біля ліжка, гатив дядька по лисині, інакше годі було його дойняти.

Дядько незворушно повертався на правий бік і на п'яток хвилини примовкав, щоб потім почати спочатку. Я вже не ліз на піч, а вдягався та сідав до уроків, раз по раз, коли хата починала ходити ходором, вдаючися до макогона. Я був глибоко свідомий свого високого обов'язку: без мого пильнування від дядькового хропака Солом'янка давно б провалилася в тартари. Кількома роками раніше, коли старі Солом'яники вибралися до Пакуля під храм, а тітка Дора, як завжди, спозаранку подалася до пивниці, дядько так захріп, що в радіусі кілометра з вікон посипалися шибки, сусідні будинки перехнябилися, стовпи радіомережі ламалися, мов сірники, з дерев осипалося листя, а край лісу над глинищем провалився в Стрижень, і від того лиха на Солом'янці ранньої осені була велика цевінь. Порятував Солом'янку щасливий випадок: зі стелі впала люстра і втратила дядькові в праву ніздрю. Дядько чхнув та й пробудився. Люстра ж, проломивши муровану стіну, з пронизливим виттям пронеслася над Солом'янкою та зникла в безвісті. Того ж таки дня Солом'янці взяли приступом ирійські магазини та розкупили сіль, мило й сірники.

Рівно о восьмій (він давно вмонтував у себе будильник і заводив його та ставив на восьму ранку кожного вечора) дядько схоплювався на ноги, хлюпався, мов горобець, у ложці води, ковтав цілими десятком яєць (їх давили в дядьковім череві за автобусної тісняви і огрядний дядько у такий спосіб заощаджував хвилини) та вибігав на вулицю. Частенько його сірий фетровий капелюх з лементом біг слідом і наздоганяв дядька уже біля автобуса.

Я ж, зацібнувши за дядьком хвіртку на сто двадцять сім гаків, аби не пробрався контролер чи монтер, які сновигали по Солом'янці, брав книжку і сідав на осонні біля мотузки, що нею було переділено город Солом'яників. На мотузці заповзятливий дід Єврась встиг викохати золотистобокі дині; вони звисали з мотузки, наче золоті царські п'ятірки з шиї циганки, що розгадувала химерні сні солом'янчан, та подзвонювали під легенькими подихами сіверця. Яблука гупали з дерев і, видресировані дядьком Денисом, поспіхом котилися до погріба, далеко обминаючи

Неропа-Балалайку, який охоче ласував ними, особливо путинками. Сокотіла в картоплі половина курки, з вишняку до неї відзивалася друга половина. З хати видибувала з низеньким стільчиком під рукою баба Одарка та всідалася просто мене по той бік мотузки. І баба, і дід були худючі, мов бригадні коні напровесні, і на всю Солом'янку торохкотіли кістками, біжучи до магазинчика на перехресті по хліб для корови Маньки. На своєму довгім віку старі так звикли берегти кожного шеляга, що й зараз, коли стало ситніше, жили святим духом, у великі свята присмачуючи його сироваткою або підсолодженою водою. Якось у черзі бабу Одарку штовхнули, і вона розсипалася; мусила знімати з голови хустку, збирати у вузлик свої кістки та чалапати в лікарню, де її заново склали.

Баба Одарка могла цілі дні згадувати Пакуль, своє дитинство та молодість. Меланхолійшими осінніми ранками, полкючи очима, коли половини курки з'єднуються і курка почне пестися (тітка й баба одна одній не довіряли, а курка неслася по-різному, день на день не випадав: сьогодні знесе, бувало, й сотню яєць, а завтра — якихось шість десятків), баба плела безкінечні мережива давніх снів. Я був вдячний слухач — мовчав, втупившись у книгу. А вона вся була там, у Пакулі. Отак вона копала, отак садила, отого року оте вродило, а отого — оте, наступного літа Єврась пішов найнятися до волів, проорав півдня, а на обід йому принесли в торбі цибулі та хліба, він зазирнув до торби, ліг у борозну та й каже: «Нема сала — нема й за волами»; а потім у їхній хаті завівся домовик, він приходив почами і давив Єврася, а коли вони виїхали з села, загнуждавши поросну свиню, до їхньої хати вселився Халимон, не той Халимон, що наполовину втопився в морсі, коли гуляли Денисове весілля, а ось цей, що живе тепер па Піцавій вулиці, так домовик і йому не давав життя: щоночі ходив й хапав за горлянку, мусив Халимон теж переселитися на Солом'янку, полишивши колгосп; з хати ж бо їхньої виклали причілок колгоспного клубу, оту причілкову стіну, яку повалив минулої зими п'яний Затираха, заїхавши автомашиною на сцену, де саме були тіятри; казали пакульці, що стіна розсипалася на порох, мо' й так, бо ту хату ставив ще Єврасів прадід. Уже по війні домовик забрів якось сюди, на Солом'янку, усю ніч балакали вони з Єврасем про щось своє; лишитися в місті домовик не захотів, хоч Єврась і набивався теплим, чистим горищем, а помандрував світ за очі, і хто зна, де тепер віється...

Тим часом наша половина курки стрибала до їхньої половинки, за мент курка вже сіяла по городу яйця, а ми бродили за нею по грядках капусти та помідорів, по зчорнілому картоплянищу, попід яблунями, вишнями, сливами і парканами з кошовками в руках, що вочевидь повнішали. Щасливо знеслись, курка сповіщала про те Солом'янку хвалькуватим кудкудаканням, і на залізничній станції хрипко відгукувався паровоз дядька Якова, сусіди Солом'яників. Вони з куркою любили перемовлятися через усеньке місто, розповідаючи одне одному свої старосвітські клопоти: паровоз був давній і доходжував по залізницях останні кілометри.

По тому наставав час годувати кабана, бо він уже нетерпляче погрюкував залізними дверцятами, аж відлунювало в лісі. Я навшпиньки підходив до гаража, обережно піднімав клямку і відстрибував убік; дверцята зі скреготом та бамканням розчахувались, ніжно-рожева салиста мармиза з крихтливими очицями та рухливим, приндливо задертим угору п'ятачком затуляла проїму. Кабан уже давно не виходив з залізної буди, його відгодовували, буцім наповнювали тушонкою консервну бляшанку; тепер чекали на морози, щоб бляшанку відкрити.

Хліб для кабана рано-вранці привозив шофер тітчиної пивниці; її п'янички закусювали рукавами куфайок, піджаків та пальт, а за хліб платили. Я брав складені в дровітні під парканом круглі буханці і, мов диски на уроці фізкультури, шпурляв здалеку одну по одній в роззявлену пащеку кабана. Той ковтав буханці, мов Нерон-Балалайка мух, і тільки після третьої сотні тягся до корита з водою. Вицмуливши відер з десятеро, він знову задирав п'ятачка, голодно принохувався і, не вчувши сподіваного хлібного духу, гриз залізний одвірок гаража.

Я підбігав до купи брухту (його за абишицю купляв у смітників дядько Денис) і шпурляв кабанові все, що потрапляло під руку: підшивки старих газет та журналів, іржаві колеса тачок, потріскані, нашпиговані гвіздками гумові покришки, уламки дощок, лискучі дизельні циліндри, березові й дубові оцупалки, колінчаті вали; усе те з пекельним скреготом перемелювалося між жорноподібних зубів кабана і безслідно зникало у його невидимому череві, буцім провалювалося під землю.

Наближалася шкільна художня олімпіада, яка мала на-решті явити відбірковій комісії, а отже і всьому світові, геніального актора Михайла Решета. Я готувався до неї,

як досвідчений солдат готується до полкового огляду: старатливо, але спокійно, з певністю в собі. Я вибрав для читання зі сцени драматичний уривок з гетівського «Фауста» в перекладі Пастернака і користувався з кожної вільної хвилини для репетицій. Позбиравши за куркою яйця й нагодувавши кабана, вішав на плечі шмат пожажаного брезенту, що в нім шофер закусочної привозив хліб, сідав на край залізної бочки з водою під причілкою і замислено густим, проникливим голосом декламував:

Я богословьем авладел,
Над философией каршел,
Юриспрудэнцью долбыл,
И медицину изучыл...

З кожним словом мій голос набирив сили, пружності, басовитості, переполохано кудкудакуючи, пурхала з-під порічок, знову розділившись на дві половини, як велів закон, зозуляста курка, кабан у ритм моєї урочистій мові ляскав лишаяюватими вухами, Нерон-Балалайка подзвонював ланцюгом, спинався на задні лапи і так застигав, побожно дослухаючись; горобці на груші переможено примовкали, а баба од зворушення німіла й хрестилася.

Но как? На зло своей хандре
Еще я в этой копуре,
Где доступ свету загражден
Цветною росписью окна!
Где запыленные тома
Навалены до потолка;
Где даже утром полутьма
От черной гари ночника;
Где собран в кучу скарб отпов.
Таков твой мир! Твой отчий кров! —

кричав я на всю Солом'янку, калічачи кожне друге слово «сільською» вимовою, а Солом'янка відгукувалася наполоханим валуванням псів.

Явьсь! Явьсь!
Явьсь! Пусть это жизни стоит! —

вперто перекрикував я псів, а на ганку з'являвся дід Єврась у старій, ще часів першої імперіалістичної гімнастерці, у синовім галіфе і в червоних бахилах на босу ногу. Поки він підозріливо зиркав у мій бік з-під жовтої долоні, я уклонявся псові та кабану, скидав з плечей брезент і, стомлений, прошкував зі сцени. Услід мені вдячно шелестіли груші, вишні та яблуні, кабан

захоплено рожкав, а Нерон-Балалайка схвильовано барабанив лапами по перевернутій догори донцем порожній мисці.

Внутрішньо я був готовий до великої сцени.

Напередодні олімпіади випрасував лижний костюм і нахвещав ботинки. Шкарпетки геть зітерлися на п'ятках, висіли, мов жабо. Я знайшов у закапелку старі тітчині панчохи, зав'язав їх мотузками вище колін і почувався вбраним незгірш свого однокласника, жевжикуватого сінка завідуючого Ірійською овочевою базою.

На жаль, актова зала була порожня, і лише в перших рядах над лискучими спинками відкидних стільців темніли голови тих, хто прийшов засвідчити мій тріумф,— учитель співів, завуч, піонервожата і високий гість, актор обласного театру, член всіляких комісій та рад, театральний критик газети «Голос ірійця» Кузьма Перебендя (звичайно, це був псевдонім, але справжнього прізвища шанованого ірійця давно вже ніхто не допитувався).

Весь тиждень до виступу я ковтав сирі, ще теплі, з-під курки яйця, і голос мій дзвенів зі сцени дуже, гучно, ніби сполошний дзвін. На сцені я чув лише його, свій голос і, наснажений ним, гукав так, що люстра гоїдалася, наче від поштовхів п'ятибального землетрусу, а школа, папнута моїм голосом, бунцім парус вітром, рвалася з підмурівків і була б попливла в піднебесся, якби я, самозречено надриваючи горло, нарешті не прорік останні слова монологу: «Явись! Явись! Явись! Пусть это жизни стоит!» — та, ледве тамуючи щасливі сльози, кинувся за лаштунки. Там, у сутінковій кутку, заплакав, до глибини душі зворушений мистецтвом власної декламації, потайки ждучи, що на сцені зараз загупають петерпеліві, схвильовані кроки знаменитого сивоголового актора, який, звичайно, кинеється за лаштунки, аби обійпяти й провістити мені славу на театральній ниві...

Але ніхто не розшукував мене і навіть ніхто не аплодував, а на сцені вже святотатно балаяндрасив після мого, сповненого високих драматичних почуттів монологу, шкільний блазень. І блазня відібрали па міську олімпіаду, а мене — ні! Боляче вражений такою несправедливістю, я почвалав слідом за шанованим гостем, головою відбіркової комісії, до піонерської кімнати. Уздрівши на порозі мене, Перебендя звів трохи не до стелі сиві косматі брови, вхопився за них обіруч, підтягся, як на турникові, і лагідно усміхнувся до мене згори:

— Так і думав, що ви прийдете...

— З чого це ви — думали? — неприязно, ображено перепитав я.

Перебендя стрибнув на долівку, м'яко приземлився, пружинячи м'язами ніг, і тернув долоня об долоню:

— Бо — емоції! Сам таким був, знаю. Але не ловіть мене на слові, дорогий товаришу мій: тим, ким я є, ви не будете. Ви можете стати Наполеоном, Бальзаком, Платоном, Чкаловим, Миклухо-Макласом, Македонським, ну ким ще? — окрім актора. І це сказав вам Кузьма Перебендя. Бо ви граєте лише самого себе і чуєте на сцені лише себе. Ви для себе — і актор, і глядач, і критик. Ви для себе — все, але тільки для себе. Велике ж акторське мистецтво, любий хлопчику мій, — мистецтво перевтілення і самозаперечення. Вбий себе, щоб народився інший — ось альфа й омега великого лицедійства, а ви себе вбити не здатні, бо надто любите себе. Тому ви ніколи не подивуєте і не зачаруєте світ з театральної сцени. Дивіться, хлопчику, на мене — я зараз покажу вам, що таке мистецтво перевтілення!

По тих словах Перебенді в кімнаті не стало — я ледве уздрів на підлозі за ніжкою стільця сиву, паче посріблену, мишку, яка щодуху чкурала під шафу. Наступної миті мишка розтанула в невідомості, натомість у точнім, рвучкім стрибкові між стільців летів вусатий, зисокий кіт; кіт ніби крізь підлогу провалився, а на люстру, пронизливо цвірінькаючи, вишурхнув горобчик; люстра згойднулася, по занілюжених плафонах метнулася вивірка, рознушила надкушений бублик хвоста і стрибнула на вішалку, де темніло пальто Кузьми Перебенді...

Коли я прочувався, актор уже стояв у пальті і патягав шкіряні, але до дірок пролузані на кінцях пальців рукавички. Узявшись до лисіючої кролячої шапки, він раптом повернув у мій бік поїдене гримом, паче шерсть міллю, обличчя і проголосив ще один монолог:

— А втім, грайте себе, грайте. Я — це світ, театр, трагедія, комедія й драма, але ж треба, щоб усе це було — світ, і театр, і драма, а не самі диктові декорації, по яких течуть фольгові ріки. Хто ви? Де ви? Звідки ви? Я цього не відчуваю, я цього не бачу, та ви й самі не знаєте! Атеїзм проходили? Так ось, учитель з атеїзму мав рацію: душі немає, це було б надто щедро, марнотратно для природи, аби ми одержували задарма, від народження душу. Душі немає, це каже вам Кузьма Перебендя, душу треба виростити самому, кожному для себе, це теж каже вам Кузьма Перебендя. Бо людина без душі — лише декорація, лише

футляр, в якій скрипка і не почувала. А ростити душу так само важко, як ростити хліб. Бажаю успіху!..

Він шаснув по кишнях пальта, дістав квадратик цупкого паперу і подав мені:

— Наступної суботи і щосуботи — ласкаво прошю!...

Двері м'яко причинилися за актором, а в моїх тремтячих пальцях лишився папірець, де було видрукувано таке:

КУЗЬМА ПЕРЕБЕНДЯ
Дім під Лірою, помешк. 12
И Р І Й

ВОЗНЕСІННЯ СВЯТОГО КІНДРАТА

Я вже мав гіркий досвід розчарувань.

Минулої весни готувався освідчитись однокласниці в коханні, напередодні Першотравня сусіда по парті сипнув у чорнильницю карбід — жовтий дразливий дим виповнив клас, урок було зірвано. Караюча рука класного керівника упала на мене. Я покаявся в провині — не виказувати ж було товариша. Послали по матір, духопеліків якої я все ще боявся, і мій Першотравень був чорним, як день у коморі.

Ліхі передчуття гнітили мене, але я поклав за краще не піддаватися настроєві; напередодні суботи вилизав дядькові парусинові черевики, хоч на них і минув сезон (було в їхній крейдяній білизні щось святкове!), підстригся в перукарні на П'ятикутках («Я таки посаджу тебе на бочку! — багатообіцяюче мовив дядько Денис, коли я попрохав у нього тихцем від тітки три карбованці для перукаря. — Отоді вже замільйониться нам!») і спав на штанях із лижної пари, прасуючи їх.

А доля таки пожартувала зі мною: замість будинку під Лірою я втрапив суботнього вечора до асенізаційної валки.

Було щось небуденне, високе в тому, як ми збиралися, і це мене трохи втішило. Дядько дістав з горища фронтову сумку, яку ховав від діда Єврася, бо той поривався порізати її на підметки, вдарив об коліно, зтруюючи пилюку — сіра хмарища завихорилася довкола абажура (дякувати богіві, тітка Дора ще не повернулася з півниці), зробив бутерброд з трьох буханців хліба та двох кусенів сала, а ще поклав до сумки піввінка цибулі, миску кислих огірків, дві часничини, дві півлітри коньяку власного виробництва — підфарбованого паленим цукром пійла, дюжину рогаликів і дюжину пиріжків з капустою та горохом (їх приносила

з пивниці тітка Дора), решето помідорів-сливок, а яблук — без міри. По тому дядько вніс із хлівця старі лахи, і ми вбралися в кирзові шкарбани, які на всю Солом'янську вулицю волали їсти, аж мусили їм кинути по десяткові черствих горохвяників, у бавовняні штани, на яких за латками не видно було живого місця, і у ватні піджаки із саморобного сукна: в цих піджаках парубкували-дівували дід Єврась і баба Одарка. На голову собі дядько нап'яв вушанку, що в ній дід Єврась воював у першу імперіалістичну, а мені — пожованого коровою Манькою фетрового капелюха. Тим капелюхом тітка Дора досі йому дорікала: вертаючись від кума Цекала під величезною зеленоокою мухою, дядько повісив свою голову разом з капелюхом на кілок провітритися, бо ранком мусив здавати бухгалтерський звіт за квартал і хотів почуватися свіжим, а корова Манька, якій тієї ночі не спалося, за ніч зробила з капелюха гармонію і вдосвіта заграла на ній, усіх побудивши. Прокипувшись, дядько кинувся у двір, бо похопився за головою, а голова висіла на кілку цілісінька і тільки лупала очима в такт колінцям гопака, що його награвала зелена корова Манька. Дядько з великої радості, що корова знехтувала його головою, пішов навприсядки по двору, збивши таку куряву, що вона затьмарила ранішнє сонце і в Ирії ще довго теревенили про непередбачене астрономами сонячне затемнення й боялися, що то — на війну.

Нарешті ми вийшли в темний осінній вечір. Місяць ще не вибрався з-за шиферних дахів Солом'янки, лампочки на перехрестях ледве блимали з-під бляшанок — робочий день контролерів закінчився і солом'янчаки, хитромудро обминувши з допомогою голок та дротів електролічильники, повмикали нагрівачі й плитки. Але ми навіть жовті плями перехресть обминали десятою дорогою — тулилися до парканів, нишкли по глухих провулках, брели через городи: втрапити на колючі язика солом'янчан аж ніяк не входило в далекосяжні плани дядька Дениса, та і я, звичайно, не прагнув у такім вбранні здибати однокласників, а надто дівчину з календаря, хіба що, коли б їй загрожувала смертельна небезпека...

...Вона ввійшла в жовте коло від вуличного ліхтаря, голубим зблиснули її кісники, а чорна тінь уже скрадалася до неї від паркану і лезо ножа горіло білим вогнем просто місяця, який визирнув на той мент з-за хмари, і вона зойкнула, бо помітила нападника. Я ментом перестрибнув паркан, опершись рукою об стовпець, як стри-

бають у кіно, а друга моя рука уже хапала нападника за карк. Він скрикнув і повернув до мене перестрашене обличчя, тоді я вдарив його в пах, і він заточився і впав у канаву, хоч ніж його в останню хвилину басамнув по моїх грудях. Я повільно облягав на посріблений місяцем пісок вулиці, і дівчина з настінного календаря схилилася наді мною, гірко ридаючи, бо думала, що я мертвий, але я був тільки поранений. До шибок лікарняної палати тулилися пласкі обличчя однокласників, вражених моїм подвигом, але до мене нікого не впускали, окрім дівчини з календаря, і вона принесла газету з указом Верховної Ради про нагородження Михайла Решета (Решет — звучить вагоміше, аніж Решето, Решето — зовсім по-пакульськи), про нагородження Михайла Решета орденом. Вона стоятиме біля сніжно-білого ліжка, і крізь холодні скельця окулярів зворушено і трохи засоромлено сьятимуть її розумні очі — очі відмінниці, майбутньої медалістки, і вона казатиме тихим, ніжним голосом, ніжним, тихим голосом вона казатиме: «Я люблю тебе, Решете»...

А тим часом під подошвами наших шкарбанів уже шаруділо капустаєне ошмаття ринку; халабуда тітчиної пивниці височіла над торговими рядами, ніби середньовічний замок на березі темної нічної ріки; від смітниці увсібіч шаснули пацюки, пахло розімлілими динями, кавунами, яблуками; кисляком дихнув молочний павільйон, гіркуватими солодощами — олійний, а назустріч уже плив, відтісняючи щедрість базарних запахів, гострохлорний дух громадської вбиральні. Дядько Денис узяв мене за лікоть, змовницьки зашепотів у самісіньке вухо:

— Ти ж хочеш приїхати в Пакуль у чорному «опелі»? Щоб усі, з ким ти свиней пас, сказали: дивіться, було Решето, на свині верхи їздило, а що з ним місто зробило — на власній машині наш Решет приїхав. Так слухай мене уважно і роби, як я робитиму. Сьогодні або ніколи. Або я стану першою бочкою асенізаційної валки, або — прощайте, мрії... А коли ти — перша бочка, ти — начальник над усією валкою, в твоїх руках сім бочок і семеро коней. Гору грошей можна нагребти уміючи, я уже підрахував. Тебе я посаджу на другу чи третю бочку, це вигідніше, аніж закінчити університет і скніти в якомусь Пакулі на вчительській ставці, підростеш — дядькові ще як дякуватимеш...

— Шановний Денисе Єврасовичу! Ласкаво просимо зайняти своє місце в оркестрі! — прогучав від вбиральні,

що сірим, розпластаним по землі птахом бовваніла в темряві, хриплий, проте лагідний голос.

— Дід Кіндрат, перша бочка! — зашепотів дядько. — На той світ сьогодні збирається, а очі ще — як у сови, за кілометр бачить. Не відходь від нього ані на крок, і коли що — хапай віжки та охляп на бочку! — Двома меткими пальцями дядько виліпив на обличчі приязний посміх і відгукнувся голосом, з якого цідився золотистий мед: — Поспішаю, поспішаю, маестро! Ось навчаю свого племінника розуму. Як кажуть, молодь — наше майбутнє, наша надія. Хай знає, що у нас — будь-яка професія почесна. А вже асенізатор — перша людина на всю громаду... — Тут дядько знову дихнув на мене часниковим духом: — Любить старий, коли про лайновозів високо співаєш. Ти це собі там, у бащі, червоним олівцем відміть... — І попрямував до вибіленої вапном продовгуватої бочки на Кіндратів голос: — Я вже йому вуха протуркав мудрими вашими словами: ми — венозна кров міста, кров, яка очищає, оновлює тіло Іррю... Хлопчак наслухався моїх балачок і доймає: покажи та покажи мені діда Кіндрата, що в асенізаційній бочці партизанам зброю возив!

— Було, було... — довірливо і добродушно проказав дід Кіндрат.

Він сидів на бочці охляп, у білій сорочці і солом'янім брилі, криси якого золотіли крізь ніч довкола дідової голови, яче німб. Кінчики пишних вусів були засунуті за широкий брезентовий пояс, на мідній лискучій пряжці якого сріблився черпак, цеховий знак ирїйського асенізатора. — Було... Ну, Денисе Єврасовичу, беріть кірчик та ходіть до ями, а ми з вашим козаком до помпи станемо, бо хлопці вже підтопталися. Зарядку ранками робиш?

— Та ні... — я не набрався духу сказати неправду.

— Чому?

— Усе часу нема.

— А я — роблю! — гордо мовив дід і ковзнув з бочки.

Сивий мерин рушив слідом, рипнувши колісьми. Ми втрюх підійшли до помпи, що жвакала під стіною вбиральні.

— Висуніть, хлопці, свої чуби, а ми з козаком силами поміряємось. Подивлюсь, яка зміна росте...

Підстьобнутий дідовими словами, я хвацько виліз на помпу і вхопився за ще теплі, вилицені держална. Не ждучи на діда, щосили сіпнув до себе важіль — помпа зітхнула і в бочку забулькало. Але підняти важіль угору не стало сил і, налившись буряковим розсолем, я покірно

чекав, поки дід Кіндрат кресане сірником, розпалить люльку, що обрисами нагадувала відтиснений на блясі черпак.

— Як казав один — не поспішай поперед батька до роботи, робота — не ліс, до вовка не втече, — мудро усмінувся дід Кіндрат, розіп'ятий на підсвіченому миськими вогнями небі. Він видихнув рожевий дим, потяг важіль до себе, і помпа засопла. — А щодо партизанів, то так воно й було, як ото кажуть, а що добріхують за мою спиною — того не знаю. Возив я партизанам ружжа, і ще дещо возив. І від них теж привозив гостинці. Такі гостинці, що як вибухнуло на майдані, то лишень позаторік останній німець з неба впав — так високо його підкинуло. Вожу та вожу, коли перестрівують троє їхніх під Собакаревою горою. Гут, гут, джеркочуть, показуй, що везеш. Мабуть, хтось уже накапав на мене. Відкрив я затичку — звісно, запахло. Гут, гут, шварготять, а на дні що? Лізте, одказую їм, пірнайте, коли віри нема. Зняли вони автомати і всі троє пірнули в бочку. Я швиденько затичку на місце, прикладом автомата глибше приготив, аби зсередини не вибили, і повіз до партизанів у гості. А партизани визирали мене за горою в переліску. Під'їхав до хлопців, розвернувся, затичку вийняв і кажу по-німецьки, бо я по-їхньому знаю, в імперіалістичну вивчився: гут, гут, а киш! Вони ж не вилазять, тільки кумкають з великого переляку...

Муркотливий голос діда Кіндрата відпливав усе далі й далі, а відтак його заглушив бовкіт крові у скронях — так б'ють на сполох; долоні мені горіли вогнем, і полум'я, прохоплюючись поміж пальців, лизало дерев'яне руків'я — в гніткий дух вбиральні вплився запах березового диму. Поперек переломився навпіл, і на переломі шпигало сотнями швайок. Піт струмів по тілу, наче біг я під літньою лесю, і в шкарбанах уже хлюпало. А за хвилину я не відчував ані шкарбанів, ані власного тіла, що здерев'яніло, стало придатком до помпи, яка невтомно й безжально жвакала, то піднімаючи мене в зоряне небо, то кидаючи на землю. І не було ні думок, ні почуттів, ні бажань, окрім смішної півнячої впертості: не випустити з рук держалка, не попросити в діда Кіндрата перепочинку...

— ...Люди, кажу, будуть із тебе! — прорвався до мене, нарешті, крізь оглушливу тишу дідів голос. — Та розчепи руки, бочки вже повні, розчепи, кажу!

Я випустив важіль помпи і ступив на землю, що вигойдувалася, наче чорен.

— Відіб'єш у хлопця охоту, — мовили од бочок.

— Хай знає, який наш хліб, — одказав дід Кіндрат і пахнув люлькою — рожевуваті іскри сипонули з неї, пропливли крізь темряву і повисли в небі, де Чумацький Шлях, зорями. — Кістка в нього пакульська... Ну, козаки, піднімайте вітрила!

Сидячи на останній бочці валки, що перебродила майдан, я потроху очумувався після помпи. Дядько тримав кінці віжок, наче кермо велосипеда, і дивився просто себе, а між тим шепотів до мене під торохкотіння коліс по бруківці:

— Ну, що він тобі? Що він сказав? Чого мовчиш, як пень? Слухай уважно. Я розробив план. Ти пильнуватимеш цієї бочки. Коли що — хапай віжки і рулюй. А я рвону на бордаж. Хай потім спробують скинути, я зуби покажу... — Він справді клацнув зубами, іскри сипонули з рота. — А як стану першою бочкою у валці, усе лайно в Ірії буде наше, і з кожного відерця — по гривенику. А в сезон — ще по п'ятачкові. Ірійські городи понад шляхом — до Пакуля. Хочеш мати картоплю — купи фекалії. Лайно наше — гроші ваші...

І дядько Денис залився щасливим, дрібненьким, як мак, смішком.

Валка задумливо, меланхолійно вервечилася вечірньою вулицею; лунко кресали бруківку копита коней, торохкотіли ковані залізом колеса, плюхали й зітхали в ковдобинах бочки, а гострий, густий дух снував по піщаних хідниках, по напнутих між штахет темно-сірих полотнищах дворів, по цяткованих літніми кухоньками городах, заганяв у вулочки та сліпаки сиротливі постаті міщан, що припізналися, а тих, кого цієї м'якої осінньої ночі гризло безсоння, примушував поспіхом бамкати дверима, вікнами й кватирками. Той дух вирізняв асенізаційну валку з-поміж узвичаєного міського мурашника, піднімав над буденністю, усамітнював та втаємничував. З останньої бочки валка скидалася на чудернацьку похоронну процесію, сірі вапновані мари якої з суворою німотою пропливають крізь зачумлене, зачучверіле в страсі місто; а ще — на давній потяг з сімома вагончиками: дід Кіндрат так розсмоктав свою люльку, що вона випльовувала в ніч снопи іскор, наче паротяг дядька Якова, а дим білими клубами застеляв річище вулиці й звільна котився по шиферно-бляшаних ірійських дахах.

Місто спало під зоряним небом, поклавшись на остуджену нічню землю та зітхаючи крізь сон, зовсім як коропа

Манька у дворі Солом'яників, неоглядно велике в п'ятні і загадкове. Здається, я вперше бачив Ирїй так близько, без денних прикрас і камуфляжів він видавався ще принагіднішим, зваблिवішим, аніж удень, обіцяючи мені, початкуючому Колумбові, континенти, галактики незвіданого життя. І, сидючи на тряскій бочці з фекаліями, що хлюпотіли, бовталися, позіхали, я подумки йшов по захмарних вершинах своїх, яких не в силі була зчесати, приземлити навіть сувора солом'янська реальність. Свій Ирїй, а з ним і самого себе, я вільно пересовував по географічній, просторовій та часовій карті, бо мені вже замало було одного життя і одної, біляземної галактики. Майбутнє завжди було мені таким же реальним, як і сьогоднішній день, а можливо, ще реальнішим. Не один ранок, продерши очі, я котився з материнної печі до вікна зирнути, чи не приземлився за вишеньками космічний корабель, що його послала до нас інша, далека цивілізація. Корабель мав приземлитися саме на нашім городі або в полі біля городу, бо в о н и, там, у кораблі, узнали, що я про них думаю і жду їх. Існує телепатія, і в о н и мене знайдуть, вирізнять з-поміж людських мільярдів. «Недоколиханий ти в мене, — жалісливо зітхала мати, — не було коли колихати, саме будувалися з батьком, думалося жити, а бач...»

А якось ми їхали до Ирїю, я сидів на мішках з картоплею, мати шелепала кирзовими чобітьми за возом. Сходило сонце, червоне, як кавун, який мати обіцяла мені купити в місті, коли спродамося, і злизувало довгими рожевими язиками паморозь з косогорів узбіч шляху. Місяць уже висів у бляклому небі — тонкий, прозорий, наче остання лусточка сала, що її мати ховає для затовки на високій полиці, — я розказував матері про майбутні космічні польоти. Я знав системи двигунів, пропоновані фантастами і науковцями, знав швидкості, які треба вибирати, аби відірватися від Землі, Місяця, Марса, Венери, Юпітера і всіх інших планет, знав про канали на Марсі, кратери на Місяці і про атмосферу Венери, і все те висипав перед безмовною матір'ю, закуфаєною, завиненою в теплі хустки, підперезаною конопляним мотузком, і мати терпляче слухала, похитуючи головою в такт моїм словам і глухому човганню щербатих кобилячих копит по битій дорозі.

Отак, на мішках з картоплею, на торохких возах, запряжених худоребрими шкапами, започатковувалася космічна ера людства...

...Тоді Кіндрат, але його зватимуть уже не Кіндрат, а якось космічніше — Кін, Кір (персидський цар Кір, урок історії), тоді даватимуть людям звучні імена, а не якісь там пакульські Кіндрати, Дениси, Горпини, Параски, Домахи, Єврасі. Кір покладе на пульт свої вузлуваті, з темно-синіми валами вен руки і скаже: «Ти, Решёт, поведеш далі наш космічний корабель і посадиш його на Землю, а я доживаю останні хвилини, я іду од вас на тисячу років, бо тільки через тисячу літ людство навчиться реставровувати індивідуальність за її генетичним кодом», — і дві сльозинки побіжать з його лагідних очей по сірих в'ялих щоках до золотистих вусів, що потічками спадатимуть на срібногрудий комбінезон, але він не зашляче, а вклониться нам і зникне в глибинах корабля, а ми стоятимемо непорушно в капітанській кабіні і затуманеними очима дивитимемося, як по стінах-телеекранах крізь чорноту космосу лолотіє маковиння астероїдів та далеких зір, як мерехтить блискітками хвоста заблудна комета, як підморгус на планеті, повз яку несемося, космічний маяк, і тільки застережливий згук про небезпеку та тривожне бриніння приладів пробудили мене від сумовитих роздумів про тимчасовість і безкінечність людського буття. Я звів очі і побачив просто корабля багряну заграву, в яку ми падали, клубок розплавленої космічної магми, що пожадливо вибухав язиками полум'я. Я упав у капітанське крісло за приціл атомної гармати, залишався один-однісінький запал, і тільки від мене залежала зараз доля експедиції, на результати якої з нетерпінням чекає Земля. Земля, що стежить нині за кожним моїм рухом, Земля, де завмерла перед екраном телевизора моя дівчина з календаря. Я відчув на собі підбадьорюючий погляд її сірих очей і вистрелив, і тьмяно-багряне сяйво попереду вибухнуло та розлетілося на вогняне шмаття, а космічний корабель пронісся крізь розбризану магму, наче розпечена куля крізь дощ, і Земля радісно усміхнулася мені з-за баговиння хмар — у неї було обличчя дівчини з календаря, і серйозні вдумливі очі відмінниці щасливо сяяли за синіми скельцями океанів. Я відкинувся на спинку сидіння, безмовно стежачи за барвистою скоромовкою автоматів на пультах — вони приземляли корабель.

Але мені не хотілося урочистих зустрічей. Я почувався вкрай стомленим поєдинком, і коли корпус корабля схолов, я одяг гравітаційні крила та вийшов через боковий відсік ракети. Я плив високо в небі над білими, ніби вирізьбленими з рафінаду, який я так любив у дитинстві, містами, містами,

де стелилися широкі зелені вулиці, а дахи будинків нагадували склепіння обсерваторій. Вони прозорішали, коли сонце зкочувалося з зеніту, і високе синє небо з білими кораблями хмар дивилося в кімнати. Діти злітали над вершинами дерев на барвистих крильцях, наче метелики, і знову пурхали в зелень, а відтак за білими прямокутниками завинених у ліси заводів та фабрик золотисто спалахнула залита сонцем долина з синіми жилками річок. Я виписав коло над безкраїм лугом і побачив її, дівчину з календаря, вона ішла між високих шовковистих трав і збирала для мене між сріблясточолої метлиці червоні вогники лугових гвоздичок, вона побачила мене і, завинена в ясну лискучу тканину, що леліла під сонцем, буцім джерельна вода, побігла назустріч по зеленому трав'яному морю, розкинувши руки, наче крила...

— Ти що, заснув верхи на бочці?! — штовхав мене під боки дядько Денис. — «Мечты, мечты, где ваша сладость, ушли мечты, осталась — гадость...» — і він хихикнув. — Хто замолоду не мріяв? Як стали німці в Німеччину молодих забирати, викопав мені батько схованку в городі. Ідеш ніби до вбиральні, а з неї — лаз, дошками затулений. І просидів я там більше року, прислухаючись до шелесту вбиральні і доокруж. Сопе сусіда у вбиральні, а ти лежиш — і нічирк, а подумки — в лісі, партизанів на німчуру ведеш, «ура» кричиш, атакуєш, оточуєш, у тил проникаєш, генералів уполонюєш, часом самому Гітлеру горло залещатиш, і вже в білокам'яній Москві, уже товариш Калінін тобі особисто руку тисне і з високою нагородою вітас, і вертаєш ти в свій Ирїй, на Солом'янку, героїчним геросм, і якась там Гапка, що досі не хотіла з тобою постояти біля тину, божеволіє од брязкоту твоїх орденів і мужнього рипіння хромових командирських чобіт... Отак промріяв я, аж поки за Собакарєвою горою наші кулемети не зататакали. Тоді зайшов до вбиральні батько, покахикав, викликаючи, і розсудливо мовив: «Треба, сину, трохи попартизанити, буде тобі по війні слава і почот...» Я швиденько переодягся в чисте, танку німецьку, що її батько поцупив, маючи на думці колись орати нею, дістав з-під стріхи, загнuzдав ретязьком та й подався в ліс партизанити. Тільки я на узлісся, аж наші навстріч: «Куди, хлопче, розігнався?» — «Таж партизанити батько сказали...» — «Е, трохи припізнівся, — засміялися. — Розгнuzдай танку, на переплавку піде, а тягатимеш нашу «сорокап'ятку», бо коней постріляно». Отак, із «сорокап'яткою» я й діс-

тався щасливо до Берліна і медалю маю... Та що ж се той Кіндрат свистоголовий не повертає? У мене кишки вже марш грають...»

І хоч було мені нудно й тоскно від дядькових екскурсій у минуле, і весь я зі своїми видіннями збридився собі, але той бадьорий марш відхукав стужавилу на вітрі слів душу. Спершу пробилось до мене басовите гучання труб, відтак ніжно заспівала флейта, а після голосистого кларнетового соло чітко забили барабани. Марш дядькових кишок був оптимістичний і життєрадісний, наче кіно, я підвів голову і побачив просто себе Собакареву гору, попід якою вервечилася наша валка. З-за хмари злодійкувато визирнув місяць-повня. Білий туман плыв од Стрижня і дихав у долину сизуватим перегоном. Зорі висіли вниз головами і таємниче підморгували. Срібний ківш Великої Ведмедиці світився на чолопочку неба, буцім черпак на блясі діда Кіндрата.

— На колгоспне поле вивів, охмондя! — скинувся дядько. — А люди, чії городи під горою, по двадцять рупчиків за бочку давали...

Валка і справді проминула колгоспні бурти та виїздила на картоплянище; колеса зі скрипом, вискотом пірнали в розори. Поля мліли в сріблястому місячному мареві, неначе велетенська сцена, відділена від зали прозорою батистовою завісою, за якою ось-ось має початися лицедійство.

Обоз розвернувся і став півколом. Мерин діда Кіндрата світився посередині, біля нього золотів, все виразніше і ясніше вписуваний у ніч крисами дідового капелюха, німб. Небо зупинилося у своїм замисленім кружелянні і не спускало з нас зірких бистрих очей. Ось-ось мало статися щось велике, і по моїм тілі поповзли холодні мурахи.

— Від-кри-ва-а-ай! — неголосно, але поважно й строго прогучав дід Кіндрат.

Дзенькнули ланцюжки, якими припнуто до бочок застички, заплюскотіло, задзюрчало, задзюрило; вітер був теплий, з Іррю, і крізь дух прив'ялого бадилля, розмоклої землі, перестиглого полину та нехворощі пробивалася приємна гіркота паровозного диму. Дядько Денис застелив передок бочки газетою і викладав з сумки буханці хліба, перекладені куснями печеного сала, цибулю, кислі огірки, рогалики, пиріжки з капустою і пиріжки з горохом. Не чекаючи на загальні будьздоровлення, він перехилив пляшку з підфарбованим пійлом та замолотив у тридцять три зуби, буцім прибіг із голодного краю. Помітивши, що

я меланхолійно стежу за його роботою, хоч мої кишки давно підігрували дядьковим, дядько Денис сердито буркнув:

— Лопай, бо потім не буде коли!..

Валкарі на сусідніх бочках теж апетитно й дружно плямкали, жвакали, чавкали, аж по той бік Стрижня завалували потривожені пси і вороння, що почувало в лісі на Собакаревій горі, прокинулося, загомоніло та знялося в небо над сиві пасма туману. Але тільки-но я взявся до пиріжків, як підвівся і став на бочку дід Кіндрат. Туман сягав йому грудей, плечі та голова велично виростила з сивої мли, трохи не сягаючи небосхилу. Дзенькнуло скло, повіяло гострим духом. Лишень дід Кіндрат тримав у правиці пляшку з молоком — був непитущий.

— Брати мої з народження і товариші по тяжкому ремеслу нашому! — проказав дід густим зворушеним голосом та похилив голову в глибокій задумі. Було чути, як шелестять гривами коні. — Я — останній потомствений асенізатор у славному Ірії. Потомствений, бо і батько мій, і дід, і прадід щоночі подорожували на цій бочці в повіті туманами довколишні поля. Останній — бо ірйці будують каналізацію і підкопуються навіть під Солом'янку, а син мій інженерує, онук — вчиться на самольотчика. Ото ж я, потомствений, останній асенізатор, кажу вам, що залишаєтеся після мене: живіть так, аби не затуляти сонця від сусіди свого. Я не кажу: любіть іншого, як самого себе, позаяк не вірю в святенників з сахариновими очима, не вірю в їхню святість. Я кажу: любіть Людину в самих собі і в ближньому своєму. Я не кажу: підставте ліву щоку, коли вас лянуть по правій, бо така вседобрість неприродна для людського сства. Я кажу: не замахуйтеся, поки на вас не замахнуться. Я не кажу: не дихайте, щоб непароком не проковтнуть комашину. Я кажу: переступіть мурашину дорогу і йдіть далі. Отак — лагідністю та правдою — і живіть у світі, чесно роблячи свою справу там, куди вас поставила громада. Бо не те важливо, що робить людина, а як вона робить. Оце і всі мої заповіді вам, чесні лайновози. А зараз, братове, випийте за душу діда Кіндрата, бо чую: останню свою бочку привіз я...

Тихо було довкола, лише валували на Солом'янці пси та булькало в пляшках. Хтось схлипнув. Дядько Денис уже не плямкав, він напружився струною і глухо бринів на вітру.

— Пильнуй... — прошепотів мені на вухо. — Ухопись за віжки і — нікому...

У небі урочисто й ніжно засурмили сурми, ківш Великої Ведмедиці здригнувся і, призорений кінцем держална до zenіту, перевертаючись, повільно поплив униз, буцім стріла екскаватора; зорі виростали просто наших очей, неначе ліхтарі автомашин, що котять з гори; сріблясте мінливе сяйво струменіло на поля, висріблюючи бочки, коней, людей і кожну бадилину; те сяєво, виключивши з черпака Великої Ведмедиці, взяло на пінистий гребінь діда Кіндрата і понесло в темно-синє небо. За мент небо збрижилось, розчахнулося — золотий дідів німб востаннє зблиснув між блакитних небесних бганок і навіки зник. Велика Ведмедиця повільно спливла угору, згойднулася і вляглась на своє звичне місце посеред усяного зорями небозводу. Темно-синя парасоля над нами знову напнула, розгладивши зморшки, і зацімила в одвічному мудрому русі, наче могутня ріка, в якій хвилину тому скипулася сом-риба.

Але поки валкарі, вражені з чуда, дивилися на небо вслід своєму багаторічному поводитреві, дядько Денис обома відштовхнувся від голобель, чорним вороном пролетів над картоплянищем і осідлав бочку діда Кіндрата. Пам'ятаючи дядьків наказ, я підхопив віжки. Усе сталося так блискавично, несподівано, навально, що асенізатори причумлено мовчали; раптом дідів мерип жалібно, осамотнено заіржав, зіп'явся на задні ноги і поскакав за Кіндратом по крутій, вистеленій сувоями туману, що тепер клубився аж до zenіту, небесній дорозі. Дубова бочка котилася слідом, погрюкуючи у вікнинах, між білих пасм, а на бочці, наче павук на павутині, яку підхопив вітер, висів дядько Денис. Мерип, полискуючи сріблястими боками, забирався все вище й вище, буцім по гвинтових сходах, і був уже височенько, коли дядько нарешті наважився пуститися бочки. Він летів сторчма, наче стрибав з крутого берега у воду, але біля землі дядькове черево та гузно переважили, і він по плечі занурився в гноївку, сама голова боввапіла над долом, наче капуста. Перестук меринових копит об туман розтанув у небі, і продовгувата тінь його зникла з-посеред наших очей в ополонці zenіту. Тої ж хвилини валка без жодного слова, без команди дружно рушила з поля. Мій ківш, як я не віжкував, прилаштувався до валки і повервечився слідом.

— Куди ж ви, братове? — заволав з гноївки дядько Денис, ширхаючи, піби після купелі. — Людина ж у біді! Уже й забули Кіндратове слово! Ех, люди, люди... Михаль, та гукни ж їм!..

Але тут розчинилося небо, згойднувши ряску зір, і над нами прогучав владний голос діда Кіндрата:

— Геть хапуг з лав чесних лайновозів!

Асенізатори на бочках брязнули мідними черпаками, в лад підхопили:

— Геть хапуг з лав чесних лайновозів!..

І валка поїхала у бік Иррю, небо над яким блідо світилося; я зістрибнув з бочки, кинув віжки на спину коневі та вернувся до видолки, в якій плюхався дядько Денис. Уздрівши мене, дядько простогнав:

— Кинь пасок, Михайлику!..

Я зняв пасок, але він був закороткий. Обережно намацуючи ногою дно, забрів по груди в гноївку. Далі ступати боявся, а паска не вистачало. Дядько Денис доточив його своїм язиком, зав'язавши тугий вузол, і повільно вибирався з долу, час од часу шпортаючи в гноївку, аж булькотіло.

Нарешті ми вибралися на сухе і мовчки побрели до Стрижня. Зоряне небо посміхалося іронічно, лагідно, з легким смутком, наче дід Кіндрат, і від сорому ми не наважувалися звести очі. Від нас тхнуло на кілометр — миші шастали в норі, а молоді сосни розбігалися по пагорбах і стриміли віддала густими темними гребінцями.

Жаби вискочили з ріки, мов з окропу, коли я й дядько увійшли у воду та побрели на глибоке. Щуки, вигнувшись лискучими, щойно шинованими колісьми, покотили по греблі у бік рибрадгоспівського ставка; карасі шкандибали за ними навздогінці на лапатах хвостах, буцім на ходулях. Довго дивився їм услід дядько Денис і раптом сказав без звичайного озлоблення, навіть з добрістю в голосі:

— І ці од нас утікають...

По хвилі сумно додав:

— По самі вуха в лайні ми сьогодні сиділи, Михайлику...

Я мовчав.

Між тим м'яка, хоч і прохолодна вода, вода, що пахла пакульськими лугами і торфовищами (Стрижень починався біля Пакуля), повільно обволікала нас, змиваючи бруд. Дядько Денис пірнав у ріку з головою, плюхався, ляпав по воді долонями, брязкався, полоскав рота, пускаючи гінкі водограї, що злітали в небі і падали на Ирїй теплим дощем.

— Скидай дрантя,— пирхнув дядько.— Хай пливе за водою. Все одно у валці вже нам не будуть. А через ліс і в трусах перебіжимо...— Він хапливо вилузувався з куфайки, піджака, ватника.— Хай воно пропаде усе пропадом — не заплачу. А як тітка запитає, де барахло,

скажемо — у лісі перестріли бандити і роздягли! Ех, Михайлику, думаєш, дядько і душу за копійку продасть? Хіба б не хотів я, аби і мене, як діда Кіндрата, на небо живцем зачерпнули? Тільки не витанцювується. А хіба оновитися не хочеться, наче іконі у пакульського отця Савки? Тільки ж іржі на мені в три пальці і жоден піп не допоможе. Звечора думаєш: завтра почну нове життя, чисте і світле. А вранці тебе стиснуть в автобусі, наче камсину в бочці, потім вистрелять тобою з дверей, аж несешся ти зі свистом два квартали від зупинки до водоконтори, лякаючи гав та горобців і збиваючи головою радіоантени з дахів; нарешті падаєш на свій стілець і півгодини віддихуєшся. І поки ти віддихуєшся, хапаючи фіолетове, настояне на чорній конторське повітря, під'їздить до парадного ганку на конторській, кофейних тонів «Победі» директор водоконтори, такий же, як і ти, репаний пакулець Омелько Омелькович... І скалка тобі в самісіньке серце: чим ти гірший од Омелька? Тільки й того, що Омелько на кожних зборах у бухгалтерському технікумі товк воду в ступі і дотовкся, що призначили його директором водоконтори. Тепер їздить на роботу в державній «Победі», а тебе в автобусі б'ють і тіпають, наче коноплі на терниці. І поганенька обивательська заздрість точить тобі душу. Розумієш, що обивательська, усе розумієш — а... Тут ще Дора: «Омельчиха в Пакуль по вишні на «Победі» котить, а ми за нею пилуку ковтаємо». — «Не паси завидючими очима чужого товару, бо свій розбіжиться, — скажеш їй, — і все те минує, проштрафиться Омелько — на викистель його, і машину заберуть, і, може, мене замість Омелька настановлять, і возитиму я тебе, Дорюнечко, на «Победі» в твоє задоволення». Дора на те посміхнеться скрива, наче рану сіллю посипле, а ти стоїш стовпом мальованим та й думу думаєш: плывуть роки, плывуть, і якщо не зараз, то коли?

— Матимете ще й машину, дядьку... Обоє ж працюєте. Куди гроші дівати?

— Думав на вошах розбагатіти — інститут закрили, — з серцем казав дядько, ніби й не чуючи моєї втішливої мови. — Лотереї з'явилися — ну, гадкую, це вже воно. Аж бач — поманить та й зникне, поманить та й зникне. І так від тиражу до тиражу. З асенізаторами, було, всміхнулося — аж ось воно як: і лайновозів тепер святих треба. Тільки на кабана надія...

Дядько виліз із води і підтюпцем через ліс подався додому. Я подрібцював слідом.

Тут лучилася нам з дядьком дивна пригода. Не пробігли ми й кілометра, як попереду загуло, затріщало, загуготіло. Здавалася, навстріч, ламаючи дерева, котить лавина. Уже земля тремтіла й постогнувала під ногами. За кілька метрів здригнулися, попливли вниз, підтяті, верхівки велетенських сосон. Ми ледве встигли кинутися вбік та впасти на мокру глицю: мимо пронеслося зі скреготом і тупотом, підминаючи дерева, ніби траву, щось велетенське, чорне, і зникло в лісових ветрях.

— Т... т... танк! — ловлячи дрижаки з переполоху й холоду, процокав дядько Денис, коли гуркіт і тріск віддалилися, як відкочується на край неба грім. — Маневри, мабуть. А мо', на війну? Удосвіта по сіль мотнемося.

Студена нічна вологість підганяла нас і, вибігши на узлісся, ми перелізли через тин та вже марили теплою постіллю, коли перед очима постала велика руїна. У будинку Солом'яників світилося, лампа на ганку теж горіла, і жовклі пасмуги світла розлініювали сад, розчахний навпіл широчезною розорою, буцім тут щойно проповз з опущеною лопатою дизельний бульдозер. Яблуні, які трапилися йому на шляху, були викорчовані з корінням та втопані в пісок, що білів під злузаною скоринкою чорнозему. Розора починалася там, де ще увечері стояв гараж із кабаном — тепер не було ні гаража, ні кабана! Не теленькав піжним сором'язливим голоском і Нерон-Балалайка. Тітка Дора сиділа на приступці ганку, ревма ревучи. Розора тяглася в край городу, де дотепер стояв хлівець старих Солом'яників, ковтала його разом з зеленою коровою Манькою і вервечилася за потрошені паркани в бік лісу.

— А де ж це тебе, педоколиханого, носило! — заголосила тітка Дора, навіть не завваживши, що ми тремтимо в самих трусах. — Де ж це тебе чорти волочили?..

— Бо не знаєш... — відгризнувся дядько. — А що?

— Невже ж тобі повизлазило? Кабан з гаражем утік!..

ЖУК, ЖУЧКИ І ГУґНГНМИ

А винним у нічному переполосі Солом'яників було миршаве пакульське лисиченя, яке, заблукавши, втрапило на наш город, уздріло в просі сконструйоване матір'ю зі старої кофти та моїх спіднів опудало і з великого дива сказилося. Сказившись, воно осміліло та покусало нашого півня. На півнячий крик вискочила з хати моя матір. Лисиченя пірнуло в бочку з водою і зникло без сліду (скільки дядь-

ки не закидали бредень у тій бочці, пічогісінько не піймали). Півень, хоч і тягав по двору крило, проте невдовзі оклигав і знову пас курей. Тільки й того, що, злетівши на тин, уже не кукурікав, а вив по-лисячи, тонко й жалібно. А відтак і кури наші вивчилися вити по-лисячи, і весь Пакуль ходив слухати те виття. Голова пообіцяв влаштувати восени, коли впораються з картоплею, облаву. Тим часом кури перестали нестися, а цілісінькі дні греблися під горою, лаштуючи нори. Тільки тепер матір утямила, що вони показилися, і щоб не мати клопотів із сільським ветеринаром, тихцем порізала курей та закопала у вишеньках. Але півня не спіймала і ждала вечора, коли той придибляє на сідало.

Коли ж нагодилась в Пакуль тітка Дора, яка саме прибрала до рук пивницю на ринку. Тітка позарилася на дармовицю, розпатрала півня і вдома засмажила на великому вогні, натопивши три казани ніжно-жовтого смальцю, яким і старі й молоді Солом'яники досі мастьють взуття, економлячи на креміві. Смаженнуну тітка виставила на вітрину пивниці, і вона пролежала там три роки, сім місяців і дев'ять днів, слугуючи для п'яничок за приманку, буцім мідна блешня для довірливих риб. Кілька разів на день півня урочисто зважували, клали на тарілку з золотою облямівкою, а по тому, з усіх боків обнюханого, знову пускали за скло вітрини — він був так мудро засмажений, що не боявся ані сокири, ані пили, не те що зубів.

Але після трьох років, семи місяців і дев'яти днів півень занудьгував на вітрині та почав нестися. Він зніс синє, як і сам, у пупирцях, яйце, що нагадувало качине. Тітка, нам'ятаючи про сказ, забоялася смажити його для п'яничок, а принесла додому, зварила вкруту і покришила своїй половинці курки. Проте сказ із яйця не виварився: половина курки сказалася та, вимахуючи єдиним крилом, кинулася па Нерона-Балалайку, буцім на кривого ворога. Пес, хоч і був дуже незлобливий, мусив боронитися. Скуштувавши курячої крові, він теж сказився, вислизнув з ошийника і стрибнув прямисінько в пащеку кабанові, якого саме годувала тітка Дора: поклав за краще покінчити життя самогубством.

Кабан проковтнув Нерона-Балалайку, буцім муху, і сказився: вирвав із землі гараж та посунув уперед, трощачи й з'їдаючи усе на своїм шляху. Найкраща в світі броня (її діставав для гаражів та собачих будок пройдакуватий солом'янець на номернім заводі) надійно захищала його зусібіч. Після Нерона-Балалайки жертвою оскажені-

лого кабана стала зелена корова Манька, яку потворисько проковтнуло разом із дощатим хлівцем. Тільки половина курки, що належала після поділу старим Солом'яникам, встигла в останній мент, коли вже зачинялася ненаситна пащека, ковзнути між зубів і, хоч позбувшись хвоста, пурхнути на дах будинку.

Але після такої пригоди вона із рябої стала геть сива...

Удосвіта, ледве мжичка осіннього дня просіялася крізь ніч, ми без задніх ніг (вони дрібцювали слідом) погналися за втікачем. Дороговказом була жовта пасмуга, що губилася в сповитому вогким туманом лісі. Ми з дядьком уже пройшли півдороги, коли позаду почулося жалібне тельнякання і крізь сіру світанкову млу забовванів над розорою ошийник Нерона-Балалайки, за яким по піску тягся ланцюг. Лише чоласта, з мудрими і лагідними очима голова пса (за життя він ані на кого з людей не гавкнув) не рябіла в колі, що його виписував на рядні туману ошийник... Серце моє зайшлося з щемкого безутішного жалю.

— Хай іде. То душа його, — голосом, в якому звучав заупокій отця Савки, мовив дядько Денис.

Після нещастя, що одне за одним упали на його голову, дядько полагіднішав. Ошийник тим часом обігнав нас і тепер передував, хоч ми й не потребували гончаків: окрім розори, шлях значили вирвані з корінням, потрощені на друзки, пожовані сосни.

Так прийшли ми під Собакареву гору і повноводний Стрижень відкрився нашим смутним очам. Кабан, зчесавши піщаний пагорок, безслідно зник у темній воді. Вороня, спрагло хапаючи в розчахнені дзьоби клуби ранкового туману, летіло над свинцево-зеленими хвилями і, стомлене перельотом, падало в соснове верховіття. Ми з дядьком згорнули долоні в цівки й подивилися крізь ті підзорні труби через ріку. На тім боці сосни стояли неторканою золотисто-рожевою стіною.

— Туточки він, у ямі, коли б не виром затягло, — глухо мовив дядько Денис, стаючи навколішки біля самісінької води. — Ну, паси очима...

Він припав обличчям до річкового дзеркала і цмулив воду, роздуваючи щоки; невдовзі вони стали схожі на два аеростати, які ось-ось мають злетіти, а поки що, припнуті, лежать нерухомо у видолку, між пагорбів.

Стрижень вочевидь мілішав, і невдовзі, посноване біллю туманів, оголилося замулене дно, що поблизу гори було ямкувате й болотисте. Окрім сірого, поцяткованого ской-

ками, мулу, нічого я не побачив на тім дні, хоч витрішкувався, скільки було сили. Проте твань, здавалося, дихала, то опускаючись, то бабухатіючи, наче боки корови Маньки, коли вона об'їдалася росяної трави і, час од часу, булькада та клекотіла. Несподівано опийник, задзвенівши ланцюгом, покотився з крутого берега і сторчака пірнув у зеленастий мул. Кінчик ланцюга зблиснув та зник у твані, навіть не булькнуло по ньому.

— Балалайка — живий! — загукав я щосили, стрибаючи по берегу. — Живий — душа вернулася до нього!

На мій голос дно ріки відлунило жалібним глухуватим дзвякотінням. То пес давав знати про себе.

Дядько Денис поволі випускав з рота воду і її сіра повсть застеляла річище. Скоро Стрижень знову розлігся між звичних берегів, а дядько, виплюнувши раків, що примостилися було між зубів, похмуро сказав:

— Нема чому радіти. Краще б уже вони богові свої душі віддали, аніж Стрижню. Бо скаженому і Стрижень по коліна. Скаженому, та ще в такій броді, — додав пророче, — зупину не буде.

Він боязко озирнувся на ріку і, понуривши голову, поплуганився по кабановім сліду назад, в Ирій. Хвилину я стояв під Собакаревою горою, плекаючи надію знову вчути скавучання Нерона-Балалайки, але над Стрижем було тихо, лише в сосняку зловісно каркало вороння.

Тоді побіг навздогінці за дядьком, відчуваючи, як страхок наздоганяє мене і хапає холодними лаписьками за спину.

Було десь по обіді, коли ми, змучені й голодні, нарешті причвалали додому; побачивши дядька Дениса упорожні, тітка забилася головою об стіну, стіна хиталася, і дядько передбачливо підпірав її плечем, аби не завалився будинок. Я утік від кагалу на вулицю, де по-осінньому неділилося: день, ніч, земля й небо, дрібно посічені, переміщені, посмачені пісною мжичкою, лівиво та нудно переживував час. До причілка, маскуючись оболочками тютюнового диму, тулився Жук із жучками. По той бік Солом'яної вулиці з ганку Цекалів настрополохано зиркали через паркан Цекалова Оксана і дівчина в білому пуховому береті.

— Ти, інтелегент шмаркавий, зараз подивисься, як я, Жук, скручу голову тій, що в білому береті, — прогугнявив Жук, дихаючи мені в обличчя смердючим димом — він палив самосад. Його прокурений і пропитий

голос нагадував чиргикання цеглини об цеглину, коли обточують крем'яхи. Жук мене не любив: я не жукував у його походецьках по Солом'янці. — Учора в кіно я сказав, що піду з нею. А вона втекла. Сьогодні вона вже не втече...

— А може, вона не хоче з тобою гуляти, — сказав я, спинаючись навшпиньки і зазираючи в перепалені електролампочки його булькатих очей.

— Десь комар дзижчить... — прогучав Жук і дмухнув на мене.

Я покотився по мокрому морозу, наче збитий із вовни м'яч, а жучки вслід мені старанно підхихикували. Докотившись до лісу, я бемцнувся об сосну і лише тут зіп'явся на ноги. Тоді, похитуючись, бо досі чманіло в голові, пішов на Жука, буцім на амбразуру.

— Я все одно врятую цю дівчину!

Від страху і жалю до себе у мене сльозилися очі, і я насовував на лоба картуза. Жук незворушно гострив об нашу стіну довгі, наче зубила, пазурі. Жучки знову засміялися і загули з Жукового голосу:

— Решето, а ти хочеш жити? Жук переставить вам з дівчиськом у береті голови. І ніяка міліція не добере, де чия голова. І схоронять тебе з головою в білому береті. І чорти в пеклі з тебе реготитимуть...

Вони давилися сміхом, а Жук тим часом підважив дубову колоду, що здавна лежала біля дядькового двору, не розмахуючись, кинув її в бік лісу; колода з оглашеним ревом та свистом пронеслася над соснами й безслідно зникла за пеленою мряки.

Я мовчки глянув їй вслід і пішов через вулицю до ганку Цекалового будинку, де беззахисно й зворушливо білів берет.

...Наші могили будуть поруч, вбрані барвінком, і люди розійдуться по теплих хатах, сказавши про нас гарні слова, вони ще не знатимуть, що смерті не існує, а є тільки п е р е в т і л е н н я, і я стану кущем калини, а вона стане кущем любистку під білою парасолею квіту, як зараз під беретом, і ми перемовлятимемося; а одного дня до моєї могили прийде дівчина з календаря і посадить клена, бо я люблю клени, і я переселюся в клена, а любисток мене рвцуватиме, а я скажу дівчині в білому береті, ні я скажу це ще тепер, що люблю іншу і рятую її не з любові, а заради справедливості, бо інакше не можу вчинити, якщо хочу себе поважати, а душа Жука, якого скарають на смерть за його злочин, переселиться в свиню, або в старого шолудивого

пса, або в коростявого мерина, або в блоху на бродячій бездомній кішці, або взагалі ні в кого не переселиться, а згниє в сирій землі, бо для жуків безсмертя немає...

Я залишив свій страх по цей бік хвіртки, на розквашеній м'жичкою вулиці, ступив на першу сходинку ганку і сказав нарочито сухим, без жодних емоцій голосом:

— Не подумайте, що я у вас закоханий. Я люблю іншу. Але маю за обов'язок порятувати вас від Жука. Звичайно, якщо ви довіритесь мені...

— Я довірюся вам, — усміхнулась з-під білого пухового берета дівчина.

Вона була вродлива, але навіть подумки я не зрадив дівчині з календаря.

— Слухайте мене уважно. — Легіони вишикувалися і стояли наготові, стискаючи руків'я списів і бронзових щитів, а цезар промовляв: — Оксана вестиме з Жуком переговори, аби нічого не заідозрив. Ми заходимо до хати, вистрибуємо з вікна в сад, городами виходимо до Радульського провулка, з Радульського через двори дістаємося Чорторійського, з Чорторійського — на Соснову вулицю, з Соснової — в Петрушинський сліпак, із Петрушинського городами — на Колгоспну і по Колгоспній на П'ятикутки, а з П'ятикуток нам простелеться вільний шлях на всі п'ять вітрів...

— Мені — на Рибну.

— Ви будете на Рибній, — твердо пообіцяв я. — Звичайно, якщо нам пощастить. Але краще вмерти, ніж дружити з Жуком. Хіба не так?

Дівчина стрельнула з-під берета меткими сірими оченятами, але нічого не сказала. З неба на мокрих парашутиках хмар спускався на Ирій листопадовий вечір.

Ми тільки-но скокнули з підвіконня в кущ прижухлої шовкової трави, як над головами в сивому, розписаному чорним безлистим гіллям мороці тричі каркнула ворона.

— Ворону підкуплено! — гукнув я прозірливо, подаючи дівчині в білому береті руку. — Біжимо!

По той бік паркану грізно тупотіли жучки, а Жук, спершись ліктями на гребінь Цекалової хати, мстиво посміхався до нас з туману. По саду, засипаному мокрим слизьким листям, біглося важко, буцім по мілководдю, і тільки ніч нас порятувала б. Я вхопив себе за вуха, підняв у небо і смикнув завісу, яка відділяла день від ночі. Тої ж миті завіса впала, і густа та в'язка, мов пакульська грязюка, темінь хлюпнула на землю, накривши нас, проковтнувши

цеглинистий трикутник Жукового обличчя. Тупіт жучків віддалився, ми залишилися самі, але в п'їтмі, мов у погребі, ляда якого раптово зачинилася.

— Не бійтеся! Я — тут! — гукнув я, з надією прислухаючись до свого мужнього голосу.

По тому намацав у темряві долоню дівчини і повів її крізь ніч. Ми щасливо перебрели три провулки і були на Сосновій вулиці, коли позаду почулося зловісне вовче виття, воно з кожною хвилиною розлягалось лункіше. Жук із жучками перекинулися на вовків і бігли по наших слідах. Ми ледве встигли забратися на нижню гілляку осокура на розі Соснової вулиці і Сибіріжського провулка, як тічка облягла нас оранжевим зашморгом з очищ та язиків, що жадливо палахкотіли в п'їтмі. У ватажкові зграї, який, зіп'явшись на задні лапи, трохи не діставав нас передніми пазурами і клацав іклами, ніби залізними щелепами сомола, я одразу впізнав Жука.

Ми з дівчиною подерлися на вершину осокура; вовки, збившись довкола дерева, гризли його прикорепок. Скоро по війні вовча тічка отак з'їла бабу Телениху, що пішки вертала з міста в Пакуль. Баба встигла забратися на вербу, а голодні вовки перегризли вербу біля кореня... Ми були вже на верхівці, коли осокур захитався, підтятий вовчими зубами. Зараз лише диво могло нас порятувати. І диво сталося: обоє ми ще вірили в чудесне. Раптом їдкий притхлий туман опав на сади та дахи будинків (роги радіоантеп загадково стриміли з молочно-сізої мли), а небо очистилося, оновилося і стало глибоким, як став пізньої осені, коли вода темніє і скрадує обриси дна; до зоряної череди вплив з-за ирійської пожежної вежі місяць; блакитний промінь простелився від високого місячного чола до нашого осокура. Я першим ступив на промінь, лоскітливо-ковзкий, наче паркет у фойє обласного театру.

— Тільки униз не дивися. Бо в голові запаморочиться. Дивися в небо,— сказав я дівчині в білому береті.

І вона боязко подрібцювала по місячній стежці, рахуючи зорі, що мерехтіли над нашими головами, буцім комарі в сонячній пасьмі надвечір, а вовки завили з безсилої люті та розчарування і чорними тіннями поповзли за нами назирці. Вони доповзли до Колгоспної, по якій ходили автобуси, і залягли на її темному березі, далі від вуличних ліхтарів,— боялися світла. Ми дибцяли над вечірнім Ирїєм, посновапим ясним павутинням вулиць; по вулицях бігли павучки машин з очима, що світилися, а майдани лежали під нами ошатні й святкові, наче плеса озер, зали-

тих полуденним сонцем. Підбори дівчачих черевиків весело вицокували по місячній стежці, і мені здавалось, що я на сьомому небі, а не на першому, земному. Так дійшли ми до П'ятикутків і, взявшись за руки, ковзули по скісному променю, ніби по крижині, на Рибну вулицю.

Ми вже були біля двору дівчини в білому береті, коли уздріли Жука, що, похмурий та злий з невдачі, розпротерши руки, немов ливхоходець, дибав по місячному променю, припнутому до ушули воріт. Я ментом зіп'явся на паркан, дістав кишенькового ножа і прошепотів з лихим тріумфом у голосі:

— Дивіться, як він зараз беркицьнеться! Я переріжу промінь...

Несподівано дівчина в білому береті вхопила мене за руку:

— Не смій! Я не хочу.

— Тобі його шкода? — не повірив я.

Дівчина мовчала.

— Він бандит і хуліган. Його ненавидить уся Солом'янка. Він материних курей покрав і пропив.

— Неправда! Він сильний і сміливий. Він нікого не боїться. А ви всі боїтеся його, боїтеся, я знаю! І ти теж боїшся!

Під беретом розквітли очі, великі й світлі, мов дві водяні лілії.

— Знаєш, за що його зі школи вигнали? — гукнув я, прикро вражений. — Він соломинкою вижлуктив з усіх чорнильниць у класі чорнило!

— Мовчи й мовчи... Я знаю, що він — не такий, — тихо сказала дівчина в білому береті. — Ніхто з вас не знає, а я — знаю... — Вона заплакала, і сльози котилися по дитинно пухких щоках. — Бо, може, я люблю його... І я не просила рятувати мене від Жука...

Дівчина в білому береті перебігла двір і хряснула дверима веранди.

Я ще посидів на паркані, розгублений, зневірений. Відтак сховав ножа, стрибнув на хідник. Під сусіднім двором темніли тіні трьох жучків. Я ввібрав голову в плечі і побрѳохав по багnistих баюрах Рибної вулиці на автобусну зупинку. Жучки повзли слідом...

Я вмостився на задньому сидінні автобуса. На бруківці мене підкидало, і простромлюючи головою кузов машини, я уривками милувався зоряним небом, яке потроху хмаріло. Проте було мені за цих хвилин не до краси нашої чарів-

ної природи. Троє жучків, насунувши на самі вуха картузи, стовпіли коло дверей і я напевне знав, що на зупинці автобуса під Солом'янською вербою на мене чекає смерть в образі цегляномордого Жука. Я не шкодував, що порятував дівчину в білому береті, яка, виявляється, не потребувала порятунку. Якби сьогоднішній вечір почався спочатку, я б вчинив так само. Було тільки до сліз жаль себе; мушу гинути таким молодим! І буде завтра, і позавтра, і буде зима, весна й літо, і буде майбутнє, буде комунізм, лишень мене вже ніколи й піде не буде. Майбутнє бачилося мені невимовно прекрасним, і навіть у найсмутніші хвилини свої я чекав на нього. Про майбуття мріяли герої книжок. Його прогнозували газети, що їх я читав матері, поки та прядла біла каганця із жовто-червоної снарядної гільзи. Його обіцяли вчителі. На протигагу матері, яка вірила тільки в спи, я беззастережно вірив і вчителям, і книгам, і газетам, і своїм рожевим мріям.

З раннього дитинства щасливим випадком у душі моїй поселився зворушливий образ майбутнього, що, попри наївність та умовність, зігрівав і зігріває впродовж багатьох років. Пакульська школа стояла на горі, що з неї продивлилося усеньке наше село, аж до темно-синього крила лісу по той бік Жерелі. Ще краще проглядалося воно з цвинтаря, який стелився зеленими хвильками давніх могил довкола церкви; церква височіла на тій же горі, просто школи, по інший бік вуличного річища. На великих перервах ми грали серед могил під крилатими липами в жмурки. Весняного дня один із школярів показав синім, у чорнилі пальцем на луки за селом і поважно, як людина, посвячена в таємниці буття, мовив:

— Бачиш? Комунізм...

По піжно-зелених, із синіми вікнами весняних озерець луках, що були вщерть залиті яскравою сонячною повинню, пливли оранжеві, під сліпучо-білими вітрилами крокв кораблі.

Повоснна весна була голодна, і безбатченкам у шкільному буфеті варили солодкуватий, з підмерзлої картоплі суп. Другого чи третього дня по тій розмові я випадково зачепив ліктем і вихлюпнув на підлогу свою тарілку пісню; буфетниця розкричалася, я заплакав і метнувся на цвинтар, геть з людських очей. Стояв під липами, дивився на оранжевий, цяткований вітрилами, по яких уже стелили золотистий околот, корабель, і сльози мої висихали на теплоту, з Іррю, вітрі. І потім, не один раз, коли мені було холодно, голодно або просто незатишно й гнітко на душі,

я приходив під лини і дихав тим далеким чарівним світом, що його відділяла від крайніх пакульських хатин широка смуга лугу. Згодом почув від старших, що на лугу за селом будується новий колгоспний двір з корівниками, коморами та клунями, але тверезі поправки на реальність не липили по собі глибокого сліду, бо на все, що відтоді здибувалося мені в житті, я вже дивився крізь те щасливе, найясніших тонів видиво...

...А люди ходитимуть у білих ясних одежах і рухи їхні будуть повільні, розважливі, а мова мелодійна. Вони любитимуть одне одного і казатимуть саму правду, вони житимуть у білих мармурових будинках із сферичними скляними стелями, крізь які до їхніх квартир зазиратимуть зорі, місяць та сонце, стінами їм слугуватимуть стелажі з книгами; і вечорами по роботі вони сидітимуть у квартирах-бібліотеках і слухатимуть серйозну музику, оту музику, з якої насміхасться дядько Деніс і вимикає приймача, коли чути ніжно-роздумливий голос рояля або скрипки; а ще ті люди майбутнього читатимуть старезні книги в грубих шкіряних обкладинках і пізнаватимуть таємниці життя, поки їхні кораблі плаватимуть у далеких Галактиках; і ті люди розмотають нитки минулого життя, як мати розмотує клубок і надibuє під нитками квитанцію за торішню страховку, про яку її давно запитували в конторі; люди майбутнього знайдуть мене, що таким молодим загинув від руки солом'янського бандюги Жука, подивуються несправедливості і повернуть мене до життя, і я, подивований, щасливий, ходитиму по їхньому завітчаному Іррю, де з-поміж шовкової трави любистку та чорнобривців (за колишнього життя ці квіти росли довкола моєї хати) випинатимуться ясно-білі півкулі будинків, а у міському саду я побачу клітку, за чавунними ґратами якої сидітиме Жук, схожий на горилу з підручника зоології; я підійду до клітки і скажу йому: «Я знав, що ти непотрібний майбутньому, а якщо й потрібний, то лишень для того, аби нові люди знали, як важко ішли вони до самих себе...»

Я заплющив очі і приречено ступив з автобуса на розкош-лачений колісьми машин пісок. Тої ж миті вугластий Жуків кулак полічив мені зуби, нарахувавши тридцять два з половиною, і всі вони заболіли мені. Небо тарарахнулося об забруковану землю, червоні скалки сипнули увсібіч. Я розплющив очі і сказав:

— Бандит...

Під стовпом, на яким вітер розгойдував лампу з бляшаним абажуром, стояв Жук і махав чорними, мов осіння ніч, крильми.

Я повільно прямував у Солом'яну вулицю, наче в глухий тунель, вихід з якого замуровано. Жоден вогник не блимав мені назустріч, і хлюпала грязюка під ногами солом'ячан, що віддалялись. Жук із жучками сунули за мною віялом, наче голодні вовки. Тоді я став спиною до мокрого паркану — небо над Ірієм по той бік жучків світилося — і кинув крізь сльози:

— Бандит...

Жук вайлувато чалапав до мене, насунувши кепку на самі очі, а руки сховавши в нашиті попереду кишені штанів. Коли його одутла прищикувата твар підпливла зовсім близько, я розмахнувся і послав свій дрібний, як картопля на піску, кулак під більмаки Жукових очей. Жукове обличчя несподівано репнуло і розсілося, наче перестиглий гриб-димовик, коли на нього наступиш, хмара смердючого їржавого диму заволокла мене, а Жук уже велетенським чорнокрилим кажаном шугав над головою. Тим часом дим розвіявся і я уздрів дядька Дениса, що з дизельним трактором на плечах жваво крокував Солом'яною вулицею.

— Почекай, я тобі ще скручу голову! — просичав Жук з темного, заволоченого низькохмар'ям неба.

— Ходи, ходи, бо я бебехи витрясу — усе життя збиратимеш! — сказав на те дядько.

Жук шаснув у темінь і зник, а жучки злякано сипонули від дядька по городах. Дядько перекинув свою ношу з одного плеча на інше і розхвастався:

— У дворі нашої контори давно дизель їржавів. Спершу думали ремонтувати, а тепер покладали в металобрухт здати, клопоту менше. Я й прихопив. Надумав, Михаль, вино з яблук гнати для всієї Солом'янки, яблук цього року — хоч Стрижень гати. Подивисься, як завізно стане. І з кожного кілограма яблук сто грамів млинового — наші. А захочемо — вином братимем. Утямив? Коли бог ділив голови, задивився він на свою божину і голову міністра мені, рядовому бухгалтерові водоконтори, начепив. Схаменувся — а пізно. Так і живу з міністерською головою. А з міністерською головою не пропадеш! Ми ще поїдемо в Пакуль на чорному «опелі»!..

Вранці я прокинувся з каменем на серці, буцим напередодні натворив твореників у школі і мене послали по матір. Я згадав конторський дизель на дядькових плечах, Жука

і жучків, свій страх, потаємне бажання виглядати в очах дівчини в білім береті мужнім лицарем, та ще на темному, як ніч, тлі Жука, бандита і хулігана, згадав кабана в Стрижні, хворого на сказ півня — мені зсутеніло в очах, проте я розважливо мовив до себе: «Світ, звичайно, не самими білилами писаний, і на сонці є плями, як доведено наукою, але що ж ти маєш до світу, коли сам як не чорний, то рябий-рябісінький...»

І я твердо рішив від сьогодні бути кращим, аніж був досі.

Камінь упав з мого серця і покотився двором, там його зловив дядько Денис та став точити об камінь купило, що за останні дні притупилось. Щаслива добрість наповнила мою душу, і я весь засяяв, немов ікона, що оновилась.

Я беріг те світло в собі, як мати в війну, коли не було сірників, берегла в челюстях печі присок, і доніс його до школи.

— Що це ти сьогодні сяєш, наче нова мембрана? — запитав Славко Пасічник, витираючи дошку: ми з ним чергували і зайвилися раніше.

Славко Пасічник був загальноповизнаний фізикоматематикокібернетикотеоретик. На уроках з алгебри, коли клас безнадійно тонує у морі складних логарифмів, він штудював вищу математику і лише на прохання учителя подеколи шпурляв нам з парті рятівні кола; на уроках з анатомії він шукав формулу особистості; на уроках з астрономії Славко розробляв теорію космічного радіоперельоту. Йому належала геніальна ідея транслявання екіпажу космічного корабля, в математичних формулах, могутніми радіовипромінювачами у сусідні галактики. Тільки в такий спосіб є надія, на думку Славка, здолати часовий бар'єр, що галактики розділяє. Ми затоваришували, бо я ділився з Пасічником ідеями космічних подорожей. Вони народжувалися в моїй голові, наче дощі грибного літа. Звичайно, це були ідеї вродженого гуманітарника, технічно безпомічного, проте Славко великодушно визнавав, що мої фантазії допомагають йому проторювати стежки до нових фізичних законів. Тому я й дозволив собі висповідатися.

— Сьогодні, Славко, я подивився на себе критично і вирішив стати кращим, аніж був досі...

Славко професорським рухом поправив краватку, яку у класі носив лише він, і звів на мене світлі розумні очі:

— З математичного погляду такий збіг дивний, але, уяви собі, останні дні я думаю про щось подібне. Виявляє-

ться, негативні емоції найважче піддаються вираженню точними формулами. Маємо ймовірно громіздкі числа. Висновок: людина майбутнього, аби її можна було вільно транспортувати в сусідні галактики, мусить позбутися негативних емоцій. Я переглянув останні праці психологів. На жаль, шлях до суцільної позитивності — довгий і складний. Тим негайніше треба об'єднатись і розпочати великий експеримент. В перспективі — моральне оновлення людства...

Славко подав руку, і я радісно потиснув її.

Тут до класу зайшов Андрій Політайло. Ми зі Славком змовницьки перезирнулися, кивнули головами на знак згоди і в один голос сказали:

— Хочеш стати кращим, аніж ти є зараз?

Щодо Андрія, то нам не треба було довго домовлятися, бо хоч він і лишався байдужим до Славчиних теоретичних розвідок у майбутнє та до моїх лихоманних фантазій, що не знали гнuzди, зате мав золоті руки і сидів на уроках у чорних шкіряних рукавичках, аби їхнім сонячним блиском не привертати до себе уваги. Він власноруч сконструював кишенькового телевізора, ракету «Ірій», яка, стартувавши з шкільного двору, безслідно зникла в космічному просторі, радіостанцію для підказок, що безвідмовно працювала в класі і, в першу чергу, рятувала самого Політайла, який за майструванням не завжди знаходив час зазирнути до книг. Вперше у світовій практиці за антену радіоприймача слугували учнівські вуха. Передачі велися з «Камчатки», останньої парти, де Політайло на уроках майстрував, а я, ховаючись від учителевих очей, гриз «прочотні» книги.

— Завжди хочу стати кращим! — радісно озвався на наші слова Андрій Політайло. — А як?

— Це я досліджу і сформулюю, — поважно мовив Славко Пасічник, опановуючи звичну роль теоретика. — Зустрінемося після останнього уроку.

Перерви Славко просидів у бібліотеці, а на останньому уроці прислав нам з Політайлом радіограму: «Зустрічаємось парку крайній лаві стережіться егу гуїгнгим або вінець природи». Я пригадав благородних Свіфтових гуїгнгимів, і серце мені радісно забилося в передчутті морального переродження.

Був ясний листопадовий вечір. Таємниче переморгувалися над головами зорі. За чорними штахетами безлистих кущів брязкотіли маршрутні автобуси і таксі. Біля тітчиної пивниці горлали п'янички. Ми з Політайлом сиділи німі

й урочисті. Славко промовляв, час од часу струшуючи з чуба росинки зір, що злітали до нього, мов метелики на світло.

— Отже, від сьогодні ми проголошуємо себе кандидатами в благородні гуїґнґнґи. Кандидатами, бо поки що в кожному з нас є щось від сгу. Ми даємо собі час для морального переродження: три місяці. За ці три місяці мусимо позбутися негативних емоцій і стати справжніми гуїґнґнґами. Звичайно, для того, хто глибоко усвідомлює потребу людства в моральному оновленні перед стрибком у космос, досить буде і одного дня. Трьохмісячний випробувальний термін ми встановлюємо в розрахунку на певних індивідуумів,— він зирнув на Андрія,— які в цьому складному і суперечливому світі не хочуть знати нічого, окрім гвинтиків та гайок. Певен, що за три місяці і вовка можна зробити ягням, вилузвавши з нього негативні емоції, як вилузують горіх. Звичайно, якщо вовк поставить собі за мету таке переродження. Пропоную стиснути руки і тричі за мною повторити...

Ми поклали правці в гарячу Славкову долоню:

— Гуїґнґнґи кажуть лише правду.— Славків голос був схожий зараз на голос пакульського отця Савки, коли той проголошував од вітваря своє знамените «Алілуйя».

Ми тричі проказали за ним: «Гуїґнґнґи кажуть лише правду»

— Гуїґнґнґи керуються у своїх вчинках розумом.

— Гуїґнґнґи керуються у своїх вчинках розумом...

— Гуїґнґнґи завжди готові на самопожертву задля іншого гуїґнґнґа...

І ми знову проспівали за ним тричі, кожним нервом своїм відчуваючи історичну вагу хвилини:

— Гуїґнґнґи завжди готові на самопожертву задля іншого гуїґнґнґа...

Так започатковуються релігії і великі суспільні рухи. І коли незграбний Андрій смикнув свою сумку, яка, повна гайок, електроламп, ракетних двигунів, акумуляторів, старих радіоприймачів, вагонних коліс тощо, важила пудів з десять, брязкіт залізаччя звучав святотатно...

Декілька днів ми не ходили по землі, а літали на крилах, світлі й чисті, наче янголи на материній іконі.

А по тому прибіг до мене Степко, дядька Якова, паровозника, син. Позаяк хазяйство Солом'яників розвіяв вітер невдач, а задарма їсти тітчин хліб мені не хотілося, я старатливо бив у саду березовим оцупком байдики; виляски

прудко розбігалися довкола, а мені тільки того й треба було — хай тітка, яка після оказії з кабаном хворіла, чує, що я не гуляю. Степко був із жучків, і я набурмосився. Гість це запримітив, втяг голову в плечі, прикриті старою залізничною спецівкою, лише чубчик стримів зовні. Винувало сіднував мене за руки, вказав очима на хатню стіну:

— Відійдемо, побалакати треба, а стіни вуха мають...

Я зирнув пильніше і побачив у щілинах, між засіяних зеленкуватим мохом цеглин схожі на опеньки вуха. Ми відійшли до яблунь — Степко ледь чутно зашепотів:

— Жук нахваляється сьогодні побити тебе. Наказав усім жучкам з'явитися. А ти б не прийшов, якби тобі сам Жук наказав? — Він ображено глянув на мене і голосно додав: — Ну, як нема у вас хліба, то піду в магазин на П'ятикутки. Бо мати кажуть: батькові на зміну, позич у Солом'яників буханку, а увечері віддамо...

З тим він почалавав до хвіртки і зник.

Тут де взялися мурахи, холодні, мов крижинки, і поповзли мені від п'ят до тім'я, але я вчасно згадав, що не маю права на страх, бо я — гуїгнгим, і гукнув у засиджену вухами стіну:

— Я не боюся тебе, Жучище!

Стіна на очах мінилася, з зеленої стала жовта, а відтак ще більше позеленіла, а вуха осипалися, як осипається певдале тинькування...

Увечері, поінформовані про лиху задуму Жука, мене проводжали зі школи благородні гуїгнгими Славко Пасічник та Андрій Політайло. Було місячно. Підкована морозцем Солом'яна вулиця стелилася переді мною, немов лінія життя на долоні. З вдячністю я тяг десятипудову Андрієву сумку. Від автобусної зупинки ми напружено мовчали. Уже неподалік дядькового двору вузлики на наших язиках трохи ослабли і Славко мовив, як завжди, розумно:

— З погляду вічності усе це принаймні безглуздо і смішно...

Могутній свист обірвав його мову, пригнув довколишні дерева, земля між нами і двором Солом'яників розверзлася, і з неї проросли голови Жука та його жучків. По тому рушив на нас вовчий півзашморг з Жуком посередині й дрібнішими жучками по краях. Я озирнувся на благородних гуїгнгимів — обоє були блідіші од місяця. Шлях назад ще був вільний, і я прошепотів голосом приреченого:

— Тікайте, о, благородні гуїгнгими! Перекажіть, що я...

Я не знав, кому і що б я хотів переказати, а роздумувати вже не було коли. Ноги Славка Пасічника раптом задріботили на місці, як у накрутної ляльки, повернули благородного гуїґнґма на сто вісімдесят градусів і помчали, наче перепуджені коні, по Солом'яній вулиці, залитій сріблястим місячним саявом. Славко обернувся до нас верхньою половиною тіла, простяг руки і щось прокричав, але ми не розчули, було далеко. І вже тільки хмарка сріблястого пилу, що закосичила Солом'яну вулицю, нагадувала про нашого товариша. Коло довкола нас зімкнулося, і зашморґ звужувався з кожною миттю. Було чути, як шерхотить пісок під ногами жучків, а ще — як вицокують зуби Андрія. А очі Політайла тліли, неначе бікфордів шнур. Я інтуїтивно відчув, що Андрій зараз вибухне, і передбачливо упав на землю. Того ж менту Андрій крутнув довкола себе десятипудовою сумкою на довгим шкірянім паску. Свист, пронизливіший од Жукового, завис над Солом'янкою; він важчав, гучнішав і падав на землю чорними брилами. Жовтий піщаний вихор злизав з вулиці жучків і носив їх над дахами будинків, наче кленові листки. Тільки ще Жук руками й ногами, ніби павук, тримався землі і з піздрів його сіялися іскри. Тоді Андрій підстрибом зробив декілька кроків уперед, сумка з ревом та свистом пронеслася над самісіньким Жуком, і голова його, відкраєна і підхоплена вихором, покотилася по Солом'яній вулиці швидше од м'яча на футбольному полі. Тільки іскри, що поволі гасли, значили її слід у присмерках. Жук підхопився і кинувсь навздогінці за власною головою.

Відтоді Жука ніхто не бачив на Солом'янці. Казали, що й досі бігає він по світу навздогінці за власною головою.

Тут пасок Андрієвої сумки тріснув і сумка, просвистівши над хатами, гепнулася за Собакаревою горою, зчесавши її залісену вершину. Нарешті уздріли ми Славка Пасічника, що мчав уже з протилежного боку Солом'янки — від Стрижня.

— Зупини... — вчули розпачливий, жалібний крик благородного гуїґнґма, але зупинити не могли — Славко мчав швидше од метеора, мабуть, це була вимріяна ним швидкість світла. Його годі було навіть впізнати: прозоре віяло, буцім од пропелера літака, що має злетіти, промигнуло повз нас і зникло.

Славко Пасічник з'явився у школі аж наступного тижня, оббігши з великого переляку земну кулю по 51-ій паралелі тисяча сто двадцять дев'ять разів. По тому він довго й нас-

тирливо пояснював нам, як ввімкнувся механізм його підсвідомості, пригнітивши нейрони кори головного мозку.

І залишилося нас двоє — кандидатів у благородні гугнґими...

МАНДРИ МИХАЙЛА РЕШЕТА:
ВІД БРОБДІНГНЕГУ ДО ПАКУЛЯ

Тепер на обійсті Солом'яників було незвично тихо: не мукала зелена корова Манька, не дзеленчав ланцюгом Нерон-Балалайка, половина курки, яка щасливим випадком уникнула кабанової пащеки, німіла під хлівцем, з ляку втративши голос. Нещастя утихомирило пристрасті, молоді та старі Солом'яники знову помирилися. Дід Єврась відірвав дошки, якими було перехрестив синові двері, і власноруч зашпаклював вікно, що через нього ми вибиралися з будинку.

Тітка Дора вечорами гортала родинні фотоальбоми і добрим, мрійливим словом згадувала свою діяльність на ниві культури:

— А до свят було концерт готуси. Набігася за тими хористами — ніг під собою не чуєш. Коли ж після урочистих зборів підприємці завису перед залом, повною людей, з начальством у першій ряді, де й утома подінеться, бо — почот в очах бачиш. І знову ж, кіно через два дні на третій у клубі, безплатно. А тут — і в кіно нема коли піти, вік уже не була, од культури відстала, самі п'янички цілі дні перед очима, і сняться п'янички. Та ще сниться, ніби я іду по дорозі і мішок з грошима знаходжу, розв'язую, а там червінці, червінці, усе новенькі, хрустять і полискують, сон — на ревізію... Прокинешся удосвіта, лежиш і думаєш: кому не судилося на машинах роз'їжджати, тому вік пішки чалапати, хоч ти головою об стіну бийся, хоч ти на частини розірвися і себе по частинках продай...

На ті притомлено-сумні тітчині мудрування дядько відмовчувався, похмуро сопів у кутку кухні, перемиваючи кільця поцупленого з водоконтори дизельного мотора. Я відчував: дядько Денис таємно од усіх готує свій останній ривок до вимріяного «опеля»...

Найближчої суботи я дістав візитну картку Кузьми Перебенді і подався шукати дім під Лірою. Втім, назирці я знав його: дім стояв на одній з центральних ірійських вулиць, що впадали в головний майдан, помилуваних часом та війнами. На його фронтоні бовваніла пофабована в синє цегляна Ліра, на якій залюбки награвали тоскними

осінніми вечорами власні мелодії північні вітри. Дванадцять помешкання було під самим горищем, на п'ятім поверсі, куди вели вузькі, виті, з модерновим чавунним поруччям сходи. Край оббитих темним дерматином дверей тьмяно золотів дбайно начищений мідний ланцюжок дзвінка. Я обережно смикнув за ланцюжок, по той бік дверей коротко тельнюкнуло, але відчиняти ніхто не поспішав. Зачекавши, я потяг двері до себе — вони не були замкнені і легко піддалися.

— Можна?

Перебендя стояв спиною до мене перед великим настінним дзеркалом — в чорній парі і білосніжній сорочці, з темним метеликом на шії, але ще без обличчя. Там, де мало бути лице Перебеді, сіріло, обрамлене густим, хоч і припорошеним сивизною, волоссям, схоже на вимок у полі порожнє місце. І тільки очі, глибокі, замислені, з іскорками притищеної іронії світили з бляклого провалля, наче з туману.

— Даруй, хлопчику, я не зовсім вбраний, — мовив од дзеркала Кузьма Перебендя голосом м'яким та зичливим. — Але я радий бачити тебе нарешті на своїм Олімпі, проходи і сідай...

З тим, усе ще не повертаючись до мене, він неквапом побокував вздовж стіни, густо завішаної його ж, Перебединими обличчями, буцім театральними масками, з широкими проймами очниць. Були тут обличчя найрізномасніві, на всі випадки життя і на всі настрої — добрі, з щиро-сердим усміхом уст, добрі, але поблажливо зверхні, добрі, з лукавим пересмиком щік, холодні й злі, іронічні — до безмежжя самовбивчого скепсису і — поруч — підлесливі, лакеюваті, легковірні й неприступно замкнені в пересічній буденній звичайності...

Знявши зі стіни обличчя лагідне й мудре, примирливе, відчинене, здавалося, навстіж для першого стрічного, актор повернувся до дзеркала, поквапки вбрався, пробіг меткими пальцями гримера по скронях та вилицях і аж годі глянув на мене:

— Як завжди, я поспішаю, о майбутній світоче людства! Дружня вечірка в добрих давніх знайомих і розмова про нову п'єсу нового автора. Але ви й у мою відсутність можете шукати свою душу, бо майже усе, що я міг би вам сказати, воно — там...

І Кузьма Перебендя кивнув на причілкову стіну своєї крихітної кімнатки з дешевеньким, поквецяним чорпиллом письмовим столом, старенькою канапкою і трьома стіль-

цями, з яких стриміли пружини. Неждано різким порухом обох рук Перебендя навпіл розчахнув причілок (половинки стіни, наче двері купейних вагонів, розсунулися врізнобіч), і моїм вкрай подивованим очам відкрилася просторезна, без видимого обмежжя зала, повна, наче вулик стільниками, високими, до стелі, риштуваннями з книгами. М'яке, біле, буцим денне світло, що лилося зверху, облямовувало тиснені золотом корінці книг, шкіряні й картонні обкладинки, лаковане дерево риштувань і скло шаф у глибині зали сірим лолотливим серпанком.

— Як стомишся, вимкнеш світло й зачиниш двері, замок автоматичний. І можеш приходити й читати щодня. Втім, я невдовзі буду... — даленів голос Кузьми Перебенді. Бамкнули двері, але я ледве завважив їхній брязкіт, у голові мені радісно дзвеніли джмелі, а коліна тремтіли й підгиналися, а подушечки пальців німіли від хвилювання, коли торкалися обкладинок книг, що відкривалися і закривалися з тихим сухим шелестом. Я йшов крізь книги, наче крізь анфіладу кімнат, де кімнати напродиво різні й по-різному розписані, і з завмиранням серця чекаєш, що за кімната зараз відкриється твоїм очам.

Це було ніби в кіно, коли герой нестерпляче, рвійно поспішає сягнути заповітної кімнати десь у далекім крилі велетенського палацу, а залам та коридорам нема спину, вони напливають на героя, на кінокамеру, на глядача, як морські хвилі, безупинно, і кожен уламок простору, обрамлений стінами, — як пастка. Але замість паркету чи вистеленої барвистою гранітною мозаїкою долівки під ноги мені стелилася навдивовижу знайома, грузька, почиргикана плугами й боронами баюриста полівка. Мені здавалося, що я вже колись ступав по ній, але намарне я силкувався згадати, коли, в яким житті чи в яким сні те було. А обабіч полівки мінливо, химерно, наче туман над літньою рікою, пливли чи то кінотіні, чи то картини справжнього життя.

Опасисті стовбури пшениць, наче прадавній дубовий гай, застили виднокіл. Пшеничним ланом з серпами в руках ішли могутні люди, що їхні голови торкалися хмар; лелека, наче авіалайнер, шугав над полем, а десь за пшеницею рокотало море, по яким припливе у країну Бробдінгнегу цевгамовний Гуллівер. І, перегукуючи шум колосся та гупання вилузаного вітром зерна об суху полівку, я покликнув до женців:

— Будьте ласкаві, куди веде ця дорога?

— Іди — і відкриється! — прогріміли з ясного неба їхні голоси.

І вже узбіч дороги на пагорбі вимахував крильми вітряк, а його атакував закутий в їржаві лицарські обладунки прославлений Дон-Кіхот. Коли він упав, переможений у перівнім, відчайнім герці, але не скорений, я запитав з глибокою повагою до лицаря:

— Будьте ласкаві, куди веде ця дорога?

— Іди — і відкриється... — прошепотів благородний ідальго, заплющуючи очі, з яких по виснаженім обличчі текли сльози.

І я пішов далі, шпортаючи в калабані і місячи фезеєнівськими, в блямбах, ботинками чорну в'язку грязюку, що жвакала, зітхала, цямкала при кожному моім кроці, а вже обабіч дороги, край прадавнього лісу прозирило з-поміж молодого калинового листу мавчине лице, і мавчині очі журно дивилися мені вслід, і мавчині вуста шелестіли:

— Іди — і відкриється...

«Іди — і відкриється» — шуміла тополя-дівчина серед поля; «Іди — відкриється!» — гукав Тарас Бульба, розіп'ятий на дереві, наче на хресті; «Іди — і відкриється!» — вистрелюючи останні набої в білополяків, кричав до мене Андрій Птаха; «Іди — і відкриється!» — озивалися з паперових лісів і перелісків юрми голосів, зливаючись, зіспівуючись у могутні хори. І я вперто йшов, і щось до болю рідне привиджувалося в обрисах поля, посмугованого рівчаками, байраками, дібровами, видолками, цяткованого синіми пастелями долин на темному полотні чернозему. І тоді з туману випірнув візок, запряжений шкапою, що ледве дибцяла, по коліна в грязюці; у візкові сидів писарьок в німецькому мундирі з мідними блищиками і підозріливо зирив на мене, подорожнього.

— Будьте ласкаві, куди веде ця дорога? — запитав я вибачливо.

А писарьок, не віжкуючи шкапи, дістав із дерев'яної скриньки жмуток вилинялих від часу ганчірчатих паперів і став читати зичним верескливим голосом вродженого канцеляриста:

— «Село Пакуль Чорторійской сотни, при болоте Свин, в шестнадцати верстах близ города Ирия... В оном селе жительствоуют козаки, владеет селом магистрат Ирийский... Двор старый, в нем хата одна, комора одна, сарай один, в этом дворе живет козак Василь Решето, урожденной онного села, лет шестидесяти, жена его Матрона Григорьевна, урождена онного села, лет пятидесяти, у них дети: сын Семен лет тридцати, здоров, жена Федора Климова, урождена села Халявина, лет тридцати, здорова,

дочь Февросія, лет шестнадцати, здорова, дочь Феодосія, лет пятнадцати, здорова; у него пахотной земли и других угодий нету, имеет корову одну, овец четыре, промыслу не имеет, а бавится ремеслом возным; он, Василь Решето, с предков козак...»

Голос писарка у мундирі з блищачками віддалявся, розсотувався пустинністю полів, які стали зненацька знайомими і рідними; я упізнав долину, що в ній кожної весни стояла вода і з прозорого мілководдя виштиркувалися чорнонуваті пагініці щавлю; упізнав Діброву, куди ми влітку ходили чималим хлопчачим гуртом, бо то був природний кордон між землями Пакуля та Чорторійки і чорторійські хлопчаки задиралися до пакульських одинаків, а гурту боялися; упізнав на обрії круту баню пакульської церкви, що підпирала й тримала на своїх плечах край неба з яснобілими гронами хмар. І в цей мент, коли до мого Пакуля лишалося не більше версти і серце мені невідомо чому завмирало, мене пробудив нетерпеливий, стривожений згук Кузьми Перебенді — великий лицедій виходив з Діброви, посвічуючи собі долонею, паче електричним ліхтариком.

— Доки можна блукати в паперових куцах, друже? Ти вже забрів і в рукописи? Ну, метка молодь. А падворі — ранок. Я з ніг збився, розшукуючи тебе...

Він підняв правицю, смикнув за край неба з оболоками хмар і, сухо шелестячи, відсунулася синя завіса неба: за широким, на півстіни, вікном ранковів залюднений Ирійський майдан з рожевими, в риштуваннях, стінами новозведеного театру і сизими, в паморозі, вітами тисячолітніх ирійських соборів...

Вийшовши під солом'янською вербою з автобуса, я захитався на безвітрі; так упав на силі, поки блукав по книжкових світах.

— Ви — крайні?

Зверталися до мене. Роззирнувшись, я помітив, що й справді вивершую хвіст черги, яка пливе в річище Солом'яної вулиці.

— А що дають? — запитав я.

— По потилиці! — одгиркнувся дрібненький чоловічок.

Він стояв поперед мене і перебирав шістьома в'юючими руками яблука у високих кошелях.

— Хлопча не відає, а ти кусаєшся, мов скажений... — озвалася з черги сердешна бабуся. — Се до Солом'яника, Дениса, усі стоять, дитинко. Об'явилося йому од самого

господа вино робить. Тільки не з води, а з яблука, і з гнилих, і з різних. Тож оце і стоять люди, бо літо було на яблука врожайне. А коли і ти з Солом'янки і маєш сад, зачекай, поки за тобою займуть, і біжи по яблука, з сулією вина додому повернешся...

Я меланхолійно побрів вздовж черги, що пахла антонівками, путинками, пепінками, шафраном, райками, і так дістався нашого двору. У городі на весь Ирій татакав конторський дизель, вистрелюючи в мальоване низькохмар'ям небо кільця сизуватого диму, пронизливо гули за парканом центрифуги. В паркані темніли ляди, куди солом'яниці висипали з мішків, відер, корзин, кошелів яблука. За кілька кроків від ляд з того ж паркану виштрикувалася металева труба, з якої безупинно дзюрило в бачки, сулії, відра, банки, каністри, карафки й фляги золотисте яблучне вино. Черга рухалася бадьоро й життєрадісно — далеко не відходячи, солом'яниці куштували Денисове вино і попід парканами аж до лісу сиділи, звисивши між колін голови, ті, хто вже донесхочу напробувався.

Дядько Денис, теж напідпитку, величався на ганкові, стріляючи з пальця по горобцях. Після кожного пострілу у вишняку глухо гупало, але горобці не тікали: були сміливі, бо хмільні, як і дерева, паркани, що перехнябилися та ледве трималися землі. Вишний дух витав над обійстям, густий і хмільний: у залізних бочках та цистернах під яблунями вишумовувало і пінилося. З курника визирала повенька кібернетична машина, що керувала виробничим процесом, приймала яблука і відпускала молоде вино. Кібернетичну машину добув для дядька Дениса за літру спирту кум Цекало у знайомого завідувача складом науково-дослідного інституту.

— А знаєте, дядьку, я вчитав, що ми, Решети, — з козаків! — радісно заусміхався, прищикнувши хвірткою гомін черги.

— Хіба за те гроші платять чи — пенсія персональна? — глянув на мене каламутними очима дядько Денис.

— Не платять, але... Так і написано: «Оний Решето — з предків козак».

— А може, він — решето для круп, а ти — решето для дерті...

— Там тільки про одного Решета. Якийсь писарьок переписував для начальства. Цікаво: прізвища ті ж, що й тепер у Пакулі. А двісті років минуло. Се ж люди ніби завжди були. А я думав, що Пакуль — це лише тепер і скороминущий. А Пакуль...

— Що ти мені тут запакулив над вухом! — раптом збеленів, здавалося, безпричинно, дядько Денис і схопився на ноги. — Може, я — від самого Наполеона. Може, бабка моя — Марія Стюарт, англійська королева, про яку видатний німецький поет і драматург Шіллер написав книжку! А може, я плював на твій Пакуль, колишній і теперішній, з високої Собакаревої гори! І не один раз плював, а тричі, тричі! Що, не віриш? Ходімо — плюю. Зараз, зараз ходімо, і дивись у всі свої баньки. І на них, — дядько кивнув у бік черги, — можу плюнути. Тільки на себе не плюю, бо я єсть я!

З тим дядько Денис, підсмикнувши галіфе, твердим, рішучим ступом рушив по протореній кабаном дорозі у бік Стрижня. Я, хоч і був вкрай стомлений, подрібцював слідом. Лихі передчуття гнітили мене.

Минав короткий осінній день, збиралося на вечір.

Коли ми зійшли на Собакареву гору, спочило, і небо висіло над нами, наче побита міллю хустка, якою, замість абажура, завішено лампу. По небу швидко, наче в кіно, пливли білі снігові оболоти. За нашими спинами, розцяцькований вогнями, блимав Ірій, а десь там, у темних, втаємничених безмежжям полях припишк Пакуль. Під горою, в глинищах шелестів шугою Стрижень — ночі були морозні, пахло першим снігом.

— Витріщай банькі, — зараз плюю! — невідомо на кого гніваючись, гукнув дядько Денис.

Мене нудило, і я починав знову, як колись на бочці, ненавидіти дядька Дениса. А він стояв на лисій вершині гори, розкарячивши ноги, мов телефонний стовп з підпоркою, і не плював.

— Дивишся? Зараз плюю!

Я пригнічено вслухався в холодний шерхіт шуги, а дядько стояв і все не плював.

— Дивишся? Плюю!..

Я подумав, що, коли він зараз плюне, щось зміниться в моїм житті, воно рушить по якихось нових річищах, наче загачений Стрижень, тільки я ще не знав, по яких.

— У горлі пересохло... — раптом прогучав дядько Денис з вершини Собакаревої гори. — Випити б...

Я мовчав.

І тут ми вчули знайомий скрип коліс — попід сосняком низкою сірих тіней вервечилась на колгоспні поля асенізаторська валка.

— Спустися — горло біля хлопців промочу, — заспішив дядько Денис. — А ти — жди. Прийду й плюну...

Дядько, шелестячи капшуками галіфе, поковзав по крутизні гори і невдовзі зник за соснами.

Це був дивний, пам'ятний на все життя вечір. Зорі зійшли з неба і в ясно-білих полотняних сорочках повсідалися на лисогір'ї, довкола мене, обхопивши довгими променистими руками коліна. Білі снігові хмари лоскотали і холодили мені чоло. Місяць купався в Стрижні, під горою, хлюпотів та пирхав, байдужісінький до крижаної шуги.

І злетілися до мене душі пакульців і було їх — мов зір. Пилипи, Андрії, Векли, Радивони, Вавили, Гапи, Кліми, Йосипи, Ганни, Мотрі, Михії, Олешки, Параски, Романи, Халимони, Тараси... — без ліку, без часових меж. І Пакуль видовжився, як видовжується у полі вітер, та ліг на тисячоліття людського буття — так лягає на карту світу, на моря, материки, океани й острови в океанах сітка меридіанів і паралелей. А я був щось незрівняно крихітне біля нього, глухого, забagнюченого, загубленого в лісах і болотах Пакуля, порошинка в потокові віддзеркаленого від нього світла, і водночас — щось більше од нього, бо він уже був у мені, як зернина в землі, мною відчутий і осмислений. Тоді я подумав, як далеко в минуле і далеко в майбутнє розпросторився я і Пакуль у мені, Пакуль і я в нім. І Василь Решето, «з предків казак», щасливим випадком вихоплений писарком з присмерків історії, і дід Семирозум, який на початку століття змайстрував дерев'яного літака, маючи задумку полетіти на Місяць, і дядько Остап, червоний кіннотник, що наклав головою під Жмеринкою, і дядько Кузьма, який лежить у братській партизанській могилі неподалік пакульського клубу, і мій батько, що на нього в сорок четвертім прийшла похоронка з фронту, і я, Михайло Решето, майбутній великий актор, будівничий, космонавт, поет, радіоконструктор, геолог, ботанік — лише вузлики на неосяжнім корені неосяжного, гінкого й крислатого дерева, ім'я якому (хрестоматійно загляньоване, але того вечора, на Собакаревій горі, вперше вилущене мною з лущиння приручених слів) — н а р о д...

Я повернувся з Собакаревої гори, коли в гучномовці на П'ятикутках било дванадцять: дядька Дениса вдома не було.

Вранці мене розбудив скрип немазаних коліс під вікном будинку. За штахетами з людських постатей — чергу до дядькової винниці солом'янці займали вдосвіта, — на густо

посолений першим крупчатим сніжком вулиці стояла продовгувата, сіра од вапна бочка асенізаторської валки. Передок її — для візничі — було застелено шматом рудзатої доріжки, що мала колись оксамитовий ворс, а тепер світила нитяними ребрами, як і коростява кобила, запряжена в бочку. Кухня гула від важкої дядькової ходи. Він був, як і звечора, в галіфе та парусинових черевиках і навдивовижу веселий: наспівував на мотив маршу пакульське апатури-тури-тури...

— Ти бачив сороку на груші? Піди глянь. І запитай, що вона принесла на хвості. А вона тобі прострекоче: я принесла на хвості, що твого дядька призначено директором водоконтори. Замість Омелька Омельковича. Апа-тури-ту... І шаповному директорові уже подано під двір особистий екіпаж. Апа-тури!.. Ласкаво просимо сісти й коти до контори, поки пакульського Омелька прасують в автобусі. Апа-тури-тури-ра! — Дядько поспіхом вбирився в свою парадну одіж: лаковані черевики, бостонову пару, сталистих тонів макінтош і сірий фетровий капелюх. Узнявши портфеля з двома лискучими замками, промарширував перед дзеркалом, випинаючи щосили груди і черево. — Директор — што надо, га? Прошу вас конфіденційно передати Дорі Василівні, що після роботи мій особистий екіпаж підкотить до її пивниці і ми поїдемо вечеряти до заміського ресторану... З тим — досвіданьїца! Апа-тури-ра!

Дядько був білий з обличчя, як сніг на солом'янських дахах, і пашів вогнем, аж від його дихання вочевидь жовкло та згортувалося листя кімнатної пальми. І я нарешті втямив, що в дядька — біла огневиця. Відступивши про всяк випадок до вікна, я мовив лагідно, хоч і з тремтінним у голосі:

— Ви б спочили, товаришу директор. А я збігаю, тітку Дору порадою.

— Ти скептик, песиміст, інтелектуал! — закричав дядько, аж від його голосу випали шибки кухонного вікна. Дядьків вказівний палець вперся в мої груди. — Ти кличеш мене до спочинку в цю історично напружену хвилину, коли ирійська водоконтора стоїть на порозі нових глобальних реорганізацій! Ти хочеш приспати мою пильність і дати можливість солом'янським анонімщикам, яким пектиме моє високе призначення, донести у вищі інстанції, що новий директор водоконтори організував на своїм обійсті винний завод. Ти, негіднику, хочеш, щоб я спочивав, коли час вимагає від мене рішучих і безкомпромісних вчинків! Вирок одностайний — розстрілять!..

І дядько надув губи, готуючися стрелити з пальця мені в серце. Я не став чекати безглуздої смерті, згадав Перебендину науку, перевтілюючися в горобця і випурхнув через вікно на вулицю. Дядько Денис, поважний і строгий, вийшов у двір і, розчинивши ворота, таке мовив до черги:

— Товариші, громадяни! Офіційно і конфіденційно повідомляю, що моя винарня самопідвищується, і взагалі — алкоголь шкодить здоров'ю. Пийте пиво-води і їжте морозиво, смачний, поживний продукт. З тим — і до свідань-їца. А вас, кібернетична машина, ласкаво прошу зупинити виробництво і спокійно, без ексцесів, повернутися на склад науково-дослідного інституту, де на вас чекає плідна робота в сфері науки, техніки і народного господарства...

Тої ж хвилини дизель на городі вмовк, центрифуги завмерли, вино перестало литися з труб, а двері курника розчинилися і машина, поблискуючи алюмінієво-нікелевими боками, гордо прокрокувала крізь натовп і зникла за рогом Піщаної вулиці. Солом'яниці, хто встиг висипати яблука і хто не встиг, відштовхуючи одне одного від бочок, черпали картузами й пригорщами молоде вино. Дядько Денис ковзнув по городу невидючими, зосередженими на чимось більшим, аніж матеріальні інтереси, очима і поліз на асенізаторську бочку. Поклавши на коліна портфеля, він узявся до віжок і строго, владно кинув кобилі:

— Вперед!

Кобилка слухняно рушила, колеса зарипіли, заскиглили, запискотіли. Дядько сидів поважно, трохи відхилившись назад, буцім на подушках обжитої персональної «Победи», і білі пальці його правиці замислено блукали по коричневій дерматині портфеля. Солом'яні хлопчики бігли слідом і щосили горлали:

— Апа-тури-тури-тури-тури!..

Дядько Денис ніби й не чув того глумливого лементу, і тільки коли якийсь із розбишак мелькотів попереду кобили, він тулив зігнуту долоню до губ і сигналив:

— Ту-ту-ту! Ту-ту-ту!..

Я щодуху помчав у пивницю тітки Дори.

— Я ж йому, віслиюкові, скільки казала: не хлуди вина із залізних бочок, отрута... — голосила тітка Дора, ніби над померлим, виштовхуючи за поріг безтямних п'яничок. — А він хіба послухав? І допився до огневиці! Хто тепер йому, дурню, по бюлетеню заплатить?!

Ми здибали дядька Дениса неподалік водоконтори. Запряжена в асенізаторську бочку кобилка стояла на пере-

хресті центральних ирійських вулиць, під світлофором, і зголодніло жувала вилузаний копитом з бруківки камінь. Сімнадцять санітарів у білосніжних халатах, повиснувши на спеленутому дядькові, волочили його до медичного фургона, що червонів хрестами над кавалькадою зупинених вуличним затором машин. Коли фургон рушив, тітка Дора пішла до Жовтого дому забрати дядькову одіж, аби її не зіпсували дезинфекцією, а я метнувся на Солом'янку по портфель: час було до школи.

По Солом'яній вулиці бадьоро і радісно крокував залізничний духовий оркестр, награвачи танго. Попереду оркестру поважно ступав у випрасуваній формі і з традиційною замащеною скринькою в руці дядько Яків, Паровозник: його проводжали на пенсію. Солом'янці, хто домовав, перехилилися через тини, висовували з кватирок голови, виходили з дворів і вітали Паровозника добрими зичливими усміхами — дядька Якова у нас любили. Біля двору Паровозника оркестр заграв туш, злагоджено повернувся кругом і під життєстверджуючий марш ирійських залізничників рушив назад до станції.

Дядько Яків сів на лавку під вікнами своєї хати, розкрив скриньку і дістав чорного задимленого паровоза, на яким їздив останні десять літ залізничної служби: начальник станції списав його і подарував заслуженому пенсіонерові. Роздмухавши топку, — оболочи сизого диму заволокли блякле грудневе сонце, — дядько Яків випустив паровоза на пошмуглену саднами, мозолями, борознами зморщок, лініями долі долоню, і машина, пухкаючи й тутукаючи, поповзла від дядькового зап'ястя до вичорнених мастилами та вугільним пилом пальців.

Мов заворожений, стовпів я біля дядька Якова і дивився на його вироблену долоню, по якій снував паровоз.

ЧУДИЩЕ СОБАКАРЕВОЇ ГОРИ

Балакали багато й різне, кожного дня нове, то потверджуючи, то спростовуючи самих себе, балакали в автобусах, чергах, на базарі, через вулиці й тини, в хатах, біля телевізорів, у кінотеатрах, балакали тишком, пошепки і балакали голосно, залежно від темпераменту, віку і рівня поінформованості. Перестрах розповзався по Солом'янці, наче лишай по тілу. Ніхто нічого не знав до пуття, ніхто нічого вочевидь не бачив, але гніткі передчуття поволі закрадалися навіть у душі скептиків та поміркованих інтелектуалів.

Знову розкупили в ирійських крамницях сіль. Мило послали ящиками і ховали на горищах. В черги по хліб ставали родинами і брали воднораз по сто паляниць: сушили сухарі. Висмоктали гас із цистерн, що червоніли в обгородженому парканом закутку Солом'янського ринку. Гасовщик виносив цистерни перед очі розбурханої черги і викручував їх, наче мокру білизну. Почали було теревенити, що ось-ось подорожчає горілка — і горілки враз не стало. Тітка Дора завбачливо привезла сто сімнадцять ящиків із білоголовими пляшками і сховала в погребі непитушого свекра, з яким молодих примирили злі напасті останніх тижнів. Дядько Денис усе ще кукурікав за гра-тами Жовтого дому і по тому кукуріканню солом'янчани перевіряли годинники — останнє дядькове «Кукуріку!» лунало о сьомій ранку. Втім, тітка Дора, яка відвідувала хворого, казала, що дядько вже кукурікає за звичкою — йому ідеться на поправку.

Балакали багато й різне. То прибігла сусідка і напівшепотом, озираючись на вікна, буцім комусь цікаво було підслуховувати її плітки, присягалася бабі Одарці, що минулої ночі в о н о проковтнуло Радульський провулок, і жодна людиночка не врятувалася, лише п'яний Капота, проспавши ніч під вербою на автобусній зупинці, приперся додому удосвіта і уздрів замість своєї хати припорошену сніжком калабану — то в о н о ступило, а по провулку ніби праскою чи катком — ні хатиночки, ні деревця, і вже провулок міліція оточила, і нікого не підпускає.

По дорозі до школи я завертав у Радульський провулок: за двійними рамами вікон, за посипаною фольговими блищиками ватою благодушно умивалися гладкі солом'янські коті. Капота сидів на лавочці під зеленоголовим будиночком і ліниво пересварювався з власною жінкою, що, рятуючись від його п'яних кулаків, перекинулася сорокою і невгамовно стрекотала на стовпі між зеленкуватих, схожих на чарки з грубого скла ізоляторів. Прибігши зі школи, я поспішав розрадити бабу й діда звісткою, що Радульському провулку нічого не сталося, але Солом'янку уже полонила нова чутка: десь під лісом, на Піщаниці, в о н о злизало десять дворів... Баба Одарка ревно хрестилася до ікон на покуті, а дід Єврась мудро покахикував з кутка:

— Щось таки та є... Святе письмо не бреше...

Під ранок я прокинувся від гучного виляску, що прокотився над Солом'янкою, буцім десь близько стрелили з гармати. Не встиг я знову схвати голову в сон, як під

вікнами загомонило, загупало. Я виштиркнув голову в димар, прислухався.

— А в о н о ж, людоньки, отак на мене суне, суне, наче танка у війну, я вся обмерла і виць упала і вже нічого не пам'ятаю, тільки тріск несусвітний, а то в о н о кумову хату перед себе перло...

— Яка танка, далеко танці! Чули ж, як стрелило? У Гурка, що в музеї сторожує, у пригребіци протитанкове ружжю стояло, з музею поцибрив, думав, каже, дуло відпиляти на змійовик. Чую, каже, що такий тарарам, вискочив з хати, а в о н о по городу суне. Упав біля ружжа і — прямою наводкою. Так що — думасте? Снаряд ковзнув, наче по найкращій брощі, і рикошетом у небі дірку пробив...

Справді, небо над Солом'янкою зяяло широкою, з рваними краями пробоїною, в ній сонячно леліли верхні небеса.

Поки я вдягався, розвидніло. Люди бігли повз наш двір, я ї собі побіг за людьми. Сибіріжський сліпак за сосняком нагадував бойовище. Три крайні хати було зітерто з площини землі, як гумка стирає малюнок олівцем в альбомі, і чиста, припорошена сіллю, що нею повнилися горища зруйнованих хат, сторінка біліла перед настрополоханими очима людей. Деревя в о н о вчавило у землю, хати пожувало і виплюнуло, а де були льохи, темніли на білому глибокі й порожні, наче бульдозером вилизані, ями. В о н о зявилося на Солом'янку з боку Собакаревої гори і в тім боці зникло: два сліди, ніби дві просіки, зяяли в лісі. З солом'янчан не постраждав ніхто. Лише одного п'яничку засипало сіллю, але він спав як убитий і, відкопаний, здивовано лупав очима на стривожений людський гурт.

Назавтра листоноша приніс листа від матері. Мати каракулюватю писала, що і в Пакулі балакають різне та страшне: буцімто бачили на базарі чудисько з тілом пса і трьома людськими головами. Тож наказувала мати строго-престрого не бігати по дурних стежках, а триматися домівки та школи і писати хоч через день, бо душа її неспокійна, і вже не рада вона, що віддала мене в Ірій.

Поглузовуючи з материних перестрахів, я підстрибом біг через ірійський майдан до школи і раптом тицьнувся в натовп, що гув, наче молодий бджолиний рій на груші. Простовхавшись крізь ліщиння людських тіл, я з подивом побачив, що будинок, один з поверхів якого займала редакція газети «Голос ірійця», куди я колись посилав свої віршописання, було знято з підмурівка і відсунуто по забрукованім майдані на добрий десяток метрів, у бік

паркану з дзьобатим журавлем підйомного крана і ребрами майбутнього ірійського театру. Овочеву крамницю, що містилася під редакцією, в напіввідвалі, було вигрижено й вилизано разом з тарою, прилавками, касою і сейфом. Лишень бочки з кислими зеленими помідорами, що стояли в крамничці цілорічно, було пожовано й виблунуто. Свистіли міліціонери, поважно возсідали на червоних машинах пожежники, по калабанях спорожненої крамниці ходила комісія господарників у сталистих, схожих на дядьків, макінтошах.

Напад було вчинено минулої ночі, під ранок.

Увесь день і піч мене доймали моральні муки. Це було схоже на зубний біль, од якого не порятує навіть сон: і крізь сон чути щеміння перва. Я володів великою таємницею і як громадянин, комсомолец, ірієць, нарешті — кандидат в благородні гуїґґіґні мусив поділитися нею з ірійською громадськістю. Але, водночас, своєю принциповою відвертістю я задам чимало прикростей дядькові Денису й тітці Дорі, чий хліб їм уже ось четвертий місяць. Після мого свідчення людям відкриється, ким вигодуване страховисько, і що за панцир, якого не пробиває навіть снаряд проти-танкового ружжа, носить воно на собі. Родичам моїм буде не з медом, дядько ж Денис ще й після яблучного вина не очухався.

Але по тому в душі моїй пробуджувалося і нуртувало щось більше од раціональних родинних перестрашувань — почуття обов'язку перед громадою і власною совістю. Під ранок вже знав, що приречений відкрити людям правду і, перебувши безсонну ніч, мстнувся на П'ятикютки в перукарню. Підстригшись, доїхав автобусом до ірійського майдану, почовгав важкими дерев'яними ногами по вилощеній бруківці до редакційного будинку. Серце мені билосся так гучно, що міліціонери на перехрестях тривожно озиралися, в довколишніх будинках подзвонювали шибки, і по тому теревепили, що в о н о серед білого дня підкопувалося під майдан... Аби заспокоїтись, я зупинився біля газетної вітрини і раптом з газетної сторінки на мене дихнуло свіжим, протверезуючим вітром. У редакційній замітці «Страхополохи, або чудеса на язиках легковірних панікерів» газета «Голос ірійця» писала:

«Останніми днями серед невеликої частини ірійських громадян поширюються панічні чутки про з'яву поблизу нашого славного міста якогось казкового, невідомого науці чудовиська. Більше того, несвідомі панікери поширюють вигадки, буцім згадане міфічне страховисько нещодавно

зробило спробу напасти на будинок нашої редакції. Після консультації з авторитетними товаришами з ирійської санстанції, ми впевнено, без жодного сумніву, інформуємо наших шановних читачів, що ніякого, буцімто незнаного, некласифікованого наукою чудовиська нема і бути не може ані поблизу Ирїю, ані ніде інше. Ми закликаємо усіх свідомих ирійців протиставити свою принциповість міщанському легковір'ю окремих балакунів. Що ж до редакційного будинку, який нібито пересунуло так зване «чудище Собакаревої гори», то повідомляємо читачів, що ми пересунулися з власної ініціативи, і не просто пересунулися, а в бік будівельного майданчика, аби в такий спосіб колективно, редакцією, наблизитися до нашого буремного життя...»

Мені стало соромно і своїх перестрахів, і моральних мук; весело крокуючи ирійським бульваром, між заїєсних тополь, я до колькок у грудях сміявся з власної глупоти.

Нема в світі нічого страшнішого і підступнішого од людських забобонів!

Дядько Денис повернувся з Жовтого дому задуманий і тихий. Перші дні він тільки й знав, що сидіти біля вікна та пасти очима Солом'яну вулицю. Невдовзі почав виходити надвір. Вбирався у валянки, кожух та заячу шапку діда Єврася і з ранку до самісінького вечора непорушно простоявав біля воріт, зирячи в небо, — видивлявся завтрашній день. До нього скоро так звикли, що вже й не віталися; зграї ворон та горобців днювали на його шапці, на комірі кожуха і увечері, коли дядько нарешті простував до хати, з гелготом, з хрускотінням промерзлих крил спажували в небо. Техніки, що лагодили обірвану лінію, прийняли дядька Дениса за стовпа, і обвішали дротами. Електромонтери повісили на дядькового носа вуличний ліхтар і ми довго економили на світлі.

Навернули дядька на життя солом'янські тривоги.

Після емоційного виступу газети «Голос ирійця» страховисько ніби крізь землю провалилося чи, присоромлене, пішло світ за очі. Поволі затихли наполохані балачки. У крамницях знову лежали сіль, мило й ситець. Дід Єврась уже не згадував про кінець світу, а заклопотано длубався з глиною біля припічка.

І несподівано страховисько нагадало про себе. Нагадало серед білого дня, коли солом'янці чекали біля продуктового магазину на свіжий хліб. Кучмата снігова хмара вихопилася з-за крайніх від поля ирійських хат, велетенським

перекотиполем промчала повз магазин, дихнувши в обличчя солом'ячан колючим пилом, і проковтнула машину з хлібом, що наїздила з боку Ірїю. Скреготнули гальма, темний клубок шоферового тіла, який встиг в останній мент вискочити з кабіни, покотився на узбіччя бруківки, а хмара вже розверталася, і білий морок засніженої рівнини опускав за нею завісу, сповіщаючи про фінал ще одної драми. А надвечір тітка Дора принесла з пивниці вість про нову okazaцію. Агроном колгоспу, чиї поля лежали довкола Собакаревої гори, виявив широчезний втопаний слід від Стрижня до кагатів з картоплею. Притьма відкрили кагати: вони були порожні!

Дядько Денис нашорощував вуха на кожне слово про чудовисько, але слухав мовчки, з замкненим на сімдесят сім замків обличчям, що нагадувало в ці дні пригасле вогнище, в присок якого покладено залізу цівку з порохом. Вітрець ворухить сірий мертвий попіл, але ти, приникнувши за пагорбом, ось-ось чекаєш на вибух. І дядько Денис насправді вибухнув.

Сталося це пам'ятного зимового ранку, коли нам у затягнене памороззю вікно, що від вулиці, нетерпляче, навально загрюкали. Тітка була уже вдягнена і побігла відчиняти. До кухні, ледве волочачи ноги, зайшла моя мати і, як була, — в кожушці, підперезаній вовнячою хусткою, — сіла на поріг, заголосила. Ледве ми дочекалися, щоб вона, перериваючи розповідь нервовим голосінням, оповіла про свою невеселу пригоду. Коли валка пакульців (а вони тепер їздили до міста лишень валкою) наблизилась до Собакаревої гори, з сутінкового досвітнього лісу викотилося щось темно-синє, волохате і, женучи поперед себе хмару сніжного пилу, кинулося на базарян. Пакульці, начувані про страховисько, полищили сани і щодуху, шпортаючи в замети, метнулися полем до Ірїю, а в о н о ковтнуло усеньку валку — з кіньми, санями, базараниною — і зникло за горою. З материного добра в пащеці чудовиська назавжди зникли три мішки картоплі, вінок цибулі, рукавчик маку і хунтів з п'ять старого сала. Повернувши заплакане обличчя до покута, мати щиросердо благала бога, аби її вдовине добро стало ненажерливій звірюці чи нечистій силі впоперек горла...

Дядько Денис слухав матір з пройми кімнатних дверей, підтримуючи руками колєнокорові спідники, які були на нього ваширокі після Жовтого дому. Раптом обличчя йому засвітилося, наче небо, сполохане сухою зимовою блискавкою, і дядько сказав:

— Я піду на нього!..

— На кого? — аж затремтіла тітка Дора.

— На нього...

— А тобі що — більше од інших треба?

Дядько Денис нічого не відповів тітці, а мовчки повернувся і зник у кімнаті. Матір моя нажаханими очима дивилась на двері і голосила:

— Денисочку, а ти ж обіцявся мені хату влітку перекрити...

Дядько Денис вийшов з кімнати в галіфе, гімнастерці без погон і з польовою сумкою через плече. Від його постаті віяло зібраністю та мужністю. Ми втямили, що дядько Денис не жартує.

Сороки, а їх чимало вешталось по Солом'янці, ментом рознесли ту вість, і невдовзі біля нашого двору товпилися люди. За темним шитвом яблунь сходило густо-червоне — на криваву битву — сонце. Баба Одарка колінкувала перед іконами, дід Єврась чаклував над Біблією, тітка Дора, схлиснувши, розігрівала на керогазі смаженнину і сварила мою матір, винну в переполосі. Мати метушилася по кухні і клала в дядькову сумку усе, що траплялося під руку: в'язки сухих грибів, кислі помідори й гарбузи, срібні ножі й виделки, пиріжки з м'ясом, капустою та горохом...

Між тим дядько Денис поголився і наказав тітці Дорі голосом строгим та владним подати нове пальто з каракулевим коміром і таку ж, із каракуля, шапку. Тінь природженої скупості майнула на тітчинім обличчі, але вона не насмілилася перечити, слухняно одімкнула шафу з парадним одягом. В останній мент, уже вбраний, дядько Денис облишив польову сумку, набиту харчами, натомість узявся до свого іменитого портфеля, з яким ходив на службу, сунувши між бухгалтерських книг пляшку з виноградним соком...

І ось дядько Денис переступив сінешній поріг та завмер на ганкові, мовби на постаменті, виставивши наперед праву ногу в начищенім до дзеркального блиску хромовім чоботі. Очі його, замислено-відсутні, дивилися поверх натовпу, що зібрався біля двору, на зеленокрицеві під білими сніговими парасолями, сосни і ще вище, на лису, з червоними пащеками гпилиць вершину Собакаревої гори, яка туманіла на обрії крізь сизу ранкову імлу. Тітка Дора з'явилася в проїмі дверей, хитнулася було до чоловіка, але, зупинена його холодною, відчуженою від тимчасовостей земного світу цоставою, перехнябила широкі тілисті плечі і припала заплаканим обличчям до лутки. Баба Одарка, дріботячи

чунями, обережно обняла сина і з нижніх сходинок ганку благословила його в дорогу родинною, ще від прабаби, іконою на темно-сизих перевеслах рук. Ікона була писана по дерев'яній, подзьобаній шашелем дощці, а свята Параска, миловидна з обличчя й поважна пані, нагадувала шляхтянку сімнадцятого сторіччя з підручника історії середніх віків.

Тут дядько Денис, будім маститий промовець, що зупиняє владним жестом шквал оплесків, підняв руку і мовив так:

— Шановні громадяни, сусіди мої і сучасники! Якщо не повернуся я після сьогоднішньої битви при житті й здоров'ї, сама душа безтілесна приблукає на Солом'яну вулицю (бо й по смерті вона не залишить вас), не називайте мене героєм і не перейменовуйте нашого славного міста Ірія. Бо не герой я, лише данник ваш, і загибель моя в горці з чудисцем хай стане світлим вінцем мого далеко не праведного життя впродовж багатьох років. Якщо ж над майбутніми поколіннями ірійців ім'я моє піднесеться, повите млою героїчних легенд, хай вони не виливають з бронзи моєї подоби, а посадять сад в Ірії, там, де тепер палати Жовтого дому, покладуть у тім саду гранітну плиту і виб'ють на ній два скромних, але значущих для мене слова: «І р і й с ь к о м у П а к у л ь ц ю» бо зараз, як ніколи, почувуюся ним — ірійським пакульцем. А ці нові думки про пакульство моє і про Людину в мені зійшли на мене між стін Жовтого дому. З тим і прощайте, люди добрі...

Дядько Денис ступив з ганку і крізь навстіж розчинені ворота вийшов на вулицю. Натовп розступився перед ним, а відтак посунув слідом. Самодіяльний духовий оркестр заграє на губах та язиках урочистий бадьорий марш. Ударник оркестру, повар ресторану «Голубі хвилі», обіруч гунав кулаками по своїм крутім череві, вибиваючи такт, і глухе бовкання багатоголосо відлунювало в пущі Солом'янського лісу, куди прямцював рішучим ступом дядько Денис. Дядько Яків, Паровозник, замикає людську процесію на темній, обкутаній парою машині і, висунувшись з кабіни, підігрував оркестрові на паровозному гудкові. Потроху відстаючи від натовпу, я бачив з-за крайніх хат, як люди зупинилися на узліссі і махали руками, а дядько Денис широким поважним ступом пішов у просіку.

Двох рішеньців для мене не було. Звичайно, я не міг залишити дядька наодинці з чудиськом, хоч не мав певності, що з мене буде якась поміч. Заїкатися в присутності матері, аби й мене відпустили на Собакареву гору, не мало сенсу. І я поклав діяти сам.

Виковзнувши Радульським провулком на Піщану вулицю, я побіг через сосняк, аби перестрігти дядька Дениса десь на півдорозі до Собакаревої гори і, невидимкою супроводити його. Але я приблукав у лісі і тільки попрямувавши на голосний гелгіт вороння, видивав нарешті на просіку, вистеблену дядьковими ступами. Дядькова постать, дрібна, білинчата між опасистих і довгов'язих сосон, темніла вже у видолку, з якого, мов велетенський гриб, круто виростала поросла в підніжжі молодим сосняком Собакарева гора. Хмара вороння, передчуваючи кривавий герць, висіла над дядьком, густо, жадібно каркаючи, сковзувала з рожево-сизої небесної крутизни в долину Стрижня. Я намацав під куфайкою руків'я кухонного ножа і рушив просікою...

Цієї хвилини я любив дядька Дениса і волів померти разом з ним, аніж стати свідком його героїчної смерті.

В о н о підступно накинеться на дядька зі спини, і тільки я, Михайло Решето, стоятиму на дорозі страховиська; я вихоплю ножа і з усіх сил штрикну ним у щілину залитих живим смальцем дверцят; за інерцією в о н о ще промчить декілька метрів, і зімне мене, і вчавить у сніг, але з вереском впаде на землю, поливаючи її кров'ю. Дядько Денис обернеться на вереск і доб'є чудовисько, а мене візьме на руки та понесе по ирійських вулицях, і людські юрми, вражені моїм героїчним вчинком, ітимуть слідом; а десь неподалік школи я помру на дядькових руках і мене схоронять на ирійським майдані та напишуть на гранітній плиті: «Михайло Решето, з предків козак», а дівчина з настінного календаря щодня по дорозі до школи заходитиме на мою могилу, і квіти...

Я рішуче й зле відігнав свої сахаринові марева: дядько Денис уже стояв під самісінькою Собакаревою горою, що, підрита вповодж багатьох весен чортоториями, зависала над ним рудими щелепами глинищ. Увібравшись у молоду кригу, Стрижень підперезував гору яскравим синім шовком, що був облямований мереживом соснових пуц. Дядько Денис добув з портфеля пляшку з соком, відкоркував і випив нахильці, підтримуючи лівою рукою шапку, що сповзала на потилицю. По тому ступив під склепіння гори, пригнувшись і впершись долонями в коліна. Завмерши на узліссі, я почувався так, буцім це на моїх плечах, а не на дядькових, лежала Собакарева гора.

— Паць, паць, паць... — порушив тишу дядьків голос, лагідний, пестливий. — Паць, паць, паць...

Стрижень німував, шкірячись до неба білими гребенями заметів серед крижаного груддя.

— Паць, паць, паць, паць, паць, паць...

Раптом ріка переломилася навпіл від берега до берега, наче сталава коса, струмені пирснули з тріщин і викинули на зводянілу кригу клоччя срібної піни — дзеркальних коропів, що зіперлися на пружинисті хвости й затанцювали на морозі. А відтак крижані поля поблизу гори піднялися, стали сторчма і розсипалися на дрібне дзенькотливе буруння; з широкої, на півріки, ополонки, де вода кипіла й вибухала, з'явився чорний, у твані, ріг гаража, звареного з танкової броні, і вже уся причілкова стіна його бовваніла в піні та шереху.

— Паць, паць, паць... — ніжно кликав дядько Денис.

Підштовхнуті зсередини дверцята гаража розчинилися, і в колючо-білім присмерку зимового дня зарожевів п'яточок кабана, а крізь булькання води та шерхіт криги почулося благодуже:

— Рох-х-х-рох-х-рох...

І тоді, обриваючи рохкація, над Стрижем пролунав, наче клич до бою, басовитий, але молодий відчайдушною рішимістю голос дядька Дениса:

— То ж згинь, породжена мною потворо!

Дядько напружився, обличчя його зачервоніло й оросилося потом, а ноги вгрузли в пісок, перемішаний із снігом по шинолотки. І Собакарева гора згойдулася, вирвана з берега, як бульдозер вириває обланцюгований пень; розчахнене підгір'я червоно зяяло пластами зпресованої, прошитої деінде корінням сосон глини, а по крутосхилах з гуркотом і тріском котилися валуни. Наступної миті дядько Денис поволі випростався, піднімаючи на плечі Собакареву гору (лисий шпиль її проштрикнув сувій сніжних хмар) і кинув її в ріку, на чорну громадину панцирника, як кидають з плечей мішок збіжжя. Гора шурхнула на середину ріки, в пробиту чудищем ополонку, і вода бризнула увсібіч холодно-сизими пінистими хвилями, з головою накривши дядька Дениса. Я злякано зойкнув, але хвиля відкотилася, лишаючи у глинищах і калабанях, що значили місце, де нещодавна лежала Собакарева гора, брудне шумовиння, а дядько несхитно стояв на березі. Проте за мить обличчя йому пересмикнулося з болю, руки хапливо лягли на живіт і дядько почав хилитися до води, як хилиться могутне, але підтяте рікою дерево. «Надірвався!..» — майнула мені думка, і я кинувся до берега, зукоса поглядаючи на Стрижень, що погрозово вирував, скре-

гочучи крижинами, перед несподіваною загатою. Я встиг підхопити дядька попід руки і відтягти на узгір'я, до лісу. А вже ріка, по вінця наповнивши улоговину перед греблею, хлинула, змітаючи все живе зі своєї дороги, по березі, і Собакарева гора стала на віки Денисовим островом.

Дядько усе ще непритомнів, і тіло його, важке і в'яле, буцім з мокрої вати, обривало мені руки. Небо набурмосувалося, темніло, по улоговині снували колючі, в'юнкі крутні снігового пилу — збиралося на хвищу. Ріка, лютуючи з перешкоди, похмуро й загрозливо ревла. Одяг на дядькові крижанів, обличчя хололо, бралось шугою.

І в цей мент за моєю спиною радісно, переможно прогучав паровозний гудок. Я рвучко озирнувся — просікою, торохкаючи на занесених снігом пнях, пахкаючи в похмурі, низьке небо пишнобілими клубами диму, до нас мчав паровоз дядька Якова і смагле, промаслене та продимлене обличчя машиніста усміхалося крізь притрушене інсем, що сівся з сосон, скло кабіни...

ЛЮБОВНА ДРАМА МИХАЙЛА РЕШЕТА

Я сидів за столиком читальної зали над підшивкою молодіжного журналу, де друкувалася з номера в номер наркотично-пригодницька лірично-фантастична повість, а педільний день, погожий, морозний, як пишуть у газетах, нетерпляче стукався в золотисто-сині шиби вікон, аж шиби іскристо дзвякотіли, і я затуляв вуха долонями, щоб не чути того звабливого дзенькоту, не піддатися на поклик ясно-білих заметів по той бік вулиці, розписаних сніжно-червоно-зеленими лижами.

Потім входні двері прочипилися, дихнули в густий тягучий настій із запахів паперу, фарб, клею, крейди хмільним сніговим духом, а коли я звів притомлені очі — на тлі кпизжкової вітрини стояла вона, дівчина з настінного календаря... Я одразу впізнав її холоднувато-вдумливі очі за скельцями окулярів на блідім предовгугватім обличчі, сині кісники, що, наче розквітлі півники-гладіолуси, проростали з-під в'язаної шапочки на тугих стеблах кіс, і тонкі, довгі гілочки пальців на коричневій площині столу, за яким величалася бібліотекарка. Серце моє зупинилося на довгу щемку мить, а тоді заколотило, загупало на всю залу, рвучись геть з грудної клітки.

Дівчинна попрохала «Ф і л о с о ф с ь к и й с л о в н и к», аж тоді зняла та повісила на круторогі шараги пальтечко, залишившись у стандартнім шкільнім платті та ясно-білим,

білішим од снігу, хвартусі. Вона сіла оддаля, біля вікна і невдовзі писала до записника, схиливши над словником високе, пласке чоло. Я бачив від свого столу лише її чіткий профіль, і це чоло, що спадисто вилискувало просто цяткованих сонячними скалками шибок, наче круте засніжене узгір'я, по яким мчись на лижах, що забули про послух і несуть тебе все стрімкіше й стрімкіше в імлисту солодко-тремтку прірву, дна якій годі уздріти.

Я закохався.

Я, кандидат в благородні гуїґґіми, закохався, мов хлопчак, мов останній егу, остаточно, непоправно, і задихався, очманіло хапаючи повітря, наче риба на піщаному дні Стрижня, коли дядько Денис на часину ввібрав у рота воду ріки. Спогад про клятву на бульварі присоромив мене, я знову тицьнувся в журнал і вдав, що читаю, насправді ж просівав слова крізь свідомість і по них нічого не лишалося в пам'яті. Раптом дівчина підвелася, здала книгу, вбралася в пальто і вийшла, навіть не повівши на мене оком. «Сиди, о майбутній світоче людства! Сиди, о великий пакулюцю!» І праве око моє, покірне волі, побрело по сірих покосах пригодницько-фантастичної повісті. Ліве ж свавільно втелюшилося в ясно-білий, зітканий зі снігу екран за шибками вікна, будім на нім ось-ось мали демонструвати восьму серію «Тарзана». По екрану ковзнула синя тінь її пальта, і тінь зеленої шапочки, і кісників — я вже стояв на погах, я вже біг, забувши про журнали, про бібліотекарку, на бігу соваючи в рукави тремтячі культяпки рук і не надибуючи рукавів куфайчини.

Вона була по той бік вулиці, за барвистою юрмою лижників, і я побіг навздогінці, не чуючи під собою ніг, що гупали об мерзлий наст, немов кувалда. Я вже був майже поруч, захеканий і щасливий, коли вона озирнулася та дихнула на мене холодом насмішкувато-подивованих очей. Я відчув, як мені все холоне у тілі, і тільки сором мов бджолине жало, наскрізь проштрикує мозок і пече, пече...

Я раптом ніби подивився на себе збоку її тверезими очима: спітнілий від бігу, пухкощоккий, кирпатий хлопчисько в сірій куфайці, бавовняних штанах і рудих шкарбанах, носи яких задерлися і зазирають у моє розпашіле обличчя. Земля розчахнулася піді мною, і від сорому, ніяковості та власної жалюгідності я поволі провалювався крізь землю, потайки радіючи, що гину на її очах. Дівчина мовчки повернулася та пішла до автобусної зупинки, і, поки я вишпортувався з землі, поки приходив до тьми після

нищівного погляду, автобус ковтнув її, брязнув залізними губами і покотив по рожево-корицевій, посипаній піском вулиці...

Сонце закипало на шиферних дахах і червоно скрапувало з бурульок на сніг. По голощокій бруківці стрибали настовбурчені горобці. Бралось на мороз, на ніч, на самоту. Це було давно знане, ще відколи я закохався вперше, в учительку, тривожне, щемке і водночас солодке відчуття самотності в безкрайому, безмірному світі. Там, у Пакулі, я забирався в куц барбарису і плакав, слухаючи, як тужно шерхотить з осокорів жовкле листя. І в Ірії мені стало раптом надто вже просторо й незатишно. Мене гнітив і галас змерзлого вороння в гаю над Стрижнем, і перегуки лижників на заметах, і деренчання автобусів, і навіть човгання моїх фезеєнівських ботинків з металевими блябами. Я з тугою подумав про свій закапелок — піч Солом'яників, де можна з головою накритися материним рядном і страждати наодинці з собою. Бо я вже знав зі свого невеликого життєвого досвіду, що любов — це страждання.

І я поспішив на Солом'янку.

З бовдура Солом'яників клубочів чорний і густий, як смола, дим. Тітка Дора в цей час мала бути в пивниці, дядько Денис, підірвавшись, коли брав на пуна Собакареву гору, лежав у лікарні, і мені не спадало на думку, хто міг палити в печі. Шиби кухонних вікон буряково жевріли, а за ними, на тлі підсвічених пічних челюстей манячила худа й висока, мов тичина, в довгій темній сорочці на-випуск постать діда Єврася.

Останні дні дід Єврась з ранку до вечора тинявся по обійстю, зазірав у кожен куток, розгрібав сніг під парканом і збирав порожні пляшки, банки, навіть скалки віконного скла, відтак усе те товк у ступі під сараєм і просівав на решето. Баба Одарка місила глину, буцім заходжувалася серед зими тинькувати хату, а ще — старатливо молилася, нашіптуючи перед іконами довжелезні й сльозливі молитви.

На скрип дверей дід Єврась озирнувся, рвучко й полохко, мовби його неждано запопали в чужім засіці. Уздрівши на порозі мене, він сховав переполох за густі зморшки лица, писаного червонястими відблисками вогню, але хутко затулив спиною челюсті печі, в яких гуготіло, лижучи сажне горло димовика, полум'я.

— Що, діду, самогон женете? — поспитав я зичливо, краєм ока зазираючи попід дідову руку в піч: обкладене

галаганами, там жевріло щось глиняне, схоже на бабчар або ступу. Дід Єврась похмуро, неприязно мовчав, і я поспішив, вислизнувши з ботинок та куфайчини, зникнути в кімнаті.

Тут було тихо й сутінково. За вікнами згасав зимовий день, бузково пестячи тюлеві фіранки. Підбгавши ноги, я усівся на дивані і віддався сумнуватим, щемко-солодким думкам. Звичайно, мені вже ніколи не пощастить здібати її, вона навіки загубилася в багатолюдді світу, але нікого іншого, ніколи я не покохаю, я залишуся самотнім на все життя, бережучи й плекаючи в серці ту яскраву й коротку, як фотоспалах, мить, коли вона сиділа за бібліотечним столом на тлі сонячних шибок... Через багато літ, через довгі десятиріччя, коли ми обоє постаріємо, як ось дід Єврась та баба Одарка, і ми випадком здобаємося в тій же бібліотеці, впізнаємо одне одного і освідчимося, оросивши щасливими слізьми книжковий столик, що усе життя шукали одне одне і все життя — ждали...

Але промине і ця зворушлива мить, як усе минає на цім світі, і ми знову розійдемося, бо вже буде запізно починати життя спочатку, розійдемося, щоб знову, уже назавжди, зустрітися там... Мені раптом до відчаю гостро забажалось, аби все, що довгими зимовими вечорами, притулившись до теплового комина, розповідала моя забобонна, облутана пережитками минувшини мати про т а м т е ш н е буття, було правда: вона ждатиме на мене (або я на неї) на білому, як сніг, оболоку сьомого райського неба, ми візьмемося за руки, й, безтілесні, легко, мов тіні, полинемо крізь ясну небесну блакить до сріблястого леліття зір. І це передчуття вічного, нічим не обмеженого ширяння обіруч з нею, дівчиною з календаря, було таким яскраво щасливим, що я впивався тим передчуттям до очамріння, до екстатичного самозабуття...

Тим часом вікна наповнювалися синню, як скляна авто-ручка — чорнилом; біля дверей клацнув вимикач, різка, наче посвист чередникового батога, реальність стьобнула мене подивовано-підозрілим голосом тітки Дори:

— Ти чого — в темряві?

— Уроки повторюю на завтра, — знайшовсь я по хвилі і заплющив очі, які все ще раювали т а м. — Фізик наказав усі закони на зубок знати. Формаліст такий, що...

— А «Отче наш...» напам'ять не хочеш? — перервав мою мову дід Єврась, зазираючи й собі до кімнати, навдивовижу тихомирний та благодушний. — «Отче наш, іже єси на небесі! Да святиться ім'я Твоє, да придет царствіє

Твоє, да будет воля Твоя, яко на небесі і на землі. Хлеб наш насущний даждь нам днесь...»

Він ще довго дріботів словами молитви, задоволений із себе, а ми з тіткою сіли до яєшні, засмаженої на керогазі, бо піч була затулена заслонкою та сажними челюстями, густо обтинькована глиною, яка, підсихаючи, парувала й тріскалася. Дід до столу не сів, а прилаштувався в мисниках і, поклавши руки на коліна, шамкав про колишне:

— А як повернувся з-під німця в самій царській шинельці, ні кола, ні двора... Землі, значить, одкраяли. Посватався я до Одарки, вона ж у попа служила. Батюшка й кажуть: «Бери, Єврасю, бери — од дошу полою шинелі накриєш, і вже не під голим небом». Воно таки й так. Став я думати, як би його розбагатить. А в німецькому полоні вивчився олов'яні ложки в піску виливати. У Пакулі ж тоді за ложку три пуди хліба давали. Назбирав я по рівчаках та яругах снарядів і олива натопив. Олива натопив, з глини форму виліпив і пішов знову до батюшки Одарку сватать. «Ну, Єврасю, — батюшка каже, — тепер ти будеш хлібний, бери Одарку». А й правда його. Купили ми хатку, купили свиню, аж чує моя душа — кінець світу. Ми за свиню — і навдьори...

Я поліз на піч, завішану клаптем вилинялого ситцю. У звичайні дні я відсовував завіску і сліпив очі над книгами при рожевім блиманні під стелею засидженої мухами двадцятип'ятки. Але сьогодні мені кортіло повернути щасливе відчуття польоту по небесній блакиті, так нагло обірваного тітчиною з'явою, і я вдав, що вкладаюся спати. Черінь аж пашів, і я підібгав під боки ганчір'я, яке знайшлося на печі. Нарешті заплющив очі, показав собі не чути дідового бубоніння і став силувати уяву до недавньої гри. Натомість з пам'яті несподівано впливло давнє, як світ, уже неймовірне почування: сонячний весняний день, мати білить хату до великодня, хату, обмиту й обшмуглену вітряними березневими дощами; я сиджу на задвірнім порозі, мружачись до молоденького сонця; і раптом муха радісного шаленства кусає мене, я кидаю kota з колін, навздогінці летять з ніг розтоптані материні чуні, а я босоніж лопочу по вогкій прохолодній стежці повз білий хатній причілок, повз корицево-зелений дитинний волот любистку, повз червоні вістрячки півонії, що владно прошпиговують розчесане граблями сухотрав'я, повз яблуні в крихотульнім рожевуватім листі, наче у фарбованій ваті, що нею цяцькують ялинку в клубі — від зимового омертвіння, від гнівного матиного окрику...

Після материних ляпанців я знову сиджу на порозі з худоребрим, але оксамитовим на дотик котом на колінах, сонце злизує з мого обличчя циганські сльози і колише мене в теплих, аж гарячих долонях, і я дрімаю, прихиливши голову до лутки дверей, поринаючи все глибше в сон, наче в купіль...

І раптом поріг піді мною починає легенько здригатися, буцім віз на мерзлому осінньому грудді, я розплющую очі, втуплююся в піч і згадую, що я — на тітко-дядьковій печі, а не на материнім порозі, і мені сниться моє дитинство; різкий нетерпеливий поштовх кидає мене, ще соннуватого, від комина до бічної стіни. Того ж менту глухий протяжний гул народжується під шкаралупою черені, яка вочевидь здимається й горбиться, — піді мною стрелило, вибухнуло, пахнуло димним пилом, і я покотився з печі, наче в полохкім дитячім сні, та гепнувся об долівку, куди вже летіла з дзвоном, брязкотом виплюнута піччю заслонка. Спалахнуло світло, біла, як смерть, в самій сорочці тітка Дора тремтіла в проймі кімнатних дверей, а поріг кухні переступав, дріботячи босими ногами, дід Єврась.

— А куди ж твою, коли таке оглашення... — бурмотів він сердито, але без озлості, навпаки, з поблажливістю, ніби до розбишакуватої дитини. — Ну, не гарцюй, зараз освобоню...

Але «освобоняти» нічого не довелося. Почиригикавши об піч рогацем, дід витарганив з чорного жерла печі до світла сковороду, в якій баба Одарка звичайно смажила гарбузове насіння. На сковороді серед кавалків обгорілої глини, розірваних дротяних кілець і вуглин красувався чистим, як сльоза, зеленкуватим склом пивний фужер, достоменнісінько фабричний. Дід перехрестився і переможно глянув на тітку Дору:

— Я походив козирем. І яким козирем! Золотим! Готуй панчошу для грошей — у цім бокалі пива, як не доливай, а буде на три наперстки менше, ніж у фабричному. Бо скло грубіше. А таких бокалів — з фабричним клеймом, жоден ревізор не підкопається — я спечу стільки, скільки потребується твоїй душі. І мій син таки поїде в Пакуль на власній машині!..

Тітка Дора повернулася провітленим обличчям до порожнього покута і перехрестилася...

По дзвінку на велику перерву мною стрелило з класу і вцілило через два довжелезні коридори — в третій, долішній, напахчений олійно-медовим духом, наріжків

з повидлом, до яких я, кандидат в благородні гуґінґами, глибоко ненавидячи й зневажаючи себе, мав непереборну людську слабість. Ланцюжок школярів ще не сягнув дверей їдальні, і я, щасливий, бо дешевого ласощу не вистачало на всіх, став у хвіст черги, блаженно зиркаючи через плечі передніх на буфетний стіл, де в лозовім кошику кудлились, тріпотіли, кучилися рум'янолиці пиріжки. За кожного материного базарювання я поповнював пиріжковий фонд і зараз у кишені приємно хрускотів карбованець. Після болісних вагань і безнадійних покликів до вродженої пакульської ощадливості я таки обміняв карбованця на два пиріжки і подався із залюдненої їдальні в коридор, де, зирячи з вікна на мерехтливий вуличний потік, можна було розважливо посолодити душу.

І тут, ледве переступивши поріг їдальні, я побачив її, дівчину з настінного календаря. З трубкою ватманського паперу під рукою, вона діловито й заклопотано простувала від шкільного складу. Зустріч була така раптова, несподівана (хоч я стільки разів детально малював її в уяві!), що я отетеріло закляк посеред коридору, втелющившись у дівчину очима, і не мав над собою волі ані відступити з її дороги, ані одвести очей. Вона обминала мене, як обминають стовп або камінь, попід стіною, фарбованою в синє, і раптом куточки її тонких, чітко виписаних на аркуші обличчя вуст здригнулися, очі за крижинками окулярів насмішкувато-насторожено зблиснули:

— Здрастуйте.

Я почувався раком, якого кинуте в окріп, але який все ще дряпається наосліп по ковзкім узгір'ї казанця.

— Ви хіба в нашій школі? Я думав — не в нашій. Чому ж я досі вас не бачив? Взагалі, я теж погано бачу і мусив би давно носити окуляри, але ніяк не зберуся до окуліста. А ви де замовляли? На майдані чи на П'ятикутках? На П'ятикутках мені ближче, але я не знаю, чи там приймають замовлення...

Не контролюючи себе, я белькотів щось дурне, дріб'язкове, безпомічне, буцім начитував учбовий текст з підручника німецької мови, а вона пильно й прозріливо дивилася в мене, буцім на уроці природознавства вивчала під мікроскопом колонію бактерій. Тут я згадав про пиріжки в пітній липкій правиці — обличчя моє, й без того червоне, буцім шафранна пепенка в саду Солом'яників, взялося вогнем сорому, аж дівчина відступила на крок та інстинктивно затулилася ватманом, як затуляються від полум'я; і я подумки прошепотів: «Еоже, чи доле, чи випадок, чи закон

земного тяжіння, чи як ти зवेशся, якщо ти є, зроби так, щоб ці піріжки з повидлом, які печуть мені руку, буцім вуглинки, випурхнули з моїх долонь і полетіли геть з очей...» Піріжки в долоні стрепенулися, затріпотіли крильми і пурхнули у прочинену квартиру коридорного вікна. Краєм ока я бачив, як вони всілися на осокорі та загойдалися, струшуючи з гілля сизу паморозь.

— Ви що,— раптом мовила дівчина з календаря, простеживши за польотом піріжків і знову повертаючи до мене строге холодне обличчя,— ви що, закохані в мене?

— Закоханій...— видихнув я покірно і безпорадно.

Вона розуміюче кивнула синіми кісниками, зібрала бганки шкіри між брів і спроквола пішла коридором, крізь товкотняву восьмикласників, розгрібаючи їх, мов ряску. Я телепався слідом, втупившись безтямно палаючими очима в долівку. Так дійшли ми сходів, які вели на верхні поверхи, і, шелеснувши ватманом, дівчина з календаря розсудливо сказала:

— Закоханість, за моїм спостереженням, це аритмічність нервової системи, безсумнівно, тут надibuємо моменти резонансу, своєрідної детонації, процес хворобливий і мало досліджений, я займусь ним після третього курсу медичного інституту, думаю, це буде також темою моєї майбутньої кандидатської дисертації. Незабаром цей патологічний спазм нервових центрів так само легко зніматиме звичайнісінька таблетка, як, припустимо, тепер анальгін знімає невралгічний біль. Пробачте, а ви ким будете?

Я мовчав, знищений, розіп'ятий на власній сірості й нікчемності, бо після краху з мріями про театр я ніким не надумував стати, окрім хіба як шофером таксі, бо побачив, що таксист на зупинці читав у «Победі» прочотну книгу.

— Не побивайтеся, ця певність себе прийде і до вас, але пізніше. Елементарно — запізнiлий розвиток особистості,— ми піднімалися по сходах, коли школу сколотнув дзвінок, але голос дівчини лишився таким же рівним і розважливим.— Признатися, я спостерігаю в багатьох своїх однолітків певну долю інфантильності, мабуть, це характерно для нашого покоління. Втім, інфантильність я розумію не як запізнiлий розвиток, а швидше як переважання емоційної сфери над раціоналогічними конструкціями в психічній діяльності людського організму. Ви зі мною згодні?..

Я ледве знайшов сили кивнути головою. Між тим коридори безлюдніли, вчителі з класними журналами пробігали

повз нас, назустріч, від хімічного кабінету з набором різноколірних пробирок повільно чалапала хімічка, що її урок мав зараз бути у нас, а я покірно, мов загіпнотизованій, дибцяв повз її осудливі очі за дівчиною з календаря. Нарешті дівчина зупинилася біля дверей 9 «А» класу (це таки вона давнина після врочистої першOVERесневої лінійки!) і зирнула на мене прозірливим співчутливим поглядом лікаря:

— Ставтеся до своєї закоханості як до хвороби. Відповісти ж на ваше почуття я ніколи не зможу — я кохаю іншого. Розумію, що вам боляче це чути, але повинна сказати правду. Так, я люблю іншого, але так само безнадійно, як і ви. Внутрішньо він надто далекий від мене і від усіх нас, він увесь там, у далеких галактиках, і ніколи не опуститься до людських слабощів, та я цього й не дозволю йому з любові до нього. Але позаяк ми обоє безнадійно хворі, ви можете призначити мені побачення — перебіг хвороби буде легкий, і ви швидше одужаєте. Завтра Я слухатиму лекцію в інституті, позавтра — теоретична конференція дев'ятих класів, а суботній вечір — вільний, після останнього уроку я їду на ковзанку. Чекайте мене на бульварі під годинником о шостій, але умова — розкажете потім, що ви почували, ждучи на мене, маленька жертва заради науки, сподіваюсь, вас не обтяжить. Я передбачливо занотовую фактаж для майбутньої кандидатської дисертації...

З тим вона зникла за дверима класу, я ж підстрибом пустився по коридору, відгрібши геть горох слів і пам'ятаючи лише одне: мені призначено побачення, в суботу, о шостій, на бульварі, під годинником... Сяючи од щастя, я переступив поріг класу. Хімічка подивилася на мене лагідними очима інквизитора і сказала:

— Клава Литвин з 9 «А» — гарна дівчина і відмінниця, але ж навіщо запізнюватися на урок?..

Клас радісно хихикнув, засміявся, зареготів, а я, ошпарений тим реготом, зненавидів хімію на все життя.

Суботні уроки я просидів на голках і чкурнув з виховної години, побоюючись, що балакуча класна керівницка не зважить на дзвінок і я запізнюся під годинник.

По бульвару вервечилися білі сніжні перекотиполя; колючий сіверко в'язав їх тугими перевеслами в снопи і шпурляв на замети, буцім на скирти. Було чверть на шосту. Хвилинна стрілка, здавалося, навіки примерзла до запрошеного сніговицею скла, а коли вона, нарешті,

здрпгалася і вочевидь стрибала, будім коник, що було припишк у траві, вперед, серце мов тьохкало, і теж обривалося, і теж летіло в провалля; пам'ятаючи наказ дівчини, я старатливо прислухався до своїх почувань, аналізуючи їх і карбуючи в свідомості — так бігун на тренуванні прислухається до биття серця, аби потім, після фінішу, звітувати перед тренером і лікарем. Але в ці хвилини я нічого не почував, окрім страху, що вона раптом не прийде, та несміливої щемкої віри в наше обоцільне майбутнє щастя, яке не вбиралося в конкретні, осяжні розумом форми, а сяяло здалеку, манливе, багатообіцяюче, буцім заграва над нічним містом для самітнього стомленого подорожнього. А все те разом — страх, і бажання майбутнього, і ревність до усього світу, навіть до вчительки, яка зараз промовляє перед нею, дівчиною з календаря, — зливалося в глухий, гніткий біль, що невідомо де народжувався: здавалося, болить усе тіло. А може, так і болить дūша, про біль душі часто поминала мати, але тут, під годинником, на вітрянім ирійськiм белебні, я вперше відчув її. І я вже знав, що скажу дівчині з мудрими і холодними очима за крижинками окулярів, якщо вона вимагатиме звіту. Я скажу їй: «Любов — це коли душа болить...»

Хвилинна стрілка завмерла на дванадцяти, зафіксувавши шосту годину, по тому ковзнула униз і пострибала по цифрах, мов по сходинках, тепер навдивовижу швидко — а її все не було; день вочевидь зкрапував, тьмарів, а потім підвечірок діловито ввімкнув жовто-блакитні ліхтарі над бульваром, і сніжок сіявся крізь пасьма світла, наче попiл вогнища, яке повільно вмирає. Аж тоді до мене пробився її владний голос:

— Ходіть до нас!

І враз усе доокруж спалахнуло, освітилося радісними, святковими, веселковими вогнями, неначе над ирійським бульваром злетіли салютні ракетографі, і я побачив по той бік бульвару в навдивовижу рухливим і барвистим світлописі Клавину постать в ясно-червонім лижнім костюмі із спортивною сумкою через плече. Я стрімголов кинувся через вулицю на різкий вереск автобусних гальм, на раптовий параліч таксі, на прокляття шоферів і пронизливе сюрчання міліцейського свистка. На тім боці асфальтової ріки Клава вхопила мене за руку, і ми подопотіли бульваром, тікаючи від вчиненого мною бешкету, безпричинно регочучи, і вже в провулкові, що вів до стадіону, де була ковзанка, я завважив, що ми не самі, а з Клавою

прийшло ще троє хлопців, незнайомих мені, а четвертий — колишній кандидат у благородні гуїґнґими геніальний теоретик Славко Пасічник...

— Люди майбутнього не переходитимуть вулиці в недозволених місцях перше, аніж здадуть свій інтелект до всеземного фонду інтелектів,— казав Славко, віддихуючись після нашої багатометрівки.— Інтелект, тобто інформаційно-емоційний заряд, можна буде здавати, як тепер, припустімо, донори здають кров. Інтелекти потрібні будуть для кіберів, тобто — людиномашин, наступної еволюційної сходишки загалом конструктивно недосконалої людини. А взагалі, потяг до самогубства в моменти емоційних спалахів, викликаних хворобливим резонансом одної замкненої системи щодо іншої системи, є ознакою індивідуальності не вельми доскона...

— А чому ви без ковзанів? — перервала його ревниве просторікування дівчина з календаря.

— Бігати по колу, мов білка в колесі чи кінь у приводі... — засміявся я весело і дещо зверхньо, давно готовий до цього запитання. — Та ще ж і крига тут, у вас, посічена, наче стільниця. У нас під Пакулем озеро — оком до берега не докинеш. Мчиш, ніби на крилах, ніг під собою не чуєш, і тільки вітер в обличчя...

— Замерзнете, стоячи... — В голосі Клави несподівано забриніла теплота.

— Я лише проведу вас до ковзанки і побіжу, на мене ще чекає сьогодні Кузьма Перебендя, репетиція, готуємо монолог Фауста на обласну олімпіаду, доведеться виступати на сцені нового театру, ми шукаємо оригінального сценічного вирішення і вже дещо знайшли, але роботи, роботи...

Я дріботів словами до самого стадіону, я навіть Славка приголомшив потоком слів, по тому вони звернули до роздягальні, а я залишився сам край крижаної доріжки, в сипкім сніговім заметі. Клава придибцяла до мене на ковзанах, коли вертала з роздягальні (сіявся сніг, сухий, іскрявий, цяцькував білим її червону шапочку і пасмо волосся над високим, блідим у мерехтливому сяєві денних ламп чолом і навіть крижинки окулярів), а по тому під'їздила ще разів зо два, збуджена, щаслива; проте ми не встигали перекинутися й декількома словами, бо з калейдоскопічно барвистого, стрімкого, пружинного коловороту ковзанки її безперестанку кликали, і вся вона була там, у безупинному, безоглядному леті, в погоні за миттєвим спалахом молодої людської виповненості. Я самозречено випускав зі своїх крижаніючих долонь її

гарячу руку, а сам відступав перед стадіонним служкою, який згортав лопатою берег ковзанки, буцім сувій полотна, — в тінь від роздягальні, в кучугури, в сніговицю.

«Тобі треба іти, треба іти...» — шептали час від часу мої губи, потроху беручися крижаною шкоринкою; але очі невідривно бігли за легкокрилою пурпуровою ластівкою; що, розпростершись у леті трохи не паралельно площині ковзанки, мчала по матовім, у блищиках від ліхтарів дзеркалі, пронизуючи стрімкий плин людських тіл. Відтак її наздоганяв і захвиськував барвистим зашморгом ключ хлопців, що, узявшись попід руки, відполохуючи гоготом і свистом малосилих ковзнярів, мчали на всю широчінь крижаної дороги; і вже вона червоніла в куті ключа, уже вела його за собою, уже поводитювала, даруючи мені лише короткий, в присмерковім ліхтарнім пасмі спалах розпашілого, щасливого, далекого й відчуженого, але до відчаю любленого мною обличчя. І я безвільно стояв у заметі, і ноги в фезеєнівських, з гумовими підшвами ботинках дерев'яніли, і вже були як саморобні, — дощаті, з дротяними окрайками і мотузяним кріпленням, — ковзани на чунях, ковзани, що я їх тільки й знав досі, ковзаючи по закрижавілій стежині від колодязя до наших ліщинних воріт. Невдовзі заклакли, стерпли коліна, і я почувався серед кучугур, буцім на сторчакуватих ходулях-жердинах, що ми, хлопчачи, форсували на них в розтепель бакаїсті накульські вулиці. А сніг усе падав, рясно-листяний, навальний, і ковзанка крізь сніговицю була ніби крізь марлю, що вочевидь густішала, і вже тільки в о н а — червоною жаринкою, скалкою, світлинкою по матовім непрозор'ї пригасаючої, чемеріючої свідомості, а тіло чужіло, твердло, засинало, як засинає в сніговім заметі на узліссі, скинувши в хльоскі долоні сіверця жовто-рожеве листя, куцц калини...

Пробудили мене до життя лунке, яскраво-синє цівкання синиць на осокорах, щебетливий гамір горобчиної зграї на полі стадіону, де з-поміж водянисто-сизих брил криги прозирали темні, ледь мережані трав'яною паростю таловини, чиргикання лопат об скрижавілій сніг, що, брудно-сірий, мшистий, наче крила сонного нічного метелика під полуденним небом, з сумовитим зітханням та шерехтом вочевидь в'янув, западав, никнув, вивільнюючи моє тіло зі своїх холодних, важких лабетів.

Тепер я стримів у кучугурі лише по крижі і сонце теплими лагідними долонями пестило мені обличчя з примруже-

ними зі сну віями, а прибиральниці від роздягальні підозріливо косували в мій бік. Я вишпортався з замету і, безтурботно вимахуючи портфелем, почалапав скрижавілою стежиною вздовж розталої ковзанки на вулицю.

У місті була весна, голомозі асфальтові хідники парували, крайками вулиць дзюрила вода, люди ішли в легких розстібнених пальтах, на розі бульвару, під годинником, продавали синювато-білі проліски. Я потроху приходив до тями, і радість, здавалося — безпричинна, спершу не-смілива, ледь відчутна, а по тому все гарячіша, рвійніша, осяжніша наповнювала мене. Коли ж я забачив віддали білий, визолочений весняним сонцем корабель школи, причина радості відкрилася мені: ось-ось я зустріну її...

Стрілки годинника показували чверть на другу, за п'ятнадцять хвилин — дзвінок, і я підстрибом майнув у шкільні ворота. У роздягальні після сонячного окропу вулиці було сутінково, але, повісивши свою вогкувату куфайчину, я довго розчісував перед дзеркалом п'ятірнею кучматі патли, що русявою стріхою спадали аж на комір сорочки. Тоді побіг по сходах угору, буцім змагався на першість, — мав надію до дзвінка побачити в коридорі Клаву. Від самої думки про неї серце випурхувало з грудей і, мов пурпуровий дитячий м'ячик, стрибало попереду, кількома сходинками вище...

Дзвінок задзенчав, ледве я кинув на парту портфель, а класна керівничка уже шикувала нас та вела на лінійку старшокласників. Юрма школярів підхопила мене і, огорожена строгими поглядами вчителів, повервечила до актовій зали.

В актовій залі уже стояла шереха дев'ятикласників, від «А» до «Е». Десяті класи, вишикувані вздовж сцени, дивилися крізь нас меланхолійно й гордовито, з вершини випускних екзаменів, які в кожного з них висіли на носі. Восьмі класи юрмилися біля дверей, буцім овечки в кошарі, боязкуваті, непевні себе. Нас вели вздовж шерехи дев'ятих класів, що рум'яно-біло-темно-корицевим сволоком лежала між причілкових стін, поставили просто 9 «А», повернули праворуч, і я побачив нарешті її, дівчину з настінного календаря, в першому ряді, третьою від краю, між таких же серйозних, окуляристих відмінниць, бо ж «аківці» були зразковим класом.

Але тепер мені було байдужечки до їхньої схожості, універсальності, конвейєрності, я бачив тільки її, Клаву, і Клава самими куточками вуст усміхнулася до мене, вітаючись, хоч очі, як і належало на загальношкільній

лінійці, були урочисто строгі. Нам скомандували ступити два кроки назад до стіни, і клас ступив, дружно, злагоджено, як єдиний механізм, — окрім мене. Я забув про все, що діялося довкола, я стояв незрушно, мов стовп, витріщивши блаженні, зачаровані очі на дівчину з календаря, у вухах мені дзвеніло, кров билася об скроні, серце щасливо завмирало, здавалося, ось-ось зупиниться. А за спиною вже підхихкували, і Клава займалася гнівним рум'янцем та кусала губи; до зали заходив директор школи з поштою — мене смикнули за кудий бавовняний піджачок і, мов ляльку, поставили в стрій.

Але із шереху я бачив лише Клаву по той бік паркетної ріки, на лискуче плесо якої уже впливав директор, промовляючи щось значуще й вагоме про весну, дисципліну й зовнішній вигляд старшокласника; і тільки коли директор зупинився між мною та Клавою, я завважив його чорну бостонову пару, його краватку з посрібленою зацібкою, його пильний, строгий і обурений погляд; ще мить — і я б попросив його ступити крок убік, аби не застив від мене дівчину з календаря, я вже ворухнув пересохлими від зворушення губами — і тут до моєї свідомості нарешті пробилосся різке, сердите:

— Решето! Я наказав вам вийти зі строю!

Я слухняно, мов автомат, ступив два кроки вперед; директор спроквола пішов округи мене й, виписавши еліпс, заgrimів:

— Ви, Решето, коли востаннє стриглися?!

Я мовчав, приходячи до тями та дерев'яніючи від давкого сорому, що брав мою наленіючу голову в залізні обручі; а по шерехах дев'ятикласників котився смішок, а Клава осудливо дивилася на мене крізь кряжнички окулярів, а директор металевов'їдливим голосом роздягав мене перед трьома сотнями очей, що раділи з несподіваної вистави.

— А покажіть-но, Решето, руки...

Я покірно підняв руки з тремтятьми билинками пальців, на яких, мов наперстки швачки, гузірилися довгі, з широкими темними берегами нігті — після зимівлі в снігу, на ковзанці; директорові, як і мені, не стало чим дихати:

— Я забороняю вам, Решето, в такому вигляді з'являтися в класі. Ні, тільки подивіться! Поверніться, поверніться, хай помилуються... Хіба це учень дев'ятого класу Ірійської школи? Це, даруйте мені, опудало на коноплях! Ти б хоч дівчат соромився, парубок без п'яти хвилин... Ідіть, Решето, геть, і хай це стане наукою кожному, хто

своїм неподобним виглядом ганьбити честь і славу нашого колективу...

Не підводячи очей, перечеплюючись на рівному паркеті, я подибав на дерев'яних ходулях через актову залу і вискочив на скупану у веснянім сонці вулицю.

Опісля такого падіння, такого сорому на Клавиних очах залишилося зіграти останню сцену земної трагікомедії: покінчити з життям.

Мені було чорно в очах, а крізь чорноту мерехтіли облямовані весняною поливою, наче зетемнене сонце — короною, тіні живого світу, чужого, далекого, незрозумілого мені в його телячій радості й буденній метушні; я ішов крізь нього, наче крізь дим (дим смішних ілюзій, земних приваб, дим дитинних надій, сподівань на майбутнє), ішов важко, але вперто і зречено, з холодно-прозірливим зламом пухких хлопчачих вуст і замкненим від людей на всі замки світу обличчям.

Гуркіт автобусів і машин, шерехт подошов об асфальт, буденність людських голосів і вереск очманілої від про-тепла дітвори пливли повз мене, як пропливають сірі оболоти туману, і вже війнуло духом розмілілої землі, духом таловин, духом весняних дріжджів, весняним настоєм із березових, тополиних та кленових бруньок, а по тому — духом ріки.

І з Ирійського Валу, давнього, як світ, як я, як мос кохання до дівчини з календаря, як мій біль і мій сором, а може, ще давнішого відкрився мені скреслий, розпов-нілий, розпросторений на півсвіту Стрижень з ледь сі-ріючими на обрії перевеслами лугів, скреслий Стрижень в рябютинні — по синьому — засніжених крижин, в іскри-стих скалках шереху, в навальній безупинній одноманіт-ності хвиль, що мчали попід крутим урвищем Валу, як у пригодницькім фільмі мчить дорога за склом автомобіля, який має ось-ось вщент розбитися.

На темній, з синіми бганками лав долоні Валу не було анікогісінько, тільки гіпсова, з лишаями мокляків постать баскетболіста бовваніла між темних кленових стовбурів, наче привид; я не думав про смерть як біль, як фізичне страждання; смерть — це політ, короткий, мов фотоспалах, з кручі в синю прірву ріки і — забуття, забуття назавжди, навіки, забуття навсправжки, солодко-гірке, тягуче, в'язке, темне, як маляс; а вони всі там, у школі, отетеріють, по-чувши про мою смерть, і в о н а бігтима крізь метушню днів, караючись щохвилино за докірливо-осудливий погляд очей крізь холодний піолиск окулярів.

Я повільно йшов вздовж сірої бетонової балюстради, що відмежовувала оглядовий майданчик на чолопочку Валу від стрімкого, спадистого крутогір'я, отороченого далеко вниз темно-синім шлейфом паводі. Коло прощання і коло прощення, а Ирїй самовільно впливав у мої зречені очі, незваний, небажаний, сторінка прочитаної книги, книги, яку випрохав на півдня в читальному залі, і тепер здаєш, уже біля столика бібліотекарки, хапливо пробігаючи очима по сторінці, на якій випадком розкрилася книга, і, заново вражений, перегортаєш ще одну сторінку, не маючи снаги відірватися; тебе квапить черга, бібліотекар простягає через стіл руку, аби узяти книгу, а годинник у коридорі б'є восьму вечора, коли читальна зала зачиняється...

Ирїй лежав переді мною, ніби намальований на сторінці часопису, без полів і пробілів, бо малюнок не вміщався на сторінці, малюнок ламав елементарні друкарські норми, переповзав через горизонт, буцім через обріз книги, і губився в лолотливій далечі полудня. Центральні, чітко розграфлені квартали з мурашником залізничної станції, з білими коробками театрів, шкіл, контор, з корпусами фабрик та заводів лежали довкола Валу вузькою оторочкою, що непомітно, буцім город у леваду, переходила в хаотичні, таємничі, нанесені на сторінку часопису невиразним пунктиром запарканених обійсть лабіринти Солом'янки. Мене раптом сколотнув солодкий, густий запах полуниць, підгірчений лісним духом живиці, а з вікон, уквітчаних геранню та ніжнолистим вогником, посміхалися умиті, пишновусі коти, а по садах, за визеленими парканами, гупали об піщану землю яблука, а на осіннім осонні, в затишку, під парканом несподівано відкриється таємниця вічності, розімлілої, утихомиреної, а вночі на хрестовиння солом'янських радіоантен опускаються з неба зорі і спочивають, дрімотні...

Жадібна забаганка пройти через Солом'янку і не загубитися в плетиві її вуличок, провулків, сліпаків, зазубнів, суточків, дворич, городів, белебнів, цвинтарів, садів, глиниць, пустирів, левад і річищ неждано осяяла чорноту в моїй душі, віддихала, відживила мене. Самовпевнена певність, що лише я це здатен подужати, висіяла в свідомості, паралізованій сценою в актовій залі, зерна власної потреби і цінності у цім світі, зерна, що проростаючи, заперечували, перекреслювали, унеможлиблювали мою смерть. Тремтке хвилювання, передвістя значимих справ, які ще належало здійснити на землі Михайлові Решету,

гарячою хвилею хлюпнуло в груди, підняло мене на паморочливу височінь, і тільки дзвін в очах, тільки різке, яскраве прозріння, коли світ — статичний альбом темно-білих контурних фотографій, знятих модерновим фотографом.

Я опустився коліньми на тужаву землю і зашепотів, як матір шепотіла молитву:

— Присягаюся тобі, мій Пакулю, мій Стрижню, мій Ірю, мій Дніпре, присягаюся тобі, моя рідна земле, тобі — майбутнє: допоки здатен буду на щось путнє в цім світі, не накладати на себе рук, а працювати що є сили.

Від зворушення мені щасливо сльозилися очі й жодне слово молитви не здавалося загучним або вартим іронічного посміху.

ПЕРЕЛІТНІ ПТАХИ

Ми мчали навперегони, мов хлопчачи, мов п'ятикласники, сірим шкільним коридором; услід нам докірливо зирив учитель креслення, добрий, кульгавий тишко, а ми вже стрибали сторчма з шкільного ганку в лолотливу сонячну ріку; викупані, з лоскітними краплями сонця на обличчях, вибрели ми на берег бульвару, що ясно-зелено тополився під високим небом. На долонях клумб синів льонок, а по синьому — червоними ліхтарями горіли молоденькі тюльпани. Хмільно пахла прогріта сонцем міська земля, ніби на осонні під хатою, де крейдяний дух учора побіленої стіни відступає перед настирним, всеосяжним, владним диханням вишитої трав'яною памолоддю призьби.

Нудило від самої думки про муровану клітку класу, про рейсфедери, лінійки, трикутники і про вивернуті на ватманський аркуш нутрощі гайки — кортіло іти, їхати, пливати, летіти кудись, не знати куди, шукати щось, не знати що; жадібне бажання руху, змін, дразливі провидження своєї незабарної дорослості лоскотало, тривожило душі кандидатів у благородні гуїґнґнми.

— На цілину б пов'ятися... — стиха проказав Андрій Подітайло. — Сісти в поїзд — і ту-ту. Трактори ремонтуватиму. А можна помізкувати про кібернетичного тракториста. Там — рівнини, довжелезні гони. Мінімум інформації в пам'ять, і один кібер водитиме десяток машин. Маю ідейку...

— Весна, збудження земної магнітної сітки, закони взаємовпливів — і некеровані спалахи в системі нашого

електричного поля...— розважливо проказав Славко Пасічник. — Але навіть мені, сухому теоретику, раптом заманулося пропливти марсіянським каналом, якщо він, звичайно, існує. І пропливти без скафандра, полощучи босі ноги в теплій марсіянській воді. Втім...

З весною мене все нестримніше вабив Пакуль. Раптово, на людній вулиці або на перехресті, перед червоним оком світлофора я завмирав і жадібно ловив кисло-солодкий, як запах підгнилих на пригребиді яблук, дух щойно вивільненого від снігу городу; іншого дня з-поміж сірих ирійських кам'яниць мені прозиралася материна хата на заході сонця, коли по стрісі, вимережаній темно-зеленим, з зими, мохом, стікає червоними ручаями день. Уночі, після полохкого сну я прокидався з відчуттям, що тількино біг грузькою пакульською вулицею, перестрибуючи баюри і хапаючися за тини та частоколи, біг до наших перехняблених ліщинних воріт, біля яких темніла закуфаєна, закушкана, з ясным іконописним лицем моя свята мати...

— Так ти йдеш?! — торсав мене за плече Андрій Політайло.

І я слухняно підвівся та подибав слідом за Славком, що його впевнена гінка постать уже розрізала навпіл узятий у шори бруківки ирійський майдан. Ми прямцювали до Стрижня, а місто наздоганяло нас, зціплювало кам'яні кулаки перехресть, облутувало дротами, перегороджувало нам шлях валками холоднооких машин; а будинки бігли наввипередки і вишиковувалися поперед нас, а продавці морозива хапали нас за поли, а міліціонери осудливо сюрчали нам услід...

Та ми вже сиділи в широкому пласкому човні, справжні-сінькому баркасі, позиченому під заклад наших портфелів у сторожа спортивної бази, і дружно відштовхнулися від осоружного берега зеленими соломинами весел. Виповнений весняною водою, яка все ще перебувала, Стрижень узяв нашу посудину на жовто-синю хвилясту спину і стиха, але владно поніс за течією. З піднятих весел золотисто скрапувала вода, а ми безшелесно, мов у сні, пливли серединою ріки з лабет міста, що тисячооко, проте безсило стежило за нами з пагорбів. Ми проминули спортивні бази з блакитно-зеленим пагінням приланцюгованих човнів, міський причал, гори вивантаженої з барж на салатовий берег крейди, тополиний гай з чорними цятками гайворонячих гнізд у гіллі; і вже сріблясто-синя незорість залитих повинню луків відкрилася нашим очам,

і вже мереживна дуга повислого над Стрижнем залізничного мосту мріла в небі, а ми все ще мовчали, зворушені, заворожені, піднесені видом висрібленої у сонці, безмежно розпростороної ріки, такої ж осяйної, світлої, простеленої в далеч, як і наше майбуття, наше доросле завтра, і такої ж приязно гостинної та щедрої на втіху. І так кортіло назавжди полишити шкільні стіни й окунутися в цей зичливий лагідний легіт, по яким пливеш і пливеш, простерши в безхмарне небо весла-руки...

Це був наш солодко-дитинний, короткочасний сон, що закінчився, як і всі земні сни, пробудженням у тверезу реальність.

Першим пробудився Славко Пасічник та скомандував гучним, жорстким голосом:

— Весла — на воду!

Ми з Політайлом забили веслами об воду, наче обважніла домашня гуска крилами, іскристі водограї вихопилися з-під весел, але баркас незворушно сунув за течією, і мереживо залізничного мосту все чіткіше пеленало небо над нашими головами. Тоді Славко скомандував веслувати до берега, але й тут вода вперто зносила баркас під оболочки паровозного диму — коробки вагонів стукотіли по мосту. Ми дружно вхопилися за червонясте лозиння, що його розчісувала повідь, і так об'якорившись, довго розмірковували над діалектичною складністю світу. Після глибоких роздумів хлопці зняли свої шевйотові, а я — бавовняні штани і дружно впряглися в баркаса та потарганили супроти течії, стрибаючи з коси на косу, з виступу на виступ, дріботячи по холодному мілководдю, шпортаючи в прибережні вирли, а човен самозакохано, з мудрим посміхом на дощатім, у вилузках зеленої фарби, лиці шерхотів об латаття й верболози. Це була навдивовижу довга подоріж з частими перепочинками на викинутих повіддю і підсушених сонцем пнях, з легкодухими позирками у бік Іррю, який, здавалося, не близився, а, навпаки, віддалявся, дразливо промінячись банями древніх соборів і білими крейдяними горами біля причалу.

Але й ми з кожним подоланим метром берега впертішали та суворішали, позбуваючись солодкої, зворушливої, але обтяжливої в бурлакуванні супроти течії дитинності. І хоч Стрижень вочевидь повнів нашим потом, що струменів з розпашілих тіл, ми все ж не були лихі на нього за несподівано трудну науку. І на одному з привалів Славко Пасічник, схильний до узагальнень та любомудрства, мовив шерхлими обвітреними вустами:

— Ви, вилузані на мент із зашкарублених обгортки цивілізації, ви, самовпевнені, наївні нащадки благородних гуїґґґґґґів, ви, що довірилися підступній річці і тепер платите за ілюзії кривавим потом! Уже давно виповнилося три місяці, відколи під зоряним ірійським небом пролунала клятва нас трьох стати підмурівком майбутньої космічної цивілізації, яка не знатиме негативних емоцій! Я значу хвилину щирих, безкомпромісних підсумків! Для початку — слово собі! Я, кандидат у благородні гуїґґґґґґи Слава Пасічник, мушу з гіркою в серці і відразу до своєї людської сутності констатувати, що перший не витримав випробувального терміну, дозволивши своїм підсвідомим інстинктом оволодіти сферою свідомості в хвилину небезпеки для нас трьох... Слово — Михайлові Решету!

— Я керувався у своїх вчинках не розумом, а емоціями... — голос мені тремтів від ще незадавленого болю. — Я безтямно закохався в дівчиночку з 9 «А» класу і тим порушив другу заповідь кандидатів у благородні гуїґґґґґґи...

— Я, друзі, порушив нашу найпершу заповідь... — понурих головою Андрій Політайло. — Я піддався на умови класної керівниці і заявив на шкільному вечорі «Твоя омріяна професія» буцім мрію стати інженером. Насправді ж, хоч сумка моя повна залізничка, хоч сконструйована мною ракета досі ширяє в космосі, я мрію вступити до кулінарної школи і стати шеф-поваром у ресторані «Голубі хвили». В сніжно-білим накрохмаленим халаті і таким же ковпакові я ходитиму в хмарах запашного диму між вилощених до дзеркального блиску каструль, сковорідок, з антрекотами по-політайлівськи, біфштексами по-політайлівськи, беф-строганями по-політайлівськи, лангетами, ромштексами й відбивними по-політайлівськи, і довжелезні черги ірійців з досвіта стоятимуть біля дверей ресторану «Голубі хвили», щоб поласувати вимріяною, з гарячими вершками в золотисто-рум'янім череві котлетою «Ірій», яка ввійде в меню усіх ресторанів світу...

І, присоромлений, Андрій Політайло замовк. Ми ж, виголоднілі, подумки ловили пахощі смаковитих слів і ковтали слинку. Першим отямився Славко Пасічник:

— Мушу з сумом констатувати, що моральне оновлення людства поки що не відбулося. Швидко оновлюються лише ікони в пакульського попа Савки...

І тут я подумав, що настала слушна мить сказати те, над чим стільки розмірковував в останні дні:

— Навіть піп Савка, щоб ікона «оновилася», рук докладає, а ми хочемо, аби від самої нашої забаганки світ переродився. Досі ми пливли за течією і весла на веснянім леготі сушили, ось що я вам скажу. Я пропоную під час літніх канікул не тинятися по Іррю, не смажитися на пляжі, не ховатися по Пакулях, а здійснити наукову експедицію на Солом'янку. Ми перші нанесемо на топографічну карту Іррю сотні невідомих вуличок, провулків, сліпаків, майданів, перехресть, притоків Стрижня, долин і глинищ, опишемо побут та звичаї солом'янців, хоч би приблизно накреслимо контури Солом'янки, відкриємо невідомі науці родовиди гомо, розвідаємо шляхи для майбутніх експедицій. Нам буде важко, набагато важче, аніж варганити баркаса супроти течії. Ми задихатимемося від спраги в солом'янських пісках, пурпурові вогники полуниць і грона вишень підступно вабитимуть нас у солом'янські садки, солом'янські пси валуватимуть на нас з підворотень і хапатимуть за ноги... Але якщо ми не відступимо, ми переконаємо, найперше — себе, що ми — не єгу...

Напривечір, замість прогулянки по Іррю, тітка Дора заповзялася дойти панчохи з грішми; панчохи звисали зі сволока, наче дійки зеленої корови Маньки. Гроші цвіркали, дзвеніли, пошелешували в дійницю і зеленкувато-червона піна паперових купюр світилася в присмерках, коли тітка несла дійницю, повну грошей, через вулицю, в двір кума Цекала.

А вранці, коли за півним віконцем, наче за ілюмінатором корабля, леліло сонце, мене розбудило протяжне сумне мукання корови Маньки. Я стрибнув з печі: над парканом вихляли взуті в парусинові черевики на гумовій підшві ноги солом'янського фотографа, який забрався в чорного матерчатого рукава, що тріпотів на веснянім вітерці; а дядько Денис, підперши рукою бік, стояв біля «опеля» і можновладно тиснув правицею на сигнал. Автомобіль озивався Маньчиним голосом.

Коли я вдягся та вийшов на вулицю, дядько з тіткою (дядько — у світлому літньому костюмі й традиційнім фетровім капелюсі, тітка — в крепдешині і з золотою брошкою на грудях) стояли попідручки біля «опеля», на приступці якого мліли урочисто-поважні баба Одарка та дід Єврась. Фотограф метушився довкола доісторичної фотоскриньки на тонких цибатих ніжках, фіксує для родинного альбома історичну хвилину возвеличення Солом'яників.

«Опель» був свіжофарбований, чорний, із синюватим відливом, наче жук-гноювик, на височезних колесах, знятих із п'ятитонного самоскида, з двома гасовими лампами на плоским склом фар. Кум Цекало, високий, худий, мов жердина, на яку настромлено гарбуза, стояв збоку, бавлячись заводною ручкою, буцім тростинкою.

Нарешті дядько Денис відчинив дверцята машини і по-важно спустився на сидіння. Машина різко гойднулася, мов човен-дубок, на облявок якого необережно ступили, але тітка Дора уже поставила ногу на приступку «опеля» з іншого боку, і він, врівноважений, загойдався на ресорах, наче на хвилях. Мені раптом звабливо запахло дорожнім пилом, травневою прозеленню полів, гіркуватим вербовим духом і закортіло в Пакуль. Проте дядькові Денису було зараз не до моїх забаганок, його бліде, натхненне після лікарні обличчя заскориніло, неначе вугілля в кузнечнім горні, і тільки плями рум'янцю на щоках свідчили про вогонь, що палає десь у глибинах дядькового єства.

Кум Цекало спроквола наблизився до передка машини, встромив заводну ручку і, кивком голови відпровадивши старих Солом'яників на узбіччя вулиці, різко закрутив нею, буцім підіймав шлюзи загати, через яку ось-ось піде вода. Машина тремтіла, брязкала, поторохкувала залізниччям, але мотор мовчав, лишень клубочки пари випурхували з радіатора, гуртуючись на ясно-синім небі в сиве оболочко, що потроху застеляло від нас сонце і кидало на Солом'яну вулицю тремтку тінь. Раптом машина чмихнула, як чмихав на косовиці в Пакулі дядько Денис, коли мітлиця лоскотала йому в носі, заводна ручка закрутилася млинком і кум Цекало земерехтів на ній, немов хрущ на соломині. Їдкий чорний дим по вінця наповнив річище вулиці й подзюрив каламутним джерелом по лісовій просіці в бік Стрижня. Наступної миті кум Цекало розтулив затерплі долоні і його пошпурило в небо, неначе камінь, кинутий з праці; він млинком злітав усе вище та вище, аж поки не втрапив на оболочко пари і всівся там, звісивши ноги в лискучих юхтових чоботях з дерматиновими халявами та зацікавлено зиркаючи вниз, на проданий «опель».

Між тим «опель» скреготнув коробкою передач і щодуху помчав по Солом'яній вулиці, простуючи до перехрестя з вербою, звідки починався шлях на Пакуль. Але машина ще не сягнула й Соснового провулка, коли стрічний вітер зірвав з «опеля» чорний, синюватих тонів кузов та покотив назад, по Солом'яній вулиці, ніби зчухраний тополинний листок. Я спіймав його під самісіньким лісом і потарганив

до дядька з тіткою, що розгублено сиділи в оголеній машині, буцім у кабриолеті з опущеним верхом.

— Денисе! Над заднім сидінням я приварив ручку, хай хтось тримас!.. — гукнув з оболака, що відпливало в бік Стрижня, кум Цекало. Дядько одяг на машину кузов, як одягав на голову капелюха, і тут уперше запримітив мене:

— Михайле! Промчишся з вітерцем до Пакуля? І кузов заодно притримаєш, щоб вітер не здував...

Я хотів віддалитися в гордій самотині, але голова самовільно кивнула на згоду, а ноги почовгали до «опеля»: у веснянім Ирїї я, мов перелітний птах, марив Пакулем...

...Пакуль — це країна, куди щовесни повертаються з сонячного, казкового щедрого на барви Ирїю перелітні птахи, край ясно-жовтого латаття на залитих паводдю луках, край матерів, закушканих у чорні куфайки та вовняні хустки, матерів з чорноземними, як поле, долонями, край, де започатковуються ріки; Пакуль — це країна викладених зеленою шпоришинною мозаїкою доріг і доріжок, сходжених твоїми босими ногами, країна золотистої стерні, повитої в долинах сивим туманом, на плеса яких випливають гуси, поки ти, примостившись під скиртою, химериш собі власний книжний світ; край мальованих чорним по білому тинів, ліс, соняшникових частоколів, заставлених кукурудзинням призьб, що від згадки про них тобі досі завмирає серце; Пакуль — це країна твого першого слова, першої любові, першої зненависті, країна, де започаткувалася недитинна, гіркувата печаль твоїх очей; Пакуль — це твій Ирїї, що в нього ти до кінця днів своїх повертатимешся, а повернувшись — знову рватимешся в широкі світи; Пакуль — це ти сам...

Ледве торкаючись колісьми дороги, перестрибуючи підсохлі, але усе ще підозріливо темні весняні калабані, нанизуючи ясно-зелені поля і верби обабіч шляху, як буревій нанизує зчухране з дерев листя, мчали ми на крилах давньої тітко-дядькової мрії до рідного Пакуля. Ті розпростерті крила, вищерблені, визублені по краях гризотами невдач та гірких розчарувань, ревіли, стогнали, вили обабіч машини, буцім ескорт реактивних літаків, і ми, ошелешені, не могли перекинутися ані словом. Втім, рожева, наче кулька над першотравневою колоною, дійсність промовляла за нас: чим ближче до Пакуля, тим рясніше люду було на весняних полях, і жодного пакульця не залишав байдужим стрімкий лет Солом'яників на власнім «опелі».

Завмирали в розорах трактори, і замащені лица трактористів задро зирили вслід нашій машині; жінки, що перебирали в кагатах край дороги картоплю, вибиралися на купи соломи, аби стати свідками урочистого в'їзду Солом'яників у Пакуль; подивовані коні вилузувалися з упряжі і мчали по полях навздогінці «опелю», кидаючи з-під копит на дорогу груддя масного пакульського чорнозему, що барабанив об кузов машини рясним градом; вітряк на пагорбі під Пакулем радісно замахав крильми, півні вистрибували на тини й частоколи та горласто, на всеньке село, сурмили про наш приїзд; на їхнє пронизливе голосіння відгукувалися пакульські пси, виповзаючи з-під воріт на дорогу та запобігливо зиркаючи крізь паволоку задрощів у напріндржені обличчя тітки Дори і дядька Дениса; верби, осокори, в'язи, клени, навіть фіолетові кущі бузку під білими стінами хат вклонялися нам, а запізніла колгоспна череда на вузькій пакульській вуличці, ніби за командою, розчухнулася, пропускаючи машину, і телечки, задерши голови й хвости в блакитне небо, замукали ніжну кантату в нашу честь...

А найурочистіший мент був попереду: Пакуль тільки почався, просто нас височіла крута гора, вершину якої значила опасиста пакульська церква на старім цвинтарі, засадженім липами, а обабіч, через дорогу — школа, сільмаг, колгоспна контора, пожежна вежа і сільський майдан з гніздом репродуктора на стовпі. Цвинтар та шкільне подвір'я рясніли школярами, що висипали з класів на вчиненій нами в селі гвалт. Ганок сільмагу темнів од чоловіків у крилатих вовняних галіфе, з вікон колгоспної контори стриміли голови рахівників, пожежна вежа погойдувалася від пожежників, що бажали якнайшвидше ввібрати в очі авто Солом'яників. Гучномовець на майдані перед сільмагом вмовк і повернув назустріч нам алюмінієву пашеку...

Усе було так, як роками чи й десятиріччями малювалося збудженим уявам Солом'яників.

Тепер нам належало ефектно забратися на гору, продемонструвавши пакульцям могутність і чіпкість машини. Біля підніжжя дядько Денис скреготнув важелем передач і ввімкнув першу швидкість, бо перегрітий на трасі Ірій — Пакуль мотор дихав важко. «Опель» заревів, як ревуть скутери на Стрижні, високо, натужно, буцім бас, якого примусили співати партію тенора, і потарганив нас по крутосхилу. Машина вже вибралася на середину гори, коли в моторі щось загримкотіло і з-під модельних дядько-

вих черевиків пахнуло чорним масним димом. Задихаючись, кашляючи, я відпустив кузов, і він, наповнений димом, бовтнув аеростат газом, піднявся вище лип та з брязкотом ковзнув у глинище. Повів вітру повернув нас до тям — і вчасно: оголений мотор уже лизали темно-червоні язика полум'я. На пожежній вежі сполошно били в дзвін, і з гори, верхи на рудій пожежній бочці, котив Андрій Гнида, що так було осоромив тітку Дору за колишньої прогулянки по Ирїю. Тітка Дора руками й ногами чіплялася за дверцята, але дядько Денис силоміць відірвав її від машини, одніс на узбіччя дороги і, непритомну, чорну від сажі, поклав на траву.

— Фед'оро! Федор'очко! — гукав Андрій Гнида, розвертаючи бочку, з якої хлюскотіла вода. Від Гнидиного крику тітка гнівно очумалася, але побачила «опель», що палав, і знову втратила свідомість.

На чорному, в сажі, виду дядька Дениса несміло пророс-тав зловтішний посміх...

Дядько Денис бабрався в обгорілім кістяку машини, тітка лежала лежма, обмотавши голову мокрим рушником, а ми з матір'ю пішли на самосійне кладовище, де батькова могила. Мені було впам'ятку, як це кладовище засівалося: після кожної похоронної, що приходила в Пакуль з фронту, у полі, за ровом, навколо тісного цвинтаря до ранку виростала могила з кривим жердинним хрестом.

Я ішов по кладовищу, ніби в бібліотеці Кузьми Перебенді по сторінках давнього козацького перепису: Гончаренки, Гомони, Лук'яненки, Решети, Каленики, Шихуцькі!.. Згадалася ніч над Стрижнем, і щемко запекло в грудях. Мати посипала батькову могилу, між кущиків любистку та півонї, пересаджених з нашого квітника, золотистим піском.

— На канікули уже тебе жду — не дїждуся, синку...

— Приїду, мамо, але не надовго. Ми лаштуємося в експедицію. На Солом'янку.

— Чи ж воно тобі тра', синку?

— Треба, мамо...

Мама витерла рукавом куфайки очі, що на них забринїли несміливі сльози, і, дивлячись на картату, темне з зеленим, скатертину полів, сказала глухим, далеким голосом:

— Як по-світах, синку, їздитимеш, пошукай справдешню батькову могилу. Мо', вона де і є. З-під Будапешти прийшла похоронка...

Ми виїхали з Пакуля по обіді. Тітка Дора вперто сиділа усю дорогу в кабіні, що геть пропахла димом та паленим залізом; дядько Денис вмотивувався на передку машини з ліщиною в руках і вайлувато, благодушно погейкував на супрлягу пакульських волів, що волочили «опель». Я ішов слідом, босоніж, повісивши на плече зв'язані шнурками шкарбани, і слухав передзвони жайворонів у блакитно-золотій прірві неба.

Мати з корзиною в руці проводжала нас за село, до підлужжя, а потім звернула на оболоню садити капусту.

Обминаючи пустище, де колись стриміла Собакарева гора, ми з дядьком побачили на зеленому схилі Денисового острова посеред Стрижня корову Маньку, що паслася, завзято стрижучи зубами молоду траву. Із зеленої корова за зиму стала сріблясто-сизою, буцім вдяглася в риб'ячу луску, а може, вона й насправді переродилася, здала годі було достоту роздивитися. Біля корови Маньки стрибала на одній нозі половина попелястої курки, а під сосною лежав, меланхолійно вимахуючи хвостом, Нерон-Балалайка в опшійникові з мідною пряжкою.

Зачувши дядькове погейкування та дзеленчання інвалідного «опеля», корова Манька, половина зозулястої курки і пес метнулися до берега, стрибнули в холодно-синій хвилі Стрижня і зникли з наших очей: здичавіли...

НАУКОВА ЕКСПЕДИЦІЯ НА СОЛОМ'ЯНКУ

...А пси ще вдосвіта валували на Солом'янці, а вороння чорними хмарами напливало з лісів та байраків, а солом'янці осудливо хитали головами, наштиркнутими на горстрияки парканів, а тітка Дора, збираючи мене й дядька в далеку дорогу, зловісно пророкувала солодкий кінець подорожі в солом'янських палісадниках, де саме досягають полуниці, густо-червоні, наче краплі ранкового сонця, де наливається білим яблучним соком налив, де попід штахетами рясно грониться смородина, а в літніх кухоньках духмяно жаркотять яєшні з ніжно-рожевим солом'янським салом, де дівчата тілисті, наче зшиті з пампушок, а очі в них звабливі, вологі, і це божевілля, безглуздя, безум, шаленство, дурість — жертвувати літом, відпусткою, канікулами, а то й важити життям після стількох майже безслідних експедицій...

Ми кивнули головами на знак згоди з тверезим тітчиним реалізмом, закинули за плечі клунки, повні юної наснаги та рожевих надій, і вийшли на вулицю, де просто двору

Солом'яників уже пахав паровоз. Строгий профіль дядька Якова у темно-синій парадній формі вирізьблювався у кабіні крізь сизі оболочки пари та диму, що затушковували машину. На тендері поряdkував Андрій Політайло з обличчям, темним від вугільного пилу і солом'янської піщуги. Оркестр залізничників, покликаний дядьком Яковом, Паровозником, награвав під тополями оптимістичний «Ірійський вальс». Від брязкоту мідних тарелей підстрибували, шерехтячи черепицею дахів, полохкі солом'янські будиночки.

Славко Пасічник, геніальний теоретик, ніяково кивав нам з-за спин оркестрантів букетиком жовтих тюльпанів — він відмовився від участі в експедиції, зіславшись на термінову наукову роботу. До останньої хвилини я потайки надіявся, що зі Славком проводити нас прийде моя дівчина з настінного календаря. Але вона не прийшла. Втім, мені вже майже не боліло. Кинувши прощальний погляд вздовж Солом'яної вулиці, я раптом побачив, як від автобусної зупинки, крешучи копитами бруківку, щодуху чвалав сиворогий олень; наблизившись до паровоза, олень стрибнув, проплив над нами сріблястою тінню і на тендері загучав вибачливий голос великого актора Кузьми Перебенді: «Даруйте, хлопчики, затримався на репетиції. Я все ж з вами...»

Тої миті дядько Денис з приступки паровозної кабіни рішуче махнув рукою: тітка Дора заголосила на ганкові, буцім по померлім, загелготіло в небі вороння, запашекували голови солом'янчан на штахетах, з новим завзяттям завалували, забрязкотіли ланцюгами пси, а оркестр залізничників дружно ударив традиційний туш.

Проте, переважаючи грім оркестру, притлумлюючи зловісне виття псів, пригинаючи вершини гінких тополь обабіч вулиці і струшуючи зеленки по садах, брижачи синє, гаптоване пасмами диму небо (аж сонце загойдалося, ніби віддзеркалене в потривоженом плесі Стрижня), тричі прогук наш паровоз, важко підім'яв вали сухого сипучого піску і рушив у незвідані простори Солом'янки, що застережливо дихали навстріч медово-упокійливим полуничним духом...

1971 р.

ЗЕМЛЯ ПІД КОПИТАМИ

РОМАН

«...Чорна земля під копитами
кістями була засіяна,
а кров'ю полита...»

«Слово о полку
Ігоревім»

Частина перша

1

— І-і-і-ги-ги-ги!..— заіржала Галя Поночівна. Шляя врізалася в плечі. Зблиснуло сонце крізь вікнину в хмарі, синьо зайнявся внизу Дніпро — і піт заюшив очі. «І-і-ги-ги-ги!» — тоненько підголосила Катерина, що йшла в суп-рязі, і не знати було, сміється вона чи плаче.

— Но, дівки, но! Косю-косю! Добре іржете, треба ска-зати старості, щоб менше вівса давав!..— оскалився під копою Федько Самостріл. Хлопчаком знайшов у глинищі стрілячку, носився з нею, поки пальці на правиці не одхо-пило. У колгоспі сторожував, а німці прийшли — за бри-гадира приліпився. Такий бур'ян: де не посій, то зійде. Рукавом сорочки Поночівна витерла піт з лица. За клин-ком нескошеної, уже стемнілої гречки її Сашко збирав колоски. Полотняна шанька волочилася по високій — серпами жали пшеницю — стерні. Небо над Микуличами набрякало, важчало, вагітне зливою. Хоч би ж її Андрій та Івасик під дощем не шастали. Наказувала, як у поле бігла: задощить — тікайте в хату. Сашко за меншеньким приглянув би, але хай який колосок ухопить, бо зима на очі, а вона спитає, хто запасу не має.

Картоплю на дідизні викопала. У погріб ногами пере-носила. А біля хати латочка — там низина, пізно садилася. Колив'я ще зелене, хоч коси. Люди, правда, хапаються копати, ніби щось знають. А й коли копати — щодня у поле женуть.

Над селом, у долині, спалахнула блискавка. Посторонок тріснув, ніби стрелило. Галя упала, ударилась ліктями об суху землю, до крові злузала шкіру:

— А чорти б її взяли, твою німецьку владсть, як вона на гнилих вірвовках хоче у рай в'їхати!

— Вона така моя, як і твоя...— ліниво відгарикнувся Самостріл.

— Ерешеш, я біля старости за підгавкувача не бігаю.

— Кожен душу свою рятує як може.

— Питай мерзлого в петрівку, а як і була в тебе душа — за три гривеники продав...

— Ну-ну, ти, Галько, біжи та озирайся.

— Озирайтеся тепер ви, чорти зелені! Ондечки уже гримить...

Сказала — і злякалася. Не себе, вироблену шкапу, шкода, а дітей. Повернуться наші, ступить Данило на поріг: де мої дітки, де моя дружина? Підвелася з землі, зав'язала вузлом посторонок, вирівняла сапотер. Копають під озимі не встигали, наказав Шуляк сіяти по картоплищу, а сапотерами пригрібать. По дві жінки замість коня, бо коні або передохли, або німці забрали. Самостріл поклав їй на плече куксу, дихнув самогоном:

— Що, Поночівно, у Провалля закортіло? Шуляк охочих шукає, то я можу порекомендувати... Він півнів ще не забув.

— Я хіба про що — гроза над селом,— зів'яла Галя.

— І я про те ж...— недобре посміхнувся Федір та й похилитав до копи.

Дід Лисак, що од степу живе, пішов ранком до Пшенички води набрать, а вода червона. Пшеничка через Провалля тече. З Листвена, з тюрми, людей ночами вивозять і в Проваллі розстрілюють. І микуличан там уже доста.

— Ну, дівки, ви того... а робити треба. Спочиватимемо після перемоги великої Німеччини, як каже пан староста...— Самостріл знову вмощувався під копою.

— Тпру, кобилка, тпру,— приказувала Поночівна, впрягаючись у сапотера.— Ногу, сибірна! Поповземо, Катерино. Для Німеччини сіємо,— додала стиха,— а жнивувати, дасть бог, для своїх будемо. Хоч ти сміялася з мого ворожіння, а півні не брехали. Та хіба я ще влітку сорок першого не казала тобі, що не сидіти німцям довго на наших шиях: у суботу вони в село вступили. Покійна бабуса мене навчали...

А з ворожінням таке було. Сусідчині півні зчепилися, зозулястий і червоний. Напровесні сорок другого. Сусідка розганяє, а Поночівна: «Бабо Марійко, не займайте-бо, я вам заплачу за півня. Хочу поворожити, чи вернуться наші. Оцей зозулястий — хай буде Гітлер. А червоний — то Сталін. Тільки ж цит'єте, нікому ані слова, бо повісить нас староста». Зозулястий як ударив червоного, той і обліг

на бік. «Та невже ж ця проклята німчура над нами пануватиме?!» — зойкнула Галя. Коли ж підводиться червоний і зозулястого за волю — смик, смик. Як звелися знову битися, то червоний зозулястого бац — і вбив, і око вибив. На radoщах дала Поночівна бабі Марійці три карбованці за півня. А та ще раніше Фросині півня пообіцяла — без курячого холодцю лейтенант Курт, що найжджав до Фросини, і самої Фросі не хотів. Фросина прийшла по півня, а баба Марійка щиросердно розказала, як і що. Фросина Шуляку, звісно, піднеслася, одне кодрло. Ішла Галя з Сашком повз управу, аж кличе її староста: «А йди-но, сяка-така, розкажи, як півники билися...» Сашко заплакав: «Що ви, мамо, наробили? Нема батька, не буде в нас і матері».

Зайшла Поночівна, Шуляк за столом сидить, і нагай на столі: «Ось я тебе, Галько, у підвал зачиню, а ранком у Листвен під конвоєм відправлю, і десятому закажеш агітацію розводити». Мармузяка у старости саліста, трохи не ренне, червона од горілки. Дивилася Поночівна і не могла зрозуміти: «Невже це з ним замолоду милувалася, сільські тини підпирала, стіни матеріної хати витирала?» Але ж треба було якось рятуватися. Заголосила: «Хто ж це вам, пане старосто, такого наговорив? Хіба ж можна німу птицю самохіть звести, щоб билися півники? Чи я яка чарівниця!» Одмолотилася словами, підмастила отим «пане старосто», дуже любив Шуляк, коли його так величали, — відпустив. Стріла Фросину, як до млина ходила, Фрося регочеться: «Як там, Галько, півники бились?» А Поночівна їй в очі: «Продажниця ти!..»

— Ой, Шуляка несе, дівки! — підхопився Самостріл. — А казали — у Листвені він. Ворушіться, мати вашу, у пана старости балачки короткі!

Староста з'явився на згір'ї несподівано, ніби з-під землі випірнув. Скрадався, мабуть, річищем. Він це полюбляв: з'явитися в полі, коли його ніхто не жде, нагнати страху. Буланий, аж вогнистий, жеребець ішов під старостою легко, ніби летів у повітрі і тільки для годиться торкався землі довгими, стрункими ногами. А сам Шуляк — наче із страшного сну, наче із давньої давнини: закасані рукава сорочки, нагай у правиці, чоботи з високими, до колін, халявами, картуз насунутий на самі очі.

— Сашко, ховайся! — не закричала, а зойкнула Поночівна. Чи зойк її вчув син, чи тупіт коня, але упав на стерню і порачкував до гречки. Проте Шуляк уже побачив хлопчика, звернув у видолинок.

— Синочку, тікай!

Біла полотнянка вихопилася з гречки і помаячила до зарослого акаціями й терном яру. Шанька з колосками летіла слідом, наче крило підранка. Староста, припавши до гриви, настъбував свого огира. Кінь виструнився в стрілу.

— Іт, диявол, наздожене — затоптате може, — мимрив Самостріл. — Степан Савич такі — батька рідного задля великої Німеччини не пожаліють. А з нашими людьми я вам, дівки, скажу, тільки так і можна. Попусти віжки...

— Синочку!.. — Поночівна вислизнула із шлеї, кинулася по згір'ю. Вже копита коня підминали Сашків слід, уже староста намірився нагаєм, коли зелені хащі яру ковтнули хлопчачка. Староста люто натяг повіддя, кінь став дибки. Галя безсило опустилася на стерню, витерла сльози і раптом засміялася. Для сміху не було причин, сварила себе, а стриматися не могла, змалку була сміюхою: де інші плачуть, вона регочеться. Шуляк підскакав, зизо поглянув зверху:

— Хто це тебе так лоскоче? Ще раз побачу вишкребка у шкоді — на кутні у мене засмієшся. А тобі, Федько, зараз дам, ой дам! Отак ти за німецьке добро дбаш!

Самостріл, затуляючись куксою, відступав до копи, а староста періщив його нагаєм із сириці. Тонко, ніби далека блискавка, спалахувало під сонцем дротяне охвістя нагая. Над селом у долині гриміло, край хмари черкнув об сонце, і на суху землю впали буйні, як сльози, краплі циганського дощу.

2

Він зупинив коня на шпилі. Дніпро вище Микуличів ще ряботів, ніби подзьобаний віспою, але гроза вже буянила над полтавським берегом. Стріли блискавок шугали в лугові озера. Громи котились по молодій отаві і, відлунивши в глинищах, виплескувались на крутий правий берег. Їм не було спину. Тоскно, вовчкувато зирив Шуляк на млистий берег, де народжувалися громи. Ніколи не думав, що лавина фронтів поверне назад, що більшовики зберуться на силі і перемагатимуть. Ясного серпневого дня сорок першого року німці так парадно заходили в село! По стовповій дорозі, колоною, восьмеро в ряду, чоботи ковани, кітелі — ніби учора шиті, каски грали на сонці, автомати. І все культурно — консерви, навіть вермішель консервована. А в червоних — одна гвинтівка на п'ятьох, тили відстали, а може, випередили. Він, правда, з ними

і до Канева не дійшов. У куці — і тільки смуга за ним. Думалось, що нарешті дочекався своєї години. А доля знову підманула.

Яка там доля, прокляті фрїци — ось хто. Чого було надиматися, якщо кишка тонка. Він спересердя так і ляпнув у районі лейтенантові Курту. Мовляв, німці мене обманули. Приїхав запрошувати на вхідчини, а до інших вхідчин треба готуватися... Районне начальство перелякане на смерть, метушиться, наче пацюки на кораблі, що ось-ось потоне, а лейтенант Курт у подяку за Фросину (таки вдатна бісова жінка на любовці, щиро послужила новій владі...) виклав усе, як є на сьогоднішній день: німецькі армії відступають на всіх фронтах, червоні взяли Харків і скоро вийдуть до Дніпра. І він, лейтенант Курт, їде на фронт — помирати за велику Німеччину. Тоді Шуляк спересердя і бовкнув про обман. Німець пронизливо, ще ніколи так не дивився, глишнув на нього: «Я міг би, Степане, тебе зараз відправити на шибеницю, але не хочу робить замість руських брудну роботу...» Шуляк позадкував і був уже на порозі, коли лейтенант Курт засміявся: «А Фросина — это карашо...»

Хмари клубочили тепер над усім, скільки й око сягало, лівобережжям. Далекі грозові зірничі виблискували, наче шаблі, вихонлені з піхов, і Шуляк зрозумів, чому він порадив батьковій смерті: одним свідком його скорого падіння менше. Найголоснішим свідком. Свідком звинувачення, так це зветься. Батько через людей кликав до себе з перших днів його старостування, але Степан усе віднікувався: нема коли, буде новий порядок і сам будується. Він здогадувався, що йому скажуть. Напровесні сорок другого батько, слабкий на ноги, сам пішов до нього. Старий жив край села, над Стругом, і ціліснікий день видибував на Сіверську гору та шкандибав півверсти від гори до зборні. До Степана дійшов поголос про батькову прощу, він поїхав у поля, повернувся смерком: старий сидів на призьбі під зборнею. «Сину мій, — сказав тоді йому батько, — не бий людей. Бо ти кожного по разу, а як люди зберуться та по разу вдарять, що з тебе буде?» Степан засміявся на ту мову і наказав поліцаям покласти старого на підводу та відвезти додому. «Немає в мене сина! Проклинаю!» — хрипів батько з воза. Степан стьобнув по конях, заторохкотіли колеса, батьків голос загубився у вуличці, яка вела в берег, — щоб гостро відлунити сьогодні...

Шуляк одвернувся від Дніпра: грозовий обрій, що його пронизували блискавки, ятрив душу гніткими передчут-

тями. Микуличі лежали у низькодоллі, хати, ніби нанизані на обмілілі річечки Пшеничку та Баламутівку, ховалися від степових вітрів і від вітрів з Дніпра, між безлісних, вигорілих за літо пагорбів. Лише центр села, де головна вулиця, вибрався на згірок. Тут червоніли дахи школи, лавки, колишньої сільської Ради, а тепер — зборні поліцейського осередку. А ще вище, майже на чолопку спадистого пагорба, панував над селом його, Степана Савича Конюша, більш знаного по-вуличному — Шуляк, новий дім. Звідси, від Дніпра, він особливо втішно лягав на око. Це була його слабкість — милуватися здаля своїм обійстям. Він знав до дрібниць, як бачиться його будинок та двір з гори Сіверської і з гори Еатієвої, з берегів Пшенички, Баламутівки і Стругу, від Лихої груші, Білогорщини, Прилепки, Закраски, Киселівки, Таборища і Зайвища. Але звідси, з наддніпрянських круч, нижче села, він бачив щойно збудований дім свій уперше і тепер радів: вигіднішого місця для гнізда годі шукати у всьому краї. Колись на цім плацку стояла церква, вона згоріла в громадянську, ніхто не зайняв церквища, ніби сама доля берегла його для Шуляка.

Висвітлений призахідним сонцем, будинок сяяв, наче намальований на гральній карті. Еляшаний дах, щойно пофарбований ясно-зеленою німецькою фарбою, їв очі. Залізо напровесні сорок першого привіз у колгосп Маркіян Гата, спасибі, згодилося — Степанові Конюшу. Білосніжні площини стін з ополонками вікон, обрамлених зеленими віконницями, робили дім легким і святковим. Навколо будинку і по згір'ю — аж до хліва й стайні, що боронилися від вулиці глухими стінами, непрозріро височів частокіл із загострених угорі обаполів. Тепер Шуляку здавалося, що це схоже на фортецю обійстя жило в його уяві завжди, навіть коли він, зовсім молодим, підгулював із Галею Поночівпою, і вже напевно — коли він приставав у прийми до жирного Вівдиного поля... Шуляк заплющив очі, а тоді знову глянув на світ, боячись, що його будинок — лише степове марево і зараз воно зникне. Ніхто не вірив, навіть Ліза, що він побудується — у часи, коли усі лише руйнують і палять. Це було ніби наслано на нього; Шуляк засинав і прокидався з думкою про будинок, який пануватиме над селом, утверджуючи його, старости, силу і владу. Він не зупинявся ні перед чим: забрав залізо, забрав дубові сволоки і закид з недобудованої колгоспної комори, забирав у бакенщиків вилвлені в Дніпрі колоди, рекуізовував у односельців кожну дошку, що впадала в очі, знімав людей із господарства у найгарячішу пору і посилав на своє обійстя...

Шуляк ворухнув нагаєм, жеребець скинувся і поскакав до села. Село було безлюдне, і старих, і малих староста вигнав у поле — молотили, копали та сіяли. Лише діти подекуди бродили босоніж по дощових калюжах і, зачувши тупіт старостиного коня, злякано шастали у двори. Та ще старі баби, яким за сімдесят, горбатіли на городах. На містку через Пшеничку, звідки крутий узвіз вервечився до центру села, хилитався, не зводячи очей із старостиного будинку, дід Лавруня. Шуляк притримав жеребця:

— Що, діду, не намилиєшся?! Хіба був хоч колись такий дім у Микуличах? У пана такого не було!..

Лавруня звів на старосту хмільні (тверезим Степан тепер його ніколи не бачив) очі, підсмикнув брезентові штани, відкривши лапаті, взуті у вуличне багно ноги. Дідові очі сміялися:

— Молюся, пане старосто, на ваш дім, як на образ нової власті, нам звідти (Лавруня підняв чорний, репаний палець) посланий... Господи, не остав мене, просящого, та й увесь день. Щоб не було на мене обозління і пенависті. І ти, Миколо-угодник, великий чудотворець, скорий ти й послухний, скорий ти й помочник, ти й на воді помагаєш, на сухонутті сохраряєш, сохраряй, од паглої смерті одвертай увесь світ і мене...

Шуляк терпляче дождався, поки Лавруня дохрипить промахорченим голосом свою блазнювату молитву, і перепитав:

— А все ж не було в селі такої домини, поки Степан Конюш не побудувався?

Ніби душу йому хто свердлов — щоб підтвердили, щоб похвалили. Хоч п'яний Лавруня.

— Правда ваша, пане старосто.— Дід почухав правою ногою ліву, поліз до кишені по кісета.— Дивлюсь я на ваш двір і думаю: ой, великий буде клуб з цієї хати, і місце веселе вибрали.— Лавруня повернувся на схід, ревно перехрестився кісетом з махоркою.— Дорогий спасителю, пошли господи! Лаяв я, боже, Совітську власть, прости мені, боже. Бо це вже не люди, а суцї чорти сіли на наші шиї!

Якусь хвилю Шуляк отетеріло дивився на худу, горбату спину Лавруні, а відтак, що було сили в руці, рубонув по ній нагаєм. Сириця розсікла солдатську гімнастерку, підперезала діда кривавим паском, і з тихим зойком-видихом він упав у калюжу. Шуляк, пришкварюючи коня, поскакав узвозом, але скоро обернувся на голос. Дід стояв по кісточки у воді, щербато сміявся велід старості і на

повний голос виводив свою — у всьому селі лише Лавруня її співав — пісню:

Ой орел та орел,
Ти орел молодой,
Чи літав ти, орел,
На Українушку домой,
Чи не бачив ти дівчини,
Чи не журиться за мной?!
Вона журиться і печалиться,
За тобою, дураком, побивається...

Шуляк доскакав до перехрестя, де біля зборні стовпів із гвинтівкою за плечима поліцай Костюк, і закричав:

— Ви куди дивитесь, мать вашу?! П'яний Лавруня агітацію під вашим носом розводить! Кинути в підвал, і хай гниє до нових віників!

У порожній, просмерділій тютюном зборні він обіруч грюкнув по дощатому столу і впав головою на судорожно стиснуті кулаки.

3

З поля вертали вброд. Вода, збігаючи по косогорах, переповнювала бакаї, пінилась і кипіла. Дитиною любила Галя бродити після дощу, вода вимивала камінці, поліровані руками древніх людей, і кам'яні гострячки стріл; а як пасла кіз, знайшла на дні бакаїя череп звіра, таких звірів ніхто з живих не бачив, а старі люди казали, що це — з допотопних часів. Старший брат сказав про череп учителю, вчитель приніс Галі цукерок, а знахідку забрав для міського музею. Змалку кортіло Галі дізнатися, і чиї руки тих камінчиків торкалися, і хто кам'яними стрілами воював, і чому звірі, які колись жили над Дніпром, тепер тут не живуть. Вона хотіла ходити до школи і слухати вчителя, але не було за ким. Батько повернувся з миколаївської отруєний газами і помер скоро. Поле поганеньке, на косогорі; було, жнуть-жнуть з матір'ю, а снопів мало, де й лежать, та й колоски — як мізинці. А тут ще такі лихоліття: то війна, то голод. Мати плакала і втішала: «Хіба тобі, Галько, в солдати іти, щоб листи писати? Аби ти ткати навчилася, вишивати, прости, ото — твоє». У вісім годочків пішла вона до людей служити, аж у Київ, та через місяць втекла — скумасно було в місті без своїх, без села, і — в підпасичі.

А вже в лікнепі арифметику — ніби з листа брала.

Ще за Данилом не була, допомагала вона ученим людям землю розкопувати на пагорбах, де люди древні жили.

У Микуличах думали, що приїжджі шукають золото, а вони, мов діти, раділи горщечкам, прясельцям, жорнам, темному, ніби обвугленому часом, просу та ячменю, уламкам печей, випаленим із глини фігуркам волів та коней. Вони раділи усьому тому, що, скільки й пам'ятала Галя, було в материній хаті, лише новіше, справніше. І без учених людей зрозуміла вона на розкопках, що їхні Микуличі — давні як світ. А вчені люди розказували, що предки микуличан жили на берегах Дніпра тисячоліття, що на їхню землю зазіхали сусіди західні і кочівники зі степу, але люд тутешній схожий був на дерезу, яку ні сокирою не вирубаєш, ні вогнем не випалиш, бо її коріння — глибоко в землі, і повесні вона знову рясно зеленіє. Вітер віків змітав орди загарбників, а микуличани, чи як вони тоді прозивалися, — жили.

Відтоді утвердилося в душі Поночівни розуміння тимчасовості будь-якого лихоліття. І німецька навала — скроминуща, але її треба перебути, і не так їй самій, як щоб перебули цю навалу та залишилися жити її сини, бо вони продовжать після лихоліття їхній з Данилом рід. А перебувати, та ще з малими дітьми, — ой, важко, зітхнула Галя. Данилові, роздумує, було, ночами, якщо й головою наклав, добро і честь за рідну землю, а як мені з трьома пташенятами? Із Сашка вже хоч якась поміч. А все ж дитина. Узимку лижі йому прикортіло, хоч пробі кричи. Сплету, каже, вісім сапет за тиждень, тільки лижі, мамо, виміняйте в Листвені. Носило, бідне, лозу з-за Дніпра, аж плечі злузало. А ночами плело. У неділю нав'ючила все те на себе, потеліпала у Листвен. А кому ті сапети серед зими треба? Тільки й виміняла, що паляничку хліба та кусник здору на затовку. Мо', вже наступної неділі, утішила хлопця. Плете воно знову сапети. Аж ішли з міста люди, ночувати попросилися. Несли вони ганчір'я різне міняти на харчі. І лижі. Хлоп'я як побачило лижі, не відходить від них, трохи не цілує. Була в Галі жменя муки, з того пуда, що дав Шуляк за корову, липалася, спекла вона коржа — пополам з висівками, за коржа й виміняла лижі. Хай дитині хоч якась радість у такий горьований час. Ео що з дитинства згадає, коли виросте? Самі нестатки, голод та холод.

Чоботи на Сашкові батькові, союзка повз союзку, кожного дня їсти просять, що вже їх Галя нитками та дротом вимережила. Хлоп'я раз із гори на лижах з'їхало, упало, об наст чобітьми тернуло — біжить додому босоніж, у руках — самі халяви. Так і простояли лижі в хаті всю зиму.

Ледве прибрела додому.

Середульший, Андрійко, задерши поли сорочки, марширував по калюжі, бризки порірково спалахували в призахідному сонці. Сашко стояв біля ворітничі (ворота Галя узимку порубала на дрова, бо сира лоза в грубці не горить, тліє). Побачивши матір, кинувся назустріч:

— Мамо. Телесик не встає!

Телесиком прозвали вони найменшого, Івася.

Досі ледве ішла, так натягалася за день сапотора, а почула про сина — де тільки сили взялися. Телесик лежав у кутку двору, під перевернутим човном (ховався від грози), мокрий і холодний. Самі очі жили на блідому, переляканому личку. Як ішов Данило на війну, останні дні Івасика посила. Скільки й житиме, шкодувать буде, що не довелось чоловіка далі двору провести. Інші жінки аж на Батнєву гору, аж до Вересочів за підводами йшли. Вона ж із воріт вивела і опустилась на лавочку: живіт як гора. На стовшовій дорозі супроти їхньої вулички уже стояла кінна валка і мобілізовані чекали Поночівного. Данило не поцілував її, а руку потиснув, сором'язливий, як хлопчак, важко так потиснув і побіг, Сашко — слідом, а Андрійко за поділ спідниці обома руками тримався. Галя плакала на лавці, поки не збунтувався в ній Телесик. Баба Мотря з Катериною одвели її погід руки в хату, третього дня й народила.

Галя підняла Телесикову ручку і випустила, рука упала, наче дерев'яна. Поночівна вхопила сина, кинулася до хати, Андрійко біг слідом і плакав, Сашко дивився у всі очі. Зняла з Івася мокру сорочечку, витерла холодне, ніби скляне, тільце, закутала в рядно.

— Сашко, сухої соломи скубони, затопи в печі, а я — до баби Марійки.

Вбігла у Марійчину хату, заголосила:

— Ой бабо-бабо, мені з Івасиком горе! Лежить ні живий ні мертвий, це ж я через прокляту роботу дитинку занастала, що мені Данило скаже! Та краще б уже я була померла!

Баба Марійка — добра душа — усе покинула і до Поночівни. Розповіла дитину, а воно й пальчиком не ворухне, як деревина.

— Це він під тим човном у мокрому дуже перехолодав, — каже баба. — Треба в хроні попарити або великих мурашок на горілці настоять і витирать. Я у себе подивлюся, колись було трохи зіллячка. А поки що гарячим молочком його напій.

Кинулась Галя козу Мурку доїти. Перед війною продали вони корову, будуватись збиралися. Влітку сорок першого гнали колгоспні гурти на схід, відбилася теличка, по ярах бродила, Сашко за нею всі терни облазив, а таки привів у двір. Під осінь і погуляла, а по теплу телятка діждалися. Уже й вони з молочком. Така поручна була корівка — біля дітей виросла. Коли заходять Шуляк із Костюком у двір: «Веди корову до зборні — такий наказ вийшов, щоб корів реквізуювать». — «У мене ж троє діточок, — заголосила, — а діти молочка хочуть!» Ні, веди, і все. Не було сили вести, прив'язала біля двору. Вертали староста і поліцай з кутка, повели. Лиска вирвалася, Шуляк за нею. Наплакалася Галя, у хаті — ніби покійник, а ранком пішла до зборні: «Уділіть щось, я ж ту корову ростила-кохала». Костюк засміявся: «Як уділимо, то не схочеш і дихать». А таки дали відчпного: пуд муки. Вертала від комори з тим пудом — Лиска у Шуляковім дворі стоїть. Аж біля серця Галі запеклось, а промовчала. Була в Галі хустка материна, квітчаста: пішла по людях, на молоденьку козу виміняла. До паски і з молоком були, хоч козине, зате є дітям якась присмака.

Подоїла Галя швиденько, горнятко з молоком до вогню поставила, коли Устин Дев'ятка, поліцай, через поріг:

— Наказав пан староста тобі, Галько, перед його очі негайно з'явитися.

Збунтувалася Поночівна:

— Через вас, прокляті перевертні, дитина калікою лишиться.

А баба Марійка штурх її в бік:

— Не заїдайся, Галю, бо вони зараз у рулю, а в тебе — діти, їм треба лад дати. Я молоко зігрію, твого Телесика напою і зіллям розітру, а ти збігай.

— Не підеш добровільно, під конвоєм поведу, бо в мене наказ.— Дев'ятка поклав руку на ремінь гвинтівки.

— Дослужитеся ви, чортові душі, до сухої груші! — знову скипіла Поночівна, але горщик картоплі в лущайках — для старшеньких — до вогню поставила і пішла.

Дев'ятка, як тівь,— слідом.

4

Не йшла Галя — бігла. Швидше відбрешеться — швидше з дітьми буде. Від думки про Івася серце обривалося: а що як справді калічкою на все життя лишиться?.. Мабуть, проклятий Шуляк за Сашка викликає її. Колосків, що все одно під сніг підуть, шкода стало. А може, запо-

взявся наостанок таки зжити її зі світу. Смерть чує пан староста — якби воля його, всіх у могилу потяг би з собою. На неї він зуби давно гострив. Як стали записувати в Німеччину, і Поночівну не забув. Ішла з поля, коли оцей же Дев'ятка назустріч. Спершу він теж добре брався, потім осів. «У Німеччину тебе, Галько, староста вписав, — каже. — Єжи в Листвен, у райуправу, скаргу подай, не візьмуть, у тебе — троє». Побігла удосвіта в район, до старостату достукалася. «Що ти хочеш сказати, молодиче?» — «У Німеччину мене записали». — «Хазяйство є?» — «Було, та розбіглося». — «А чому ж ти не хочеш у прекрасну Німеччину їхати?» — «Вона, може, й прекрасна, але трійко діток у мене, на смітник їх викину?» Від'язичилася тоді від Німеччини. А сьогодні за які гріхи? Невже про Гутиху дізналися? За Гутиху не помилують. Кольнуло в груди, але поріг зборні переступила, ніби ішла мимо та й заглянула на вогник:

— Скучали за мною, пане старосто?

Шуляк сидів за столом, по-бабськи склавши руки на грудях, нагай на столі; Костюк — на лаві під стіною. Дев'ятка став у дверях і гвинтівку біля ноги поставив. Гасова лампа дрібно моргала на стіні.

— Ти тут смішки свої не строй, — староста дивився на Поночівну, ніби проковтнути готувався. — Нікому твої смішки не треба. Не для того кликали.

— А колись мої смішки вам, пане старосто, подобалися...

— Згадала баба, як дівкою була, — кашлянув Шуляк, але очі опустив. Костюк підвівся з лави, підійшов близенько, ніби цілуватися збирався:

— Де Гутиха, Галько?

— Як ви не знаєте, звідки мені знати?

— А ми знаємо, де. У Дуболугівці, в партизанах вона.

— То підіть та піймайте...

— І-і-і, хитра! — дурнувато засміявся Дев'ятка. — А як вони нас поб'ють?!

— Я за свою пазуху не ручаюся, не те що за партизанів, — зітхнула Поночівна. — Може, і поб'ють...

— А сховала її ти, Галько, і через Дніпро переправила!

— Зосталася ж я сама, як билиночка в полі, — заголосила Поночівна. — Хто мимо іде, той і скубне!

— А чого ж твій Данило побіг більшовиків захищати?

— Ео ти, чортова кров, заховався за спину! — зизим оком глянула на Костюка Галя, і сльози висохли.

— Ну, ось що, Галько. — Шуляк навалився на край столу грудьми. — Казав я тобі ще в сорок першому —

засмієшся на кутні. Тепер твоє прийшло. — Підвівся, хльоснув нагаєм по халяві. — У льох її, хлопці. Гутиху порятувала — хай за неї черв'яків годує. Бо за списком ми ще двох душ не додали, а пани німці рахувати вміють.

— Ой людоньки, та що ж це таке робиться! — заголосола Поночівна. — Та в мене ж дитиночка помирає, а двійко — голодні! Та хто ж їх догляне, хто ж їх пожаліє?!

Але Костюк із Дев'яткою вже взяли її за руки і повели через вулицю — у льох під крамницею. Галя вперлася ногами в одвірки, та котрийсь із поліцаїв так штурхонував у спину, що коліна підігнулись і вона мішком посунулася по мурованих східцях. Внизу підхопилася і знову подерлася, оббиваючи коліна, до дверей. Гупала кулаками, ніби живцем схоронена — об віко труни, так її страшно зробилося:

— Зарізяки, душі проклятуці! Щоб ви вже гарячки напилися, як ви кров нашу п'єте! Щоб ви здихали на день сто разів, щоб ваші кістки викинуло з того світу! Щоб і дітей ваших рвало лихо велике, як мене зараз рве! Пустіть мене до моїх синочків!

— Не трать, молодиче, сили та спускайся на дно, — прогурчало з глибини льоху, вона упізнала голос діда Лавруні.

— А ви ж чого туточки, діду? — зраділа: не сама.

— Сказано-бо в святому писанні, дочко: неправедний хай ще робить неправду, але гряде скоро, і відплата моя зі мною...

— Добре, діду, хоч ви булок наїлися...

Лавруні наче галушка в горлі стала, мовчки завовтузився у глибині льоху, кресонув кресалом, сійнувши в пільму жменю іскор. Тютюновий дим, що переважив дух прілої соломи, був приємний Галі, він нагадував про Данила. Язик у неї без кісток: бач, і про булки не стрималася. У серпні сорок першого, як народила Поночівна свого Телесика, прийшов Лавруня по-сусідськи провідати її: «Нічого, Галько, скоро жди свого Данила додому. Німці уже в Листвен вступили, магазини в Листвені відкрились, полиці булками завалені...»

— Не шпиняй мене уже хоч ти, дочко.

І Поночівна цитьнула на себе. Такий голос був у Лавруні, коли його Соловей упав. Щоб уже не встати. На містку через Пшеничку. До війни, а в якому році, вже не пам'ятала. Лавруня — останній одноосібник у Микуличах. Хоч як умовляли, хоч як тиснув уповноважений, якому Лавруня псував загальну картину, не писався він у кол-

госп, одноосібно бабрався в яру на своїй латці. Коня йому залишили, Соловей звався, худий, як драбина. Притиснуть Лавруню податками, він дітей на воза посадить — і в столицю: «Іду до Постипшева». Вертає під вечір, «джусу» на-смоктавшись, на всеньке село виспівує:

«Ой спасибі Постипшеву

За горілочку дешеву.»

...Еігла Галя у ланку, аж Лавруня возом назустріч. Ледь видибав його Соловей на місток, тоді бемць — і ноги простяг. Лавруня — з воза, іде до коня і очам не вірить: «Ой коню ж мій коню, товаришу вірний! Чи ж я тобі не годив, чи ж я тебе не пестив?! Сам, було, не доїм, не доп'ю, а тобі останній шматок віддам. Не сироти мене, коню, за-співай, Соловейко...»

— Авжеж, діду, залили німці і вам сала за шкуру, — зітхнула Поночівна, примощуючись на східцях біля самі-сінських дверей: тільки-но відчинять, мусять же колись відчинити, вона і рвоне до діточок своїх, жоден поліцай не спинить. Хоч би ж баба Марійка Івася відходила! Андрія і Сашко нагодусь, не дасть пропасти.

— Думалося мені, Галько, що вже тепер правду хова-ти: земельку німці дадуть, реманент там, який положено, а в них реманент справний, я замолоду на Херсонщині в одного німчика служив, і хазяйнуй, Лавруня, як тобі бог на душу покладе. Слобода, значить. Примарширували вони в село, підстеріг я офіцера їхнього, на коліна упав, уклонився низенько, я обходження знаю старого режиму. Він косо так на мене глянув і запитує через тлумача: «Що дід хоче?» — «Хочу запитать пана, чи скоро будуть земельку давати?» А німець на те: «Скоро усіх нагодуємо». Засміявся і від'їхав. Холоду він мені в душу тим сміхом нагнав. Але устаткувалася нова власть, я в Листвен скоренько. Ходив по кабінетах районної управи і про земельку запитував. Бачу, нічого не виходжу. Добився до самого коменданта і запитую: «Чи довго ще, пане комендант, нам земельки ждати? За більшовиків ждав-ждав, а тепер уже зуби не ті, щоб черстві жданики жувати». Тлумач переклав. Комендант посміхнувся, записку написав і каже через тлумача: «Оддаси, діду, цю бомагу старості, він усе зробить». Уклонився я, як годиться, спасибі, кажу, усій німецькій власті за велику ласку, і підбігцем додому. Така радість, така радість мене пойняла, що не іду, а лечу: наріжуть земельки, та жирненької, бо я ж наче постраждав од Радянської влади, буде за що руки зачепити, а там життя покаже. Заходжу у зборню, записку Шулякові від-

даю, а той — писареві: «На, читай». Бо по-німецькому лише писар у нас розуміє. Писар прочитав і каже: «Тут написано, пане старосто, щоб дати пред'явникові сього паперу доброї прочуханки і зачинити в підвал». Шулякові ж аби зачепельку: як підхопиться, в одне вухо мене, потім у друге. Упав Лавруня, як підрубаний, а вже його і в підвал волочать... Так що я тут не вперше і ніби удома. Обживайся і ти, Галько.

Ой орел ти, орел,
Ти орел молодой,
Чи літав ти, орел,
На Українушку домой...

Чула вже Поночівна про цю дідову оказію, слухати слухала, а про своє думала. Чим вона особливо завинила хоч би ж і перед окупантською владою? Лишався Маркіян Гута в Микуличах, аж поки чужинці не зайшли. В ополченні. У військовому ходив, але без відзнак. Німці уже по селу з гармат стріляли, а він у колгоспному дворі людей зібрав: «Все одно наші повернуться. Може, нас і не буде, хтось інший буде, але Радянська влада буде». А десь за тиждень постукав у її причілкеві вікно, уже поліцаї організувалися і по селу шастали: «Галю, де радіо, що Данило з Москви привіз?» А Данила її перед війною за роботу на тракторі у Москву на Виставку возили і радіо дали. «На горищі, соломною притрусилася». — «То дай, бо наше зіпсувалося». Дістала Поночівна радіо з горища, він подякував і каже: «Додому мені не можна зазирнути. А побачиш мою Надійку — передай, що живий я і воюю». Та й пішов городами до Дніпра. З того часу його в Микуличах не бачили. Але поліцаї, коли дроти телефонні мотуззям повиснуть чи ще щось погане для нової власті зробиться, про нього згадують: «Тут без Маркіяна не обійшлося, він за Дніпром у лозі». Гутиху з дитиною тягали, то допитують у зборні, то у підвал зачиняють, але пострахають і випустять. А це перед спасом забігає до неї Гутиха з дитиною на руках: «Галочко, пусти переночувати. Бо кажуть, що в Листвен каральний загін прибув. Активістів забирають по списку, і нібито в тому списку я». Постелила їм Поночівна на горищі: раптом і до неї заглянуть. Данило хоч і ніякий не начальник, але людина трудяща, при моторі, Радянська влада таких відмічала, і він Радянську владу шанував. Ранесенько погнала козу в череду, і повз Гутів двір, ніби випадково. Двері навстіж, вікно вибите, сліди од машини на піску. Аж кажуть сусіди: приїздила вночі «чорна каре-

та» по Гутиху. Тієї ночі багатьох із села взяли. Надійка з дочкою переднювала на горищі в Галі, а вночі вона картоплі в лушпайках наварила, слив нарвала, весла знайшла у пригребіці — і в берег. У гирлі Пшенички, у шелюзі, Данилів човен, Сашко до нього навідувався, наглядав. Посадовила Гутиху з дочкою в той човен, помогла в Дніпро, на широкую воду вибратися (геть забрьохалась), і попрощалися. Гутисі, як і Поночівні, не звикає із веслами управлятися, ще дітьми по лозу їй щавель через Дніпро снували. Глуха ніч була, а такі ж хтось лихий бачив, хтось чув, хтось нашептав тим проклятушим душам. А може, Шуляк лише підозрює і за давніше мстить. Пострахає, пострахає та й випустить завтра. Може, ще відпроситься, щоб і на роботу не гнав. Треба ж рятувати дитину, та й картоплю хто без неї викопає. Квасолію полузає, та на базар — треба якусь взувачку Сашкові на зиму. Андрій — той ще на печі зиму пересидить, а Сашко і з-під кози викине, і лози з-за Дніпра саночками привезе, і, мо', рибеня яке піддурить. Хазяїн — хоч на світ ніби вчора визубився. А хазяїну без взувачки як? Напровесні виміняла вона за три сапети бахили з червоної гуми. Але ж гуму ту узимку на босоніж не взуєш.

— Діду, га, діду, пошили б ви моєму большачку хоч з ганчір'я валяночки. А я б вам щось на городі помогла.

— Пошиють уже, дочко, без мене. Смертоньку душа моя чує.

— Таке скажете! Ніхто свого часу не знає. Поки живемо, про живе треба думати.

А сама забилася в закапелок між стіною і дверима — раптом страшно стало.

— Воно, звісно, ніхто свого часу не знає, але кожному написано на роду, коли померти, і не перехитриш її, каргу з косою. Жив хлопець-сирота колись, давним-давно...

— За рудого бога, а за царя Панька, як земля була тонка...

— Ти слухай, бо правду істинну мовлю. І найнявся той хлопець до хазяїна. Платні не схотів, а за обід, який понаравиться. От діждалися великодня, напекли усього, посвятили. Той хлопець за кошіль із пасками, ковбасами та яйцями і пішов. Я ж, каже, за обід служив. Іде степом, стрічає подорожнього. «Куди прямуєш?» — питає подорожній. «Шукаю справедливого». — «Я — справедливий». — «А ти ж хто будеш?» — «Апостол Петро». — «Ні, — хлопець одказує, — ти не справедливий, за багатшими руку тягнеш». Іде далі, стрічає жінку. «Хто ти? — запитує.

«Смерть». — «О, ти — справедлива». Сіли вони обідать. Сирота каже: «Знаєш, що? У тебе рідні ніякої і в мене. Ти мені сестра будеш, я тобі — брат». — «Згодна я, і пораду тобі, брате, дам, — одкажує Смерть. — Вертайся до свого хазяїна, одружися на його дочці, мене на весілля покличеш». — «Де ж я тебе знайду?» — «На оце місце прийдеш». Сирота так і зробив. На весіллі шепочуться родичі нареченої: «Багата сестра в жениха, розудіта». А Смерть ким хоче може зробитися. От стали даровизну викидять. А що ж сестра подарує? Коли чарку бере вона й каже: «Дарую тобі, брате, сто літ життя». Гості шу-шу-шу: диво дивне. Став сирота хазяїном, незчувся, як пробігли сто літ, з'являється сестра: «Прожив, брате, скільки одпустила». А він: «Так добре живеться, одпусти ще сто літ». — «А ти ж сам казав, що смерть справедлива». — «Дозволь хоч отченаш помолитися». — «Молись». — «Дай розписку, що поки молитимусь, життя не одбереш». Дала розписку, печатку поставила. А він сказав: «Отченаш...» — і годі. «Прийдеш, — мовить до сестри, — через сто літ, ще два слова скажу...»

Незчулася Поночівна, як задрімала під глухий голос Лавруні.

5

Дім повнився смачними запахами. Пахли ковбаси (брунатні кільця їх плавали в гарячих, щойно з печі деках), кров'янки і сало в чавунах; на сковорідках рожево горбатили нашпиговані часником окости; з челюстей печі дихали ваніллю пироги; голубці в шинелях з капустиного листу лежали покотом на столі — не вистачало посуду. Найняті для кухні жінки, вчувши Степанові кроки, наполохано заметушилися. Ліза сиділа край столу, обіпершись спиною на лутку вікна, руки склала на високім животі, ніби уже тримала обіруч того, кого ще мала цієї осені народити. Спокійно і зосереджено дивилася крізь Шуляка, буцім він прозорий, як мильний пухир, буцім його зовсім не було. Він знав цей погляд дружини, встиг звикнутися з ним, але сьогодні дратувався. Хряснувши дверима, зайшов до світлиці, підкрутив лампу. Підлога була як дзвін, кожную дошку Степан сам вибирав, трохи не на зуба пробував. Три вози шлаку висипали, потім толь постелили, аж тоді — дубові п'ятдесятки. Шуляк підійшов до вікна, поторгав раму: як влита у дубові бруси. Не на день будувалося, не на два — на віки. «Ой, і великий клуб буде з цієї хати...» Чортів Лавруня, ти мені за ці слова ще кров'ю розпишешся!

У шибках, затінених знадвору нічтю і віконницями, відбилась вилицювате Степанове обличчя. Шуляк різко одвернувся од вікна. Але тепер його упіймало кругле, в рамі з червоного дерева, дзеркало на стіні. Дзеркало він реквізував у баби Марійки, обіцяв віддячити пудом жита, але потім шкода жита стало. Воно й так: якби за все, що брав, віддячував — не настачився б. Було дзеркало з панського будинку, Марійчин чоловік у сімнадцятому, коли пана колошкали, теж не платив за нього. Тим, що з панського будинку, воно й принадило Степана. «А більш нічого од пана не збереглося, бабо?» — допитувався тоді в баби Марійки. «Лишилося, лишилося! — заспішило бабисько. — Шафа лишилася, теж червона і з цяцьками угорі. Висока вона, у хату не влазила, то мій Ничипір на інше прилаштував. У вас, пане старосто, стелі вищі, панські, якраз стане у світлиці. А шафа ой і добренна...» Вони пішли стежкою у город і вже біля повітки баба Марійка мовила: «Лише звиняйте, пане старосто, мій Ничипір — мужик темний, поставив ту шафу за нужник, але дерево таке, що ні дощ, ні сніг його не бере, хоч третій десяток літ уже ходимо...» Степан уже й сам уздрів за повіткою нужник із червоного дерева, плюнув і пішов назад. Раптом здалося, що баба підхихикує за його спиною. Шуляк різко обернувся. Марійка стулила губи стрічечкою і ображено поправляла різки хустки. «Бач, погордували, пане старосто, нашою шафою, а я ж наче піддобритися хотіла...» — було написано на її сухому, землистому, як торішне листя, обличчі.

— Лізо, ходи до мене! — гукнув Шуляк, відступаючи до дверей, щоб не бачити себе у дзеркалі на стіні. Останнім часом він боявся дивитися на себе в дзеркало. Ліза зайшла до світлиці, ніби учениця, яка нахапалася двійок, до кабінету директора. Почуття неусвідомленої гаразд провини застигло на її лиці, як застигає гіпс, і стало машкарою, скинути яку Степан уже втратив надію. У вухах зблиснули золоті краплі сережок. Шуляк купив їх за безцінь у начальника районної поліції Тося і подарував Лізі, сказавши, що сережки ще материні. Ео скажу, у кого купив, почне дурне брати в голову: як, та що, та звідки вони у Тося... Золото не пахне. Золото вічне. Люди приходять і відходять, а золото залишається. Ще він купив у Тося золотий годинник. У начальника районної поліції золота було — як сміття. Шуляк дістав з кишени годинника — благородний метал приємно холодив долоню. Чи думав колись, що він і його жінка матимуть справу із золотом? Була

тільки десята година, а вже ніч за вікнами: осінь. Ночей він тепер боявся.

— На скількох готуєш, Лізо?

— Як і наказали, Степане Савичу, — чоловік на сорок.

Взимку буде два роки, як Ліза спить із ним в одному ліжку, а досі викає. Спершу Степан дратувався, тепер звик. Як-не-як, двадцять років різниці. Знову ж — його поважне становище. Для всіх — пан староста, а вона що — не з тої череди? Якщо власна жінка не боїтиметься, хто ж буде боїтися?

— Може бути і більше...

Не повертався язик сказати, що не набереться і половини гостей, що не буде найголовніших, задля кого Степан і влаштував бучні вхідчини, — з райуправи і з районної та куцовой поліції. Він узявся за ручку дверей, і раптом зашкребло на душі, хоч об стінку головою бийся.

— Лізко...

— Що накажете, Степане Савичу?

Його ніби струмом ударило:

— Та ти як у мене — за жінку чи за наймичку?! Що накажете, що накажете...

Ліза мовчала, опутивши очі. Нерухоме, покірне обличчя — як щит, за яким ховається інше, справжнє. Він володіє її молодим тілом, і тільки. Втім, і тіло її з першої їхньої ночі було покірне, податливе, але безмовне. Він помщався за ту безмовність, місив його, як тісто, Ліза вставала з ліжка в синцях, але наступної ночі знову була ніби підстелюшка, ніби за гроші. Не будь вона вагітна, підійшов би, узяв за плечі і труснув, як грушу, щоб упала личина покори, щоб побачити нарешті, що під личиною. А може, приголубити? Знав наперед: незворушне Лізине обличчя на мент збрижиться, наче вода, в яку кинули камінь, тинь ледь тамованої відрази промайне в очах, і знову лице зачерствіє.

— Ну, ти тут дивися, щоб усе було як треба — і наварено, і напечено. Ео дам, Лізо, ой дам, ти мене знаєш...

Він знову пройшов крізь ситі кухонні запахи — в ніч. На ганку прислухався: тихо, не гавкне пес, не шелесне стежка під ногами людини: псів давно перестріляли, а людям, щойно звечоріє, заборонено виходити з дворів. Раптом високе, плавне гудіння народилося десь над Дніпром; воно ближчало, росло, наповнювало собою небеса. Летіли радянські літаки. Німці літають на дизелях, там звук інший, уривчастий. Літаки летіли безборонно, армадою, на захід.

У сорок першому вони літали інакше — хто міг передбачити?

Гул літаків майже фізично гнітив Степана до землі, ноги йому підгиналися в колінах, він ухопився за гладеньку присоху і сповз на східці ганку, що гостро пахли живицею. У сорок першому він був певен: усе вирішено, і навзажди. Він вчасно показав більшовикам дулю, накивав п'ятами з армії, пробрався в Микуличі, де не був із тридцять третього року. Німці мали ось-ось вийти до Дніпра. Неждано їх зупинили за десять кілометрів од берега, і Шуляку довелося тиждень гібити в печі своєї розвалюхи, де після смерті Усті ніхто не жив, а ночами, ніби псу, полювати за шматком хліба чи картоплиною. Галька Поночівна, яка порала грядку біля його розвалюхи, помітила сліди і шепнула Гуті: мовляв, чи не шпигун переховується або дезертир. Гута і ще один наскочили серед білого дня, довго нишпорили по кущах здичавілого барбарису навколо хати, потім полізли на горище, але зазирнути в піч не згадалися. Степан наловив дрижаків, поки дочекався темряви, і того ж вечора попластував у Пручаї, уже зайняті німцями. У Микуличі повернувся разом із загоном автоматників, провівши їх у тил більшовицьким заставам. Мріяв узяти Гуту за зябра, але той ніби крізь землю провалився. Німці, правда, не забули Степанової послужливості: настановили старостою. Яскравого вересневого дня він уперше зібрав сход. «Будемо жити по-новому, люди. Хто не виконуватиме наших наказів — тому вірówka. Але хто до нової влади покійно, до того і нова влада матиме милість і ласку...» — Він вирішив із першого дня узяти їх усіх за роги і скрутити голови непокірним. Тоді Степан почувався на силі, життя м'яко і багатобіцяюче стелилося йому, і здавалось, що так буде відтепер завжди...

Небо затихало, лише на заході, куди спливли літаки, ще дзижчали джмелі.

— Дядечку, дядечку, випустіть нашу маму з погребя! — задзвенів благальний голосок. Лункий — уночі — звук ляпанця, і дитячий плач, а потім віддала: — У, поліцай проклятий, ось батько повернуться, вони тобі віддячать!..

Шуляк підвівся і, похитуючись, ніби випив зайвого, пішов городами до зборні. Уже був біля перелазу, коли від хліва несподівано різко відокремилася людська постать. Він шарпонувався назад і, дряпаючи об терен лице, упав під кручу.

— Хто? Кажі хто? Стрілять буду! — вереснув істеричний голос Дев'ятки, клацнув затвор.

— Тю, дурень, свої! — видихнув Шуляк, даючи волю гніву: — З отакими пришелепками одне одного перестріляємо! Чому не коло зборні стоїш, а під стріху... ховаєш?

— Воєнна хитрість, пане старосто! Звідси, коли що, я партизана бачитиму, а він мене — ні, — залелекав Дев'ятка. — А біля ганку стовпїтиму, він підкрадеться і так ладненько ножа між лопаток устромить, що і не зітхнеш. Он у Литовцях увесь пост поліцейський вирізали.

— Шкіру ти свою стережеш, а не зборню! Ох і дам! — гримнув Шуляк, але зачепити Дев'ятку остерігся — заряджена гвинтівка в руках, стрельне — і в лози, на полтавський берег. — Гляди мені, щоб усе було як треба!

Іти у зборню розхотілося, повернувся додому. Грядка була широка і темна, темніша ночі. Край городу на схилі, зарослому бузком і терном, чалапав їжак, зовсім як людина. А раптом не їжак?.. Страх хапав за плечі холодними лапами. Шуляк пригнувся і побіг. Не спам'ятався, як вискочив на ганок, щосили грюкнув за собою дверима. Уже в сінцях, притулившись до одвірка, витер холодний піт з чола. Ліза прочинила хатні двері, сахнулася:

— Що з вами, Степане Савичу?

— Що, що — за собою дивися. Ео зараз дам!..

6

Він прокинувся рано, з півнями, і довго слухав, як схлипує крізь сон Ліза. Живіт її під ватяною ковдрою затуляв піввікна. Узимку, дізнавшись, що дружина вагітна, Степан трохи не здурів з радості. Узимку майбутнє бачилось інакшим: він вірив, що син (а мусив народитися лише син, так хотів він, Степан Конюш, а бажання його було закон для природи, бога чи хто там розпоряджається народженнями) успадкує його дім і землю, якою його щедро наділять за вірну службу пани німці, успадкує владу над сільським бидлом, стане паном на всю губу... Далеко і весело мріялося.

З Устею у них дітей не було, через те, мабуть, і покинув її напризволяще тієї голодної весни та приліпився на пароплаві, де пайок. Дітей не покинув би на смерть, біля дітей людина і про себе забуває. Кажуть, Устя, помираючи, проклинала його усіма земними і небесними прокльонами. Сама винна: якби не її придане, не її земля, він першим вступив би до колгоспу і, може, галіфе одхопив би.

Хоч поганеньке, бо неграмотний (школа їсти не дасть, казала мати), а все ж — власть! Так вона сіла на ту землю, як квочка на яйця, і шиїла на всі боки, поки й грядку біля хати по самий поріг не одрізали. Як ішла уперше в ланку, ніби хоронила себе, так голосила. І похоронила, бо тільки й зосталося з багатства, що чотири голі кутки... А пайком пароплавським з Устею ділитися — скільки того пайка, він сам гаразд не наїдався. Та й душа його, правду сказати, не лежала до Усті: навіщо вона, сухоребра, без землі йому була? Через ту її землю він Галю, дівку — як квітку, Данилові Поночівному віддав!..

Він поспіхом, щоб обірвати спогади, підвівся з ліжка, одягся, напоїв жеребця. Поки дер бритвою цупку щетину, прийшли баби, винесла на кухню своє черево Ліза. «Для більшовиків, сука, родитимеш?!» — подумав неприязно Степан, зукоса зирнувши на її живіт. Якби воля його, одмінив би тепер дружинину вагітність. Але вже нічого не можна відмінити. Ліза з радістю прислухалася до дитини в собі, і це його драгувало.

Перед сніданком перехилив склянку перваку, зжував зубок часнику, щоб не дуже тхнуло сивухою. Останні тижні, коли почали настирливо шептатися про успіхи більшовицьких військ, не стримував себе, причащався часто і щедро, щоб одвести страх свій. Сільський писар Варакута уже давно не просихав. Він і сьогодні, ідучи на службу, випив здебела — у зборні висів сивушний дух, ніби самогоном мили підлогу. Раніше Шуляк добре б начубив писаря, але тепер лише блиснув сердитим оком. Варакута старатливо гнувся над паперами, перо скрипіло і пирскало на всі боки бузиновим чорнилом.

— Гукни постовому, хай старого дурня з підвалу приведуть!

Оторочене сивою щіткою обличчя діда, коли він переступив поріг, сяяло, ніби хата до сонця. Понурий Шуляк аж позаздрих і ще більше озлився на Лавруню.

— Чого либишся? До тещі на млинці покликали, думаєш? Влада тут, і хочеш — так дам зараз...

— Та радію, пане старосто, який же я щасливий!

— Що ніч з молодичкою перебув?

— Щасливий, бо піджачка учора не одяг. Кожух ви у мене добровільно для німецької армії одібрали, а в літнє не було ще наказу німецьку армію одягати, то піджачок я на смерть бережу. А якби учора на вулицю у святечному піджачку вийшов, ти, Степане, і святечне, як оцю сорочку, на спині розпанахав би.

— Не Степан я тобі, а пан староста.

— Та який ти мені пан, я з твоїм батьком і орав, і сів, — відмахнувся Лавруня і вів своєї: — Пропав би піджак! От повезло, так повезло! Хоч як подумать — і ця одежина ще хороша, а ти отак її збанітував. Невже ти не міг сказати, що зараз діда німецькій науці вчитимеш, я для цього великого діла і штани зняв би...

— Ну, плети, плети нам казочку на прощання, — недобре посміхнувся Шуляк. — Бо ми тебе, Лавруню, підсадимо зараз на «чорну карету» і поїдеш ти туди, звідки не вертаються. Пиши, пане писарю: «За більшовицьку пропаганду на вулицях села Микуличі...»

— Пишу, пане старосто.

— Казочку можна. Це в старовину якомсь писар управи напився, поклав голову на руки і спить за столом. Аж нагодився на лиху годину пристав. Розштовхує писаря: «Ти на службі, свинюка, чи де?!» Писар, очей не продравши, відповідає: «А ви мені не тикайте!» Тоді зирк, аж перед ним сам пристав. Як забелькоче: «Тикайте! Тикайте!» — «Де староста?!» — кричить пристав. «А вони ондечки у свинарнику протверезаються...»

Лавруня засміявся, як молодий.

Той сміх обпik Шуляка.

— Ти мені цирки свої тут не строй! — підхопився він. — Це не за більшовиків, минулися вам смішки! Бач, землі йому на блюдечку бігма не піднесли, так він уже й на велику Німеччину бочку котить. Під німцем зараз тої землі — хоч їж, хоч що, од Ламаншів до Волги. А тільки таким голопупим, як ти, — ось земельки!..

Степан смачно скрутив дулю і поніс персонально дідові.

— Звісно, дійшли і до Волги наші визволителі, спасибі господи, — закивав Лавруня, косуючи червоним оком на Степанів, з хвостиком великого пальця, кулак. — Це як замолоду я у Вересочі до дівки пішов. Назавтра питають парубки: «Ну, Лавре, як там у Вересочі було?» — «Та добре було, — кажу. — Один раз сходив — двічі побили...»

Степан як тримав кулака просто дідового носа, так і тицьнув у обличчя що було сили в руці. Голова Лавруні стукнулася об одвірок, з розбитої губи потекла кров, але він усе ще намагався посміхнутися:

— А пам'ятаєш, Степане, як я приходив просити тебе за свою останню дочку, щоб не забирав у Німеччину? Пожалій мене хоч однією дитиною, казав я тобі, бо двох ти вже не пожалів, і баба з горя склалася. А ти на мене вискалився, як пес скажений: «Хоч, так дам! І в підвал за-

чиню!» А я тоді тобі правдою відповів: «Ні в що, Степане, здорово не влюбляйся, бо скоро споганіє». Тепер і радий би ти розлюбити, та назад уже ходу тобі нема. Та це що, а прийде година — і вірьовці радий будеш. Тоді і ти помилку свого ідиного життя зрозумієш. І багато за чим пошкодуєш. Бо і свиня раз на життя в небо дивиться: коли її колють...

Червоний туман застелив очі Шуляка. Він ударив Лавруню під груди. Дід заточився на двері, двері одчинились. Шуляк бив і вже не бачив, куди б'є. Лавруня мішком упав на ганок, покотився по східцях — Степан наздоганяв і штурхав худе дідове тіло чобітьми. До тям його привів наляканий голос Варакути:

— Пане старосто! Пане старосто!

Лавруня нерухомо, ніби вимолочений сніп, лежав посеред двору, крапленого кров'ю. Краплі крові темніли на передках Степанових чобіт.

— У підвал накажете, пане старосто? — до нього підпливло сплотніле обличчя Дев'ятки. Пройдисвіти, бояться і своєї, і чужої крові, лише на ньому, Конюші, тут усе тримається!

— І тут здохне! Веди Гальку!

Він зайшов у зборню, опустився на лаву біля вікна, закурив німецьку сигарету і виплюнув: трава травою. Тоді затягся писаревим самосадом: їдкий самосадний дим пропік нутроці. У вікно бачив, як ворухнувся, підняв голову Лавруня; зіперся на руки і поповз із двору, волочачи ноги, наче граблі; за ним стелився по піску кривавий слід, схожий на вишитий червоною заполоччю по невибіленому гаразд полотну рушник. Біля хвіртки дід ухопився обіруч за ворітницю, звівся на ноги і повиснув на тину. «Живучий, стерво, — із злою заздрістю подумав Шуляк. — І більшовики не гладили по голівці, ми товчемо, як ката, а й після нас житиме...»

На порозі зборні стояла Поночівна.

— Бачила, як ми розмовляємо з ворогами нового порядку? — Степан кивнув у бік двору. — Тепер пригадалося, де сховала Гутиху?

— Не було в мене Гутихи, не бачила і не чула. Не могу ж я на себе сказати того, що не робила.

— Не признаєшся, Галько, — все, що маєш, збудеш.

— А в мене тільки й лишилося, що душа та трійко дітей.

— Душу відберемо, а цуценята твої самі під тинами поздыхають! Дев'ятка! Одведи на поле, а з поля — знову в підвал.

— Пустить-бо додому, пане старосто, дітям лад дам. Хвороньке одне в мене, не знаю, чи й ніч пережило.— Поночівна заплакала. Шуляк понуро дивився у вікно. Згадалось, ніби з іншого життя, а таки з іншого: над ними кружляє аероплан, схаралуджені коні виписують по гречці коло за колом, Галя заливається слізьми, сховавши обличчя на Степанових грудях, зі страху не так перед гуркотливим птахом, якого бачить уперше, як перед господарем, що не подарує витолоченої кіньми гречки, Степанова сорочка тепліє від сліз дівчиська, Степанові теж страшно, але він киває кулаком літунові, що регочеться, перехилившись через облавок крилатого човна.

— Іди в поле, скопаєш три сотки, годі знову будемо балакати.

— Щоб тебе, Степане, закопало вже у пімі дошки...

Тихо так сказала Поночівна, ніби зітхнула. А старосту ті слова ужалили в саме серце. Підхопився з лави, обличчя — шафранове, ніби пепенка під осінь:

— Дев'ятка! У підвал її. Хай ще поклигає!

— Ой людоньки, та що ж зі мною роблять, та в мене ж діточки! — голосила у дворі Поночівна. Гримнули двері підвалу, прищикнувши її голосіння, брязнув засув. Шуляк розпрямив плечі, вийшов на ганок. Лавруня, хапаючись за кілки тину, плівся вулицею униз до містка. У палісаднику стояла Ліза і широко розплющеними очима дивилася на чоловіка:

— Степане Савичу, що ви робите, це ж наші люди...

— Як вони твої, то іди в підвал і цілуйся з ними! — гримнув Шуляк. — А для мене вони не наші...

«А де ж для мене наші?» — штрикнула думка. Вулицею з боку Вересочів їхала крита брезентом німецька машина, за нею услід газували на мотоциклах автоматники. Валка зупинилася на плацкові, звідки брали початок головні вулиці села. Коли спливла курява, Шуляк роздивився в кабіні автомашини есесівську форму і зняв картуза. З кузова зіскочив начальник районної поліції Василь Тось.

Батько Тось був з багатеньких, перед колективізацією мав кінну молотарку і млина. На колгосп дивився вовком,— і все пішло колективу. Старий помер, а сина відправили на Північ. У Листвен Тось повернувся незадовго до війни, з жінкою-німкенею. Робив у МТС, влітку сорок першого погнав на схід трактора, але повернувся з півдороги. І тут виявилось, що його німкені ціни нема: Тось призначили начальником поліції, спершу — на кущі, а скоро у всьому районі. Начальник поліції де міг підпирав

Шуляка, Тось потребував своїх, надійних людей. Він підбіг до кабіни, щось заджеркотів, тоді розвалькувато рушив до Степана, подав руку:

— Ох і домину ти вибудував! Коли не їду — заздрю.

— Нема чому заздрити, — буркнув Степан.

— Що нема, то нема, — погодився Тось. — Усе піде димом. Не так склалося, як гадалося...

— А може, хоч на Дніпрі більшовиків зупинять? — Шуляк улесливо зазирнув у вічі начальникові поліції, випрохуючи, вимолюючи хоч крихту надії. Тось засміявся і нічого на те не відповів.

— Діда ти так вимолотив?

— А хто ще...

— Ну, спеціаліст... Більшовикам попадешся — вірвовку чесно заслужив...

— Мовчи уже хоч ти, і без тебе тоскно. На вхідчини не вирвешся?

— Які вхідчини, голубе? Наказано доробляти, що не доробили... І підмести після себе. А спробуй у Проваллі підмести — два роки без перепочинку смітили... Німцям заборонені відпустки, і суцільна мобілізація на фронт. А зараз — можна і треба нашвидку по чарці випити, якщо пан СС — унтер-шарфюрер Кноп милостиво погодяться. З досвітку по селах ганяємо, підбираємо, кого не встигли підібрати. До речі, і за тобою боржок. Гутиху розшукав? Вона у списках, і Провалля по ній плаче.

— Та сидить тут у мене в підвалі одна розумна... — по хвилі мовив Шуляк. (Раптом згадалося, як уперше поцілував Галю. Він косив хазяйське жито, а Поночівна найнялася в'язати; серед дня налетів смерч, крутнем гарячого вітру побіг по житу, розкидав копу; Галя кинула цурку і присіла, напнувши на коліна поділ спідниці; Степанового бриля зірвало та покотило по стерні; він узяв Галю за руки й поцілував, вона біла його кулаками в груди: «Бугай, отакий бугаїще!..», а він сміявся: «Це я щоб вітром тебе не здуло...») — Переховувала Гутиху, але не признається.

— У нас признається... — Тось засміявся — ніби пилюю по залізу. — А не захочемо возитися — цифра буде справна, хто перевірять: Гутиха чи не Гутиха.

Тось вернувся до німців, щось напшекав есесівцю, і вони рушили у бік Степанового будинку. Шуляк, мнучи в руках картуза, подріботів слідом. Біля двору озирнувся: двоє поліцаїв з району вели Поночівну до машини. Галя йшла між поліцаїв спокійно, ніби між весільних дружок.

На вітрі метлялися ріжки її білої хустки. Відчинений навстіж підвал темно зяяв, наче хід у царство смерті. Шуляк зіщулився. Але за хвилину йому стало радісно від думки, що тепер нарешті позбудеться нереальних від своєї далекості, але причепливих спогадів про їхню із Галею юність. Була Галя — і нема Галі. І нема нічого, що їх — зеленками — зв'язувало. Він підбігцем обігнав німця з Тосем і, низько уклонившись, відчинив хвіртку:

— Просимо, просимо... Раді дорогим гостям.

— Гут! Гут! — закивав унтер. Він був показний зовні, доглянутий, як хатній міський пес, лише занадто повний.

— Лізонько, швиденько на стіл, що є кращенького! Дорогі гості у нас!

Есесівець пив мало, зате багато їв. Його волосаті руки (рукава кітеля закасані по лікті) так і мерехтіли над мисками з кров'янкою та ковбасою. Скибки начиненого кендюха ніби провалювались у губатий рот.

— Полюбляють вони українські харчі, — сказав Тось, дивлячись у склянку з настояним на травах перваком.

Шуляк злякано штовхнув його коліном.

— Не полохайся, пане старосто, він по-нашому — ані бум-бум, недавно з паризьких бульварів приїхав, бачиш — ніби випрасуваний, у нас скоро обтріпається, у нас — війна, а не променади...

Есесівець, зачувши про Париж, підвів голову, масно усміхнувся:

— Париж — гут!

— Україна — теж гут, — сказав Тось, показуючи на стіл з найдками, і щось мовив по-німецькому. Зайшла Ліза, поставила на стіл тарілку з голубцями. Німець тицьнув пальцем у її округлий живіт і зареготів:

— Париж — мадам — гут-гут!..

— Ту-ту хлібець... А найголовніший, розповідають, нещодавно сказав: ніякої вільної України, українці повинні працювати на німців. Ось і визволили... — Тось ухопив склянку з горілкою, проголосив по-німецьки: — За велику Німеччину!

— Гут, гут, — закивав німець, надпив з чарки, скривився і знову наліг на запашну рум'яну ковбасу.

— Чого ж ти з ними злигався, як ти такий розумний?

— А що, хоч два рочки та пожили, як душі бажалося! — Тось заграв персями, нанизаними на пальці. — Грішний — люблю золото. Якби міг — у споднях золотих ходив би, із хлібом жував. Життя — це гра, тут або орел, або решка, інакше не падає. Давай, Степане, вип'ємо, щоб побільше

розумників із собою в могилу забрать, щоб не нудно було на тім світі.

Вони випили по склянці і не закусували: не їлося. Шуляк закурив:

— Коли уже й справді не по-нашому — драпака дамо. Світ великий.

— А кому ми в тому світі потрібні будемо, ти подумав? Під вікнами у Європи старцювати? Еоїшся, Степане, правді у вічі дивитися, духу не вистачає. Так я тепер — фольксдойч, і якась там рідня жінчина у Мюнхені, а твоє діло — пропаще. Ми німцям потрібні, поки з нас потяжка є, а тоді ніхто у твій бік і не плюне. — Тось повів веселими підпилими очима по світлиці: — А добрячий клуб з твоєї хати буде! І підлога — дівки такого вихиляса даватимуть!

Шуляк здригнувся, глянув на начальника поліції злими, затягненими очима:

— Півня пущу, якщо вже до того хилитиметься. Вони у мене потанцюють...

— А, облич, комусь же і після нас треба жити. Чи, думаєш, життя на нас закінчиться? Хоч як старайся, не перестріляєш усіх, багато люду на землі наплодилося, не з нашими пукавками. Це треба таке, щоб раз — і ні небес, ні землі, а — кисіль. А буде колись, буде...

І в цей мент за вікнами застрочили автомати. Тось метнувся до дверей, за ним — Шуляк, есесівець гладко трюхикав позаду. По той бік горожі, на просяниці, за якихось два кроки від вибалка, порослого шелюгою, лежав долиць мужчина в білій полотнянці. На його спині ніби хто розсипав вишні, що вочевидь буйнішали. Від зборні бігли німецькі автоматники. Тось легко перестрибнув через тин, підійшов до мертвого, ліниво буцнув носком блискучого хромового чобота:

— Це падло вересоцьке. Гвинтівок у стріху наштрикав і партизанів піджидав. Я по очах бачив, що тікатиме. Думав — своєю рукою пристрелю...

Унтер різко, владно командував, чужинці заводили мотоцикли.

— Готуй хати — скоро гостей багато наїде. Лінія фронту через Микуличі ляже, — мовив Тось, залізаючи в машину. Вже з кузова кивнув старості. Галя дивилася з-за спин поліцаїв ніби на Степана і не на Степана, аж йому стало моторошно. Шуляк озирнувся: під шкільним парканом стояв її більшенький, Сашко. Машина рушила, за нею — мотоцикли, за мотоциклами у хмарі куряви — син

Поночівни. Він біг довго, поки не упав посеред вулиці в пісок. Хмара пилюги уже викочувалася з села. Тільки тепер Степан згадав, що голомозий, і поспіхом одяг картуза.

— І спасибі не сказали, іроди...

Про Галю він думати боявся.

7

Ніч без сну у підвалі, і ранкова розмова із старостою, і знову підвальна німота — усе це Галею сприймалось як скороминущість. Помучить-помучить проклятий Шуляк — та й іди, Галько, на всі чотири вітри. Бо тільки ніч бачила, тільки ніч чула, як вона Гутиху з дитиною рятувала. А підозрюють — то доведи; скільки людей в селі — трохи не кожне так зробило б. Окрім, звичайно, цих песиголовців. А що під зло у німі дошки старосту послала — мова у неї така, рота собі не зашиєш. А куди його, шкуродера, ще посилати — німим дошкам скоро буде радий. Знала б, що так круто повернеться, може б, і промовчала.

Але кожному змовчувати — і говорити розучишся.

Та коли її вдруге вивели з підвалу двоє чужих у поліцейській формі і побачила Галя машину, криту брезентом, і начальника районної поліції, і німців на мотоциклах, відчула серцем, що це — серйозно. Підбіг Сашко, подав вузлик з трьома картоплинами, не встигла слова сказати — відштовхнули сина. Уже з машини перемовилася:

— Як вам там? Хоч не голодні?

— Картоплі наварили. А тітка Катерина кулешу принесла. Козу баба Марійка подоїла.

— Телесик як?

— Уночі плакав, баба Марійка його парила в ночвах. А ранком до себе забрала.

— Ви ж глядіть, щоб добре було. Господарюй, Сашко, уже дорослий. Про кролів не забувай. А курку хай баба заріже та по шматочку вам і варить.

Лишалось в неї п'ятірко курей, улітку поліцаї прийшли і чотирьох реквізували — яєць не здала. Зозуляста в шелюгу забилася, не знайшли поліцаї. Хай краще діти поласують, аніж німцям достанеться.

— І не пустуйте, я скоро вернуся! Баба Марійка пожаліється — такої прочуханки дам!

— Усі ми скоро вернемося — тільки ждуть їм довго доведеться... — прогучав за її спиною чоловічий голос. Озирнулася:

— Невже-бо ти, Герасиме?

У кузові було багато людей, але їх Галя не знала — вересоцькі та пручаївські. Герасима ж одразу впізнала — перед війною допомагав він Данилові хату перекидати, тиждень у них і жив.

— Та ніби я, Галю.— Герасим перебрався на крайню лаву.

— А тебе за які гріхи?

— Знайшли, чортові душі, пукавку в стрісі.

Внизу проходжувався вздовж машини поліцай з гвинтівкою за спиною. Тось із старостою і старшим німцем десь зникли. Автоматники залишили мотоцикли та плюскотілись, герготали біля криниці. Поночівна все наказувала Сашкові через голови поліцаїв — то про сорочечку Андрієву згадає, випрала учора, як на роботу бігла, а дощ намочив, так і висить серед двору, хоч би коза не зжувала, то про картоплю, щоб копав, бо залишаться на зиму без картоплі, може, вона і до неділі не вернеться, поки розберуться, що нізачо її взяли, а раптом морози ранні, осінь на осінь не випадає. Зненацька Герасим відштовхнув плечем Поночівну і стрибнув на поліцая біля машини:

— А, все одно погибель!

Поліцай упав, збитий з ніг, а Герасим перестрибнув лісу, кинувся за зборню і вже його довготелеса, у білій сорочці постать мерехтіла між кукурудзиння. Еїля криниці загавкали автомати. Герасим перебіг город. І тут ніби перечепився — упав на стерню і вже не підводився. У веремії, яка зчинилася навколо, Поночівна не встигла і з Сашком попрощатися. Уже коли машина рушила, побачила вона, що син біжить навздогінці, по той бік мотоциклетного конвою, і серце її зайшлося з горя.

— Твій пущьвірінок? — засміявся Тось.— Не нюняй, Галько, — і без тебе виросте, землю топтатиме. Діти — як бур'ян. Самі сіються, самі ростуть.

— Що ви говорите, — аж тепер заплакала Поночівна, гніваючись на себе за сльози, але нічого з собою поробити не могла.— Хіба я таки не вернуся?

— А ти що думаєш, на курорти тебе веземо чи на Виставку в Москву, як твого Данила?

Вони в МТС разом робили, Данило — на тракторі, а Тось — у майстернях. Як ремонтував Данило свою машину, Галя сидора йому привозила, Тось усе було смішки та смішки, чи нікого, молодичко, у прийоми не прийняла, поки чоловік на трудовому посту. Тось аж приглянувся тоді Галі: такий веселий, слово завжди напихваті.

— Не забули...

— Таких забудеш. Стахановці, мати вашу...

— Комусь же треба було робить, і мій Данило — як люди, — мовила примирливо і додала з раптовою надією. — Відпустіть ви мене, у вашій це тепер власті. Не для себе прошу, для діток. Троє їх у мене.

— Бач, яка ти мудра. Вам — щоб усе, і за тої влади, і за цієї, а дурному Тосю?.. Як не вкладе куля твого Данила у сиру землю, повернеться в орденах: ось і діточки, ось і жіночка, а ти, Тось, — черви годуй, і слава по тобі — як по собаці. Ось вам, викусіть. — Тось скрутив дулю і вразно ворухнув перед Гальчиним обличчям великим пальцем. — Та я тебе, Данилихо, своїми руками розстріляю, а ти — відпустить... Тільки честь для тебе завелика — щоб сам начальник поліції. Але черги ти довго не ждатимеш, це я тобі обіцяю...

І одвернувся до поліцаїв, що не зводили полохких очей із молодого сосняка над дорогою. Навесні партизани спалили тут колону автомашин, добре німцям чуби нагріли.

І смикнув її чорт за язика — проситися в Тосю. Ніби не знала, що він сам у сиру землю покладе і танцюватиме на могилі. Цей Тось у сорок першому приїхав у село і Гутиху за чоловіка у ганчірку збив, місяць не підводилась. А Сашка Галиного перестрів якось — риби, бідне, на суп насмикало, — забрав ту рибу. Сашко заплакав: «У мене братів малих двоє, а мати — в полі». Тось красноперку, з мізинець, кинув Сашкові, ніби кошеняті, а Шуляк, що з ним був, ще й нагаєм пригостив. Прибігло дитя додому, сльозами вмите. «А щоб вам наші сльози і на цім, і на тім світі пекучим вогнем стали», — прошепотіла Поночівна і стала ждати, що далі буде. Як людям, так і їй. Тільки ж даремно Тось їй смерть накаркує: померти вона ніяк не може, бо ж троє діток у неї, а куди вони без матері? Як запитає німецький начальник, скажу: безневинно страждаю, матка я, троє кіндер у мене, відпустіть.

Але її ні про що не запитували. У Листвені машина зупинилася біля школи. По загорожі зміївся колючий дріт. Зарипіли ворота, і машина заїхала у двір. Мотоциклісти залишилися на вулиці, двоє німців з автоматами на грудях повільно зачинили ворота (глухі, високі, збиті з неструганих обаполів) і стали біля ворітниць, ніби чорти, що стерегли вхід до пекла. Тось вистрибнув із машини і десь зник. Поночівна через голови охоронців роздивлялася шкільний двір. Восени тридцять шостого у цій школі відбувався районний зліт кращих в'язальниць, і Галя була його учасницею, бо найшвидше в бригаді в'язала. На шкіль-

тому фізкультурному майданчику тоді грав оркестр і Галя танцювала — в новій квітчастій хустці... Поночівна заплющилась: на перекладині, з якої колись звисали лискучі алюмінієві кільця, висів червоноармієць, босий, а одяга — як решето.

— Шнель! Шнель!

Їх сигнали з машини і повели через двір у приміщення школи. На ганку німців було як мух. Після зльоту в'язальниць їх на цьому ганкові фотографували, і був ще знімок у газеті. Поночівна на ньому у новій хустці, як квіточка. Аж запекло Галі, коли знову згадала про хустку: бо все — ніби наснилося, а хустка — то була пам'ять. Але Шуляк забрав, коли по одягу для німецької армії приходив. «Де шапку Данилову поділа?» — «На фунт пшона давно виміняла, діти їсти просять». — «Валянци давай — німецька армія мерзне». — «Знайдете — ваші будуть». Пішов із Дев'яткою у комору, вертаються — валянци в руках, але без підшов. Роздивився і кинув Галі на голову. Тоді одчинив віко, а там тільки й добра, що два рушнички, матір ще вишивала, та хустка, на зльоті подарували. І хустку, і рушники берегла Поночівна як пам'ять. Шуляк, проклятуший, забрав хустку. «А що, у німців уже баби воюють?» — не стрималася Галя. «На шарфи поріжуть, — буркнув староста. — І щоб шапку знайшла, бо ще раз прийду — і душу витрясу».

Роззирнулася Галя, а вже їх до класу завели. До того, де зліт був. Але вже ні стільців, ні столу, кумачем застеленого, ні трибуни: люду ж — як бджіл у вулику, ні стати, ні сісти. Двері класу зачинили за ними, наче віко труни. Вікна знадвору дошками позабивані, вартові під вікнами: гуп-гуп, гуп-гуп! У класі тихо, тільки стогне хтось у кутку, наче вода скрапує, а ще — шепіт: «Тебе за що? А тебе за що?» Лиць не видно, та й голоси незнайомі, усе з чужих сіл люди. Галя стояла біля дверей, поки ноги не здерев'яніли, тоді присіла навпочіпки. Надія не залишала її: «Картопельки зварили, день перебудуть мої діточки, а на вечір я, може, і вдома вже буду. Як випускатимуть, то я — перша».

Із замкової щілини цідився день. Поночівна припала до щілини оком, але не побачила нічого, окрім вилинялих дверей по той бік коридора і вартового, що гойдався, наче маятник. На дверях було написано синім: 8-А. «А Сашко мій оце ходив би у четвертий, якби не війна, — подумала Галя. — Незчуюсь, як і Андрійко в школу, а там і Теле-сик. Роки — як листя з дерева восени, летять, летять. Виростуть сини, аби тільки благо».

Не пам'ятала, скільки часу минуло, коли у двері 8-А загреюкали зсередини:

— Пане, пане, вийти треба, відчини!..

— Я тобі відчиню — на той світ!

— Пане, пане, треба вийти!

Двері ходором заходили, відлунило у коридорі. Підійшло ще двоє в поліцейській формі.

— Одчини та висповідай прикладом, щоб і дороги назад не знайшов...

Засув відсунули, з камери ніби стрелило — худим, як скіпка, переполоханим чоловічком:

— Пане, вони хід копають! Стамескою! Вони мене вб'ють! — чоловічок намагався стати за спину поліцаїв, далі од дверей. — Засвідчіть перед паном комендантом, що я викрив їх, я!..

Коридором важко, аж гула підлога, бігли німецькі солдати. Злетілось їх, як вороння, загелготіли. Привели начальника: Галя бачила в замкову щілину, як виструнилися солдати і поліцаї. Переполоханого чоловічка штовхнули в клас, слідом зайшли німці. А невдовзі гулко зататакали автомати, і ще Поночівна вчула відчайдушний крик, що раптово обірвався:

— Пане комендант, це я сказав! Пане комендант, я жити хочу! Жити хочу, жить!..

Галя відхилилася від дверей і заплакала.

— Не пощастило хлопцям.

— Червоноармійці там були, полонені.

— Господи, прийми їхні душі...

— Одна наволоч стільки люду згубила.

— Таки правду Тось казав: не на курорт везуть, а на смерть.

Уперше Поночівні стало по-справжньому страшно. Вона припала гарячим чолом до дверей і подумки заголосола: «А що ж це з вами буде, діточки ви мої, голуб'яточки?..»

8

Шуляка вже нудило од з'їденого і випитого, а він їв і пив. На столах лише молока пташиного не було, наварено, напечено, напшварено, ніби на ціле село. А гостей за столами — на пальцях перерахувш, поліцаї — і ті не всі прийшли. З Листвена хоч би один хто приїхав. Для параду. Отак потратився і для кого — для лущиння, для мільги. А для кого берегти нажите — щоб більшовики прийшли

та забрали? Сьогодні він позаздрив Тосю. Той умів жити сьогоднішнім днем: дихай, поки дихається. А він, дурень, клопочеться днем завтрашнім, біля будинку скільки вбивався. Клуб для більшовиків будував... Шуляк нахильці випив спирту. Спирт обпалив нутро: ледь-ледь розвидніло.

— Многая лета, Степане Савичу! Многая лета!

— Щоб жилось, і пилося, і родилося у цьому домі!

— На віки вічні!

— У чарку дивися, не в пазуху! Хи-хи...

— Пий, скільки душа просить, аби маслечком змазував.

— А він питає: де Шуляк? А я його по мармизі: нема Шуляка, а є пан староста! Це вам, кажу, не при Світах.

— П'ю за майбутнього спадкоємця вашого, Степане Савичу і Лисавето Макарівно! Йому тут жить і панувать під благословенним німецьким орлом. Слава!..

— Та не мацайся ти хоч за столом, чортова кров!

Шуляк із силою поставив на стіл склянку. Ніби припечатав. П'яний гомін стих, гості озирнулись на старосту, але за хвилину знов блягузкали. Ліза дивилася на нього через стіл, ніби з протилежного берега ріки, сумно, проте без співчуття. Степан одвів погляд, Лізиних очей він не любив. Він любив Лізине тіло, молоде і покірне. Ніколи він не вимагав од неї чогось більшого, аніж покора. Од першого дня: або підеш за мене, або пойдеш у Німеччину. Жінки — тільки поле для засіву, а коли орача цікавило, що думає поле? Батька Лізиного арештували років за три до війни, і ніби у воду, ні слова, ні півслова від нього. Мати дояркувала у колгоспі, погнала корів на схід і не повернулася, головою десь у степах наклала, а може, за Волгою. Шуляк пам'ятав Лізу школяркою, а коли обходив двори, уже старостою, побачив її ніби уперше: налите соком яблуко. Йому аж вилиці звело од гострого бажання вп'ястися зубами в той соковитий плід.

— Не пийте, Степане Савичу!

Він щосили грюкнув кулаком об край столу — упала на підлогу ложка, даєнькнув корок у карафці з наливкою.

— Мовчать! Говорити буду!

— Пан староста промовлятимуть! — відлунив п'яний як чіп писар, і за столами стихло. Шуляк плеснув у склянку спирту, підвівся. Він тепер пив горілку, як воду, але горілка його вже не брала. Раніше після перших чарок світ ставав прозорим, ніби вилитим зі скла, в тій прозорості розміри видимого мінилися. Навпаки, у хмільній прозорості відкривалося те, що тверезий приховував од себе.

Усе життя він прагнув піднятися над людьми, влади прагнув. Здалося, що з приходом німців мрії нарешті здійсняться, і він безоглядно рвонув уперед. А над ким він володарює? Село як не визнавало його, так і не визнає, кожен подумки ножа в спину ладнає. Над купкою оцих ось підтирачів, що радісно продадуть його за щербатий п'ятак, — ось над ким він піднявся такою дорогою ціною. Лиця салісті, круглі, наче горшки на тину, — од'ілися. Ну, пождіть, більшовички з вас сала натоплять. Він був чужий усім навіть тут, серед своїх. Розпроклятущий Тось, і без нього було не солодко, а він ще кислшого влив. І Галька — а що Галька. Забувай, як звали. М'ясо для черви — ось що досі твоя Галька. А намул на душі залишився: любилися-кохалися... А може, наснилося. Як і все життя. Окрім оцих, окупаційних, років. Це вже точно, що не наснилося: по самі вуха ти, Степане, в багні, і вже ніхто не порятує. Хмільними, червоними очима провів по стільцях — рідкоголів'я, більшість стільців вільна. Ну, хай на п'яток гостей з Листвена розраховував, а інші — то все сільські. Хитренькі, мати вашу, тільки заgrimіло на сході — голови попригинали, ми не ми. А поки червоні відступали, слідом за ним ходили, у рота зазирали: «Пане старосто!.. Пане старосто!..» Лупив він їх, як сидорових кіз, а мало.

— От що, пани приятелі. Спасибі, що прийшли покрити ці стіни. Нам тепер треба купи триматися. І все — для німецької перемоги. Ео прийдуть більшовики — і на кладовищі нам з вами місця не буде, повкидають, як собак, у бакаї. Чуткам не вірте, усе йде за планами великого фюрера: на Дніпрі пани німці червоних перемелють і за Урал поженуть. П'ю за перемогу великої Німеччини! І ви, дівки-хлопці, пийте, бо хто не питиме за перемогу, ох, і да-а-а-м, ви мене знаєте!..

Страх потьмарив обличчя гостей. Чутки, що німці знову розбиті, тепер — під Курськом, і лавина фронтів котить на захід, уже ходили в Микуличах. Роти людям не заліпиш: хтось партизанську листівку прочитав, хтось у Листвені на базарі від когось почув. Але тим, хто сьогодні прийшов на вхідчини до старости, не хотілося вірити в ці чутки, і вони намагались не вірити до останнього. Старості вірити мусили: радянські війська наближаються до Дніпра! Не сьогодні-завтра лише стрічка ріки відділятиме їх, Шулякових гостей, від розплати за зраду. Припрошувати до чарки не треба було — від страху, від розпачу, від колючої тверезої правди тікали в горілчаний дурман.

Степан зі злою втіхою спостерігав, як п'ють гості, і сам пив. За столом тепер було тихо, ніби не на вхідчини зібрались, а на поминки. Першою після слів господаря відтанула Фросина; Шуляк хоч і був п'яний, а з очей читав, що вона думає: пропадять ви усі пропадом, а мені Курт не дасть пропасти... Він усіх їх наскрізь бачить. Нічого, дівка хитра до Дмитра, а після Дмитра — здоровкається і до стовпа. Ти ще у мене і стовпові вклониться — добренького вам здоров'я... Треба ти Курту, як чирка на задницю. Бач, розцяцькалася, сімнадцятка, і очиськами тими блимає. Він недолюблював Фросю, хоч зла йому не зробила ніякого. Але баба апетитна, тільки зась було: поки їздив до неї Курт, доводилося Степанові і перед нею, підстелюхою, картуза знімати. А воно, таке ніщо, ще й приндилося: «Курт казав, що візьме вас управителем у наш із ним маєток. Бо ми з Куртом житимемо в Берліні, а сюди — на літо...» І мусив він, Степан Савич Конюш, скалитися вдячно, наче пес на шмат ковбаси в руках хазяїна. А ніщо так не пекло Шулякові, коли випивав, як колишні приниження. Зайвий раз схилитися, де треба, не боявся, він гнучкий, не зламається, часом стелився нижче останнього, але зарубки в душі лишалися і щеміли. Фросина, вихляючи станом, наче риба, вибралася з-за столу і попливла по світлиці, дрібно вистукуючи підборами німецьких, подарованих лейтенантом Куртом, туфельок об дубові дошки.

Сьогодні, бач, як повернулося — самі себе хоронимо і поминаємо. Тільки дурноверха Фросина — ніби синиця на мороз. Заливали підмурівки, думалось: доживе до вхідчин — дім ломитиметься од гостей. Високих, сановитих. А тепер — порожні стільці, наче гирі на грудях. Хоч би для виду з районної управи прислали, щоб не сама оця непотріб, дрібнота. Він їм, тим, що вгорі, треба, коли людей за глитавки хапать. А хто кому потрібен, коли корабель тоне? Рятуйся як хто уміє.

Він ухопився за край столу і підвівся, проштрикнувши головою сувій диму, що висів над столами. Хилиталась, кружеляла не Фросина серед світлиці, а дім навколо Фросини. Степан обминув порцелянову, з колишнього панського будинку, лампу, що звисала зі стелі на мідних ланцюжках, ще одну, таку ж, причеплено до стіни, і пірнув у двері. Двір із хлівами, льохом та коморою теж гойдався, наче був несправжній, віддзеркалений у воді. Призахідне сонце, зіпершись ліктями на паркан, однооке, втелющилося у Степана. Він одвернувся, не любив, коли на нього пильно дивилися. Жеребець у стайні, зачувши Степанову ходу,

поклично заіржав: час напувати. Степан пригорнувся до теплої його голови:

— Коню мій, коню! Тільки ти мене і любиш, і поважаєш. Вони там п'ють мою кров і тіло моє жують, хоч пальцем не ворухнули. А ти, коню, скільки копит зітер, скільки поту пролив, поки ми з тобою будувалися, про тебе сьогодні й забули...

Примха була нагла, як удар нагаєм. Наступної миті Шуляк вів жеребця до хати. Сонце уже лежало на пружі, але все ще сміялося одним оком зі Степана. Він плюнув у сонце, сонце зашипіло й згасло. Жеребець легко зійшов на ганок, але в сінцях, перед хатніми дверима, тремтів і опирався. Із світлиці вийшло на нього димом і п'яним гамором. Але тільки-но голова коня з'явилася в проїмі дверей, гамір стих. Дев'ятка дурнувато реготнув, ніби заіржав, протяжно, тонко, і сам себе обірвав.

— А, мати вашу, жеребець мій що, випить не хоче?! — брав на горло Степан. — Може, він більше од усіх тут одробив біля дому!

Світлиця одлунила:

— Правильно, Степане!

— Наливай йому!

— З горла!

Морда коня висіла в тютюновому диму над столом, як мара; Костюк з графином горілки у руці зіп'явся на стілець. Степан укоськував і відкривав жеребцю пащеку. Горілка голосно булькала, провалюючись коневі в нутро. Якісь хвилини жеребець стояв незрушно, ніби спаралізований. Потім різко скинув головою — графин слизнув із Костюкових рук, поліцай заточився, упав на підлогу і порачкував до дверей. Жеребець став дибки, головою щосили ударився в стелю, затріщали дошки. Лампа упала, зачепила край столу і розсипалася по підлозі порцеляновими друзками, різко запахло гасом. Гості шаснули попід стіни, і тільки Ліза, відкинувшись на спинку стільця, ніби приречена, широко розплющеними очима дивилася на осатанілого від горілки, болю і страху огира. Степан відскочив у куток, опустив руку в кишеню піджака.

— Цирк, ну, цирк, сто літ такого не побачиш! — заіржав Дев'ятка. Жіночий гвалт заглушив його хмільний регіт. Огир знову здибився і, наптовхнувшись на сволок, передніми копитами ударив об стіл. На Лізу сипнуло скалками посуду і варивом. «Зараз крові наробить, — майнуло в Степановій голові, що вже виборсувалася із горілчаного чаду. — Лізу потолочить. Ліза — чорт із нею,

таких Ліз ще буде на віку, як віку буде, а дитини жаль, усе ж — кров моя...» Він вихопив пістолет і тричі стрелив у голову коневі. Ноги огира підломилися, і, перевертаючи столи з найдками, він розпростерся серед світлиці.

Степан заплакав їдко-солодкими, як сахарин, п'яними слізьми.

9

Не знати, скільки часу минуло, але був ще день, бо позабавані дошками вікна все ще були в білих смужках, ніби сторінки шкільного зошита, тільки навпаки: там, де писати, чорно, а лінії — білі. З минулого вечора не було в Галі в роті ані ріски, проте їсти не хотілось, а пити — хоч пробі кричи. Галя терпіла, бо інші люди терпіли, а хіба вона краща? Раптом загувало, загарчало в коридорі, і двері їхнього класу-камери розчинилися.

— Шнель, шнель! — кричав німець у чорному, із срібними пяцьками на рукавах, мабуть, головний їхній, і показував рукою у коридор, виходьте, мовляв. Інший рахував: — Айя, цвай, драй...

Рахувати по-німецьки Поночівна вміла — діти дражнилися, запам'ятала. Вона стояла біля дверей, її першою винесло в коридор. Німець нарахував двадцять і зачинив двері класу. «Ну ось, розпитаються тепер, хто за віщо, і відпустять, — втішливо подумала. — Матка, скажу, драй кіндер удома чекає. До вечора і дома буду, кулешику наварю і виперу, що нагально, бо завтра Шуляк проклятий у поле пожене...»

Але ніхто ні про що не розпитував. Їх вивели у двір і загнали на криту машину. Поночівна все збоку ладналася, раптом і трапиться кому із старших про дітей розказати, і серед німців є люди, змилюються на дітей та й скажуть: «Іди, матка...» Була вже на машині, коли з ганку збіг молоденький офіцерик, вродливий такий, як лялечка, очі голубі, а лице — писанка.

— Паночку, пити, васер, васер! — загукала вона, показуючи на криницю в глибині двору. Зачепиться за воду, а там і про дітей скаже. Офіцер засміявся, весело так, по-хлопчачи:

— На небі вап'єшся, тітко...

Мабуть, з тутешніх німців, бо знав по-українськи, чисто говорив, ніби вчитель. Стояв неподалік машини і грався пальцями, ніби рукавички одягав. А пальці довгі і білі, як глисти. Німці скочили в кузов, затулили шкільний двір

із червоноармійцем у зашморгу і небо. Дула автоматів втупилися в людей, наче видивлялися, кого першого на той світ відправити. Ерязнули дверцята кабіни, машина рушила.

— У табір, мабуть. Тут тісно стало.

— Тобі ж сказано, куди везуть... Ех, простити собі не могу, що отак — наче дурну курку!

— Мовчать, швайн! — гарикнув німець, і голоси замовкли. Лише жінка в кутку кузова зітхала, наче схлипувала.

Галі раптом згадалося, що вона так і не вибрала насіння в огірків. Залишила з літа десяток жовтяків на грядці, лежали — як поросята в огудинні, а їй усе ніколи, поки діти не порозбехували — у війну гралися. Доведеться весною по сусідах бігати, а хіба всього напросишся. Любила Поночівна, щоб кожна насіннина у неї своя була, не позичена. З літа збирала насіння городини та квітів, в'язала у вузлики, а вузлики од мишей за сволок ховала. Серед зими не знала солодшого заняття, аніж розв'язувати ті вузлики та перебирати насіння. Кожну у пучках потримає, ніби приголубить: «А це ж з неї рослиночка по теплу визубиться...» Помідоровим насінням вона таки запаслася. Ходила до зовиці в Пручаї, а в тої — помідори жовті, солодкі — наче мед, і великі — як два кулаки, із ступу до нас потрапили. Галя і зірвала одного перестиглого, ніби на показ, а в думці ховала: насіння виберу. Так і зробила. Діждеться березня — висіє в старі ночви. Про майбутню весну радісно думалося навіть у цій машині, яка на смерть її везла.

Осінь Галя Поночівна теж любила. Хоч і клопітно. Тільки про осінь подумала, одразу телень-телен у голові: давно лахманину, що нею огірки у бочці накриті, не споліскувала. Геть закисла досі. Цибулю вибрала і лишила на грядці, щоб сохла. Учора добре злило, а сьогодні — по годині, хто помер — каються буде, таке сонечко, завтра можна і в'язати цибулю. Квасоля її — в погребіці, вирвана, а не лущена, все руки не доходять. А картопля ще на грядці, згадала — ніби в серце хто штрикнув. Без неї картопля не викопається. І ніщо без неї не зробиться. А про со в полукіпку біля хати — не молочене. В інших у хаті мати, чи свекруха, чи зовиця, чи яка молодиця, у неї ж нікого. Нема за ким помирати. Як тут помреш, коли стільки роботи і на одні руки?

Машина звернула з шосе, між голів автоматників мелькнули крайні хати Листвена і почав розмотуватися сувій

випрасуваної вчорашньою зливою полівки. Оранжеве сонце сідало в тліючий присок обрію — обіцялося на суху і теплу наступну днину.

— Бач, до Дніпра нас везуть — окопи копати.

— Наші натисли — мріє німчура на дніпровських пагорбах одсидітися. Я їм накопаю...

— З окопів утекти можна. Це не тюрма.

— Ой, не тіштеся, людоньки, у Провалля нас везуть!..

Поночівна і без того скрику розуміла, куди їх везуть. Душа їй сказала. Ще як офіцерик, усміхаючись, пальцями бавився. Але коли машина звернула в Провалля (цю дорогу Поночівна добре знала, бігала нею навпрошки з Микуличів у Листвен), усе в Галі кригою взялося. Ніби їй сотню уколів зробили, отих, коли зуби рвуть. І лише думки про синів проросли крізь ту онімілість, крізь ту мертвість. Господи, хоч би ж маленького відходила баба Марійка! Бо як залишиться калічкою — на все життя матері в серці скабка. Старшому якусь взувачку треба, бо повернуться наші — до школи бігатиме, та й допомогти матері — уже такий, що на печі не всидить. А де взувачку взяти, хоч із себе ший. Кривий Гнат чинить шкіри і по хатах ходить, шиє за людські харчі. Де ж тих харчів набрати, щоб прогодувати чужу людину, самим їсти нічого. А він такий, що не сніситиме задарма. Середульшенький без взувачки перебуде, за хату взимку і босоніж пробіжить-ся, гартований, по снігу на сусідній куток до такого ж, як сам, босоніж метляється, лише чорні п'яти на білому настові мерехтять. Але на очі йому погано — червоні і сльозяться. Зимом посадовила його на сани і повезла у Вересочі до шептухи, де тепер лікарі. А та уперлася: три фунти сала або мірку пшона, тоді шептатиму. Галя їй: на городі вашому одроблю. Шептуха свої: коли ще та весна, забудеш, люди добро забувають. Щоб тебе уже земля не носила! — сказала їй Галя та й повернулася ні з чим. Швидше б уже наші, та лікарні відчинилися, бо ще без очей хлопець залишиться.

Уже машина до Провалля під'їздила, а Галі ні про що не думалося, окрім дітей. І чим більше думала вона про синів своїх, тим неможливішою здавалася власна смерть. Ніяк вона не може зараз померти — бо діти малі. Як вони без неї? І батько на війні, не знати, чи вернеться. Сусіди, родичі розберуть, не дадуть пропасти, але в людей свого клопоту вистачає і своїх дітей. По дитячих будинках порозвозять, а там у таку годину теж не з медом. Сироті — як бадиліні у голому полі, звідки вітер не повіє, а скубне.

Якщо ж і повернеться Данило, та жениться, діточкам її не посолодшає, мачуха — чужа чужина.

Машина різко зупинилася, німці зіскакували на землю, і Галі відкрилася стяга вилинялих за літо, попелясто-сірих пагорбів, а нижче — червоні ясна яру. Обважніле сонце торкнулося обрію і тонуло в сизій вечоровій млі. Німці поджерготіли й зігнали десяток людей, серед них і Поночівну, з машини. З підгірка на них зирили два кулемети, наче дві дулі, неподалік машини лежали акуратні німецькі лопати з пофарбованими у зелене держаками.

— Привезли рів засипати.

— Сліди ховають.

— Кров не сховаєш, кров і крізь землю проступить...

Люди себе втішають, люди до останньої хвилини не хочуть вірити, що їх привезли на смерть. Цим тільки й тримається людина — надією. Попочівні було чи не найтяжче: вона знала, мала силу знати, що їх чекає на краю цього глинища, і водночас розуміла, що не має ніякісінької змоги померти, — бо нема за ким. Німці біля кулеметів бавилися. Черевань носив на випнутому животі кухля з водою, вода виплескувалась на мундир, але кухоль не падав. Від них до машини вертався молоденький офіцерик, якого Поночівна у шкільному дворі просила напитися.

— Пане, пане! — загукала Галя через голови солдатів. — Матка я, троє кіндер!

Офіцер дістав цигарку, припалив від запальнички, пальці його переплелися в білий клубок. Він коротко джеркотнув, ніби стрелив, і солдати погналі людей до Провалля.

«Дітоньки мої, синочки! — безголосно волала душа Поночівни, і не тільки душа, а все тіло, до останнього нігтика. — Та як же ви без мене?»

Вона нікого і нічого не бачила навколо, не чула, і лише тверда, наче камінь, упевненість визрівала, що вона не має за ким померти — і не помре. Ніби троє синів обіруч вхопилися за поділ її спідниці, відтягли від смерті, а на видноколі маячив Данило і кликав Галю до себе, живу, бо й Данило, якщо повернеться з війни скалічений, кому потрібен, окрім неї?

Люди стояли на краю урвиська, з підгірка, крізь цівки кулеметів на них чорно зирила смерть. З урвища тягло нудотним трупним духом. Галя глянула через плече і ментом заплющила очі, але у мозку вже викарбувалося глинище, наповнене тілами розстріляних. Зверху, зовсім близько до краю, лежала молода жінка з пишним золотим волоссям, що його ворухив вітрець, і дитя років чотирьох

і мертве горнулося до матері. Біля закривавленої дитини лежала літрова пляшка, у пляшці — до половини молока.

То був видимий образ смерті, загибелі, тління і, тікаючи від смерті до життя, до своїх синів, Галя вгадала ту єдину мить, коротку, коротшу, аніж спалах блискавки, коли кулі мали виплюнутись із кулеметів, заточилася й упала в Провалля. Вона ще вчула прокляття фашистам, скрики і стогін, ще вчула татакання кулеметів, ще чула, як падають на неї, рятуючи її живу, тіла розстріляних, а потім ніби провалилась у ще глибшу глибіню — прийшло жадане забуття.

Перша думка, коли Поночівні розвидніло, була: «Господи, на якому я світі?» І раптом усе згадалося та стрепенуло її. Галя ніби тонула, гарячково рухала ногами і руками, виборсуючись з-під мертвих тіл. Місяць осліпив її: повний, вибілений, висів над Проваллям, наче співчував людському горю і запитував: а чи є хто живий? Над Проваллям було тихо, але з боку Листвена гула автомашина. Поночівна відповзла вбік, зірвалася, з'їхала на спині з крутосхилу і принишкла. Згори довго сипалася глина, але ніхто не стріляв, і криків не чути було, тільки все голосніше виття машини. Тоді вона схопилася і побігла по дну яруги, перечіплюючись об коріння, падаючи в ковбані і миттю зводячись на ноги, шпортаючись у твань, бо дню подекуди було грузьке, заросле осокою та аїром. Уже й духу не було бігти, у грудях стерпало, зсудомило, а вона бігла, аж поки не паздогнали її постріли. Постріли чулися глухо. Те місце лишилося далеко, але Поночівна упала в траву і заридала з нестерпно гострого жалю до людей, які в ці хвилини гинули під кулями на краю глинища.

Стрілянина вщухла, а Галя ще довго лежала і схлипувала, геть безсила, спорожніла, пеначе вимолочений сніп. Її пробудило до життя тихе жебоніння. Здавалось, що то сама земля нашіптує Поночівні щось лагідне, втішливе. Вона підвела голову: пахло свіжістю, водою. Аж тепер здогадалася, що це жебонить з кручі джерельце, і давня, ще з дня, спрага вхопила її за душу. Поповзла на звук води, ніби після довгої ночі на світло. Джерельце сочилось з глини, і нижче, в заглибині, ясніло під місяцем люстерко води. Поночівна пила, ніби дихала, пила і не могла одірватися. Настояна на травах вода пахла її дітьми, її хатою і садом, пахла життям.

Тоді звелась на коліна і озирнулась навколо: була вона в Глибокому, одразу впізнала, корів тут пасла і не раз пила з цього джерела. Якщо швидко іти, за годину буде вдома, біля дітей. Вже не будитиме, щоб не лякати, пере-

дрімає в пригребиці, а ранком вицілує своїх ластів'ят і приголубить їх. Тут тільки відчула що кофтина її мокра і липка. Скосила очі: темно-червоні, при місячному світлі, плями — як лишай: кров. Вона зняла кофту і кинула в осоку, зісковзнули з плечей поворозки сорочки. Тіло, хоч і присмагле за літо, під місяцем було біле, як молозиво. Місячне сяєво струменіло, приємно обвивало, і Галя відчувала його на дотик. Вона засміялася: сміх після пережитого був недоречний, але Поночівна нічого не могла із собою вдіяти — то сміялося в ній воскресле життя. Вона набрала в пригорщі води і плюснула собі в обличчя, на плечі та груди. Вода була холодна, передосіння, облоскотала тіло.

Умившись, вона вибралася з яру, пішла житнищем, так було ближче. Поле, вистелене місячним світлом, ніби полотном, зачаровувало, аж голова хміліла. Молодою, до заміжжя, Галя у такі місячні ночі тягло в поле, вона виходила за село і бродила, прислухаючись до нічного шелесту, щоб не стрітися з ким, бо скажуть: от дурна людина, ночами ходить. Потім не стало коли. І зараз вона відчувала місячну ніч, як у юності, ніби життя починалося спочатку. Але діти чекали. І Галя не йшла, не бігла, а на крилах летіла. Біля села знову звернула в яр, щоб у вулиці не стрітися з поліцаями, і стежкою вздовж потічка поспішила до свого городу. Ще ніколи власна грядка не здавалася їй такою довгою, навіть коли картоплю копала. На призьбі Галиної хати сиділа на тлі білої стіни, наче ікона на покуті, баба Марійка.

— Звідки ти, Галю?!

• — З того світу, бабо...

Частина друга

1

Усе, на що у життєвій грі робив ставку Степан, розвалювалося, вочевидь ішло димом. Пором снував Дніпром од берега до берега день і ніч, ніби човник у ткацькому верстаї. На правий берег переправлялися фронтові тили: з німецькими обозами безоглядно тікали від червоного смерчу отакі, як він, Шуляк: старости, поліцаї і різні піднімеченки. Ближчі, із Сумщини та Полтавщини, їхали вгодованими кіньми, які ще не встигли охляти в дорозі, везли меди і сала, гнали худобу, свіжували та запікали

в баняхах по людських хатах баранів, горілка лилася, як вода. Дальші, з російських областей, уже з'їли та випили прихоплене з дому і старцювали в німців, а в людей брали усе, що траплялося під руку. Одні з них ще надіялися повернутись у свої місця і півнилися, інші кусали лікті, що зв'язалися з німцями, топили відчай у горілці. І ті, і другі шукали тимчасового притулку, даху над головою, бо осеніло, шматка хліба, і Степан геть замутився.

Він не вірив уже в жодні «фортеці на Дніпрі», знав, що скоро й сам отак тинятиметься попід чужими тинами та заглядатиме в руку, і намагався, чим міг, допомогти втікачам. Втім, Шуляк уже не панував над Микуличами одноосібно, як раніше. З'явилися польові жандарми — у темних плащах, з лискучими бляхами на грудях, у зборні тепер сидів військовий комендант, і староста був у нього на побігеньках, за старшого куди пошлють. Німці безперервно вимагали хліба, м'яса, вимагали людей — копати окопи над Дніпром. Дошило, хліб стояв у полукіпках і скиртах, а молотити не було як. Паровикові, що крутив молотарку, одної ночі вивернуло нутрощі, сторож, з приймаків-оточенців, забрав жінку і переплив у лози до партизанів. Молотили вручну; але старого і малого гнали на окопи, баби ж, яких назбирував за ранок Степан, махали ціпами, як мокре горить, і то, поки староста стояв над душею.

Забійної худоби, окрім кіз, у селі не зосталося, козами німці гидували. Солдати ходили по дворах і вистрелювали останніх курей. Шуляк запрягся перед комендантом, що м'яса нема звідки узять. Того ж дня польові жандарми знайшли вола: його переховував у льоху колгоспний воловник. Діда притовкли прикладами, вола одвели на німецьку кухню, а Шуляка комендант викликав до себе. Комендант сидів за столом, за яким недавно ще величався Степан, а староста стовпів посеред зборні, мнучи в руках картуза. Німець запитав через перекладача, чи має він удома міцну вірвовку. Шуляк радо і не без гордощів відповів:

— Конопляні маю, пане комендант.

— Комендант наказує зробити зашморг і повісити вірвовку на груші.

Комендант закивав, показуючи на грушу під вікном зборні. Шуляк поспішив до себе в комору і вибрав міцну, аж синю, ніби капустаю натерту, вірвовку, вибрати було з чого. Поки в'язав зашморг, приносив драбину, щоб дістати до гілляки, мжичка вщухла, з-під хмари на заході

бризнуло сонцем. «Цей порядок наведе», — не без заздрощів думав Шуляк. Про строгий німецький порядок він здавна мав високу думку. Запамяталася Степанові з дитинства побрехенька а чи й бувальщина про двох сусідів, які мали спільного воза, посварилися і розпиляли його навпіл. Німці, а було це нібито у вісімнадцятому році, віддухопелили обох так, що місяць навстоячки їли... Правда, як покотилися німці з гори, на яку було вибранися у перші роки війни, новий порядок полиняв у Степанових очах. «А все ж німці праві, — розмірковував він, пробуючи, чи легко ковзає зашморг, — наші люди лише строгість і розуміють, з ними інакше не можна».

Степан озирнувся на вікна зборні, але комендант з перекладачем уже прямцювали до нього. Куточки комендантових уст тремтіли, очі ж були холодні, і Шуляк злякався. Комендант бридливо, двома пальцями узяв його за лікоть і повів під зашморг.

— Пан комендант наказує вам стояти тут, поки знайде сонце, і думати, як треба виконувати накази німецької влади, — мовив перекладач. — Тим часом пан комендант вирішить, чи повісити вас сьогодні..

До заходу сонця була ще добра година. Зашморг легенько погойдувався над голомозою Степановою головою, можна рукою дістати. Вулицею котили від Дніпра у степ обози, німці вказували на Шуляка пальцями і скалились. Підлітки везли з току на ферму збоїни, настрахано зиркали на старосту під зашморгом, потім пирхали в кулаки і хвещали по конях. Гурт хлопців з лопатами на плечах повертався з окопів, під вартою чужих поліцаїв:

— Довго думаєте, пане старосто!..

— Може, допомогти?

— Це йому орден такий видали..

Хто вигукував, Шуляк не дібрав, було далеченько, але крайніх запам'ятав. Микулицькі поліцаї, побачивши, що їхньому старості не з медом, пирскали по кутках, мов мишва. Жодного співчутливого погляду не вловив Степан. Хоч би краплина жалю забриніла в чийх очах. Отак ні за цапову душу загине, закопають, як падло, ніхто і не заплаче, хіба що Ліза для годиться послинить очі. Бо теж ворог, ненавидить його. Як це він так дожився, що навколо — самі вороги. Ну, хай нашим він показав гузно, але ж до німців повернувся передом, стелився, служив, як вірний пес, гавкав і кусав, господарям руки лизав — і така дяка! Тось правий: тепер ми піде не потрібні, ні тут, ні там.

З жалю до себе Шуляк трохи не заплакав. Хіба що Галя Поночівна пожаліла б його. Якби побачила отак, під зашморгом, виставленого на глум. У всьому світі — лише Галя. Бо пам'ятає його іншим. Бо те, що було між ними, — не забувається. Шуляк ухопився за той далекий спогад, чи не єдине в його житті, за що він тепер міг ухопитися. Якби можна було все повернути назад і почати спочатку! Він інакше б жив. Хоч, звісно, і перед Галею винен, зводив зі світу, як міг, заздрих, що вона легко, безгрішно ходить по землі, вічний докір йому, шпичак, колючка в душу. «Але дізнався, що жива Галя, що повернулася з Листвена — зрадив», — виправдовувався поспіхом. Костюк йому доніс: «Поночівна з тюрми повернулася. Сусідам каже — на дітей змилювалися. Треба перевірити. Досі хто туди потрапив — навіки пропав. Ця пташка перша випурхнула». — «Ти краще дивився б, щоб люди спопів з поля не тягли! — гримнув тоді Шуляк. — Відпустили, отже, так треба. У німців, може, теж розуміння є — матка, матка, драй кіндер...»

Щохмілля після вхідчин було тяжке, болісне.

Комендант з перекладачем сіли в машину і поїхали, навіть не зиркнули на старосту. Сонце заходило. Шуляк дочекався, поки воно сховається в пригорщі хмар, і ступив з-під зашморгу. Солдат, що вартував біля зборні, тепер — комендатури, провів його сонними очима, але не сказав нічого. Шуляк потеліпав додому. Ліза лежала у спальні обличчям до стіни і вдавала, що спить, хоч дихала не сонно. Степан вернувся в кухню. За столом, у колі від лампи, сидів схожий на паламаря дідок — староста із Орловщини, і читав біблію в грубій шкіряній обкладинці. Дідок був грамотний, знав по-німецькому, і Степан дав йому притулок, потайки сподіваючись, що відступатимуть вони далі разом і він матиме тлумача. Але виявилось, що дідок не збирається рятуватися в чужих краях. Передбачливо запасся документами на чуже ім'я і мав ось-ось, перепочивши під Степановим дахом, безслідно загубитися в людській воєнній веремії.

Шуляк вніс із комори сулію самогону і шмат сала. Чарки тепер не прибиралися зі столу. Вони випили не цокаючись, ніби на поминках, одразу налили і знову випили.

— Ну, що, діду, вичитав там? — Степан кивнув на біблію. — Скоро царствіє небесне?

— Сиділи Сатана із Спасителем. Сатана плаче: «У тебе, боже, повен рай, а в мене у пеклі — нікого». Спаситель і одвічає: «Прийде час — і ти своє пекло наповниш». Ось

те врем'я підійшло. Бо люди одклонились од релігії. А ще сказано, що двоє прийдуть і підуть, а третій прийде і залишиться навіки. Це про дві війни, що на нашім віку. Треба затаїтись, залагти і ждати, поки третій прийде, бо вже тоді — наша візьме, і пануватимемо.

— Що було б тобі, діду, у сорок першому отаке вичитать — не довелося б тепер мазати салом п'яти...

— Е-е-е, кожній людині од бога своя радість. Я їм такого сала за шкіру залив — до сотих віників пам'ятатимуть. Мій батечко покійний, царствіе йому небесне, сорок десяти мали. І не земляка — золото. Після революції наші босаки ту землю — по куснику, а мені, єдиному спадкоємцеві... — Дідок сплів дулю з двох рук і показав через стіл Шулякові. — Так я кожного, хто на мою спадщину зазіхнув, і дітей їхніх та онуків, отако земелькою нагодував...

Дідок черкнув долонею поверх лисого чолопочка. Степан налив у склянки. Гість узяв склянку, але рука тремтіла, і горілка випліскувалася на стіл. Він послав на поміч другу руку і завів тренуваним, але вже деренчливим голосом:

— Хай вам бог помагає у домі, в дорозі і в далеких краях і чаду вашому. Хай вас бог повстрічає, своєю силою помагає, святою порфірою вкриває...

Дідок обіруч підніс склянку до рота; горілка текла в куточки вуст, скрапувала з бороди. Він поставив недопиту склянку, опустил голову, обіпершись зморшкуватим чолом на край склянки, і заплакав. Він плакав не по-дорозьому — скупко, а нюняв безпомічно, жалісливо, протяжно, наче дитина; то був і не плач, а голосіння без слів над безповоротно загубленим життям зрадці, перевертня, тепер — перекотицоля, голосіння, підсилене чорним страхом навіть за таке нікчемне, уже нікому в світі не потрібне життя. То було голосіння і над ним, Степаном. Шуляк підвівся, позадкував до дверей. Той плач різав його без ножа. Підкопував під корінь, виносив йому вирок. Кричав у вічі правду. Не залишав жодної надії, окрім — смерті.

— Гряде царствіе небесне, але ми з тобою там не будемо, бо нас викреслено з книги життя...

Шуляк хряснув дверима. Надворі була ніч, як вугіль. Викреслено з книги життя... Проклятий дід, страшнішого ніхто йому ще не казав. Буде нове життя, буде, але між людьми, які житимуть, і ним, Степаном Конюшем, — ніби вогняна ріка, яку вже не перебрести. Протилежний берег ріки, освітлений ранковим сонцем завтрашнього дня, а його. Степанів, берег безповоротно відпливає в ніч. І гукай,

падай на коліна, простягай руку до тих людей — ніхто не зглянеться, ніхто не скаже — цей з нами. Бо жив неpravедно. Якби все спочатку!..

Шуляк обминув городами роздоріжжя, щоб не стрігтися з поліцаями, які вартували на вулицях, і скоро був біля хати Попочівни. Хіба не так він скрадався до неї, молодої, двадцять літ тому? Щось запекло йому біля серця, ніби давнену болячку прорвало — і вперше по довгим часі біль був живий. Усе спочатку — ніколи не пізно, сполошно, радісно билася думка, не такий уже він пропацій. Він піде по селу од хати до хати: «Товариші, простіть... Батьки рідні, простіть...» І ніч навколо розвидніє, промінчик зблисне та ляже через вогняну ріку в день завтрашній, хай тоненький промінчик, але вже можна дихати.

Він легенько, тричі стукнув у шибку і причаївся за рогом хати. Зовсім як парубком. Тільки хата тепер була інша, Галя з Данилом перебудували. Тоді, за їхніх молодих любощів, Галя спала на лаві біля вікна, і варто було лише торкнутися кісточками пальців шибки, як Галя підхоплювалася і, коли мати не гримала, виковзувала до Степана. Усе було, ніби замолоду, і на хвилину до нього повернулася колишня легкість душі й тіла. «А може, мені наснилося — і Устя, і тридцяті роки, і моє старостування, тепер прокидаюся, і зараз страшний сон розвіється, і я — житиму, і вже не так, а зовсім-зовсім інакше!» — подумалося Шуляку. Рипнули двері в сінцях, він ступив на ганок.

— Хто там?

— Я, Степан.

Трохи не вихопилося звичне, владне: «Староста!», але вчасно прикусив язика. У відповідь — довге, обезнадіююче мовчання. Нарешті:

— Чого тобі?

— Відчини, Галько, не бійся, поговорити прийшов.

Було в його голосі стільки принизливого прохання, аж здивувався, що отак старцює перед бабою, яку тиждень тому послав на смерть. Скреготнув засув. Галя стала на порозі, уся в темному, п'яма скрадувала обриси тіла, і лише обличчя світилося, наче обсипана квітом вишня уночі.

— Говори.

— Я прийшов... Може, що не так було, то прости...

Слова давалися важко, застрявали галушками в горлі, він опустив голову і замовк.

— Якби й простила — люди не простять, — тихо, він ледь розчув, сказала Поночівна. — Але і я не прощу...

Шуляк відсахнувся, ніби Галя кинула в нього не словами, а вогнем. Злість було звично затуманила мозок, але ніч за спиною, самотність і розуміння безвиході стримали його:

— Бач яка, страшніша прокурора... Я до тебе лисачком, а ти до мене — з кулачком. Не за тим пригойдався, щоб сваритися, а згадалось — і ми колись молоді були. Може, востаннє розмовляємо, часи такі... Забудь, що було між нами поганого, а згадай, що було доброго...

Поночівна насторожено мовчала, і Степан заснішив словами:

— Пам'ятаєш, літак уперше над селом. Люди в погребі лазили, хрестилися і гукали: «Змій! Змій!» А ми з тобою худобу пасли отут на циганщині, ти до мене притулилася й уся тремтиш, а я не боявся, бо уже в Києві літка бачив. Тоді я тебе вперше поцілував... А пам'ятаєш Сиса, що ти в нього робила, тобі не заплатив, і ми з парубками уночі його ворота на Вовчу гору відтарабанили. А ти під бузком на лавочці чекала мене...

— Не тебе, — сказала Поночівна, ніби пропечатала. — То був не ти.

— Як це — не я? — через силу засміявся він. — Чи, може, я — потороча?

— Може, і потороча, — згодилася Поночівна. — Того, що я чекала, ти продав, спершу Усті за гектари жирного поля та за рублені хліви, потім — німцям, вже не знаю за що... Чи не за той зашморг, під яким сьогодні красувався...

Може, вчулося Степану, а може, і справді у голосі Галі бринів сум. Він ухопився за той сум, як за руку, яку подали з берега, і вдавав, що колючки її слів не дістали до живого тіла:

— І твою душу шкребе жаль за колишнім. Я ще у рулі, Галю, міг би тебе під ніготь узять, міг би запитать, яким побитом ти повернулася звідти, звідки не вертаються. Але тільки скажи — на коліна стану, руки-ноги цілуватиму, не відштовхуй мене...

Шуляк простяг тремтячі руки, але обійняв ніч. Обличчя Поночівни віддалилося:

— Нема тобі, Степане, прощення. І не буде, не надійся. Своїх людей лихої години ти в біді залишив і руки у їхню кривцю умочив. Спам'ятався, як загриміло на сході, згадав, що й баба дівкою була. А що ж ти раніше думав?

— Мамо, хто там? — почувся з хати тривожний голос дитини.

— Нікого нема, синку, — відповіла Поночівна, відступила в сінці і зачинила двері. Боляче, ніби по живому, скреготнув засув, і Шуляк знову лишився сам. Сам на весь світ. Він матюкнувся: «Хай би хоч як назвала, а то — нікого... Ніби мене вже нема. Ніби я вже мертвий. Швидше ти здохнеш разом зі своїми пацючатами. Комендант вимете із села всіх, хто не працює на німців. Покугикаєш у дорозі, поки снігом не присипле, або у вагони — та в Німеччину...» Злість вогнем палила голову, і дощ був приємний. Як доторк нижних жіночих пальців.

Ноги самі несли через рівчак, на сусідню вуличку, до Фросини.

Степан забарабанив у вікно Фросининої хати, ніби горіло.

— Хто там?

— Я, староста!

Фросина відімкнула і стала на порозі — в самій сорочці, як мара. Шуляк згріб її і поніс у хату, ногою причинивши сінешні двері.

— Ти що, здурів?!

Він мовчки ловив Фросинині губи, не спіймав і вкусив за плече. Податлива м'якість, дразливий дух жінки, яка щойно з постелі, паморочили голову. Все зникло — і образа на німців, і страх скорої відплати за зраду, і страх смерті, і страх самотності, залишилося тільки жадібне бажання жіночого тіла. Це було забуття, якого прагнув. Фросина пручалася, дряпалась, наче кішка. Він заломив їй руки і кинув на ліжко.

— Курт приїде, я все розкажу, він тебе — на гілляку! Він тебе, паршивець, на пматочки! Він за мене втопить, як kota поганого! Пусти зараз, бо кричатиму!

Шуляк втиснув своїм тілом жінку в перину і прохрипів з холодним, нещадним сміхом:

— Ах ти ж шлюха, підстилка німецька! С... на тебе Курт хотів. Повтішався, поласував — тільки ти його бачила. А гілляка для нас обох уже виросла. Більшовики повернуться — і для мене, і для тебе вірвовки не пошкодують. Оце тільки і нашого. Кричи! Чого ж ти не кричиш!

Рвонув з Фросини коленкорову сорочку і заскрипів зубами з гострої насолоди. Йому треба було сьогодні тільки так: силоміць, гвалтом. Щоб знов відчутти свою силу, свою владу. Фросина стишилась і застогнала:

— Руки пусти, дурень, боляче!

Шуляк відпустив, готовий щомиті знову спеленати її, але Фросинині руки обвилися навколо його шиї, і вся вона ніби приліпилася до нього.

— Не кусай, як я завтра на люди з'явлюся!

— Завтра людей в селі вже не буде,— прохрипів Шуляк, злітаючи на гребінь хвилі, якої жадав і якої боявся, бо потім знову прийде тверезе похмілля.— Завтра у селі будемо тільки ми...

2

Понаказувала Галя старшеньким куреня стерегти і погребка триматися, бо тепер не знаєш, коли стрілянина зчиниться. Сама ж Телесика на одну руку, торбу із житом у другу і — в яр, до діда Лавруні. У Лавруні жорна ще дідівські, перед війною, підвипивши, хвалився, що його жорна столичний музей нібито за сто тисяч купляє, тільки він не продасть... А й згодилися лихої години, таки ж легше і справніше, бо свої, ручні, як покрутиш за погонич, зігнувшись у три погібелі, то до вчора вже й не знаєш, на якому ти світі. На господарство, у вітряк, боялася йти: там поліцаї товчуться, а ще — після вчорашньої балачки із старостою. Треба було стриматися, за шерстю погладити, діти ж у пазусі, а не могла після курорту, з якого повернулася, — язик колодою в роті.

Бігла вуличкою — ніби по вугіллю босими ногами: німці на мотоциклах нишпорять, од ріки у степ залізні баки, що понтонами звуться, везуть, по них німці через Дніпро від наших тікали. Обозних валок — як майських жуків. Тривожно було в селі, аж пошкодувала, що Сашка і Андрійка самих лишила. Різні баби балакали: евакуюватимуть людей, в Німеччину поженуть. Так чи інак, а добра ждати не доводилося, тож ляпеників хоч якихось напече, все ж буде що дітям на зуби покласти, коли горя якого.

Лавруня сидів на осонні під хатою, закушканий у ганчір'я, схожий на джмеля восени, задубілого за ніч так, що йому вже й сонечко не допоможе. Казали люди, що Лавруня навряд чи видихає старостині гостинці, щось усередині йому Шуляк одбив, але не гадала Поночівна таким діда побачити.

— А я — до вас, змолоти, — дістала півлітрову пляшку з фартуха. — І молочка козиного принесла, воно од усіх болячок помагає.

— Принесла б ти, дочко, краще молока з-під скаженої корівки, — проказав Лавруня і по тому довго кашляв.

Ніби сам себе викашлював, ніби шматки тіла його в грудях одривалися. — Душу зігріти...

— Уже та душа ледве в тілі, а все — в чарку, — зітхнула Поночівна.

— Е, дочко, як вип'ю, так наче усього світу жалко. А на похмілля...

— Не кажіть дурного, діду. Світ і без вас, і без мене буде. Хай ми вже горюємо, то хоч діти наші життя побачать.

Галя жорна в сінцях крутила, Телесик по двору за куркою накульгував, ніжка йому все ще не згиналася в коліні. Лавруня на призьбі про орла мугикав. Скоро спина колом стала, ні зігнутись, ні розігнутись, але Поночівна не дозволяла собі спочинку: поспішала, бо діти самі вдома. Але забилась пригорниця, і Галя мусила спинитися. Тут їй вчувся невиразний, як рокіт далекого літака, лемент у селі. Стривожена, вона винесла, майже торкаючись пучками землі, своє здерев'яніле тіло у двір. Хата Лавруні горбилася в долоні яру (такий наділ дала громада його батькові, коли той повернувся з війська, відслуживши двадцять п'ять років), гомін котився з ближчих вулиць по крутосхилах, як снігові вали, і внизу розсипався на порох, годі було хоч слово розчути. Стрелило, заревла корова, хтось біг вулицею, бо ковані підосви гупали по цілику, аж гуло. Вона вернулася в сіни, витрусила муку з корита в торбу. Коли знову вигулькнула в двір, стежкою по косогору до хати сходили Костюк і двоє німців. Ухопивши Телесика на руки, Поночівна стояла посеред двору як укопана. Німці були обвішані курми, ніби мисливці, що вертають з полювання. Вони одразу побачили Лаврунину зозулясту і з гелготом, присідаючи, погнали її в куток двору. Костюк опустився на колоду під тином:

— Дай, діду, води напитись. Припекло по-літньому, ма'ть, дощ буде.

— Яка ж чортяка мені тої води принесе? Після курортів у вашого дурноголового Шуляка і до криниці не виплентаю.

— Ти, діду, не лізь у пузир, а бери свої лахмани і дми на перехресну дорогу, там колону ладнають. Може, в саму Німеччину потрапиш, культури наберешся...

— Кому на своїй землі стало муляко, хай тікає в Німеччину або прямо на той світ, — одказав Лавруня. — А мені і дома добре, за шию не капає.

Обличчя Костюка стемніло:

— Вставай, стара патирчако, і теліпайся в колону, село евакуують! Бо я тобі швидко язика вкорочу, якщо більшовики не вкоротили!

— Нікуди я із свого двору не піду, хлопче. Хоч ти мене вбий! Бо тут мій пуп закопаний, тут і помру.

Німці скрутили останній Лавруниній курці голову і тепер, перегеркуючись, підходили до хати, Поночівна позадкувала повз призьбу в город:

— Ходімте-бо діду. Я поможу — на гору.

— Іди, дочко, іди,— мовив Лавруня, не підводячись із призьби, лише ціпок перебрав у руку.— Ти іди і діточок веди, а я вже своє відходив. Мені уже хоч земля клином зійде. Тільки, дівко, не давай себе од своєї грядки одірвать, у чужу чужину завезти. Чорна тьма оця перейде, Галю, а ми будемо жить...

Вона ще спромоглася, хоч губи не слухалися, сказати:

— Бувайте здорові, діду, і спасибі за жорна.

— Ходи здорова.

І одвернувся, немов збирався дрімати на сонечку і хотів, щоб йому нарешті не заважали. Один із німців лінкуватато підійшов до стріхи, пахнув запальничкою — блідий, під сонцем, вогник весело побіг по соломі. Лавруня підводився з призьби, наче піднімав на горбатій спині свою хату. Несподівано ціпок зблиснув у його руках і впав колінчатим руків'ям на голову солдата, що підпалював:

— А ти її будував од палки до палки, ти її по трісочці збирав, проклятуца твоя душа! Щоб ти вже крізь землю провалився на два аршини, як ти добро нівечиш, гітлеряка проклята.

Ні поліцай, ні солдати німецькі не чекали від ледь живого діда такої спритності і на мить отетеріли. Але наступної хвилини німець, що стояв біля Костюка, різким рухом повернув автомат і натис на гашетку.

Лавруня обліг на землю без крику, без стогону, тихо, як скошена трава.

А Поночівна рвонулася стрімголов у глибину яру, притискаючи до грудей дитину і торбу з мукою. Стежки не видивлялася, геть подряпала об шипшину й терен руки і все ждала, що залізні джмелі ввіп'ються у тіло, але автомат мовчав. Коли вибралась по косогору у вулицю та озирнулася, Лаврунина хата горіла внизу, як свічка. «Чорна тьма ця перейде, а ми, Галю, будемо жить...» — згадала слова діда і заплакала: не буде кому і очей Лавруні закрити.

Вона перебігла леваду, стежкою вдовж рівчачка дісталася свого городу, а вже городом, скрадаючись, ніби що вкрала, — до хати. Двері були замкнені зсередини — серед білого дня. Поночівна постукала у вікно. Відчинив настраханий Сашко:

— Ой, мамо, де ви так довго? Ми вже думали, що вас погнали. Приходив староста з поліцаями, двері в льох вибили, думали, ви в льоху сховалися. Казали, як повернетесь, іти всім до зборні, в колону. А як не підемо, то хату спалять.

— А поліцай рушника з ікони зняв! — сльози, як горошини, котилися по замураному личку Андрія. — Я вчепився не давати, а він мене — об лежанку.

— На Батисьву гору подалися, сказали, ще зайдуть. Поночівна згадала покійного вже діда Лавруню, хатку його у вогні — морозом обсипало: що вона з малими дітьми без свого куреня робитиме? Але ж і в зуби їм пертися — краще живими в землю. У Провалля, під кулемети, або в Німеччину — ось що таке їхня колона. Голова як дурна зробилася: що взяти, куди бігти. Проте скоро спам'яталася, приструнила себе: нема тобі, Галю, за ким пробі кричати, на пучки сівши.

— Сашко, Андрійко, хутко одягайте що є теплішого. Кролів випускайте, хай по двору бігають, бо в клітці з голоду здохнуть. А я сидора зберу — та й ноги на плечі...

Кинула у мішок торбину з мукою, дві хлібини зі скрині і кусник сала, кума дітям принесла; рукавич пшоно і рукавич маку теж прихопила, картоплі б — хоч на перший раз зварити, але куди ти її візьмеш, не сто рук, а одяжі — що на зиму приязно дивилося. Сього, того — вже й лантух. Мішок через плече в одну руку, Телесика — на другу, Андрійко за полу держиться, Сашкові наказала козу вести. Як цигани. Рушили рівчаком до Дніпра, коли назустріч з-за кущів — німецьке герготіння. Ледве встигла Галя з дітьми та козою у порослий шалиною сліпачок пірнути — німці пройшли близько, хоч здоровкайся. А з гори на гору поліцаї перегукуються. Так тяжко стало Галі: діти — не горіхи, до кишені не сховаш.

— Мамо, а тут у кручі дядько Юхим бліндаж викопав. Такий бліндаж, що бомба, як гора, впаде — не візьме. Ми у війну гралися, знайшли. То дядько до самого рівчака за нами гнався, мо' б, убив, якби догнав.

Вона вхопилася за Сашкові слова, ніби голодний за ложку. Хоч і не родичалася з батьковим братом, бо скупий

і хитрий. Баба Марійка і їй, і дітям її рідніша, аніж рідний дядько. Краще хороший сусід, ніж поганий родич. У голодну весну вони з Данилом трохи не пропали, вже ледве світу трималися. Данило жаб їв, а Галю од жаб вивертало, може, тому, що Сашка носила. Якби не дитина, не пішла б до дядька, а воно ж, бідненьке, товчеться в животі, їсти просить. Ноги — наче колоди стали, ледве вибралася на гору. Дядько ніколи бідняком не був, олійню тримав. Але тільки за колгосп оголосили — уже він і колгоспник. Ко-ней віддав, а хата як дзвін, і худоба, і хліви, і комора, і олійня — усе за ним лишилося. За конюха в бригаді приліпився, обідать — лише підводою, а у возі — зверху соломка, а під соломкою — овес чи обмішка.

Глянув він зукоса на Поночівну і до жінки: «Там у тебе лущпиння лишилося? Сипни їй у припол». Одчпного. А дядина свині картоплю ріже, кожна картоплина сліпить Галі очі, як сонце. Дядина пригорщ лущпиння їй кинула, як собаці, а тоді і каже: «Галю, я тобі хлібину принесу, а ти мені хустку віддай, що Данило колись із заробітків тобі привіз, вона ще на весіллі вашому мені приглянулася». Сказала вдома Данилові, а він: «Не віддавай весільного. Хіба вже помирати будемо». Увечері прийшла дядина з хлібиною, а Галя і дверей не відчинила: боялася, що вчує запах хліба — усе віддасть. Зелень піднялася, у колгоспі стали більше варити — якось пережили ту весну. А в сорок першому німці зі скрині весільну хустку забрали разом із рушниками та вишитими сорочками, ще материними, у фанерні труни — і посилками у дойчлянд ту-ту, тільки й бачила Галя Данилів подарунок.

— Веди, сину, до дядька, бо туточки пропадем.

Вони пішли левадою, між кущів калини та ліщиння. Сашко з козою попереду, за ним підбігцем Андрійко, Галя — в обозі, ледве ноги волочила, набігалася за день, а ще мішок руку рве, та й син уже не легенький. По той бік потічка, що цідився з бакая ранньої весни та після дощів, а тепер був сухий і струпатий, стояв у кручі дядьків нужник, високий, як куряче сідало, і без дверей. Сашко потяг козу під кручу.

— Так тобі прикортіло, що не втерпиш! — гримнула Галя.

Але Сашко уже стукав у задню стінку нужника:

— Хенде хох, дядьку, одчиняйте, це ми!...

Доцата стінка відтулилася у кручу, і з'явилося перелякане обличчя дядини:

— Чого роззіпався? Поліцаї на горі! А, і виводок тут!

Поночівна втиснулася з мішком у нужник і усім тілом навалилася на двері.

— Впускайте, тітко, нема нам куди серед білого дня діватися. Німці людей, як курей, ловлять.

— Та хіба ж ми, Галю, усім кагалом у цій норі помістимося? — малясним голосом заспівала тітка.

— А помістимось, як нему куда дітися. Якби за глитавку не вхопило, до вас би не поперла. Сашко, прив'яжи Мурку до нужника. А ти, Андрійку, збігай під кущик, щоб не просився через хвилину, і усі в схованку.

— Ти чого тут рота роззявляєш, ти чого порядки наводиш у чужому курені? — з-за тітчихих рук випірнув дядько, в широкому і низькому, наче корж, що не піднявся, картузі.— Скільки тепер злиднів шалається, хіба на всіх настачишся?! Ходіть, діти мої, стежечкою в яр.

Хотіла вже Галя плюнуть межі очі та й повернути голоблі, пропадять ви пропадом у цій норі. Аж тут стрелило у вулиці, протупотів хтось ліщинням, і знову лунко, як у порожню бочку: трах-тарах! Тут її таке зло взяло — не продихнути. Вона дітей під кулі поведе, а цей кабан у своєму сажі відлежуватиметься. Відвела плечем дядька, наче гілку акації, що чіплялась колючками: як зла була, то сили — вдесятеро.

— Не пересидимо вашого погребя, як вечора добудемо, дядьку і дядино. А що привітали так із дітьми у лиху годину — спасибі, ще й Данило — повернеться — подякує... Сашко, Андрійко — ходіть сюди!

— Хай вже і чорта того рогатого тягне, — прохрипів дядько, ніби його за горло давили. — Бо коза німців приманить, через вас і ми пропадемо ні за гріш.

Поки Сашко затягав козу, що упиралася усіма чотирма, ніби перед ворітьми різниці, Поночівна роззирнулася. Погріб був неширокий, але продовгуватий, у кручу. Галя згадала, як за рік чи два до війни балакали на кутку, що її дядько прочув про метро у Москві та й собі копає крізь Вовчу гору. Аж ось яке метро він копав. З десяток грубих колод у два ряди підпирали стелю, теж викладену попід глиняним склепінням обабочами. З боків височіли широкі лави, застелені коцами. Лише біля входу до льоху було просторише, далі від долівки до стелі громадилися мішки збіжжя, хатне начиння, постелі, вузли з одежею. «Це тут дядько перший фронт пережидав, коли Гута ловив дезертирів», — подумала Галя, сідаючи на лаву біля порога і дітей та козу прилаштовуючи поруч, щоб усі вкупі. Дядина зачинила двері, що були водночас стінкою нужни-

ка. У льохові зробилося темніше ночі. Телесик занюняв. Коза тривожно мекнула. Андрійко зітхнув, ніби дорослий, і пригорнувся до матері:

— Мамо, я хочу до сонейка...

— Нишкніть ви, бо німці виведуть на сонейко!..— прикрикнув дядько і по важкій хвилі додав: — А Данилом ти мене не лякай. Хоч ти і рідня мені, а своя душа до тіла ближча. Хай ще він вернеться, твій Данило. Не хотів тобі казати, сама наязичилася. На моїх очах твого Данила — бомбою. Може, та бомба і не списала його із світу остаточно, не знаю, там кожен себе рятував, але лежав на узбіччі білий як смерть.

Поночівні закам'яніло в грудях — не дихнути:

— Брежете, дядьку. Ви далі Вересочів не пройшли, у кущі пмигнули та під дядининою спідницею війну і пересиділи. А мій Данило воює і з перемогою повернеться!

Прокричала те в пітьму, на дядьків голос, а в самої камінь не розсмоктується. Гинули люди навколо, як мухи, а Поночівна тільки й жила надією, що її Данило повернеться з війни живий і неушкоджений. Бо любила його і тою любов'ю він був ніби заворожений од куль та напастей. Любила чи не любила, а жити без нього не могла. Бреше дядьку, таки бреше, бо як повірить вона, Галька, що немає її Данила між живими, то уже його і не буде.

— Бач, яку зміюку ми з тобою пригріли, жінко,— це дядько з глибини льоху.

— Твоя кров,— одповіла дядина десь зовсім поруч, аж ніби в лице Поночівни злом дихнула.

— У роду бувають ісключення...— мудрував дядько.— Розум — це як начинка до конфет, і в бога начинки не скільки хоч, а щоб економія. Одному ложку з верхом кине, а іншому, як от, приміром, і Галі, на самому дні.

Поночівна змовчала. Бодай ви не діждали, щоб я з вами заїдалася. Вечора добути б, а там якось владнається. Як люди, так і вона. Хіби лише в неї діти? Сашко сидів як німий і козу за вухами чухав, щоб не мекала, Телесик зігрівся біля грудей, задрімав, а Андрійко конозився:

— Ходімо відси, тут темно, я боюся...

Галі самій моторошно в цій чорній безвісті! Хоч би де скалочка сонця прозубилася. Чи ще він існує, той білий світ?

— Мамо, холодно...

Поночівна витягла з-під себе коца, закутала синові плечі.

— Митро, а кури наші де? — сплеснула руками дядина.

— Хіба ж ти не забрала?!

— А що ж ти, чортова душа, думав?

— Ти сказала — голови повідтюкуй, а забрать — не сказала. У хлівці й лежать.

— Побіжу, бо заберуть.

— Хай вони погорять, твої кури, ще наведеш чортів.

— Та щоб я їм, паразитам, своїх курей подарувала?!

День зблиснув крізь пройму дверей і знову згас. Поночівна встигла побачити, що сонце уже набрякло і хилилось до пруга.

— Мамо, хочу на вулицю!

— Потерпи, синку, нам уже тут недовго.

Дядина прибігла з повним приполом порубаних курей, застрягла в дверях і ледве просунулася в льох. Кури на кров відилася крізь фартух, скрапувала на поріг. Дядина кинула курей в куток, накрила фартухом і штовхнула двері. Але було вже пізно. Стежкою до кручі гойдався німець. Поночівна ще віддала побачила — п'яний, як чіп, і притиснулася до стіни, ніби стіна могла порятувати: «Ой, земелечко рідна, захисти, сховай, як не мене, то моїх діточок». Німець побачив стіну нужника, відхилену в кручу, схопився за черево і зареготів:

— Гут, гут! Україніш швайн!..

Зіп'явшись на сідало нужника, німець почав розтібати штани. Тут очі його зупинилися на краплинах крові:

— Партизан, пах, пах, хенде хох!

Ударом ноги він відчинив двері навстіж і зайшов до льоху. П'яні очі байдужо ковзнули по Галі, дітях, козі і важко лягли на дядька:

— Партизан!

Німець узяв дядька за помазок борідки і повів до порога. Дядько ішов, ніби повз, ноги в колінах не розгиналися, широко відкритим ротом хапав повітря, але голосу не було.

— Ой, людоньки, та що ж це робиться! — голосила дядина. — Партизана нема, ніхт, хай вони погинуть, а ми такі мирнесенькі жителі...

Німець чиркнув запальничкою, підніс до бороди дядька довгий язик вогню і показав на долівку:

— Партизан! Стріляйт!

— Та це він на кров думає! — сяйнуло Поночівні.— Покажіть йому курей!

Дядина кинулася у куток, смикнула фартух:

— Кури це, паночку, ко-ко-ко...

Побачивши курей, німець ментом погасив запальничку і відпустив дядька!

— Кура, кура! Гут, матка!

Він ніби низав курей на пальці. Галя ніколи не повірила б, що в дві руки можна взяти дев'ять тушок. Німець затискав обрубки куриних ший кісточками пальців — і руки зробились червоні від крові. Німець випірнув з льоху, похилитав стежкою до хати.

— Паночку, а мої ж курочки! — закричала було вслід йому дядина, але дядько поспіхом хряснув дверми:

— Цить, дурна, радій, що душу залишив!

Дядько зачинив двері, і в льохові знову стало могильно. Та ще дядина в кутку голосила і приказувала за курми, наче за покійником, глухим, у хустку, тогосвітним голосом:

— Курочки мої ріднесенькі — курчаточка мої дорогесенькі, чи я біля вас не ходила, чи я вас з отакусеньких не ростила, а довелося мос, патруджене, мозолями викохане, проклятому хрицеві в пельку оддати!..

Поночівна таки не витримала, шарпнула двері:

— Ходімте, дітки, бо в очах темно, скоро і в голові стемніє...

Дядько мовчав, а дядина подала з кутка голос:

— Іди, іди, потрібна ти із своїм виводком, як болячка на оці. Якби не ти, може, я про курочок раніше згадала б...

— Ти, Галю, не слухай, коли що — заходь, яюсь укупі переб'ємося, — озвався нарешті і дядько.

— Та вже ні, — зітхнула Поночівна, переводячи через сідало нужника козу. — Ножами різатимуть — не вернуса.

— Серед білого дня останнє забирають! — зойкнула дядина. — Ти коца мого куди тягнеш?

Галя зняла коца з Андрійкових плечей, кинула на поріг:

— Щоб вам уже, дядино, цією ганчіркою очі вкрило, як ви з дитини здираєте!

Сказала — і сама злякалася: таки ж наче не чужі, а рідний дядько з дядиною.

Уже смеркалося. Незатишно, бездомно шуміли вгорі акації, накрапало. Вони пересиділи в яру, а як обліг вечір, побрели до своєї хати. Думалося Галі: нишком обігрів та нагодує дітей, а ледь зазоріє, рушить в бакаї. Не шведятимуть вони ж по хатах уночі. Але щойно вийшли з шлюги на свою леваду, стислося серце Поночівни: вікна її хати витрішкуватю саяли в ніч. І в хаті баби Марійки

світилося. А в Катерини посеред двору вогнище горіло. Червонястий дим з димарів, двері навстіж, і герготання, наче на ярмарці. По городах горбаті німецькі хури темніли — обози.

— Нема, діточки мої, і туточки нам місця, — похнюпилася Галя. — Підемо в бакаї. Як уже люди, так і ми.

Все рясніше краплило з неба. Осокори гули, наче голосили. До бакаї Галя тої ночі не дійшла. Іти треба було повз короварні, а над короварнями раптом небо зайнялося і стрілянина, ніби хто у вогонь солі сипнув. Поночівна мерщій за дітей — та в тютюн. Тютюн високий, ніби в лісі, у тютюні. Галя кілька стебел зломала, вислала кубло, зверху свою фуфайку кинула:

— Отут, дітки мої, будемо піч ділити. Бо так недовго й чорту в зуби потрапити.

Лягли діти рядочком, ніби снопики. Зверху Поночівна рядном накрила. І не копозилися, лише попросили хлібця. Дала по крайчику. Аж тут таки ряса дощу посіялася з неба, та з вітром. Була у мішку в Галі клейонка, напнула ту клейонку за краї між стебел тютюну над дітьми, все ж якась стріха. А сама порожнім мішком напнулася, до кози Мурки притулилася та й пережидала лиху годину.

Різне в голову плелось. Думалось, які важкі літа випали на долю її однолітків. То се, то те, а не слава богу. Та все можна було пережити, і переживали, якби не війна. Уже наче було й добре перед війною, можна було жити — і наїлися, і в одержу сяку-таку вбилися. І в колгоспі звикли. Спершу було дивно, як це — в гурті, а тоді ідеш у ланку, як на свято. А булки які були в лавці — розовки називалися, їси і їсти хочеться. І з Данилом у неї було добре — ніколи й пальцем її не зачепив, і вип'є коли, то не так, як інші, міру знав, не вдавався сильно він у ту горілку. Та й не було як за роботою йому — все в моторі та в моторі, тижнями додому не з'являвся. І діточки — як квіточки.

І на тобі — де та проклятуща війна взялася на їхню голову. Щоб той гітлеряка в наших сльозах утопився, і всі, хто з ним. Усякого переживали, а такого не було, щоб під голим небом з дітками. Ні їсти, ні пити, ні куреня свого.

Церкву в Микуличах розтягли, як з релігією боролися. Були жінки, що й танцювали на іконах. Галя такого не схвалювала: все ж кимось воно мальовано, кимось труджено, навіщо над чибюсь працею збиткуватись. А траплялось, що й гарно мальовано на тих дошках, глянеш —

і серце завмирає, ніби в душу тобі зирнули. Дехто в сусіднє село до церкви їздив, а Поночівна у те не вдавалася і паски не святила: і без того з'їсться, було б що їсти.

А все ж у голові лежало: може, що і є, он і вчені люди різне балакають. У кожній садибі є свій господар, а в білому ж світі — як? А сьогодні останні крихти віри холодним осіннім дощем змивало. Якби був хто на небі — чи злий, чи добрий, хіба б отак збиткувався над її синками? Хай, кажуть, за гріхи людям усе горе, воно — люди не святі, але де ж отих гріхів настачити, коли горя — як моря? Та тільки хто-хто, а дітки її нічим не завинили, такі вродилися, що й не зобидять нічиєї дитини, і чужого не візьмуть, ще й своє oddadуть. А хіба Данило її кому зло робив? Увесь свій вік брав на пупа, та й годі. А вона — скільки живе, стільки і робить, у вісім літ уже чужу дитину гляділа.

А що як Данило з війни не вернеться, що як дядько правду казав? Подумала — і сама себе висварила: не повинна такого в голову брати, а мусить зараз за дітей боліть, щоб було Данилові до кого вертатися, тоді й смерть його не візьме, тоді повернеться. Так уже їй на віку випало, щоб тих своїх крихітулечок крізь воєнні холоди, та голоди, та вогні провести — ніби вдруге життя дарувать. Війна відгорюється, люди житимуть, і діти її — між людей. Бач, смерть людей у чотири руки косить, а комусь треба ж буде по війні землю нашу порати і квітчати.

Одежа намокла, студено липла до тіла, тільки й тепла, що від кози. Галя втроє складалася і тулилася до козиного боку. Тільки б не захворіти, хворіти вона не могла — померти і то часу не вибрала. За себе вже душа не болить, переболіла, але в таку годину матері вмирають — і дітей із собою на той світ забирають. Поправила намет над синками і під дріботіння дощу по клейонці замутикала сама до себе колискову. Щоб якось заснути, бо завтра теж день буде і треба буде дітям раду давати.

Ой люлі-люлечки,
Порвалися вервечки,
Мати посукала,
Щоб дитина спала,

Спала не плакала,
Росла не боліла,
Голівка не шуміла,
Вушка не колело,
Щоб було здорове...

Ранком прокинулася Поночівна ледь на світ благословилося, розбудила синів, і побрели вони — мати, діти і коза Мурка — у бакаї до людей.

3

Удосвіта загухало, зататакало десь під Вересочами. Німці сполошилися, вискакували з хат у чім були. Вили у багні машини, тривожно іржали коні. Край села горіла короварня, кидаючи довкруг червонясті відблиски.

— Ну, Степане, дождалися ми з тобою: після кислого — гіркого! — Староста із Орловщини одягався без поспіху, як одягаються в далеку дорогу. — Чортові більшовики і тут через Дніпро перескочили, тепер тікай і не озирайся. Спасибі цьому дому, побіг мерщій к другому. За харчі та притулок кожух новий тобі залишаю, а ти дай мені оту гниленьку ватяночку, що в стайні висить...

Ватяночка була справді — латка перед латкою товпиться. Староста у неї вбравсь, мотузком підперезався, клунок за спину кинув, старець старцем:

— Ну, Степане, у пеклі стрінемось, жди мене, а я теж у казани із смолою зазіратиму, може, ти — раніше... А за Лізою дивися — не рідня вона тобі.

І зник у ранкових присмерках, ніби в осіннє болото провалився.

Шуляк напоїв кобилу. З усього товару лише ця кобила у нього зосталася. Корову віддав німцям, коли комендант притис за м'ясо, а худоби в селі не лишилося (після стояння під зашморгом і останню сорочку зняв би, тільки б душу залишили), свиней порізав, курей солдати вистріляли. Коли ішов до криниці, відра дзень-дзень-дзень: руки тремтіли. Розумів давно, що треба тікати, і якнайшвидше. Хоч у саму Німеччину, хоч за Німеччину, хоч на край світу, аби далі від людей, яким за роки окупації упікся. Страшно було не суду і не вироку: до стінки поставлять, клац — і нема, ніби кісточку рахівниці перекинули з одного краю на інший, хіба він сам мало людей на смерть відправив? Страшно було зашморгу з людських облич, людських очей страшно — що він їм відповість, як виправдається? Хотілося тоді, у сорок першому, щоб раз — і в дамках, над усіма. А потім уже зупинитися не міг, та й дороги назад не було, та й німці хапали за горло: або свою голову підставляй, або чужими гатку гати. Своєї наче жалко. Тоді думалося: не так — утечу з тими, кому служу, у Німеччину чи й далі. Ніби у Звеничів чи Вер-

сочі... А тепер і вдома страшно, і тікати страшно у чужу чужину.

Шуляк зайшов до спальні. Ліза лежала в ліжку, звично одвернувшись до стіни, ніби відгороджувала від чоловіка своїм розповнілим тілом крихітний закуток, що тільки й належав їй у цьому просторому домі. Стримавши роздратування, він м'яко сказав:

— Треба їхати, Лізо. Зовсім близько їримить, а більшовики за шкірки візьмуть — ні мене не помилують, ні тебе.

Ліза мовчала, як стіна.

— Не прикидайся, чую, що не спиш...

Ніби читав її думки: «Тебе таки не помилують, а мене не зачеплять». — «А таки не зачеплять, кому потрібна баба, та ще черевата?» — подумав заздро. Ніби земля навпіл розкололася і він із своєю половиною летить у безодню, а дружина лишалася на половині земної кулі, де тривало життя. І він перетягав її силоміць до себе — щоб разом у безодню.

— Як же я можу їхати, Степане Савичу, отака? Розсиплюся в дорозі...

— А чого ждати?

— Так, може, розроджуся скоро.

— Їдьмо, Лізонько. Пожалій мою голову... — Він поклав долоню на плече дружини. Ліза здригнулася, повернула до Степана лице. В її очах не було нічого, крім ненависті й відрази:

— Підстилку німецьку гладь, що ночами до неї бігавш! Пожалій його... А ти мене пожалів, як під себе на очкурі тяг?! З живої кров мою випив! Та краще б я у Німеччині пропала, аніж із тобою зав'язала собі світ, іуда паршивий!

Шуляк вискочив із спальні, наче з полум'я. Останні слова Лізині різали і пекли ножами коло серця. На ганку спробував себе утішити: «Якщо ревнує до Фросини — то ще не байдужий їй. А баба дурна — як чоловік пригорне, то й усі обиди забуде...» Була й полегкість, що не треба притьма ладнатися в дорогу, їхати світ за очі. А може, ще якось і обійдеться — надія висіла на павутинці, тонкій-тонкій, а все ж не обривалася. Під Вересочами ніби стихло, тільки час від часу лелекали німецькі кулемети. Обманював себе, що давно накивав би п'ятами, якби не Ліза. Не тільки Ліза його тримала, а й сам не знав, що.

Невдовзі бій поблизу Вересочів знову спалахнув, ніби вогнище, в яке линули бензину, і гримів до вечора. Вєсь

день через Микуличі поспішали німецькі солдати. Назавтра приїхали у млин вересоцькі поліцаї і розповіли Шуляку, що сталося. Через Дніпро на човнах переправилися радянські підрозділи, уночі ввірвалися в німецькі окопи і зайняли Гостру гору. Було їх небагато, але німці злякалися, що під Вересочами форсуватимуть ріку основні сили більшовиків, підтягли війська і весь день штурмували Гостру гору. Багато радянських загинуло, але й німців на схилі гори — як помідорів. Хто залишився живий з радянського загону, вночі повернулися за Дніпро плавом. Серед загиблих — один у цивільному, чи не партизан, з місцевих, за провідника, мабуть, був, німці наказали дізнатися хто і розшукати родичів. Поліцаї твердили що ніби — Маркіян Гута.

Шуляк поїхав у Вересочі. Йому страх як хотілося побачити мертвого Гуту — отоді вже і сам помирав би веселіше. З Маркіяном колись разом наймитували. Гута був з приютських, узяв один сільський корову пасти, тоді за них приют і гроші платив. А потім гроші урвалися, та й свої пастихи попідростали — віддав у найми. Степан мав батька з матір'ю, але після нього ще троє підростало на латку косогору Конюшів, де так родило, що колосок до колоска гуком гукав. Укупі наймитували, навіть до Галі один час разом підходжували, а стежки з наймів різні обрали. Гута до комсомолу тулився, аж у Звеничів щотижня бігав, одного вечора трохи не підстрелили на містку, потім у Микуличах комсомолію організував, із таких, як сам, голодранців. Гляди, вже й на курси рільників послали, уже в соз агітує, уже й папка під рукою. Незчужся Шуляк, як з його товариша по наймах голова колгоспу зробився.

Степан змалку мріяв вибитися у вищенькі та багатенькі. А як виб'єшся, коли нова влада усіх під одну гребінку стригла. Надіявся, ждав: ось-ось повернеться політика, бо ніколи не буде, щоб усім порівну, комусь та менше перепеде, а комусь більше захочеться. Ще думав: папка під рукою — це тимчасовість, сьогодні вона є, завтра — забрали, а земля якщо твоя — таки твоя, хоч із сіллю їж її, ніхто не відніме, не має такого права відняти. І клюнув на земельку Устини. А воно як круто повернуло, тільки не в той бік, куди хотілося: все, що за Устею взяв Степан, у спільний колгоспівський казан пішло, як у воду, тільки булькнуло. І вийшло, що Гутине зверху, бо козирного туза витяг, а Степан — просту шістку, навіть не козирну. А міг би теж — угору та вгору, як хміль, досі голова наморочіє від думок тих, час такий був: якщо в течію потрапиш —

лиш ногами воруши, само нестиме. А він, як баран, чотирма вперся, далі свого носа не побачив. І зненавидів свого колишнього товариша, як ворога кривного. У серпні сорок першого, коли Гута ловив дезертирів, Степан лежав у печі запаханої Устиної хатини і подумки, поклавши палець на гашетку гвинтівки, кликав його: «Підійди, заглянь, Маркіяне, свого життя не пожалю, а так шарахну, що й мозок твій хвалений по городах розсіється та бур'яном зійде...» Він і Гутиху, як старостою став, не уколошків, бо надіявся: рано чи пізно, а заявиться Маркіян до сім'ї, тут йому й кінець. А Гутиха в останній мент вислизнула, як риба з ятера, вибачити собі не може.

Убитий був не Гута, хоч і схожий з обличчя на Маркіяна. Він лежав під типом, біля вересоцької зборні, у суконних штанях-галіфе, вже без чобіт, у старому піджачку, червоно поквечаному на грудях. Рукава піджака були короткі, з них стриміли патирчаки білих, ніби виточених з дерева, рук. По щоках мертвого повзали мурахи. Смерть була відразна, нічого доброго у смерті Степан не бачив. «Доборовся за рідну землю...— Шуляк стулив неслухняні губи у посмішку. — Тепер житимеш вічно у рідній земельці, рідленьку черву годуватимеш...»

І раптом відчув, що потайки заздрить загиблomu партизанові. Німці, звичайно, закопають де прийдеться, але повернуться червоні в село, повернуться люди і переховують його та загиблих червоноармійців у братську могилу, в центрі Вересочів над Дніпром, пам'ятник вимурують, призвища — золотою фарбою, а може, і карточки наліплять. А йому, Конюшу, і на звичайному сільському кладовищі місця не буде, ворони та собаки кістки розтягнуть. Господи, та це ж яке щастя — воювати за свою землю і загинути, знаючи, що лежатимеш вічно в своїй землі і ніхто твоїх кісток не потривожить! А цей, довготелесий, в галіфе, можливо, і не знав, не цінував цього. За віщо йому така доля, чим особливим заслужив її? Чи долі там, на небі, із заплющеними очима вибирають, яка кому трапиться? Шуляк сплюнув під ноги: мертвому живий заздрить! І скочив у сідло.

Колона критих брезентом німецьких машин наздогнала Шуляка, який щойно вибрався за крайні вересоцькі хати. Степан з'їхав на узбіччя. Брязкотіли залізом ланцюги на колесах, машини владно і вневнено підминали болото, з-під брезенту тьмяно блискали каски і автомати, у хвості колони гуркотіли три танкетки. «А може, ще й одіб'ються, — подумав Шуляк, радо хапаючись за соломинку на-

дії.— Ось яку силищу кинули на гуртик відчайдух. І все, що зі мною тепер діється,— лише переляк, задля науки, щоб цінував належно своє везіння...»

Він не почув і не побачив літаків, а ніби шкурою відчув. Ніби не насправді було з ним, а снилося: сон був страшний, звідусіль дивилася смерть, він неспроможний був ворухнути жодним м'язом. Німці стрибали з машин і розбігалися по узбіччях, де до війни росли верби, а тепер темніли пні. Танкетки вивертали в поле. Кобилка дрібно тремтіла під Степаном. Нарешті він побачив літаки, зовсім низько, вони розверталися над полем і цілили на шлях. Ковзнув із сідла у багно, ніби в перину; кобила зникла десь за переярком, як не було її. Шуляк, втиснувшись у колію, повну брудної води, чув лише ревісько літаків, що наростало. Степанові здавалося, ніби з нього живого здирають шкіру або ведуть уздовж хребта розпеченою праскою. Тіло ніби жило осібно від його свідомості і знало один-єдиний рух: загрибати в болото, у розкислу осінню землю. «Господи, якщо ти є, од цієї хвилини вірую в тебе — тільки дай жити, дай жити! Це мені за те, що мертвому позаздрив. Краще живим черв'яком бути, ніж мертвим орлом, — шептав гарячково, з усіх сил пригадуючи молитву, яку проголошував староста із Орловщини, а не пригадувалася, голова була порожня, як бубон.— Господи, дорогий мій спасителю, і ти, святий Миколай-угодник і чудотворець, помилуйте і порятуйте мене...»

На шляху загриміло, у Шуляка сипонуло мокрою землею, а потім літаки понеслися над самісінькою його головою, і в сусідню колію зацьвохкали кулі. «Господи, та коли б залишитися живим — тільки мене тут і бачили! — присягався Шуляк.— Плював я з високої гори на ці глинища. Батьківщина людини там, де їй ситно і тепло і де в неї не ціляться з кулеметів...» Він примусив себе підвести голову. Літаки, висвічуючи червоними зорями, заходили на нову атаку. Тоді Степан підхопився і побіг по стернищу у видолок, не чуючи під собою ніг, нічого не бачачи і не пам'ятаючи, аж поки не шурхнув у виритий водою бакай.

Недавній страх виморозив нутро, всередині було мертво і не відтавало. Шулякові здавалося, що це не він верхи в'їжджає в село, а тіло його везуть у труні, осіння дорога струната, у мерзлому грудді, і воно мертвим кавалком б'ється об дошки. З усього, що міг пригадати, лише спогад про пухкі короваї Фросяних грудей примушував кров

розганяти холод смерті, яка так близько від нього пронеслася. Степан сіпнув за вуздечку, і кінь звернув у вуличку, що вела до Фросиного двору. Навіть із Лізою у нього ніколи так не було, хоч та й молодша. Ліза завжди була покірна, як земля під плугом, і тільки. Фросина перші вечори ще показувала норів, але скоро вже й сама очікувала на Степана, бо сердилася, коли припізнявся. І ніби сто чортів вселилося в неї: знесилювала Степана і глузувала, коли вже не мав сили ходити в борозні...

Фросина жила, ніби перед кінцем світу, коли вже нічого нема попереду і нічого не потрібно. Він так не міг, бо мав ще зачіпку в цьому світі: син, якого народить Ліза. У Фросини дітей не було і навряд чи будуть коли; якого тільки зілля не пила ці два роки, поки наїздив лейтенант Курт, тягались тягалася, а родити від німця боялась.

Щоночі в селі щось горіло: то хати, то короварні, то вітряк на Вовчій горі. Коли горів млин, ніч була вітряна, і віддала здавалося, що хтось кличе на поміч, розмахуючи вогняними руками. Колись, щойно одружившись, Степан подумував купити той млин. А потім трохи мельникував у нім, уже від колгоспу. Тоді непогано підлатався, бо молов тихцем, з половини, тим, хто не хотів усупільнюватися. Підходжували до нього і жіночки, жінок Шуляк ніколи не цурався, та й вони його увагою не обходили. Та скоро жирний шматок застряв у горлі, пішов по селу поголос про Степанів гешефт, запахло тюрмою, і Шуляк подав на правління заяву. Тепер вітряк горів. Там і його дні та ночі горіли, але ніщо не прозублювалося в душі, ніби давно вмерло. Він сам себе хоронив по частинах. Минуле його одмирало на живому. З живого лишалося Фросина і майбутній син. Відблиски вогню мерехтіли по хаті, Фросина тулилась до нього, ніби тонула, а обличчя було в сльозах. Шуляк провів долонею по її мокрих щоках:

— Ти що?

— Ми з тобою як двоє вовків у клітці спарувалися...

Він мовчки виматюкався і став одягатись. Але Фросина вчепилася обома руками і не відпускала:

— Не йди, я боюся сама. Село — як пустеля, ніде ані людиночки, самі німці та поліцаї.

— Тобі людей дуже треба? Скучила? Почекай, вони ще тобі спідницю на голові зав'яжуть.

Сказав і пожалкував, що сказав, але було вже пізно. Фросина ніби німа зробилася, ніби вмерла. Шуляк пішов, не добившись од неї ні слова. А сьогодні знову спішив до Фросини, ніби з морозу до грубки.

Він одчинив ворота, завів у двір коня: Фросинина вулиця проглядалася з їхньої гори, навіщо зайвий раз мозолити Лізіні очі. Ніхто не одхилив, як звичайно, край білих ситцевих занавісок, ніхто не виходив на ганок. Він смикнув за шворку клямки і штовхнув двері коліном; хатні двері були відчинені навстіж, і з хати вийнуло холодом — сьогодні не топили. Крізь більма занавісок осінній день ледве цідився, але Степан одразу побачив на столі прихилену до пляшки з-під німецького одеколону обкладнику учнівського зошита. Він рвонув занавіску з вікна. На обкладинці було розгонисто написано хімічним олівцем: «Не жди мене і не шукай, я пішла до людей».

Шуляк опустився на лаву. Тіло, закрижавіле всередині, бралось скоринкою з криги і зовні. Ламаючи ту крижану труну, Степан підхопився. В очах було темно од люті і відчаю. Він намацав на стіні рамку з фотографіями, рвонув з гвіздка і кинув на підлогу. Брязнуло, розсипалося на скалки скло. Степан узявся обіруч за ніжки збитого з грубих дощок стільця і вдарив ним по рамі вікна. Рама переломилась і вхлюпла в сіре, хмаристе небо, а шибки скляним градом висипалися на призьбу. Побивши вікна, він заходився молотити мисник, а потім гухав стільцем по комину, поки в руці не залишився самий уламок ніжки. Він роззирнувся по хаті, пошпурив дерев'ячку на покуть і вискочив у двір.

Шарпанина із стільцем зігріла, і він знову почувався живим. «...А що, і поїду, — мовив сам до себе, голосно, щоб почути хоч власний голос у моторошній тиші обезлюдненого села. — Скажу їм — мене настановили, змусили, я не добровільно. Комусь треба було. Не я — то інший був би ще гірший, звідки ви знаєте? Та якби не я, може б, цих Микуличів давно і сліду на землі не лишилося. Хіба мало сіл німці спалили дощенту? А я порядок підтримував — і село зберіг. Я з першого дня на сході біля зборні їм сказав: німця не чіпайте, бо хоч один хто підніме на німців руку, усі загинемо. Та й хто у тих ярах ховається? Самі баби та жінки, що з колони втекли. Чи мені їх боятися? Фросину за коси до сідла прив'яжу і полем волочитиму».

Він майже вірив у те, що говорив. Звів коня городом до рівчака і поїхав левадами у бік колгоспного саду. За садом починалася гряда вигорілих спекотного літа пагорбів, потім стрічка рівного поля. По краю поля зміївся найглибший біля Микуличів бакай — Глибоким його і звали. Поле минулої весни засадили картоплею. Хоч як лютився Степан, викопати її не встигли, кожен свою хапав. Тепер

їхав по картоплищу — коню було по коліна брудно-рудого бур'яну, де-не-де прозірало з-поміж нього бадиління картоплі. Над бакаєм паслася коза, біля копички трави (хтось укосив отави і не встиг забрати) гралися діти. У видолку голіруч рили картоплю троє жінок. Було ще далеко, Степан не розрізняв облич, лише темні постаті у куфайках. Раптом біля копички свиснули, хлопчики зникли, ніби провалилися крізь землю, жінки розігнулись і теж побігли в бакаї, коза крутила головою, впиралася ногами, але, мабуть, за вірвочку добре сіпнули, і вона теж зникла, ніби зі сцени лялькового театру.

Тепер Глибокий видавався на перший погляд безлюдним, жодна голова не бовваніла над трав'янистою брівкою, але Степан відчував, як десятки неприязних очей, ніби кулі, прошизують його. «Стрілятимуть — упаду в бур'ян і все одно повзтиму до них, — забарабанила в голову, ніби дятел у дерево, думка. — Більше нема куди мені. Упаду на коліна: люди добрі, батьки рідні, простіть... Але ж не простять, не помилують. Жінки руками, отими, що картоплю рили, задушать...» Він уявив жіночі пальці у вогкїм, холоднім чорноземі: «І зіпнути не дадуть. Їх багато, а я — один. Їх так багато, що коли усі на тебе дивляться і їх не видно, а ти — на рівному, наче диктова ціль на стрільбищі, — нема як дихати. А може, у Глибокому хтось із партизанів чи її солдати більшовицькі, хіба їм довго уночі через Дніпро — і рівчакми у тил, може, сам Маркіян Гута. І в тебе вже ціляться, у голову, підпускають ближче, щоб папевно, щоб не привів німців. Гута не промахнеться...»

У голові Степану шпигнуло, ніби туди уже увійшла партизанська куля. Не володіючи гаразд собою, він смикнув за вуздечку, припав до гриви і, щосили пришпорюючи коня, помчав назад, до колгоспного саду. І поки скакав по рівному, тисячі смертельних джмелів уявно впивалися йому в спину, і він тисячу разів помирав. І тільки по той бік пагорбів прийшов до тям. Чорт з нею, з тою підстелюхою. А дороги до людей йому не було і не буде. Він правильно рішив: треба збирати лахи і тікати не оглядаючись. Що він справді — навічно припнутий до оцих ось гнилиць та голомозих шпилів? Він не такий ще старий, і сила в тілі є. Не пропаде, хоч би куди доля закинула. Хай більшовики і виженуть німця, але в Європу їм ходу не дадуть. Трохи золота припас, купить десь там шмат землі і чотири стіни, і Ліза до роботи беручка, син підросте. А земля, на якій родився, як одежа, з одної виростають

або зношують — вбираються в іншу. Було б хоч що добре, земля була б як земля, а то — кручі самі, чорт ногу зламає, та полин.

Шуляк погнав коня в село.

Село мертвіло. З дерев сіялося останнє листя, а хати стояли, як пні, на голощокх подвір'ях — горожі давно розібрали на паливо, ще в морозні окупаційні зими, а що не згоріло — допалили у польових кухнях німці. Навіть сорок, які об ту пору прикочовують до людських осель, не було видко. Не лишилося в селі ні псів, ані котів, — псів давно вистріляли поліцаї з наказу його, Шуляка, бо такий наказ прийшов з районної управи; коти ж передохли з голоду, а може, здичавили та й собі помандрували у яр. Відколи німці вигнали людей із Микуличів, хати, залишені напризволяще, вочевидь старіли й хиріли. Тріскалася, обсипалася зі стін, посічених дощами, глина; крізь розчухрані вітрами стріхи світили ребра лат; шибки лишилися де-не-де: або вибиті, або вийняті; димарі вищерблювалися, призьби обвалювалися, у багатьох хатах не було дверей — німці забрали в окопи, готували зимові квартири. То там, то сям чорніли попелища з постаментами коминів посередині, наче пам'ятниками загиблим хатам.

Шуляк спіймав себе на думці, що йому радісно низати ознаки скорої смерті села. Коли вже не судилося йому і дітям його тут жити, тут панувати, то хай воно хоч крізь землю провалиться, хай на його місці буде болото з жабами, вужами й гадюками, щоб і нога нічия тут не ступила ніколи; хай воно все візьметься вогнем і хай земля так вигорить, щоб тисячі літ на цім місці навіть трава не росла...

Ненависті його не було дна.

Так і мусило статися: без нього, Степана Конюша, життя Микуличам нема. Ще викорчувати отих, що позалазили в яри, хати ж попалити всі до одної, і танками, танками, а німці без цього не відступлять, такий у них наказ є — голу землю залишати, і не буде вже ніколи Микуличів, а буде пустирище, поросле дерезою й терном. Як не йому, Шуляку, то й нікому. Якщо хто з микуличан і випірне з виру війни, приб'ється назад, то шукатиме притулку десь-інде. Через покоління і назва села зітреться з людської пам'яті. І тільки — шалина, в якій ночами лисиці справлятимуть голосні панахиди в його, Степана Конюша, пам'ять...

Удома він насипав кобилі відбірного, зерно в зерно, вівса, хай їсть донесхочу, бо в дорозі усяк доведеться, і

пішов до комори. У коморі затишно і сито пахло воском, борошном та старим салом. Степан здавна полюбляв ці запахи. Коли служив у хазяїна, радий був шматкові хліба, а з комори, порога якої наймити і переступити не дозволялося, такою смакотою пахло! Тоді, в його голодних мріях, уявлялася Степану отака повна чаша, і він, Конюш, цієї чаші — господар. Що ж, здійснилося, тільки ціну завелику довелося заплатити, страшну ціну...

Та й не заплатив ще сповна. Мусить далі платити. А вже й нема за віщо, як прийшло, так і пішло, і, напевно, ніколи не повернеться. Відколи село стало прифронтове, німці не вибувають: старосто, шукай, старосто, давай. Одному млеко, другому яйка, третьому — мед, качан вам у горло! А не знайдеш, не заткнеш пельку — пультне, а що йому, питатиме хто, навіщо якогось там туземця забив? Залишить під тином, як погану собаку, не буде кому і землею прикидати. Як не стало звідки брати, брав у власній коморі, поки було що, а давав: життя власне дорожче, аніж шматок сала. Самому комендантові скільки переносив, намацав Степан його слабину: смачно попоїсти любив комендант, на польову кухню зизо дивився.

Голими кутками світила комора. Що залишилось, завтра візьме на підводу, хай німці повітрячко нюхають. Розгріб жито на дні засіка, під зерном — горщик з медом. Його Степан беріг для такого ось, як сьогодні, випадку.

Переступивши поріг колишньої зборні, голомозий Шуляк втратив у рості: голову втяг у плечі, а плечі опустив, ніби краї коромисла. До грудей тулив загорнений у рушник горщик з медом. Коли виходив із зборні, кланявся до самого порога. Горщик меду лишився на столі коменданта, зате в півній Степановій долоні лежала перепустка — сказав, що мусить одвезти до лікарні, у Листвен, дружину, яка ось-ось родитиме і почувається дуже зле. Навряд чи скучатиме комендант за Шуляком, а за його коморою скучатиме. Відіб'є замки, зайде в комору, шукаючи маслів та медів, а там хіба що велика купа лайна — дяка за зашморг.

Шуляк мстиво посміхнувся і востаннє, уже з порога, уклонився комендантові. Комендант не завважив ні посміху, ні поклону: вони з начальником польової жандармерії і перекладачем стурбовано джеркотіли, схилившись над картою. «Ну, нагнав я страху, — подумав Степан, щільно зачиняючи двері. — Тепер до ранку не спатимуть». Він ненавидів уже і німців, і більшовиків, він усіх продав би і в роздріб, і купно, аби лише хто пообіцяв сите існу-

вання до старості й смерті в його новім домі. Але ніхто цього не пообіцяє, і хай всі летять у тартари. Разом із Фроською, якій забаглося до людей...

Де ті її люди завтра чи позавтра опиняться і вона з ними? Він розповів комендантові, що знав, що бачив, ну, трохи додав од себе — ніби стріляли по ньому з Глибокого, ніби партизани з бакаї гуртуються, щоб ударити з тилу. А хіба не могли по ньому стріляти? Вони усі там його ненавидять, завжди ненавиділи, тепер на їхнє повернуло — не приховують ненависті, очима стріляють. Поки що очима, а хіба те буде, коли більшовики повернуться? «Товариші, простіть, батьки рідні, простіть...» — «Хай тебе чорти рогаті прощають...» Тьху!.. Лише попадися їм у руки — на стожечки розірвуть, наче коленкорового. Хай тепер рве їх усіх лиха година — німці бакаї оточать і дихнути не дадуть.

Надворі дощило, але він до самої хати ішов без картуза. У голові ніби стонадцять свічок горіли і мозок пекли: холодні краплі осіннього дощу трохи рятували.

У світлиці жорстко мовив до Лізи:

— До ранку щоб зібралася!

— Куди?

— Або зі мною, або на той світ. Живу тебе я тут не залишу.

И грюкнув дверима.

Виїхали удосвіта. Ледь мжичило, але за ніч налило добре, у низинах колеса по осі полоскалися в рідкій грязюці. Ліза лежала під брезентом, на вузлах з одежею, — Степан звечора що кращеньке подіставав зі скрині. На задку воза горбатіли мішок муки, дїжечка сала, просо та гречана крупа — харчі на перші тижні.

— Ми запаслися, наче Ной, коли рятувався на своєму ковчезі від потопу, — голосно мовив Шуляк. — Сорок днів і ночей, поки спаде повінь, можна перебути, не ступаючи на землю.

Проте Ліза мовчала, і Степан невесело подумав: «Тільки ж повінь, од якої тікаємо, навряд чи спаде коли...» Вони минали останні хати. Село мертве, села вже нема: копички старої, зотлілої соломи, і тільки. Жалкувать не було за чим. Степан плюнув собі під ноги і розтер: отак буде і з цими куренями, розступися, сира земля, і ковтни їх, щоб і сліду не лишилося.

Коли добре розвидніло, він звернув на полівку, що вела до Пручаїв, і далі — в степ. У Листвені їх ніхто не ждав, і їхати в Листвен — самому собі яму копати. Тільки-но

червоні візьмуть Київ, на завтра будуть у Листвені. Головне зараз — проскочити якомога далі на захід, поки німці у паніці не кинулися від Дніпра. Тоді не пройдеш, не пройдеш.

Полівка була не вкочена, віз підтанцьовував і хилитався, Ліза все голосніше стогнала. Степан одкинув край брезенту:

— Ну, чого тобі?

— Розгрусить мене ця проклята дорога. За віщо мені таке горенько? На муки повіз, о-о-о-о!..

Лізіне обличчя було біле, очі на лоба викочувалися. Степан, ладнаючи попасти колісьми в колію, хльоснув віжками по коневі. Ниточка, яка з'єднувала його із життям живих, туго напнулася. Порветься вона — тоді навіки сам. Якщо загине дитина, Лізи він біля себе не втримає, та й навіщо йому тоді Ліза, староста із Орловщини мав рацію: чужа чужина йому Ліза. Силоміць її взяв, у глухий кут загнавши, а жінки цього не люблять. І не прощають ніколи.

Ліза закричала так, ніби уся виверталася з тим криком. Багато набачився на своїм віку Шуляк, нікого і нічого не жалів, а тут ніби його самого нестерпний біль поймав. Кінь ледве волікся по в'язкому суглинку, і Шуляк, зачепивши віжки за полудрабки, вперся у задок воза та майже поніс його, аж спиці коліс захлюпали в калюжах, ніби весла. До Пручав було верст десять отакого багна, якщо повернути на Листвен — ще більше, а назад, у Микуличі, — так більше половини дороги проїхали вже, та й що Микуличі... І він дріботів у підпряжці, шпортався в баюрах, набираючи через халяви брудної холодної води, а зверху моросило все густіше, і обрій наблизився, неначе небо на віки вічні вгрузло у розмоклу землю.

Ліза кричала криком, проклинаючи годину, коли народилася, і день, коли погодилася з ним, Шуляком, жити, коли зачала от нього дитину. Проклинала Степана, і дорогу, і небо, і весь білий світ. А Конюш, зіщулившись, волік разом із конем воза, поправляючи тремтячими пальцями брезент, який Ліза жмакала і кусала. І чи не уперше в житті чужий біль болів йому, і хвилинами, коли Ліза захлиналася криком, Степанові здавалося, що його розпилюють вздовж тупою залізною пилою.

Коли під'їздили до Пручаїв, назустріч із села визміїлася колона піших і кінних німців. Були вони стомлені, забрьохані, злі, мабуть, давно місили болото, по якому не пройде жодна машина. Шуляк поспіхом звернув на

узбіччя. Тут було ще в'язкіше, земля налипала на колеса, і здавалося, що колеса гумові. Одні німці співчутливо хитали головами на стогін Лізи, інші реготали, ляпали себе по стегнах і показували пальцями в бік Степана. Шуляк криво посміхався, бурмотів вибачливо:

— Ех, панове, діти однаково родяться, що у вас, що у нас...

У крайню пручаївську хату він убіг, ніби сповіщав про кінець світу:

— Повитуха у селі є? Баба родить!

Двоє діток, як двоє соняшникових пасинків, налякано зиркали на Шуляка з рук матері.

— Їдьте по цілику, попід селом, аж як на Сиволож завертати. Там хутірець буде, і теж крайня хата, криниця у дворі.

— Звать як?! — уже з порога запитав.

— Баба Параска, Телениха по-вуличному.

Він знову поволік воза, трохи не чіпляв голоблями об причілки хат, щоб скоротити дорогу, щоб швидше. Хутірець, в одну коротку вуличку, сам перетяв йому шлях. Біля хати з криницею Степан круто звернув у двір, під самий ганок. Ліза стихла, уже й не знав, чи жива ще. Поки вивертав, на ганок вийшла висока, худа баба у полотняних, фарбованих бузиною кофті і спідниці.

— Я — микулицький староста! Поможете моїй бабі — озолочу.

— Хай тобі німці і помагають, коли ти таке високе цабе, а мені твоя роззолота вже не в голові.

Аж рука зачесалася Степанові, іншим би разом ущепив, щоб довіку зубів не зібрала, але зараз її було зверху, мусив змовчати.

— Жінка родить, не я, їй допоможіть.

— Жінці поможу, — спокійно відповіла повитуха, ніби й не помітила ледь стримуваної люті несподіваного гостя. — Дитя на світ родиться чистим і під батькові гріхи плечей не підставляє...

Шуляк знову стрепенувся, але баба Телениха уже відгорнула брезент і поклала руку на живіт Лізи. Удвох вони занесли її до хати, поклали на піл. Поки Шуляк вносив вузли з одежею та збіжжям (зупинилися, з усього видно було, надовго) Телениха роздягла Лізу і підпалила в печі.

— Поможі мені оцю чавуняку підняти на припічок і ходи собі гулять, — владно сказала баба. Шуляк скорився. Ліза знову застогнала. Степан обережно причинив двері, хатні й сінешні, став під стріху. Дощ припустився,

ніби тільки й ждав, коли вони з Лізою притуляться на цьому хуторі! Ліза в хаті закричала, і так страшно, як ніколи досі не кричала. Степан утяг голову в плечі і заплющився. А коли крик обірвався і він розплющив очі, троє німців з ящиками на плечах заходили в двір і підступали до його підводи. Поки Шуляк зрозумів, до чого йдеться, вони уже поклали ящики на воза і сіли самі, звисивши забагнучені ноги.

— Пан, пан, це — моя! — вереснув Шуляк, кидаючись до підводи. — Іх старостіш Микуличі. У мене довідка!

Тремтячою рукою він ліз під кожуха, до кишені, а другою хапався за полудрабок.

— Українші швайн, мольчать! — закричав німець, що взявся за віжки. Солдати були втомлені, змучені усім: дощами, бездоріжжям, війною. — Служит велика Германія! Хальт!

Підвода рушила. Повз ошелешеного Степана проплив віз, на задку лежав жужмом брезент, а під брезентом — дещо з харчів, не встиг усе занести в хату. Шуляк наздогнав воза, вхопився за віжки:

— Я староста, я теж служу великій Німеччині! Я скажитимуся коменданту!

Солдат, що тримав віжки, одвів ногу і коротким, сильним ударом вцілів Степанові в груди, під дихало. Світ погас у Степанових очах, і він осів у грязюку. Поки корчився від задухи, підвода від'їхала. Спромігшись підвести голову, Шуляк побачив лише задок воза, похмурі обличчя німців і незворушне око гвинтівки, повернуте в його бік.

І тоді крізь даленіюче торохкотіння коліс, крізь плюскіт дощу до Степана долинув із хати пронизливий крик дитини.

4

Її розбудив не холод і не голод, хоч холодна вогкість проймала наскрізь, аж тіло набрякло нею, наче ватянка під дощем, а їла востаннє — вже й забула коли.

Поночівну розбудила гостра, як ніж, думка, що її дітям сьогодні нема чого і на зуба покласти. З тою думкою спати лягала, з нею і прокинулася. Що в самої ледве душа в тілі, не боліло. Сама вона усяке переживала. Було, що й травою тижнями жила, у голодну весну. Крופиви, та щавлю, та допухів насіче у чавун, наче свиняці, та до вогню — чорт її не взяв. І хліб з акацієвого цвіту їла. І кисіль із льону. І підсмажене на сковорідці липове зерня. І ляпе-

ники з гнилої, висушеної та змолотої картоплі. Лише землі, здається, не їла. Ще й робила вік, як бджола. А діти є діти. Як думала про голодних дітей, наче гору на собі несла, така тяжкість у серці.

А баби Марійки не видно, не чути, хоч обіцяла ще потемки вернутися із села.

Сіла біля нори, викопаної в кручі, там її сини спали, і хилиталася, наче нестерпний біль приколисувала.

Чого тільки не передумала, не переплакала. Як тільки не кляла і війну, і німців, і Гітлера, і долю свою, що кинула її з малими дітками в одеї бакаї, в оце глинище. І шкода себе до плачу, бо все життя в таку хвилину суцільною мукою видається. Краще їй було б не родитися на світ божий, краще б її мати у почвах утопила, краще б її у Проваллі кулями розмалювали або снаряд, який у спину гухнув, як у полі картоплю копала, а німці з нашими через Дніпро перестрілювалися, — аніж у голодні очі дітей дивитися. Витомила, висушила її зла година, і кінця лихові не видно. Як прибилася вперше у яр, думалось: це ненадовго, це скоро минеться. Перебудемо, не пропадем біля людей, трохи не половина села по ярах, під голим небом. Над Глибоким ще копи стояли, склала куреника із снопів, снопами долівку вистелила — не у своїй хаті на черені, а все ж переждать якийсь тиждень можна. Думалося спершу — тиждень, а вже й картоплю та буряки в навколишніх полях викопали, і зерно із снопів вим'яли та між камінням перетерли, і глід та шипшину на схилах ярів дівора голодна видзьобала, а над людьми усе ще замість стріхи — латка дірявого осіннього неба, що з кожним днем набурмосується, важчає.

Бо між микуличанами і їхніми хатами — стовп на краю села із написом: «Воєнна зона. Розстріл без попередження».

Глуха Харитина ні людям, ні очам своїм не повірила: «Та чого б це я у своє село не пройшла!» Клунок на плечі — і похилиталася. Серед білого дня. Там, біля стовпа, і лежить досі, вороння над тілом роїться. Як не стало чого на зуб дітям покласти, жінки темними ночами пробиралися до своїх хат. Хто ближче до краю села живе. В кого яка картоплина прикопана, а хто ще й не викопав на грядці. І Галя все поривалася. Таки з голими руками не вернеться од своєї хати. У яру родич біля родича селився, а кого рідні не було — до сусідів тулилися. І Поночівна в одному рукаві з бабою Марійкою та Катериною Прокопчучкою гніздо звила. Баба Марійка усяк її од тої

мандрівки відговорювала: «Це ж не близький світ, не скраю живемо, а, вважай, через усе село пробиратися. А на кого діти лишаться, коли що?» Воно й правда бабина. А вчора вже зовсім було Галя збралася. Попросила бабу Марійку за синами подивитися. А баба Марійка як зятялась: «Сама збралася. Пригребла я під кічю, як ішла з хати, жбанчик муки, піду та вночі хоч коржів яких напечу, так просить душа свіжого печива...» І пішли на ніч дивлячись із старшим Катриним сином.

Уже мусила б повернутися, а нема.

Стомилася вона. Мертвий камінь — і той стомлюється, а вона — жива. «А поки жива — крутись, Галько, — сказала собі і підвелася. — Бо хоч скільки на місці сиди, нічого доброго не висидиш. І помочі ждуть нема відки — часи такі переживаємо». Як ходила по шишину та глід, примітила в Калиновім кущі долинку, де брунатів незжятий ячмінь. Ячменю було, мо', на два-три снопи. У свиріпі й осоті, вітром і дощами витолочений. Та голод і пророслій зернині всміхається. Тоді вже пізно було, темніло, а зараз — згадала.

Бігла вибалками та переярками, наче сто вовків слідом гналися: хіба одна вона така розумна, хіба лише її діти голодують? Досі, мабуть, той ячмінь із корінням вирвали. А може, весь висипався. Що ж, по зернині видзьобає, наче курка, а таки впорожні до дітей не вернеться. Туман непроглядними крутеньями котився з Дніпра по низькодолах, аж часом не було як дихати, ніби на дні, під товщею води. А потім задощило, дрібно так. Здавалося, то туман опадає — з кущів, дерев, неба. Може, ще випогодиться. Як дощить зранку, бери дранку і їдь у поле. Як дощить в обід, додому їдь. Галині чуні, що їй трохи було підсушила звечора біля вогню, знову набралися води, і скоро по пудові на кожній нозі висіло. Мати покійна розповідала колись казку про бігуна, якому до ніг каміння прив'язували, щоб не так швидко бігав, а він все одно усіх обганяв. Отак і вона. Мабуть, діти того бігуна з казки теж їсти просили.

За кущами калини, вже обламаними, лише на верхньому гіллі бовваніли червоні гребінці ягід, вона вибралася з яру. На косогорі розирнула, шукаючи незжятий ячмінь. Туман поволі, беззвучно плив, ніби снівся. Галі здавалося, що і вона пливе разом із туманом, аж у голові паморочило. Раптом шматина туману одірвалася од землі, попливла угору, так піднімається завіса на клубній сцені, і Галі відкрилася примічена нею долинка з ячменем. За десяток кроків од Поночівни рвала колоски жінка в ле-

генському піджачку і вовняній хустці, довгі краї якої перехрещувалися на грудях та оперезували поперек. Галі аж стемніло в очах, хоч криком кричи: випередили! Людина наче незнайома, мабуть, із Вересочів або Житнищ, їх теж німець із хат вигнав. І що тут скажеш — знаку на ячмені нема, не в цурку грають, що — цур моє. Нічیه воно, хто надивав, той і скубе.

— А щоб тобі, людиночко, добре було, як я теж сюди, у таку далеч, спішила! — проказала крізь сльози Галя.

Незнайома рвучко розігнулася, виструнилась, ніби держало гребель, на валки яких наступили. Правиця випустила колоски, шаснула за ріг хустки на грудях — все те в одну мить. На Галю мертвим, темним оком глянуло дуло пістолета:

— Руки!

Фуфайка Поночівни важка стала, слабість у ногах, а руки випустили поділ спідниці і розкрились, ніби зараз мала затріпотіти ними і полетіть.

— Вище! Бо й не моргнеш — дірку зроблю! Вистежувала мене?!

Тільки тепер розглянулася Галя, що перед нею не жінка, а молоденьке дівча, захарчоване, змарніле, аж темне з лица. І голос півнячий, лише простуджений, ніби нещодавно відбита коса од вогкості іржею взялася. Ще подумалось: чужа людина не ходитиме в тилу німців, по ярах із стрілячкою за пазухою, мо', із полтавського берега, минулого тижня стрілянина зчинилася під Вересочами, думалось вже — наші. Коли погриміло і стихло. Може, звідти людина? Тільки ж молоде таке, як квіточка, а вже морозом воєнного лихоліття ударене, бач, яке метке — дірку зроблю. Зітхнула Поночівна.

— Та в мене, дочко, своїх вояк трійко, одне одного менше, є мені за ким стежити.

— Не вірю я уже вам, окупаційним!..

Ніби стрелила Галі в груди.

Хай би вже краще стрелила — хлигнула б раз, та й по всьому. А це ж наче бирку повісила на все життя: окупаційна. Наче ветеринар, який овець та коней вибраквує: хвора, списуй і — під ніж. Тіпалися губи вибухнути прокльонами, вимолотити це зелене дівчисько злими словами, як ціпом снопа, — а мовчала. Надто велика була образа, серце трохи не лусне од гіркого горя: не вірю...

Без слова опустила руки, зігнулася над ячменем і стала колоски рвати в припол. Не дивилася, чи тут ще дівчисько і чи цідить у неї — хоч би і крізь землю провали-

лося, їй байдуже. Було тихо. Дощ знову припустився, зашелестів об сухотрав'я, та ще ворони в яру схлипували. Нарешті — голос, менш різкий, і, десь на денці, винуватий.

— До Дніпра звідси далеко, тьотю?

— До Дніпра близько, та за Дніпро далеко...

Не до німців же їй треба, коли про Дніпро запитує, а далі, до наших. А по кручах дніпровських — німецька лінія оборони. Мужчип ганяли окопи кошати, тримали під вартою. Хто утік, розповідав: дзоти на пагорбах. Ракету повісять — опівночі ясно, як серед дня.

Нарвала Галя повен припол мокрого колосся, випросталася і аж тепер роздивилася: дівча усе в мокрому, тремтить, а на щоках червоні пелюсточки, жар у неї. Стрілячку сховала, мене в долонях колоски ячменю і так зерна зубами меле, ніби місяць росини у роті не було. Образа відступила, і з жалю до чужої дитини Галина душа знову відкрилася:

— Ходімо, дочко, зі мною, висохнути тобі треба, а тоді вже і про Дніпро запитуватимеш.

— У село мені не можна.

— У село і не кличу, бо самих із села німці вигнали. Ми тепер, як цигани, серед поля, під голим небом. Тільки ж як іти — то іти, бо душу мою рве до дітей, голодні спати лягли, голодні і прокинуться.

Пішла перша. Уже з яру озирнулася: дівча ступало Галі вслід. Таки довірилася — Галі затепліло на серці. Ось тільки що вона своїм скаже? Скаже: знайому з Вересочів стріла в ярах, одбилася дівчина од своїх. Завжди вона собі халепу знайде, ніби без того клопоту мало, майпуло в голові і загубилося. Бо вже думала, чим нагодує незнайомку, як зігріє. Ніби було-було трійко дітей, а стало четверо. А де троє прогодується, там і четверте не помре з голоду. І ранкові страхи її розвіялися: якимось та переживуть лиху годину, вже небагато лишилося, більше ждали, а тепер — на порозі наші.

— Як звати тебе, дівко?

— Надею звіть.

Дощ ладнався-ладнався та й пішов. Але поки прихилиталися в Глибокий, сонце знову прозирнуло: крізь туман, що піднявся, наче крізь тюль. У рукавчику, де Галя з дітьми прижилася, — куріло. Біля входу до закапелка, викопаного в кручі, сиділи навколо вогнища її сини, смічні зі сну, настобурчені, наче горобці. І коза Мурка до вогню бік підставила: а чи худобині тепла не кортить, і день

і ніч у мокроті та холоді. По дорозі зазирнула до Катерини — чи нема нічних мандрівників. Не було. Катерина теж місця собі не знаходила.

— Оце мій колгосп.— Галя присіла на соломі.— Сідай і ти, будемо думку гадать, що тобі з одежею робити.

Зирнуло дівча на Галиних хлопців — і ніби в очі їй хто сонця крапнув. По маленькій крапелинці, а все ж не колишня холодна чужість та недовір'я. Поночівна сиділа чи не сиділа, тільки ноги випростала, а вже й одійшла тілом, сили вернулися. Сашкові наказала гілля у вогонь підкинути, а сама — у нору, сяке-таке дрантя познаходила. Хоч латка на латці, а все ж сухе. Поки дівча перевдягалася за копичкою соломи, Галя колосся вим'яла, половину одвіяла і — на жорна. Жорна зладнала з двох пласких каменів. На один камінь зерно сиплеш, а другим треш. Сашко встиг до школи перед війною походити, каже: так первісні люди зерно розтирали і в земляних норах жили. Первісні то й первісні, а таки ж роздавиш — і куліш, а не бубняве зерно, як дріб. Надя перебралася у Галине, а своє до вогню. Суши, дівко. Поки одяг сушило, і саме трохи одігрілося, не таке синє. А Поночівна козу видоїла, воду у відрі молочком забілила — і на вогонь. Закипіло у відрі, розчавлений ячмінь сипнула, розварилось чи ні, а хлопці її вже біля відра, як оси біля солодкого, очей не одведуть. Хіба вони тут, у ярах, наїдаються? Одчепного у рота кинуть, а тіло молоде, росте, свого просить. Та ще в холоді.

Але Галя кишкнула на дітей: гостя у них. Солдатський казанок, Сашко на горі, де в сорок першому наша застава від німців боронилася, знайшов, сполоснула і дівчині кулешу налила. Та над казанком нахилилася, ніби в п'яму не пустий куліш, а яства з царського столу, ложку взяла — рука тремтить. Певно, не день і не два вареного в рот не брала. Сашка та Андрійка теж припрохувати не довелось, аж відро видзвонювало, так працювали ложками. Галя сама їла, Телесика із своєї ложки годувала та все зазірала у відро, щоб і бабі Марійці лишилось. Може, сіла баба десь у видолку перепочити та й задрімала, люди зараз недоїдають і як мухи у передзим'я, де сядуть — там і сплять. Гостя поїла, подякувала і стала в своє перевдягатися, бо вже висохло, лише ватянка ще парувала біля вогню.

І тоді Поночівна побачила Катерину Прокопчучку, яка піднімалася стежкою до них під кручу. Вона ішла ніби з панахиди. А може, здалось Поночівні, бо тривога на серці. Катерина привіталася, зиркнула на дівчину.

— З Вересочів знайому стріла, — сказала Галя, і хоч Прокопчучка чи не всіх вересоцьких знала, бо мати її відти родом була, але нічого не сказала. І Поночівна була їй вдячна: не любила і не вміла брехати, та ще своїм людям. Вона ревно припрохувала сусідку до кулешу, ніби хотіла вмилюстивити її, щоб поганим вістям крила підрізала. Але та їсти відмовилася, сіла на сніп і руки на колінах схрестила.

— А я оце з досвіта нагострила литки по роздобитки. У Калиновім куці ячменю насмикала, кулешу зварила, — весело, наперекір лихим передчуттям засокоріла Галя. — А на вечір якусь юшку зварганимо, води, слава богу, вистачає, налило на три осені вперед. Баба Марійка скоро хлібця принесе. А твій Семенко уже придибав?

— Не принесе баба Марійка хліба. — Катерина хвилю помовчала, ніби боялася сказати те, що мусила сказати. — Не принесе баба Марійка хліба, бо уже нема баби. Вертали вони з моїм Семенком через Вороняче, щоб швидше, бо уже розвиднювалося, а там склад німецький у бригадній хаті. Баба Марійка попереду йшла, ву і... Мій на одній волосині живий zostався — у яр скочив, повзком, повзком. А клуночок за спиною — ніби миші погризли, дві прострелини...

Закам'яніло Поночівні у грудях, не продихнути, ніби хто жорно поклав. Сльози з очей самі лилися, рясно, а тихо, як дощ восени. І ні ридати, ні голосити сили уже немає, стільки горя людського набачилась та напереживалася. Це ж заради її діточок баба Марійка у землю пішла. Матінка її друга, її порада, заступниця. Це ж її, Поночівну, у Воронячому кулі підстерігали, бо вона цієї ночі у село збиралася, а баба Марійка: «Не спиши, молодичко, ще й з неділі сім днів буде. У тебе на колінах ондечки трійко, а я сама як палець у всьому світі. Та й за хатою своєю я скучила, як за живою людиною. Весь вік у ній прожила. Хоч зайду та дихну духом рідним». Аж пішла баба — по смерть собі. Добру чарку лиха за життя випила, ще й померти довелося не своєю смертю.

— З хлібом вона не заходжувалася, а коржів напекла, Семенкові два дала, то я і вам один принесла, покуштують хай дітки останнього гостинця від баби Марійки.

Розгорнула лахманину, подала Галі круглого, на всю сковороду коржа, а він у двох місцях кулями пронизаний, порохом пахне. Узяла Поночівна гостинця, і слези знову здушили її.

— Уже бабу не піднімеш, — сказала Катерина. — Навіщо собі душу рвати.

— Вона ж була моїм дітям рідніша рідної.

— Поплачте, тьотю. — Надя взяла Поночівну за руку, зазирнула в обличчя. — Легше, коли горе виплачеш.

І Галя була вдячна дівчині.

З глибини яру до них кривуляв Федір Копота. Старший над бабами, як його прозивали, бо на весь Глибокий бакай від один із мужчин лишився.

— Що у вас тут, баби, понімаєш, за помилки?

— Бабу Марійку німці вночі у Воронячому стрелили.

Федір стяг з голови шапку:

— Понімаєш, які діла... Добра була душа, хай над нею вороння не грає. Що ж, баби, горе горем, а жити треба. Усім вам життя дається не назавжди, а позичково, сьогодні воно з нами, а завтра одібрали, та ще у воєнну годину, хіба довго. — І раптом очі його кольнули Надю: — А це що за людина?

— З Вересочів до нас дівча забрело, од своїх одбилосся.

— Щось я таких у Вересочах не стрічав... — з підозрою у голосі протяг Копота. До війни був ганчірником, їздив по навколишніх селах і людей наглядки знав. — Ти чия?

— Наша вона, наша! — аж скрикнула Поночівна, витираючи сльози. — Чого ти туточка калатаєш? Ти хто тут такий? Теж мені начальник — старший над бабами!

— Колись ми з твоїм Данилом по чарці випили, він і каже: «Е, Федю, ти не дивися, що моя Галька лагідна, хоч до болячки прикладай, а в ній — сто чортів, тільки зачепи». Я не повірив, а воно й правда...

— Ти у власної жінки чортів лічи!

— Не чмиряйся на мене, Галько, — примирливо мовив Федір, заносючи криву ногу убік, щоб іти. — Бо не зла усім нам бажаю, а тільки добра. Порядок — він завжди мусить бути... Тут ось що, овець я уночі пригнав з-під Пручаїв, на озимині бродили, то ідіть із Катериною, будемо свіжувати та на дітей кожному, хто в яру, ділити. Ми по-всякому можемо, а діти щоб наші не голодували, бо їм — жити після війни.

Він ще раз провів очима по Наді і покривуляв у бакай. Діти слідом побігли, почувши про овець. Катерина хвилину посиділа і теж підвелася. Надя вхопила відро, казанок та ложки і побігла до потічка мити. А в Поночівни усе з рук валилося. Сиділа біля згаслого вогнища, втупивши погляд у попіл, а перед очима — обличчя баби Марійки. Це її,

Поночівни, смерть баба Марійка на себе взяла. Плачно було, а плакати вже нема чим. Хай на тих проклятущих фашистів горе з усього світу впаде. Яке це життя людське коротке, а люди отак одне одного мучать і роки вкорочують. Сонечко ось пригріло по-літньому, тільки 5 жить, а для баби Марійки сонечко вже не світить. Лежить десь, чи схоронить хто, чи ворони бабині очі питимуть? Та що баба Марійка, коли молодесенькі щохвилини тисячами згорають. А кожного ж мати у муках для життя, а не для смерті родила, кожного ростила важко, щоб рід людський не кінчався. А скільки ненароджених з ними гине. Думала отак Поночівна, ніби мішок землі сирої під гору несла, чим далі, тим важче. Якби було це у владі її, вийшла б на оту гору над Дніпром, махнула рукою і — стихла війна, жодного пострілу, жодного стогону, жодної смерті. Щоб не було горя, щоб не плакали матері й діти. І раптом ще подумалося: «Зупиню я війну, а німці на цім березі так і залишаться, і на віки вічні? Добровільно ж не підуть, земля у нас як масло, хоч на хліб намащуй, кому захочеться із своєї волі отаку землю залишати? Поки фашисти нашу землю топчуть, без війни не обійтися, а буде війна — буде і смерть, буде і горе».

Голова тріскалась од сумних думок, і серце обривалося.

Дівчина склала у відро помитий посуд і сіла біля Поночівни. Відколи прийшла в Глибокий, більше мовчала, лише синіми своїми блимавками водила по обличчях, наче фарами. А це прорвало її.

— Не майте зла на мене, тьотю Галю, що я про окупаційних так сказала. У мене самої мама і два брати — під німцем, на Херсонщині. У сорок першому ми всім десятим класом — в останній ешелон і через Дніпро, а вони залишилися. А сказала, бо в серці мені запеклося з горя великого. Ми завдання виконали і вже на схід ішли, а дощі, а негідь, змучилися в лісах. Ну, одній жінці і довірилися, така вже ласкавенька: переднюйте, діти мої, підсуться, я супчику зварю... А чоловік її очеретами — у село, де гарнізон німецький... Ще суп не зварився, а машини з фашистами уже під двором. Ми — на задвірки, а німці од річки — цепом. Там мої товариші всі і полягли — на городах. А мене — ніби кулі обминали. Командир сказав: хоч один з нас мусить прорватися, до своїх дійти і все передати, заради чого ми в тил ходили. Я де повзком, де бігом — і в ліс... Я вже нікому не вірила, звіриними стежками ішла, де зернину, де травину скубну — самою ненавистю жила. А вам — не знаю і через що — повірила. Не

бійтеся, довго я у вас не буду, звечоріє — і піду. Мені як-найшвидше до наших треба.

— Не боюся вже я, дівко. Боїшся день, боїшся два, а потім думаєш: та доки ж?! Знаю, що не засидишся у нас, але через німецьку лінію і Дніпро перебратися — не межу переступити.

— Що поробиш, тьотю, — зітхнула Надя. — Помирати ой як не хочеться, а ще не знаю гаразд, як воно і з хлопцем цілуватися. А іти треба. Дорогою ціною заплачено за те, що мушу нашим розказати.

— Приляж, Надю, та поспи, бо в тебе очі злипаються. А там життя покаже, як бути.

— Плаваю я добре, до війни на змагання їздила, — похвалилася дівчина і ніби провалилась у сон.

Поночівна крутилась, як муха в окропі: козі на дні бакаї, де вода сльозиться, скубнула, там трава ще зелена, дітям дещо випрала, по м'ясо до людей, що овець білували, збігала, частку свою взяла і приварила у відрі, щоб довше не псувалося, бо солі — і на язик нема, де та сіль тепер. Крутилася Поночівна, а думок — повна голова, рояться — ніби осібно од неї. Куди ця дитина піде проти ночі — хіба що смерті шукати. У цих яругах і за мирної години вночі заблукаєш, голову скрутиш, ніхто і кісток не знайде. Такі є урвиська та бакаї, де людська нога од початку світу не ступала. А триматимешся шпилів — якраз на німецькі кулемети наткнешся.

Вийти до ріки тепер тільки Глеями і можна, німці у Глеях не сидітимуть, вони люблять де сухіше. Знову ж — затока в берег врізається. І мілководдя — трохи не до середини Дніпра. На березі затоки, під дикою грушею, Галя днище човна набачила — бігала по дички наприкінці літа, як ще тихо було, дітям на узвар. Хтось витяг з води те днище, приховав на дрова, думав, мабуть, конем приволокти, а не до того стало. На днищі пливти через Дніпро таки безпечніше, аніж тільки на себе надіятися; руки-ноги здерев'яніють — передихне людина, не піде одразу на дно.

Але усе це — казочки на сон, бо не знайде сама Надя, чи як її насправді звуть, ні дикої груші, ні днища під грушею. І Глеїв не знайде. Хіба що до Дніпра і вийде — німцям у руки. І повести дівчину не поведеш, бо трійко за поділ тримаються і пискотять, наче ластів'ята, що з гнізда випали. А поведеш — назад чи повернешся, хто скаже? Ніхто не скаже і заруки не дасть. Хіба куля дивиться, куди летить, хіба куля питає, чи є у тебе діти? Якщо з німецькими дзотами у п'яті й не поцілуєшся (якби ж

знаття, де та лінія оборони обервечиться і чи одна вона), то на суху гілку наступиш, а фашисти із шпиль на тебе і сипнуть гаряченького. Та й гарбузів усяких, що бризкають залізом, тільки-но до них наблизитися, фашисти на схилах рясно понасаджували. Коли б то хоч баба Марійка жила — було б на перших порах до кого дітям Галиним прихилитися. А так — під тином дітей залишити, яка це мати на таке піде?

Чого тільки не передумала за день Поночівна, а верталася до одного: ніяк не випадає їй до Дніпра плентатись.

Та лиш почала дівчина у дорогу збиратися, і Поночівна підвелася:

— До вересоцької дороги проведу тебе, дівко. А там уже на своє щастя надійся...

Малих під кручу загнала спати, Сашкові наказала нікуди не галайдати, а біля братів бути, і вогню не палити, бо на вогонь поліцаїв із села може принести. Хіба ж не було тиждень тому, в іншому, ближче до села, ярку: діти гралися і копицю соломи підпалили, німців як налетіло: «Партизани! Партизани!», і пуляють куди очі бачать. Гукнула Катерині, що на годинку відлучаться, на вересоцькі поля по кукурудзу, може, якого качанчика і намацають, хоч там уже і до них кожне стебло перемацали. Сутеніло, як рушали; поспішала Поночівна, щоб завидна хоч півдороги пройти, бо не по бруківці. Але ніч упала раптово, ледь з Глибокого вибралися — густа, осіння, з мрякою.

— Тепера того дня — кіт наплакав. Зате нічиїх очей не намозолимо, — заспокоювала чи то себе, чи то дівчину Галя.

Вона ніби помолодшала: бачила далі і чула гостріш. А може, тілу повернулося те, чим володіло воно у дитинстві та ранній юності, коли знала ці яри як свої п'ять пальців. Здавалося, що самі ноги угадують кожен поворот стежки, що повзла по косогорах, кожен рукавчик яру, кожен поточину. Неподалік вересоцької дороги яр звертав до села. Вони пішли стернею, і раптом Надя вхопила Поночівну за рукав фуфайки:

— Німецькі машини...

Тепер і Галя вчула: шляхом, у бік Микуличів, повзла колона автомашин. Прилягли на мокру землю. Схолодало, з неба вже сіялася крупа. Шерхотіла в соломі, ніби тисячі мишей бігали по полю.

— Перейдеш, Надю, дорогу — і по схилу униз, до річища, — дріботіла словами Поночівна. Поки говорила,

можна було не прислухатися, що діється в душі. — Річище перебрести треба, тоді бакаєм угору і на шпиль, а по той бік гори — видолок, і тим видолком — у другі Глеї, вони найглибші...

Мащини сунули невидимо, без вогнів. Нарешті гул моторів затих за пагорбом. Надя раптом зникла з очей, ніби розтанула в чорній п'їтмі. Галя злякалася, що загубить її в нічному полі, кинулася навмання і трохи не впала, налетівши на дівчину. Надя, пригнувшись, майже злившись із землею, що тут круто дибилася, ступала нечутно, як кішка.

— Не спіши, дівко. Думала, вже не знайду тебе.

Надя нічого не відповіла. Вони були вже десь близько від дороги, коли вчули рипіння коліс і німецьку лайку.

— Що це вони, чортові душі, по ночах роз'їздилися, ніколи такого не було, — прошепотіла Поночівна. — У нас сміються, що фріци, начи кури, із заходом сонця — на сідало.

Розмовляти було небезпечно, а хотілося, щоб і дівчина обізналась: чи не гнівається на її, Галину, обережність — полишити хотіла.

— Десь наші натисли, ось і тікають або передислокація.

Голос як голос, не сердитий ніби. Тільки що таке передислокація — Галя не знала, по-вченому дуже. А спитати не наслідилася. Вони знову припали до землі і лежали, поки валка не покотилася з гори. Галі здавалося, що ковані колеса котяться по її тілу — так близько. Може, і не сердиться Надя, бо розуміє: діти в неї. Хоч і дівка, і нецілована, каже, а серце жіноче. Саменька ж летить на вогонь, як метелик, хіба не могла у якійсь норі пересидіти, поки наші прийдуть та звільнять. І в тил німецький лиш добровольців посилають. Що ж, і вона, Поночівна, літала б, якби трійко за спідницю не трималися. Діти мої діти, де вас подіти...

— Ну, тьотю, я побігла, спасибі за все. — Рука дівчини ковзнула по Галиній руці, стисла зап'ястя. Надя підвелася і ніби зачинила за собою двері ночі — так стало темно і мертво. Але наступної миті Поночівна вже бігла слідом за дівчиною через путівець: сила якась владно підхопила її і несла. На узбіччі ще дихнув холодом у душу страх: «Ось пульнуть німці з кущів, може, дорогу охороняють, і міст через бакаї недалеко. І — нема Галі Поночівни, дітоньки мої — сирітоньки...» Але як перебігли путівець і пірнули в соснячок на схилі балки — ніби мішок глини зняли з

плечей Поночівни. Легко стало і не страшно: перебрела межу страху.

— Куди ви, тьотю?

— Хіба тітка бога за душею не має, щоб саму тебе у цих бакаях лишити?..

Нічого не відповіла дівчина, але в тім мовчанні Галине серце відпочивало.

Тепер знову Поночівна вела. Думалось уже не про дітей — думалось, як у Глеях лихой пригоди не надібати. Було там місце, де корови і дикі звірі, як випадком забредуть, тонули. Безодня така. Глей — він як болото засмоктує. Лише по краю Провалля і обійти, а по краю не можна — німці, це біля самого Дніпра. «Ніженьки мої — виведіть, не дайте пропасти...» — прошептала Галя, сподіваючись на долю, на щасливий випадок. І ноги намацали у п'яті стежку, протоштану чередою, — пам'ять про стежку жила у глибині свідомості з дитячих літ, може, відклалася в голову, коли Галя ходила по дички. Поночівна узяла дівчину за руку: стежка, мокра, слизька, дерлася по крутизні. Один необережний крок — посунуть униз, у прірву, і поминай як звали, ніхто ніколи і не знайде, наче не було їх на землі. Або борсатимуться в глею, поки розвідніє та фашисти на приціл візьмуть. Поглянь на неї зараз Данило — очам не повірять: Галя це чи не Галя, а може, це не моя Галя? А може, висварив би останніми словами, що дітей самих залишила. Мовляв, не бабське це діло — воювать.

Усе в цій війні перемішалось, бо війна така — народна. Як у пісні співається. Діти — і ті воюють. Хіба за нею не дитя ступає: із шкільної парти — у розвідники. А сини житимуть, коли з нею щось і трапиться: люде не дадуть пропасти. Ніколи ще не було в Галиній душі такої певності. Ніби піднялася Галя над своїм життям і з висоти на нього поглянула. Лінія її долі перетинала обрій і стелилася в невидиму відси далеку далечінь.

Угорі, на шпильях, гавкнули німецькі кулемети, і відсвіти ракет на мить зітерли ніч із крутосхилу. Вони навіть припасти до землі не встигли, але обриси груші, до якої простувала Поночівна, відбилися в її очах. Груша стояла на відлозі пагорба. Тут яр круто повертав, глибшав, і навесні та в дощові осені в нього заходила дніпровська вода.

Їли Галя намацала у траві під грушею днище човна, їй аж дихати стало легше. Боялася, що німці, вештаючись поблизу, в бліндаж свій перетягли. Або спалили. Поночів-

на і Надя впряглися у мокрі, важкі дошки й посунули вниз, до води. Шерхотіла осипалася земля, а серце Галине стукало, ніби косу ним клепали, здавалося, що не лише на шпильях, а й в самих Микуличах чути. Але вони щасливо дісталися берега і зіштовхнули днище на воду. Надя присіла, зняла чоботи, подала Поночівні:

— Сашкові вашому згодяться. Перепливу — наші нові видадуть. А на той світ і без чобіт пустять...

Воно і правда, у чоботях далеко не попливеш, навіть на дошках. Дівчина обійняла Поночівну, притулилася головою до плеча:

— Жива залишуся — не забуду...

— А, що там... — Галині очі наповнилися слізьми. І доби не пробули разом, а ніби рідна їй, ніби власну дитину проводить. Ще як заходила Надя у воду, зітхнуло, плеснуло в березі, а потім — ані шелесь. Була чи не була? Наче наснилася. Раптом із сусіднього шпилья стрелила ракета. Галю ошпарило світло; затока і кручі обабіч, схожі на челюсті печі, стрімко пронеслися перед очима Поночівни і впали в ніч. Притулившись до землі, вона чекала на постріли, але ніч мовчала: не помітили. Галя видерлася на схил і, раз у раз озираючись та радіючи з тиші, почала розмотувати важку дорогу назад у Глибокий.

Тепер знову думками була біля синів.

Перебігши вересоцький шлях, Поночівна пішла навпрошки, полями, а відтак — через Вовчу гору, бо вже ніг під собою не чула, щоб і далі кривуляти по дну яруги. На шпилі гори присіла спочити. Небо оголилося, зорі висіли повногрудо і ніби прискакали молоком на стихену землю.

Раптом далекі, ледь чутні громи докотилися з півночі до Галі. Там, де в прозорі сонячні дні на видноколі дзвіниця Київської лаври, зараз спалахували зірниці. Галя підхопилася, зіп'ялась навшпиньки. Столиця від того не наблизилася, але вогнів стало рясніше. Підвішені на парашутах ракети летіли над Дніпром, наче вогняні аеростати, і допливали, здається, до самих Микуличів.

— Ой людоньки, та це ж чи не за Київ уже бій! — вголос сказала Поночівна. Бо сказати подумки — цього їй було зараз мало. Якби могла — на весь білий світ криком кричала б. — Переправилися наші через Дніпро, переправилися!

І сміялася Галя, і плакала. Ніби здуріла од радощів. Вона вірила, що доживе до такої ось хвилини. Навіть коли останні матроси Дніпровської флотилії, відстрелюючись

від німецьких автоматників, залишали село. Вона вірила і — дожила. Були й такі, що стомилися вірити, опустили руки і душею опустилися. Але дерево живе, поки живий хоч один корінчик у землі...

Треба було поспішати до дітей, а вона стояла на шпилі, наче кам'яна баба, і дивилася на вогні далекого бою. Поки місяць не викотив з-за пагорбів та не розвісив над землею білі рушники. Вчасно Надя попливла через Дніпро, бо тепер — не підступись. Вогні зблякли. Бралось на мороз. Ковзаючи по слизькій від паморозі траві, Галя подріботіла униз. Стежка стелилася по краю Провалля, налитого холодним місячним світлом. Навпереріз Поночівні по схилу щось брело, біле, вигончасте, з чубком. І хиталося, як п'яне. Вірила і не вірила Галя в бабські теревені про різних там відьмаків, потороч, русалок, а тут — справді, і не вві сні, а навіч. Ще кілька кроків зробить до краю Провалля — і попливе безтілесно над урвищем по молочному озеру. Зойкнула Поночівна і безвільно опустилася на стежку: розстрілювати німці вели — здається, так не злякалася. А воно вчуло Галин сполоханий зойк і закричало, заголосило глухим, ніби з мішка, але безсумнівно Фросининим голосом:

— Люди, людоньки, хто тут?! Поможіть...

«Бач, підстелюха проклята, коли про людей згадала... — гніваючись на себе за безпричинний страх, подумала Поночівна — здогадалася, яку потороч стріла. — І смикнуло мене за язик, хай би летіла в урвище...» Але була вона сьогодні добра, відхідлива, бо розвідниці допомогла і вогні над Кисвом, що вістили кінець неволі, побачила: «Не сьогодні-завтра прийдуть наші, буде цій лярві суд законний, а поки хай нудить світом». Поночівна підвелася, підійшла до Фросі, що тремтіла, як осика, у самій коротенькій сорочечці. Спідниця її була задерта і зав'язана вузлом над головою. По сорочці дьогтем, каракулюватими літерами написано: німецька курва. «Ось тобі мої півники...» — згадалося Галі, але нічого не сказала. Вузол був зав'язаний туго, ледве розсмикала. Фрося рвонула з голови поділ спідниці, упала на коліна і потяглася до Поночівни. Але Галя бридливо відступила, Фрося тицьнулася головою в траву і заревла, заголосила, ніби хоронила саму себе.

Поночівна обійшла її, як зачумлену, а в яру довго мила і терла травою руки.

Німці сунули од Дніпра хмарою, наче вороння.

Лопалося серце Поночівни: удосвіта, ще й чорти навкучачки не билися, Сашко з товаришами подалися на вересоцькі поля по буряки. Ніби навмисне — фашистам у лапи.

Стріляли з автоматів, і кожен постріл — Галі в душу.

Бігли люди ярами з-під Вересочів, корів, кіз вели. А назустріч, від Пручаїв, — жандарми в чорних плащах, з блискучими бляхами на грудях. Хто витинався з ярів, тих кінні поліцаї займали і на шлях вигонили, а на шляху біля села — ніби циганське таборище.

Люду як маку.

Розступися, земле рідна, сховай.

Хто без худоби і дітей — спускалися на вірьовках у вириті водою ковбані. У Галі — і коза, і діти. Галя козу — в шалину, прип'яла до кореняки, а сама з Андрієм та Івасиком-Телесиком під кручу забилася. Загула земля під кінськими копитами, поліцаї зупинилися на кручі, над самісінькою їхньою схованкою:

— Виходьте на шлях, люди, бо гірше буде! Ми вас і в мишачих норах знайдемо! Ніхто під більшовиком не залишиться!

То нюняв Телесик, а як почув поліцаїв над головою — ніби скам'яніло дитя, ні звуку, ні поруху. Віда навчить коржі їсти і дорослого, і дитину. Якби могла Поночівна, у землю вросла б, корінням товщу землі просвердлила, як дреза, щоб нічия рука з рідної землі не вирвала. Втиснулася в самий закуток, тілом до холодної глини приліпилася і раптом вчула, як часто-часто пульсують глибини землі, ніби справді живі. Аж потім здогадалася, що це її власне серце б'ється. Ніколи ще своя земля не була такою рідною, як нині, коли гнали з неї.

Поліцаї покричали, поматюкалися і поскакали далі. Але стрілянина і гвалт людський від Дніпра все ближчали. Сашка не було, і Галину душу рвало — бігти шукати. Але ж меншеньких двоє, та й куди побіжиш — під кулі, у зашморг. Люди, наче бджоли, роїлися в бакаї або плуганилися в поля, як на страту. Катерина з двома вузлами через плече мимо бігла:

— Вилазь, Галько, та ходімо в колону, бо німець не дивиться, по кущах пуляє з автоматів, у ковбані — гранатами.

Її сина теж не було — в одному гурті з Сашком на роздобутки подався.

— Хай уже буде як буде, а я свого Сашка тут чекатиму.

— Тобі хоч кажи, хоч плюнь — не слухаєш! — розсердилася Катерина. — Смерті діждешся, Галько!

— Замкнуть у вагони та в Німеччину погойдають — що тоді закугикаєш, тітко?

— А все ж видима смерть страшніша.

Та й зникла Катерина, ніби не було її. Бо вже за гребенем, у сусідньому рукаві, гухнуло, аж глина посипалася. «Живцем дітей похоронять, іроди», — злякалася Поночівна, ухопила синів попід руки і виповзла на світло. Двоє німців ішло стежкою над бакаєм, вони ще не бачили ні кози, ні Поночівни, але стишили ходу і сійнули по кущах з автоматів. Галя знову втисла дітей під кручу, затулила своїм тілом. Кулі жавкали у косогір, навколо кози Мурки, коза скалилася, як пес, і підстрибувала. Ніби танцювала. Галі аж в очах пожовкло, світу не стало, тільки Мурку і бачила: устрелять, фашисти прокляті, не буде чим дітям і суп забілити.

— Щоб вас уже сто разів на день убивало! — схопилася кричати. — Щоб ви не діждали своїх дітей побачити, як моїх синочків без молока залишасте! Бодай вас сира земля не прийняла!..

Німці нічого не втямили, засміялися на її крик і показали автоматами у поле:

— Шнель, шнель, матка!

Поночівна одв'язала козу, клунок з манаттям та харчами — через плече, напереваги, Телесика на одну руку взяла, Андрійка — на другу і поповзла вгору. З яру вигулькнула, аж і Костюк верхи підскакав:

— А, мать-перемать, і тебе викурили! Більшовичків дожидалася!

Аж зуби Галі стукотіли сказати йому все, що думає, але тільки зукоса провела лихими очима:

— Нікому не хочеться іти од своєї хати...

Хай сьогодні ще твоє зверху буде, собача тінь погана, але вже недовго, переживу я тебе і житиму, і діти мої, онуки і правнуки моє життя доточать, а ти — згинеш, і слідочка на землі не залишиться, без роду й плоду, бо власні діти тебе проклянуть і відцураються... Вчора, побачивши Київ у вогнях, легко дихнула Поночівна: ось край її мукам. Аж ні, мало ще її долі полинової. На нові муки ведуть, на нових гірких днях розпинають.

І сирівець на батозі стирається, а хіба вона — залізна?

Але недовго причитала подумки та скаржилася на долю Поночівна. Чим вона краща чи гірша од інших людей, щоб не сьорбнути лиха на повну силу, а тільки на язик узяти? У неї діти — не якісь там мазані, а добре життям шнуровані, хапко не візьме ні її, ні дітей. Аякже, бачила мене ваша Німеччина хіба що в сні, все одно з дороги втечу, хоч ви мені руки-ноги в'яжіть, не втримаєте, не встережете. Не дасть вона із себе вірвовки вити. Так собі говорила, ніби заводила себе, ніби пружину всередині накручувала заново, бо знову її життя круто повертало, вимагаючи сили нелюдської і впертості жити.

Поки живе в ній віра в життя, доти живе вона і все навколо живе на зло чужинцям і зрадцям.

Не саму Поночівну, багато люду гнали німці з бакаїв туди, де починався обсаджений вербами шлях на Пручаї, за Сиволож і Чистопілля, в степи.

Горе ходило шляхом, горем поганяло. Колона — аж страшно. Плакали діти, деренчали голодні кози, коні іржали. Баби з дітьми та клунками на плечах голосили, ніби на похоронах. Жандарми польові з бляхами на грудях сичали навколо людського натовпу, наче гусаки. Поліцаї кінно ганялися за людьми, як татарва. Ніби кінець світу вже. А все ж біля людей легше. Перекинулася словом — і одвела трохи горе. А ще як Сашка свого у колоні побачила, зовсім розвиділо. Гримнула, ще й штурхана межі плечі дала — більше з радощів, аніж зі зла, бо хіба дитя винне, що його схопили і поволокли.

— Ми буряки з мерзлої землі смичемо, очі на лоба лізуть, аж німці — ланцюгом од Вересочів через усе поле: «Партизан! Партизан!» І погнали до яру, — розказував Сашко. Хіба дитині отаке переживать — і що з них виросте? — Як розстрілюватимуть, думаю собі, стрибну в яр, тільки не глибоко було б, думаю. А вони через яр пергнали і сюди. Мамо, коржа бабиного не лишилося?

Дістала Поночівна залишок коржа, на три куснички синам розділила, а сама тільки подивилася, хоч за душу тягло і смоктало. Лишалося ще у вузлику ячменю з пригорщу, але його берегла, і зернини до рота не вкинула, бо ніхто і ніде в цілому світі для них ні обідів, ні вечер не готує. Що було б хоч водички у пляшку налити. Катерина із сином підійшли, тільки вже не син біля неї, а справжнє тобі дівча, у спідниці, хусткою вив'язане, тільки очі, тверді, як камінчики, хлопця виказують. Багато хто перебрвав синів у жіноче, казали, що у Вересочах німець отаких підлітків заганяє в машини і — на станцію, у Німеччину, на

військові заводи. А Поночівна не стала свого Сашка перевдягати: мале ще воно роками і миршаве, в очі не впадає. А он і Ковганиха Мотря, сусідка, випірнула з юрми. Теж двійко на руках, близнята, перед війною народилися. До зап'ястя коза прив'язана. Домовилися: хоч як там буде, а купи триматися.

Тут загерготили німці, і колона рушила. Заголосили жінки, заплакала і Поночівна — ніби жили з неї тягли, і чим далі від села, тим тугіше жили ті напиналися, болючіше. Тут сама ледве іде, не впорожні ж, дитина у перев'язі перед себе, ще й козу волочи, бо впирається, не хоче від дому худобина, язик німий, а все розуміє, як людина. На дорозі, ніби на ораному: глижжя мерзле. А думка не йде з голови: якби бочком-бочком та в яр! Тікають німці, ось-ось наші в селі будуть, може, й Данило серед найперших. Хіба так не буває, що своє село звільняють? Гульк на поріг, а хага — пустка. Тут жандарм підскочив до Поночівни і нагаєм оперезав, ніби вогонь приклав до тіла:

— Шнель, шнель!

Що боляче, то байдуже, перетерпіла б, а фуфайку шкода, до вати розсік, а де ж тепер того краму хоч латку добудеш. Умилася слізьми, і Сашко над її сльозою плаче. Цитькнула на сина, і свої очі рукавом висушила: хай не радіють із наших сліз, хай вони тепер плачуть. А голова колони уже в Глинище, ніби живцем в яму, вповзала. Люди згуртилися під кручею, а навпроти і з боків вишкірилися німецькі кулемети, як пси. І смерть кістями між людей залопотіла: розстрілювати будуть! Галю ніби струмом від магнето (Данило колись приносив) ударило: Провалля під Лиственом згадала.

Небо заволокло, сніг політував, а далі — рясніше. Наче в білий саван усе вбирив: і людей, і землю. «А що ми себе хоронимо! — розсердилася Галя. — З Провалля жива вибралася, мо', і тут доля не дасть пропасти». Та й сіла козу Мурку доїти, бо зранку недосна. Лунко молоко в казанок цвіркало, і люди навколо Поночівни ожили, відірвали від кулеметів очі. Галя козу видоїла і кожного з дітей, хто підходив, і своїх, і чужих, молоком поїла, ніби причащала. Казанок швидко спорожнів, але жінки від злих чар смерті вивільнилися: що в кого було з їжі, діставали, годували дітей і самі підхарчовувалися. Мотря пригостила печеням буряком, Поночівна і собі до рота шматочок поклала. Буряк був солодкий як мед: «Може, тим лише людина і тримається на світі, що й на краю могили про живе думає».

Хмари відсіялися снігом і попливли за вітром. Виглянуло сонечко. І хоч сьогодні не до людей в Глинищі воно усміхалося, а все ж і їхні обличчя, закрижавілі було від подиху смерті, одігріло. Катерина розжилася на двоколісного возика, надумали вони у того возика кіз запрягти, Галину і Мотрину. Хай вже діти їм руки обривають, то хоч клунків на собі не тягтнуть. Поки в'язали з ганчірок та мотузок упряж для кіз, із села виповзла вервечка підвід, прогуркотіла по мерзлому і зупинилася неподалік Глинища. Людей підігнали до підвід, і колона в зашморгу з полицайв та німців рушила далі. На широких мажах горбатіли прикриті брезентом ящики. Обозники, німецькі солдати, зирнулися на людей хмуρο і байдужно, але вже без колишньої, сорок першого року, самовпевненої зневаги. Тільки запряжені у возика кози веселили їх:

— Нах Берлін, пані матка, ме-е, ме-е!..

— З того світу до тебе вже мекають, пан собака!... — одрізала Галя, аж сама злякалася.

Але німець з ближчої підводи нічого не втямив і скалився, як шибка на мороз:

— Нема млеко, нема яйка, до свіданія, хозяйка...

— Засмівсья скоро на кутні!

І ніби наврочила Поночівна.

Саме за кіз у Галі з Ковганихою зайшлося. Мотря хвостину підняла і Галину козу хльоснула. А Поночівні запекло біля серця, ніби не Мурку, а її саму вдарили:

— Ти не бий мене, моя і так тягне. Це твоя ледачіє...

Мотря вихором на Поночівну:

— Чий обід, а старцям — клопіт. Не бачиш — твоя худобина ледве ногами перебирає...

Може, і розсердилася б Поночівна, та не було коли: ніби вродились у небі літаки і впали на колону. Галя не встигла й зір розгледіти, лише з поведінки німців здогадалася, що — наші. Бо німці, наче кури з сідала, з підвід шелеснули, та все норовили між дітей і жінок втулитися: мовляв, по своїх не стрілятимуть. Аж тепер зрозуміла Поночівна, навіщо їх до німецького обозу приліпили. Тільки в кіно колись бачили таке, що вороги поперед себе жінок і дітей гнали, від стріл затуляючись, тепер самій довелося пережити. Ось до чого вона дожилася: щитом для фашистів стала.

Гул літаків наростав, наче небо зрушилося і падало. Поночівна шттовхнула Сашка під воза: може, кулею не дістане. Що на возі снаряди, мабуть, і вибухне — на шматочки рознесе, про це не подумала. Саму її з меншими дітьми

кинуло на землю, в дорогу втисло. А все ж одною рукою козу за очіпок тримала: злякається, побіжить, лови в полі. Літаки ревли, аж Галине тіло самовільно в землю вгвинчувалося. Давно вже вона до церкви не ходила, перестала молитися, а тут раптом бог пригадався, той, що в материній хаті на покуті висів: у золотому обводі, мов у короні, з розгорнутою книгою в руді, а в книзі написано: «Приїдте ко мне вси труждающіи і обремененніи азы упокою Вы...» «Боженьку, ріднесенький, — зашептала дерев'яніючими губами, — не дай мені, і діткам моїм, і усім людям нашим од своєї ж кулі пропасти...»

Але бог мовчав — суворий і неприступний, як суддя з холодними очима, які ніколи не усміхалися. І Поночівна розгнівалася на бога: «Жива, мертва буду — і не озвуся до тебе, коли ти такий, що й не пожуришся за наше життя». А розгнівавшись на бога, розгнівалася й на себе: «Щось дуже ти, Галько, розквоталася. Скільки люду золотого навколо гине, а ти чим краща? Хоч не марно помреш, радій, а й пукавки оці німецькі з рудими іродами у небо злетять і порохнявою розсиплються...» Поночівну пропизала гостра, метива радість. Ніби жили в ній натяглись до краю і дзвеніли, як струни: «А мо', ще й пронесе. Скільки разів на краю могили стояла, а пропасти — не пропадалося...»

Це тривало коротку мить, а здалося — рік. Літаки ревли над самісінькою головою, ніби череп їй знімали. Коза Мурка рвонула в степ. Галя одривалася од землі, наче клапти шкіри на ній лишала, а таки одірвалася, повисла на шлейках, зупинила козу. Літаки без жодного пострілу шугонули вгору і полетіли у бік Дніпра. Галя роззирнулася, де її діти, і побачила, як по косогору від колони біжить, задерши вище колін поділ спідниці, з-під якої видніються брезентові штани, дівчина. Вітер зірвав з голови хустку, і Поночівна упізнала перевдягнутого у жіноче підпарубка Максима Косогона, що втік з окопів, ховався в яру біля людей. Матір його й сестер ще на початку осені в степ погнали. Максим біг, ніби у земляного квача грався, здавалося, що ось зараз присяде, торкнеться руками землі і гукне: «Цур, я — не квач!»

Гребінь гори тепер був зовсім близько від Максима, гулькне за брівку, а там — у яр, терни та глинища сховають. Проте німці вже видихнули переляк, розчухалися. Коротко, наче дятел на сухій гілляці, застрекотів автомат. Максим перечепився об той стрекіт, упав і покотивсь по косогору під ноги коням. Він котився із відчайним болісним криком — Галя кожною клітинкою тіла відчувала

гірку передсмертну муку хлопця, і серце її розривалося од жалю. А потім крик обірвався — ніби сліпуча ракета летіла-летіла й погасла в небі. Тіло Максимове затримала на схилі дика грушка — ще у червоно-золотому, на верхівці, листі, як у медалях. Від поштовху грушка гойдулася, мерзлі листочки упали на засніжений косогір, ніби криваві сльози, а може, то кров Максимова краплила білий сніг.

Поночівна дихать не могла од горя, а треба було іти з дітьми, бо колона рушила, німці поспішали. Чого тільки не набачилася за ці роки Галя, власну смерть, вважай, пережила, а до смерті і до горя досі не звикла. Кожен такий випадок — ніби сіль на свіжу рану. Бо не для смерті, не для сліз душа людини створена, а для життя й радості. Інакше захлинулася б давно душа її слізьми, життю перестала б радіти — і нема Галі Поночівни, упави серед дороги та й відправляйся на той світ. А вона ж не падає, заплітає ногами, іде. Левде дихає, а йде. Мо', і по смерть свою, тільки ж думками не смерть — життя леліє: ну, ще трішки муки, день, ну два, ну тиждень, а таки ж розвидніє, наші прийдуть, там і війна скінчиться. Данило на поріг, щастя і радощів буде, як тепер сліз, сини до школи ітимуть, а вона кожному — по скибці булки-розовки, до війни такі вишкікали, булки, як сонце. А там не за горами і онуки. Невже, бабо Гальо, занитають, колись таке було, що люди хлібом не наїдалися?..

Розказуватиме — не повірять.

Доки жива людина, доти про живе думає, бо інакше б не жила, а лягла серед дороги в оце ось місиво закрижавіле і вмерла.

Добре, хоч Сашко взутий у Надії чобітки, хай буде їй удача і радість. Мепшенькі, вважай, босі, на Андрійкові — сандалики літні, усі в дірках, Телесіку ноги ганчірками обгорнула. А в самої — бахили з червоної гуми, дротом зшиті, бо підшви повідклеювалися. Дріт гуму роз'їв, бахили цвіркають між дротяних зубів крижаною грязюкою. А йти мусиш. Бо з боків — шнель, шнель! — страшно й нахилитися, дріт стягнути, онучу сухішим краєм перемотати: спина — колякою, не розігнешся потім, упадеш посеред дороги, обозники і за віжку не сіпнуть, щоб тебе об'їхати, утопчуть тебе ковані копита у багно, а діти — як миші.

Утома і голод гасили в очах світло дня, блим-блим, наче моргунець на комині, коли олія чи гас вигоріли і гніт сухий.

Найбільше вона боялася, що меншенькі її загубляться в людській веремії. Якщо і вигодує якась добра душа, не дасть пропасти, то забудуть, чийого роду-плоду, батькаматері не знатимуть. Хотіла гукнути Сашкові, щоб далеко не відходив, та вже голосу не було. Сашко попереду козами правив, штовхав возика, а Галя все відставала, поки не порівнялася з останньою підводою.

— Шнель! Шнель!

Ось іще раз моргнує моргунець і згасне, лише крапля червоного нагару на гноті, скоро і тої жарини не стане, і ніч, і смерть.

Бо голод і нічна мандрівка до Дніпра з дівчиною-розвідницею висмоктали сили. Думалося, що сил тих без міри в ній, а в кожній людині для них дно є, і коли вділяєш іншій людині від себе, виважуй, щоб усього себе не вичерпати.

Вона не вміє виважувати.

Несподівано колона зупинилася: дорога тут вливалася в лиственський большак, а по большаку валка сунула, аж землі важко — і кінві, і піші, і на машинах. Німці драла давали, з Києва, з Листвена, звідусіль. Ніби свайба душі Галиній, не вози риплять і не мотори німецькі ревуть — музики весільні грають. А тілу — похорон: стоїть і гоїдається, наче ногами дороги не дістає. Крізь туман в очах: німець з останньої підводи дивиться на неї, хитає головою, у літах вже німець. Очі — як у коняки загнаної, живі очі:

— Війна — ой не гут, не гут, матка... Нікс, нікс...

Озирнувся на жандармів, чи нема поблизу, витяг з-під брезенту цеглину хліба, похапцем сунув Поночівні в руки.

— Кіндер, бітте...

А з кишені дістав жменю рафінаду і висипав їй у рядно. Тоді цмокнув на коня, від'їхав. Боявся. Різних стрічала Поночівна за ці роки. Один біжить, було: «Матка, млека, млека!» Галя покаже на козу, він гляне і плюється: тьху, тьху! Очі потре: мовляв, цибулі. Як нема й цибулі, далі побіг. Інший біжить: «Млека, млека!» А скажеш: «Нема» — так штовхне, що в очах жовкне. Були підленькі, були хитренькі. Якось один телефоніст усе кашу під стріхою в неї варив, поки не побіжить Галя по сусідах, не роздобуде якусь ложку меду для німця. Тиждень телефоністи на їхньому кутку стояли, тиждень Поночівна по мед бігала. А хіба не було: тертеників напече голодним синам, а німці беруть і їдять. Поки не наїдяться, не дадуть дітям. А один, ще в сорок першому, заскочив у хату води напитися, гля-

нув на дітей, зітхнув, на себе показує: троє кіндер удома. І дав дітям по плитці шоколаду. Нічого не сказала йому Поночівна, але подумала: яка ж лиха година тебе од твоїх кіндерів до нас понесла? Сидів би удома: і мої сини у теплі-добрі, і твої. Що казать, є і серед німців такі, в яких серце, а не змія в грудях. Ось і цей, на возі, поспівчував її горю, і сам свого співчуття злякався. Бо не для добра вони прийшли сюди, а для зла. Не сіять прийшли — чуже жать. Бо хвороба у них така — роз'їдає душі, фашизмом зветься. Але хоч як хворий народ, гляди, в когось та й забринять живі, нероз'ідені струни.

Розломил Поночівна хлібину, дітям дала і сама їла. Бо ж треба далі ногами перебирати. Поки колона стояла, передихнула. Проїхали тиловики на критих брезентом машинах, а відтак посунули по лиственському большаку різні німці і піднімчики, з тих, що на окупованих землях кров із людей смоктали. Тікали хто як міг. Одні й начиння домашнє тягли, інші, певно, київські, ледве встигли штани одягти, так наші натисли. Тучами їхали і йшли різні фольксдойчі і фольксдойчата, злі і наполохані, наче мухи, яких зігнали із солодкого пирога. Ще вчора вони таких, як Поночівна, за людей не мали, а сьогодні як заздрили, мабуть, людям, у яких руки чисті, совість чиста. Їхали і йшли поліцаї, що в шинелях і кожухах, ще із салистими, трохи не репалися, пиками, але в залитих сивухою очах — невігойний, відчаєний страх. Видно було, що шкура, напнута у сорок першому, тепер тісна їм, душить. І поліцаї рвали її разом із м'ясом, щоб скинути і залишити десь під кущем, як змія залишає, і втекти від минулого, і ніколи не згадувати про нього, і почати життя спочатку. Або перелицювати шкуру, вивернути навиворіт. Але пізно, жодного прожитого дня не повернеш, життя не перекутиш назад, як кіномеханік до війни в клубі кіноплівку, бо життя наше тече, як вода, а в біжучу воду двічі не ступиш.

Раптом вона побачила Тося, начальника районної поліції. Тось із віжками в руках понуро ступав біля запряженої парою вгодованих коней підводи. На возі було повно добра, а зверху сиділа холоднолиця жінка в пальті з пишним хутряним коміром і двійко дівчаток, схожих на чужі, не наші, ляльки. З Данилових оповідок про МТС знала, що Тось привіз із Сибіру нову жінку — німкеню. Тепер поспішали на станцію, щоб скоріше — в Німеччину. «Бач, приїхали в Листвен голі й босі, ні на ноги не було, ні на плечі, а націдили нашої кривці, надерли з людей — аж пре з них, — ненависно думала Поночівна, про всяк випадок

одвертаючись, щоб не упізнав Тось, бо немає зліших мух, аніж спасівські, коли для них у зиму заходить. — Але не дждете з народного горя присмаку мати. Загірчило вам уже, а скоро і колом у горлі стане...»

Ніколи не була зла, знала, що різного зілля земля родить — і культурну рослину, і бур'янину, і всяка парость жити хоче, а зараз усе співало в ній од радості, коли дивилася на втікачів. Їо — зрадці, покручі, перевертні, продажні шкури, щоб вас сира земля не прийняла, щоб на вас усі муки людські, з усього світу, щоб ваші матері не дждалися були на світ вас родить...

Смеркалося вже, коли привели колону на пручаївську ферму і стали заганяти у свинарник:

— Айн, цвай, драй...

Наче краплі води на тім'я.

— Хоч одного вранці не дорахуємось, усіх розстріляємо, так і знайте! — гукнув поліцай. Доцяті двері простуджено зарипіли.

Ніч.

Люди штовхалися, як сліпі, плакали діти, пійьма тхнула гниллям і гноєм. Якись хвилини Поночівна у відчаї думала, що ліпше було б вмерти од кулі на дорозі, аніж задихатися в оцьому сажі. Але не було коли і не було за ким довго лихом пекти себе. Навпомацки, тримаючись стіни, перебралася Галя в куток хліва, там сухіше було і лежало трішки соломи. Постелила синам ряденце і сяке-таке дрантя дістала з клунка, обкублилася. Їо з-під стін дихало холодом і сніг з дощем шерхотів по дірявій, як сито, стрісі, мжичив на голови. Жінки гуртилися, збирали, що в кого з харчів лишилося, і між дітьми ділили. Віддала і Галя півхлібини, що од німця. Дісталосся її хлопцям по куснику хліба і по тоненькій лусточці старого здору. Ще й снідапок дітям обіцяно з гуртового, а вже вдень — як бог дасть, бо до останнього сухарика всі виклались.

Сало, коли дітям давала, пахло, ніби хто у роті лоскотав, аж вилиці Галі судомило. Якби сказав хто перед війською, що скоро хлібом не наїдатиметься, а на сало зиритиме, як на сонечко дощової осені, — очі заплювала б. Раніше усякого довелосся переживати, але в останні роки вже й мед на трудодні давали. І ось що війна з людьми робить. Галя дістала з вузлика ячменю, по зернині у рот клала, аби голод обдурити, бо завтра, мо', діти і ячменині, як манні небесній, радітимуть. Сіла козу навпомацки дойти, а вим'я кози аж у живіт втягло, і голодна весь день,

і виходжена. Доїла і плакала, бо люди хоч знають, через що страждають, а тварина — гірше дитяти малого. Може, чвертку націдила, по ковтку дала дітям. Аж тут Катерина з плачем, коца загубила, з возика упало — як пропало:

— Де ви із своїми скаженими козами узялися!

Може, і промовчала б Поночівна, але нудно їй стало на душі од тих слів, обидно за Мурку свою:

— А де ти із своїм візком узялася? Хіба хто набивався з козами, за горло тебе брав? Перша до нас підкотилася: впряжемо ваших кізок... А тепер у моєї Мурки вавка од шлеї, а твоєму возику що сталося? Та вік би я його не бачила!..

— Тебе, Галько, тільки зачеши — не переговориш, не переслухаси...

— А ти не чіпай!

Руки в Поночівни від утоми опускались, і очі злипалися, наче медом помазані, а ще кожному із синів ласкаве слово на сон сказала, щоб відтанули їхні душі, як руки з морозу, щоб на вітрах війни не шерхли, не черствіли у горі та злигоднях. Ось повернеться батько з війни, Сашкові нашептала, розкажу йому, який ти в мене був помічник, і годувальник, і господар — слів не шкодувала, слова що — як солома, хай горять, зате тепло у душі хлопчика лишиться. Андрійкові розповіла про чобітки, які йому батько пошив по війні, з хромових її халяв, сьятимуть, наче дзеркальні, ітиме Андрійко вулицею, а по вікнах хат — зайчики стриб, стриб. І по голівці погладила. Телесикові казку придумала: про чарівну маківку, в якій не зернята, а воїни, і за командира в тих вояків її Телесик, і мчать вони на червоних танках, женуть фашистів з нашої землі, а батько милується своїм Телесиком, це мій синок, каже...

Заснули сини, а Поночівна ще довго солому з-під ряденця скубла, м'яла у пучках, щоб хоч трохи смачнішою стару солому зробити, і козі Мурці давала. Тоді козу приголубила — по голівці погладила, шию полоскотала, усе живе ласку любить. Зігнула Мурка вдячно, як людина, і лягла біля Галі.

Аж тоді і Галя заснула — ніби провалилася в сон.

Поліцаї вигнали їх під дощ із снігом, ледь почало сіріти. Галя меншеньких синів, як і вчора, — у вузол, обвішалася дітьми, наче орденами, тільки не дзвенять вони — плачуть. Що з одєжини було, на себе одягла. Мішком Сашко напнувся, а вузлик з ячменем Поночівна за пазуху

поклала. Сніг падав на мокру землю і танув, багнуки на вулиці — по коліна, холодна вогкість до кісток проймала! А мусили стояти в тій багнуці довго, поки німці не вийшли з хат і наїдені, і напоєні.

Нарешті колона рушила вузенькими вулицями Пручаїв. Гнали людей, як череду: жандарми та поліцаї попереду, і позаду, і з боків, щоб не розбіглися. Але хоч як молодили прикладами, колона розтяглася, і люди, хто меткіший та бойовитіший, шмигали в стрічні двори. Надумала і Поночівна в якусь дірку югнути. Нічого доброго попереду не чекало. А наші, мо', досі вже в Микуличах. Який день-два пересидіти в Пручаях — і воля. Та вона і не чекатиме, поки наші в Пручаї, вона — сама їм назустріч, ярами. Вуличка круто повертала на головну вулицю, у коліні стояла хатка і копиця сіна біля неї, на задвірках. Тип і ворота давно в печі згоріли, лише стовпчики стояли на голизні — як сторожі.

— Отут, сини мої, давайте тікати, — заспішила Поночівна. — Ео як попадемо на німецький поїзд, додому не вернемося.

— А я, мамо, теж хотів казати, — доросло, аж у Поночівни серце стислося, мовив Сашко. Андрійко, Телесик і коза Мурка — ті з усім були згодні.

Роззирилася Галя, ніби нічії очі на них не лежать. Передній німець сховався за поворотом, а поліцай, який слідом теліпався, відстав. Поночівна за дітей і козу та у двір. Присіли за копицею; нащо вже діти, а коза і та, здається, розуміє: скам'яніла, тільки дрижаки по тілу.

Пливла повз двір колона, як вода прибутна, і не знати було, захопить, закрутить чи обмине. Серце в Галі билосся, як риба на березі. Нарешті стихнув гамір, вулиця спорожніла. Поночівна з-під копиці та до дверей:

— Впустіть, люди добрі, діти у мене повклякали.

Виглянула жінка, очима приголубила Гальчиних синів, зітхнула:

— Куди тебе, молодичко, дінеш... Ідїть скоріш у хату, бо через вас і нам лихо буде.

А в хатці, на черені, своїх аж четверо. І теж їсти немає чого, миші і ті давно повтікали. Зате піч натоплена — вже жити можна. Прилипли Галині сини до печі, трактором зачепи — не одірвеш. То були сині-сині, а це рум'янець на щічках проступає. Підняла господиня заслонку, вийняла з печі половину печеного гарбуза, подала Галі:

— Сьогодні вам горе, а завтра, може, і ми попідтинню клинцюватимемо.

Надвечір Поночівна куліш ячмінний зварила, поїли. Ніч перебули. А ранком — треба щось думати, треба крутитися, готовенького ніхто не принесе. Розповіла господиня, що неподалік, за городами, гречана солома гаразд не вимолочена, жінки на току для годиться ціпами махали, про скору зиму думаючи, а старості вже не до того. Лець благословилося на світ, ще меншенькі спали, подалася Галя із старшим сином. Таки знайшли: солома напополам із снігом, переколожено, а зерно трапляється. М'яли в руках кожну соломину, поки пучки як тертушки стали, зерно у фартух із кров'ю падало. А голову гризе думка: треба іти, бо Андрійко з Телесиком прокинуться — плачу буде. Та й лиха якого раптом — серце ніби чуло. Зерно у фартух зав'яала, Сашкові дала нести, а сама узяла оберемок соломи для Мурки. Пожує гречанки — і який кухлик молока дасть. Тільки у село, аж німці гукають з вулички:

— Ком, матка, ком!

Мусили підходити. У зашморгу із солдатських постаей — наші люди, і чоловіки, і жінки, хто з лопатами та ломами, а хто і голірuch. По живому різонуло Галю — на окопи!

— Діточки у мене, сивочки, кіндер!

І показувала рукою, що одне одного менше. Але ніхто її слухати не хотів, узяли за лікті, штовхнули до гурту. Сашко кинувся до матері, а його — прикладом у груди. Галі в очах стемніло, а як то дитині?

Повели.

Сашко біг услід, сльози летіли квасолею, і в Галі серце обривалося:

— Біжи до малих, синку! Я вернуся!..

Коли знову озирнулася, Сашко з оберемком соломи під рукою і з вузликом телінав городами. Чоботи — дві ступні такі влізли б, передки позагиналися, наче лижви, на плечах — стара Галина ватянка. А під одежиною — ледве душа в тілі. За що їм горе отаке? Сказала — вернуся, а як вернешся, коли гицелі з автоматами навколо, як вовки. І скубуть, скубуть людей із дворів. Длубатимеш цілий день землю, а на ніч — під замок; назавтра знову длубатимеш, поки кістями в сиру землю не ляжеш. А сини твої — як голі горобчата, без тебе їм одна дорога — відки не повертаються. Таке горе було в душі, що світ темнів. Але перебирала ногами.

З усього виходило, що треба тікати. Уб'ють, то і горе її непереносиме з нею помре. А може, і на цей раз доля зглянеться. Не для себе вона над прірвою ходить — для діток

своїх. Мусить бути їй якась послабка через те. Попереду горбатів міст через потік. Якщо тікати, то лише тут, бо далі дорога пнулася вгору, за село, у білу пустелю, де і заєць не загубиться, не те що людина. Люду насмикали з хат чимало, а місток вузький, німців з боків нема. Не думала, що і як, а гулькнула під міст, ніби в окріп. Забилася під мостини, згорнулася в клубок і ніби вмерла. Чула, як крізь сон: човгають над головою пручайські люди, вицокують підковами німці. Нарешті стихло, тільки десь у селі лементували, плакали жінки. Хотіла розігнутися і не могла. Аж злякалася: чи не на віки вічні її колесом скрутило у цій могилі?

Але вибралася з-під мостин і болотом уздовж потічка пошпуртала назад, у вуличку, де діти. Ледве знайшла хатину, в якій почувала. Глядь, аж двері навстіж, хатне начиння по долівці розкидане, у печі димлять залиті водою дрова — і нікого. Усе в Галі затерпло: де ж її синочки? Бігла вуличками од хати до хати, а хати мовчали, як хрести на кладовищі, бо порожні. Вибігла на головну вулицю, до лавки, аж там — колона. Людей — як мурашок. У хвості колони — її діти, всі троє, і коза з ними. Телесик — на руках у Сашка. Кинулася до них з плачем, крізь стрій жандармів та поліцаїв — сама в ополонку. Сашко побачив матір, і сонечко освітило лице.

— Нас німці вигнали.

Андрійко з Телесиком заплакали, і коза Мурка озвалася до Поночівни.

Галя пригорнула синів до себе і слова мовити не могла — сльози здушили.

Скісний сніг сліпив очі.

Німці загергекали, і колона рушила у білий світ.

2

Він почувався деревом на краю кручі. Є такі дерева в ярах: одним-двома боковими кореннями вони ще чіпляються за землю, а все інше коріння висить, схоже на всохлу, спаралізовану руку. А скиба глини, що за неї в панічному страхі тримається дерево, вже відчахнулася від кручі і не сьогодні-завтра шурхне вниз, на дно яру.

Єдиний корінчик поїв ще Степана життєвими соками, давав змогу жити: той гологоловий черв'ячок-корінчик, загорнений Лізиними руками у сто коленкорових пелюшок, звався Іваном Степановичем Конюшем. Цей черв'ячок ще ледве кліпав оченятами, невизражного, як осліне

небо, кольору, він ще ледве кувікав біля Лізиних грудей, а Степан уже сперечався подумки з усім білим світом, із сучасниками і з поколінням тих, що колись житимуть: «Ерешете, записаний Степан Конюш у книгу життя, записаний! Переплив ріку, що відділяла вас од мене, і — жданий чи ні, а — здрастуйте... Теперечки викреслюйте чи не викреслюйте з вашої книги, хоч розпеченими залізами випікайте, а від Івана народяться нові Конюші, і — живи, Степан, у віках!»

Дихнути на сина боявся, та Ліза і не дозволяла дихати, підійти не дозволяла. Ніби лише її дитина. Степан не гнівався: ще її верх, бо хоч і одрізали пуповину, а материними соками живе. Але хай тільки зіпнеться на ноги. Степан усього себе в нього вкладе. Що тліло в ньому, Степанові Конюші, бо люди тушили, бо час вовком дивився, те у синові його горітиме полум'ям. А Ліза — що Ліза, лише тара, лише горщик, у якому проклянулося, проросло його, Степанове, зерно. А в живий ґрунт життя сина пересаджуватиме він сам.

І Степан грався з дружиною в піжмурки, вдаючи, що дитина мало й цікавить його. Мовляв, народилося, то і хай росте, а йому клопоту вистачас. Якось, коли дружина мінjala пелюшки, Степан навшпиньки наблизився до ліжка, щоб непомітно помилуватися розповитим сином. Дитина, звільнена від пелюшок, радісно сукала тоненькими, як соломинки, ручками-ніжками. «Сучи, сучи, синку, — подумки підохотив його Шуляк, тамуючи солодкий щем у грудях. — Нагулуй м'язи. У житті руки-ноги згодяться, штовхатися добре треба, якщо хочеш, щоб тебе не втопили, а щоб сам топив інших. Люди — юди. А як не прагнеш вище усіх себе поставити, навіщо тоді й жити, синку? Хай вже я під косу втрапив, то хоч ти мусиш вип'ястися з тих, що плачуть, до тих, що скачуть...» Ліза різко обернулася, побачила його і затулила собою дитину. Ще довго терзав Степанову душу раптовий страх у її великих, промовистих очах — ніби двері у ніч відчинилися.

— Не з'їм я його, не покусаю! А своя кров тягне... — мимрив, відступаючи до порога, Шуляк.

— Нема у нім твоєї крові!

— Ерешеш, дівкою тебе привів!

— Та щоб мій син не діждав ходити по світу, як твоя кров у нім озоветься!

— Прикуси язика, дурепо, біду накликаеш!

— Краще б я його не родила, як Шуляком по світу пушу!.. — кричала, голосила Ліза, ніби їй що пороблено було.

— Отака дяка за моє добро... Я ж тебе з-під плоту, вважай, узяв, у маслі в мене купалася, думав — любитимеш...

— Ножа біля горла мого тримаєш і любові ждеш?! — засміялася Ліза, але так засміялася, ніби градом обсіпала, і кожна градинка по живому тілу його била.

Шуляк вискочив за двері.

Ночами тепер не спав. Різне туманило голову. Що його крові нема в дитині — це вона зі зла. Хоч як подумати — бабу і сам чорт не встереже, мо', під кого і прилягла, поки він новий порядок батогом у спини вписував. Але сумнів цей видавлював із себе, як чиряка: хоч ножем себе пирай, ні на що, окрім як на новий біль для себе, тут не здобудешся. Інше їло душу. Під таке зло ще дитині лихо зробить, від неї тепер усього можна чекати. Характер у Лізи з'явився, відколи народила, а може, через те, що життя на інший бік повернулося і німці драла дають. Люди — як спорш на дорозі, тільки прибори чобіт, уже й голови підводять. Зробити, звісно, нічого не зробить дитині, мати ж таки, а повіятися у світ з Іваном може. Шукай потім у цій людській хурделиці, коли за тобою, як тінь, зашморг маячіє.

Уже третій тиждень Ліза голову йому дурить: то слаба після пологів, підвестися не може, то в дитини болячки — на повітря не винесеш, а ти, Конюше, сиди жди, поки придуть більшовики та підсакою тебе під одне місце — і на сонечко: як ви тут поживали без нас, Степане Савичу, що поробляли, як перепічки нашим людям давали?.. Якби не пологи нагальні та якби німці підводи не забрали, о-го-го де б уже був, мо', у самій Німеччині.

Залишити Лізу з дитиною, а самому накивати п'ятами — все одно, що з головою в ополонку. Ніколи не думав, що цей шматок м'яса так його, Степана Конюша, прив'яже, а бач, і прив'язав. Крихітний корінчик, тонюсінкий — а ще ти живий, ще земля під тобою, а не в порожнечі висиш, ще насмілюєшся у завтрашній день зазирати. Та й тікати не було куди. Тось правду казав. Ніде ніхто його не жде. І шамотіло ночами у маківці, що на плечах: невже ніколи не ступить на землю, з якої проріс, а заб'ється у далекі чужі краї і там кугикатиме, поки не здохне? Раніше сміявся, а таки тягне людину туди, де її пуп закопано, магнітом тягне. Ще ж Микуличі поруч, за пагорбами, а босий по снігу біг би. Заплющить очі, а в очах — ніби намальовано: витоптана, заквецяна околиця, на якій малим гусей пас. Хоч би ж путне щось, так ні, сільце задріпане, яких тисячі; у ярах, у глинищах. Як виїздив,

загибель на Микуличі накликав, подумки вогонь і каміння з небес на стріхи сипав, а тепер село у душі скабкою — і щемить. І відчай, що назавжди з Микуличів, що вже ніяка сила ніколи не поверне тобі вулицю, якою біг в одну з перших своїх весен, земля була холодна і глевка, вгиналася під босими ногами, а мати хату знадвору білили...

Хліба теж не помічаєш, поки він є, а не стане — на стіну дерешся.

Коли Ліза учитькувала немовля і сама засинала, тоді він опускався в теплу воду сну. Ненадовго: то невсипуща дитина закричить, і Степан глип одним оком на дружину, чи не тікає від нього; то загупають у двері, заблимають у вікна ліхтариками німці — ловлять, хто з окопів утік, і нових беруть копати окопи. Шуляк бігом відчиняв, показував голі кутки. Його, микулицького старосту, що засвідчували папери, якими запасся, німці не чіпали. Бабу Телениху, що допомагла Лізі родити, він давно вижив із хати. Ходити нікуди не ходив Шуляк: боявся жінку з очей випускати, та й не хотілося нікуди йти. Що він скаже пручаївському старості, з яким не один раз у районній управі здібувалися? За упокій рабів божих Степана і Миколи хором затягнуть... Доїдали те, що з Микуличів прихопили. Махорку рвав на бабиному городі, сушив у челюстях печі, кришив бабиною сокирою і курих під хатою, ніби дихав: самокрутку за самокруткою. На цигарки рвав окупаційну газетку, дивився, як згортаються, тліють, згоряють слова про новий порядок і тисячолітній рейх, слова, в які він умовив себе повірити, заплативши добрим іменем, пам'яттю, усім...

Од слів залишався попід, вітер ніс його по мерзлій струччатій землі у безвість.

І раптом ріка часу скресла.

Степан ще пам'ятав свого діда, у полотняних штанах із двома ширінками, попереду і позаду, той перевертав штани, коли починали пузиритися на колінах. Дід розповідав, як жили вони з бабою над самим Дніпром, пішли у поле, а повернулись — ні кола, ні двора, ні хатки, усе разом із берегом зсунулося в ріку. Отак і їхнє з Лізою життя на краю села, в чужій і вже не чужій, бо син в ній народився, хатці, — чи було?

Зрушилася в небуття і людська товчія по нім.

В одну з листопадових ночей тривожно заяскріли зірничі над Києвом, а ранком посунули через Пручаї валки німецьких штабних, тиловиків, фольксдойчів і поліцаїв: більшовики на Правобережжі! Обірвалося щось усередині

Степана, і, ніби струм по тілу, страх такий узяв. Зналося ж, що так буде рано чи пізно, а все якийсь цвіркун у голові цвіркував: може, і не пустять червоних через Дніпро, може, полякало трохи та й назад усе повернеться. Хай би вся земля в огні горіла — лише своє боліло Степанові, лише власні незгоди пекли і гризли. І хід війни, у якій народ на народ ішов і гинули мільйони, хвилював Шуляка лише як борозна, по якій іде його власний плуг і оре долю Степана Конюша та ще долю сина його, Івана. Так уже людина влаштована, переконував себе, такий вже клімат у неї в душі: хоч звідки вітер війне, усе на власний млин ладнає.

Тепер тікати без оглядки, без роздумувань, залізи у будь-яку шпарину, причаїтися, заснути, як ведмідь засинає на зиму,— а чи буде весна для нього, Конюша?

Шкіра на Степанові брижилася зі страху, ніби з чужого плеча зняв, а тепер віддавати настав час.

Настрополохана душа попереду бігцем бігла, як заєць. Проте легко сказати — тікати, а як і куди тікати, та ще з немовлям на руках і в таку негідь. Одежу якусь хочеться узяти і з харчів, щоб не старцювати за версту, бо хто тепер подасть милостиню, здихатимеш під тином — ніхто на тебе не гляне, бо в кожного своїх болячок доста.

Страхом обростав Шуляк, як снігова баба, що котиться з гори, снігом.

І коли побачив у валці втікачів Тося, кинувся до нього, як до рідного. Щоб настрикнути на гострий, насмішкуватий погляд.

— Ти ще живий, Конюше? Я думав, червоні досі тебе повісили...

— Тобі ще до смішків! — буркнув Шуляк. — Візьми хоч жінку мою з дитиною на підводу, а я вже слідком, як пес.

— Щоб з моєю панею їхала мужичка? — чи то жартома, чи серйозно відповів Тось і сердито додав: — Хіба повилазило — під рубель навантажилися, ледве коні тянуть. Самих сервізів веземо дванадцять, бідна Німеччина стільки й харчів не напасла, щоб на кожную тарілку покласти... Ні, Степане, ти до мене не тулися. Курей ми разом патрали, це правда, але тікати з курника треба у різні дірки, бо застрягнемо, обох зацапають. Їжи своєю дорогою, я — своєю, ти на мене лише тінь кидаєш...

— Я — на тебе?! — озлився Шуляк. — Ти по чолопок у крові!

— Кров обмити можна, а дурість — ніколи...

І Тось спокійно вйокнув до коней. Степан як побитий, поплився слідом. Але поникавши попід хатами, що набиті були утікачами, Тось милостиво дозволив Шуляку запросити його до себе — мозкла ніч в очі дивилася. У хаті Степан кинувся смажити сало: сам не знав, навіщо це йому, але з усіх сил лестився до колишнього начальника поліції. Мабуть, у слабшого звіра стає звичкою крутити хвостом і стелитися перед дужчим звіром, ікластішим. Тосева краля ходила по хаті, немов аршин ковтула, з холодним, пісним лицем. Діти Тося джеркотіли лише по-німецькому і теж бурмосилися на Степана та Лізу, немов вовчуки.

Шуляк палив по чарці, але вишити не довелося. Біля хати зупинилася машина, на поріг владно ступив німецький офіцер, за ним із валізою в руках зайшов шофер. Тосева німкенья запобігливо заджеркотіла до офіцера, і скоро Степана й Лізу відтіснили в куток, трохи з хати не випхнули, коли дитина заплакала, а Тосі з офіцером вечеряли і джеркотіли до півночі. Нарешті полягали — офіцер у ліжку. Тосі з дітьми на печі та лежанці, Ліза на полику примостилася, а Степану вже не було де дітися, він постелив на підлозі кожух і кулак поклав під голову. Тось із жінкою ще довго шенотілися, удосвіта він розбудив Степана:

— Золоті п'ятірки, як тікав, устиг відкопати?

— Які п'ятірки, бог з тобою!.. — злякався Шуляк.

— Еога зі мною давно нема, — засміявся Тось. — Діставай із споднів золоті п'ятірки, коней продам, ще ганчір'я у додачу залишу. Пан офіцер бере нас із собою в машину, аж до Вінниці. Полюбляють і вони, пройдисвіти, золото.

Тось довго торгувався, ніби тих коней од себе з м'ясом одривав. Нарешті Степан справді поліз у сподні, там була потаємна кишенька, чортів поліцай ніби крізь одіжку бачив. Тось задзвенів п'ятірками:

— Ех, немає солодшої музики, аніж коли золото дзвонить, це ще мій батько покійний казали... А таки пропадеш ти, Степане, там, куди тікаєш, бо недоумкуватий: коней я і задарма залишив би, що я їх — у кишеню собі покладаю?

Подумав Степан — і правда. Такий жаль за тими п'ятірками узяв, хоч ревом кричи. А щоб тебе у три вузли зав'язало з твоїми кіньми, де ти узявся на мою голову. Але як стали ранком вкладатися, відпустило зло. Коні — наче з виставки, хоч у кіно їх знімай. Аж ворухнулося щось у душі Степановій — гарних коней любив. А що те золото,

коли голова на волосині висить, дмухне вітер — і нема Степана Конюша. Ще й дві валізи ганчір'я Тосевого Шуляку у придане дісталось — не помістились у машині. Бачив Степан: очі німкені аж прилипли до тих валіз і щелепи тремтять, якби могла; ковтула б їх, щоб тільки не залишати. Але легковичка не гумова, і офіцер підганяв, зиркаючи на небо, наче на ікону страшного суду: з ночі сніг ліпив, та поки збиралися, сніговиця вщухла і небо відчинилося.

Тось втиснувся між валіз на задньому сидінні, хряснув дверцятами, і машина рушила, ніхто й не кивнув на прощання. Підвиваючи в засипаних снігом баюрах, чорна труна котилася по краю вибалка у бік стовпової дороги, що вела у Сиволож. Степан теж вйокнув до коней, Ліза сиділа на клунках, обличчя сумне, ніби з приданим до нелюб'я їхала. Поки Шуляк вибрався за городи, легковичка вже дерлася на згірок по той бік долини. Літак із червоними зорями на крилах з'явився так несподівано, ніби чатував за скиртою край полівки. Степан вкляк у передок воза. Але літак пронісся над самісінькою, здається, головою і не зайняв. Він наздоганяв машину. На згір'ї вирости чорні копиці, аж потім збрижилось од вибухів зимове небо. По білому полю стелився чорний шлейф — як жалобна стрічка. Літак зник за пагорбами, де стовпова дорога.

Хоч і підганяв коней Степан, але поки під'їхав, машина вже догоряла. Була вона схожа зараз на череп з обвугленими очницями, такі знаки на есесівцях бачив, ось вам і череп та кістки, і могила. Ніхто з машини не вибрався, бомбочка перед самим носом розірвалася, уладив літун. «Від долі не втечеш, хоч сто моторів впряжи...», — злости-во подумав Шуляк і одвів очі від залізної труни в огні: він такої перепічки людям давав, що потім кров'ю життя вихаркували, на смерть у Провалля посилав, а ось так, вічна-віч зі смертю, хай і чужою, зустрівся — страх морозив душу. «Живемо, Степане, як у казці — чим далі, тим страшніше. Ось і скінчилася Тосева казка. Вам — казка, мені — бубликів в'язка...» І засміявся. Дурний був сміх, нервовий.

Ліза, зойкнувши, скрутилася колесом навколо дитини, сховала лице в коліна. Шуляк підняв голову і тільки тепер побачив кривавий слід від машини в поле. Тось із короткими оцупками замість ніг самоваром котився по засніженому вибалку. Степанові ноги зробилися ватяні, і він почовгав ними по червоній стьожці. Тось тікав, усе швидше розмотуючи слід, наче закривавленого бинта:

— Не підходь, хрен собачий, уб'ю!

— Так це ж я, Степан! Конюш!

Шуляк узяв начальника поліції за плече, повернув на спину і притис до землі. Очі Тосеві уже застеляла смерть, на вивернутих губах пінилася кров. Але сила ще була в руках: вчепився у лікоть Конюша, ніби приріс:

— Мішок грошей дам, хто врятує!.. Шукай лікаря...

Шуляк тоско озирнувся навколо: небо знову заволочувало, поле безлюдне, на краю поля попригинали голови хати. Аж сюди, до них, вогонь чадив млосним, нудотно солодким духом. З Тосевих обрубків юшила кров.

— Уже не допоможе тобі ні лікар, ні сам господь-бог, — мовив жорстко — скільки він стелився за ці роки перед начальником районної поліції, трохи передків чобіт не лизав. — Усі колись помremo, один сьогодні, інший — завтра.

Тося як прорвало. Багато лайок переслухав за життя Степан, але такого кучерявого словоблуду ніколи, здається, не доводилося чути. Ніби чорна жовч витікала з Тося. Він матюкав і небо, і землю, матір та батька, загиблих дітей та жінку, увесь білий світ. Поволі той потік жовчі пересихав, аж поки його не змінило відчайне, не людське вже, а звірине виття, в якому не було нічого, окрім нутряного жаху перед смертю. «Еач, як легко людей на той світ відправляв, ніби на сусідню вулицю, а самому — не хочеться, — подумав Шуляк. — Невже і я буду так, коли прийде по мене тітка?..» І раптом виття обірвалося на високій, страшній ноті...

Оджив своє Тось.

Степан понишпорив по кишенях мертвого, поліз за пазуху — гамана із золотом не було. Зняв широкого брезентового пояса — крізь брезент промацувалися зашиті всередину персні, сережки, зуби. Одягши пояс на себе, узяв Тося за холодні вже руки, поволік до глинища: «Треба схоронити, таки родичалися ж, а може, і мене колись присипле хто землицею...» Тіло впало у вимоїну, як мішок із землею. Заступа не було, і Степан підборами чобіт бив по краю кручі, поки мерзле груддя не прикрило те, що залишилося від начальника поліції.

Попустивши віжки, він плівся за возом, наче за власною труною. Передсмертне виття Тося колело вуха. І глухе падіння тіла у глинище. І шерхіт мерзлого груддя над тим, хто ще донедавна перебрав на себе право карати і милувати десятки тисяч людей. Ось як усе це закінчується: влада, багатство, потішена пиха — жалюгідний прах, коли такою ціною. Ще поки живеш, ніби й смакують тобі найдки, на,

питки і сила над людьми лоскоче самолюбство, а озирнешся — де воно? Жив чи не жив? А платити треба, і плата висока — все життя тутешнє і потойбічне. Бо чорт уже на душу чигає, бо продав ти її давним-давно за тридцять срібляків і кров'ю розписався — поки що чужою кров'ю. А Тось уже власною. І він, Степан Конюш, розпишеться, душа чує...

Господи, та невже нічим не можна зарадити?! Щоб спочатку, по-іншому, як школярі — вирвати сторінку списану із зошита або зовсім новий зошит розпочати. Хоч би з нового рядка, а те — закреслити. Сторінки не вирвеш, написаного не закреслиш, і життя нового ніхто не подарує, і не купиш ні за які гроші. Ось де пастка життя! Хитромудро влаштовано, природою там, чи богом, чи дияволом: тебе пустили, сказали — іди, вільно іди, самостійно, ніхто тебе за нитку не смиче, як ляльку в театрі, але кожен твій крок — перший і останній, бо назад не ступиш, не переходиш, як у шашках чи картах.

А може, повернути туди, звідки тікає, впасти в ноги, качатися, землю гризти?.. Ні, все одно не повірять, дуже вже писк загіджений, нічим не одмисш, і померти людськи на передовій з гвинтівкою в руках не дадуть, бабахнуть, як пса, десь у бакаї.

Тепер Шуляк ще більше боявся стовпової дороги, якою сунули на захід німецькі війська та отакі, як він із покійним Тосем. Там щохвилини жди гостинця з неба. Поки міг, тримався полівок. Назустріч путівцем їхали на мотоциклі два німці, мабуть, зв'язківці, бо катушки телефонного дроту в колясці. Степану всередині стислося — він уже всіх боявся, і більшовиків, і німців. Біля підводи солдати пригальмували. Один із них скочив на землю, підійшов до підводи, поляскав Лізу по литці у хромовій халяві і несподівано вправним рухом (ніби все життя лише те й робив, що чоботи знімав) стяг хромовика. За мить і другий чобіт був у руках німця. Шуляк тицьнув був свої папери, але солдати і не глянули на них, погуркотіли далі. Хоч ти гавкай їм услід. Степан і гавкнув: обматюкав німецьку армію, яка тепер лише й здатна, що воювати з бабами за ганчір'я. А коли обернувся, Ліза плакала. Сльози беззвучно текли по її замкненому холодному обличчі — краплі дощу на склі.

— Тю, дурна, та я тобі десять пар чобіт куплю! — Степан трохи не бовкнув про Тосеве золото.

Ліза глянула на нього, ніби в очі плюнула:

— Та хіба я через ті чоботи? Хай вони ними подавляться. Куди ти мене везеш?

— Мені нема дороги назад. А ти — стома вузлами зі мною зв'язана. І прикуси свого довгого язика, бо зараз як дам по ребрах...

Примовкла Ліза, а сльози котилися. І в Шуляка на неголених щоках краплилося. А може, то сніг танув, бо вітер од Дніпра, верховик, заходжувалося на сніговицю. Пес бездомний, ось хто він тепер, Степан Конюш. Дід Лавруна наперед бачив: «Ні в що, Степане, здорово не влюбляйся, бо скоро споганіє». І батько покійний: «Не бий людей, бо як люди зберуться та кожен по разу тебе ударить, що з тебе лишиться?» Багатьох Шуляк костилів за ці роки, а тепер удари ніби верталися, на той світ його потроху заганяли, і він уже ледве ногами совав — по коліна в смерті, наче в казані зі смолою. І раптом його ніби на вилах підняли — така божевільна думка пронизала: «А що, як усі ці бабські теревені про той світ, пекло, казани зі смолою — правда, якщо і на тім світі спасу нема, а суд, як не людський, то божий — є, і відповідати за сотворене на землі доведеться?!»

І невідомо було, що гірше: жити чи померти?

Рішилося без нього.

У Сиволожі таких, як Степан, збирали в загін. Діватися не було куди: про згоду ніхто не запитував. Та Шуляк не дуже й відпирався. Узявши до рук гвинтівку лиственського поліцає, що напередодні згорів від спирту, відчув себе певніше і вже не так клопотався завтрашнім днем. Здавалось, повертається колишне: він знову в силі і навіть командує дюжиною поліцаїв, що повтікали з наддніпрянських сіл. З микульчан лише Костюк і прибився в Сиволож, інші лишилися під більшовиками, тепер відхрещуються від німців і старости, на нього все валять. Костюк пив по-чорному, як воно тільки в ньому і вміщалося. І всі пили, як не перед добром: спирт, консерви, шоколад діставали в німців, обози грузили в багні, ніби сама земля хапала за колеса, початок зими видався гнилий, то сніг, то дощ.

А Степан тепер мало пив: і хмільний відчував на собі зашморг, ніби його вже вузлувано за глитавку хапало. Радянські війська, звільнивши смугу вздовж Дніпра, перейшли до оборони. Але то була хвилинна зупинка, і всі це розуміли. Гриміло на Букринському плацдармі, гриміло південніше, під Корсунем-Шевченківським, голосно відлунювало на заході, з боку Житомира. Зашморг на шиї відчував не лише Шуляк, а цілі німецькі армії.

Поліцаї, і сімейні, і одиваки, поселилися колонією на Круківій горі, людей із Сиволожі вигнали ще до приїзду Степана. У гурт із крихітною дитиною не хотілося, і Шуляк знайшов ніким не зайняту хатку під горою. У вільні від служби години він не засиджувався на Круківій горі, а спішив до свого куреня: носив воду, рубав дрова, топив лежанку. Потім сідав у рогачах біля печі, курив, пускаючи дим у комин, і не зводив очей з дитини, що її вигойдувала (хворів Іван животиком) Ліза.

Він грівся біля сина, наче біля вогню.

Якось Шуляк шукав людей німцям на кухню і побачив сліди через город до хатки, яка досі пустувала. Про всяк випадок він наказав поліцаям оточити хату, а сам сіпнув двері. Двері були замкнені. Степан навалився плечем, і заціпка злетіла. Біля комина, затуляючи собою дітей, стояла Галя Поночівна. З кутка стовбурчила на Степана роги коза. У хаті натоплено, мабуть, уночі топили, завісивши вікна. Стола не було, лише лави попід вогкими по кутках стінами. На припічку — закінчена каска з водою і три варені, у мундирах, картонлини. Усе тут Степану в очі просилося, ніби купувати прийшов, — і хату, і тих, хто в ній.

А Галя з обличчя — біліша од комина.

— Ну, драстуй, Галю. Таки втекла з колони?

— Тебе не спитала! — одрізала Поночівна.

Думав, хоч тепер прикусить язика, аж ні. Вчиш, вчиш цей люд, суворо вчиш, а ніяк не навчиш. У повній же його власті зараз. Пройшовся по хаті, ніби по сцені, — і ступив на поріг.

— Ну-ну... Дверей не замикайте: випадком німці наскочать — гірше буде.— Вже із сінець додав: — Раптом що — скажеш, що я поселив, родичка, скажеш, микулицькому старості, од більшовиків утекла. Я тобі не ворог тепер, Галю...

Поліцаям на вулиці сказав:

— Наша тут одна, з Микулиців. Помагала нам, тепер пережидає. Ох, і добрячий самогон гнала, а вже як постіль постеле... — засміявся бахурувато, щоб не засумнівалися. — Але, парубки, — у чужий город із своїми плугами не лізти. Моя вона. Дізнаюся — пики наб'ю!

— А ти, Степане Савичу, хоч і в літах, а хлопець теплий.

— Яке там...

Сяк-так відбув півдня на Круківій горі, і хоч великий випивон під свіжику намічався (поліцаї підсвинка смалили в дворі), добув хлібину та й пішов у хату, в якій притули-

лася Поночівна з дітьми. Знав, що ніхто його там не чекає, а тягло. У хаті пахло печеними буряками. Шуляк поклав хлібину на підвіконня, наче козиром походив. Але ніхто козиря його не завважив. Менші діти припишкли за коминном, ніби їх і не було, Сашко й Поночівна одвели од хлібини очі. «Хоч би ж подякували, злидні, все одно зжеруть і крихти не залишать, а кирпу гнуть...» — злість додала Шулякові впевності, і він сів на лаву, як на трон. Сашко поліз на піч, до братів. Галя сиділа на лежанці, склавши руки човником між колін, і дивилася на Степана безхитрісно, просто, очима людини, якій нема чого у своїм житті соромитися. А Шуляку здавалося, що ті очі печуть його, крізь шкіру нутро бачать, і вже він не на троні сидів, а на лаві підсудних.

— Ти того, подумай, як я бідував отаким цуцьвірінком і, вважай, аж поки у пір'я не вбився. — Він зіперся на гвинтівку, ніби на патерицю, і не піднімав голови, здавалося — читав з підлоги, як із книги. — Одежина — латка на латці, а з наїдків — синя бульба. Здору мати фунт принесе с базару — усе літо на затовку держить. Гроші тільки й бачив, коли мати три копійки на говіння давала. А піп у нас тоді такий був, ти, мабуть, не пам'ятаєш, трохи молодша літами: п'ятака не покладеш — сповідать не буде. А біля церкви і пряників, і бубликів, і цукерок, чого хочеш понавозять, а в мене — три копійки. Підійшов я до попа. Піп — за столиком низеньким, п'ятаки на столі лежать. Три копійки — такса була, а багатші давали і по десять. Я затис три копійки в долоні і думаю: не буду класти. І не поклав. А піп одразу помітив і — стань у куток. Пішов я, став. Неприємно стояти, люди виходять і заходять, мені нікого не видно, а мене всі бачать. Озираюся на попа. Він собі думає: тепер покладе. Підкликає. Я підійшов, а копійок знову не поклав. Душу рве, як про цукерки біля церкви згадаю. Він мене на коліна поставив. Стояв я, стояв і думаю: що робить? А хочеться цукерок таких, що на копійку чотири штуки давали. Надумався: я їх покладу, а тоді як-небудь назад заберу. Підходить нова партія, а він по четверо сповідав. Показую: віддам, мовляв, гроші. Піп киває. Я швидко три копійки на купу кинув, біля євангелія. «Цілуй, — каже піп, — євангеліє і хрест». Я голову нагнув і хап ті три копійки губами. А в попа око гостре, як шило, побачив. Узяв мене двома пальцями за карк, я і монету, і сливу пустив... А в дванадцять літ я в того попа уже орав. Коні у нього добрі були, біжать, і я за плугом біжу. Гектар за день, було, убігаєш. Прийдеш додому — де упав, там

і спиш. Мати уранці будять, а ноги не хочуть ходити, за нуждою — і то рачки лізеш...

Підвів голову — хоч би що здригнулося в її очах, хоч би на дні тих очей затепліло. Багато йому не треба — іскрину. Немов до стіни говорив. До мертвого комина. Він устав і вийшов, хряснувши дверима, аж хата хитнулася. Злидота! Та якби інакше повернулось, він таких би і в двір не впускав, до воріт його здалеку здоровкалися б, удвічі склавшись, пса його на «ви» величали б... Знайшов перед ким сповідатися. Завтра ж пошлю окопи в мерзлій землі бити або в Німеччину, німці розриваються — давай робочу силу. А можна і до стінки. Трах-тах-тах — і нема Гальки, щоб не вдавала із себе ікону мальовану.

Але поки ішов додому і топив та варив, і спати ліг — весь час подумки доводив Поночівні, що не він винен, а так життя склалося. З Усті, з неї усе почалося. Приліпився до багатшеньких, бо в Галі, як і в нього, сама душа в тілі. А Усті доля смачну скибку була помазала, і медами, і маслами, думалося, що й він одкусить і синам та онукам вистачить, не на голому місці починатимуть. Хто знав, хто думав, що тільки-но розвернеться на Устиній земельці, а комісари, отакі голяки, як Галя, під корінь його, і знову — голий як бубон. Душу оддав за Устину землю, не лише од Галі, що — Галя, од себе відхрестився, самого себе одцурався, а більшовики дмух на його будиночок із карт — і нема, і нуль без палички. І виявилось, що продав себе за мідний гріш, за дірку від бублика, а як було цінував! Думалося: вивів себе на базар — то гори золота сипте! Ось чого не міг простити комісарам.

Тут зрозуміти треба і поспівчувати, а Галя кам'яною робиться, ну і провалися ти в тартар, щоб я тобі в очі заглядав.

З тим і заснув.

А ранком, коли йшов на Крукову гору, ноги самі понесли до хатки, в якій Галя з дітьми: «Скажу їй усе, про що уночі думав, і — спину покажу, будьте мені здорові, на поріг більше не ступлю, потрібна мені та Галька, як коню патефон...» Ще із сінець відчув, що в хаті нетоплено, і здогад мигнув, як ящірка. Справді, у хаті нікого не було, і жодної лахманини на полу та лежанці, сама гола піч.

На підвіконні просто печі, як він і поклав учора, — хлібина. Лише край ледь злузаний, мабуть, хтось із меншеньких таємно од матері відщипнув крихту.

Ніби в обличчя ударили Шуляка, ніби плюнули.

Отак тим голякам добро робить...

Він обійшов навколо хати і на задвірках побачив сліди — через городи, у бік Пручаїв. Менших Галя несла на руках, бо двоє ішло, вона і Сашко, та ще коза дрібно сніг мережила. Шуляк ішов по тих слідах за село. На околиці дужче мело і сліди губилися, наче Поночівна з дітьми та козою під сніг пішла чи на крила знялася і полетіла. Ще вночі, мабуть, вийшли. А може, і звечора. Білим куріло, поле з небом зливалося, і вітер щемкий, сіверець. «Замерзне із своїми цуценятами, снігом занесе — до весни ніхто і не знайде, та й хто тепер шукатиме, хто чув, хто бачив, тисячі тисяч гинуть. Або вовки з'їдять, вовків розплодилось...»

Уночі Шуляка кинуло з полу татакання кулеметів і близькі, здається, за рогом хати, вибухи гранат. Віп давно уже спав у верхньому і тільки застігнув тремтячими руками гудзики та затяг пояс. Ні рук, ні ніг не відчував, вони рухалися самі, мов заведені. А в голові калатало: «Кінець! Червоні фронт прорвали! Учора треба було драла давати!» Ліза лежала біля дитини, ніби не чула нічного переполоху.

— Одягайся скоріше! Тікати будемо!

Гарикнув до Лізи і вискочив за двері. Але тікати було пізно. Хіба що під кулю. Бій розчісував ніч червоним гребенем. Це як смерть: знаєш, що рано чи пізно, а все одно прийде до тебе, коли ж приходять — ніби колуном по голові. Знав і Степан, давно знав: не втече від того, що йому по заслугі належить, одержить сповна своє, зароблене за ці роки. Але все думалося, надіялось — колись, не сьогодні, не завтра. А тепер уже не відкладеш на завтра, зараз візьмуть його за барки ті, із зірками на шапках, і запитують: «А що ти, чоловіче, робив, поки ворог нищив твій народ? Помагав йому нищити?» І сам собі смертю запах Степан. Здерев'яніло всередині — і тіло, і душа. Слабість у ногах, одежа стала важка, а зуби пританцьовували. Було б опустився на сходи ганку, але тут зовсім поруч гукнули:

— Василью, бери лівіше, там штаб у них!

Ніби вибуховою хвилиною кинуло Степана назад у сіни, з сіней — у хату, а по хаті забігав, як миша в пастці, поки не згадав про підпіччя. Був гладкий, кряжистий, а лаз вузький — вузем проліз. Під піччю гостро тхнуло куриним послідом, але він зараз і в нужник з головою булькнув би, аби лише схватися. Уже під піччю згадав про зброю і, викашлюючи порох, прохрипів Лізі:

— Давай сюди гвинтівку, мати твою!..

У сінях загупало, двері рвонуло, аж в одвірках тріснуло:

— Хенде хох!..

— Наші! — не то зойкнула, не то засміялася у відповідь Ліза. «Бач, курва, уже вони нашими їй стали, — кольнуло Степанові, але заспокоїв себе: — Це вона так, для конспірації, щоб нічого не запідозрили».

— Товаришу командир, тут — баба!

І промінь ліхтарика по кутках мац, мац.

— Світи світло, мамашо.

Засвітилася гасова лампа. Півсела Степан оббігав, поки лампу дістав — для більшовичків бігав, він би їм присвітив, якби його сила... Вдавлений світлом, що сочилось й під піч, у самий куток, він помирав од страху і ненависті. Шелеснула карта:

— Перший взвод ось тут, на висоті, молотить.

У хату, брязкаючи зброєю, забігло ще кілька чоловік:

— Товаришу командир, у штабі взяли трьох, ще тепленькі, з постелі!

— Давай ракету — відходити!

Степанові залоскотало серце: невже і це ще не кінець, невже поталанить? Розвідка боєм. Раптом стукнуло об підлогу, потім уже здогадався — Ліза упала на коліна.

— Братики, рідненькі, не дайте пропасти мені й дитині, візьміть із собою! Завтра поженуть на станцію, в Німеччину потарабанять, у неволю!

Небо упало Шуляку на голову.

— Звідки сама?

— З Листвена, гнали, проклятуці, як отару, під автоматами.

— Одягайся, проведем.

Відкритися? — на місці зрешетять: чому по запічках ховався? Не встигне кулею Лізі віддячити, а руки сверблять. Стиснув зуби, щоб не застогнати. Вибрала момент і по єдиному його кореню рубонула. Ліза пробігла по хаті, шелеснула кожушком, заплакав син — сонно загортала. Дмухнула на лампу, і — до дверей, за солдатами. Навіть дверей не причинила. Холод котився в хату і під піччю діставав. Але не від холоду трясло Степана. Прогупало під вікнами, стихло. Десь хати горіли — по вікнах метляли червоні тіні. Потім гухнуло, ніби земля зітхнула, снаряд упав. І другий — уже ближче. Якби вліпило в хату і похоронило його у цій могилі — навіки. У землю вчавило. Але німці тепер били з гармат по околиці села, куди відкочувалися радянські. Шуляк вибрався з-під печі, навпомацки

підійшов до лежанки. Подушка, на якій спав син, здалася ще теплою.

Він притулився щокочу до подушки і заплакав над своїм пропащим життям.

3

Скільки на віку у Галі було: оце вже, думала, не переживу. Аж переживалося, собі і людям на подив. Наче випробовувало її: чи вигребе? Коли, здається, уже тонула, руку простягала доля. А мабуть, що сама Поночівна вигрїбала. Бо гребла до останнього. Уже, бувало, і тіло, і душа на дно тягнуть, руки й ноги дерев'яніють, а вона гребе.

У голодну весну останню спідницю на відро картоплі, дрібної, як горїх, вимїняла, а город посадила. Дядько рїдний мимо ішов, насміхався: «Нащо садиш, хїба ти дїждешся?..» Вона ж у самїй сорочці на колгоспне поле телїпала, а в колгоспі — варили. Полола помідори — листочки обїла. Так і до жнив дожила. А в жнива вона — перша людина, хоч і дитинку чекала: за три дні гектар нав'язала. Субота підходить — збори. На зборах голова каже: «Ти, Галю, підеш сьогодні у лавку та купиш краму на спідницю». — «А де ж у мене ті гроші?» — «За гроші тебе ніхто не питає». І таки так, пішла у лавку, а вже одміряно їй. Одягла обнóву — як сімнадцятка, тільки з животом. Пологи були не за горами, а Данило на шлунок захворїв, підупав духом: «Як жить будемо, Галю?» — «Хліба наїлися, на той рік буде ще краще. У колгоспі заробимо, та щось на грядці вродить». І жили. Не краще од людей, але й не гірше. У колгоспі одробила — тільки ковалем не була. Де яка скаженїша робота — першою бігла...

Виходить, ще її лихо не минулося. Може, і не пішла б нікуди, дочекалася б наших у цїй хатині — так чорти старосту принесли. Душа йому зі страху гноїлася, а хїба Галя ветеринар, щоб таке падло лікувати? Забоялася, сьогодні він співчуття шукає, а завтра — на смерть пошле. І знялася перед світанком, побрела з дітьми та козою у бік фронту, що погуркував і блискав зірницями, як зимовий — на ранню весну — грїм.

Хоч гнила зима видалася, а своє брала. Поки із села вибиралися, ніби затишнїше. А в полі, як у морі-океані, куди не повернешся, звїдти й вітер, сїче снігом, наче сїллю, сльози вимолочує, та ще холодне таке — з морозом. Думалося: ось розвидніє, буде легшенько, хоч стежку бачитимуть.

А воно повидну ще страшніше: ніби у білій в'язниці — повсюди стіна з вітру та снігу. Коли б знаття, що таке піднімється, пересиділи б ще день у Сиволожі. А тепер ні Сиволожі, ні Пручаїв, а наче вже саваном тебе покрили. Діти обривають руки, на чунях по пуду налипло, а теліпати треба. Сашко — як із снігу виліплений, самі очі ще живуть — наче вуглини в снігової баби. І вже не йде, а повзе. Ще й Мурку мусить волочити, бо коза і та вже підтопталася пройде-пройде і стане як укопана. Менші мовчать у рядні, а Сашко запросився:

— Сядьмо перепочинемо, мамо.

— Уже як сядемо, синку, то й не встанемо. Треба іти.

Поплигло поле униз, ніби провалювалося. Далі знову подерлося вгору. Хоч убий, не сказала б Галя, куди вони забрели. Ніби не пам'ятала між Сиволожжю і Пручаями таких крутогорів, тут землі рівніші. А може, забулося, давно ходила, колону ж по стовповій дорозі гнали. Тільки б на мінне поле не набрести або на окопи німецькі. Отоді уже — все. А дітям нічого не казала, несла страх у собі. Ніг уже не чула під собою, ніби чужі стали. Як вибралися на рівніше, таки зупинилися на хвилинку. Бо ще трохи, і зламалася б, наче яблуня, яка щедро вродила. Вона, бач, яких парубчат народила, хіба думалося, що перед себе по сніговицях носитіме. Очі злинались, і хотілося впасти. Проте заборонила собі навіть думати про таке.

— Ще трошки, синочки мої, і в Пручаях будемо. Притулимось під чиєюсь стріхою, а там і наші. Повернемося додому, перемоги діждемося, батько з війни прийде. Ой і заживуть люди — як у казці.

Не лише для дітей казала, а й для себе.

— Невже колись таке буде, що люди хлібом наїдатимуться? — аж зітхнув Сашко.

— А таки буде, — мовила якомсь невпевнено: душа вірила, а тіло, виголодніле і промерзле до кісток, не мало снаги вірити.

— Чорного, мо', і наїдяться, а щоб білим наїлися — ніколи... — голос у Сашка, як у старого діда.

— Мамо, хлібця! — озвався з рядна Андрійко. А Телесик нюняв, мо', що боліло, а не признавався.

— Бач, розхлібилися! — гримнула Поночівна. — А яглів не хочете?

— І яглів...

— Були ягли, та спати лягли!..

Але дістала з кишені фуфайки і дала дітям по вареній картоплині — Андрійкові, Сашкові. А Телесику — жовани-

ки жувала та до рота совала. Губи в бідненького холодні, наче неживе. Треба поспішати. Бо холод своє візьме, і незчуються. Трохи не навпомацки ішли, таке мело. Галя козу до руки собі прип'яла і Сашкові наказала за мотузку триматися, щоб не загубився, не відстав, хіба довго в такій хурделиці. І несла Поночівна, і волокла, наче стожила. Думалося: ось-ось упаде із своїм плодом. А ноги несли. Ще й малюнки усякі яскравими, аж очі різало, фарбами у голові малювала. А може, тому і несли ноги, що малювала.

І були малюнки її схожі на килимки з лебедями, озерами, замками, ті килимки на ярмарках продавалися. Любила їх Галя. У хаті від них, на клейонці мальованих, і тепліше, і ясніше. І малюнки, які в голові малювала, поки полем брела, зігрівали, не давали зупинитися крові, вони схожі були на майбутнє, що після війни настане. Як у раю люди житимуть: буде що їсти, і пити, і в що вбратися. Ну, мо', спершу і труднувато доведеться, бо скільки ж поруйновано, скільки погиджено, скільки люду молодого, дужого побито, а потім заростуть рани землі молодою людською порослю, як згарища травою, і квітуватиме світ, і діти Галині в тому світі, як квіти в лузі.

Довго ішли. Мабуть, і не дійшли б — білій пустелі кінця-краю не було — якби не коза Мурка. Раптом сіпнула Поночівну і вбік потягла. Галя уже не мала сили козі опиратися. І справді, скоро димом запахло. Білі, закушкані снігом, з чорними обличчями примари вирости серед поля — комини погорілих хат. Ішли наче міським кладовищем, де високі, з каменю витесані, пам'ятники. Аж тепер блиснуло Галі: та невже ж це вони на Виселки забрели?! Було таке сільце чи хутірець, як і назвати, кілометрів за чотири від Пручаїв. Неподалік сосновий ліс починався. У сорок другому партизани запопали в лісі німецьку автоколонну, набили фріців, як мух. Скоро прибув каральний загін і спалив Виселки, нікого не пожаліли, ні старого, ні малого.

Злякалася Поночівна: це ж треба так із дороги збитися, щоб аж сюди забрести. А потім ще й порадила: од Виселок до Микуличів ближче, аніж од Пручаїв. Якщо навпрошки, через пагорби та вибалки. За отою горою вже й Таборище — землі микулицькі. Найдальші, правда. Як жнуть чи в'яжуть було на Таборищі, у Веселки по воду ходять. Якби не фронт, передихнули б у затишку та на ніч і вдома були. Аж сил додалося. А може, була вона з тих людей, що

як криниці: чим більше води з них вичерпують, тим більше її прибуває.

А дим ніби дражнився: то налітав з крутеньми вітру, то надовго пропадав, і вже не вірилося, що десь у цій сніговій крутелиці тепліє людське житло. Мурку тягло до тепла, як людину. І таки привела: виштрикнувшись із замету, дихала димом залізна труба. Землянка не землянка, погріб не погріб: занесені снігом східці униз і двері в солом'янім перев'язі. Острах дихнув у душу, а раптом — німці! Але не було куди іти, хіба що на той світ: замерзнуть у полі. Поночівна штовхнула двері.

Зарослий дядько саморобною милицею копирсався в грубці, викладеній з обгорілої цегли. Галя як переступила поріг, так і опустилася на долівку. Дихала теплом і не могла надихатися. Господар землянки повернув голову і спокійно мовив:

— Двері зачиняйте, не літо.

Але Поночівна вже не мала сил підвестися. І Сашко пішов до грубки, мов сновида. Господар зіп'явся на милиці, проніс своє тіло з підгорнутою штаниною до дверей, щільно причинив і повернувся на колоду біля вогню.

— Виймай, молодице, ношу з перев'язу, хай гріються. Антоном мене звать.

І Галя відчула, що і на цей раз вона вигребла, не потонула.

Андрійко подрібцював за братом до грубки. А Телесика вийняла з рядна, наче ляльку, на долівку поставила, а він і на ніжки не стає. Піднесла до вогню. Антон приглянувся та як чортихнеться на Поночівну:

— Дитину занастила, дівко!

Кинулася знімати з нього ботиночки, а вони трохи не із шкірою знімаються. Не догледіла, як висунулися з рядна. Ноги білі, наче виточені із крейди. А не плаче Телесик, мовчить, бо не відчуває вже болю.

— Ходи, дівко, у ночви снігу набери!

У Галі ж сльози струмками — тепер на все життя може калікою лишитися, жодна біда меншенького її не минає, після тої зливи ледве оклигав, на тобі знову. Побігла по сніг. Посадив Антон хлопця на колоду, а ніжки його — у ночви із снігом, і тре, тре, наче своя дитина загиває. Як зачервоніли, одійшли, став Телесик кричати, аж стелю зриває. Галя собі плаче, і Сашко з Андрійком ревма ревуть, жаль брата, що муку таку приймає. А таки відтер той

добрий чоловік хлопцеві ніжки. Тоді закутав у кожушину і на тапчан біля грубки поклав. Одразу і заснуло бідне. А Галя сіла біля Телесика і тілом усім колотиться, ніяк не може заспокоїтись. Господар підкинув дров у вогонь, закурив та й запитує:

— Звідки ви тут взялися? Наче з неба зі снігом.

Розказала Поночівна про свої походеньки. А він:

— Пересидите у мене, бо нема вам куди іти, фронт попереду. Але не сьогодні-завтра він рушить. Дуже тихо стало, а коли дуже тихо — це на бурю, барометр такий фронтвий.

Було у дядька трохи сочевичного супу, а в Галі — ще зо три варені картоплини. Дітей погодувала і сама в рота вкинула, щоб за душу не тягло. Та й спати полягали навколо грубки. Бо тільки їй тепла було в землянці, що груба. Вітер безсило завивав у трубі, над самісінькою, здавалося, головою. Галя дітей до себе пригорнула, кожного рукою торкнулася, наче не вірила, що сини біля неї. Через отаку смертоньку перенесла, перевела.

Наче вдруге народила.

Виростуть — чи згадають?

Уже засинаючи, подумала, що не треба їй дяки від них, ні від малих, ні від дорослих, бо найбільша дяка — коли діти живі та дужі.

Розбудило Поночівну черкання кресала об кремій. Задимів трут, зайнявся віхтик соломи у челюстях грубки, висвітливши Антонове обличчя. У чорній рамі ночі воно видавалося ще строгішим і печальнішим, аніж учора. Розпалив дрова, згорнув цигарку і закурив, дихаючи у вогонь димом.

— Чую, що не спиш, дівко, розбудив. Але треба натопити затемно, бо стихло надворі, і вдень гостей дим накликає...

— Не навчилась я довго спати, не було за ким ні замолоду, ні тепер.

— Не було і в мене.

Трохи не спитала: «А де ж ваші рідні, що самі?» Вже на язиці крутилося, але вчасно прикусила. Хто ж тепер про таке запитує? Уже ж не від добра сам каліка живе, та на попелищі. Вітер справді не свистів у трубі. Землянка вихолола за ніч, дихання чуть. Треба вставати, треба ворухитися, треба щось думати.

— Мабуть, дивуєшся, що я сам, як вовк, у цій норі...

— Нічому тепер не дивуєшся, чоловіче добрий.

— Воно і так. Але скажу, у мене якось особливо на цей щот. Дивлюся на тебе — діточки, як писанки. А дітей уберегти у таку залізну завірюху — більшого щастя нема. На роду, мабуть, щастя таке тобі написано. Доля — вона така є. А може, випадок так випадає чи від характеру. Думаєш, лише отам, на передовій, воюють? Ти, молодице, теж воюєш. І довго ще воюватимеш. І після війни одразу не мед буде, коли німець землю отак спопелив. І якби я був, приміром, чин який високий, генерал там чи маршал, я таким би, як ти, бабам ордени і медалі виписував.

— Та що ви, Антоне, таке говорите... — зашарілася Поночівна, давно їй ніхто слова доброго не казав. Данило теж був скупий на похвалу, лише зрідка, коли в доброму настрої, погладить її, наче маленьку, по голові, та й ласка уся.

— Кажу, бо знаю, розумію. Фашист — він хоче нас із корінням з цієї землі вирвать, щоб жодної парості не лишилося, щоб і ймення нашого в пам'яті не зосталося. А поки діти будуть, доти і ми будемо. Баби, може, так і не скажуть, а в серці у них записано, і живуть вони, ніби написане читають. І моя баба це розуміла. Тільки дітей не вберегла. Бо мене дуже любила, дурна. Двоє їх у нас було, хлопчик і дівчина... — Антон витер долонею очі. — Ох і самосад проклятуций, сльози з очей душить і дихнути не дає... Так ось, моя історія. Я, значить, довоювався, що без ноги у таборі для військовополонених під Вінницею опинився. Великий табір. Скільки там нашого люду лягло, і якого люду — краще не згадувать. І приїздили до нас жінки із Києва, своїх чоловіків шукали. Я і гукнув через дроти: передайте у Виселки біля Листвена, що Антон Почепня живий і там-то знаходиться. Пішло моє слово по людях, як по дротах. І повірите, до моєї баби дійшло. Ну, інша баба що — живий, то й радій, і жди, що тобі доля сплете далі. А моя прочула і — як сімнадцятка: дітей на куму залишила, а сама пішодрала на Вінницю, а це добрих триста верстов. Як уже добиралася, довго розказувать, тільки добралася і вирвала мене з табору. Бідова вона була, покійниця, та і німцям каліка ні до чого, додихав я. Так вона мене триста верстов і везла, і на собі несла. Залиш, кажу, було, під тином, та біжи до дітей, мо', як доповзу. А вона: «Діти дітьми, а ти мені теж не чужий». Гляне на мене, а в кожному оці її — по райдузі. Ну, доплелися ми нарешті до дітей, а дітей нема, і хати нема, і села нема,

могили — і тої нема, саме попелище. Усе німці вогнем, як косою, ти знаєш, чула. Мо', яка дюжина людей з усіх Виселок врятувалася. Ну, моя баба не довго бродила по попелищу, в неї у серці якась жила лопнула, я так думаю. А я, бачиш, живу. Сторожем на кладовищі... Не побажаю нікому такої жисті...

Слухала Поночівна і думала: складно воно в житті — якими очима глянути. Учора задихалася з дітьми в заметах, усе своє життя проклинала, нещаснішої людини, здавалося, нема у світі. А як до чужого горя прислухатися — за віщо їй таке щастя? Чи справді, як кому на роду написано? Ось цьому чоловікові написано — без дітей і жінки доживать, а їй — дітками завітчаній. Засоромилася щастя свого, підхопилася, стала в землянці порядкувать. Що то жіноча рука: відро з водою на лавку поставила, чавунці — під лавку, одержу по кутках розвісила, солому підгребла, віничком махнула сюди-туди, уже й жити можна.

Антон, згорбившись біля грубки, мовчки дивився на Поночівну, і очі у нього були, як у Данила, коли по голівці її гладив.

Вона одчинила двері. Сніг на східцях лежав стіною, ледве прогреблася. Але на рівному снігу було мало, вчора більше мело, ніж згори сипало. Передранок видався морозний, тихий. Аж не вірилося, що війна так близько. Може, їй наснилось усе це — довгий і тяжкий сон. Ось зайде вона до хати, а Данило уже злазить із печі та шукає на припічку онучі, звечора поклала, щоб теплі, йому в МТС рано. «Надворі морозно, взувай, чоловіче, валянці», — скаже вона, а Данило відповідь: «Як у валянцях — біля мотора. Трактор чоботи любить...»

Поночівна зітхнула і пішла вулицею села, якого вже не було. Подекуди навколо попелищ ще стояли тини і парканчики, справді, наче навколо могил. Вона рвонула дошку, дошка заскрипіла різко і тягуче, розірвавши передранкову тишу. Але ніч не відповіла жодним шерехом. Лише за пагорбами, може, на Таборищі чи далі, розцвіла ракета, покотила по лияючому досвітковому небі і згасла, зовсім як зірка.

У землянку Галя повернулася з повним оберемком дров. Напівсонний Андрійко сидів на коліні в Антона. «Кую, кую чобіток...» — бурмотів Антон, тулячи до Андрійкової ноги полу старої кожушанки.

— Пошию я, дівко, твоїм кавалерам валяночки. Поки ти там для них хромові, на рипах, чоботи справиш, а ноги в теплі будуть.

— Як заживемо уже по-людськи, прибіжу коли, глядку вам виполою, — тільки й знайшлася сказати Поночівна.

— Е; як заживемо по-людськи, прийду я до тебе, молодце, під храм. Щоб ти мене на покуті посадила і сулію горілки поставила. Закусувать я тепер не закусую, закуски дядьку не тре...

Галя зігріла води, підмила вим'ячко козі і сіла доїти. Була в Антона картопля, то й надумала вона картопляний суп із молоком зварити. Поки діти проспляться, якраз і вариво поспіє. Давно вони уже такої смакоти не їли. У Галі в самої слинки потекли, як про молочний суп згадала. Та й Антон молочком душу потішить. І що б вона без кози своєї робила? Така їй Мурка мила та люба стала від тих думок, що притулилася головою до теплого козичного боку і трохи не цілувала.

Аж тут і почалося.

Загуло, заревло, забухкало — кінець світу, та й годі. Землянку, наче човен, хилитало.

Нема місця Галі з дітьми ні на землі, ні під землею.

Дві шибочки Антон притулив було над дверми — піском посипалися.

— Під стіни лягайте! — гукнув господар землянки. — Стратегія почалася!..

Галя згребла дітей у куток, сама розпушилася над ними, наче квочка. Коза Мурка прибігла, поруч лягла, вся тремтить. Довго чи коротко гуркотіло (не пам'ятала гаразд Поночівна, кожна хвилинка — як рік, оглянешся ж назад — чорна яма у пам'яті), а стихло. Як і почалося — раптово. І одразу зачастило з гвинтівок, автоматів та кулеметів, так рясно і гулко, немов по туго напруженому небі барабанив буйний град.

— В атаку пішли хлопці! — Антон прошкутильгав через землянку, притуливсь до одвірка, але дверей не одчиняв. — Ух, стратегія...

— Мамо, їсти, — законозився Телесик, заснув учора без вечері.

— Мовчав би, бо німці заскочать — навіки нагодують! — озлилася, хоч дитя ж не винне. На себе гнівалася. Мо', краще було б у Сиволожі пересидіти? По лезу ножа ходить. Втім, і в Сиволож фронт прийде, і там таке буде. У віконці над дверми червоніло небо, усе яскравіше, ніби розгорялося, підпалене з одного краю. Дитиною ще чула Поночівна від баби, що перед кінцем світу небо горітиме і згортатиметься в сувій. Уже й обличчя бабиного не пам'ятала, а розказане нею лежало десь на дні душі і тепер під-

нялося. Аж потім здогадалася, що пожежа на небі від сонця, яке сходить. І страх відступив од серця. День починався, а початок дня вона любила. І молодшою була; і зараз — від кожного дня чекала якогось дива. Щось хороше станеться, радість несподівана. Надвечір уже стомлюєшся чекати, а поки сонце сходить, увесь день попереду — як шмат матерії, що забажаш, те й пошиєш з нього, а ще приємніше приміряти шматком не кроючи.

Галя заплющила очі, боячись думати про те, що обіцяв сьогоднішній день.

Щоб не наврочити.

Дістала з потаємної кишені три сухарики, берегла їх до останнього, учора в полі і то пошкодувала. А тут дала дітям по сухарику. Захрускотіли, наче миші. Коза долоню лизала — хлібом запахло. Не знати, скільки часу минуло. З розбитого віконця тягло холодом. Небо уже біліло, як полотно. Антон вернувся до згаслої груби, викресав вогонь, закурив.

Не жили — ждали.

Стрілянина то ближчала, то даленіла, наче перекати грому літнього дня, коли все небо обкладуть хмари і не знати, звідки чекати грози.

А потім Галя відчула, як рищить сніг під ногами багатьох людей і голоси майже над головою:

— Товаришу командир, землянка!

— Обережно, може, фріци.

— Наші!..

Думала, здуріє од радості.

Її підняло, кинуло до дверей. Перечепилася на сходах, упала в сніг і повисла на дужих, що пахли металом і порохом, руках.

— Наші!..

— Товаришу командир, тут од своїх не одіб'єшся!

— Я не дуже б відбивався на твоєму місці!..

Сміялась і плакала, плакала і сміялась.

Весь день і вечір варила бійцям картоплю: у землянці встановили рацію, народу перебувало — двері не зачинялися. А ранком казала Антону:

— Буду іти додому.

— Хай дорогу проберуть, молодице. Та й гримить близько. Німці од Сиволожі тиснуть.

Дуже не хотів Антон, щоб вони ішли. Приліпився душею до дітей і вони до нього. Проте — у гостях добре, а дома — краще. Стома віршовками тягло Галю до свого куреня. Що вже розпитувала у солдатів, чи не згоріли Микуличі, чи її

хата ціла. Про вулицю казали, що не спалена, а про хату — ніхто гаразд не знав, хіба мало хат у селі, на стороннє око всі однакові.

Вибралися від Антона не впорожні. Антон з півпуда сочевиці у лантух одсипав, бійці дали дві хлібини та консерви. Не відмовлялася Поночівна: удома голі стіни ждуть, а може, і стін немає. Антон довго стояв біля землянки, усе дивився їм услід. Пішли по цілику, навпростець, обходити дорогою далеко було, та їй погримувало з того боку все голосніше. Вибралися на Таборище, зупинилися передихнути: Пручаї всі в диму, блискавки зблискують, десь там, між Пручаями і Сиволожжю,— бій. По видолках дим плив у поля. Назустріч йому поспішали вздовж ярів колони бійців, везли гармати.

А Галя з дітьми над усім — наче з неба зійшла.

На косогорах снігу мало, а в низинах Поночівна трохи не грузла. Сашко з клунком на плечах геть тонув. Коза Мурка не йшла — пливла по заметах. Озирнулася Галя: коза випливла, а Сашкова голова із снігу стримить. Плаче хлопець: сам не вибереться, і клунка вже не тримають руки. Поставила Андрійка на рівніше, сама з Телесиком побрела назад у долину. Поки забирала клунок, поки сніг із Сашкових чобіт витрушувала, через верх набрав, Андрійко по косогору майнув. І легко, і м'яко у пових, Антоном зшитих валяночках. Аж тут як гримне на шпилі — снаряд розірвався, Галю з дітьми гарячим повітрям ошпарило, в снігу осколки шиплять. Біля Андрійка снігу мало, побачив осколок: «Мамо, цяця!..» — і хап рукою. А руку — вогнем. Кинув осколок, у плач і бігма до матері: «Вавка...» Галя ще й додала:

— А хто тебе просив у руки брать!

Тоді жаль стало — вицілувала долоньку, зліпила сніжку, притулила до обпечених пальців. Пішли далі, тепер уже видолками, низинами, бо навпрошки, по горах, страшно, осколки фуркають. Галя ішла як у тумані, і одна тільки думка: дійти і дітей до хати довести. Сашко вже ледве плився, і Андрійко на руки проситься. Галя дітей підносила, у сніг садовила, тоді вертала по клунок. Так ушльоголася, вже думала, що упаде в сніг і не встане. Аж тут солдат де не узявся, на їхнє везіннячко. Од батареї, що на Таборищі під горою, у справах спішив. У кожусі, автомат через плече... Забрав від Галі клунок, Андрійка — на руки:

— Пересидіти вам, жінко, треба було таку годину, та ще з дітьми.

— А як не сидиться, додому хочеться.

— Кому додому не хочеться... у самого дома отакий хлопчак...

— А звідки ж ви будете?

— Здалеку, молодице, звідси не видно. Сибіряк я... Ну, армія, не відставати, бо нема коли, війна.

І навпрошки, через сніг, як танк. Галя з Телесиком і Сашко та коза Мурка за солдатом перекидьки, через дві гори на третю. Вбігли в Глибокий бакай, а там солдатів повно-повнісінько. З кіньми і пішки. Той їсти варить на рогачиках, той зброю чистить, інший у телефон кричить. Солдат посадив їх віддихатися, а сам підступив до командира. Коли й командир підходить до них:

— Мамашо, вам треба негайно в село. Тут бій буде.

І до солдата:

— Поможі — до дороги. І щоб бігом — назад! Да, за містком — міни.

Ні тоді, ні потім не могла Галя пригадати гаразд мандрівки через поля, по засніженому бойовищу. Ніби хтось узяв її на долоню і переніс із Виселок на шлях біля Микуличів. Пам'ятала, як брела по крутому Таборищу, під небом, а внизу, в тумані, спішили на бій солдати. Пам'ятала осколок, що ним обпик долоню Андрійко. Пам'ятала, як він світився в снігу, наче коралова намистина. Пам'ятала солдата, який вивів їх із бойовища, його брови у паморозі, жовте ложе автомата, розцяцьковану ложку за халявою, а ось імені його так і не спитала, не було коли. Ступивши на шлях, випрасуваний машинами і людьми, солдат зняв із плеча клунок, поцілував у щоку і передав Галі Андрійка.

— Як вам і дякувати... — почала було Поночівна, але боєць уже був на узбіччі:

— Виростуть — ото і дяка!

— Хай обминають тебе кулі, братику!..

Роззирнулася Поночівна і віри собі не йняла. Та невже вона вже удома і занесені снігами хатки на узвишші за вигоном — її Микуличі?! За тим вигоном, де німці у колону людей в'язали, щоб світ за очі гнати. Невже це вона синів своїх по такому пекельному пеклу провела і живими вивела? Не чула од радощів ні холоду, ні голоду, до кожної верби, до кожної бадиллини на шляху драстувалася, як до рідної. Розмовляла із шляхом, розмовляла з полями, плакала щасливими слізьми і розказувала, що довелося переживати. І ледве вчула, як од крайніх хат солдати до неї гукнули:

— Біжи, німецькі танки!

Оглянулася, а по білому полю чорні жуки повзуть. Наче вітром понесло її по дорозі. Були вже близько од хат, коли Сашко заплакав:

— Мамо, наша Мурка!..

А воно, бідне, клунок більший од себе волочить, хіба до кози. Мурка ж виголодніла, що вона бачила ці тижні, окрім соломи, та й солома по великих святах. А на узбіччі — клапті сіна, наче зелені пранорці, з лугу везли, нападало. Мурка і прикипіла до сіна. Хіба у голові їй війна, коли лугом запахло. А танки все ближче. Та щоб вона фашистам козу подарувала?! Наказала Сашкові мішок кинути, бігти з Андрійком у село. Сама з Телесиком на руках почимчикувала назустріч танкам. Наче по гарячому бігла, так сіпало ноги назад повернути. Але пересилила страх. Ухопила Мурку за очкур — і дай боже духу. Мурка і сама налякалася, уже не Галька козу, а коза Гальку тягне. Відпустила Мурку, підняла клунок, залишений на дорозі Сашком, і навтьоки. Солдати з окопів попід селом сміються:

— Мамашо, а ми думали, ви з козою на танки — у лобову...

Аж розсердилася Поночівна:

— Вам сміх, а мене з дітьми коза на світі держить.

— Швидше в село біжіть, бо й кози не треба буде...

А вже танки пукають — снаряди розріджують колгоспний сад. То там, то сям яблуні в небо пробують злетіти і не можуть, важко облягають на землю. Галя за Сашка, за Андрійка — і у вулицю. На вигоні машини стоять, а на них ніби ще машини і ящики. Не встигла Галя і розгледіти як слід. Військові навколо закричали:

— Проходьте, проходьте, мамашо!

Тільки відійшли, як загримить на вигоні. Гуркіт — аж серце надриває. Галя з дітьми кинулася в ближчий двір. «Ой, пропали ж мої синочки!» — голосить і голосу свого не чує. А солдати сміються:

— Не бійтеся, то наша «катюша» заспівала. А піхота скоро підтягне...

Зирнула Поночівна на переправу через Дніпро, а там війська нашого — лугу не видно.

На призьбу сіла, наче приліпилася — ноги далі не несуть.

А коза Мурка як дременула од того гуркоту, думали — на край світу забіжить. Скінчився бій, німецькі танки горіли в полях, як свічки. Подибцяла Поночівна з дітьми на

свій куток. Аж хата їхня до них виглядає з-за дерев, а коза Мурка желібає в городі кукурудзиння.

— Ну ось, синочки, ми і дома, — заплакала Поночівна. — Будемо жити і батька дождити...

Кинулася до хати, а в хаті ні дверей, ні вікон, ні подушечки, ні рядюшечки, тільки стіни.

І стіни — як у кузні. Чорні.

Галя розіклала серед двору вогнище, малих посадовила біля вогню, а сама із Сашком — на гору, де німці набудували бліндажів. Бліндажі — наче хати, зимувати в них збиралися... Знайшли двері, принесли — як із Галиних одвірків зняті. Вікна позакладали цеглою, навесні сорок першого Данило привіз цеглу, збирався переробляти піч. Замісила глини, обмазала — ані щілини. Була в Поночівни картинка, червоною фарбою по склу мальована, дівчина і парубок біля криниці, дуже щира картинка. Шкода було, а що вдієш, хоч клаптик неба, а хочеться в хату. Хутенько зішкребла фарбу, а чисте скло вмурувала між цеглин у вікно просто печі. Забігла в хату — скло аж сяє, ніби справді з небесної блакиті вирізане: і нема причини для сміху, а рот сам до вух розтягується. Сюди-туди крутнулася, у печі розпалила — пішов живий дух. Діти на піч — як аеропланом, тиснуться до черені, виглядають тепла. Аж і стениліла черинь.

Ну, тепер можна жити.

Солодкі буряки спеклися. Нарізала кружальцями, по скибці солдатського хліба дала і собі крихту вломила. Засвітили каганчик, на комині поставили, піч завісили рядом, бо по вистудженій хаті ще холод гуляв. І сіли на теплій черені вечерять. Дивилася Галя на дітей своїх і серцем відпочивала. Невже це вона їх народила і виходила? Якби не гухало в степу, десь за Пручаями, та якби Данило на поріг — ось і щастя.

Незчулася, як і заснули, так убилися за день, і Галя, і діти.

Солодко спалося у своїй хаті.

Уранці заходилася Поночівна хату всередині білити. закіпчені, обдерті стіни жити їй не давали. Де більші дірки позамазувала, витерла ганчіркою кіптяву — і заграла щіткою. Нічого вона так не любила із хатньої роботи, як стіни та піч білити. Наче картину малювала. Поки стіни мокрі — картина німа була. А як стали підсихати, заговорила картина, та все про радісне, благовісне.

Ніби хата стояла досі із заплещеними очима, а тепер розплющила. І заусміхалася. І Галя з нею.

Прочули в селі, що Поночівна з дітьми вернулася, — двері не зачиняються. Та несе відро картоплі, та — коржа якого, та — глечик гороху. І кожна розповідає, як од неволі німецької та смерті себе і дітей порятувала. Були такі, що в ярах, у глинищах наших дочекалися. Душ двадцять пересиділи у погребі, прикиданому гноєм, так і не знайшли німці. Намучилися, ледь живі на світ повилазили, коли бій вчули. Пробиралися з Пручаїв ярами, як визволили село, а в Пручаях ще німці. З розвідниками ішли аж від Сиволожі, під кулеметним вогнем бігли, під гарматним обстрілом, через мінні поля пробиралися, розказать страшно!

А вертали додому.

Розповіла і Галя про свої поневіряння. Ніби про когось іншого розповідала — самій вже не вірилося. Згадала і дядька та дядину, що вигнали її з дітьми у ніч, у негідь, а жінки:

— Нема вже твоїх дядька і дядини, Галю. Похоронило їх у кручі з усім добром їхнім. Німці бомбили переправу, круча й посунулася...

Згадала Поночівна, як проклинала їх, — аж злякалася. Ніби накликала смерть. Хотіла було за звичкою перехреститися — рука не піднялася. Хай не буде їм прощення і на тім світі, як вони дітей малих не пожаліли.

Аж прибіг Сашко: червоноармійців, що загинули, зупиняючи танки, у центрі села хоронитимуть. Поспішили жінки, бо хто ж загиблих оплаче, обголосить, у землю проведе, як не вони: родина далеко, коли ще ті похоронні дійдуть. Прийшли, аж бійці вже братську могилу викопали, дно вистеляють сосновим гіллям. І Фросина біля них. Новою хусткою вив'язана, гілля носить, порядкує. Баби зашепталися, а Галю ухопило за живе, аж зуби стукотять сказати у вічі правду. Кинулася, як вітер, до Фросі, узяла за косу і відтягла від братської могили.

— Ти вже тут стелиш? А німцеві своєму давно стелила?..

Фросина дріботіла за Галею, наче вівця на мотузці — без слова. А відпустила Поночівна, майнула городами на свій куток і не озирнулася. Баби розказали солдатам, що до чого. А в Галі ще довго руки тріпалися. Лютість така в серці була, і не тільки на Фросю, а й на всіх тих люців, які шкіру міняють, як одяжу. І нашим, і вашим. Сьогодні вона червоноармійців хоронить, а завтра біля якоїсь посади

притреться, хоч би молоко приймать, бо таки грамотніша, не тільки лікнеп, як Галька, бачила. І буде з людей воду варити.

Коли Гутиха підійшла. Обійнялися з Галею, наче рідні. Розпитала Поночівна про Маркіяна, а Гутиха — про Данила. Ні про того, ні про того не чуть було. Далі Гутиха мовить:

— Треба, Галю, починать життя підіймати. Потроху люди в село вертаються, треба про завтрашній день думати. Ось я тобі й кажу: бери першу бригаду та господарюй...

— Який з мене, баби, бригадир.

— Коли ж чоловіки вернуться, а жити треба. Та й ніхто за нас хліб ростить не буде.

Воно і так, подумала. Тут стали тіла червоноармійців у могилу опускати, заголосили жінки, і Поночівна з ними. Наплакалася уволу, одвела душу. Повернулася додому, аж посеред хати відро пороху стоїть, жовтого, схожого на вермішель, і діти з кресалом навколо відра. Як побачила Галя, трохи не вмерла. Губами ворушить, а сказати не може ні слова. Тоді схопила відро, та з хати, у берег, Сашко слідом:

— Не висипайте, мамо, я не для забавки, я кресало таке придумав, що кресонеш — і вогонь, а сірників ми де візьмемо?

Поночівна шурх порох у воду, але на дні лишила. Зосталося три сірнички в неї, а що далі? Вернулася в хату. Сашко уламком напильника по кременю хрясь, а на кремені — вата, виварена в гречаному попелі, на ваті — порох. Вата затліла, порох зашипів, дихнув смородом — і вже вогонь. Галя похвалила хлопця за кресало, а за розряджений снаряд добре висварила: це ж і без рук, і без ніг, і без голови можна лишитися. Фронти прокотилися, якого тільки залізяччя нема в землі і на землі, — щоб сотою дорогою обходили. Сварила та наказувала, а спокою не було: хіба ж послухають? Краще б вона дівчат була народила, дівчата у таке не полізуть. А хлопці — скільки живеш, стільки і бійся за них. Малі діти — малий клопіт, а більші ростуть — і клопіт більшає. Та ще під воєнну годину. Доти воно тільки й твоє, поки в тобі. А зіп'ялося на ноги — пішло і пішло, а мати — очима паси та за серце хапайся. Бо ж не прив'яжеш біля себе.

Для життя вона їх народила, не для кубла.

Сашко побіг по кутку кресалом хвалитися, Поночівна доїла козу і думала. Хоч би Данило яку вісточку подав.

Хай без руки, хай без ноги, аби живий, аби батько дітям. Сама вона, вважай, без батька виросла, миколаївська війна на той світ батька молодим відправила, невже і її синам доля така стелеться? Та доки ж діти сиротами рости-муть, доки земля залізом засіватиметься?

Із заліза залізо і виростає, як із зла — зло.

Цвіркало молоко в горщик, сини на печі у війну гралися: «Ба-бах! Тр-р-р-р! Ура!..»

Удосвіта розбудила Поночівна Сашка, хоч і шкода було будити:

— Креси, сину, вогонь, бо топити треба. Я сьогодні у колгосп іду, а ви щоб тут без мене мирно та ладненько.

Поворожив він потемки, сійнув у ніч іскор — і спалахнуло. Галя підпалила віхоть соломи — та в піч. Тільки розгорілося, а вже у двері стукають — біжать люди з консервними банками по вогонь. Ледве встигав Сашко кресати, бо ж охота, щоб люди бачили, від кого вогонь по кутку іде. Смішно стало Поночівні і радісно: отак страждало, мучилося, а — дитина. Та колись воно виросте, піде між люди, добуде собі кусень хліба, мо', ще й великою людиною стане.

Розвидніло. Сашко взувся, одягся, щоб по ліщиння у яр піти, коли й каже:

— А щось, мамо, сьогодні уже не стріляють.

Прислухалася Галя, справді, не чуть зі степу голосів війни, відкотилися, мабуть, далі на захід.

— Та мені й самій якось чудно... — засміялася.

Зварила дітям сніданок, Мурці кинула кукурудзиння — і подалася на бригаду. День обіцявся погожий — сонце золотило білі шпилі пагорбів. Над хатами, у які вже повернулися люди, висіли стовпчики диму, і таких хат було рясно по селу. Бігла, як молода, кортіло глянути, що від бригадного дворища залишилося. Ніби і відмахнулася учора від слів Гутихи, а в голові живчик весь час бився: і як, і з чого почати. Мо', яку конячку військові дадуть, Гутиха вчора з командирами балакала. Упряж — піде по хатах, де в кого позалишалось, хай зносять на колгосп. Від поліцаїв плуги і борони заберуть, змазати треба і під навіс до весни скласти, щоб не іржавіли. Бо скільки тут тої зими, і не зглянешся, як на весну поверне. А весна спитає, що ти, Галю, узимку робила, як господарювала...

Були їй приємні думки ці й майбутні клопоти. Ніби відгороджувала охоплену вогнем грядку широкою смугою ріллі, щоб вогонь не перекинувся на сусідні поля. Ніби

гонила все, що пережила за ці роки, у безвість, у небуття: іди і не вертайся ніколи, наче і не було тебе, наче наснилося. Якби могла, і з пам'яті прогнала б.

Але з пам'яті не проганялося.

Вигулькнула на гору, де бригада, а бригади нема. Заємність клуні — купа припорошеного снігом єміття. І стайні німці на блндажі розібрали. Тільки ушули і стримлять із землі, як межові знаки. Стріха хатки, де берегли упряж та роздавали наряд, тримається на трьох стінках, а четвертої нема, хоч возом заїжджай. Криниця цямринням та залізаччям завалена, корито, з якого коней напували, і те вищерблене, наче зубами його гризли.

Присіла Галя на край корита, обвела очима дворище. Аж руки защеміли, стільки роботи. Спочатку треба все починати. Страшно ї подумати. Та коли це її руки роботи боялися?! — розсердилася на себе Галя. І така певність пройняла її, наче в завтрашній день заглянула. Буде ще на згорьованій їхній землі життя живе. Буде хліб і до хліба. Будуть люди сміятися і співати. І кохати будуть, і дітей родити.

Усе буде, якщо дуже хотіти, щоб було.

4

Мабуть, ще не смерть була Степанові. У меткого канцеляриста з районної управи він купив за Тосеве золото документи. З тих документів виходило, що він уже не микулицький староста, а тяжко контужений у сорок першому винищувач танків, навіть вирізка з дивізійної газети, в якій розповідалося про його мужність, додавалася. Родом він був тепер із Чернігівщини, із лісного села, яке німці зітерли з землі, не лишивши в живих ні старого, ні малого. Справні й надійні були документи, Тосеве золото не марно перекочувало до чужої кишені. Шуляк вчасно пригнувся, затаївся, і хвиля фронту щасливо перекотилася через нього.

Тоді він помалу, обминаючи містечка і великі села, побрів на північ. Люду по дорогах ішло багато, він нікому не впадав у вічі. Сам собі гаразд не звітуючи, Степан тримався Дніпра, і з усього виходило, що своїх місць ніяк не обмине. Розумів, що тільки там таїться тепер небезпека для нього, і прокидався ночами від жахних снів. Снилось, що його упізнають, люди показували на Колюша пальцями, бігли слідом, а він тікав, і раптом ноги

наливалися свинцем, грузли по коліна, ніби сама земля ловила.

А все ж тягло, страшно як тягло. Одне — що про Лізу і сина хотів дізнатися, хоч і передчував, що нічого не дізнається: Ліза не для того від нього тікала, щоб у Микуличі вертатися — дружина старости, син старости... Повіялася світ за очі, молода, роботяща, приліпиться десь, тепер руки усюди потрібні. Почне усе спочатку. Але не тільки Ліза та син були причиною, що він ризикував. Хотілося ще хоч раз ступнути там, де життя минуло. Увібрати в очі будинок свій, вулицю, кручі, усе, а тоді — прощайте на віки вічні, хоч живіть, хоч здохніть... Проживе ще літ тридцять, а мо', і сорок, рід Конюшів живучий, у далекій стороні, а відчує, що помирати прийшов час, заявиться в село, сміятиметься в їхні обличчя:

— А мало я вас бив, мало...

Від таких думок хотілося жить довго-довго. Щоб усіх, хто є на світі, і старих, і малих пережити.

Не доходячи Сиволожі, Шуляк звернув у поле і пішов по цілику: у Сиволожі його могли упізнати. Переночував у скирті і ще день скрадався ярами. Тут уже не поспішав, завидна у Микуличі не заявишся: «Ось і я, вішайте, будь ласка...» Заходив поночі у вуличку, паче в крижану воду: вода усе вище, вище, серце трохи не вискочить із грудей, і дроз по тілу. І що воно таке, ніби ж усюди земля однакова, а бач. Кожній жабі своя калюжа миліша — сплюнув. Добре хоч німці псів перестріляли, ніде нічирк. Лише сніг голосно рипів під ногами. Щось шелеснуло, він злякався до смерті, кинувся у дерезу на узбіччі,— аж то кішка перебігла вулицю. Виматюкав себе, але далі пішов левадами. Мало в якій хаті світилося, але хати стояли, і доста їх було ще по косогорах, уздовж Пшенички та Баламутівки і аж до Дніпра! Палили німці, палили і не допалили. А може, хати, як гриби з грибниці, що більше рвеш, то рясніше ростуть? Душно зробилося од таких думок, а з голови не викинеш.

У хаті Поночівни тепліла одна-єдина шибка. Ніби прозір із ночі в день. Самі ноги звернули і понесли Шуляка до Галиного куреня. Приліпився обличчям до шибки, якби міг — ухряс би весь в ополонку віконця. Ніби стали реальністю його страшні видіння про ріку часу, яку Степанові не перепливти, бо каміння гріхів на дно потягне. Галя Поночівна сиділа на лежанці, у білій сорочці, з розпущеним волоссям і ськала в голові середульшого свого.

Менший син спав, згорнувшись біля матері бубликом, а старший читав на печі, біля моргуна, лише білочубу голівку його і видно було з-за комина. Степана аж сколотнуло: чого б тільки він не віддав, усе б віддав, щоб хоч один вечір ось так пробути, весь у дітях своїх, як в орденах, і лягти спати, не боячися завтрашнього дня.

За віщо цій Галі таке щастя? Йому стемніло в очах од задрощів. І вже нічого не бачив, окрім Галиного обличчя, схиленого до дитини, ніжного і строгого водночас, іконного обличчя. Якби не викинув у сніг пістолета, коли більшовики підходили, натиснув би на гашетку і всадив у це обличчя всі кулі, що є на світі, — так задрив і ненавидів у ці хвилини. Галя підвела голову, і Шуляк відсахнувся від шибки, ніби од вогню: боявся її очей, боявся, що впізнає, боявся признатися самому собі, навіщо прийшов сюди. Мабуть, Галя вчула, як ринув сніг, бо дмухнула і погасила каганчик. Він кинувся за ріг хати і пострибав, як заєць, у шельюгу над потічком.

У його домі на горі світилося!

На якусь хвилину Степан здитинів і повірив у те, у що так хотілося повірити: Ліза з дитиною повернулася в їхній дім; на гаку, вбитому Шуляком у сволок, гойдається колиска, син розпеленався, суче ніжками і блягузкає до лампи. Ліза шис дитині сорочечку і прислухається до тиші за вікнами — чи не постукає у шибку її Степан. А що — переховала б, прожив би якийсь рік на горищі чи в погребі, виходив би тільки ночами, поки трохи забулося, люди відхідливі, простять — і живи, Степане Конюш, плодися. Швидко протверезів, бо не могло такого бути. Але як скрадався задвірками до причілкової стіни свого колишнього будинку, в очах, як карточка, стояла придумана щойно картина, і ноги в колінах тремтіли: а раптом?..

Він втиснувся спиною в стіну, обережно зазирнув у шибку. У світлиці танцювали — під язик. Дівки, Perezрілі, які дівували ще до війни, і зеленки, що підвелися, наче трава у лузі, у ці ось, уже воєнні роки, сиділи на лавах уздовж стін і співали, а пар кілька танцювало. Безвусі парубки невміло і відчайсно крутили дівчат навколо себе і гупали об підлогу, аж гули Степанові дубові п'ятдесятки, бахилами та важкими солдатськими ботинками. Збоку видригував перев'язаною ногою солдат на милицях.

Ой дуб, дуба, дуба,
Дівчино моя люба.
В тебе чортова губа,
Набрехала на мене,
Що я ходив до тебе.
А я богом побожуся,
Сім разів ходив — не боюся.
Подарив я їй каблучку,
На її біленьку ручку.
Ой дівчино ж, люблю тебе.
Не їж хліба, візьму тебе.
Не їж хліба, не пий води,
Візьму тебе для пригоди.

Дівки посхоплювалися з лав, хапали одна одну попід руки і гуцали що було сили, примовляючи та приспівуючи. Навіть хлопчачки, одягнуті у що хто гаразд — якісь допотопні валянки, материні фуфайки і ватянки, підстрибували по кутках і млинками крутилися між танцюристів. Вони таки зробили клуб із Степанового будинку, покійний Лавруня як у воду дивився. У кутку світлиці стояв його, Степанів, стіл, широкий, як поле, з грубими, наче кінські копита, ніжками, але застелено його було червоною скатертиною. Скатертина пекла очі — хіба для неї, для них він вигладжував, вилизував кожну дошку цього столу? Молоді у світлиці ряснішало, ніби вона самостійно росла попід лавками, мало він їх у Німеччину відправляв, ох, мало, треба було з коліски — і у вагон... І вже годі було розібрати облич, усе вирувало, крутилося, як прибутна вода навесні. Дівки розбивали пари, бралися за руки і — коло у колі — гопакували, аж тріщало.

Дурна дівка послухала,
Три дні хліба не нюхала,
Три дні води не пила,
Трохи дуба не дала.
Та якби ж там було за що,
А то ж там таке ледащо,
Що тільки — тьху!..

«Голодні, у латаному-перелатаному, а вигуцують. І що за сила в цьому люду?!» — Степан відштовхнувся від стіни, побіг під кручу, за гриви колючої дерези. Боявся, що після танку молодіж почне розходитися, побачить його, а там такі гицелі, що не відіб'єшся, стриножать. Тепер згадав про Фросину, більше не було куди іти. У Фросі не світилося, але двері були замкнені зсередини, отже,

дома. Він обережно зашкріб у вікно. Скрипнули дошки полу, зітхнули хатні двері, Фросина тихо, як кішка, Степан пам'ятав її ходу, ступила у сіни.

— Хто там?

— Я, Фросю, Степан. Одчини.

У голосі його не було твердості, лише просьба, жебрацьке моління про милість. Фрося не відповіла. Ніби оніміла. Шуляк поторгав за ручку, але жінка навалилася на двері і накинула ще один, угорі, гак. Не одчинить. Відчував крізь двері, як тремтить з холоду і страху Фрося, у самій сорочці, боса. Злякавшись, що вона зараз гулькне назад, у хату, відгородиться від нього ще одними дверима, Шуляк поспіхом запитав:

— Лізка у селі?

— Нема Лізи,— по довгій хвилі відповіла Фрося.— І ти іди,— вона схлипнула,— іди, іди, іди...

І він пішов. Хоч скільки стій — нічого більше не вистоїш. Перечекав у яру, поки розійдуться дівки і хлопці, вернувся до свого дому. Замка на дверях не було, лише клямку накинуто, у скобці стримів штик. Хата була вже не його — хата пропахла чужим духом. Він ненавидів його — дух людей. Степан стяг їхню скатертину зі свого столу і розшматував навпіл. Тоді, навалившись грудьми на край столу, рвав кумач на стьожки — ситець ніби зойкав у його пальцях. Той зойк тишив Степанову душу. Згрібши клубок стьожок на підлогу, він вхопився за дубові дошки столу (Шуляк пам'ятав, коли стругав їх, — німці підходили до Волги, життя стелилося казкою, він ні на хвилю не сумнівався, що пануватиме вічно і стіл цей показуватимуть онуки своїм онукам: прапрадід майстрував...), голову поклав на руки і задрімав.

Прокинувся від гострого страху, що заспав. Але за вікном було ще чорно, хоч близька хода ранку чулася. Десь над річкою заскиглив півень, мабуть, один на все село вижив. Час рушати, до світанку мусить перебратися на полтавський берег. Проїшовся по світлиці, намацав у темряві гак на сволоці. І раптом спокійно, тверезо подумав, що найкраще було б — повіситися на цьому гакові, вбитому для коліски. Але інша думка наздогнала попередню: «Не повісишся, пане старосто, кишка тонка, будеш сопти, поки дають сопти, поки за глитавку не схопили».

Він озирнувся на Микуличі з Вовчої гори над Дніпром. Село прокидалося. Розплющилося око Галиної хати; од

неї вогник поплив по нижній, вздовж Пшенички, вулиці, певно, жар несли у бляшанці чи горщику. Ще в одному вікні розвиднілося, а потім вогні побігли в різні боки від Галиної хати і од хати до хати, і село ставало схожим на простелене по землі небо, де зорі — вікна хат. Ранкові вогні підпливали все ближче до Дніпра, двома зірчастими потічками обходячи Вовчу гору, — Шуляк втяг голову в плечі і сковзнув у яр.

1979—1980

БАЛАДА ПРО СЛАСТЬОНА

ПОВІСЬ

А родовід Йосипа Сластьона, сином Македона у метриках зі слів матері записаного, такий, що він — од Уповноваженого.

І нікому не вірте, ніби Марія дівкою вік звікувала, а байстрючка свого знайшла в лозах, коли сіно за Дніпром гребла. То все людські брехні і забобони. Бо я — давня, як світ, усе на віку бачила, усе чула і автобіографію Сластьонову розкажу — ніби з листа прочитаю.

Біле личко, червоні щічки — соком налите яблуко, — ось вам портрет Марійки-сімнадцятки, як вишитий. Коли ж присилають у наше село Уповноваженого. Раніше приїздили такі уповноважені, що той — по м'ясу, той — по облигаціях, той — по тютюну, той — по сівбі чи жнивах; були уповноважені окремо по гичці, окремо — по буряках, по зерну були уповноважені і — по соломі. А цей як приїхав, того ж дня зібрав нас усіх, начальство сільське і хто біля начальства. (А я в ті роки уповноваженим їсти варила, правлінням була до них приставлена, а як пенсію нарахували, ніхто того не учитав, що я весь вік, відколи й колгосп, на вредній роботі, бо кожному вгоди, кожному подай, кожному усміхнися). Так зібрав він нас, хто біля руля, та й мовить: «Я — над усіма уповноваженими Уповноважений». І правильно вище начальство розпорядилося, бо уповноважених на селі у ті роки багато стало і треба було дати їм лад. Щопонеділка їхали по них у район кінною валкою, а в суботу відвозили назад.

Далі Уповноважений над уповноваженими і каже: «Але треба мені, товариші, через день до району їздити, бо я — теж людина підзвітна, звітуюся угорі за проведену роботу і одержую нові постанови. І взагалі — я, наче риба без води, не можу довго без вищих сфер, а щоб хоч раз на два дні дихнути угорі. Така у мене організація організму». А Марія тоді молоко в район возила, вона зроду на легшеньких роботах, це у неї від діда-прадіда. Дід будочку тримав біля причалу, як ще у нас пароплави зупинялися, дешево купить, дорого продасть. І в рибалок рибу за шкалик видурював. Ось голова колгоспу викликає Марію і наказує: «Будеш через день разом із молоком одвозить у район і товариша Уповноваженого. Але стели побільше

соломи, хай завгосп випише, щоб їх не трясло і м'яко сиділося».

Я усе те чула і бачила і можу хоч на страшному суді посвідчити, бо потім і таке балакали, наче Марія сама до нього прилипла. А їй наказ був зверху. Хоч нема чому дивуватися, якби й прилипла, бо Уповноважений був з лиця повний, як місяць, і тілом усім показний (Йосип Македонович обличчям у батька вдався, а зростом — у матір, теж коротконіжка була, куце таке, на ніч нема чого коту їсти, сміялися). Ще й костюм на Уповноваженому білий, з тонкого полотна, білий картуз, а портфеля великого носив і повного, поки не знали, що в нім, думали, що то усе його велика наука.

Ну ось, возить його Марія один місяць, другий, третій. Уже отак оджнивували і картоплю викопали. Коли бачу, якось серед тижня вертає сама з району, лише порожні бідони в задку воза торохкотять.

— А де ж твій районний пасажир? — запитую.

— Не прийшов сьогодні до Корчми. Ждала-ждала та й поїхала, не ночувати ж мені на шляху.

А вона його до Корчми (розстаньки перед в'їздом у район-центр і досі так звуться) підвозила. І від Корчми забирала, бо він так розпорядився.

І щебече, щебече до мене, але я очима, ніби рентгеном, просвічую і бачу, що дуже тривожно їй на душі. Нема нашого Уповноваженого тиждень, нема місяць, нема й три. Аж пізньої осені покотилося по селу: Марія дитину чекає. І сміху-посміху: народить Марія — і буде у нас власний уповноважений, не доведеться з району возити. Нашим людям тільки попади на язики. А чого було сміятися, коли багато наших жінок заглядались на того Уповноваженого, як на живу ікону, йому ж лише Марія приглянулася.

І треба ж такому статись, що народила Марія Йосипа Македоновича в районній лікарні, а там радію, і чує вона: оголошують з області про нашого Уповноваженого, що його за великі заслуги підняли і він тепер керує обласним оркестром, і ось той оркестр награв в радію. А у нас так було — я про той портфель розкажу, бо ви далі не поймете. У тому портфелі великому він свищики, дудочки й сопілки носив. Спершу сільській дітворі їх роздавав, а потім уповноважених привчив свистіти і награвати. Оглянутися ми не встигли, як у нас уже оркестр із уповноважених, одні награвать, інші співають, були такі, що й танцювали. Так нам тоді ніяких артистів не треба було...

Та ось вернулася Марія з лікарні і написала в область своєму Уповноваженому. Мовляв, од нашої любові гарячої народився у нас син і його ростити треба. То він їй словами нічого не одписав, може, не хотів признаватися, що жонатий, що з іншою любився-кохався, а висока довжність такого не дозволяла. Проте гроші на дитину слав добровільно, ніби на облігації підписався, аж до самісінької війни. Як початок місяця, так і біжить, було, Марія на пошту. Нарядів понакуплювала, та й дитину не зобиджала. А у війну зник її Уповноважений безслідно. Посилала уже по війні на розшук, то й фамілії у паперах не знайшли. «Не знаємо, — одписали, — не було такого і нема».

Ніби наснилася людина. Тільки й лишилося від Уповноваженого, що наш Йосип Македонович.

А тепер, після всього, що з Йосипом Македоновичем учудилося, сиджу та своїм бабським розумом і метикую: може, і справді не було його, Уповноваженого над уповноваженими, а послали його звідти, звідки й колись прилітали, як у старих книгах написано, і де тепер космонавти літають?

Ще як були у нашому селі церкви і піп був, (ой і полюбляв, покійний, горілочку), то мужчини біля лавки запитують:

— Од кого ж таки, батюшко, свята Марія дитя набула, що чоловік їй трапився старий і вже не міг дитинку пристаратися?..

А піп срібну чарочку перехилить (він її з собою у підряннику носив, а горілка тоді розливна була, з бочки продавалася), рота перехрестить і гримне на всю вулицю:

— Од духа святого, мужики, од духа святого!..

Я усе сказала, а хай люди научні розсудять.

2

Не вірю я бабському радію, хоч ви що мені. Одній здалося, а всі бачили. Не такий Сластьон, щоб летіти у безвість не знати куди, не знати чого. Якщо й полетів, то в тайгу, скориставшись послугами Аерофлоту, — золото мити. Він мені по-сусідськи дірку в голові тим золотом просвердлив, на золотих рудниках, мовляв, розумні люди грошву лопатами гребуть, у колгоспі такі гроші й не снилися. Поїхати б, усе казав, а через рік чи два вернутися на власній «Волзі» найновішої марки, ото б у селі здивувалися... Його не гроші гріли, точніше — не самі по собі

гроші, а щоб куряву в очі пустити, щоб усі сказали: ой і Сластьон Йосип Македонович!..

— То їдь на рудники! — гукну розсердившись. — Чому ж не їдеш?

— Е, якби раніше, а тепер — не можна, мобілізований вищим начальством у колгоспну номенклатуру, а скоро — і вищого масштабу. Прикутий до руля колгоспного навіки... Його з рук не випустиш, це тобі не якийсь там тракторець... Відповідальність! А якби був як ти, простий собі тракторист...

Це він полюбляв: лінію провести між собою і мною, ніби ми з різного тіста. І знає, стерво, що мене трохи не силоміць тягли в керівництво — і сюди, і туди обирали, а як у мене талану нема уперед показувать (вийду, було, на трибуну і — ніби рак варений, поки слово із себе видушу — сімома потоми зйду), а є у мене талант — трактора водити, це вам будь-хто підтвердить. Ще літ п'ять тому викликали мене у район і казали: «Рекомендуватимемо на голову сільради». — «Ні, — кажу, — хорошого тракториста, а я такого про себе не боюся сказати, важче знайти, ніж поганого голову, а голова, товаришечки, з мене буде поганий, наперед знаю». Переконав, погодилися. Тепер як орю городи, а я орю — ніби на скрипочці граю, борозна в борозну і всі кути виорані, після мене лопати в руки брати не треба, то баби хрестяться: «Спасибі владі, що ні в яке начальство тебе не мобілізувала, а на довжності тракториста лишила...» Так це ж усе він знає, а все одно комизиться переді мною.

— А що, — рубону в очі, коли вже дойме до живого, я людина відверта, хоч ковтай, хоч спльовуй, — може, своє барило, свій трудовий мозоль у мого трактора увіпхнеш та оратимеш день і ніч, як я, що й спина колом?

— Ти мого живота не чіпай критичним словом, бо мені високий живіт по довжності полагається...

На повному серйозі. А мені від тих слів аж п'ятки лоскоче. Зарегочу, а він лупне очима своїми циганськими і піде мовчки. Днів зо три одвертається, як стрінемося на вуличці, обидився за черево, значить, а тоді одійде серцем. Він не пам'ятливий на образі. Я з ним завжди отак — навростець, по робітничо-селянськи, і він мене трохи побоювався.

Але розказувать про Сластьона — треба спершу про себе розказувать. Бо не поймете. І щоб, як ото на уроках літератури казали, відповідна кульмінація, правильно? Я зі школи про ту кульмінацію добре пам'ятав, бо культива-

тор мені нагадує. А мені було згадати культиватор — як медом язика помазати. Нащо мені ваша кульмінація, кажу було учительці літератури, ви розкажіть про культиватор, бо мені на роду написано не романи малювати, а пшеницю в ріллю сіяти. А вчителька розсердиться і гайда мене з класу, щоб не вказував ученому, як учити. Пише записку критичну і кличе Йоську Сластьона, сусіда, щоб моєму батькові особисто в руки передав. А воно ж — на очах росте, коли вчителька що доручає, аби тільки вгодити. Та щоб його вирізнили з-поміж інших, похвалили. Це за ним водилося, будь-хто вам скаже, хто з Йоською вчився. Яюсь учителька лист ватману принесла в клас і запитує: «Діти, хто плакатним пером намалює красиво?» Сластьон тут як тут вихопився: «Я! Я!» Слова нікому не дає сказати. А сам ніколи того плакатного пера в руки не брав. Доручила йому вчителька. Роби, коли так рвешся. Увечері стукає він у вікно: виручай, мовляв, бо помилок наробив, став гумкою витирати — і вже дірки у ватмані, а що я завтра вчительці скажу. А ти, відповідаю, знизу ватман відріжай і на протерте наклеюй, а взагалі, як руку до стелі тяг, то чого ти мене запитуєш, ніхто тебе не силував. Треба ж колись провчити, думаю. Приносить він наступного дня ті правила у клас, розгорнув ватман, а весь лист — латка на латці, ніби наша тодішня одежа. Трісь, трісь — відклеюються і опадають, як сухе листя з дерева. Не ватман, а сито, їй-бо. Що ми вже посміялися, довго ті правила йому згадували. Так ось, передасть учителька моєму дружкові і сусіду критику на мене, я — першим з класу після уроків і піджидаю Сластьона під мостом, щоб одібрати. Так він уже знав, убрід бакай перебрєде вище мосту, поза селом оббіжить, а листа моєму батькові таки принесе. Жду-жду, бувало, під мостом та й теліпаю додому: куди діватися. А він уже зі свого двору виглядає, пика трохи не репається од щастя. Тепер, каже, хоч убий, а доручення учительки я виконав. Так я терпів-терпів, та одного разу таки й оддухопелив його, трохи із школи мене тоді не вигнали, бо назавтра Йоська директорові поскаржився.

— Я, — каже, — виконував службовий обов'язок, мені доручено.

Пика в синцях, а очі вогнем од запопадливості горять...

Ну, хоч знаю, що записка передана, а бреду до хати. Батько вже піджидає — з ремінякою в руці. Бігаю навколо столу, батько — за мною, паском шмагає. Плачу і кричу крізь сльози: «Все одно до трактористів утечу!» І тікав.

Повішу шаньку з книжками під мостом, а сам — у тракторну. Особливо навесні: не шукай мене в школі, а шукай у полі. Як завесніє, батько в школу ходить, наче на роботу: вчителі щодня Сластьоном записки передають. Нарешті стомився батько лупцювати мене. Прийшов зі школи, сів край столу, дивиться на мене й питає:

— І що з тебе буде, синку?

— Тракторист буде, тату.

І подався наступного ранку, вже не ховаючись, замість школи в бригаду, до тракторів воду возити. Весну і літо провозив, а восени приїхав у колгосп головний інженер МТС. Трактористи просять за мене, щоб на курси, а він питає:

— Скільки класів за плечима?

— Шостого трохи не доходив.

— А ми тепер тільки із свідоцтвом про семирічку на курси приймаємо.

Як сидів я на бочці з водою, так і прикипів, наче мене автогеном приварило.

— І не думай, хлопче, і не мечтай, поки школу не кінчиш.

Повернувся ввечері я додому.

— Мамо, де моя шанька?

— А теля зжувало, я в ній траву теляті давала.

— То шийте нову, бо я ранком до школи піду.

Пішов я знову в шостий, в один клас із Сластьоном, бо він на рік молодший од мене, і відсидів як один день — аж до випускного вечора, від дзвінка до дзвінка. Уже нема сусіду моему роботи — записки від учителів носити. Уже я грамоти одержую. Після школи — причіплювачем, тоді — на курси в МТС, з курсів — на трактор, і досі. Отаке моє молоде життя. А тепер не буду про себе, а тільки про Сластьона.

Хитренький він був, це усі знають. Уроків удома ніколи не робив, жде, було, до останнього, щоб я задачку розв'язав і йому дав списать. Як у класі контрольна по варіантах, гнеться над зошитом, аж червоніє, а насправді піджидає, поки в його ряді рішать задачку та йому готовеньке попід партами передадуть. Бо він свиту свою мав із хлопчаків, ми їх звали сластьончиками. Знаєте, в яких нестатках ми виростили, а Йосьчина мати на таких роботах усе, що потяжка була, — то на молочарні, то в коморі, то в яслах. І таки вміла, це правда, різні коржики, пундики-прудики випікати. Йоська й підготовував ними своїх сластьончиків, що за нього задачки розв'язували.

Смачно у них у хаті пахло, це мені досі в пам'ятку. Ну, що ще розказати, щоб до ладу було. Ага, ось деталь. Правильно я кажу? Де-таль. Є такі деталі, без яких мій трактор і не зітхне. Може, і вашому трактору моя деталь згодиться. Бувало, купатися ідемо хлопчачим гуртом. Холодна вода чи тепла, хто з нас тоді допитувався? Ледве сніг зійде, вже й бовтаємося. А Сластьон серед літа підійде до берега, пальчика у воду встромить.

— Ні, — каже, — сьогодні температура низька, може быть переохолодження тіла.

І сидить сидьма на піску, поки ми купаємося та дуріємо у воді.

Отакий був.

А побуцалися ми з ним усерйоз ось як. Уже в сьомому класі останні місяці вчилися. Вийшли старші класи на суботник — церковище перскопувать, тепер там сад шкільний. На пупа треба брати — де не копнеш, там цеглина. Бачу, Йоська і тут дурніших шукає. Давайте, каже, змагатися, хто більше цеглин викопає, а щоб усе було без брехні, то я за кожним писать буду. І вже олівчик та блокнотик дістає. Ну, тут мене усього й пересмикнуло. Я й тепер такий: добрий, як віл, до межі, а межу переступиш — бережися, жінка знає. Узяв я його за патли (а Сластьон тоді довге волосся відпускав, у місто ладнався їхати — вступати до технікуму, кулінарного чи фінансового, гаразд і не знаю), пригнув до землі і кричу на весь вигін:

— Бери лопату, стерво ледаче, і пиши лопатою, поки впрієш!

Оцього він мені досі не пробачив.

Школу ми в один рік скінчили. Я, звісно, одержав свідоцтво і — в тракторну. Вертаю надвечір додому, весь у мазуті (де й не треба, під трактора ліз, щоб вимазюкатися, щоб бачили — робоча людина), коли перестриває мене тітка Марія, мати Сластьона.

— Бідна моя дитина, уже тебе й запрягли, — каже. — А мій Йосип багна не міситиме, мій поступать їде, вивчиться на таке, щоб загадувать...

— Хай спершу сам навчиться робити, тоді загадувать буде! — буркнув я.

А сам думаю: куди йому поступать, як з класу в клас на трієчках ледве перепопзав. На моє і вийшло — на першому ж екзамені провалився Йося.

Як створювався у нашому селі Музей місцевої історії, припхався і Сластьон:

— Ось вам штани мої міліцейські і свідоцтво за сім клавіш. У цих штанах я кров проливав, а свідоцтво про освіту виставте, щоб молодь приклад брала, як ми вчилися в трудних умовах, враховуючи фактор післявоєнний. Бо я тепер — на видноті і місце моє — в музеї, щоб масу окультурювати.

Учитель, який музей збирав, в очі йому сміявся:

— Яку ж ти, Йосипе Македоновичу, кров у ці штани проливав, коли не чути було, щоб тебе поранили на міліцейській службі? А свідоцтва твого ми не можемо виставити у музей, бо там самі трійки, а обов'язок наш — закликати молодь до відмінного навчання і зразкової поведінки. І твій посередній приклад нам не підходить...

Після тих екзаменів подомував він трохи, казали, ніби довідку хоче, щоб у місто їхати. Але тут його мати витанцюувала на весіллі (а вона жодного весілля не пропускала) і ногу вивихнула. Злягла надовго, думали — і ходити не буде. Через матір Йосип до міста не поїхав чи довідку не дали в колгоспі — вже не пам'ятаю. Робив я причіплювачем, коли це беруть Сластьона у тракторну бригаду обліковцем. І літа не минуло, такого наміряв, що в МТС за голови схопилися. Обліковцю треба кумекать, як поділити, як помножити. Коли ж воно неграмотне наче чіп. Ну, вигнали його з обліковців, і тинявся Йоська, поки і в армію не пішов, — так ладнав, щоб не перетрудитись, а легшенько прожити.

3

Ви — мене слухайте! Бо люди такого набалакають! У оці сусіда порошину видно, а в своєму... Дерево від дерева різниться, а хочете, щоб людина... Скільки людей, стільки і правд. Я вам більше скажу: є люди, в яких не одна правда за душею, а може, стонадцять. Ніби, даруйте старому на слові, не один батько робив і не одна мати родила. Іншому що — аби на трактора сісти і вже йому нічого не треба для щастя. А Йосип замолоду багато помислів мав у душі, і всі значущі. На повну котушку хотів жити, як тепер молодь каже. Без цього Йосипа Македоновича не зрозуміти. Хрещеником він мені доводиться, це правда, але я, приміром, його не захищаю, а хочу, щоб справедливо було, якщо вже він на суд язиків потрапив. Тепер кожне буде і прокурором, і суддею, а сам він себе не захистить, бо, може, десь у космосі чи й ще вище перебуває. Як ото наші космонавти прилетіли, то я листа написав, чи не бачили

там, у вищих сферах, нашого Сластьона, але мені науково відповіли, що там, де космічні кораблі літають, людей не може бути, окрім космонавтів, у скафандри одягнених, простір там безповітряний. Але наш Йосип Македонович такий, що і в безповітряному просторі без скафандра зможе, аби на видноті.

А Уповноважений над уповноваженими був, це я можу посвідчити будь-де. Бо сам його на управлінській бричці по полях возив і так він мені своїми свистами-пересвистами голову нагудів, що, скільки літ минуло, а досі в голові, як на воза сідаю, шабаш і танці-гранці. Портфеля із свищиками скільки я за ним поносив, руки, було, обриває, а мусиш нести — служба. А надвечір уже мені легшенько: яку дитину стрінемо, давай, командує, глиняного свищика і загогулинку у своїх паперах ставить: я теж, каже, підзвітний. Так скоро наше село гуло й свистало на весь район. Досі, як поїдеш на базар та признаєшся, звідки ти, рукою махнуть: «А, свистуни!..» Я ж їм одвічаю: «Забули, як на поля наші збігалися оркестр слухать!» Усе те у моїй пам'яті, наче в книжці, записано. Як організував наш Уповноважений оркестр з уповноважених, так наш колгосп по всіх показниках уперед рвонув, бо люди з поля не хотіли йти, а все б слухали, як уповноважені грають і співають. І з сусідніх колгоспів біжать на наших полях працювати, щоб чути. Так вийшло, що один колгосп уже, можна сказати, у повному соціалізмі, а сусіди — ледь шкандибають. Через те нашого Уповноваженого так скоренько в обласні сфери забрали, бо там радіо: хай усі чують і вперед ідуть. А що Марія Уповноваженого в район і з району возила, так це правда. Але й не вся правда. Бо за Йосипа Македоновича бабське радіо Уповноваженого безневинно згадує. Він собі такого не дозволив би, щоб з Марією жирувати.

— Я живу для ентузіазму мас, — казав мені, і хоч я ще молодий тоді був, а запам'яталося, — щоб тільки уперед і вище.

А з Марією — так. Був у мене друзяка. Тесля сам, сокирник. У них усі в роду майстрували. На той час у нього вже двоє діток народилось. І тут у них з Марією неждано-негадано сильна любов спалахнула. Марія — та і в літах ще заводна була, наче в ній сто моторів електричеських. А коли дівувала — полум'я, хоч кого обпалить і з розуму зведе. Так що я дружкові не дивувався, лиш заздрив потайки, бо і сам не один раз на ту дівку-маківку задивлявся. А чим уже її тесля привабив

(і одружений, і роками старший) — не скажу вам. Щось у нього, видать, було таке — бабам видніше. Баби, при-міром, вони на що летять? На мужеський дух. Як служив я наприкінці війни у дивізійній школі, був у нас один та-кий — і собою непоказний, груди як моє коліно, листи роз-носив і для яких там доручень біля штабу. А баби з гарні-зону за ним чередою ходили. Так потім не стали йому листи доручать, щоб по квартирах не швендяв, та швиденько й демобілізували, щоб моральний рівень у гарнізоні не впав. Так усяке буває. Це я — к приміру, а може, у Марії з моїм дружком зовсім інше, таке, як у книгах пишуть.

Теслявав він добре, це я знаю. Ой і добрий тесля був! Тепер таких нема. І Йосип Македонович людиною б став, якби інших помислів у голові не носив. Бо талантом він таки у батька вдався. І рубаночок, і сокирку — зовсім як батько тримав. Струмент ніби приростав до його рук. Я, коли дивився, як Йосип Македонович працює, завжди дружка свого згадував і душею відпочивав. І в його руках дерево, як віск, було. Усе міг. Одне слово, кохалися вони, любилися, як у пісні співається. Розписувать багато не буду, бо усі ми таке переживали, як молодими були, а до вашого відома факт цей доводжу, бо мало хто про цей факт знає. Оскільки кохалися-любилися вони або у вишняку моєму, або в моїй пригребиці, коли схолоділо.

На Уповноваженого Марія показувала, щоб жінка мого дружка не лютувала. У тої характер крутий був: як умира-рала у позаминулім році — стріху зривали на її хаті, бо померти не могла, такий був характер. Відьмою її все жит-тя і прозивали, лишай вишіптувала і переляк дитячий вили-вала. Мене було коромислом вигнуло, на світ божий не глянуть, уже й лікарі відмовились лікувати, так я пішов до неї. А вона як глянула, наче наскрізь очима пропекла. Рік, каже, будеш так ходити, тоді відпустить, а шептать не буду, бо ти моєму чоловіку у його перелюбощах з Марією пособляв. Коли так і вийшло — рік я походив зігнутий, а тоді ніби й не було нічого, саме відпустило. А Марію до останнього дня проклинала, і продажницею, і трав'яркою, і підстелюхою, і як тільки не звала, цукерки з гробків після поминок збирала і в дворі Маріїнім сіяла, може, від тих прокльонів Марія так рано в землю й лягла. Уже Марію повз двір у труні несуть, а вона вслід дулі сучить: «До-бахурувалася, доволочилася, проклята душа!..» Отакі баби.

А даремно вона кляла Марію, бо, якби Марія схотіла, мій друзяка і сім'ю б залишив та пішов до неї. Тільки Марія

не хотіла дітей сиротити. Любити люблю, казала, а вишкребки чужі мені не потрібні. Одне слово, опинився тесля між двох огнів, і обидва печуть, і без них холодно. Тут кличуть нас із дружком у Західну Україну колгоспи будувать. Він і вхопився за ту Західну, як за соломинку, і я — біля нього, бо ми з ним друзяками з коліски були. Треба, каже, їхать і віддала роздивитися, що до чого, бо вже і сам нічого толком не розберу, кого я люблю і хто мене любить. Заблукав між двох жінок, а ви кажете. Баби — це гірше чуми, од чуми людина раз — і ноги відкине, а тут — на по-вільному вогні все життя смажиться.

Тоді що було їхати — торбу на плечі, скриньку із струментом під руки, і вже готовий. Гроші він Марії із Західної слав на сина, це я знаю. Поробили ми там, може, з рік, коли — війна. І вже німець наступас, і вже нас під ружжо. Дружок мій і каже: оце як переживеш війну, розкажеш синові моєму (а від законної жінки у нього двоє дівчаток було), де я свій струмент йому у спадщину залишив. Змастив солідолом, склав у скриньку, а скриньку закопав біля хати вуйка, в якого ми жили, щоб і вуйко бачив, і я — за свідка. Ти ще мене переживеш, сміюся. Ні, одвічає, не переживу, вік мій короткий, циганка ворожила. Аж і не вернувся він з війни: похоронна прийшла, що геройськи загинув, а я хоч і на одній нозі, та пришкутильгав у сорок шостому з госпіталю.

Дізнався про похоронку на товариша, пом'янув добрим словом, заходжу до Марії. Аж бігає хлоп'я по двору, ну зовсім мій дружок дитиною. Були у мене в кишені шинелі три грудочки цукру, у ріжок хустки замотані, — віддав синові товариша свого незабутнього. Тоді стиха запитую Марію:

— Знає, чий синок?

— Знає, що на фронті батько загинув. Підросте — розкажу чий.

З тої пори і став я малого приголублювати. І він мене, правда, шанував, як рідного. Ось уже стало воно щось розуміти, я й кажу:

— Робив я, Йосипе, з твоїм батьком у Західній перед війною. Закопав він там інструмент свій теслярський біля вуйкової хати. Станеш на ноги — забереш. А поки що приходь до мене, навчатиму тебе батьковому ремеслу...

Отак і став він біля мене теслю. І полюбилося йому це діло дуже. І ремесло його любило. Одходив він сім класів. «Поступати їду», — усім до вух доносить, а мені признався:

— Хіба на моїх трійках у далекі науки заїдеш, дядьку? У наш час тільки учоба відкриває дорогу із села у місто і вище. Краще в селі бути першим, ніж у місті останнім. Зібрала мати трохи грошей, то поїду по батьків струмент, бо він мені сниться і кличе...

Розтолкував я хлопцеві, де те село, як вуйків двір шукати і де скринька із струментом закопана. Дарма що зелене, а доїхало і знайшло. Вуйко давно вже той струмент одкопав, але беріг, чекав, що син солдата підросте і з'явиться. Душевний чоловік трапився, той вуйко. Дружка мого дуже він шанував. У нас, каже, майстри над майстрами по дереву, але такого майстра я ще не стрічав, йо-йо...

Слухайте ж далі. Привіз Йосип струмент, місця йому не знаходять: то на покуті скриньку поставити, то замість подушки під голову бере, і руками, і очима пестить сокирку, пилки, долото, риштакоч... Ну, кажу йому, іди, хлопче, у колгосп, просися до будівельників, бо ти уже всю мою науку пройшов, тепер ще бригадну науку пройдеш — і будеш майстром, як батько.

Наступного дня пішов він у колгосп. Коли невдовзі прибігає, очі вогнем горять.

— Дядьку, а мене на обліковця у тракторну сватають!

— Так обліковцю ж треба бути грамотному, а ти таблиці множення гаразд не знаєш.

— Е, сім класів — теж велика наука, щоб загадувати.

— Нащо ж тобі з метром по полю бігати, як у тебе ремесло в руках!

— Е, ремесло ремеслом, руками кожен може, а обліковець — він на видноті, він у МТС дані по телефону каже. Сьогодні — обліковець, а завтра, може, й на бригадира настановлять чи й вище...

— Та куди ж тобі вище?!

— Е, дядьку, не всі, як ви, — далі сокири та колоди нічого не бачите... А я ту, як її, перспективу бачу...

Отоді я й поївняв, що у сина товариша мого загиблого — дві душі. І поївняв, як трудно йому буде у світі жити. Це ніби кара така колись була: до двох коней за руки й за ноги людину прив'язували, і ті коні людину навпіл розривали. Отак і Сластьона його помисли у різні боки тягли. Правда, невдовзі Йосипа з обліковців розкасирували, бо метри і гектари переплутав, усі поля заново перемірювали. Приходить він до мене, носа опустив.

— Не журись, — кажу, — що судилося тобі роботу робити, а не загадувати, щоб інші робили. За руки твої золоті буде тобі од людей пошана і слава добра.

І пішов Сластьон у будівельну бригаду. Перші роки слова поганого про нього не чув. Бригадир дякував, що я такого теслю вивчив. Мене аж слюза проймала: весь у батька, друзяку мого дорогого!

4

Мати померла, хату я продав за дві тисячі, бо вже й хата там така була — стеля прогнила, пацюки долівку виорали, ніби плугом. Заради грядки люди купляли, бо грядка біля хати добра — двадцять соток, і колгоспний сад через межу. Так що даю правдиві свідчення — зв'язків із селом я не маю. Родичатися особливо нема з ким, а хто з далеких родичів і об'явиться раптом, то тільки одне знають: поможі, та влаштуй, та переночувати пусти. Спостерігається гра в одні ворота, а я цього не люблю, щоб мене доїли й використовували. А влаштувався на відповідальну роботу — директора будівельного тресту возити, так двері один час не зачинялися: тому шиферу, тому цементу, тому плитки. Чому ж не дістать, якщо й тобі якийсь навар, а не за спасибі. А так — вони, кугути, будуються, а ти ночами тремти, чи тебе в міліції на гачок не взяли. Півлітра самограю привезе і думає, що озолотив. А поїхав я в село по картоплю, гроші даю для годиться, а сам думаю, що не візьмуть з мене ні копійки, — взяли! Так я їм в очі різонував: таких родичів, кажу, я на Бессарабському ринку щодня бачу, забудьте, де й живу!

Тепер не з'являються.

А про Сластьона чув, але не вірю кугутським брехням. Десь «бабки» забиває, гроші тобто по-сільському. То такий, що не пронаде. Жить уміє. А полетіти — як би це він без дозволу? Я ось на відповідальній роботі, а й то, поки шеф не кивне, і в їдальню пообідати не відлучусь. Якийсь там жлоб — і куди. Та в нас тепер і радари, і що хоч. Такого не було, бо такого бути не могло. А якщо такі розмови точаться, то з ними треба боротися. Де треба сказати — я авторитетно скажу і повідомлю. Мене на всіх рівнях знають, бо ми з шефом і в міністерстві, як у себе вдома. Я з усіма міністерськими шоферами за руку вітаюся. Так що можете сміливо посилатися. Свідчення, коли потрібно для повного в'яснення справи, я дам, але щоб я прочитав і підписав, як годиться.

Засвідчую, що ми з Йосипом Сластьоном разом до війська призивалися. Він із колгоспу йшов, у будівельній лямку тяг, я трохи цілинного хліба покуштував та й вернувся.

Добре там, де нас немає. І був я боярином на Йосиповім весіллі, перед армією він женився, щоб ніхто до його дівки не підкотився, бо він з нею шури-мури, такий вінегрет. А плани на неї не один він планував, та й три роки — не три дні. Погуляли ми, значить, на весіллі, а тижнів за два — і у військкомат з торбами. І направляють нас у сержантську школу.

Переживав Йося за молодю жінкою, але армійські порядки йому з першого дня до душі припали, це я ще на збірному пункті помітив. Команди слухав, наче футбол по радію. Вишикували нас на плацу, ще в цивільному. Сержант показав, як треба із шеренги виходити, честь оддавать. Як до командира звертатися. Сластьон очима того сержанта їсть! Сержантові, звісно, це упало в око, викликає — покажи, мовляв, на що здатний. Ніби з дитинства його навчали стройовій науці! А вже як сержант похвалив — наче соняшник до сонця, так до того сержанта весь відкрився. Очі горять, обличчя — в червоних квітах, рот — до вух. Тут сержант став начитувать, хто в якому відділенні. А зараз, каже, призначу старших відділень до місця призначення. Бачу, Йося сам не свій.

— Як ти думаєш, хто у нас буде старший? — шепоче.

— Ти, — жартую.

А він — так серйозно, я трохи не розсміявся в строю:

— Може, й доведеться брати на свої молоді плечі. На роду написано мені — командувать...

Про молоді плечі — це він з лекції, яку нам перед тим читали. А сержант уже йде вздовж шеренги і до хлопців приглядається. Сластьон уперед нахилився, ледве під ноги сержантові не падає. І очима їсть: помітьте, мовляв. І сержант помітив. А може, Сластьон ще раніше на прикметі у нього був.

— Старшим відділення до прибуття на місце призначення буде Йосип Сластьон.

— Єсть, товаришу сержант, бути старшим! — аж захлинається словами.

І вже, бачу, надимається, наче індик. Отакий вінегрет. Ведуть надвечір у лазню — Йоська збоку йде й командує. А у вагоні лише Сластьона й чути, сержанта ніби нема. Оголосили відбій, вилажу на верхню полицю, дістаю з торби печиво, на станції купив, печиво я й тепер люблю, завжди у мене в машині, а грошики тоді у мене водилися, з цілини ж приїхав. Тільки чого це я мушу з кимось ділитися? Дочекався, поки навколо поснули, лежу, гризу. А Сластьон походить по вагону, ніби він тут найстарший:

— А що це там у нас за мишва завелася?

— У тебе не позичав! — відгиркуюся, бо зло взяло. Теж мені начальник.

— Чому онучі на підлозі валяються?

— Щоб ти спитав.

— Ось я й питаю.

Тоді підходить до мене близенько, спиняється і шепоче: «Хоч ти мені й товариш і з одного села ми, а попереджаю: підбери онучі, бо я — майже єфрейтор, а ти — рядовий, і єфрейторського авторитету я не дам затоптати».

А я теж у пляшку поліз. Я цілину, думаю, піднімав із передовими героями, а ти далі Фастова не був і нічого, окрім сокири, не бачив, валянок ти такий. Повернувся до стінки і захріп, наче вже сплю. Так він що — сержанту наклепав. На свого боярина! До школи разом бігали! З того вечора наперекіс моя служба пішла. І скоро відчислили мене із школи сержантської в автоколону. А може б, я досі генералом був, у папасі ходив каракулевій? Дружок мій генерала возить — у сорок літ генерал! І вже б я не тільки власною жінкою та двома лобуряками своїми командував, а й отакими Сластьонами. Вони б у мене по нитці ходили!

Більше я нічого про Сластьонову службу не знаю, бо наші дороги розійшлися. Чув лише, що мітив він у надстрокову залишитися, та нічого з цього не вийшло, із старшиною заївся. Та це вже хай інші розкажуть, хто з ним далі служив.

А зустрів я його востаннє в театрі. Літ, може, п'ять тому. Була велика нарада будівельників, а потім п'єсу показали. Ну, мені все одно шефа ждати, у машині теж обридає, сиджу десь там у середніх рядах, дрімаю. Аж чую:

«Гнойок! Гнойок!»

Думаю — сниться. А це нас так по-вуличному в селі прозивали — Гнойками. Коли кладе хтось лапу на плече:

— Гнойок, ти що — заснув, підвищуючи культурний рівень? Думаєш, як на дурняк попав у театр, то й хропака можна?..

Дивлюся — Сластьон.

— А ти, Македонський, як сюди попав?

Македонським його ще на збірному пункті прозвали.

— Я — почесний бригадир, можна сказати, грамоту урочисто вручили. Сам міністр руку потис — хіба не чув, не бачив?!

А я в машині сидів, мені вони треба — їхні балачки. Мені аби до вечора та додому, бо саме хокей міжнародний по телевізору.

— А ти де робиш? — запитує.

— На «Волзі» їжджу, з начальником по будівництву...
Не скажу ж просто — шоферую. Як ти, думаю, надимаєшся, чому б і мені...

— Великий начальник?

— Ого! З міністром запанібрата.

— Покажеш? — і щось таке у його голосочку бринить, бринить. Не знаю, як і сказати. Я одразу збірний пункт пригадав.

— Хай після цієї говорильні, — бо вже на нас озиратися почали.

Безкультур'я, звісно, кугут — ніби шепоче, а на півтеатру чути.

Не стали ми чекати, поки там наляскаються в долоні, вийшли першими у фойє. Дивлюсь, а він прикостюмився, але сорочка зелена, капронова, галстук теж синтетичний, червоний, а туфлі лаковані, тепер таких ніхто з культурних не носить. Видно, звідки приїхав, як моя теща каже — видно пана по халявах. Аж виходить і мій шеф — одягтися. Як побачив Сластьон, яка шапка на ньому, аж зітхнув.

— Оце, — каже, — шапка, не те що моя — кроляча.

— Так треба, — відповідаю, — для авторитету.

А побачив, з яким коміром пальто, за руку мене вхопив:

— Де він дістав? Які хоч гроші заплачу, знаєш, скільки в мене на книжці? Ми тепер — живемо!

— Не знаю і знати не хочу, — одказую. — А хутра такого простим, як ти, не продають.

А то ж моя рідна теща моєму шефові комір діставала і пальто шила, бо усе жаліється, що нема знайомства у торгівлі. Чому, думаю, не допомогти людині, він до мене по-доброму, і я до нього по-доброму.

— А яка ж у нього квартира? — запитує Сластьон, і голосок тоненько бринить, ніби хто струну смикає.

— Квартира!.. Весь поверх — його!

Хоч не раз був у шефа в квартирі (те привезеш, те одвезеш), трикімнатна, як і моя, в старому будинку, правда, з високими стелями; і просторіше — їх троє, а нас із тещою — п'ятеро. Особливих розкошів нема. Але ж ти, думаю, дмешся, ковтни й мого.

— А що ж він їсть — таке, як і ми?

— Де там — таке. Трубку підніме — і вже спецкімната в ресторані готова. Або й не сам — секретарка дзвонить. А в спецкімнаті — усього, таке тобі й не снилося, делікатесна категорія...

— Може, й дача є?

— Палац! Басейн з підігрітою водою і фінська лазня!.. Ну, будь здоров, пиши мені дрібним почерком, почесний будівельник!.. — реготнув і пішов до машини, що біля під'їзду стояла, бо вже мій шеф озирався.

Вирулював на вулицю, а Сластьон усе ще стовпів на сходах і вслід нашій машині дивився, відкривши рота.

— Земляка зустрів, — кивнув я. — У синтетичній червоній краватці і лакованих туфлях. А пика — як шматок сала. Кугут. Валянок...

Шеф, правда, промовчав.

5

А нащо мені село? У мене тепер своє село, — персональна дача. Я і жінка робимо на баржі-цистерні Дніпровського пароплавства. Я у неї командир, вона — моя команда, це як за штатним розписом, а розібратися — жінка мною командує, бо вона у мене така — хоч рота роздери, все одно її верх буде. Ну ось із ранньої весни до пізньої осені й снуємо по Дніпру. Раніше і син з нами плавав, а тепер на пароплавного механіка навчається. Плаваємо, можна сказати, на бензині. «Кров цивілізації» під нами (узимку лекції нам читали, я запам'ятав), а палуба у повному нашому розпорядженні, тут і пляж, тут і двір, тут і вигін. І курочки у нас на палубі кудкудакають, і півень до стрічних суден кукурікає, і качечок торік аж вісімнадцять штук вигодували. Яюсь і кабанчик викохався за літо, на судні я його й порішив, а смалив, звісно, на березі, бо на баржі — цистерни з бензином, вогонь розведеш — і небо присмалиш. Одне літо і коза з нами плавала, а зиму планував я перетримати її у квартирі на балконі, поролоном балкон оббив, так сусіди позаздрили, в міліцію написали, мусив продавати козу.

Так що село мені, вважай, тепер ні до чого.

Але й досі серце йойкає, як пливу мимо і побачу кручу, де батькова хата стояла. Дніпро береги підмиває, кручі осуваються, і нема вже вулички, де бігав дитиною і де, зеленком ще, дівчат пригортать учився. Лавочка над самою водою стояла, обіймеш несміливо фігуру дівочу, вогнем увесь гориш, а хвиля об пісок шелесь, шелесь — і холодом на тебе дише. Нема уже й лавочки давно, а береги у бетон узяті, і ковзає хвиля по бетону. Ховаю очі від жінки, коли мимо пливемо, щоб не здогадалася, про що думки мої на сьогоднішній день. Бо не обберешся лиха. Заведеться ча-

сом: а розкажи, яких ти дівчат у своєму селі обнімав-цілував. Я, одвічаю, на дівчат і очей боявся підняти, поки тебе не зустрів. Розкажи комусь іншому, не вгаває жінка, хіба такий був тренований...

До села мене ревнує. Бо сама, вважається, з міста, куркулики приміські були, теща мене за наймита на вгороді тримала, поки у них жив, а сама — щодень на базарі. Тепер на грядках, де я тещині полунички полов, — будинки як скирти — новий мікрорайон! А ще й досі інтересуюся трудовими звершеннями земляків, я цього від жінки не приховую, хай вона хоч гопки скаче. Газетку районну виписую, там часто про наше село: скільки посіяли, скільки зібрали, хто в передовиках. Знайоме прізвище стріну — бач, а я з ним учився, на одній парті сиділи, або на одній вулиці жили, або до клубу разом ходили. А як уже односельця орденом чи медаллю відмітять — ніби мене нагородили. І хто помер — у газетці написано, некролог називається. Читав і критичний фейлетон на Сластьона. Як він дачу будував і про машину. А якось затягло Дніпро туманом і мусили ми до берега пристати неподалік наших місць. Хлопці телят колгоспних на лузі пасли. Розбалакалися. Коли ж розповідають отаке про Македонського. Не знаю, чи й повторювати слід. Може, це чутки неперевірені. Та мовчи вже хоч ти, пилко, нічого недозволеного на сьогоднішній день я не розказую. Я теж, може, в армії на відповідальній довжності перебував — каптьоркою завідував, перша людина в казармі після старшини, і знаю, що можна казати і чого не можна. Таки хочеш, щоб і сьогодні твоє зверху. А може, й так, хай про це роздумує той, кого інструкція зобов'язує. А я думаю, щоб баржу на мілину не посадить. Якщо Йосип Македонович полетів, отже, вказівка була йому така — летіти — зверху, секретна, а наше діло — мовчать. Без вказівки Йосип Македонович не полетить. Не така він людина. І кому треба знати, той знає. А якщо це злісні чутки й наклепи, то я тут — пас, я нічого вам не казав, ви нічого не чули.

А у війську ми разом служили, це правда. Прислали його сержантом у нашу роту, а я вже був на другому році. І ефрейторські лички носив. А він, значить, після школи. Приходжу я з караулу, бачу — ніби Сластьон наш із старшиною по казармі ходить. А я із старшиною був у дружбі. Глянув ближче — таки ж Сластьон! Статний, фігурний, на гімнастерці — жодної зайвої зморщечки, штани проглажені, бляха сяє, чоботи хромові, усе шерстяне, і пілотка шерстяна, у нас мало хто із молодшого командирського

складу і на третьому році так одягався. Підстрижений строго за вимогами статуту, ступає повільно, груди вперед — ну ніби зійшов з картинки, що у каптьорці в старшини. А мені серце тьох-тьох: свій, земляк, рідний, я уже більше року як із села. Кинувся назустріч:

— Йосько!

Він підняв голову, бачу ж — упізнав! Але очі строгі, неприступні. І голос чужий:

— Товаришу ефрейтор, як ви звертаєтесь?! Який приклад рядовим подаєте? Кругом! Крокм руш! Підучить статут!

Я повернувся і помарширував з казарми. На горло він умів брати, це я сьогодні де хоч підтверджу. Розстроївсь я, конешно, дуже. От, думаю, землячка стрів, щоб ти вже був крізь землю провалився. Смалю сигарету в курилці, не хочеться в казарму вертатись. Коли виходить Сластьон, теж закурив, значить, і руку подає, як рівному.

— Не сердься, — каже, — так треба, бо це служба, і начальник завжди про авторитет мусить думати. Як ми з тобою порушуватимемо статут, що скажуть нижчі чини?..

Отакий він був тоді. Старші командири — і ті його остерігалися, такий правильний. Позаочі, як і ми, Йоською Македонським прозивали, а з ним — строго за статутом. Знали ми, що Сластьон мріє назавжди в армії залишитися. Так він собі планував і не крився. Старшині нашому було вже недалеко до пенсії, так він щоб на місце старшини. Квартуру в гарнізоні обіцяли. Освіти, звісно, у нього було малувато, але — це як на сьогоднішній день, а тоді ще можна було і з сімома класами. У вечірню школу записався, може, зиму чи дві ходив, уже не пам'ятаю. Жде не діждеться було, щоб старшина чи захворів, чи у відпустку, щоб ротою командувати. А як скаже старшина з ідальні роту самостійно вести — аж сяє. Так уже старається: щоб з піснями рота пройшла, щоб крок чіткіший, аніж в інших підрозділах, щоб солдати голови вище тримали. Було геть змучимся, поки відгупаємо до казарми. А біля казарми — усе спочатку. Скомандує:

— Розійдись!

А сам, як орел, із сходинок ганку зирить.

— Відставити!

Знову шикуємося.

— Розійдись!

І так не раз і не два, поки кинемося в різні боки, наче від бомби. Тоді вже — задоволений. А ще як офіцери з вікон спостерігають. Біжить по сходах доповідати, що рота

прибула, через дві сходинки на третю, ніби на крилах летить.

Ну ось. Старшина, звичайно, злився, що Сластьон на його місце моститься і ніби чекає, коли він піде, це й на сьогоднішній день, приміром, кожен би ревнував. Ага, забув сказати, що Йоська Македонський усі військові статuti напам'ять, ніби вірші, начитував, статутні параграфи у його голові, ніби рамки у вулику, вишикувались. Талант такий людині був даний од природи. Старшині і тут, звичайно, пекло, бо досі він у роті найкращим знавцем статутів вважався. Тут «салаг» нам прислали. Сержантові Сластьону начальство наказало солдатів з них зробити. Водить він хлопців на стройову і статут роз'яснює, як треба розуміти й виконувати. Хлопці роти порозкривають від подиву, що сержант напам'ять смалить, як із книги начитує. Параграф за параграфом і що вони означають. Старшина ж слухав з вікон казарми. Виходить він на плац і зауважує Сластьону, що той якийсь там параграф неправильно розуміє. Звісно, старшина теж неправий, як на сьогоднішній день, бо не треба було при «салагах». Авторитет командира. А Сластьон поліз у пляшку. І зчепилися вони. Той так розуміє, той — інакше. Старшина пише рапорт вищому начальству, і сержант пише рапорт тому ж таки начальству. А як рішать вищому командирю? Армія є армія. Як кожен нижчий за званням почне по-своєму статут розуміти — клуб футбольних болільників буде, а не військовий підрозділ. Я вважаю, що кожен мусить так думати, як його начальник думає, і в армії, і на громадянці, тоді тільки порядок буде.

Тут би Сластьону і примовкнути. А Македонський зазявся своє довести. Ну й довів, що на «губу» потрапив. Вийшов він з «губи» і пише у військовий округ, щоб розсудили, хто правильніше статут розуміє. А начальство таких, які пишуть через їхні голови, недолюблює, це й на сьогоднішній день, хоч би й ви були на місці командира. Уже не світить Сластьону надстрокова. Уже він досперечався, що на нерви захворів і в госпіталі місяць бром пив. А вернувся з госпіталю, його швиденько демобілізували, бо саме наказ міністра про демобілізацію вийшов.

Я ще місяців два у каптьорці онучі рахував. Приїхав у село, стрічаю Сластьона, ну як, запитую, житуха дембельна, а він мені: «Я не згоден, що мене демобілізували, я ще піду служити і дослужувати, написав військовому міністру, щоб про статут правильно роз'яснили і вдруге на дійсну взяли. Хоч і в школу молодшого комскладу знову».

Аж скоро викликають Сластьона до військкомату, дякують за службу, обіцяють за рік-два на перепідготовку взяти, але щоб не писав більше, начальників не тривожив, бо той старшина уже в запас звільнився, а щодо параграфу статуту — буде, кажуть, спеціальне роз'яснення, аби надалі не доходило по суперечок нижчих і вищих чинів.

Так і залишився Сластьон у селі.

А я з села поїхав — тещі полуниці полоти, я вже казав, одверто, від душі. Чув, що Сластьон один час у міліції працював, невдовзі після армії, але чого з міліції його пішли — подробиць не знаю, сміялися, що ніби перестарався. Хай інші розкажуть, хто в селі тоді був. А я приїхав батька хоронити, зустрів Йоську, іде в колгосп, у будівельну бригаду. Портфель під рукою, з портфеля сокира виглядає, а сам весь у міліцейському, штани сині, з червоними кантами, і кашкет фформений, і кітель, але без погон.

— Що це ти, Йосипе, у формі ходиш, як ти уже формально не міліціонер, а звільнений?

— Хай звільняють, у душі я завжди міліціонер і формальна людина, позаяк порядок знаю і люблю.

Я кивнув. Бо коли людина в чомусь дуже перекопана, так воно для неї і є. І ми розминулися, вважай, назавжди: я в село тепер не їжджу, а повз село усю навігацію плаваю і мислено привіти посилаю.

6

Дякувала і дякувати буду все життя дорогому і незабутньому Йосипу Македоновичу Сластьону. І якщо правда, що ото про нього балакають, то скажу, де б мене не спитали: заслужено, заслужено! Він і там, куди його узято, якимсь та начальничком буде. Бо таке в нього внутрішнє стремління і такого він роду. Весь у батька свого, товариша Уповноваженого. Правду кажуть: не родись, а вдайся. Такий же строгий був і представительний. Я ще маленькою була. Виглянеш із-за хвіртки, а замки на його портфелі блись-блись — аж очі сліплять. У бур'яни тікаєш. Матері, було, кажуть нам: не будете слухатися, Уповноважений у портфель забере. А він раз приходив на облігації підписувати ніч уже була, я прокинулась, плачу, а він портфеля відкриває. Тут я зовсім у реви, сльози — наче квасоля. Забере, думаю, у портфель і не побачу батька з матір'ю, світа білого не побачу. Коли він свистульку глиняну дістає з портфеля. Та як засвище, защебече в неї — і мені

подає, вік ту свистульку пам'ятатиму. Хоч і строгий був, а, видать, серце мав добре.

А Йосипу Македоновичу дякувала і дякуватиму, бо він мене од пережитків порятував, життя моє, можна сказати, на іншу колію перевів. Хоч і сам через мене постраждав безневинно. Тепер я скрізь і завжди на видноті. І як вибирають до президії і йду на сцену між рядів, ніхто не шепче вслід — шинкарка, а всі моє і батечка мого ім'я пам'ятають.

А було ж, було! Скільки я перегнала її, проклятущої! Летіли мужики до моєї хати, наче комарі на світло або мухи на мед. Закуски я не давала, вода в криниці, запий і йди. Хіба що яких високих гостей, бригадира там чи ще вище, випадок пошле, тоді капусточки з льоху дістану. Але ж і скажена у мене горілочка була! Наче й бражка — як по інших хатах, і жену — як мати учила, а ковтнеш — вогнем нутро горить і дим з рота. Виходять, бувало, з мого двору мужчини — їй-бо, наче паровози, дим стелеться над селом. Баби просять: розводь, бо попалиш наших чоловіків. Так я відро горілки — відро води з колодязя, та в балію. Хто ж, думаю, про здоров'ячко людей подбає, якщо я не дбатиму.

Горілка, я вам скажу, вона теж од характеру залежить. Хто мене бачив у роботі, не дивується, що таку скажену горілку гнала. Я така: сама всю ферму попораю і начальників над душею не треба. А як роблю — про все забуваю, нема для мене ні дня, ні ночі, ні будня, ні празника. Їсти-пити за роботою забуваю. Не хвалюся — хай люди скажуть, у санаторію мене торік послали за колгоспні гроші, голова каже: і дорогу тобі сплатимо. А я йому своє кажу: чого це я буду в тій санаторії дні гаять?

Але ж розкажу, як було воно. Настановили Йосипа Сластьона кущовим міліціонером. Нібито поїхав він у район і каже: «Давайте мені форму, стрілячку і довольствіє повне, я порядок у селі наведу, дасте мені власть — Сонька-шинкарка самогонки не гнатиме». Я тобто. Не знаю вже, як там було, а дали йому стрілячку, дали й форму міліцейську. І почав він зі мною боротися, самогоноваріння викорчувувати. У «Перці», було, все мене малюють, не пишуть, що це Сонька, але я себе впізнавала. І журилася, і переживала, що це мене так некрасиво малюють, бо молода ще була, незаміжня, нічим бог не зобидив, ні лицем, ні статурою. Карточку свою у «Перець» я посилала, а звідти відповіли, що карточок не печатають.

Так ось як було. Стоїть Йосип Македонович цілісні дні серед села у повній міліцейській формі, як стовп мальований, і кожному чоловікові, хто мимо іде чи їде, наказує:

— Дихніть, громадянине.

Тільки самогонку почує, складає акта.

— Де пили, громадянине?

Він інакше односельців тоді й не називав, навіть жінку власну, поки форми не зніме. Мужчини у нас лише на язика сміливі, а ледь натисни на них, уже й розкололися:

— У Соньки-шинкарки пив.

Йосип Македонович з актами до мене: обшук.

— Шукай, — кажу. — Мало що люди наговорять.

Він, бідний, під кожну мостину у коморі загляне, грядку навколо хати перекопає, соломі на горіщі, як намисто, перебере по соломіні — нема горілки. А я горілку не дуже й ховала.

Вона у мене з крана текла. У кухні. На горіщі — бак, з металу, що не знаю, як і зветься, дефіцитний, одне слово, такий, що не іржавіє. Інженер шоліта кімнату у мене знімав — на човнику плавав, рибку вудив. Він усе те намалював і на своєму заводі виготовив. Хай, каже, буде культурно, щоб вода в хаті. Тільки ж не ту воду я в бак заливала, про яку він думав. Ну ось, усе перерив Сластьон, самограю шукаючи, а з краника напиться і не подумав. Я й припрошувала, молода була, любила з вогнем гратися:

— Може, водички вип'єте, Йосипе Македоновичу, бо розгарячили, перетрудилися, шукаючи того, чого немає?

— Інструкція не дозволяє у злісної самогонниці навіть воду пити, бо вип'ю води, а народ подумас — горілку. «Правильно подумас», — сміюся очима.

А таки ж затявся й упіймав мене. На місці злочину. І вдень стоїть біля мого двору, і вночі стоїть, жінка йому їсти носила. І кожному, хто з мого двору виходить, наказує: «Дихни!» Стали чоловіки мій двір обминати. Уже й начальство районне приїздило, щоб з поста Сластьона зняти, а Сластьон, як у патефоні, коли голка застряне, одне твердить: «Не відступлюся». Позмагалися ми так, може, з місяць: самогону — хоч купайся, а торгу — нема. У мене бабця жила на другому кінці села, глуха як ступа, а копійки добре вміла щитати. Хай, надумала я собі, стоїть Сластьон, хоч і в землю вросте, а я на виїзді торгову точку відкрию. Накупила я грілок у містечку, поналивала перваком, вода, планує, і в бабці є, щоб розводити, повну торбу грілок наклала — і в похід через гору. Іду городами до

баби і сміюся: «Стій, Йосько, стій та принохуйся хоч до кінця світу, дулю велику ти вистоїш» А своїм клієнтам я вже рекламу шепнула, куди приходити.

Підхожу до бабчиного двору — нікого. І бабці не видать. Я хатні двері сіпнула, на поріг ступила, глядь — а край столу сидить Йося Македонович Сластьон у повній міліцейській формі, кобура розщепнута і срілячка в руці. А бабцю, потім відкрилося, він уже арештував і до повного вияснення справи у її ж таки льох замкнув. Ну, як побачила я Сластьона та ще із стрілячкою на повний бойовий фронт, язик віднявся і вся затрусилася, а ноги наче дерев'яні стали. Сяк-так повернулась, щоб тікати, а руки вже нічого не держать. А тут ще Сластьон — гуком, аж стеля піднялася:

— Руки вгору! Попалася з речовими доказами!

Торба з повними грілками з рук вислизнула на підлогу і — хляп! Як жива, пострибала до Йосі. Не знаю, що він подумав. Тут що хоч подумаєш, коли торба сама до тебе скаче скоком. Я потім казала начальнику міліції, щоб нічого не мали до Йосипа Македоновича, бо тут будь-хто злякається, а він, бідолашенький, перепрацювався, місяць біля мого двору вистояв у беззмінній варті, очей не склепив. Але не дуже мене послушали. Що він уже подумав про ту торбу, того не знаю: на стіл від торби живої вистрибнув і всі кулі із стрілячки у торбу мою послав. Грілочки, як решета, стали, горілка — дзором. А я учула за спиною стрільбище, упала на порозі, бо думала, що це по мені, що уже смертонька моя прийшла. І тої-то хвилини сознание моє од великих переживань безповоротно перевиховалося...

7

На даний момент водяних пацюків розводжу, нутріями звуться по-научному. Узимку привіз двох маленьких із базару на Куренівці. По четвертаку за штуку віддав. Тепер вони дорогі. Зате швидко плодяться. Воду з колодязя беру моторчиком, басейн для них змурував за хлівцем, тут вам живіть, тут вам і дачтєся. Кролі у мене в пригребиці, а для курей у кручі бліндаж викопав. Викопав ще й для бджіл цьої осені, бо у хліві їм сиро, узимку одна сім'я у хліві пропала.

Будинок як будинок, вісім на дев'ять, по сьогоднішніх масштабах очей не коле, бо є ще більші. Туточки майстерня у мене, стругальний верстат і все, що треба, струм трифазний підвів, це дозволяється, плачу державі справно.

Може, чули, один тут у нас минулої зими «козли» в грубах поробив, лічильник хитро обманув і смокче з держави, як павук. А воно ж на лінії помітно — телевізора увечері не увімкнеш: усе «козли» забирають. Спершу на мене думали, контролери тричі надітали. А я їм: од себе ніхто не гребе, та я не такий, щоб голову добровільно під статтю Кримінального кодексу підставляти. Як мені треба, я знайду, де вкрасти, щоб ніхто за штани не взяв.

Бачать, що не я, стали далі шукати. І знайшли. Так він, дурний кугут, перелякався і ще тугіше зашморг на собі затыг: ящик коньяку, контролерам каже, ставлю, тільки акта не складайте. На мотоцикла — і в лавку. А контролери прокурору подзвонили. Привозить він ящик коньяку, аж тут і прокурор. Ну і — добре Іван живе, пильма пише — в тюрмі сидить...

Зараз, зараз і про Сластьона. Ось мій гараж. Мащини ще нема, але живу перспективою, планую «Ладу». А гараж такий, що і «Волга» стане, звиряємо день сьогоднішній з днем завтрашнім, як пишуть у газетах, газети я виписую, аж дві, газети в господарстві потрібні. Баби несвідомі какуть: кожному — його доля. А як на мене, у кожного та доля, яку він у долі одхопить, зубами одірве. Людина живе, доки апетит у неї є. Так у природі, так і в людей. Поки апетит у Сластьона був, доти і Сластьон був. Ні, і не розказуйте, я в бабські теревені не вірю. Ми — тварі земні, і нам, щоб жити, треба п'ятками торкатися. А одірви нас од землі, уже нас і нема. Покійничок наш Сластьон давно, ось що я вам скажу, бо від землі одірвався. А міг би жити і поживати. І без отого портфеля. Бо що тепер портфель дає?..

Ось і тепличка моя. Бачите, які помідори? Спеціальний сорт, гіганти звуться. Два помідори на кілограм. Приходить голова сільради, доки ти будеш розбудовуватися, питас. Моя земля, скільки хочу, стільки й буду, одказую йому. «Прийmemo рішення», — це голова каже. А я голові: поки ви рішення приймете, я побудуюся, а у мене фундаменти — метр двадцять, бетоном залиті, жоден бульдозер не візьме, хіба що атом підкладете. І закон нині не той, щоб на таких, як я, — з бульдозерами. Та й не для себе стараюся, кажу йому, а для людей, для громади, сам я в цьому році ще й помідора не з'їв, а хвіртка не зачинається, той для дитини, той для хворого, і тебе прикрутить — і ти прийдеш, скільки коштує — не питатимеш, аби тільки я продав. Зроби теплицю в селі, кажу йому, це голові, тоді приймай рішення, тоді я й без рішення лапки підніму, бо

в сільській теплиці буде дешевше. І взагалі, кажу, читай газети.

Вислухав він мене, голова сільради тобто, та й пішов. Коли гукає з-за хвіртки, а хвіртка у мене на автоматичному замку, з вулиці не одчиниш, поки я не одчиню:

— Чиряк ти на нашому тілі!

Промовчав я, не полиняю, думаю, од твоїх слів, а ще прийде коза до воза. Аж так і вийшло. Оце ось прибігає до мене голова. Поклали мого до лікарні, прописали вітаміни, продайте хоч кіло помідорів. Продати я продав, зла довго кохать не вмію, але подумав, як важив: «Хай вони каменем тобі в горлі стануть, коли ти мене чиряком безневинно обізвав».

Уже, уже — про Сластьона. Я сюди перебрався, бо лікарі так порадили. Клімат, кажуть, вам треба підходящий. Щоб свіже повітря і вода близько. Лише нема коли до тої води іти, бо господарство. Отутечки, де тепер теплиця, хатка стояла, яку я купив. А будуватися я починав із погребя. Викосив під горою кропиву, отут, думаю, буде погріб. Кілочки б'ю, тобто розмічаю. Коли заходь мужчина у двір, росту невисокого, але широкоплечий, поношені міліцейські штани на ньому, картуз теж міліцейський, вилинялий, аж верх побілів, портфель у руках, а з портфеля держалко сокири визирає.

— Колишній дільничний міліціонер, нині почесний будівельник колгоспу Йосип Македонович Сластьон! — рекомендується.

Ну я теж, як ведеться, назвав себе.

— Будуватися плануєте? Хто дозволив?

— Влада дозволила.

— Перевірю, бо я за куток відповідаю...

Я скумекав, що з таким краще по-доброму. Запрошую до хати, ставлю півлітерку на стіл. Він, правда, і не відмовлявся. Ну, випили. Він завівся: служив міліціонером, начальство дуже довольне було, пропонували офіцерське звання, але він подав заяву і пішов з міліції, бо строгий і дисципліну в душі має, а народ тепер од порядку одвик і вище начальство попускає, крізь пальці дивиться, так щоб не переживать. Багато посад, мовляв, йому пропонували, як з міліції пішов, і в селі, і в районі, але він рішив поки що рядовим. Тут я і бовкнув на свою голову:

— Так, може, ви, Йосипе Македоновичу, мені погребя зробіть?

— Йосип Сластьон усе може. Погріб мені — на день роботи...

Завіз я цеглу, цемент, пісок. Перестрів його ще раз, нагадав, бо збирався по сім'ю їхати. Їдьте, відповідає, спокійно, приїдете — погріб буде готовий. Приїжджаю через тиждень, а у мене на садибі й кіт не ступав. Знову пере-
стриваю, заводжу до хати; я люблю, щоб з людьми по-
доброму, щоб ворогів не плодити, бо вороги і самостійно
наплодяться.

— Коли ж, — запитую, — Йосипе Македоновичу, погріб
буде чи шукати когось іншого, щоб зробив?

А він на мої сумнівні слова ніби розсолон буряковим
налився, дістав червону книжечку з нагрудної кишені кі-
телька і — бац об стіл:

— Я заслужений дружинник, за порядком на кутку і в
ширших масштабах відповідаю, а ти підходиш до мене кри-
тично і недовір'ям підриваєш авторитет! У мене такий
принцип: дав слово — виконай! А затримка вийшла, бо
я теорію вивчав, як погребби робити, реалізацію ж намітив
на завтра.

— Хіба ви досі погребів не робили? — прошепотів, бо
голосу мені раптом забракло.

— Не робив, але зроблю! Чи ви сумніваєтеся в моїм
авторитеті?! — і під самісінький ніс мій — червону кни-
жечку.

— Не сумніваюся, — зітхнув, бо що маю робити.

Аж ранком з'являється Сластьон з портфелем у руках,
у портфелику — кельма. Прийшов день реалізації, каже,
буду робити погріб. Вимурував він погреб, хоч я, призна-
тись, дуже потерпав. Не за день, правда, як вихвалявся,
а може, з тиждень морочився... Але робив — наче самому
собі, нічого поганого сказати не можу. Цеглина до цеглини,
як солдатики на параді, і розшивка акуратна. Усередині
різних закапелочків навігадував — і для квашення, і для
буряків та моркви, і для банок, пригребицю ж таким кан-
дидобером виклав, що такої в селі не було і більш не буде.
Оце вже тепер приїздили з міста, фотографували пригре-
бицю для музею, бо в пригребиці поєднується, кажуть,
господарча необхідність з яскравими ознаками сьгодніш-
нього дня, народна творчість і етнографія на новому етапі.
Вам, відповідаю, графія, а мені в копійчку обійшлося, бо
перевитрата цементу і цегли з мого сімейного бюджету —
тільки на самі сходи, щоб на пригребицю підніматися
(навіщо на неї підніматись?!), скільки пішло, і ви, якщо
фотографуєте для музею на моєму власному подвір'ї, муси-
те за це якусь копійку перекинути, я закони знаю. Так
пообіцяли прислати, але й досі жду.

Ну а тоді дійшло у нас із Сластьоном до могорича. З'являється пити могорич — гармошка на плечі. Я, каже, всю музику знаю, а найбільше люблю військові марші, а з військових маршів — марш артилеристів, і зараз зйду на пригребицю та зіграю марш артилеристів на честь мого першого погребя, поки народ збереться.

— Який народ?!

— А на урочистий мітинг з приводу великої події на нашому кутку і в ширших масштабах — мого першого погребя. Пройди по дворах, а я кину клич музикою. Я з пригребиці відкрию мітинг, коли маси зйдуться, а потім ти надаси мені слово для доповіді і обміну досвідом. Після доповіді попросиш мене розрізати стрічку. По стрічку я в район ранком зганяв. Я зіграю марш артилеристів і розріжу стрічку, а ти забезпечуй оплески, щоб переходили, коли я моргну, в овації...

Мене, звісно, наче кип'ятком його слова. Бо я не люблю, щоб мені в борщ заглядали. Я люблю, щоб моє було моїм. Люди що: погано — обсміють, добре — позаздрять, ще й напишуть. Такого мені не треба. Не на те я тратився (двометровим парканом обгородився і залізні ворота поставив, ніде й щілини), щоб добровільно людей на свою садибу пускати.

— Ні! — одвічаю твердо. — Мітингів у моєму дворі не було і не буде, такого я не допущу. А ти, Йосипе Македоничу, пий могорич, бери зароблене і — до побачення. Мітингуватимеш біля своєї жінки.

Гармошка в його руках схлипнула й замовкла. А обличчя зробилося — ніби я на нього, Сластьона, анонімку написав. Щоки стухли, губи тремтять, з очей, бачу, ось-ось сльози покотяться.

— Я тобі погріб робив, як на виставку, як високому начальнику, хоч ти — ніхто, сірий. Позаяк на всіх етапах я борюся згідно з вищими вказівками за якість. А ти не захотів святкового фейрверка для моєї залюбленої душі організувати. Бо я люблю, щоб бути на видноті і увазі громадськості. Так сам свій могорич пий, хоч залийся. Сластьон на чарку не ласий, і грошей твоїх поганих мені не треба, я робив погріб у польоті хвантазій, а не в польоті заробітку...

З тим Сластьон узяв гармошку і пішов з двору. Так я на могоричі зекономив, а грошей Сластьонових мені не треба, я такий: мого не чіпай, але й чужого не візьму, це ж не державне, що не гріх узяти, як погано лежить, а людське. Тричі я Сластьона перестрівав і грішми набивався, і тричі

він відмовлявся. Так мусив я жінці Сластьоновій віддати, вона взяла.

Може, з рік ми не віталися, в такій він був обиді, що я мітингувати у дворі не дозволив, а потім йому переболіло, «драстуй» казав, а більше ні слова з тої пори. Хоч і на одній вулиці жили, а ніби на різних планетах. А де він тепер перебуває, не знаю і знати не хочу, оце уперше чую, що вже нема Сластьона в селі.

У гості я не ходжу і сам гостей не люблю, і з сусідами нема коли за господарством балачки балакати.

8

Не чув, не бачив — казати не буду. А бабський телефон — він що хоч набалабенить. У сільраді документально скажуть, де у даний час перебуває житель нашого села Йосип Македонович Сластьон. Їм належиться знати, і відповідать вони зобов'язані, якщо вищими органами не засе-крено.

А про колишнє доповім усе, що знаю. Коли, значить, треба висвітлити й описати. Я сам хоч і пенсіонер — районну гезету виписую і журнал для пасічників. А книжок нема коли читати, хіба що взимку, в празники. Знаєте, яке життя пенсійне? Біля жінки за тибика — ти б пішов, ти б подав. Та десяток вуликів — у кожен треба зазирнути, дати лад. І в селі мене не забувають, той приходить — зробить рами на веранду, той перестріває — зліпить, діду, одвірки чи двері. Знають, що в діда і циркулярка, і верстатик, і руки ще сяк-так гнуться.

З письменників я поважаю Робінзона Крузо. Узимку, як нема п'якого кіна у телевізорі, сидимо з бабою на печі і читаємо. То баба уголос прочитає, то я, бо вже, знаєте, очі болять багато читати. А за те я цього письменника поважаю, що він сам усе в господарстві робив. Руки у нього звідки треба росли. А тепер як — портфель носити вміє, а дошку постругати — біжить до отакого, як я, діда. З портфелями — багато, а робить нема кому. Як ми, діди, повмираємо, що із світом буде? Я й Македоновичу, бувало, кажу: «І чого ти за тим портфелем отак женешся, аж перекидаєшся, аж язика висолопив, як пес гончий? З портфелями тепер через одного, а ремесло на всьому кутку лише у тебе. Еуть тобі у пошані людській, допоки й землю топчеш, а портфель — сьогодні він є, а завтра одібрали та іншому віддали». Набурмоситься і мовчить.

Ео вже тоді нічого супроти не можна було йому казати.

Він мене із бригади вижив, бо слухати правди не хотів. На приватний сектор мене переключив. Бо я з бригадира пішов, але в бригаду потроху підходжував. Звик за стільки літ із людьми. Як не піду який день у колгосп, місця собі не знаходжу, ніби я хворий, ніби я вже помирати зібрався і тільки команди зверху жду. А він мене потроху зліквідував із бригади. Ео ти, дід, критично мислиш щодо мене. І співають не співаєш. І вже тебе не переробиш, діду. Тільки я так балакаю, з третього на десяте. Почну спочатку.

Що я вам скажу, яку, значить, характеристику Македоновичу дам?

Як з міліціонерів його зняли, робив Сластьон у моїй бригаді, і претензій до нього я не мав. Бригадиру що треба — аби ти завдання виконував і не заїдався. А я такий був: як до роботи ти одвертий, то і я до тебе одвертий. Ео я людину по тому цінував, як вона працює. І ще у мене такий, значить, принцип був: хоч мені бригадирська платня іде і ніби не зобов'язаний я сокирою махати, а тільки наглядай, щоб усе, як слід, робилося, і наряди в бухгалтерію давай, скільки й кому належиться, але я з сокирою не розлучався, де важко, там і я на підмозі. І хлопці мене за це розуміли. Це вже Сластьон такий порядок завів, що бригадир ранком наряд роздав — і на мотоцикла, тільки ми його й бачили. А як до такого дійшло, я коротко розкажу, уже забалакався, а у мене спішна робота: агроном колгоспний над душею стоїть, щоб раму для парника зробив, бо корови із загорожі вирвалися і геть раму потрошили.

Характеристику, значить, Йосипу Македоновичу Сластьону я таку дам, добру характеристику. Поки рядовим у будівельній бригаді робив, була йому кругом шана. Портрет на Дошці пошани висів біля контори. І я завжди його в приклад ставив. І голова колгоспу, як тільки збори, так і начитує його у хороший бік. Одне в нього було погано: повчати хлопців любив. Біля тебе ж робить, сокирник, як і ти, а під руку, даруйте на слові, гавкає: не так робиш, не так ступив, не те сказав. Ну, хлопці вже з нього сміялися од душі, «товариш начальник» називали. А він, правда, не дуже ображався. На оте «начальник». Ніби й сміється разом з усіма, а відчуваєш, що душу солодить. А робив добре, я хоч де скажу. Мало у нас тепер таких майстрів у селі. Може, він і один. Ео старі — той недобачає, у того вже руки тремтять тонку роботу робити, а молодші — більше на машини й трактор.

Ось так і поживали.

Переворот у ньому почався з поїздки на республіканську нараду будівельників. А може, колишнє вернулося до нього, бо кажуть, що й замолоду портфельна хвороба його хапала, як у міліції робив, але я того не знаю, мої з міліцією шляхи не перетинались. Прийшов він після наради на роботу — ніби той Сластьон, що й був, і ніби не той. У мене око ще метке, я бджолу в лице упізнаю, з якого вулика.

— Ну, що там на нараді казали, чому доброму тебе навчили? — запитую.

— Знайомого стрів, разом священний обов'язок виконували. Та він наш, сільський. Возить начальника по будівництву. Так у того начальника персональна «Волга». Чорна. Цілий поверх, каже той шофер, займає, так живе. Дача — може, сто кімнат, персональний ставок з теплою водою, труби по дну прокладені. Іде по театру — всі розступаються. А та, що одержує, йому першому несе, біжить, трохи не падає. А шапка в нього...

— Що ж вам на тій нараді казали?

— Трубку підніме, скомандує, що іде обідать, ресторан звільняють, і він сам у залі обідає, щоб ніхто думати не заважав. І десять офіціантів наввипередки обслуговують. З машини виходить — шофер слідом портфель несе...

Так я нічого й не добився від нього. Скоро поїхали ми із Сластьоном на луг — огорожу для колгоспних телят годувати. Голова колгоспу своєю машиною і одвіз, бо це по дорозі на Київ. Зварить, каже, юшку, а я за вами заїду, як буду з Києва вертатися, бо він до столиці у справах їхав. Я сам огорожу ладнав, бо Сластьон то щученя ловив, то юшку з того щученяти мудрував. Метушився, ніби сватів ждав до дівки, яка давненько одцвіла. Упорався я, підходжу до вогню, а вже юшка парує. Стали ми ждуть голови, слинку ковтаючи, а його усе нема. Бачу, нервує мій Македонович. А він полюбляв, що там приховувати, біля вищеньких тертися. Тепер цього менше, строгіший контроль став, а раніше як — аби зачепенька, уже й за стіл колективом. Щось ми відмічали — чи підсумки змагання, чи нові зобов'язання. Але зібрався колгоспний актив у дитячих яслах. Для меншеньких — столики, за якими діти обідають, для начальства принесли стіл із клубу. Бачимо, і Сластьон скраєчку того столу примостився. І все до голови колгоспу:

— Може, вінегретику подати? Холодець берить, домашній холодець, жінка моя варила. Мінеральною водичкою зап'єте?

А біля мене тракторист сидів, сусіда Сластьона, такий, що хвостом вилять не буде і на гостре слово не поску-питься. Так він слухав-слухав, не витримав та й каже уголос:

— Зачекай, Йосько, поїсть голова — тарілки вили-жеш!..

Але я про юшку на лузі почав. Сидимо, значить, ми біля казана, чекаємо голову колгоспу, аж тут почав дощ накрапати. Перебралися з юшкою під навіс для пастухів. Я й кажу:

— Будемо, Йосипе, починати, бо вже кишки злипаю-ться.

А Сластьон на мене чмиром:

— Треба ждять, на те він голова, щоб ждали.

У мене, правда, сидір був із собою, дістав, жую. А Йосип схилився над казаном, очима юшку їсть, такий голодний. Далі й каже:

— А все ж добре, дядьку, начальником бути. Люди по роботах роблять, а ти їдь, куди тобі заманулося, і ніхто тебе не перевіряє, і нікому ти звіту не даєш.

— Ще й як перевіряють, більше, ніж нас, сірих.

— Скільки мені довжностей різних пропонували, як мо-лодшим був, а я, дурний, відмовлявся...

Та й почав брехати, з якими портфелями йому набива-лися, трохи не до міністерського піднявся. Ну, я вже знаю його пісню, жую, слухаю, і шкода стало людини, що в неї таке місце свербит. Бо це — хвороба. Тоді й кажу, сам не знаю, хто за язик сіпнув:

— Ось я на пенсію піду, попросися на моє місце і будеш хоч і маленький, але начальник.

Сластьон як глипне на мене — аж обпik, очі вогнем горять.

— А скоро ви, дядьку, на пенсію йдете?

— Та колись же треба йти, людина не вічна. Роки під-пирають. Хоч поспішати нема куди, — уже обережніше кажу, бо тої весни виходили мої пенсійні роки, але спочи-вати я не збирався, кому хочеться, щоб його на життєвий берег списували.

Опустив Йоська голову і задумався. Посиділи ми ще трохи, випили по чарці, поїли-таки юшки, та й рушили, бо машини не чути було і дорогу підмочило. Підходимо до траси, аж і голова назустріч. Затримали, каже, в області, нарада була відповідальна. А сам одвертається, щоб не дихнути. Потім шофер розказував, що в ресторані з якимсь начальником, що запасні частини постачає, засиділися.

Робимо ми, як і робили, мені й не в голові та наша на лузі балачка. Коли здибую біля лавки свого кума, бакенщиком він увесь вік проробив, ліхтарі на Дніпрі світив, тепер на пенсії. А голова нинішній тримає його дочку.

— Так що ж се ти, — питає кум, — рішив поповнить нашу пенсійну флотилію? Ще міг би й попрацювати...

— Хто це тобі кавав? — дивуюся.

— Таж Сластьон. А його ніби на твоє місце упрохують. Це він сам мені по секрету признався. Та він ще сюди-туди, згоджуватися чи ні. Із сокири, каже, ніхто не зніме. Я свого зятяка поспитав щодо тебе. Ні, каже, ще заяви не подавав. А подасть — то до пропозиції вашої, батьку, про Йосипа Сластьона прислухаємося, чому б і не Сластьон? Я, мовлю, тобі, зятьок, пропозиції не давав, бо моє діло тепер не з пропозиціями виступати, а рибку вудить і на сонечку грітися. А що чув од самого Йоськи, те тобі переказую.

Отак з кумом поговорили. Тоді від сусіда чую, що і йому те ж саме Сластьон нашптував. І по колгоспу покотилось. Якось кормушки в корівнику ремонтували, голова з нашими київськими шефами іде по сараю. Привітався й питає:

— Чув я, зміну собі готуєте? Рано, рано.

Не хотів я при чужих людях про Сластьонові штукенції відкривать. Промовчав. Аж тут і роки мої пенсійні справді продзвеніли. Скоро попав я до лікарні: ковзнула сокира по стовбуру і — в ногу. З місяць провалявся, поки зажило. Вертаюся в бригаду, а в бригаді вже на повну силу Йоська Македонович порядкує. На наряд ходить і на кожних зборах виступає, аж вогонь з рота скаче. Глянув на мене — ніби лимона жус, так обличчя скисло:

— Добре, що вернулися... Мене вже цей керівний хомут замутив...

А по всьому бачу, як не хочеться того хомута знімати. Ніби од матеріної цицьки немовля однімають. Так і тятнеться до портфеля. Душею і тілом. Відчуваю, що все одно на ноги наступатиме, краще поступитися. Керуй, кажу, хлопче, якщо снага є, а я в рядових походжу, лікарі радять. І заяву на правління. За станом здоров'я. Краще самому піти, аніж щоб тебе пішли. Але в бригаді, планую собі, потроху тупцятиму, поки ноги носять. Аж він і з бригади вижив. А як у нас таке получилось і про його бригадирство, хай інші розкажуть. Бо ще подумаєте, ніби зло в душі затаїв. А чого б це я зло таїв, коли я і без бригадирства — людина.

Бо ремесло в руках і душа без черви.

Я люблю — щоб культурно.

А культура — це порядок.

Чули, мабуть, прозвали мене в селі бауером, хазяїном тобто. То дурні люди, які так кажуть. То є ледарі. Цегла тепер доступна, то вони коробок із цегли навикладають, а в дворах — багна по коліна, і до вітру, перепрощую, в кукурудзу бігають. То є безкультурність.

Я купив курінь під кручею. Курінь той бульдозером згріб у яр, кручу розгорнув. І почав будувати з двору — забетонував. Навколо — риштаки для стоку води. Дош чи сніг, а в мене — сухо, хоч танці танцюю у хатніх кашцях. Забетонував двір і підвал викопав. Бетонними плитами підвал обіклав і зверху залив бетоном, а над підвалом кухню вимурував. Ляда до підвалу — біля плити, зима чи літо, я з кошиком не бігаю по картоплю чи яку іншу городину, усе в мене під рукою. Культурно. Біля кухні — теплий клозет, водичка, бачок, усе, як треба. Звичайно, мені легшенько розвернутися, бо мій син — майстром на бетонному заводі в районі, подзвоню із пошти — і машина з бетоном біля двору. А сина хто вчив? Він планував на вчителя, я йому й кажу: «Що тобі той учитель дався, яка йому потяжка, хіба що старі зошити на розпал. А йди туди, куди життя кличе, бо тепер усі будуються, і всім ти будеш потрібен, і завжди в почиті...»

Так що хай дурні люди балакають, а я в душі пишаюся, що — бауер.

Я почав про себе, але веду до товариша Сластьона, Йосипа Македоновича. Дорогого начальника нашого. Вже колишнього. На болісний сум наш. Що ж, усе минає в цьому світі. Але я в своїй особі пам'ятаю товариша Сластьона пам'яттю довгою. Бо він мені одразу па душу потрапив. Бо в перший день свого дорогого керівництва бригадою зібрав нас усіх і сказав відповідально:

— Окультуримо наш будівельний колектив і піднімемося дружно на вищий рівень, щоб усі за нами ішли в ногу.

Я тоді ще подумав: це — справжній бауер, а не селяк. І серцем відгукнувся на великі переміни в бригаді.

Раніше, за старого бригадира, як було? Виповзаємо на роботу, сидимо біля майстерні, хто на старому возі, хто на жорні від млина, хто на моріжку, куримо, язиками мелемо, а бригадир розказує, куди кому сьогодні. Хто язикатіший, сперечатися почне, що, мовляв, туди не хочу, а хочу туди, що мало учора записав, а тому — багато, —

колгоспна демократія, одне слово. А товариш Сластьон завів армійський порядок, я ж армійський порядок змолу шаную і товариша Сластьона зауважав сильно.

— Такому-то — наказ такий-то. Питання по суті справи є? Нема? Виконуй, про виконання доповіси о сімнадцятій нуль-нуль.

Повертаєшся, ідеш і виконуєш. А як не сам робиш, а в гурті, старший призначається. Удвох робиш — теж над тобою старший є, або ти старший, і вже тоді командуєш, відповідальністю наповнюєшся і ведеш за собою вперед. Це — спочатку так, усно, а пізніше, коли Йосип Македонович стару друкарську машинку в конторі випросив для строгого керівництва будівельною бригадою, так уже письмові накази на дверях вивішував. Приходимо до майстерні на восьму нуль-нуль, а наказ уже висить, кожному розписано, що робить, а ти навпроти закарлючку ставиш — і відповідно весь день виконуєш. І не пише в наказі, приміром, що такому-то — відремонтувати корито, а — забезпечити ситу зимівлю громадського тваринництва шляхом доведення до належного стану корита в корівнику номер три... То дурні люди, які тепер ті листочки збирають і зуби скалять. Бо то був порядок, то була культура, а не ледарство.

З наказом, було, ознайомишся — почипається плап'юрка. Товариш Сластьон промовеляє, рядові члени слухають. І дружно розходимося по роботах. Йосип Македонович — на мотоцикла і їде в колгоспну контору, ближче до загального керівництва, щоб знати, куди нас спрямовувати завтра.

— Я, товариші, — каже, — угору.

Особливо зауважав я товариша Сластьона, коли він машини персональної добився і в машину після планьорки сідав. Авторитет є авторитет, без авторитету порядку не буде. Над нашим народом рука треба, тоді все буде. А Йосип Македонович це умів. Збираємося після роботи на п'яту годину, товариш Сластьон приїздить, підбиває підсумки зробленого й досягнутого, інформує про нові вказівки колгоспного керівництва.

— Там, — пальця вгору піднімає, — є думка, товариші, і треба сполнять...

Переймаєшся, і, вірите, трепетно в душі. А по тілу — ніби морозцем. Мислиш загальними масштабами, перспективний хід життя розумієш. Оце — начальник, а хіба то начальник, як за старого бригадира, що він біля тебе в хліві сокирою цюкає?

І так у нас із Йосипом Македоновичем клеїлося, поки він до нових, уже культурних, висот не піднявся. Ягось на планьорці чуємо:

— Сьогодні пропоную закінчити на годину раніше, оскільки відбудеться репетиція.

Увесь день ми думали, що за репетиція, куди ще нас поведе дорогий товариш Сластьон? Збираємося в майстерні о четвертій, аж заявляється наш начальник з баяном. А він по самовчителю вивчився на баяні грати, це я знаю.

— Шановні товариші, — каже нам, — роботу по окультурненню нашого колективу проводимо ще не так, як треба проводити на даних відповідальних етапах. Пропоную створити бригаду-ансамбль пісні і гри на народних інструментах у вигляді баяна. Хто проти? Одноголосно. Будівельних бригад багато, і ми не скоро сягнемо вищих висот, щоб нас показали в телевізорі на всю республіку. А коли заспіваємо й заграємо, то мусять помітити, бо нині справи культури вирішуються комплексно.

Тут я і бовкнув:

— А що, коли я, приміром, не співаю, не танцюю, тоді як?

Товариш Сластьон блиснув оком на мене, ніби я що супроти сказав. Я вже подумав, що наше з ним назавжди поламалося.

— А так, шановний товаришу, що нам такі кадри, які не співають і не танцюють, не треба. Просіться в сторожі. Бо на даних відповідальних етапах сокирою — мало, а закликається продемонструвати культурний ріст. Хто не співає — той проти колективу, і будемо робити організаційні висновки.

Повірте, я всю ніч не спав. Бо уже звикся з бригадою, та й робота мені ж таки легшенька, с час і про житейські діла подумати. А тоді згадав, що я ж змолоду на лопоточки вибивав. Дощечки такі, під гармошку. І добре воно в мене виходило. Порився ранком у своїх сундуках — є. А я такий, що нічого не викидаю, усе, думаю, згодиться на житейськiм віку. І правильно. Хоч баба й бурчить. Так приходжу я в майстерню і демонструю товаришу Сластьону. Він одразу мій випад простив і відмітив на планьорці ініціативу. Бо знайшовся ще один дідок, який не співав, — той з бубном прийшов: ось вам і ансамбль народних інструментів. Йосип Македонович так і планував оголошувати: хор у супроводі народних інструментів. Спершу ми по годині в день вибивали на лопоточках та бубні під баян, а скоро — до обіду працюємо, після обіду —

репетируємо, бригада ж слухає або співає. Більше народних.

І спостерігався у нас високий ентузіазм.

Досі мені душу шкребе, що нас у телевізорі не встигли показати. Йосип Македонович усе обіцяв, готувався і костюм новий у районі пошив, сірий, у білу смужечку. І я, дурний, ждучи телевізора, потратився, купив сорочку капронову, зелену, бо тепер телевізори всі кольорові. За вісімнадцять рубчиків!..

10

Я — кріпкий мужик, на камені посій — зійду. А він — ще кріпший. Зауважав я Йосипа Македоновича, як він на більярді учився. Рогом уперся, а я таких люблю. Ео сам, коли треба, чотирма впруся, атомом не зрушиш. А треба напролом — напролом піду. Робив я постачальником на базі відпочинку. Ну — не вийшло, з'їли, схрумали. Я — дав диму звідти. І до жінки на батьківщину. Жінка — дояркою в колгосп. Робить, каже, буду, як чоловіка десь прилаштуєте, бо в нього справка, щоб на легші роботи. А в мене такий організм, що на пуна не рекомендується. Голова колгоспу каже: будеш завклубом. Поїхали в район, а завкультурою категорично проти, що це, мовляв, за культура, як завклубом без освіти.

— Більярдний гурток організує.

— Мені художній керівник за штатним розписом належить, щоб співав і танцював, — каже. — А на більярді я будь-кому фору дам.

Голова колгоспу за мене руку тягне. Ео йому доярка треба.

Ну, я такий, що за мною не пропаде, оддячу. Пишу на стару роботу: подаруйте колгоспу більярд в порядку шефської допомоги для розвитку дальших хліборобських успіхів. А на складі бази відпочинку був більярд списаний. Мені відповідають: випиши машину картоплі в порядку шефської допомоги села місту — і приїзди по більярд. Я — до голови, розказую, він загорівся: треба піднімати культуру села! А голова наш армійську службу при офіцерському клубі проходив і приохотився з києм навколо зеленого столу. Одне слово, привіз я більярд. А де ставити? Голова каже: у фойє, хай люди грають. А я підходжу виключно: поставимо у фойє — не буде ні куль, ні київ, і лузи як ворота стануть.

— Що ти пропонуєш? — голова питає.

— Пропоную у кабінеті завклубом. А для нас доміно є. Поставили у мене в кабінеті.

Уже вечорами я завантажений: замкнувся в кабінеті, сам із собою граю. Аж став і голова наїжджать. У мене в сейфі завжди тараня, сам ловлю і засолою, він пивця з району прихопить, живемо. Одне тільки, що голова в більярд грає, як я у шахи: знаю, де яка фігура і як ходить, — ото і весь мій спортивний розряд. Я вже і лівою граю, і піддаюся, як можу, та у мене руки такі, що — очі заплющу, а вони самі кулю в лузу заженуть. Мені нецікаво, і голові теж нецікаво, бо не виграв. І авторитетові його мінус. Отут Сластьон і підкотився:

— Хочу до тебе в науку — штурмувать вершини культури шляхом більярду.

— Могоричеве діло.

— Забезпечу на належному рівні. Але щоб через тиждень уже грав.

— Можна і за день навчитися — це як у тебе руки стоять.

Скажу чесно: руки у Сластьона до цієї культурної гри патирчаками стояли. Мужичькі руки. Але став я навчати, Розпорядиться він вранці у бригаді — і до клубу, наче на роботу. Замкнемо вхідні двері, бо з фойс чуть, що в кабінеті кулями стукають, — і вперед. Ударно працювали. Перші дні Сластьон тримав кия, наче сокиру. Думав я — ніколи не навчиться. Отут він рогом і вперся. Ночами сам із собою грав — ключ у мене візьме і до ранку. Я вранці приходжу, а він аж хитається, синій весь, а руками — смик, смик. Якось заїхав до Сластьона додому, а він біля обіднього столу бігає з патерицею в руках:

— Розбиваю!.. Двійка в середину! П'ятий у лівий кут! Восьмий — у правий.

Тренується.

Я тихенько двері причинив і — назад. Іду вулицею, головою хитаю: от характер, гору зверне, як гора йому на дорозі стоятиме. Аж заздрісно стало. Тоді уперше й подумав, що я — кріпкий мужик, а він — ще кріпший. Хоч би, думаю, стежки наші не перетнулися, бо доведеться і звідси диму давати, а я вже укорінятись почав, ділянку для забудови сільрада виділила, і жінка не хоче більше по світу шалатися.

Коли доганяє мене мотоциклом, він тоді ще на мотоциклі їздив.

— Бачив?

— Бачив.

— Кинув усі сили на виконання прийнятого рішення. Коли голова з тобою гратиме?

— Обіцяв завтра заїхати.

— Дверей не замикай, прибуду...

І прибув. Я кажу: зіграйте. Ще віднікувався, мовляв, ніколи не грав... І програв голові. І — вдруге. А третю партію виграв. Бачу, голова загорівся. Уже зі мною й грати не хоче. Уже Сластьона вимагає. А Сластьона наступного дня нема. Голова просить: збігай, поклич Йосипа Македоновича, відігратися треба. Пішов я. Приходжу, розказую, що і як. Він телевизор виключив, без поспіху одягся. Ідемо, мовчимо. Тоді я й кажу, вже до клубу доходили:

— Ну ти і спец, Македоновичу, стосовно начальства. Він засміявся, задоволений:

— Життя навчить, а талантів не позичать...

11

Сластьон — тут я недогледів, недоробив. Промашку свою, де треба, визнав і визнаю. Не помиляється той, хто не робить, а хто помиляється — того б'ють. І правильно. Така діалектика життя. І я своє за Сластьона дістав. Не скажусь, ні. Розум — він розуміє. А нутро досі перевертається: ну як він міг так осліпити мене?! Нині згадую — мовби гіпнозом узяв, чортова кров. Забобонів я не підтримую, із забобонами боремося, але часом думаєш: може, і справді щось є, ота нечисть, від якої баби відхрещуються? З тим його батьком — анкетні дані точно не промацуються. Я перепитав пенсіонерів. Не пам'ятають такого працівника районного масштабу, щоб у нашому селі з уповноваженими співанки співав і щоб свищики його до масштабів області підняли. А побалакаєш із нашими старими колгоспниками — і костюм Уповноваженого над уповноваженими опишуть, і який портфель носив, і що було в тому портфелі, і як ходив та що казав. От якби мати Сластьона жива була, та б розказала.

Знайшов я діда одного, який возив Уповноваженого над уповноваженими по полях. Він од колгоспу уповноваженими опікався. Так він розповідає, ніби йому розповідали, що той Уповноважений не дозволяв везти себе у райцентр, а тільки до повороту, там у старорежимні часи корчма стояла, досі те роздоріжжя Корчмою і прозивають. Погане місце, лихе, я двічі там обламаувався, а раз буцнувся з молоковозом. А як довезуть їх до Корчми, це дід розказує, вони з воза злізуть і капелюха піднімуть: «Дякую,

я — навпростець». І забирали його, щоб у село везти, на тім роздоріжжі. А в райцентрі ніби із наших ніхто його не бачив. Забобони, звісно, але балачки такі є...

Все ж і дотепер думка моя така, що ми Сластьона до бригадирства правильно підняли. Треба омолоджувати керівні кадри за рахунок рядових виробничників — про це нам казали і кажуть. Але з новим висуванням поспішили — на вищу сходинку. Не помітили симптому. А як і помічали, то думалось — не це в людині головне, хай танцюють і співають у вільний від роботи час, бо вимагається тепер від нас, щоб і культурний ріст забезпечувати. Аби діло робилось, а він добре почав на перших порах. Та й що тепер критися — приріс він до мене, приліпився, зумів так, талант такий мав — у людину вростати, як омела в дерево. Коли ж я опам'ятався, оддирати було — як по живому тілу.

Почалося з більярду. Більярд я люблю, це моя молодість — а хіба багато ми тої молодості за роботою бачили? У мене господарство на плечах, крутишся як муха в окропі, а вільніший вечір, коли там випадє,— хочеться відпочити по-людському, культурно. Збіглися, кулі поганяли, пивця там, тараночку — що керівній людині треба? Так Сластьон де живе, я — де, поїдеш до нього, а жінка: тільки-тільки пішов. Де ти його шукатимеш? Уже пізно щось інше планувати, так і пропав вечір. Ось він мені й каже:

— А був би у мене вдома телефон, ви мені дзвоните, я вам дзвоню, як і потрібно на даних етапах.

Я тоді промовчав, бо хоч АТС у нас і колгоспна, а з номерами скрутно, служб у селі багато, та й спеціалісту кожному телефон треба. Промовчав я, значить, але скабка у голові сидить. Бо нема мені з ким у більярд погулять, щоб на моєму рівні. Ось я й кажу зв'язківцям, кажу і сам до себе прислухаюся, ніби це не я, а хтось інший моїм голосом:

— Як це так, товариші, щоб на квартирі в бригадира будівельної бригади та не було досі телефону? Фронт будівельних робіт шириться, а відсутність телефону у Йосипа Македоновича гальмує наше зростання.

Сам собі, кажу, дивуюся, а він поруч стоїть, дивиться на мене булькатими чорними очищами і не зморгне. Провели зв'язківці телефон, хоч довелося на колгоспний коштом чимало стовпів ставити. Дзвонить увечері:

— Це хто?

— А вам кого потрібно? — питаю.

— Голову колгоспу.

— Я слухаю.

— Сластьон на власному дроті. Ви уже вечеряли?

— Та ні, плануємо.

— А ми повечеряли. Є пропозиція поїхати завтра сім'ями на природу і відзначити новий етап телефонізації села. Підтримуєте авторитетно наш фактор?

— Головний фактор, аби було з чим їхати.

Бачу, що вже не відстане. Та й самому хочеться у вихідний передихнути.

— План складено, і його успішно реалізовує моя жінка.

Та й почав перераховувати, скільки наварено і напечено. А поїсти я люблю. І було це на кінець весни. Уже обсялися, сінаж на п'яти ще не наступає. Я даю згоду. Поїхали ми на природу раз, вдруге, потім у цирк та в магазини київські і так сім'ями зійшлися, що трохи в горщики одне до одного не зазирали. Жінка його таки смачно готувала. Напече пиріжків чи холодцю наварить — ніби через плече кидаєш, уже їсти нема куди, а очі їдять. -

Ось у таку хвилину і підстелився Сластьон. Кожне слово моє ловить і підтакує, а далі: як моя жінка, мовляв, так смачно готує, то хіба їй у ланці, на буряках місце, та ще й чоловік на керівній довжності, посадова людина, а кухаря у колгоспну їдальню якраз треба. «Кухаря у їдальню треба, правда твоя, — думаю, — та останнє діло з ланки молодицю брати, хіба мало жінок, які вік на фермах одробили, а тепер здоров'я підупало й легшу роботу просять». Пиріжки Сластьонихи у горлі мені галушками стали, не продихнуть. А вже не викинеш, їв, хвалив і знову їв. Я так вважаю, що твердості мені не вистачало під три чорти його послати разом із тими пиріжками. А він скористався із моєї слабини. Це він умів — людину ніби рентгеном просвічував. Тепер, послухаш, язиками плещуть — полетів, янгол! Білі крильця язиками домалювали. З мене уже в районі сміються: що це ви там, янголів висиджуєте по кабінетах?.. Та він увесь — чорніший сажотруса! Таких янголів колись у церквах хвостатими-рогатими малювали і на них плювались, се у антирелігійній літературі описано.

Тепер я до Сластьона критично настроєний, звичайно, скільки мені через нього пережить довелося. Кістка з риби у горлі застряне, тоді на всю рибу чмиром дивишся, а ще недавно слиньки текли. На бригадирство, повторюю, ми його правильно підняли. Тепер і в нас, і в районі кажуть — демагог, а, тоді, признаюся, милувалися ним! Як тільки

збори — Сластьон на трибуні, про успіхи бригади розказує, колгоспне керівництво підхваляює, трохи й критикне, без цього не можна — нас закликають, але в масштабах позитивного. У війську за восьмий клас нібито здав, тепер записався до вечірньої школи, й через рік — атестат. Буду, каже, вступати на заочне. Питав, правда, мене і в район їздив, чи не можна в керівну школу. Ні, кажемо, тобі вже пізно у керівну. Вступив на заочне до сільськогосподарської академії. Балакали, ніби кабана одвіз, але люди що хоч придумують. Він упертий, це я будь-де скажу. Стіну проламає, якщо на дорозі його стоятиме. Ми ж бачимо — росте людина. А людина росте — підтримати хочеться. А тільки не врахували, що для кожної людини стеля є. Для одної вона вища, для іншої — нижча, це од характеру і природи. А як вище дозволеного природою людину підніми, вона від землі одривається і що хоч з нею може бути. Небезпечною така людина стає для навколишнього середовища.

Ввели у нас штатним розписом нову посаду — інженер-будівельник. А спеціалістів такого профілю нема. Дзвоню в район: дали ставку, дайте і людину. Опирайтеся на місцеві кадри, — відповідають. Яюсь ганяємо кулі. Сластьон програв, настрої у мене піднесені. Розбиваю знову — два в лузу. Аж співати хочеться. Ще й у колгоспі в ці дні ладилось. Сластьон, звичайно, вичікував такого моменту.

— Є кандидатура на інженера-будівельника. Перевірений товариш.

— Хто?

— Йосип Македонович Сластьон...

Б'є — і мимо. А з обличчя — хоч би почервонів. Я, правда, чортихнувся.

— Та який же з тебе інженер без освіти?

— У мене освіта практична. І розумію моменти дня. Ще й заочний студент. Усі дані забезпечують безсумнівне виконання.

— Та зрозумій, це ж — інженер! — Я вже на горло узяв, бо розсердився з такого нахабства. — А ти ще гаразд не запам'ятав, де та академія, у водія тролейбуса питаєш, коли сходити...

— Інженер у колгоспі — це начальник по будівництву. А начальнику можна і без диплома, аби загальне керівництво умів.

— Тепер і начальники з дипломами, щоб ти знав.

Перехотілося мені в більярд грати. Одягаюся, щоб іти до машини, бо вже почав його розкусювати. Сластьон — слідом:

— То яка ж ваша думка з цього питання? Щодо освіти — не сумнівайтесь, книгу я таку купив, де усі думки є. «Симфонія розуму» називається, планую вивчити напам'ять, щоб усе знати...

— Я сам цього питання не вирішую. Їдь у район і висувай себе.

Наступного дня він і поїхав. Дзвонить мені начальник сільгоспуправління:

— Сидить у приймальні твій самовисуванець. Як будемо вирішувати?

— Не знаю, — я чесно відповів.

— Тобі з ним працювати.

«Мені, звичайно», — думаю, але мовчу. Працювати і віку доживати в одному селі. Сьогодні він себе на інженера висунув, а завтра — хтозна, як повернеться, коли уже в людині такий маховик є. Може, ще під його рукою віку доведеться доживати, а він згадає, що палиці йому в колеса вставляв. Учителю — який з мене тепер учитель, усе позабував. Страх не страх, а щось у душі ворухнулося.

— Чого мовчиш? — навідає голова сільгоспуправління.

— Ео вам згори видніше...

Він і поклав трубку.

Приїздить Сластьон з району і — до мене.

— Фактор за мене той, що є бажання працювати, в районі сказали. Якщо ви не проти, і вгорі не заперечують. Так що оформляйте. Ще нас у телевізорі покажуть і в газетах розпишуть...

Як у воду дивився, чортяка. Так розписали за Сластьонові діла, що в район хоч не з'являйся — пальцями показують. А сінажна башта, на яку він мене загітував, щоб нашу роботу, каже, здалеку видно було, досі колодою в оці.

Оформили ми його таки інженером. За штатним розписом. А начальником по будівництву сам назвався. У паперах ніде офіційно не зареєстровано. І машину я Сластьону не давав. Хто давав, хай той і розкаже.

Очі, правда, я заплющив. Що було, те було, не відмовляюся.

Тепер, дивись, козла шукають, капусту хтось з'їв, а я, значить, відповідай. Завгар машину дав, хапай завгара за петельки!.. А кабінет йому хто давав? Як затвердили на інженера-будівельника, він інструменти із складу в май-

стерню переніс, комірку там відгородив. А в складі двоє вікон прорубав, нові двері, фільтрчасті, навісив, і — кабінет. Бачу — тягне з будинку тваринників стола.

— Що це ти, Македоновичу, кублишся? — питаю. — На-че ж і не весна, а ти не шпак.

А Сластьон так серйозно відповідає:

— Посадовій людині кабінет потрібен. Що ж я за начальник без кабінету?!

Іду слідом, коли бачу — на дверях складу табличка під склом: «Начальник по будівництву. З лічних питань прийом по вікторках, від 16.00 до 18.00». Переступив поріг, справді — кабінет: і доріжка до столу, і стіл літерою «Т», і діаграми на стінах та план колгоспних земель, і перспективний план забудови села, і збита з дикту трибунка, а на столі — скринька для картотеки, де на кожного будівельника — картка: яке завдання та на скільки відсотків виконав, і чорнильний прилад, під мармур, точнісінько такий бачив я в райцентрі, у крамничці уцінених товарів. І — три телефонні апарати.

— Так один же номер у будівельній бригаді! — дивуюся. — Навіщо три апарати?

Сластьонові очі зробилися — ніби з криги окуляри на-чепив:

— Питання вирішується...

І — жодного слова. Дуже не любив, коли на глум брали чи сумнівалися критично.

— А за трибуною що — на баяні рипітимеш?

— Трибуна — могутній фактор руху вперед.

Я швиденько вийшов, щоб не розсміятися в тому його кабінеті. У дворі вже дозволив собі. Трохи не вмер зо сміху.

Невдовзі — правління. Бере слово Сластьон, доповідає про сінажну башту, що будується, на піврайону, каже, видно буде наше високе досягнення. І раптом — така балачка:

— Шановні товариші, розгортання фронту будівельних робіт гальмується з причини недостатнього забезпечення начальника по будівництву службовим транспортом. Хоч на даних етапах будівництво — вирішальний фактор у колгоспі, я поставлений в умови пішохідні і на попутних. Народ неправильно ці питання зрозуміє, і спостерігатиметься обмаль авторитету...

Ми усі аж рота пороззявляли — ну, жучок! Голова колгоспу перший оговтався:

— У тебе ж, Йосипе, мотоцикл є.

— Мотоцикл на даних етапах не відповідає моїй посаді!

— То машину купи.

— Поки що базис не дозволяє рішити це питання, та й підхід у вас неправильний персонально, бо ви машини не купували, а на колгоспній їздите, ще й у сусідній район до теці, плюс шофер.

Ухопився обіруч за край трибуни, набурмосився і жде, коли ми пересміємося, а голова проковтне почуте.

— А питання з персональним транспортом для мене в можливість позитивно вирішити, бо стоїть у гаражі «Москвич» і ніким не використовується.

— Та його давно на металолом треба списати! — гукаю, бо це вже мене торкається.

— А я так ставлю питання, що одремонтувати, коли для авторитету.

Дивлюсь на голову колгоспу, він очі опустил (добретакі штрикнув його Сластьон — про тещу!) і плечима знизує:

— Хай ремонтус, поможемо.

Ох і кляла мене потім Сластьониха:

— Де ви, — кричала, — узялися з тим «Москвичем», він, дурень, місячну платню у цяцьку вашу вгатив!

А я їй:

— Ти арифмометр свій у голові покрути, бо хотіла чоловікові авторитету і щоб машиною на роботу й на базар їздити, поки сусіди пішкують і куряву за тобою ковтають. Скажи спасибі, що за колгоспний бензин і за частини у народний контроль на тебе не подав, бо продала б і корову...

Вона, правда, і вмовкла, що тут скажеш.

13

А нічого мені за це не буде? То все розкажу, як на духу. Бачите, який парканище мій сусід дорогенький вибудував? І звір не перестрибне, і птах не перелетить. І все це у нього почалося, коли бригадиром поставили. До того ми жили — наче пальці на долоні: не ховалися за парканами.

— Що бо ти робиш, Йосю дорогенький? — питала, як городився. — Чи хочеш, аби я вже й світу білого не бачила і сонечко мій двір обминало?!

— Не до вас мій паркан промовляє, товаришко баба, а до широких колгоспних мас, — одвічає мені Сластьон. — Їо маси не повинні бачить, як я, будівельний бригадир, ходжу по двору без галстука і в чорних, до колін, трусах, позаяк спецтрусів мені ще не привезли, хоч я і дав заявку у нашу кооперацію, щоб обслужили по делікатесній групі.

Коли я вже належу до вищих сфер, то зобов'язаний оберігати авторитет високим парканом — від підриву й критики, а ви, товаришко баба, у цьому питанні на даних етапах — темна ніч...

Тільки ж не дїждеш, думаю, щоб ти мені очі парканом закривав, скоро мені й без тебе сира земля закрий. Хоч я така, правду скажу, що і з могили визиратиму. Ще він останньої дошки не прицвяшив, а я вже драбину до його паркану приладнала — і двір Сластьонів перед моїми очима, як карта. Так що я усе бачила, усе чула, усе розкажу, бо люблю добрим людям розказувати, тільки ж ви скажіть дільничному міліціонерові, щоб мені за це нічого не було, бо Сластьон, ще як був при рулі, дільничного привезив і той казав, що посадить мене на п'ятнадцять діб, якщо я плітки по селу розпускатиму — про Сластьонові труси, довгі, як спідниця. І що він з колгоспу машиною привозить. А я заплакала та й кажу міліціонеру:

— Бідної вдови нема кому під крило узяти, постраждаю за правду, як господь страждав і нам велів.

Я вам скажу: якби не ота машина проклятуца, скільки вона й мого життя забрала, може, і не було б такого. Бо він дуже у ту свою машину був улюблений і нічого й нікого не бачив. А ще мій свекор покійний казав: ні в що дуже не залюбайся, людиночко дорога, бо розлюблять доведеться. Вуличка у нас тиха, хіба коли мотоцикл проїде. А це чую: дзвенить, торохкотить, гуде, і чорний чад городами стелиться. Я — швиденько до воріт. Аж їде легкова машина, стара-престара, я біля неї молодайкою виглядаю, а за рулем тої розвалюхи — сусіда мій дороженький Йося Македонович Сластьон. Сидить у кабіні так, наче його оце зараз через телевізор усьому світові показують. А біля Сластьона красується, як одна-однісінька маківка на весь город, Сластьониха. Та ще й очима косує. Минув Йося мій двір та як тукне у тутукавку, що на рулі, аж від гори по той бік бакаю відлунило, назад вернулося та як дало мені у вуха — голова моя бідненька трохи не розколосась. Почалися, думаю, мої муки. Але причаїлася біля хвіртки, стою, дивлюся, щоб нічого не пропустить.

Вибігли з будинку дочки Сластьонові і ворота навстіж одчилили. Сусідонька мій дорогий як заспішить, щоб круто заїхати, а заднє колесо жик — і спало, і покотилося по вулиці, а машина похилилась на бік, буцім курник мій. Тут Сластьон із машини вискочив, ніби злий пес за штани його хапав, та навздогінці за колесом, аж перекидається.

А колесо котиться, котиться — і в мою хвіртку. Хвіртку одчинило, у двір вкотилося і лягло за курником. Сластьон влітає у хвіртку, як м'яч у ворота (в телевізор таке показують), влітає він, сусіда мій дорогесенький, очі бігають, щоби вогнем горять, ніс видовжився, і кінчик сюди-туди, сюди-туди: де, кричить, моє колесо?

— Що в чужий двір попало, те пропало, — сміюся, — морич неси, сусідонько дорогенький.

А він як глипне на мене, наче кулями з обох очей стрелив. Перехрестилась я — і в хату. А Сластьон по двору — шукати. Побачив те своє колесо, ухопив, до грудей притис, як дитину, і ходу. Начепив, заїхав у двір, а я — знову в двір і слухаю. Чую, запитує в дочки:

— Хто мені дзвонив?

— Наче ж ніхто не дзвонив, — дочка відповідає.

— Скільки разів наказував я, щоб записувати!

— Так ніхто не дзвонив, ну що б я записувала?

— І з району не дзвонили?

— Ні.

— А з області?

— Не дзвонили.

— Може, з Києва дзвонили? — і в голосі його надієчка бринить.

Це моя хрещена розказує, що Йося Македонович, як зняли, усе дзвінка од вищеньких ждав. Так я вам скажу, що він і при рулі ще був, а ждав, може, сам не знав, чого жде. Але тими жданками тільки й жив.

— Ні, ніхто не дзвонив.

— То чого ти стоїш, носи з машини! — розсердиться.

Я швиденько драбину до паркану і дивлюся, що він таке сьогодні привіз. Ео як став при рулі, ніколи впорожні не вертався. Було, жінка щось і скаже проти, так Йося Македонович одразу їй рота закриває.

— Що б це я був за начальник, якби ніякої потяжки з колгоспу не мав? Ні дня, ні ночі, на керівній довжності себе зношую, так маю я право...

І чого тільки не возив! Ще ж як заходився оту свою дачу будувать!..

Але я наперед забігла. Як ото він уперше на машині приїхав, усю ніч мене тіпало. Думалось: як це воно тепер буде, що в мого сусіда дорогого та машина, хоч і колгоспна, але ніби власна. Уранці, ледь сонечко око розплющило, чую: у Сластьоновім дворі то загуркоче, то стихне, то знову аж завив, ніби не одна машина, а тракторний стан по той бік паркану. І отак було, ви знаєте, до останнього деньочка,

коли вже машину у них забрали. Кури мої полякалися, навколо хати, наче дурні, бігають, а дим — чорною хмарою, через паркан та в мій двір клубочиться, темно зробилося, ніби серед білого дня та сонечко затемнілося. Але я до паркана притислася, через фартух дихаю, а терплю, щоб нічого не пропустити. Коли збігло трохи часу, і став мотор рівніше гуркотіти, чую, гукає Сластьон до Сластьонихи:

— Іди уже, сідай, поїдемо!

— Та, може, я пішки, щоб людям очі не колоти. Ти начальник, ти і їдь, раз тобі — для авторитету.

— Я начальник, а ти в результаті — начальниця! І хай рядові бачать, до яких авторитетів ми піднялися.

Сіли вони і поїхали. Ерещу, бо на вулиці зупинились. І дочок стали чекати. А дочки вже були з портфелями, ворота зачинили та й собі в машину. Від того дня Сластьони пішки не ходили, а тільки їздили. Аж поки не зняли Йоську Македоновича. І ви подумайте, як швидко люди до розкошів звикають. Хоч би й дитина. Яюсь чую, посилає Сластьониха меншу дочку в лавку по сіль. А та запитує:

— А де батько з машиною?

— Нащо тобі батько?

— А що я — пішки піду?..

А старшенька його дочка — та все із хлопчаком суїдським ходила — і в школу, і з школи. Діти уже й дражнили їх женихом і нареченою. Одного дня квасолю я на городі під тинном лушила, а вони ідуть з портфелями в руках. Хлопчик той і каже, голосок тремтить, як у козенятка:

— Давай будемо дружити.

А Сластьонова дочка відповідає строго, наче учителька:

— Як це ми будемо дружити, коли мій батько — начальник, а твій — тракторист. Батько мій каже, щоб я із сином голови дружила.

Так те хлоп'я повернулося, пішло, і більше я їх удвох не бачила. І Сластьон, я вам скажу, то було людина як людина, і привітається, і посміється. А це їде повз тебе — і не бачить! Якби трапилася посеред дороги, може б, і через живу людину переїхав. І так звук їздити, що ходити розучився. А як зняли з начальників та пішкував додому — ледве ногами загібав. І я думаю: добре, що зняли, бо якби довше при рулі побув, то й ноги віднялися б, калічкою став.

Не всякому здоров'я дозволяє начальником бути.

Став до мене Сластьон наїжджати: розкажіть та розкажіть, діду, про мого батька. Я такий: збрешу краще, ніж інший правду скаже. Якого батька, запитую, бо знаю, що люди двох батьків йому приязичують. «Хіба ви мого батька не знали, Уповноваженим від району був,— одказує,— великим начальником». І в очі мої заглядає, наче у дзеркало, себе лиш і бачить. А мені що — однаково цілісінькі дні на лавочці біля двору сиджу, дивлюся, як горобці у поросі купаються та хто пройде чи проїде. Життя моє теперечки таке, дідівське. А удвох — веселіше. Та й люблю, коли мене про минуле питають і слухають.

Тільки що ж я про того Уповноваженого знаю? Було їх тоді! Скільки контор у районі, стільки й уповноважених, везеш із району — ледве ногами кінь перебирає. Були й худі серед них, за колектив переживательні, а були сильно упитані. Так хто сильно упитаний, тому влітку не з медом, потом умивалися, як смалець, плавився на нашому сонечку. Тих я одразу до ставка, під верби віз. Зате упитані взимку менше од морозів терпіли, а худі, поки з району доїдемо, промерзали до кісток. Одежина яка тоді, звісно, навіть у вищеньких. Наїлися, напилися, а в одяжину тільки починали вбиватися. Штани мої сині, ви в мене єдині... Якось уповноважений, з дрібніших, по тютюну чи по яблуках (уже призабулося, скільки років сплигло), поліз у ставок скупатися, та й шубовснув у воду з головою, блисьблись лисинкою та вже й бульки пускає. Так я його витяг з води ледь живого, добре, що витяг, бо й мені б чуба нагріла, я ж від колгоспу призначений був відповідати за уповноважених. Так той уповноважений, що я витяг з води ледь живого, штаньми суконними, галіфе, мені оддякував, майже повими, хіба так радів. То був нежонатий, перестарком дражнили, а як штани-галіфе одів, хмарою дівки налітати стали, на осінь і оженився.

Ви мене зупиняйте, бо я так розбалакаюсь, що й не переслухаєте. Баба моя каже, як розсердиться: «Ой і слизький у тебе язик, чоловіче». Я й сам знаю, що слизький, як понесе, то хоч пробі кричи, ніби кінь сполошений. Так нічого я про того Уповноваженого, що ніби нашого Сластьона на світ уповноважив, не пам'ятаю, а мушу щось брехати, коли вже людина знати хоче. А для нього, Йоськи Макседавича, яка різниця, брешу я чи правду кажу, аби душу мастило. І я вже так добренько умащую, усолоджую і медком, і масличком. Такий був великий начальник, роз-

повідая, що дай йому бог і на тім світі, у раю чи в пеклі, а не меншим быть. Як поведе очима навколо, в струну виструнуються і вогнем горять на ентузіазмі, як на чистому бензині. А собою — дуже представительний: як везу на бричку по селу, баби, котрих і лікнеп та агітація від релігійних пережитків не вилікували, хрестилися на нього, як на святий образ. А що вже строгий...

— Строгий? — перепитує, було, Йосип Македонович і плечі розпрямить.

— Дуже строгий, — підтакую і плету, плету: — Як вертають жінки з поля і його стрінуть, де який колосок до спідниці приліпився, хутенько оббирають, остючки з фартухів висмикують. Наше село при нім приклад давало по всіх показниках. На яких зборах виступає, це його головне слово: щоб був, товариші, порядок!

— Порядок есть порядок, — Сластьон оживає, наче квітка на сонці. — Тоді строгість була і порядок був. А тепер голови підняли, язика порозпускали, уже нема до начальника колишнього поштення. А були б строгість, то й той...

Глише на мене сердито, ніби я винен, що начальство тепер не те і люди не ті, аж мені мурахи по спині, і похилитає до машини.

Спливе трохи часу — знову заїжджає:

— Розкажіть ще, діду, про мого батька, начальника...

А я уже що знав, чого не знав — усе порозказував. От одного дня не стримав язика свого, правда що слизького. Був у нашому селі за моєї пам'яті один начальникок, я ще парубкував. Недовго був, але був. Тепер таких і близько нема. Сільською кооперацією завідував, сільпо по-теперішньому. Став я Сластьону розказувати про нього, ніби достеменно про батька. А може, то його справжній батько, хіба знаття, я над ними свічки не тримав, кого там Марійка покійна любила, вдатна була, кажуть, до любовців, я і сам колись підходжував, вугли хати обтирав.

— Так твій батько, Македоновичу, ходив по селу у галіфе, у хромових чоботях і з оксамиткою. Трошки пройде, тоді оксамитку дістає і — по чоботях, по чоботях, щоб блищали. Виступає любив, та все по писаному, читав повільно, але розбірливо, по складах. От виступає раз у клубі на зборах пайщиків, сюди-туди по кишнях, а конспекта нема, так він посилає розсильну: «Еїжи по чернетку до мене додому». А розсильна була така тлуста, як іде — голова, приміром, у нашому селі, а сідниця десь у районі. Сидимо, ждемо, куримо, насіння баби лускають. Нарешті приходить розсильна і на весь клуб од дверей: «Казала

жінка, що ви на призьбі залишили, так теля зжувало». Почав він без конспекта: «От у нас, товариші, є кооперація. Ну що це за кооперація, я вас питаю? Куди ми з такою прекрасною кооперацією зайдемо?» А директор школи сидів біля нього за червоним столом, смик за рукав: «Що ти теревениш?» Так він — виправлять: «Далеко, далеко зайдемо, товариші! Так далеко, що станемо й дивитимемося одне на одного: і куди ми зайшли, і не віритимемо, що так далеко зайшли!» Після зборів підходить до мене, вуса погладжує: «Ну, як я виступив?» — «Сила незмірима...» — кажу.

Слухав Йося, слухав, тоді й каже:

— Щось ти, діду, не те балакаєш, що вимагається на даних етапах.

І більше не приїжджав.

15

Хіба Сластьон просив? Сластьон за горло брав! Іду з роботи, перестріває:

— Так що там у вас у магазині дефіцитного?

— Заходь, дивись. До товарів вільний доступ.

Бачу, щоки надув:

— Чого ти зі мною розмовляєш, як із рядовим? На прилавку — сам побачу, а що під прилавком, для керівного складу села? Мені тепер теж належиться, бо — начальник. Будуть килими — дзеньки...

Ну, думаю, цей своє візьме, ще й чужого добавить. Сказав голові споживчого товариства, а той відмахнувся: рано ще, є достойніші. І правда, килимів мало, а начальників у селі багато, та й не для них килими привозять, а для передовиків виробництва. І тому ж таки Йосипу Македоновичу, поки в бригаді робив, килим продали за високі показники. І не дзвоню. Коли невдовзі сам нагадав:

— Упізнаєш, хто на телефоні?

— Великий начальник Йосип Сластьон.

— Правильно розумієш. А звідки дзвоню?

— Мабуть, з колгоспу.

— І не вгадав, бо дзвоню з дому. Телефонували мене як відповідального бригадира. Ти вже вечеряв?

— Ні, — кажу, — не вечеряв, щойно з магазину прийшов, а жінка на фермі, корови теляться.

— А я вже повечеряв. Борщу жінка наварила, з пампушками, а на друге налисники з сиром, у маслі, ледве оді-

рвався од макітри, мені тепер треба добре питаться, щоб бути упитаним відповідно до посади.

А в мене слиньки течуть і живіт до хребта прилипає, бо як поснідав, то й досі — на поле у ланки товар вивозив.

— Так що ви, Йосипе Македоновичу, хотіли?

— А хочу, аби ти мені в порядку ісключенія дістав закордонний апарат телефонний. Щоб дзвонив на весь куток. Бо як піду до кого із сусідів, або на город, або так одлучуся, а тут з району чи області відповідальний дзвінок!.. Забезпеч мені зв'язок на належному рівні...

— Де ж я вам такий апарат дістану?

— Думай сам, як рішить це відповідальне питання.

Коли поїхав я по товари в Київ, іду повз «Художній салон», магазин такий с в Києві, і бачу — телефонний апарат на вітрині, ніби давній-давній, як у кіно з історії показують, а сяє міддю й сріблом. Заходжу до магазину, питаю у продавщиці.

— Отой, що на вітрині, апарат дзвонить і говорить?

— Якщо купите, дзвонитиме і говоритиме, — посміхнулася, бо ж бачить, що я із села, а про такий телефон питаю.

— Скільки ж воно коштує?

— Двісті сімнадцять...

І одійшла. Мені аж у голові задзвеніло. Вертаюся в село, розказую Сластьону. Дивлюсь, очі спалахнули і весь надимається, наче мильний пузир на соломинці:

— Ні в кого такого не буде?

— Для міністрів на базу привезли...

— І мені продадуть?!

— Продадуть, як скажу, для кого.

— А вже мене й там знають?

— Де вас не знають!...

Узяв я в Йосипа Македоновича гроші, наступного тижня був у Києві — привіз апарат. Думав, хоч могорич поставити. Так де там! Узяв, ніби я у нього на побігеньках, обслуговувати зобов'язаний. Коли дзвонить:

— Ти вже вечеряв?

— Вечеряв, — відповідаю. — Юшку з грибними вушками, свинячі биточки, запечені з картоплею і капустою, на третє — вареники гречані із сиром, пухкеникі з варенням, а запивав узваром з яблук та журавлини. Оце ледве дихаю.

А жінка моя була на обласній нараді передовиків і книжку там купила. «Українські страви» називається, то я з тої книжки і начитую в телефон. До сотні корів на жінчині руки, хоч і техніка, та двоє дітей, та город, нема коли пухкеники вигадувати. Сластьон, правда, помовчав, бо відчув,

що з нього кепкують, а він дуже цього не любив, щоб до нього критично, тоді каже:

— Дзвонить телефон, на півсела чути. Од контори слухав — дзвонить! Можу написати, як треба, подяку за спец-обслуговування, авторитетно. Але треба ще одне питання рішити для повного авторитету. Чи вас там, у кооперації, не пече, що Сластьон давно виріс із кролячої шапки і пере-ріс? Моя бригада ходить у кролячих, так можеш мені ді-стать таку, щоб могли відрізнити, де рядовий член, а де — посадовий, коли приїдуть, приміром, з району чи області?

А на складі районному була шапка, і я це знав. Така шапка, що ніхто її брати не хотів. На ковпак схожа, поло-жистим шоломком обшита, як кабардинка, і не смушком яким-небудь, а справжнісіньким бобрим. Кому вже тільки ми з тою шапкою не набивалися, інший би, мо', заплющив очі та й купив, так ціна кусається. Ну, думаю, я тобі зроб-лю шапку, як ти так надимаєшся, я тобі покажу дефіцит, і люди сміятимуться, і жінка з дому вижене. Еуде, як у тім прислів'ї: на нозі сап'ян рипить, а у борщі тряся кипить...

— Є така шапка, — кажу в телефон. — Спецзамовлення. Виключно для такої людини берегли. Але — пиши заяву. Їю шапка — на особливому контролі.

— Якого змісту заяву?

— Такого, що для керівника — керівну шапку...

Уранці забігає в магазин із заявою: «Оскільки на сьо-годнішній день питання колгоспного будівництва — це пи-тання питань, а я лічно очолюю це питання у масштабах колгоспу і доводиться часто звертатися для вирішення багатьох питань у вищій районній та обласній сфері, прошу для дальшого росту колгоспного будівництва в порядку ісключенія продати мені за готівку керівну шапку». Напи-сав я зверху резолюцію — і в кишеню. Еуде, думаю, чим своїх на базі посмішити. А Сластьону кажу:

— Жди. Питання вирішуватиметься на вищому рівні...

Хай, думаю, днів зо три похвилюється, щоб жирок трохи спав. На четвертий день — привожу, дзвоню. Прилетів, як на крилах. Шапку побачив — затрусився:

— Ні в кого такої нема?

— За три кілометри видно буде, хто йде...

— Скільки коштує?

А вона таки добряче коштувала, телицю можна було купити за ті гроші. Склав руки на пузі, як почув, пальці смикаються.

— Еоюся, що й жінка не одразу пойме крайню необхід-ність для вищого авторитету...

— А треба жінку відповідно виховувати, щоб розуміла... — кажу.

Не встиг він гроші з книжки зняти, а вже Сластьониха прочула, у селі ж так. Прибігла — Йоськові чек на шапку вибивають.

— Опам'ятайся, чоловіче, кури засміють, на яку це голову за такі гроші шапку!

— Дурна ти! — одказує від каси. — Для вищого авторитету шапка!

— Хіба ж авторитет шапкою добувається, Йосю?! Тим, що під шапкою!

— Відстало мислиш на даних етапах. І не Йося я тепер, та ще на людях, а Йосип Македонович!

Шапку одяг і — до дзеркала. То підійде, то відійде, а ступає, наче бусол по болоту, і щоким — гарбузяками. Ми з продавцями на прилавок лягаємо од сміху і рукава халатів жуємо: ну, гриб грибом!.. У тій шапці...

16

Ой, щоб вони всі були дужі та багаті, людоньки наші, як вони так добре пліткують! Послухаю — так я ніби знову сімнадцятка і любов моя із Сластьоном була — хоч у кіні показуй. А покажи в кіні чи в телевізорі, як насправді було, -- животи понадривають зо сміху. Нікому правди не розказувала, бо люблю, коли про мене вигадують, ніби в кривих дзеркалах у кімнаті сміху бачиш себе, а тут — розкажу.

Нічого у нас із Йоською не було, окрім «драстуй», поки його начальником не зробили. Біжу якимось із ферми, аж він підкликає:

— Зайди-но до мене у кабінет.

А про кабінет його, що на складі, мені вже вуха протрохтіли, я ж не була там жодного разу. А ще — ділянку ми взяли, будуватись хочемо, треба столярку для будинку, а хто pomoже, окрім Сластьона? Переступаю поріг. Йоська — за мною, двері зачинив і замком внутрішнім кляц, кляц.

— Що ж це ви, Йосипе Македоновичу, — обертаюсь, — замикаєтесь, ніби вкрали мене?..

— Щоб ніхто не заважав, бо треба нам з тобою рішити питання виключно лічного порядку.

— Так я його вже рішила, забула й коли, десятий рік живемо з чоловіком.

А він обійняв мене одною рукою легенько, другою рукою соломинку з грудей моїх зняв, свиноматкам солому стелила я, і каже, ніби жартівливо:

— І що то за життя, як у тебе мужик миршавий і худий, наче драбина!

— Аби душа не миршава! — відповідаю.

— Душа душею, а тіло — теж важливий фактор сімейного життя.

Я з рук Сластьона вивільнилась, глянула, який він гладкий, розпасистий за останні місяці став, і черевце — ніби торбу із салом підвісив, засміялась та й кажу:

— Хіба ви, Йосипе Македоновичу, не знаєте, що гарний півень жирним не буває?!

А я така, що в мене гостре слово завжди напихваті. Та з кожним — хи-хи, та з кожним — ха-ха. Як у клубі на сцені в якій ролі виступаю, плечем ворухну, брови коромислом — уся зала регочеться. Чоловік аж був розсердився. «Люди, — каже, — думатимуть, що ти в житті легка». — «Люди знають, — одказую, — яка я в житті, бо роботу мою бачать, а тобі було б краще, коли б я ходила наче мимра?» Він і відтанув.

Як сказала я про півня жирного, Сластьон нахмурився, відступив од мене, сів за стіл і мені запропонував перед ним сісти. Тоді каже:

— Ось яке питання нам з тобою треба рішити. Ти знаєш, що я вгору пішов, обертаюся тепер у вищих колгоспних сферах. А що ж із мене за начальник, як я досі не маю коханки. Народ вважатиме, що у мене неповноцінний авторитет. Я умовно перебрав багатьох і зупинився на твоїй кандидатурі. Бо ти мені підходиш за всіма об'єктивними даними: і анкета чиста, і передова свинарка, і з лиця достойна, плюс фігура, роками молодша, і дітей нема...

Якби не сказав він про дітей, я ще б нічого: засміялась, повернулася б та й пішла. Бо це я на людях весела, сміхи та жарти, а як вернуся в свою порожню хату, а чоловіка нема з роботи, — слізьми вмиваюся, що діточки нам не судилися. Так що він тими словами про дітей у живу рану мене штрикнув. Я аж застогнала серцем, і слюзи проступили, а либлюсь, наче на сцені:

— А як це — коханка, Йосипе Македоновичу?

— Ну, я роз'ясню зміст питання популярно: коханка — це добавочна жінчина. Як от у вас на фермі добавочний раціон для рекордисток.

Я замислилась і мовлю по хвилині:

— Що ж, коли вже для вас, Йосипе Македоновичу, такої шановної людини в колгоспі, потрібна добавка...

— Ти мене неправильно розумієш. Добавка мені не потрібна, але довжність вимагає!

— А які ж будуть обов'язки?

— Обов'язків — ніяких, ти не думай, бо все — виключно про людське око. Хіба що на курорт колись разом поїдемо, як дві пугівки в одне місце будуть.

— Е, якщо тільки про людське око, то я не згодна! — очима в Сластьона стріляю, а сама думаю: я тобі віддячу за поганий язик твій, що дітьми мене кольнув. — Розмов не обберешся, а задоволення ніякого.

— Я, звичайно, можу і в плані реалізації, але щоб без розголосу, бо на моральний бік тепер звертають у керівних колах серйозну увагу і можуть персоналку пришити, а я керівну шапку купив.

А я ж знаю, що він своїє Сластьонихи боїться, як вогню.

— Приходьте, Йосипе Македоновичу, до мене завтра, як стемніє. Я дверей не замикатиму. Чоловік на нічній зміні, то й реалізуємо...

Прийшла додому, розказую чоловікові. А вони усі там, у тракторній, недолюбливали Сластьона за його величання. Хай, каже, приходить, я зустріну і проведу... І назавтра, вже в кінці дня, помінявся з напарником змінами, бо знав, що Сластьон подзвонить у бригаду, перевірить, хто вночі на тракторі. Свиноматки мої саме поросилися, до півночі треба біля них сидіти, і я того вечора з дому пішла. Потім уже чоловік розказував, як було.

Лежить він на постелі одягнений, світла не вмикає, жде. Аж шелеснуло під вікнами, тоді двері у сінці одчинились і зачинилися, і засув на дверях чиргикнув. Хатні двері рипнули, заходить Сластьон, кахикнув і — до постелі, навпомацки. А мій чоловік його — за барки та басом:

— Іди, іди, обніму й приголублю, блудяга поганий!..

Так чоловік мій худенький, а Сластьон — як вареник, крутнувся, вислизнув, лише галстук на полі бою й залишив, гумка порвалася. Крутнувся — та з хати. А засува на сінешніх дверях з переляку не намацає. Так він млинком по сінцях, буцнувся об драбину і по драбині — на горище. Чоловік вимикачем у сінях клацнув і за ним по драбині. Так Сластьон стріху продрав, а така у нас добра стріха, нова, а де продрав — досі там тече, як не латали, пірнув у той лаз, з'їхав по стрісі і на городі приземлився м'яким місцем. Таке ямище вибив... Днів зо три не видно було

його на роботі, тоді бачу — шкутильгає повз свинарник, ногу тягне. Я вибігла назустріч і гукаю голосно:

— Що це у вас із ногою, Йосипе Македоновичу?!

— Керівна хвороба, — кривиться, — запалення сідаличного нерва.

Я ближче підбігла і ласочкою, ласочкою до нього, шепочу:

— Не гнівайся, Йосипе Македоновичу, так вийшло, що чоловік в останню хвилину передумав на нічну зміну йти. Я побігла вас попередити, та розминулася. Так ви мою кандидатуру знімаєте чи, може, повторимо реалізацію, сьогодні чоловік на нічну йде?..

А сама аж тремчу, бо сміх тамую, люті ми, жінки, часом буваємо, якщо нас за живе зачепити.

— Ні, — відповідає Сластьон, — кандидатури твоєї я не знімаю, бо мушу ліквідувати відставання у цьому питанні. Але на данному етапі поки що без реалізації...

Але ж це село: ніхто не чув, ніхто не бачив, а покотилося по язиках і досі беруть мене на глум — добавочна жінчина...

17

На троє сіл — культурний спеціаліст я. По худсамодіяльності. Музика — моя законна любов і стихія. Граю, дирижую, замолоду співав, аж шибки у вікнах дзвеніли. Можу і роль зіграти. Я вдома перед телевізором, особливо коли футбол, більше хвилююся, аніж на сцені. Бо змалечку до сцени звичний і все життя. А вже вік мій передпенсійний.

Звісно, замолоду помисли були високі, куди там. Виступаю із сольним номером на районній сцені, а уявляю себе на сцені Київського оперного... Хто молодим та юним не мріяв. І потенції були, всі визнавали мої потенції одноставно, ще в культучилищі. А на обласних оглядах прямо радили в консерваторію.

Аж тут присилають у районний Будинок культури, яким я завідував, молоденьку методисточку з училища. Чорні очі, дві коси і личко на відповідному рівні. Під гітару любила співати циганських. І придибенції різні народні знала од матері. Як скаже, було, як прикаже, серце у мене так і покотилося. Скільки літ минуло, а одну пам'ятаю, хоч вона досі сама забула за дітьми та клопотами:

Ой, циганко, будь весела,
Чіпляй торби, йди на села.

Але знай, як і просить:
Не давай шпюнца, бо розсиплеться,
Не давай мучиці, бо розпилиться,
А дай сальця
От щирого серця
Поласуваться...

І не лише таке простеньке, а Єсеніна напам'ять читала. Велика культурна потенція. І фігурка: чорним широким пояском підпережеться, а тонесеньке, вітер, думаю, війне і зламає на попереці. А тепер ледве у двері пролазить, так розпаслася на моїх трьох зарплатах. А може, це правда, що жінки напі од клопотів повнішають? А груденятка, даруйте, як двійко стиглих яблужок, усе прозорі кофточки носила, тоді в моду входили. Ну, я й потрапив на той гачок, на який ми всі рано чи пізно, а потрапляємо. Ледве встиг зареєструвати шлюб, а вже моя циганочка двійко народила. Давай я просить ділянку та будуватися, бо які тоді квартири в райцентрі. І вже забув думати про консерваторію, а щасливий, що портфелік більшенький дали, завідувати культурою району і рухать її вперед, бо там і ставочка більше, а в мене тепер кожний рубчик розписаний, хто будувався, той знає, а хто не будувався, все одно не повірить, розкажуй не розкажуй.

Поки будувався, а тут — ще двійня. Двоє на руках, двоє за крила галіфе обома ручками ухопилися, бо тоді усі районного масштабу в галіфе і френчах ходили, з темного сукна. А високі помисли в душі залишилися, і став я по троху в чарку заглядати, бо між помислами і реальністю життєвою прірва утворилася, так я собі пояснював і пояснюю. І покотився я, і вже нема мені місця в районному масштабі. Потім схаменувся, але портфелік поплив за літами, як за водою, і не наздогнать, і досі я — у колгоспних масштабах, можна сказати, на творчій роботі. Але не скаржуся, бо усюди я треба і гроші платять непогані. Перед святами і оглядами самодіяльності колгоспні «газики» біля двору чергують. Бо тепер за художню самодіяльність вимагають, як за молоко і буряки. А без мене і не заспівають, і не затанцюється на відповідному рівні, бо я у трьох сільських Будинках культури художнім керівником. А молоді у села не хочуть, усе по містах норовлять таланти розвивати. Може б, я теж був по столицях і на великій видноті, якби інакше життя склалося, але комусь треба і в провінції боротися за культуру. Через те я душу Йосипа Македоновича розумію, бо сам жив і живу високими помислами, хоч мені вже й пізно. Якщо справді, як розпові-

дають, він злетів, то я не заздрю, а гаряче аплодую реалізованим потенціям.

Пролог мій задовгий, зізнаюся і критику приймаю, але так треба для фабули, бо незрозуміло.

Готував я художню самодіяльність села до кущового огляду. Колгосп виписав учасникам по п'ятірці за вечір, так що активність була висока. Після репетиції біжу на автобус, бо останній і вже вечоріє. Аж бачу, біля ганку стоїть машина, а біля машини, зіпершись рукою на прочинені дверцята, — невисокий, повний мужчина, черевце з-під теніски навипуск, ніби вагітну жінку на сцені грає.

— Ви мене знаєте? — запитує.

Придивився я пильніше, ніби ні. А я в цьому селі недавно, в сусідньому колгоспі голова такий скупердяй, не виписав м'яса за собівартість як колгоспнику, так я — будьте мені здорові, без мене вам останнє місце, кажу, на районному огляді забезпечене і — сюди.

— А ви ж мені грамоту за художній свист у районі вручали.

Коли це було, що я грамоти вручав? На зорі юності, як співаєшся, районною культурою завідував, то мушу кожного зеленка пам'ятать? Вони тоді мелькали перед моїми очима, наче вогники поїзда. Та й школярем ще він був.

— Я — Йосип Македонович Сластьон, начальник по будівництву у місцевих масштабах поки що. Сідайте в машину, персонально підвезу.

Сів я в машину, бо запізняюся і такий почот, а він на всіх швидкостях у інший від автобусної зупинки бік рвонув.

— Не сумнівайтесь, — каже, — нас чекає спецвечеря на моїх дачах, а після вечері і музчастини я персонально доставлю вас додому.

Може, сільське керівництво вирішило пригостити перед районним оглядом, думаю. З'їжджаємо по косогору до річечки, туманець над верболозами туманіє, соловейки, жаби, різна така лірика, а на лужку — дачка, ніби сама із землі виросла. Потім її у нашій районній газетці описали, як намалювали, в сторінці народного контролю читав. Вечеряли ми в кімнаті, бо надворі комарі і вогкість од води, а в мене — радикуліт. Але веранда запам'яталася, широка веранда, наче танцювальний майданчик біля клубу. Тут, господар мені пояснює, у більярд гратимемо для підвищення культурного рівня, а за круглим столиком — у карти. Фінської лазні ще не було, про фінську я вже в газеті прочитав.

— Спостерігається факт недобудови, так що звиняйте, — Йосип Македонович переступив через ящик дефіцитної глибокої плитки. — Але недолік цей тимчасовий, і ми його в короткі строки ліквідуємо.

У кімнаті вже було накрито столик на двох. Холодна закусенція; сальтисончик, домашня ковбаска, смажена рибка, холодець, перші тоді ще огірочки, а головував на столі графинчик із горілкою, настояною на лимонних шкірках.

— Сільська делікатесна група, — наголосив господар. — Рекомендую розстебнути ремінь і від душі розговоритися після напруженого трудового дня. Знаєте, жодна робота так не виснажує людину, як керівна...

Я свою норму знаю, випив для апетиту, поїв і жду, чого од мене людині треба, що така підвищена увага.

— Я самостійно, по самовчителю штурмую вершини музики і чекаю од вас як спеціаліста високого класу помочі.

— Навіщо ж вам, Йосипе Македоновичу, вершини музики, коли ви по іншому профілю начальник і ведете маси? — здивувався я. — Чи у вас потреба душі?

— Потреба душі, — поважно кивнув Сластьон. — Щоб у телевізорі мене з будівельною бригадою показали, для загального прикладу, як ми самі себе культурно обслуговуємо і крокуємо уперед по всіх показниках. А у мене такий демократичний принцип: учиш людей — учиш і сам. До вищих музичних вершин щоб вести.

І показав мені Сластьон свій «Самоучитель», старий, як світ, ще я ці пісні зі сцени співав, а вже давно не виведу ні на сцені, ні за столом, бо прожито й прокурено. І зошит робочий. «Музпрограма» — на обкладинці написано. Перша сторінка розграфлена, між ліній — назви пісень і танців, і за кожен день відмічено, скільки разів зіграв. Чесно скажу, я заповажав Йосипа Македоновича. За цілеспрямованість і впертий штурм культурних вершин. Ось чого мені усе життя не вистачало — Сластьонового характеру. І не здивуюся, як об'явиться Йосип Македонович хорально угорі. Бо такі, і вниз падаючи, злітають угору. Може, той зошит уже і не знайдеться, так я дещо з нього запам'ятав:

«Сьогодні приступив до обов'язкового виконання музпрограми. Прокинувся о четвертій годині. Зіграв обома руками (далі — довгий список пісень і танців). Також грава ми й афеджію».

«Прокинувся, як завжди, о четвертій. До початку робочого дня зіграв «Полтавчанку» дев'яносто сім разів».

«Сьогодні прокинувся чверть на п'яту. Зіграв «Маленьку польку» сто двадцять один раз. Дав рядовим членам бригади перед початком роботи відповідні вказівки і тренувався, аж поки наряд у колгоспі. Сьогодні планую сто разів «Сонце низенько», грав до першої години ночі, але план музпрограми виконав на сто процентів: по дев'яносто разів — «Краков'як» і «Місяць на небі», а також додатково вивчив слова двох сучасних пісень на тему дня. Вивчав також книжку «Симфонія розуму», відмітив слова: «Людина стає вищою на зріст від того, що тягнеться угору». Дуже правильно. Планую в скорому майбутньому персонально писати слова пісень і створювати музику на тему будівельних робіт і про виконання планів будівельниками колгоспу. У телевізорі це добре прозвучить і вищим керівництвом буде схвалено...»

Прочитав я усе те і попросив Йосипа Македоновича зіграти щось.

Грав він, звичайно, дерев'яно і ногою ще притупував, зовсім як замолоду на колодках. І губи ворухилися — рахував такти. Але після такої спецвечері мусив я, звичайно, хвалити.

— Як це вам, Йосипе Македоновичу, вдалося за короткий строк оволодіти вершинами музичного мистецтва?

— Коли я вже доріс до керівних должностей, то що для мене ті мистецтва?! Аби час був, то й той...

— Усе ж бачу, довелося докласти деяких зусиль...

— Воно, конешно, як казав великий Менделєєв, без особливої працьовитості немає ні талантів, ні геніїв.

— Було приємно познайомитися, як ви зросли культурно, — нахваляю. — Людина простого селянського роду...

— Ми, Сластьони, не простого. Ми, можна сказати, із дворян, бо я дуже розпитував. По материній лінії. Прадід мій усе життя при панських дворах був...

— Ким же він був при панських дворах?

— Конюхом...

Я копав ямочку для твоєї мамочки, щоб я перед тобою гнувся! Не діждеш! Я так і сказав Сластьону. Я, кажу, робоча людина, пролетар-колгоспник аграрно-промислового напрямку, на всі спеціальності у мене руки звідки треба ростуть, і машина та гараж на ощадній книжці, цвіту і пахну в трудовім соціалізмі. З таких причин у мене — робітничо-селянська гордість, і хай тобі рогаті чорти

годять, а не я. І не достойна, кажу, твоя голова півкорови на голові носить, бо в голові тій нині сама мікроба і більш нічого, і тебе ізолювать треба од загального люду в знамениту Глеваху, де алкоголіків лікують трудотерапією, бо портфельна хвороба — заразна хвороба і небезпечна для держави: як усі ми за портфелями та бобровими шапками ганятимемося, хто роботу робити буде? А якби ти, кажу, прислухався до людської думки критичної і провітрив свою довбешку, відчинивши вікна і двері власної совісті, може б, і пішло тобі на поправку і знову повернувся б ти до людей, бо ти теж, якщо захочеш, не лише язиком можеш, а й руками, і за це я тебе поважаю. Голова, кажу, дається природою, щоб про життя думать і зорі над головою бачить, а не про те, куди тебе поставлять чи пересунуть, наче шашку на дощці, бо в сьогоднішній грі ти — дамка, а завтра, даруйте на слові, ніщо.

А я був людиною і залишуся, бо сам собою ходжу, а не мною ходять, куди захочуть.

Тільки ж Сластьон нічого того не хотів слухати, а одне мав на думці — щоб на трибуну, треба чи не треба, вилізти і себе показати. Ох і любив же він виступати! Як іде підстрибом по залі до трибуни — ніби на дріжджах росте. І щоким надуває, наче копіює ховраха. Коли ж став у президії різних зборів потраплять — не ворухнеться за червоним столом, очевидячки бронзовіє. Ну, хай би вже грамотний був — виступай, люди послухають, мо', що й розумне скажеш, коли ж грамоти тої — як шерсті на коліні. А я такий, що не змовчу, під'язичу. Яюсь виступає Сластьон на загальних колгоспних зборах — господарський рік підсумовували:

— Великими втратами на колгосп лягло те, що цього року ми мали аж вісімнадцять членів колгоспу вагітними. І виходить: людина рахується на роботі, а фактично цього нема і через те допускаємо найбільше падіння продуктивності по району. Треба нам стараться, щоб був порядок, а не допускать до такого...

— Це ж як не допускать?! — гукаю я зі сцени (а я в президії сидів). — А дітей хто родитиме — ти? З таким черевом можна і в декрет пускати!..

У залі, звісно, регіт. Ще довго його запитували, чи скоро він у декрет та яких заходів уживати, щоб вагітних не було. Після зборів підходить до мене, щоким — як помідори.

— Попереджаю тебе в усному порядку за твої безвідповідальні пересміхи, які допускаєш супроти колгоспного керівництва.

Я і одрізав йому голосно, на все фойє:

— Ти, Йосько, ще риби не зловив, а вже сковороду на вогонь ставиш...

А його тільки-но висунули на бригадира. Яке там керівництво! Проквотнув, правда, мовчки й одійшов. Але в бригаді життя мені не стало. Не так сказав, не так повернувся, не те зробив, хоч на пупа беру більше од інших, бо роками од багатьох молодший. А бодай тебе сира земля не прийняла, де ти узявся на мою голову, думаю. Але не піддаюсь. Тут затіяв він з цими співанками. У телевізорі, мовляв, нас покажуть на всю республіку. А поки що будемо з піснями, строєм на роботу і з роботи, як в армії. Щоб підняти дисципліну на рівень завдань і ще вище. Хай хоч на весь світ показують, а співати не буду, бо я до колгоспу на роботу ходжу, а не горло дерти, як деякі. І три армійських роки я свого часу чесно відслужив, за що маю від командування грамоти і відзнаки. Як треба буде захищати, то знову піду в ряди, а по колгоспному двору не маршируватиму. А Сластьон: тягнеш ти наш колектив на задні місця у культурному відношенні, бо життя тепер комплексно рішається — і роби, і танцюй. Танці-гранці і в телевізорі можна подивитися, з'їдаюся із своїм новим начальником (бо у мене характер такий — не линяють перед вищенькими), якщо буде охота дивитися в телевізор, бо за день так натанцюєшся з сокирою та кельмою, що й дихати не хочеться. Не звик я ледаря правити чи на своєму, чи на колгоспному. За це мені й пошана од людей, а не за те, що я ногами виплітатиму на сільській сцені чи хоч би і в телевізорі. Бо в кожній людині — свій талант, кожній душі — своя радість, кому що дано. Примусь мене книжку написати чи ту, як її, симфонію або над людьми мене високо підніми, щоб уперед вести і високо думати, я безвісти забіжу, а в своїй роботі — я професор і лауреат і будь з ким позмагаюся.

Так я розумію.

Гарикалися ми з ним добре, він свою лінію гнув, а я не поступався. І більшість людей у бригаді — за мене. Це Сластьон відчував, тому нічого й зробити зі мною не міг. Тут чуємо, ще вищеньким його роблять, інженером-будівельником колгоспу, а він себе назвав начальником по будівництві. Мене ж правління одноставно — бригадиром будівельної. Віднікувався й відхрещувався, а секретар парткому: так треба, щоб бригаду з прориву, бо на роботі треба працювати, а співати — у клубі. Ну, я роблю, як робив, із сокирою та кельмою не розлучаюся, тільки й того,

що людям лад даю, кому куди, і в контору пишу, скільки хто заробив. Веселіше стало в бригаді, хоч не співаємо й не танцюємо — зроблене нами серця радує.

Минув час, збирає нас Сластьон і виголошує:

— Ми угорі постановили усі сили бригади кинути на тік, бо наближаються жнива, а тік не готовий до збиральної кампанії, треба негайно довести його до потрібної кондиції, підняти це питання на рівень сучасних завдань і ще вище.

— Поки грім не гримне — баба не перехреститься, воно й правда, — докинув я.

— Якщо це в мій персональний город, — зизо глянув Сластьон, — то я персонально займався питанням будівництва сінажної башти, поки що сдиної в районі, яка стане нам спільним пам'ятником.

— Ні, Йосько, — кажу, — буде та вежа твоїм персональним пам'ятником.

Як у воду дивився. Височіє та вежа уже не перший рік над селом, сінажем у ній і не пахне, бо ще багато треба, щоб сінаж у неї закласти, — і техніка, і технологія. І звуть її люди Сластьоновою. Ео це він з нею носився, прочув десь на семінарі, що є такі, і давай голові колгоспу мозок свердлити, хай, мовляв, здалеку буде видно нашу роботу, як вирішуємо питання кормової бази на сучасному рівні. Хотів себе показати одразу. І показав. Навічно, можна сказати, уписав себе в історію села.

— А тік доведемо до потрібних кондицій, — додаю, — удень і вночі працюватимемо, бо жнива справді в потилицю дихають, але забезпеч на належному рівні необхідний будівельний матеріал у вигляді цементу.

А я вже так навчився мову його, сластьонівську, перекирвляти, що вже він і сам не розбере, коли я всерйоз, а коли сміюся.

— Починайте робити, а цемент забезпечу, поїхавши до шефів.

Десь по обіді під'їздить до току машина шефів. Слідом рулює на своєму-колгоспному «Москвичі», бо він, здається, і спав у ньому, великий начальник Сластьон.

— Сім мішків зніміть, — камандує, — а три — на спецоб'єкт.

— Що ж нам ті сім мішків, — кажу, — тік — як поле і весь у вибоїнах.

— Еільше піску сипте...

І махнув шоферу, щоб їхав. Дивлюся, минають машини колгоспний двір і звертають у вулицю, що до Сластьона.

Тепер уже Йоська на легковій попереду, дорогу показує. Мене всього аж затрусило: серед білого дня, на очах у людей краде! За кого ж він нас має! Я кажу своєму підсобнику (молодий хлопчина, але не з лякливих, на кордоні служив):

— Сідай у коляску, побачимо, що то за спецоб'єкт.

Заводжу мотоцикла і рулюю прямісінько до Сластьона. Аж машина шефів стоїть біля його двору, і шофер із Йосою цемент зносять. А він саме дачі свої почав будувати, і вже в селі заговорили. Я підкотив під саму хвіртку, зліз з мотоцикла і став їм на дорозі. Наказую собі стримуватися, а всередині усе колотиться.

— Поклади, Йоську, цемент на машину і одвези в колгосп.

— Ти хто такий у колгоспі? — вискалився.

— Колгоспник і народний контролер, — відповідаю спокійно.

— Я — начальник, а ти — ніщо! — щоки надимас. — І не маєш права контролювати колгоспну владу!

— Хіба ти влада?! — я теж кричу. — Ти — сміття на чистій воді!

І легко мені зробилося, бо сказав, що думав, що на душі каменем лежало.

19

Багато курю і борюся з собою через той пережиток, але робота така нервова. Піти б, думаю часом, знову агрономом у колгосп, як замолоду! Звісно, і агрономові в колгоспі не все з медом, трапляється, що і з гірчицею. Зате маєш справу в основному з позитивними фактами: зорати, посіяти, урожай зібрати і насіннєвий фонд забезпечити. А негативний факт у великих дозах руйнує первову систему, це і вчені підтверджують.

У комітеті народного контролю негативний факт котить дев'ятим валом, для цього ми існуємо, і голови не пригнеш, спиною до нього не повернешся, а зобов'язаний грудьми зустрічати. Душа вигрібає з останніх сил, щоб не потонути у негативності, за окремими кривими деревами наш стрункий ліс бачить, але ж резерви душі теж мають дно.

Чесно скажу: Сластьон трохи не ліквідував останні резерви моєї душі. І якщо я залишився собою з тою вірою в людей, без якої дихати не можна, то виключно завдяки перевіреному мною багато разів методу душевної терапії. Як уже хапають мене негативні факти за горло,

відчуваю, що ось-ось задихнуся, спішно замикаю до сейфа папки із актами, скаргами, заявами, анонімками, поясненнями, протоколами засідань і їду в поле, в бригади, на ферми, до людей, які руками своїми хліб і до хліба роблять і всіх нас держать на світі. Усю осінь дощів нема, а сіяти озими треба, за тракторами і сівалками — хмари куряві, хлопці випірнають з тих хмар, наче чорти з пекла, самі очі світяться, зате очі які! Чесні очі. Вихаркають куряву, чортihnуться на погоду і на синоптиків у телевізори, на атоми, на космічні кораблі, що нібито розгойдують земну атмосферу... Але продихнуть — і знову на трактори, на сівалки, і завтра, і позавтра, і щодня, посіють, і зберуть, і знову посіють, і жити будемо, поки такі люди на землі нашій є.

Цим і тримаюся.

Із Сластьоном Йосипом Македоновичем теж у мене — історія. Підписав я рішення комітету і думаю: все, завтра прошуся в агрономи. Вийшов з райвиконкому — колгоспний автобус стоїть, кого ми викликали, щоб посвідчили про Сластьонові подвиги, хто — в магазини чи до лікарні: гурт його односельців зібрався. Сам Сластьон — жик: своєю персональною повз нас проїхав, нікого не взяв, на нас і не подивився. А люди руку мені тиснуть:

— Спасибі, чиряка на нашому тілі прооперували, легше житиметься.

— Гербіцидом критики.

— Під ніготь гниду.

— Щоб не плодилися...

Одійшов я душею.

Так я чого так із Сластьоном напереживався: що трудящою людиною його знав. Бо я у тому ж селі починав агрономувати, а Йосип — у будівельній бригаді, і завжди його нахвалювали. З портфеликом ходив на роботу, це було. Пам'ятаю, як ми на колгоспному дворі піджартовували, але ж не що-небудь, а сокира в портфелі. А хто з нас святий? У кожного свої химери, тоді думалося.

І раптом мені як голові народного контролю — сигнали. Спершу — про колгоспну машину, що, вважай, привласнив. Про липкі руки. Про стиль керівництва бригадою. З ким не буває на перших порах, думаю, але слід попередити. Зустрічаю якось у райвиконкомі, запрошую до кабінету.

— У яких справах до райцентру завітали?

— Можна сказати, у справах державних. Звертався до районної міліції, щоб номери на моїй машині поміняли. На такі номери, щоб усі бачили й знали — начальник їде. Бо часто долю колгоспу у своїх руках тримаєш і майбутніх

покоління. Ось хоч би з нашою сінажною баштою, яку будемо в приклад усьому району і ширше, а тебе зупиняють на трасі як рядового. Ви візьміть на олівець і скажіть авторитетне слово, бо в районній міліції спостерігається з цього питання недопоніманіє і сміх.

— А може, правильно сміються?

Він шапку свою боброву — на стіл, сигаретку закурив, глянув на мене докірливо:

— Якщо вже ми, посадові люди, та одне одного не підтримуватимемо, чого ждати від звичайного народу?

— Не можу зрозуміти — жартуєте ви чи всерйоз?

— Посада не дозволяє жартувать... А ви норвите колгоспну власть у моїй персонально особі похитнути.

— Я вважав, що мушу вас у деяких питаннях попередити, а ви — робіть висновки. Поки не пізно.

— Мій висновок такий: треба, щоб посадові люди один одного підтримували й берегли, тоді в простому народі порядок буде...

Добре, минає час. Уже народні контролери сигналізують. І про серйозне. Поїду, рішив, сам розберуся. Бо Сластьон уже тоді — скабкою у моєму серці. Не можу про нього не думати. Ніби в криве дзеркало дивлюся, і чи сміятись, чи плакати — не знаю. Приїхав у село, подивувався сінажній башті на пагорбі біля ферми (ту башту тепер називають пам'ятником Сластьону), рулюю до майстерні.

— Де знайти Йосипа Македоновича?

— Наказали всім відповідать, що вони — на спецоб'єкті... — сміються будівельники.

— А де ж той, як ви кажете, спецоб'єкт?

— Може, вам голова скаже...

А я вже знав, що закид у бік голови колгоспу небезпідставний, бо хоч він і не благословляв свого начальника по будівництву, але крізь пальці дивився і уже замовив новий більярд для клубу, щоб старий перевезти на спецоб'єкт. Звертаю у вуличку, де Сластьонова садиба. У дворі зустрічає дівчина старшого шкільного віку.

— Товариша Сластьона можу бачити?

— Татко — на дачах.

— А де ж ваші дачі?

— Наші дачі у кінці грядки. Але татко без попередження не приймає, а наказував, щоб дзвонили. Покрутіть телефон, на дачах — паралельний, татко візьмуть трубку.

Справді, крутнув диск — голос гучний почувся:

— Начальник по будівництву Йосип Македонович Сластьон слухає.

— Прошу прийняти мене у вас на дачах...

— А яка ваша довжність?

— Моя довжність — голова районного комітету народно-контролю...

Після довгої паузи — глухувато, без ентузіазму:

— Прийму...

Минув я кукурудзу — і відкрився у кінці городу, на леваді, що збігала до річечки, зарослої калиною та верболоз-зям, Сластьонів спецоб'єкт. Далі, між пагорбів зелених, — затока Дніпра. Я не поет, щоб оспівувати, але — гарна місцина, нічого не скажеш. Я одразу схвалив. І сама дачка — ніби намальована, котеджик під блискучою бляхою (тою ж, що й сінажна башта накрита, це я ментом відмітив), цоколь гранітною плиткою обкладений (для впорядкування братської могили колгосп виписував — одразу в голову мою професійний сигнал), сходи до води і тераса голубою плиткою викладені (для дитячого садка дефіцитну плитку колгосп виписував), а бетонні плити, що на доріжках біліють, — на фермах дороги стелити...

Але усе ще своїм очам не вірю. Щодо граніту. Як це, думаю, можна, щоб з братської могили?

— Якого змісту питання приїхали рішати? — питає господар.

Глянув я ще раз на дачку та й мовлю одверто:

— Питання такого змісту, шановний Йосипе Македонівчу, що треба вас за вкрадені в колгоспі матеріали й самовільну забудову віддавати до суду...

— Хай і в тюрму, аби на посаді лишили! — ніби струмом його вдарило. — Бо я вже не можу жити без високих масштабів! І шапку дорого купив! — Тут він жалісно усміхнувся: — Та ви жартусте. Хіба я для себе будував? Для загального блага. Фактор мого здоров'я як людини посадової має безпосереднє значення для подальшого руху нашого колгоспу вперед і на дальших етапах. Усього себе віддаю народу, так маю я право, як ісключеніє, культурно відпочити на лоні природи! — Сластьон уже наступав. — Що б я був за начальник без персональної дачі і який мені авторитет? І хто з колгоспного керівництва, голова, приміром, культурно відпочине з кием у руках і пивком — теж для колективу, у загальний наш казан, бо швидше крокуватимемо вперед, і всі ми — за ним. Та й ви ось, приміром, із організації районного масштабу завітали — гостинно просимо, почніть із фінської лазні, утому і клопоти знімас, а після лазні виконуватимемо програму щодо пивця і спецвечері на високому рівні. Як казав великий

Хвалес, найважче — пізнати себе... А коли вже пізнаєте, їздитимете до нас, як додому, а ми завжди — виключно з душею...

— А ви, Йосипе Македоновичу, газети читаете?

— Коли вже на посаді, то мусиш бути грамотний.

— І що ж ви в газетах читаете?

— Фейлетони і загальні напрями на даних етапах.

— Дуже правильно, що фейлетони, — зрадив я. — То ви...

— Ео у фейлетонах більше про людей посадових пишуть, а про рядових мені — нащо? — продовжував свою думку Сластьон.

— І що ж ви берете для себе з тих фейлетонів? — втім, я вже наперед знав відповідь.

— Беру, як треба жити на посаді, життєвий приклад. Для того й газети, щоб нас учили, як жити. Великий Бекон казав: «Знання є сила...»

— А великий Голсуорсі казав, здається, так: «Нема нічого шкідливішого, аніж пень, якому запаморочили голову...»

— Цього я ще не вивчив.

— Треба було з цього починати...

І я пішов з левади, де Сластьонові дачі. Але довго ще не міг заспокоїтися. Машину заводив — руки тремтіли. Вуличками виїхав до Дніпра, зупинився. По синій стрічці ріки спішили крилаті теплоходи, трудно долали течію баржі з вугіллям, колгоспна череда паслася на луках, діти вудили рибу з човнів, прип'ятих до берега. Хвиля човни гойдала. Життя. А я смалив сигарету за сигаретою і думав, звідки у наших трудових буднях отакі трутні беруться. У вулику бджолиному — зрозуміло, трутнів сама природа трутнями планує. Але щоб робоча бджола в трутня перероджувалася — такого природа не знає. Звісно, клімат для трутнів у нашому суспільному вулику несприятливий, і трудового люду у нас — без ліку, а сластьонів — одиниці, і, врешті-решт, приречені вони на повільне вимирання. Шкода лише, що на повільне. Ось і з дач Сластьонових добрі дачі літні для колгоспного дитячого садка будуть, хай дітки на зелених левадах граються і на мілководді плещуться усе літечко. Так я тоді надумав, так і сталося після всіх рішень.

Куди не кинь оком по колгоспу, і моя там роботонька є. Чую в радіо — ордени, ювілеї, так то ж люди свої персонально мітки у житті лишили, я увесь вік — у гурті, але

плеча свого ніхто за мене не підставляв. Можна сказати, що я — від роду сокирник. Трохи погоничем походив за волами, ще як колгосп ставав на ноги, тоді начальство каже: іди в будівельну, у тебе кодро таке, що інструмент у руках сам грає, вивчишся. А мій батько у комбезамівцях ходив, стрелили в нього з-за тину, не встиг мені ремесло передати. Так я й вивчився серед людей, а у війну — нема річки від Сталінграда до Праги, щоб я мосту через неї не цюкав своєю сокирою. Бо я з власною сокирою у військкомат у сорок першому погойдався. Військові начальники спершу сміялися. «Ти що, — запитують, — рішив на німця із сокирою? Так у нього ж танки». — «А може, у мене із сокирою краще вийде, аніж із гвинтівкою, бо я недобачаю з двадцять другого, коли голодувати довелося». Аж по-мосму і вийшло: із сокирою в руках усю війну провоював.

Але це я до слова. У мої літа вже так: день тобі блисне — і радієш. То й поспішаєш виговоритися. Бо там не буде кому слухати... А Сластьон — що ж, Сластьон був сокирник добрий. Тепер допитуються, звідки в ньому та зараза завелася. Хіба хвороба вибирає, до кого вчепитися? Ото питають: од чого-бо чоловік помер? Од чого, од чого — бо смерть прийшла, то й помер. Так і з Македоновичем вийшло. Випало йому за багатьох перестраждати. Бо тут не сміятися треба, як деякі, а співчувати. Коли вже у людині черв'як портфельний заведеться і точить її — то гісна душевна і кара божа. Не живе людина, а мучиться: усе їй мало, доскочить одного, а хочеться ще вище доскочить, і пече її вогнем пекельним, що не помічають, недооцінюють, що когось підняли, а когось піднімають. Ніби й він високо, а кортить ще вище. А яким верчеником треба вивертатися, щоб до кожного з вищеньких лагідно усміхатися й ніжно руку тиснуть. Якщо руку подадуть, бо першому ж ніби й не годиться.

На останні за Сластьонового бригадирства збори прийшов голова колгоспу. Сластьон — за трибуну:

— Товариш голова, який сьогодні завітав до нас, для усіх колгоспників — симфонія розуму і, можна сказати, більше, ніж симфонія розуму, на даних етапах...

Це у Сластьона книга така була, він з неї усе нам начитував. Найрозумніша, каже, книга од усіх книжок у світі, бо там найбільші думки зібрані, її вивчи — і вже все знаєш, більш нічого читати не треба.

От, думаю, собача тінь погана, як навколо голови колгоспу виплів!

Так уже голова, хоч є в нього ця слабина — на похвалу (та в кого її нема), не витримував:

— Ти, Йосипе Македоновичу, не симфонь, а говори до діла, чому досі корівники не відремонтовані, а зима вже питає...

А ранише я нічого такого за Сластьоном не помічав, хоч робив роками. Але брешу — мікроба в душі його таки була. Я по чому суджу — галіфе міліцейського він довго не знімав, хоч давно його з міліції культурненько попросили, аж галіфе те так заялозилося, що ристо по нім ходило. А що сокиру в портфелику носив, про те вам, мабуть, казали. Я його, правда, питаю:

— Пощо-бо ти з портфеликом ходиш, ніби який начальник?

— Окультурився я, — каже, — на міліцейській роботі і зараз одвинути не можу, то й той...

Ось що портфелик з людиною робить!

Пам'ятаю ще, обрали Йоську начальником народної дружини. Приходить він ранком на роботу, поважний такий, «Казбек» дістас, по коробці цигаркою постукав, а досі, як усі ми в ті роки, «Прибой» кури́в.

— Так це вже ти, Йосько, перейшов на цигарки начальницькі?

— Да, Сластьони пішли угору...

Викликають його як начальника дружини у район на якусь там балачку. Може, днів зо три не було. Вернувся — вже й не підступися, такий наіндичений.

— Чого ж вас там, на семінарах, учили? — питаю.

— О! — щоки надув. — Там учили нас глибинам капіталу...

Так що мікроба якась була, була.

Але як зняли Сластьона з начальника на колгоспному правлінні, — це вже після народного контролю, бо він до останнього надіявся, що якось обійдеться, — і заплакав він гіркими слізьми, зовсім наче дитя мале. Шкода мені його стало, в самого серце заболіло. Хотів навіть слово сказати за нього, але вчасно осмикнув себе: є люди, яким влади і на ніготь не можна давати, і Йоська наш до таких людей належить. А він слюзи рукавом витирає і до трибуни рветься, ніби до казанка із кашею.

— Люди добрі, члени правління і все вище керівництво! — кричить з трибуни і слізьми обливається. — Дайте мені хоч малесеньку довжність, на яку ніхто без претензії, хоч отакунечку, — показує півпучки, — бо вже дуже звик керувати і без натурального керівництва дня прожить не

можу! Жити не буду, повішуся на сухій груші, як не дасте загадувать!..

Голова колгоспу посміхнувся на той крик і плач та й каже з-за червоного столу:

— Ми даємо довжність вам, Йосипе Македоновичу. Ви-соку і почесну довжність — столяра в будівельній бригаді. Бо до столярства у вас є безперечні здібності, всі ми бачили на яскравому прикладі вашої колишньої роботи. А екзаме-ну на керівну довжність ви не витримали, підвели і себе, і нас. Бо найважче, як ви нас уже інформували, пізнати самого себе. Хто це сказав?

— Великий Хвалес.

— Отож виконуйте безпосередньо вказівки товариша Фалеса, а ми вам створюємо умови для глибшого самопі-знання.

Ішов Македонович до дверей — ніби повітря з нього ви-пускали, щоби на ходу стухли, і костюм завеликий став. Але з порога обернувся, гукнув погрозово:

— Це питання ще вийде на арену!..

Назавтра з'являємося на роботу, аж Сластьон уже си-дить у своєму кабінеті, на складі, ніби й не рішали вчора про нього. Оселедчик на шиї, біла сорочка, прикостюмився, хоч на карточку знімай. До п'яти посидів за столом і по-тьопав додому. І наступного дня так. Еригадир наш і каже йому:

— Йосько, іди огорожу для телят ремонтувати, на тебе наряд виписаний, а дошки привезуть — робитимеш двері для дитячого садка.

Сластьон як зіпне:

— Ти не маєш повномочій начальнику у всеколгоспному масштабі вказівки давать!

Той, правда, не змовчав:

— Ти, Йося, із своїм начальством — як баба у нас на кутку: ледь-ледь, каже, вареників не наварила, вже й окріп закипів, тільки борошна та сиру не було...

А Сластьону хоч би хни. Ще з тиждень сидів пнем за письмовим столом. Почали по селу сміятися, що то він сластенят висиджує, наче квочка. Голова заїжджав. Іди, каже, в бригаду, бо город по саму призьбу одріжу, я вже й так за тебе натерпівся на усіх рівнях. А саме в газетці про Сластьона написали, перепало й голові, весь район сміявся.

— Я порушив питання перед вищими сферами, щоб повернули мене назад у колгоспну номенклатуру, — Сластьон голові відповідає.

— У макулатуру тебе повернуть, як працювати не будеш! — отак йому голова, на власні вуха чув.

Аж привозять нам збірний будиночок для лабораторії. Треба кудись складати, бо негода, та й переполовинять, поки будувати. Згадали про Сластьонів кабінет, більше нема куди. Заходимо з бригадиром і кажемо лагідно:

— Досить людей смішити, шановний Йосипе Македоничу, вимітайтеся з бригадного складу.

Так він стіл обхопив обіруч, аж ніби пальці в дерево вросли, ніздрі розчепірилися, наче не людські, а конячі, і кричить дурним голосом:

— Напишу!..

Аж мене страхок ухопив, бо я різні часи пам'ятаю. Бригадир наш не розгубився і каже його ж, Сластьоновими, словами:

— Давайте, хлопці, рішуче покінчимо з цим питанням...

Та й винесли його з кабінету-складу разом з письмовим столом і кріслом, у якому сидів. У курилку. Він ще трохи і в курилці посидів, аж доярки ідуть мимо, жартують: чи не можна до нього на прийом записатися та чи не візьме він котру з них у коханки без реалізації...

Мабуть, дошкулив людський сміх, бо одірвався від крісла і попхався додому.

Більше я його не бачив. Кажуть, полетів ніби. А я б йому таке сказав, коли б де стрів: скільки, хлопче, не літай, а на землю свою вертатися треба, і ще заплачеш ти за нею, земелькою, брововими слізьми...

21

Значить, так. Я офіційно мисливець пишуся, в міліції і всюди, де помагається, знають. Тільки в районі чи ще вище приймають нову постанову про ліквідацію бродячих собак, беру двостволку і реагую на постанову. Щоб гухало і люди чули, а може, хто з районних організацій у село загляне. Тоді доповідаю про виконану роботу. Одного пса зустрілю — десять доповім, цей недолік за мною є, я не одрікаюся.

Так мені за собак навар є. І простий народ мене уважає й чарку дає, бо знають, що я кожного пса можу підвести під постанову, це мені просто, бо у мене — власть на собак. Лише професор (на дачі у село щоліта приїздив), захорорився, власті моєї не визнавав і ніколи, було, не вгостить. Так я три вечори у куцах висидів, а таки підстеріг, коли він свою лайку з ремінця спустив, нібито аж із тайги ту

лайку прицундерив,— гахнув з обох стволів і поклав навічно. Одежу на собі рвав той професор і плакав натуральними слізьми, інтелігент гнилий, ніколи ще не бачив, щоб так за псом побивались. Тоді на мене накинувся: яке таке ти мав право? А я справку йому під ніс.

— Грамотний? — запитую.— Так читай, що я — начальник сільський над собаками і повна власть мені зверху дана, коли без прив'язу!

— Писать буду! — верещить, ніби за́бць підстрелений.— Подзвоню!

— Пиши і дзвони! — одказую.— Хоч лопни. Якби я над людьми був начальник, а з собак мене ніхто не зніме, бо ти, очкарик, замість мене не підеш собак одстрілювать. І сочувствія мого нема до тебе, бо ти мені сочувствія свого не проявив, коли я ранком на похмілку прийшов до тебе і так випить хотілося мені, що й дощ шептав: налий, налий... Гумусом ти себе називав, гумус ти і є, а я ще дивувався такій самокритиці...

Більше той професор і не приїздив у село на дачі.

А про Сластьона у мене балачка довга, так що пропоную паповнити і випить. Чи у вас теж по-заграничному? Бо як зняли Йоську з начальників, присилає він до мене жінку свою. «А прийдіть-но, випийте з Йосипом Македоновичем, щоб йому веселіше, і діло до вас є», — каже. Еач, думаю, як терся біля вищеньких, то й «драстуй» не завжди казав, а як бреду од лавки, сильно нагазований, ледве ноги волочу, часом і на чотирьох пробую — ніколи, було, не підвезе, хоч на машині повз мене їде. А тепер посиьну посилає. Але йду, бо хто на дурняк відмовиться? Заходжу, вже пляшка казьонки стоїть, сальце нарізане так тоненько, хоч замість скла у шибки вставляй, і хліб — дрібно-дрібно. Так Йоська собі налив і випив, я лише очима провів чарку до його губатого рота, сальцем язика помазав, знову налив собі і випив. А я очима кліпаю, наче підстелюшка на чужому весіллі. Тоді підводжусь і кажу сердито:

— Ти знаєш байку, як лисиця журавля пригощала?

А Йоська мені на те:

— Хоч ти в питанні байки про лисицю і журавля й окультурений, а того не знаєш, що я знаю, бо угорі не був, бо тебе не піднімали, як мене. А так по-заграничному, що кожен сам собі наливас, і я мушу тепер стоять на повен культурний зріст, бо ще вище збираюся, скоро мені подзвонять...

Хай буде і по-заграничному, ще краще, коли роз'яснив.

— Іти тобі уперед семимильно, — кажу, беру склянку двісті'ятдесятиграмову і наливаю повну. Він правда, косо глянув, але не сказав нічого, бо що скажеш, коли — по-заграничному. Добре я тоді нагазувався. Сластьон мені й мовить:

— З метою дальшого окультурення на предмет руху вперед по довшності мушу стать на рівень мисливських завдань...

— Дуже правильно, — підспівую, бо я такий, що за чарку і чорта батьком назву, це правда, визнаю самокритично. — Трапиться тобі, Македоновичу, приміром, з міністром на полювання їхати, як будеш угорі, треба, щоб на міністерському рівні стріляв і міг зайця від дикого кабана одрізнить.

— Мисливство — ефективна форма підвищення загального рівня до вищого рівня, цілком приєднуюся до твоєї думки і схвальну резолюцію накладаю, — зрадів Сластьон. — І громадськість села переконається, що Сластьон — знову на коні і тільки жде дзвінка згори і тренується. Наприклад, іду я по селу у керівній шапці, з рушницею за плечима, а біля пояса — встрілений заєць...

— Де тепер ті зайці! — щиро зітхнув я. — Окрім диких собак, нікого в ярах не стрічав!

— Пропоную конкретні заходи: ти мені даси рушницю у тимчасове користування і зайця, який у тебе в клітці перебуває на сьогоднішній день...

— Тільки хай ще підгодую і щоб кролиця погуляла від зайця...

А навесні я зайчєня притруєне у траві викосив, це правда. До зими добрий заєць у клітці викохався, планував я з кролицею його спарувать, щоб пову породу вивести, зайцекролів, але поки що з того нічого не виходило. Хоч я зайцю неодноразово пропонував. Одне слово, пообіцяв я Сластьону і рушницю, і зайця, бо я такий під чарку добрий. І дуже ми з Йоською від того дня потоваришували. Уже він, бачу, і не може без мене. А чому не може, бо я до нього ключик знайшов. Ой і перепив я горілки Сластьонової, поки з тим зайцем не приключилося! Як у раю жив.

А ключик такий. Приходжу, приміром, до Йоськи і шепчу на вухо, хоч у всьому домі нікогісінько, окрім нас двох:

— Чув...

— Що чув?

— Зняли тебе тимчасово, щоб потім різко піднять угору...

Весь розквітає, і очі сяють, як два сонця. Бігом пляшку дістає й на стіл накриває. А я — виспіваю, і все про одне й те ж: хто ким буде після звітно-виборних колгоспних. І так у мене виходило, що, окрім Сластьона, нема кому бути головою. Він так намагнітиться, що й серед ночі, було, до мене стукає, щоб поговорити, хто куди намічається і що я чув од керівництва, хоч я з керівництвом і через дорогу не перегукувався. Одним він мене доймав: коли вже заєць кролицю покріє, щоб уполювать. Обридло мені, хоч і шкода зайця.

— Та вже получилось, — мовив одного дня. — Бери зайця і нарощуй собі авторитет відповідно.

— Так ти вранці прив'яжи зайця капровою мотузкою до груші за ставком і вертай додому, щоб нас разом не бачили.

А було це перед неділею, коли людей біля лавки і клубу багато.

Я вранці похмелився в Сластьона, узяв зайця, мотузку і — за став. Зробив зайцю галстук із мотузка, другий кінець прив'язав до окоренка груші, а сам у скирті соломи на пагорбі примостився. Подивлюсь, думаю, як ти полюватимеш. А день передвесняний, веселий, сніг — як масло, танути на сонці починає, аж випить хочеться і закусить. Це я вже увечері вип'ю і закушу зайчатиною, — тішу себе. Сонечко в zenit вкотилося — іде мій Сластьон. У шапці дорогій, у пальті з каракулевим коміром, і галстук червоний з-під шарфа виглядає. Як на парад вирядився.

Побачив зайця під грушею, зняв з плеча рушницю. А я лежу та крізь соломку, наче крізь циганський дощ, назираю. Підійшов він близьенько, може, кроків на три чи й ближенько. Бідний заєць шарпається, лапами гребе, та капрон є капрон. Ну, Йоська довго цілився, нарешті з обох стволів ба-бах! Дим — хмарою навколо груші. Дивлюсь, а мій заєць вистрибнув з тої хмари і цілий-цілісінький чеше в поле. І кінець мотузки за ним метляється. А Йоська, виявляється, з трьох кроків у зайця не вцілив, а вцілив у мотузку і перебив. Отаке було його полюваннячко...

Побачив Сластьон, що мимо стрелив, перепідки йому затремтіли, коліна підігнулись, і опустився він у сніг, наче паралізований. Опустився в сніг і рукою-ногою не ворухне.

Вибрався я із скирти, підбіг, гукаю над вухом, а він мене не чує, не бачить, а з очей по білих, наче обморожених, щоках сльози скрапують. Од переживання великого, що й тут у начальники екзамену не склав і перед людьми для авторитету не покрасувався. І хай Сластьониха не балакає по селу зайвого, ніби у нього після трибуни поворот у душі

тимчасовий на сто вісімдесят градусів почався. Не після трибуни, а після мого зайця у ньому зрушилося, розтануло й потекло весняною водою.

Так я його того дня ледве довів додому. Городами, щоб менше народу бачило. Але хтось та бачив, хтось та чув — од мене, бо я, коли вип'ю, на язык нестримний і серцем одвертий. Покотилося по селу, як Сластьон на зайця полював, і минулися мені випивки-похмілки за Йосьчиным столом не те що по-заграничному, а й по-нашому, по-сільському...

22

Тепер люди чого хоч наговорять: Сластьониха, Сластьониха!.. У селі так — оббалакають, що й себе не впізнаєш. Хай, хто сміється, тому не минеться. А виверніть, люди добрі, душу мою, гляньте, що насподі лежить: не рада була нічому, ні машині, ні грошам, ні дачам його. Нічого не хочу, нічого не треба, аби мої всі здорові, та голодному, голому не ходити, та війни щоб не було. І роботі своїй не раділа у чаду кухонному, мені легше гектар буряків прорвати, аніж день біля плити, над каструлями вистояти, моторна я в руках і ногах, а як дихати нема чим — не живу. І казала ж, казала Йосипу, що не хочу з ланки іти. А він хитає головою, наче півень ударений: не буде такого, щоб моя жінка на простій роботі робила, подумують, ніби я в начальстві сили не маю, що не можу підняти власну жінку на вершину можливості... Товклася я по кухні, а душа була в полі. Тільки ж він у мене такий: хоч кажи, хоч плюнь — не слухає, на своє наvertsає.

Я, дурна баба, часом думаю собі, може, йому лихим оком наврочено було, що такий улюблений у той свій портфель став. Я вже і в циганки ворожила (ходила циганка по селу). Так вона каже: сильно, дуже сильно твоєму чоловікові пороблено; візьми три копійки, укинеш у колодязь і принесеш із того колодязя води, а під папороть покладеш нову шапку чоловікову, бо лист папороті любить, щоб під ним дорога річ лежала. Але не встигла я вдруге до циганки з шапкою Йосьчиною, бо міліція циганку забрала: сусідка моя кожух новенький поклала під папороть — і той кожух ніби корова язиком злизала...

Так мені нараяли до баби за Дніпро. А баба вислухала і головою хитає: «Ні, людиночко, не поможу я тобі, бо я переполох вишпінтую і гарячим хлібом радикаліту вигрівую, а ту ману, яка у твого чоловіка, ні шептання, ні хліб не

візьме, а треба, щоб портфеля одібрали, аж тоді, може, мана спаде і людина одкриється... Багато страшних хвороб на світі, але портфельна хвороба найстрашніша, бо світ людині зав'язує і душу гноїть».

То я вже ні до кого й не ходила з тою бідою своєю, а чекала, поки сам нарив душевний прорве і болячка Йосьчина вигоїться. Як зняли нарешті з начальників, то поплакала, бо дуже вже він переживав, але й пораділа: тепер піде на поправку, думаю.

Коли ж ні, не минулося воно, дуже болячка задавлена, мабуть. Про роботу в бригаді й слухати не хотів: не діждуться, каже, було, щоб я із сокирою по селу ішов, як рядовий колгоспник.

Придумав таке, що людині у машині пібито корисніше їздити, аніж пішки ходити, бо тіло людське у машині стрясасться і крові розгін дає. Поїхав до лікарів довідку вимагати, що йому для здоров'я машина необхідна, щоб не одібрали. Ну, лікарі посміялися, а довідку — хто ж йому таку довідку дасть? Ще, кажуть, медицина такого не знає, щоб машина оздоровлювала, навпаки, кажуть, треба більше пішки ходити. Так він вернувся додому і давай листи писати у всі верхні інстанції, щоб його знову на посаду, з машиною. Може, сто зошитів списав. Я щодня на пошту тьопала, листи відправляла, бо сам на люди не з'являвся: як це я, каже, пішкуватиму там, де вчора на персональній їздив? Пише і од телефону не відходить. З телефоном тим давно горе було. Вертає додому і замучує, чи ніхто не дзвонив? Дуже любив, щоб дзвонили йому. Один раз я гріх на душу взяла, збрехала, що дзвонили. А хто? А хто, кажу, не знаю. Так він за весь вечір півсела обтелефонував, чи йому не дзвонили. Ще, може, з тиждень згадував та душу мені вивертав, хто б то йому мав дзвонити, чому я не спитала. І альбом завів, щоб я та дочки записували, хто, коли і з якої причини телефонував.

Якось заболів Йосьці поперек, бо під машиною лежав на сирій землі, нараяли йому з печі тиждень не злазити, так він і на піч телефон провів і апарат ще один купив, а що, каже, я розігріюсь, а раптом хто подзвонить. Так то що, а як зняли його з посади, то й спав у обнімку з телефоном, усе ждав, бідолашний, що начальство дзвонитиме або по тих його писаннях. Як треба куди йому одлучитися на хвилину, то мене біля апарата саджав або котру з дочок, і щоб його обов'язково покликали, наказував строго, де б він не був. Тільки ж як перестав начальником бути, так і дзвонити йому перестали, хіба хто номером помилиться. То,

було, на весь куток телефонить: або голова колгоспу в бильярд запрошує, або по роботі що, чи які збори, а зняли — ніби й телефон зняли, онімів апарат. Йоська перші дні майстра телефонного викликав: може, що в моєму апараті несправне, може, сигнал не отримується? Ні, майстер одвічав, усе справне і сигнал отримується, а видать, сигнали не поступають.

Я вже й тривожилася за Йоську, може, думаю, що йому в голові од переживання великого пошкодилося. Та й хто б на моєму місці не тривожився, як сидить людина ціліснікні дні біля телефону і на апарат, наче на ікону, дивиться. Коли став потроху одвикать од телефону. «Будуть дзвонити — скажеш, що до виступу готуюся, але позвеш...» — буркне, і в двір. Ходить по двору з палицею, прицілюється і шпурляє, ніби в бильярд: «Розбиваю! Два в лузу! П'ятий у лузу! Суха!» Я не витримаю, вийду: «Нащо тобі ті лузи, як уже ніхто з тобою грати не хоче, іди краще в корови попорай, бо вже, мо', тиждень гною не викидав». Так на мене вовком: «Нічого не розумієш ти, баба дурна, мене ще посадовим зроблять, так щоб рука не одвикала». До останнього вірив і сподівався.

Аж одного дня і справді подзвонило. І так дивно, голосно подзвонило, ніколи до того так не тарабанило, і небо над головою дзвенить. Тільки я трубку зняла, аж і Йоська вбігає, захеканий, штани руками підтримує, так спішив. Вихопив трубку з моїх рук:

— Сластьон слухає!

А воно мовчить, і гудка немає.

Так, може, з годину альокав, геть захрип, кашляти почав. Нарешті загуло в трубці і одключилося. Він трубку обережненько опустив, закурив, і не «Приму», яку вдома курих, а пахучі сигарети, що на колгосп завжди брав, «Золоте руно» звуться, і мовить до мене мрійливо:

— Згори дзвонили...

— Чому ж вони не озивалися?

— Ео ще мій час не прийшов. Перевіряють, чи жду.

Невдовзі стала я помічати, що Йосип мій у майстерні замикається. Прихалабок у нього біля сарая такий — верстатик там, різний струмент, дошки. Стукаю — не одчиняє. Я вухом до дверей — боялася, щоб чого дурного од того свого переживання у голову не взяв. Ні, пиляє, струже. А коли він ще в начальники не вдавався, любила я дивитися, як він працює в майстерні своїй. Красиво робив. Якби не ота мана з портфелем, не хвороба — першою людиною був би на селі, бо тепер з портфелями в колгоспі багато,

а доброго столяра хоч за гроші показуй. Ну, радію, нарешті пішло на поправку, якщо знову майструє.

Минуло трохи часу, зве мене: «Поможи внести». Дивлюся, а він трибуну з майстерні тягне. Така гарна трибуна, з різних порід дерева. І різьблена, лакована, в телевізорі такої не бачила. Та вона тепер у клубі, на великі урочистості її перед люди виносять, так усі не на промовців, а на трибуну дивляться. Я аж заплакала:

— Які ж у тебе руки золоті, чоловічку мій!

А його мої слова — ніби шилом у м'яке місце, так розсердився:

— Неси!

— Куди?

— Куди, куди — у хату!

— Нащо ж вона мені в хаті?

— А на те, що я тепер і без їхніх регламентів обійдуся, скільки захочу, стільки й виступатиму.

— Та перед ким же ти виступатимеш?

— Перед тобою.

Думала — жартує. Внесли ми трибуну в нашу залу, втиснули між сервантом і трельяжем. Перехрестилась і пішла поратися. Ніколи ще такого, думаю, світ не бачив, щоб трибуна у хаті стояла. Аж кличе по якійсь часині:

— Сідай і аплодуй, де я скажу, бо свідомість твоя ще низька і на самоплив цього питання я пускати не можу.

— Та хіба мені є коли твої промови слухати, горенько ти моє?! — трохи не плачу.

— Забезпечуй оплески, бо з-під корови не вичищу!..

Мусила сідять і слухать. Йоська став за трибуну і як заспіває та заспіває:

— Шаповні товариші! Викопуючи і перевикопуючи рішення вищестоящих організацій, будівельники нашого колгоспу досягли нечуваних успіхів!

Сиджу я, мов колода, бо думка моя пекуча — знову про хворобу його. Може, і невиліковна та болячка портфельна, може, це на все життя. Коли чоловік як гаркне:

— Чому не забезпечуєш оплесків?! Аплодуй!

Поляскала я в долоні. Він далі вичитує:

— Наша будівельна бригада перебуває на новому великому піднесенні! Аплодуй!

Я — лясь-лясь!

— Про успіхи наших колгоспних будівельників неможливо розповісти, не вистачає слів! — І до мене: — Забезпечуй бурхливі оплески!

Мусила забезпечувать.

— Переходжу до розроблених мною заходів. Перше. Ми повинні повернутися лицем до завдань сьгоднішнього дня. Друге. Ми повинні рішуче, раз і назавжди покінчити з питанням...

На цих словах Йоська замовк, неждано, ніби обірвалось у ньому щось. Я — аплодувати, свої обов'язки вже знаю. А він одірвав очі від своїх паперів, підвів голову і поглядом — по світлиці, вперше побачив, чи що, гарнітур наш німецький (три мішки картоплі одвіз директору магазину, щоб продав без черги), вишивані хрестиком по малюнках із журналів картини на стінах, килим над тахтою (дістав у сільмазі, як став начальником). Бачу — наче тверезішають очі. Коли ж як обляже мій Йоська грудьми на трибуну, і стогін з грудей, ніколи не чула, щоб так стогнав. І голова упала та об край трибуни стукнулася, наче нежива. Я із стільця підхопилася:

— Що болять, Йосю?!

— Душа болять... — видихнув разом із стогоном.

— Це добре, коли душа болять, — утішаю, — отже, жива ще твоя душенька... Мертве боліти не буде.

Випростався він за трибуною, гладить її долонею і тихо так говорить, не пойму, до себе, до мене чи до трибуни:

— Деревом пахне... Зі школи, було, вертаюся — колгоспної майстерні не мину, щоб не зайти. Додому приходжу, а рукав куфайки нюхаю: деревом пахне, майстернею... А мати своє: учись, у люди вийдеш, начальником великим будеш, уповноваженим у село приїдеш, усі по селу дивуватимуться, чий це син такий, начальник великий, а я скажу — це мій Йосип Македонович Сластьон... І в майстерні робив — як дихав. З почотної Дошки не сходив, перед усім селом красувався, поки не заманулося, дурному, мерзлого в петрівку...

З того дня, я вам скажу, і перебудувалося в ньому.

23

Приходив до мене Македонович, приходив — і не один раз. Левадами все ладнав, щоб на очі нікому не з'явитися. Тупцюю я собі поволеньки по двору, аж визирає з-за кущів бузини над бакаєм, наче злодій.

— Чи се ти, Йосипе, красти до мене прийшов, — запитую, — що білого дня боїшся?

— Не білого дня боюся, — відповідає, було, — а людських очей, бо очі людські на даному етапі мене муляють, що був я начальником, а став ніщо.

— Невже ж ти, поки на посаді був, майструвать розучився?

— Ні, не розучився, руки до роботи аж тягнуться, але в голові — вищі інтереси і помисли.

— А як не розучилися руки працювать, то ще ти, Йосько, людина, а не ніщо, і даремно на себе наговорюєш.

Він, було, аж розквітне од тих моїх слів, наче квітка, яку довго не поливали, а тут хлюпнули теплої водички.

— Я, може б, і не ховався по кущах, як до вас іду, але згадаю, що повз ті ж двори на машині їздив, а це пішкувати мушу — душу рве...

— Е, чоловіче, на віку, як на довгім шляху, і машиною, і пішки, і на двох, і на чотирьох, і на трьох, і по-всякому доводиться.

Утішаю, а сам бачу: мучить людину ота його сверблячка. І так мучить, що місця собі не знаходить. Схуд з лица. І костюм висить, як на кілку, і переживання велике в очах, черевце вже не гарбузякою з-під теніски, а динькою.

— Щось ти, Йосю Македоновичу, з лица і з живота спав, може б, і повернули тебе на керівну довжність, так статурою вже не підходиш... — дрючу його, бо у мене язичок із перцем.

— Хай тільки повернуть, а форму я швидко наберу!..

Елимне сердито на мене, сяде на дровах під хлівцем і сидить годинами, курить. Я потроху майструю, хоч і сила вже не та в руках, а люди просять — як відмовиш: тому держално для сапи, тому косище, у район за всім не наїдишся, та й не завжди є у районі. Викурить Сластьон з півпачки, очі втупивши у землю (то було гладеньке чоло, ніби куля більярдна, а це, дивлюся, у зморшках), і раптом — ніби прокинеться:

— Прийшов я, діду, щоб розказали про батька мого.

— Котрим батьком цікавишся? — про всяк випадок запитую, бо знаю з балачок, що в Македоновича з батьками, як у тій солоній примовці: люлі-люлі, пора спать, одна мати, батьків — п'ять...

— Хіба ви мого батька не знаєте — найперший сокирник у колгоспі був, і ви ж тоді теслювали.

Ага, думаю, як вода до води, так і кров до крові рано чи пізно, а дорогу знайде і словом привітним озветься. Краще пізно, аніж ніколи. Горе, коли людина на твоїх очах тоне, а ти помогти не можеш, і немає більшої радості, коли людина з виру глибокого впливає.

— Правда твоя, сину, був він найперший сокирник і руками своїми колгосп наш зводив. Телер що, і цегла,

і бетон — машинами, і техніка яка хочеш, і люди вчені намалюють, як і що будувати, розжують і до рота покладуть. А тоді гвіздок іржавий роздобув — уже щастя, і все опими ось натрудженими руками, без кранів та екскаваторів. Ми з твоїм батьком комору, що й тепер вона стоїть, де для колгоспного тваринництва фураж дрібнять та мелють, у лютий мороз закладали. Бо посівний матеріал з району треба було навесні забирати. Вогнище розпалимо, щоб земля відтала, і б'ємо ломами, поки світ в очах не позеленіє. Колоди з криги вирубували і від Дніпра волами тягли. А натягали колод і підвалини покляли, почав твій батько зруб рубать — радісно було дивитися, як працює. Він сокирою грав, ніби вибивав на бубні під гармошку. Руки в нього такі були, що струмент відчували, і дерево йому пахло. Він міг такий палац побудувати, що люди віки милувалися б, але не до палаців тоді було — хліви, комори, хати потрібніші були од палаців. Першою людиною в селі батько твій був, бо руки золоті, бо майстер. І старе, і мале, від уповноважених з району, від голови колгоспу починаючи, повагу до батька твого за труд його мали, хоч літа його тоді які були — молоді літа, ти вже нині од нього тодішнього старший. А поїхали ми з ним у Західну Україну, там уже нашо народ майстровитий, такі храми вибудував, дивишся — жити хочеться, а й у Західній твоєму батькові за талант його велика шана була...

— Наше кодро таке — талантів не позичать і робить уміє,— закивав головою Сластьон.

Бачу — світлішає з лиця. І туги колишньої нема в очах.

Тоді задумався, довго думав, та й каже по якимсь часі:

— А як же воно, діду, у розрізі загальних перспектив, позаяк фізичний труд одмирає?

— Може, він і одмирає, вам, грамотним людям, видніше, а тільки в тебе ще велика перспектива, бо тепер і рахувать, і писать є кому, а роботу робить — не догукаєшся, неначе світ вимер.

— А загальне керівництво — воно теж на голову важке і спромоги вимагає.

— То хай і керує той, у кого спромога до керування є, а в тебе талант — по дереву робить, так ти не сміши людей, а йди в бригаду і працюй.

Потеліпав мовчки на свій куток. Не було кілька днів, аж знову заявляється:

— Ви, діду, все правильно казали, тільки ще буде Сластьон на коні.

— Берися за сокиру, то й на двох конях будеш, не тільки на одному.

— Ні, забирають мене угору, жду дзвінка...

— Знов за рибу гроші! — розсерджуся я, бо вже перед цим думав, що він на правильній дорозі.— Діло робить ти, чортів сину, не хочеш, аж ревеш. Так іди од мене і на очі не з'являйся, бо я таких людей не люблю!

Не йде, сидить, курить. Диму повен двір, наче паровоз у дворі. Тоді попросить:

— Розкажіть, діду, ще про батька...

Отак у ньому зима з літом боролися, чорти і янголи товклися, душу молотили. А вимолочена душа — як сніп околоту: шелестить, а колос пустий.

24

Ой і жаліслива я — усіх жалію. І Йоську, сусіда свого, жаліла, хоч мій чоловік зизим оком на нього дивився. Жаліла, бо бачила: живе людиночка так переживательно. Навпіл його розривало. Збираюся вранці на роботу, під восьму годину (я в сільмазі роблю), бачу з ганку — і Сластьон збирається. А вже його зняли з пачальників і машину одібрали. Паркан між нами високий, але й ганок не низький, все видно, що у них у дворі і в хаті робиться. Ось він збирається, галстук на шию вішає, і піджак — святковий — на плечі, мало ношений піджак, із світлого, не нашого матеріалу пошив, як на посаду призначили, у районному ательє, і шапку свою дорогу одягає. Одягає він шапку свою дорогу і в двір виходить. А в дворі біля дровітні крісло чорне стояло, з моторного човна до берега колись водою прибило. Сластьон і підібрав, бо він такий — не минав, що погано лежало. А може, не водою прибило, а хто рибу в березі з того крісла ловив та й залишив.

Так Сластьон те крісло посеред двору ставить, сідає в нього і руками рулює, ніби руля крутить. І так показово у тім кріслі сидить, ніби справді на машині селом їде. Сидить у тому кріслі посеред власного двору і поважно головою киває — на привітання стрічних відповідає... І так відповідає, мовби по червінцю роздає. Дивлюся через паркан, а не знаю, що думать, що казати. Дивлюся через паркан і сльозу витираю, бо я жаліслива од роду, і весь наш рід такий: мати покійна, було, вчують гармошку біля клубу і плачуть, хоч би й веселе що гармошка награвала. Так то гармошка, а тут людиночку живу портфельна хвороба отак ламає та викручує. Бо що там не кажіть, а я знаю: це — хвороба.

А може, йому так пороблено.

Була ж таки людиночка — і зробити, і поїсть, і вип'є, і погуляє, а це на ніщо перевелася. Садиби наші вузькі, а будинки будували — одне перед одним, щоб не менший, ніж у сусіди, такі вже ми є, люди, то вийшло вікно у вікно, через межу, хоч переморгуйся із сусідом. Так він знає, що нам усе чути, як вікна одчинені, будильник накрутить, щоб дзвонив, а як задзвонить, трубку телефонну хапає, аби думали ми, що телефон. І найперше називає по імені та по батькові голову колгоспу. Ніби йому голова колгоспу дзвонить. І довго вибалакує, та все про те, які вони друзі, і про посади, які голова пропонує, а Сластьон будітмо від них відмовляється. Ні-ні, каже, бригадиром не пропунуй і заступником голови не хочу, а дзвонили учора згори, сватали на заступника голови райвиконкому, і то я відмовився, бо пропонує область на дуже відповідальну посаду, дача державна і машина з двома шоферами, а квартира й прописка — це відповідно протягом місяця в обласному масштабі усе вирішується легко, такий фактор, що жду остаточного дзвінка згори. І за голову райвиконкому будильник дзвонив, а Сластьон балакав, і за обласних начальників. А вже як почне по телефону вказівки давати — і голові колгоспу, і голові сільської Ради, і в район, і в область, і ще вище. Сховаюся за занавіску, дивлюся і слухаю — наче в телевізорі, наче кіно дивлюся безплатне. Побачу Йоську на городі, спитаю через межу:

— Так це тобі, Йосипе, з області дзвонили?

Розпливається обличчя, як масло, зовсім наче в дитини, що їй цукерку дали та по голівці погладили:

— А дзвонять, дзвонять у різних масштабах: і в районних, і в обласних. І кожному вказівку дай, кожному розкажи. І за що тільки їм гроші платять, бо я мушу для всієї області заходи відповідні розробляти! А це дзвонили, просили карточку мою в область, на плакатну дошку, а я відповідаю: скромність — мій вирішальний фактор. Що рядовим працівникам можна і треба для росту ентузіазму, те посадовим людям не рекомендується, бо в мене висока сознательність по довжності відповідно...

Як трибуну в світлицю заносили, це я прогледіла, на роботі була. А як виступав Сластьон з тої трибуни перед власною жінкою — чула і бачила. Він за трибуною вищебечує, як соловейко, усе про заходи та показники, а Сластьониха аплодує... Такого кіна і в телевізорі не побачиш. Опісля того щебетання і повернуло йому на краще. Уже він ранками у крісельці тому не ружкував. Уже й біла

телефону не стовпів цілими днями. І до криниці по воду став ходити, кого стріне — привітається, з порожніми відрами дорогу людині не перейде, лише з повними. А то відра раптом поставить, хоч і посеред вулиці, підніме голову і в небо дивиться, може й годину отак стояти, наче стовп. Я й собі очі підведу, цікаво, що він там видивляється: небо як небо, хмарки плывуть, ластівки літають, часом крук пропливе, на струні своїй бринькаючи, і більш нічогосінько. Вийду з двору, запитаю:

— Що ти, Йосипе, такого там побачив?

А він зиркне на мене, як на дитину нерозумну:

— Жду.

— Чого ж ти ждеш?

Усміхнеться, ніби щось знає, чого я ніколи не знатиму, і нічого не відповість. Одиного дня раптом каже:

— Чи не продала б ти, сусідко, шапку мою дорогу?

І кожне слово його — із сльозою.

Я згарячу і пообіцяла, бо жаліслива така, що усе б для Йосипа Македоновича зробила, яку він муку приймає. Узяла шапку в крамницю, тому набиваюсь і тому, дивитися дивляться, але ніхто не купує. Дуже дорогу голову треба мати, щоб таку шапку носить, кажуть. Я й голові колгоспу пропонувала, і голові сільради, і з району керівні товариші до нас у магазин заїжджають: ні, нам і в наших шапках добре. «Так для авторитету ж», — умовляю. Сміються: для авторитету треба голову авторитетну мати, а не шапку... Я й надумала: куплю Сластьонову шапку своєму чоловікові, хіба збіднію. Зняла гроші з книжки, сусідові оддала, скільки він за ту шапку просив, і повісила шапку в шафу, де парадна одіж. Хай, думаю, мій тракторист носить, не все ж йому у кролячій. Ранком виходжу на город, аж стоїть на грядці опудало, дві палиці навперехрест, а на опудалі — шапка дорога Сластьонова. Я пічого своєму не сказала, бо чоловік мій такий: якщо рішив — краще не переч.

А зняла я мовчки ту шапку із опудала і в материну скриню на самий спід сховала.

Ось скінчить синок наш інститут, може, у начальники виб'ється — буде шапка як знахідка...

Я навчаюся в десятому класі. Я люблю рідну школу і своїх учителів. Я люблю також рідне село, його природу і прекрасні краєвиди. Я мрію після закінчення школи

працювати в рідному колгоспі, на широких колгоспних нивах. Бо немає у нас почеснішого звання, аніж хлібороб. Хліб — основа держави і великий фактор росту. Вирощувати хліб — велика честь для кожного юнака і дівчини, і я мрію, щоб мені дозволили працювати в рідному колгоспі...

Та ні, я й на думці не маю лишатися після школи, чого я тут не бачила, в своєму селі: грязюки та гною? Але так треба казати, коли записують. Може, це в газету або в який протокол відповідальних зборів. Еге, щиро... Я вже раз спробувала щиро. Може б, і батько досі був з нами, якби не моя дурна забаганка — щиро написати. Бо його сильно ударило, коли вчителька прийшла у наш дім і розказала, він ще довго б трибуни у клуб не поніс, може, й досі у світлиці б стояла. Це вже як зняли його з начальників і машину сказали в колгоспному гаражі поставити.

Ой, я тоді так переживала! Іду пішки до школи, і ноги не несуть. Усі з мене тепер сміятимуться, думаю. Бо відколи в батька машина, так він щоранку нас із сестрою до самої школи підвозив.

Хай, казав, учителі бачать, чиї ви діти, яким парадом підїжджаєте і до чого Сластьони дійшли.

А тут я пішки, як звичайна, ще й сама, бо сестра прихворіла. Зараз, думаю, до шибок усі прилипнуть і пальцями показуватимуть. Коли ніхто на мене й не глянув, ніби усім байдуже, пішки я чи на машині. До сина голови колгоспу я вже й не підходжу, тепер, гадкую собі, він мене і впізнавати перестане. А це батько мій сказав із сином голови дружити, бо в житті, мовляв, як і в шерензі солдатській, по росту шикуються, вищенькі до вищеньких ліпляться. Аж підбігас він на перерві: хочеш, запитує, поїдемо разом до райцентру, нові платівки у культмаг привезли. Дивлюсь я в очі синові голови колгоспу і кажу:

— А мого батька з посади зняли.

— То й що, хіба він без посади не проживе, ремесло в руках. Знайшла за чим журитися. Яким автобусом поїдемо?

— Не поїду я! — і одвернулася.

— Чому?!

— Бо не хочу з тобою дружити! — а сама трохи не плачу, так він мені до серця, але не хотіла я, щоб думав, ніби я тепер за цього, сина голови колгоспу, чіпляюся, бо мій батько — рядовий колгоспник.

Може, кому й смішно, але я розказую, як було, а не так, як у творах треба писати. Хоч я вже й розчарувалася на

все життя правду розказувать. Твір нам сказали написати, останній у навчальному році, на вільну тему: «Ким ти мрієш бути?». Усі написали, як нас учили писати і виступати на зборах. Хто буде вільником мріє бути, хто доярком чи дояркою, хто у полі на тракторі працювати, бо вчителька літератури просила ближче до сільської тематики писати, щоб зв'язок із життям відчувався, комісії з району чекали.

А я написала, що думала. «Начальником мрію бути, — написала. — Бо начальнику всюди доступніше, і на машині державній його возять. А я на машині дуже люблю, — написала, — їхати на машині, дивитися у вікно і ні про що не думать, а думати тільки, що тебе знайомі бачать, що ти — в машині». Вчителька прочитала і так розсердилася, що й оцінки не поставила. Ти, кричить на мене, за такі споживацькі тенденції і міщанські смаки заслуговуєш на вигнання із школи, але я не хочу, кричить, плями на обличчі колективу. Зошита мені не віддала, а прийшла з ним до нас додому, до батька. Зачинилися вони з батьком у світлиці і довго про щось тихо розмовляли. Я нічого ніяк не розчула, хоч і слухала під дверима. Провів батько вчительку до воріт, я слідом на ганок вийшла. Вертається батько смутний такий, побачив мене — і не докір в очах, а таке переживання велике, піби сказали йому, що я невиліковно хвора.

— Моя це вина, що тобі в голові отаке проросло, дочко...

Опустився на сходинку, голову поклав на руки і довго так сидів, думав.

Ось і пиши після цього твори на вільну тему!

Здала я екзамени за дев'ятий, канікули празникою. Лежу одного дня на розкладайці в саду, книжку читаю, коли чую — стукіт-грюкіт на веранді. Підводжу голову, аж трибуна сама з ганку сходить. Серце тьохнуло, що таке кіно бачу, потім уже здогадалася, що то батькові ноги під трибуною сходинки рахують, а сам він весь — у трибуні.

— Одчини ворота, бо не розігнуся!

— А куди ж це ви її несете, тату?

— Куди, куди! Де й стояти мусить — у клуб.

— Бач, а мати казала, що вам і гроша за неї не заплатять.

Я ж тоді думала, що за гроші, скільки він часу на ту трибуну вбив. Досі, як хто заходить у клуб, то тільки на неї очі витрішкує. У музей народного мистецтва, казали, забиратимуть. Але нічого не сказав мені батько. Одчинила

я ворота — і пішов татко з трибуною на спині. Якби знала, що невідомо коли його побачу, — і я б слідом. А так думаю: однесе та й вернеться, що це я буду за трибуною на сміх людям через усе село бігти. Як їм треба у клубі трибуна, то хай би машину прислали, хіба мало машин у колгоспі. А ще сонце припікає, бо це серед літа було, страшно з тіні й носа висунути. Я сонця не люблю. На гатці, коли в купальнику, — там, звісно, інша річ. На гатці я люблю. Беру ковдру, карти — і на весь день. Мати не сердиться, що я лїнькувата, ще, каже, наробишся, як заміж вийдеш. Раніше батько часто проповіді читав, що роботи боюся, як смерті, і постелі собі не постелю, а як на посаді став — перемінився до мене.

— Це в ній кров непроста озивається, — каже, було, — бо ми, Сластьони, по материній лінії — високого роду... — Такого наговорить, що вже й мати з нього сміється. Не будуть Сластьонові дочки на грядках гребтися, каже, на моєму авторитеті в інститути в'їдете під фанфари, не остання я людина в колгоспі, а може, буду до того часу і в ширшому масштабі. А теперечки мені поступать скоро, батька ж нема і невідомо де, кому я треба в інституті без батькового авторитету, із трійками своїми?

Не йти ж мені справді в колгосп...

26

Вертався з Дніпра. Отак по обіді. Удосвіта вітерець віяв, але, думаю, побіжу, може, і піддурю яке щученя на спїнінг. Та що тут брехати, стояли мої дві рамочки у траві на полтавському березі, де луги затоплені. Звісно, браконьєрство, ми це розуміємо, але інші промишляють про себе, чи я дурніший, чи моя баба свіженької риби не хоче? Хвиля висока, а я — на веслах, і човник у мене — як ночви. Але, думаю, попливу. Трохи не втонув. Вигрібаю нарешті до тої гривки, де мої рами, — і тут мені поталанило. Що не встиг я ті рамки свої потрусити. Ео летять, бачу, від дамби на катері, виписали коло навкруг мене і стали двоє, отакі будки — на поясах дудки, інспекція. «Чого, діду, — запитують, — аж сюди забилися, тут ловити не можна, заборонена зона». І очима гривку-травку вимацують. Ну, думаю, пропав, як рамки запримітять, білет рибний заберуть і штраф на всю місячну пенсію. Згорбився, як міг, краще меншим бути, ніж битим. Дорогі товаришечки, трохи не плачу, супроти хвилі не вигребу, вітер притис до полтавського берега, роки не ті, щоб на веслах,

хвороби, та й ветеран воєнний я, кров проливав. А яку я там кров проливав, коли роками не доріс, на японську, правда, їхав, але поки їхав, то й війна скінчилася. Так вони зачепили мого човника і через Дніпро аж до самого села притягли. Так мчали, куди к чорту, думав — залле. Подякував я хлопцям, вийшов на берег. Смокче совість за неправду мою, а радію, що добром скінчилося. Давай спінінгом кидать, щоб не впорожні додому вертатись. А що на спінінг спіймаєш, коли вітряно і руки тремтять від переживання.

Так ось, біжу я вуличкою, злий, бо голодний і день ні за що вбив, баба знову, думаю, пилатиме, що й про грядку, і про кролів забув, і дров нема кому нарубати, пісня звична. Добігаю до Сластьонового двору, мо', десяток метрів лишилося, коли бачу — одчиняються навстіж ворота. Ну, думаю, це Македонович зараз виїде, мабуть, знову його підняли і машину вернули. Як, думаю, в людському житті: то негідь, то сонечко, то негідь, то сонечко. Аж ні, суне з воріт таке, що і в сні не насниться. Трибуна із Сластьонового двору виходить, на двох ногах ніби. Приглянувся, а то Йосип Македонович під трибуною, на спині, як черепаха свій панцир, трибуну несе, самі лише ноги і видно, та ще лисинка, наче велосипедна фара, попереду сяє.

Пси з дворів повискакували, гавкають, гуси (від бакаю верталися) гелгекають, дівчорі назбігалося — таке диво. Як стояв я, так і опустився на колоду під парканом. Оце, думаю, кіно безплатне, буде що бабі розказати, бо питатиме, кого бачив, що чув, як селом біг. Перейшов Сластьон із трибуною на плечах вулицю, вибрався на згірок, де церква була, що у війну згоріла, і тут опустив ношу свою на землю. Розігнувся, віддихався і став за трибуну, ніби лекцію зібрався читати. Вужавка на ньому була, хоч і спека, сорочечка біла і піджак празниковий, чорний. Обіперся він ліктями на краї трибуни і задумався. Тут ще люди підійшли, од автобуса, мабуть, бо незнайомі, чи не дачники. Баби та діди, хто поблизу жив, з дворів вийшли, валування псів і лемент дівчорі зачувши. Сластьон поправив вужавку, глянув високо перед себе, ніби перед ним зала, повна людей, і сказав таке:

— Шановні товариші! Од живої душі своєї і тіла в результаті великих переживань критичних одриваю сьогодні трибуну і кладу безвинагородно на олтар сільського вогнища культури. Так дозвольте в ці фанфарні хвилини прощання із самим собою вчорашнім шляхом промови самоутвердитися на вершині можливостей. Три дні я не їв,

не пив, а виключно думав головою і прийшов до думки, що нам, товариші, треба думати у широких масштабах і вище. Передового у нас багато, але ще спостерігаються окремі недоліки, і з ними будемо нещадно боротися, бо критика і самокритика — головний фактор росту. Велику частину вини беру на себе, бо я теж на своїй ділянці не допрацював, повернувшись передом до приватного сектора, яким є власне господарство в кількості одної корови, двох кабанів і грядки. А тим часом, як негативний приклад, моя сусідка не перший рік є розсадником колорадського жука, і я пропоную постановити громадську думку, бо керівні органи закликають нас розвивати демократію. Окремі представники колгоспного селянства, деякі з них присутні тут, провадять ловлю риби забороненими знаряддями, в цьому питанні давно треба розібратися міліції, а може, ще й далі. Багато невіршених питань виходить сьогодні на арену, голова моя переповнена заходами, як бакаї прибутною водою, але спостерігається обмаль слів. У кожного своя робота, а в роботі людина відкривається високими моральними якостями на повну силу, і од вищих інстанцій буде місце кожному на почотній Дошці. А хто свідомо порушує наш закон, як вищезгадана моя сусідка, морально того осудимо, бо себе обкрадає і живе виключно у власному соку. Старий багаж нам не треба, бо порядок є порядок, а безвідповідальності в цих питаннях ми не допустимо. У такому розрізі загальних вказівок підсумовую. Я скінчив. Бурхливі оплески.

Ми, хто був поблизу, заляскали в долоні. Сластьон незворушно вклонився, зійшов з трибуни, узяв її на плечі і поварганив вулицею у бік сільського клубу. А я потупцяв додому, щоб швидше розказати бабі. Спішу, а думки в голові плетуться. Ніби нічого такого Йосип Македонович не сказав, чого б я не знав, а душу перелопатив. Не попливу вже на полтавський берег до тих моїх рамок, рішив, пропади воно пропадом, щоб я в таких роках закон переступав, обкрадав рідну природу, ніби шматка хліба нема. Є хліб, є й до хліба. А вже як звертав у свій ошийок, трохи попустив собі вуздечку: навіщо рибі пропадять, завтра ще попливу, востаннє вийму рибу, а рамки кину на середині Дніпра, щоб і очі не муляли. А біля двору свого, вже хвртку одчиняв, таке постановив: це літо ще поплаваю, бо хочеться щось зловити, скоро дочка з онуками приїде, і тут поїсти не відмовляться і закомандують сушеної із собою взяти. А узимку скажу бабі: вже, молодичко, рамок не плети, бо як у тебе в душі страху нема, то в мене він є — при-

тисне інспекція до нігтя, що не настачишся й пенсії штрафи платити...

Та що про зиму думать, коли ще літечко.

27

Як уже розказувать, то не про Сластьона починать, а про себе. Пообідав я того дня в колгоспній їдальні і думаю: крутитися ще мені млинком до півночі, поки й роса, поки комбайни працюватимуть. Робочий день у колгоспного агронома не нормований, тим більше — в жнива. Дам, думаю, собі передишку і зіграю з директором школи у шахи. У нас із ним шахові перегони до тисячної партії наближаються з перемінним успіхом. Поставив я машину в боковій вулиці, щоб нікому очей не муляла, і сіли ми на веранді в директора навколо шахового столика.

Першу партію я програв, другу виграв. Знаю, що на поле треба їхати, а одірватись од шахів не можу. В азарт увійшов. Контрову, кажу. Зіграли контрову — я програв. Давай ще одну, останню, кажу. Я виграв. Ну, тепер уже точно останню, контрову, директор наполягає. Розставили шахи, граємо, але мені вже якось не грається. Бо не про те, як ходить, думаю, а про горох, того дня мусив я насінневий горох засипать у комору. Зробив я хід і дзвоню комірнику. Як там, запитую, чи не сирий горох від комбайнів іде. І сирий не йде, і сухий не йде, доповідає комірник, бо комбайни стоять.

— Чому стоять?

— А хіба я знаю, вони мені не доповідають.

А я обіцяв доповісти увечері в район, що насінневий фонд засипано. Дивлюся на дошку і шахів не бачу. Ходжу, аби походити, аби швидше програть, — і виграю! У піднесеному настрої — виграв турнір! — мчу в поле. Під'їжджаю до містка через бакаї і власним очам не вірю: трибуна назустріч іде. У чорних лакованих черевиках. І така трибуна, що я таких трибун і на обласних нарадах не бачив: розцяцькована, різьблена, з дерев'яними шпичечками вгорі. За трибуною дівчата біжить і баби та діди шкандибають, та з кілька дачників, бо хто ще в таку пору в селі. «Не може такого бути, щоб трибуна сама ходила, та ще в лакованих черевиках серед літа, — думаю, — це в мене од мозкового перенапруження над шаховим столиком крововилив якийсь починається».

Аж стає трибуна на місток через бакаї, і підводиться з-за трибуни Йосип Македонович Сластьон. При повному

параді, темний костюмчик, біла сорочечка, червона краватка.

— Куди це ти, Македоновичу, несеш цей суспільний інструмент? — запитую.

— Дарую сільському вогнищу культури, щоб люди вчені говорили з неї, що кому треба для дальшого розквіту вперед.

— Для дальшого розквіту треба більше працювати, а менше говорити.

— Іду завтра в бригаду з сокирою, а тобі, товаришу агроном, розскречую свої дані про цю трибуну. Як будеш з неї доповідать про хід збирання зернових, задньої думки не май, як ти в жнива у шахи з директором школи грав і виграв з рахунком три — два, а розкажи трудящим про ці тенденції в твоєму житті, бо навик онімієш, така трибуна.

— Звідки ти знаєш?! — аж зойкнув я.

Бо хто міг бачити, хто міг чути? А якби бачили й чули, як Сластьонові у вуха внесли, ще тепло моїх рук на шахових фігурах не вихололо.

— А я тепер усе про всіх знаю, бо відкрилося мені в результаті великих перебудов і моральних мук після зняття з посади.

Я натиснув на газ, бо не знав, що й казати, а треба було в поле поспішати.

— Не спиши до комбайнів, товаришу агроном колгоспу, бо комбайнам ти не допоможеш; один у вимоїну провалився і вже по кран послали, а в другого вал поламався, і там інженер лад дає відповідно. А послухай мою промову коротку, бо вже регламент мій кінчається... І буде ця промова у розрізі твоїх недоліків, над якими треба працювати.

Сластьон поправив краватку, кашлянув, як справжній оратор, і мовив таке:

— Шановні товариші! Що кому болить, той про те й виступає. Бо це така трибуна, що не дасть збрехать. Не беріть прикладу з мене, як я був у великому авторитеті, поки столярував, а надувся, як гіндик, — лопнув по всіх показниках, бо на даному етапі нам таких не треба. Кожна душа свою роботу знає, то хай свого і тримається, як дозволяє грамота і здібності. У кого є тямка керувати, хай керує, поважаючи закони нашого соціалістичного общежиття, бо керувати — теж важкий хліб, хоч сорочка на плечах не мокріє, та на голову дуже трудно і нижче спини б'ють. А в кого є тямка вікна-двері робити, хай вікна-двері робить, бо без цього нам теж нема руху вперед, і питання дверей та вікон — питання питань. Слава нашим керівникам і сто-

лярам відповідно слава, а хто в гарячий час збиральної кампанії норувить у холодильник, той не сьгоднішній представник, а учорашнього дня. Шановні товариші, може, це моя остання промова, бо відсьгодні стаю новою людиною і йду добровільно на рядові роботи, одриваючи од себе трибуну з кров'ю. То не підпирайте мене регламентом, а дозвольте сказати ще й по питанню шапок. Не кунуйте дорогих — бобрових, бо не шапка наш головний показник, і фактор шапки не рятує нас від падіння по всіх основних показниках, у чому переконався власним прикладом. Я скінчив. Бурхливі оплески...

Поплескав я в долоні і поїхав у поле. Відтоді я Сластьона не бачив і нічого не можу сказати про забобони, про які чув, але не схвалюю. Хоч скажу чесно: щось він у мені зачепив своєю промовою. І досі, як виступаю в клубі, за Сластьонову трибуну не стаю, а збоку. Це те що віро в пережитки, а якоеь воно спокійніше. Може, й справді йому од великих переживань щось відкрилося?..

28

Навіщо я буду язиком мантачити, коли віри мені нема? Голова сільради уже викликав. Це, каже, тобі наснилося і не розповсюджуєш непотрібних нам забобонів, ти хоч і прибиральниця клубна, а боєць культурного фронту, бо в штаті. Не пригальмуєш язика, до мене каже, знімемо з посади. Яка там у мене посада, головна я — над віником, відповідаю, а сама думаю: знімуть — мультко буде при моїм нездоров'ї без посади, бо посадовій людині таки легшенько прожити. Вранці прибіжиш до клубу, махнеш віником навколо ганку, аби бачили, що була, і — до себе на грядку. А покотиться день до ночі, тоді вже увесь клуб підмітаєш, бо і налускано, і накидано, як кіно крутили, спина колом стане, поки підметеш, але за спасибі грошей ніхто не платитиме, робить усюди треба.

Голові вже не перечу. Обіцяю врочисто замок на рота повісити і ключа йому віддати, а сама тим часом думаю: може, і гаманцю моєму наснилося, що десятку з нього взяли і повертати ніхто не збирається? Пішла якоеь до Сластьонихи, так і так, кажу, як відлітав твій Йоська угору, десятку в мене позичив, це, мовляв, поки доберуся, а там буде повне забезпечення, що надумаю — те одразу і переді мною, так я десятку надумаю і тобі вишлю. І досі шле, щоб його п'явки спили з його десяткою. А Сластьониха слухать не хоче: хто позичав, хай той і віддає, а я за чолові-

кові борги не одвітчик. І через люди лаяла мене, що про її Йоську вигадки вигадую. І замкнувся мені рот відтоді. Хай воно все горить, не було, то й не було. Тільки про свою десятку як згадаю — досі душа болить. За живим чоловіком не пропаде, думалося, як позичала. А тепер хіба я знаю, яким його вважати — живим чи временно мертвим?

Було це в авансовий день. Підмету, думаю, і — в лавку, ситчик привезли, обіцяла продавщиця залишити в підсобці на плаття. Підмела, у фойє підлогу мокрою ганчіркою витерла, коли чую — гомін біля клубу. Виходжу на гапок, аж Сластьон трибуну на собі волочить, а за ним — дівора слідком з усього кутка. Я й питаю:

— Нащо це ти, Македоновичу, тягнеш ще одну бандуру нам, як я не встигаю і з одної куряви витирати?

— Так треба, — відповідає він з-під трибуни. — Що я тепер перебудувався в результаті моральних тенденцій і вже для себе — нічого, а все — для людей.

Поставив Сластьон ношу свою на край ганку, піднявся по сходах — і за трибуну. Ну, думаю, це як зачне балакати, запізнюся в лавку, віддадуть дівчата комусь мій ситчик. Аж він і справді вхопився за край трибуни, наче людина на бистрій воді за облавок човна, і — доповідать:

— Шановні товариші! Мій регламент вичерпався, але хочеться говорити. Підсумовуючи свої попередні промови, виступаю в загальних масштабах. Усі ми бачимо, що Сластьона вчорашнього дня нема і бути вже не може. Є Сластьон виключно новий. Але поки що я, оновлений, перебуваю в єдиному екземплярі, в масштабах села, і ширше мушу зробити крок уперед у моральному відношенні. Одкрита ця заява до совісті моєї досі, і яким шляхом закрити її — ще не знаю...

І раптом у кабінеті директора Будинку культури задзвонив телефон. Протяжно, без перерви, ніби міжміська. А голосно, ніби телефонів було із сотню, а може, й дві і всі стояли в кабінеті директора, а ще якась тисяча літала в небі, наче ластівки, бо й небо, здається, телефонило, я вуха затулила долонями, бо у мене вуха слабі, відколи чоловічок мій покійний, хай його на тім світі сей да той з рогами горячою смолою поїть, сп'яну по голові ударив. Сластьон, як вчув телефон, кинувся в клуб, наче трибуна стрелила ним. Рвонув двері кабінету, а двері замкнені. Він — до мене. Щоки надув, червоні, як помідори, і весь він якийсь не такий ментом став, ніби жила всередині розкрутилася і вже ним правує, а не він сам собою.

— Де ключ? — не кричить, а реве. — Давай ключ! Це мені згори дзвонять!

А в мене ключа нема, директор мені ключа від кабінету не довіряє, ніби золото там у нього, а не старий стіл, по якому кулі ганяють. Так Сластьон — назад, та пузом об двері, але двері у нас не фабричні, а в колгоспній майстерні роблені, дерева не жаліли, та й два замки, не виламаєш, хоч бомбу підклади. Та й череву у нього вже не те, що було, поки на довжності. Одлетів од дверей, наче м'яч, і — на трибуну з ногами на самий верх став. Руки простяг угору і голову задер, слова сказати не може, бо губи тремтять і зуби — наче решета у віялки, лише кигиче чайкою:

— Я!.. Я!.. Я!..

Побачила таке й кажу:

— Йоську ти наш Македоновичу! Якби тобі крила та хто підштовхнув — високо б ти залетів, така в тебе охота!

Він на мене зиркнув згори вниз, дивно так, ніби потонав, а я руку подала. Дивлюсь, а в Йоськи вже крізь рукави піджака пір'я проростає, а на плечах піджак по шитому пореться, і чорні кульбаки, в яких крила починаються, випинають. Мені аж у грудях здавило: отаку одежину нінащо перевів! А Сластьон уже крильми махає, ніби півень, що на тин вистрибнув, сусідських курей полохає.

— Я!.. Я!.. Я!..

Курява од крил — перевеслами, де яка смітина була чи папірець — підняло й покотило, я потім тиждень не підм'яла. Тільки — крильми вимахує, на трибуні підстрибує, а злетіти не може. А телефон дзеленчить, ніби підганяє Сластьона: скоріше, скоріше! Ніби в п'ятки йому пече. Він стриб з трибуни і до мене — по ту десятку, що я вже розказувала. Крила по землі тягнуться.

— Ти, громадяно, — каже, — тенденцій у душі не май, що не поверну. Вишлю спецкур'єром, тільки прибуду на місце і довжність займу.

— Якщо буде з чого повертати. Високо злетиш, Македоновичу, — високо падати.

— У розрізі перспектив я буду там по вищій категорії.

«Хіба по вищій категорії не падають, — думаю собі. — Ще й як!» Після війни у мене директор цегельні квартирував, йому по вищій категорії пайок ішов. Так той директор підпив, приліз до мене на піч і давай жирувати. А я змолу цього не любила, щоб так, сп'яну, як деменула — сторчака з печі полетів, ногу зламав, два місяці у гіпсі пролежав, і з директорів зняли, хоч і довідку сам собі

написав, що скалічив при виконанні службових обов'язків. Хотіла я розказати Сластьону про того директора, бо я така, що як прийде що в голову, жить не можу, поки не переповім комусь, але він десятку взяв — і бігцем через дорогу, в колгоспний двір. Де біг, слідів на піску нема, а тільки лижва широка од крил.

Коваль із кузні визирнув: куди летіти зібрався, Македоновичу, запитує. Сластьон угору пальцем показав і не зупинився. Проминув кузню, вагову і прямцем через бур'яни — до сінажної башти. А на башті драбина залізна аж до самісінької бляшаної маківки. Йоська ухопився за щаблі і поліз. От, думаю, знав, для чого будував, а його за ту башту молотили.

Сонечко вже за хліви ховалося. Бляшаний дашок фарбувало в рожеве, і крила Сластьонові з білих рожевими в сонці стали. Лисинка на голові — і та рожевіла, наче ліхтарик на бакені. Ніколи ще таким гарним Македоновича не бачила. Дивилась і думала: ось захотіла дуже людина полетіти — і крила вирости. А я по війні хотіла на кіномеханіка вивчитися, щоб кожен вечір кіно дивитись, та голова колгоспу на курси не пустив, бо не було кому на фермі біля свиней робить. Мабуть, погано хотіла, що не відпустив. Коли б хотіла, як Сластьон, — ніхто б не втримав.

Виліз він на самісінький верх башти, став на край даху, розпростер крила, відштовхнувся ногами — і вже в повітрі. Йому треба було щось вищееньке, аніж трибуна, щоб висоту набрать. Але й тут не одразу йому полетілось, бо хоч крилами і вимахував щосили, а черево униз тягло. Я вже не вірила, що полетить, бо спускався. Аж над кузнею вирівнявся і знову почав висоту набирать. Ось уже наш Македонович вище клубу, вище тополь у саду, вище ластівок — мені у голові закружляло, а як йому! Виписав коло над селом, ніби прощався, і все вище та вище, поки маленьким для очей став, ніби шпачок, а невдовзі й зовсім розтанув у небі, підсвіченому рожевим сонцем. Аж тоді я згадала про свій ситчик — глядь на годинник, а вже лавка зачинилася. Тягну в клуб трибуну, бо не стояти ж їй на ганку, скоро директор заявиться, а він у нас строгий, тягну і лаю себе: воно мені треба, те Сластьонове літання, що стільки часу через нього згубила!

Уранці, ледь розвидніло, побігла до лавки, щоб першою, як відчинять, щоб нікому ситчика мого не віддали. Хвалюся дівчатам: «Йоська Македонович учора полетіли угору, узяли їх нарешті». А вони одразу список боржників з-під прилавка, чи не завинив. Ні, кажуть, не брав у борг. Це

тільки я дурна — десятку ніби на вітер кинула. Ще й гигають, кому розкажеш. Кам'яніє в грудях, як згадаю, але вже не вернеться.

Бачити не бачила, а голос Йосипа Македоновича мені був. Сиджу я на дідизні своїй, у голові городу, а город мій на шпилі. І коза Мура біля мене пасеться, гичку желібає. Сиджу, квасолію в припол лускаю. Ніде нікогісінько, всі на буряках, кожне хоче вхопить до морозів. Тут мені голос і дався. Нічого не вигадую, розказую од душі, як було.

— Як живеться, бабо? — ніби хто над головою сказав.

Підвела я очі, а город високий, небо близенько. Дивлюсь — брижі по небу, наче по воді од каменя. І більш нічого.

— Як у казці: чим далі, тим страшніш, господи, — відповідаю. — Важко вже й по світу старій та негодящій ходять. Зробив би ти, боже, щоб мені спочатку все почать, бо так швидко життя минає людське...

— Бога на даному етапі нема, а ти, бабо, старорежимна, що релігійні пережитки в собі досі не ліквідуєш, хоч ми далеко вперед пішли. Знайшла кого згадувати! Може, я сойніший за твого бога!..

— А хто ж ти такий будеш, що з неба, наче з телевізора, гомониш?

— Земляк ваш — Йосип Македонович Сластьон.

— І де ж ти тепер перебуваєш, Македоновичу?

— Перебуваю вгорі.

— Так ти й тепер у авторитеті?

— І тут кожному вказую, куди йти чи їхать, бо на відповідальному перехресті стовпом стою, а обіцяли скоро підвищити на посаду світлофора...

— А якщо ти в такому великому авторитеті, то поможи мосму горю — дістань шиферу на хлівець. Бо сільрада на хату допомгла, а хлівець, кажуть, почекає. А як почекає, коли моїй козі після кожного дощу — потоп.

— Питання це я вирішу. Скільки треба шиферу, бабо?

— На всі оці гроші, — та й поклала на коліна хусточку, в якій моя пенсія. Тут біля мене завихоріло, узяло повітрячком мої гроші з хустки і все вище та вище понесло, як листочки з дерева, я тільки очима провела.

— Тепер, бабо, ідіть по могорич. Вареників щоб наварили, сала візьміть, часнику і пляшку самограю. Бо я тут, угорі, за рідним усім скучив...

Наварила я вареників із сливами, сала нарізала, часничину, пляшку самогону прихопила і — на шпиль. Постелила на травичку рушничок, вишитий півнями, і все, що принесла, — на рушник. Ще й ножик та виделочку, щоб культурно. Бо, думаю, Йосип Македонович хоч і з села, а вже, мабуть, одвикли по-простому, більш по-заграничному. Дивлюсь, а крутеник вітру налетів, підхопив мій могорич із рушником і поніс угору. По якимсь часі голос мені з неба:

— Тепер я приділю твоєму, бабо, питанню відповідну увагу. Що нового там у селі, ніхто не вмер?

— Та наче живуть. А хто помер, уже не вернеться, що про те балакати.

— Іди, бабо, додому, на ранок шифер буде.

Виходжу ранком у двір, лежить шифер біля хлівця. Стала я рахувати і сама собі не вірю, наче ж арифметику в лікнепі як з листа читала, — вісім штукочок. Та я на свою пенсію вісім листочків і в спекулянтів купила б, якби не боялась, що міліція калататиме. Так у спекулянтів хоч шифер новий, а це ніби в лишаях, ніби кури на ньому ночували. Оце землячок рідний, щоб тебе хапко узяв із твоїм шифером, думаю. Коли ось і голова сільради у двір: лишалося у нас, бабо, дванадцять листків шиферу, ні туди, ні сюди, каже, так ми вам на хлівець розписали. Мені вже й жить не хочеться, плачу і горе своє розкажую: як голос мені був і як я пенсію за вісім листочків старого шиферу віддала, а за що ж тепер шифер сільрадівський викуплю. Тільки ж бачу, голова не вірить моїй балакці і чмиром на мене: ви, бабо, казок мені не плетіть, а спекулянтів пригріваєте — так ми вас ще в міліцію передамо, бо нема у вас документа на ваш шифер, бо крадений він.

І з двору.

Пішла я на дідишну свою, стала на шпилі і кажу:

— Буду тебе, спекулянт проклятуший, день і ніч клясти, щоб випадком випали, щоб не пішли на добро тобі мої грошки, мої кривавиці! Забери назад свій шифер дірявий, а поверни мені мою пенсію. Могоричем моїм, щоб тебе було вдавило, я не збіднію. Хай би вже дер шкуру з того, кому є звідусіль потяжка та поміч, а що ж ти із старої баби негодящої останнє здиравш, обдирака ти погана! Де ти взявся на мою голову із своєю поміччю, щоб ти головою наклав, щоб тебе вбило і поглумило, щоб ти приїхав і не застав ні кола, ні двора, проклятуща твоя душа!

Отак я плакала, наче береза весною, журилася й проклинала, а небо мовчить, як без'язике. Бачу, і коза з мене сміс-

ться, що до німих хмар виступаю та кулаком вимахую, й потеліпала ні з чим до хати. Іду, а сльози в три рівчаки. Біля хати оглянулася, а сонечко світить, город — як карта: прибраний та доходжений. Гарбузяки на чорному, як золоті, сяють, у купу знесла, а в погріб ще не прибрала. Буряки із землі лізуть, самі до рук просяться. Оглянулась і подумала: це ж у мене вік уже такий — день тобі блисне, і добре. А я за тими листками шиферу журюся. Та й усміхнулася до себе: життя, як Дніпро, робить, там бере, а там кладе, та все між двох берегів, нікуди не діває.

І світ мені став новий.

30

А хай його вже літає, аби не придумав, як і сісти! Не знаю де і знати не хочу, а як він кому треба — хай шукають.

Було одпісіньке писемце од нього, було. Ще восени. Листячко вже не трималося, а тут вітер піднявся, весь осокір обчухрав і висипав на мене жужмом. А я буряки на городі копала: розігнулась, обтрусилася — по коліна в листі, наче в золоті. Дивлюсь, аж конверт до колін тулиться. Ніби з неба упав. Я так думаю: може, листоноша між дощок паркану разом з газетою сунув, а вітром вирвало та й принесло на город. Тільки ж таких конвертів не продають на пошті: весь білий, лискучий, із сургучами, казенний конверт. Може, який державний лист, гадкую собі, ще Йосьці мосму по колишніх його скаргах. Аж ні, моє ім'я на конверті. Ламаю сургучеву печатку, а в конверті такий листок, ніби сотенна, а на тім листку чорним чорнилом написано: «Жди, повернуся на власній машині з капшукіом грошей. Твій Йоська». І рука ніби Йосьчина, лише розписуватися він став інакше, навскіс, через увесь аркуш. Дуже відповідально.

Ледве я ті слова прочитала, як вітер знову впав на мене, вирвав і конверта, і листок із Йосьчиним привітом та й покотив по грядці в кінець городу. Я — за писемцем, біжу, аж перечеплююся об бадилля. А вітер гвинтом, гвинтом та все листячко із городу зібрав і в небо завихорів, голо-голісінько на городі стало. Разом із листям і писулечка полетіла у безвість. І ні словечка більше, ні вісточки.

А оце уже навесні чую — гукає сусідка сполошеним голосом:

— Сластьониho! Сластьониho! Македонович летить!

Я в погребі була, картоплю перебирала, дрібнішу — садити, а де більшеньку — продам, думаю, жити ж треба, діти підрастають, а від нього ані грошеняточка, хоч би про око людське яку копійку прислав. Може, досі яку розлучницю там знайшов, хіба я знаю. Ніби стрелило мною, ніби швидким ліфтом із погреба винесло. Дивлюся, а це лелека над нашим двором кружляє. Тричі облетів і на дах спустився. Ходить по гребеню поважно, ніби генерал, червоні лампаси на ногах. І лелекає, лелекає, мовби про щось розказати мені хоче. А я, дурна, слухаю та плачу. Полелекав він, змахнув крильми і полетів. Летить над городами і ніби нерви з мене живої сотає, так душу мою рве до нього. Мабуть, таки це Йоська мене провідував, але відкритися йому ще не дозволено, довжність така висока.

І тепер тільки вільна хвилина випаде — стану і дивлюся угору: виглядаю.

І ніби очима бачу, а може, сниться мені серед білого дня: знову ми з Йосипом Македоновичем їдемо на персональній, люд розступається, а Йося рулює, рулює...

1980—1981 рр.

СПЕКТАКЪЛЪ

РОМАН

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Раптове зникнення з літературних обрїв творчо активно-го письменника Ярослава Петруні породило чимало розмов і здогадок. Мовилося і про нещасний випадок, і про глибоку творчу кризу, і про епохальний твір, що його нібито, ізолювавшись від білялітературної і життєвої суєти, вивершує прозаїк. Знаю кілька літераторів, які твердять, нібито зустрічали живого і дужого Петруню то в глибині Тюменщини на нафтопромислах, то в групі ентузіастів, яка заповзялася пішки перебрести пустелю в Середній Азії, то на рибальському сейнері на Балтиці, де він буцімто працює звичайним матросом, вивчаючи в такий спосіб життя. Але надто широка географія цих зустрічей не переконує в достовірності свідчень ні сім'ю письменника, ні мене, його односельця і, до певної міри, друга. Зі свого боку можу посвідчити, що, коли приїжджаю до нашого з Ярославом рідного Пакуля, трохи не в кожному сільському хлопчикові з глибокими допитливими оченятами ввижається мені Ярослав Петруня, — то що з того?

Сподіваюся, мине час — і таємниця буде розгадана, принаймні ані дружина та син письменника, ні я не втрачаємо надії. А можливо, розгадка таємниці справді в отих лобастих хлопчиках з глибокими очима, які виростуть і дороблять те, чого ми, з тих чи інших причин, не доробили? Без надії на майбутні покоління, як би вона не ревізувалася інтелігентствуючими скептиками, жити не можна, і я живу нею, як жив в останні, перед раптовим зникненням, дні свої Ярослав Петруня.

Поки що ж для поступу в розгадці таємниці можу зробити єдине (на правах людини, яка, за дорученням дружини письменника, спробувала навести лад у його паперах) — запропонувати читачеві невідомий, майже вивершений твір Ярослава Петруні «Спектакль», головним героєм якого є сам письменник. Майже — бо роман являє собою три самостійні книги-сповіді, з яких хіба що остання може вважатися більш-менш вивершеною. Дві перші книги роману, — це лише, як кажуть співаки, проба голосу, але голосу багато в чім нового і несподіваного для Ярослава Петруні. Голос письменника в цих літературних пробах росте, гучнішає і раптом — обривається на півночі. Щоб

у наступній книзі — усе спочатку, але уже в іншій душевній і літературній тональності.

Втім, у тонкощах таких хай розбираються літературні критики, це — їхній хліб, а в мої, звичайного службовця, обов'язки входило розшукати в архіві письменника три грубі зошити, що в них рукою Ярослава, почерком нервовим, стрімким, написано роман, віддати на передрук, вичитати і занести до видавництва. Я не дозволив собі виправити в рукописі жодного слова, навіть на тих сторінках, де Ярослав Петруня робить одним з героїв роману мене, Василя Самуту, і малює часом не зовсім правдивий і не зовсім привабливий образ мій. Будьмо чесними перед собою, а сучасники і нащадки усе правильно зрозуміють. О, ця одвічна віра наша в розум людський і цікавість до нас нащадків!..

Але нею — живемо.

Василь Самута

КНИГА ПЕРША

КРИК

Глава гостросюжетна

ПРИГОДНИЦЬКИЙ РОМАН

Я нагадую літак, який розвалюється в повітрі. Ось відчахнулося одне крило, друге, переломився корпус, і з розломини, як маковинки з тріснутої маківки, посипалися люди, вмираючи зі страху ще в повітрі, а те, що лишилося від літака, ще летить за інерцією, креслить слід на екранах радарів, і якби не панічний крик молоденького штурмана у навушниках, на землі і не знали б про катастрофу. Я — літак, який падає.

Я — смертельно хворий звір, я ще мережу вервечку слідів на снігу, мене ще можна пасти скляним оком фоторушниці, я такий гарний, такий величавий на тлі засніженого лісу, аж прошуся на фотоплівку, але наступної миті я впаду під кущ і здохну.

Я — дерево, середина якого давно струхла, я ще височію над лісом, цар дерев, вінценосний володар зеленого царства, але на верхівках берез і дубів уже котить вітер зі степу, який звалить мене під ноги дрібним осикам, і короди уже бенкетують у мені.

Я — той, якого уже нема, хоч усі думають, що він є.

І я пишу пригодницький роман. Про самого себе. І про слідчого Самуту, якого вигадав, щоб очима його глянути на круту параболу свого життя. Актор потребує глядача. Я — актор. На сцені життя.

Отже, пригодницький роман.

Опівночі у квартирі слідчого Василя Самути (я зроблю його родом з Пакуля, своїм колишнім однокласником) сполошно задзвонив телефон. Початок, звичайно, банальний. Літературний штамп. Але я давно уже весь у літературних штампах, у словесних красивостях, у словесній полові. Полова сіється з-під мого пера. Розучився писати. А може, ніколи і не вмів. Ні, таки ж умів — ці незабутні ранки у Мрині, похапцем, до початку робочого дня

в редакції, коли слово, живе слово, народжувалося в душі твоїй...

Та ось — телефонний дзвінок опівночі.

— Самута слухає.

Підкреслити професійну діловитість і стриманість у голосі.

З роками все більше люблю детективи. Години забуття. Жодної думки про себе — справжнього. Видався собі молодим, дужим сміливцем, а не штампувальним автоматом, який продукує мертві слова...

Ніби монети.

Дзвонитиме слідчому моя Ксеня. З нашої спальні — в блакитному, отороченому мереживом пенюарі, (пенюар я привіз із Канади минулого року), а може, вона буде в японському кімоно, а може, в халаті з китайського шовку. Дружина письменника, широко відомого у своїй сім'ї і навіть за її межами: мене читають редактор і коректори, а також кілька друзів, яких я теж читаю і хвалю...

Будьте взаємно ввічливі. Ти похвалиш сьогодні, завтра похвалять тебе, і всім буде добре. Живеш сам — дай жити іншому.

Голос Ксені — схвильований. Синонімічний ряд за словником: зворушений, зрушений, збурений. У її голосі — щира тривога. Ксеня пригрілася біля мене. Наче кішечка. Рік за роком, і десять, і вже скоро двадцять. Упевнена, що так буде завжди. Машина дача, закордонні поїздки, удома — килими і кристаль польська дублянка й французьке весняне пальто, і можна особливо не торгуватися, коли приходиш на Бессарабський ринок. Уже чимало літ вона знала єдиний фінансовий клодіт — вчасно знімати з рахунку в ощадкасі гроші. Рахунок в ощадкасі — криниця. Мій обов'язок — стежити, щоб вона не обміліла. Щоб одного ранку моїй Ксені не сказала контролер: «Пробачте, але на вашому рахунку — лише карбованець». Світова трагедія. «У нас що — немає грошей?» — з великим подивом. Стільки років — були. «Мама-киця», — казав син, коли був маленьким. Киця любить тепло. Пригріється біля боку — і мурличе. Раптом на кицю війнуло холодом.

— Це Ксеня. Даруй, Василику, що розбудила, але я тривожусь. Ярослав мав приїхати ще вранці, а вже північ, і його нема. Я місця собі не знаходжу...

Ярослав — це я, справжній, не вигаданий. Ярослав Петруня, письменник. Прізвище не звучить, правда? У Терехівці я вигадав собі псевдонім: Придніпровський. І підписував ним перші свої замітки в районній газеті — про

силосування кукурудзи та про засиджені мухами вітрини райцентрівських магазинів. У редакції жартували, що підпис довший, аніж мої замітки. Але згодом знову став Петрунею. Бо хто у Пакулі здогадався б, що Придніпровський — це я, отой замураний хлопчисько в полотняних штанах, який пас свиню на клинку за селом.

— Не хвилюйся, Оксано, можливо, він залишився ще на одну виставу, керівництво театру дуже припрохувало.

Самута заспокоюватиме мою дружину, а сам думатиме про Маргариту, з якою ми допивали мускатне шампанське, коли він зайшов у номер попрощатися.

— Я дзвонила в готель, він розраховався і виїхав ще удосвіта.

— Так-так, тепер я згадав, що він поривався їхати в Пакуль. Запрошував мене, але я поспішав до Києва, у службові обов'язки слідчого, на жаль, не входить супроводжувати відомого письменника по місцях його дитинства. А якщо він заїхав у Пакуль, вирватися звідти Ярославу не дуже легко, знаменитість, народ знає і шанус прославлених земляків. Це я можу одвідати батьків тихо і скромно...

— Ярослав обов'язково подзвонив би, що затримується, не край світу — ваш Пакуль. Він завжди дзвонить, коли затримується.

Це правда. Я завжди дзвоню, коли затримуюся. Навіть якщо затримався в коханки. Я можу дзвонити Ксені, тримаючи на колінах жінку, і голос мій не тремтітиме. Я — великий актор.

— Знаєш, я подзвоню зараз голові пакульського колгоспу. Пізно, але вибачусь.

— І одразу передзвони мені. Я чекатиму.

— Домовились.

Але спершу Самута зателефонує до моргу і в міліцію. Слідчий є слідчий. На щастя, тіла мого в морзі не виявиться. А в міліції скажуть, що на мринській трасі аварій не зареєстровано. Аж тоді Самута набере номер голови пакульського колгоспу.

— Самута? Це котрий на чолі громадського порядку і народного добра? Ну-ну. А я тепер і сплю, то про добрива та силос думаю, така специфіка роботи, так що не дуже вибачайся за пізній дзвінок. Бачив твого і мого Петруню, бачив. «Деь тут дитинство я залишив...» Це у нього такий віршик колись був. «А де — шукаю й не знайду...» Поле, де свиню підлітком пас, походжав, наче бусол. Ми ще поговорили про те, про се, якийсь він душевно скала-

мучений був, сповідатися мені став, як батьющі... Мабуть, у мачухи ночує. «Хочу, — каже, — до тебе в колгосп». Ну, я посміявся, ще, кажу, нема у нас такої посади — письменник... Може, й доживемо колись, щоб кожному колгоспові — по письменнику. А поки що як кому на віку, кажу, написано: одному — орать у полі, другому — на папері, і те, і те — діло трудне, якщо не для оплесків у президії, а по-справжньому...

Самута передзвонить моїй Ксенії, розмовлятиме з нею підкреслено бадьоро:

— Не турбуйся і спокійно спи, твій геній — у Пакулі, ночує під рідною стріхою. Я певен, що вранці він з'явиться перед твої світлі очі. Отже, не бери дурного в голову. І хай мені зателефонус, коли вийде на домашню орбіту.

Але вранці слідчому не я подзвоню, а подзвонить таки голова колгоспу з Пакуля. І голос його звучатиме три-возно:

— Не розбудив? Хіба я знаю, коли інтелігенція зволить прокидатися? Це ми, сірі, з досвітку на ногах. Тут така okazія. Поїхав я ще до схід сонця у поля, до тракторів, що на зяб орють, хлопці у нас хороші, але перевірять треба. Тільки я за село, аж на польовій дорозі, на клинку, як ми звемо, там ще рівчак неподалік, куди малими по щавель бігали, стоїть Петрунина «Волга». Не замкнена. Ключі на сидінні. І ніде нікого. Я побував у трактористів, вертаюся — стоїть, як і стояла. Я — до мачухи, чи ночував Ярослав. «Ні, — каже, — не ночував». Заїхав на півгодини, ще удень, по городу походив і попрощався. Так, може, подзвонити начальнику міліції?

Самута попросить до його приїзду нікому не дзвонити, викличе службову машину і поспішить на наше з ним рідне Полісся, у мальовничий край лісів, річок, і озер, як пишуть у рекламних буклетах для туристів і на сторінках посередніх романів.

Захоплюючий, динамічний сюжетик я придумав!..

Глава лірична

СВИНЯ НА СТЕРНІ

Багато забулося і забувається, а це живе в мені досі: клинок поля в стерні, повитій ранковим туманом, що поволі, наче у сні, спливає до яру; скирта соломи, ще золотої, на скирті — непорушний лелека, під скиртою — світло-

чубий хлопчик з книгою на колінах, а у видолку, де пшениця вилягла і насіялося колосків, рожево-біла свиня, схожа на оболоко, підсвічене призахідним сонцем.

Спогад, такий чіткий, так глибоко врізьблений у пам'ять, здається, існує осібно від мене: досить сісти в машину, промчати двісті кілометрів, що відділяють Київ від Пакуля, звернути, трохи не доїжджаючи села, біля старого колгоспного саду на полівку, що стелеться повз сільське кладовище, вівчарню і Дем'янову клуню до нашого хутора, і я побачу усе це насправді: стерню в павутинні, схожу на білу хмарку свиню, розповзлу за літо, черевату, а під скиртою соломи, на якій долітує останні дні перед мандрівкою в теплі краї лелека, — самого себе. У лабіринті життя цей спогад для мене — як нитка, що обіцяє щасливе повернення під блакитне небо з найглибших, найтемніших закутків, прозір у світ, який з кожним днем, місяцем, роком даленіє, але не тьмаріє, і живий блиск його, даленіючи, стає ще тривожнішим.

Я сміливо і часом безоглядно ішов по лабіринту життя, бо жила в душі певність, що будь-якої хвилини, варто лише захотіти, зможу повернутися до себе і почати життя спочатку, уже інакше, зовсім інакше.

Я жив, ніби робив першу спробу жити, а попереду, як у спортсмена, ще дві спроби, а може, їх і безліч.

І ось я уже вертаюся, поки що подумки.

Я любив літо, бо влітку довгі дні і можна від світанку і до сутінків, коли вже літери починають зливатися, читати книги. Не любив я ночі, особливо восени та взимку — спати батьки вкладаються рано, батько чи мачуха дмухали в скло лампи: «Нема чого на прочотні книги гас випалювати!» — і мій рятівний, мій книжковий світ залишав мене з останнім блиманням вогню на гноті. Ще я не любив полудня: мачуха верталася з поля стомлена і зла, сварила мене і за траву, що мало нарвав, і за воду, що мало наносив, і що свиня худа, перепалася, і що теля не росте, і що багато хліба з'їв і молока багато випив. На думку мачухи, я винен був у всіх незгодах світу, а головне — у гіркій гіркоті її долі. В цю обідню годину я намагався не потрапляти на очі мачусі з книгою в руках. Одна з книжок, а була це повість про мандрівку на Венеру, таки наклала головою: порубана сокирою, якою мачуха сікла на порозі траву для свині, вона урізноманітнила раціон нашої Рохлі. Духовний харч завжди голодній свині сподобався — жодного клантика панеру не знайшов я потім у вилизаному кориті.

Тепер, переглядаючи свої численні писання, я думаю: ось вони, невикористані резерви для розвитку свинарства!.. Бачите, в мені навіть гумор прорізався...

По обіді хутірські жінки знову сходилися до лавочки, що біля нашого двору. Мачуха, на бігу дожовуючи крайчик хліба, бо так і не встигла за клопотами поїсти, хапала сапку та й собі спішила до гурту. Ланка брела в поле. Я стелив на ганку, де вже тіль, батькову шинелю, в узголів'я клав куфайку, і — о мої найсолодші години! — читав. Ні, я не читав, а жив у чарівному світі, що його вибудував письменник. Аж поки не спадала спека і з хліба виходила розморена денним сонцем, благодішна, але вже розтривожена колосковими мареннями Рохля. Вона довго чухалася об ганок, а якщо я, зачитавшись, не завважував її неспокою, смикала за полу шинелі. Не одриваючи очей від сторінки, я підводився, сновидою ішов через двір, одчиняв хвіртку. Свиня підпливала до мене і зупинялася, прогнувши тлусту спину. Я бочком сідав на спину Рохлі, правцею хапався за цупку щетину на карку, а лівою тримав перед себе розгорнену книгу. Свиня, порохкуючи, ніби допитувалася, що цікаве я вчитав у книзі, рушала. Дорогу вона знала добре. Видибавши з двору, звертала у вуличку, вузьку, сутінкову, бо угорі переплелися гіллям дерева, і лише жовті груші, спасівки, ліхтариками світили в тому зеленому тунелі, та ще іволги спалахували сонячними промінчиками у верхівтті. Але я не помічав ні зеленого тунелю, ні грушок над головою, ні золотистих іволг, бо у ці хвилини я в уяві своїй, разом з героєм книги, яку читав, заходив до опочивальні, знімав меч, і, нахмуривши брови, через силу запитував: «Чи ви молились на ніч, Дездемоно?»

Тим часом свиня уже брела повз Загальний двір, де росли здичавілі, недоглянуті — бо нічий — яблуні, де у вирвиськах від бомб все літо стояла вода. А я вже був принц Гамлет, брів по замку датських королів і хапався за голову: «Бути чи не бути — ось питання». Свиня хилиталася повз Дем'янову клуню, де жили сови, і повз силосні ями, навколо яких ряснів паслін, його жовтими гронами я залюбки ласував пізньої осені, але цієї миті я не думав ні про сов, ні про паслін, я був Ромео, у склені родини Капулетті пив отруту і вигукував глухим, передсмертним голосом: «Отак я з поцілунком умираю!..»

Нарешті я одривався од книги, підводив голову, і перед моїми запаленими від безперервного читання очима, ніби стилізована декорація до вистав за трагедіями Шекспіра,

лежало сільське кладовище: нічим не огорожена латка поля із зеленими хвилями давніх могил, хрести яких підгнили і впали або їх спіяляли у війну, коли зими видалися суворі, а топоти не було чим. Далі від дороги хрести ще деінде бовваніли, сірі, в лишайниках, здавалося, вони самотійно ростуть у полі, стебла дивних, неземних рослин, вилужені земними дощами, вітром і сонцем. Свиня звично завертала на стерню, простувала до скирти. Біля скирти я зісковзував із її спини в солому, а Рохля ішла у видолок, де рясно колосків. Я знову пірнав у книгу, наче у воду з розплющеними очима — на довгі години.

І тільки коли літери годі було розібрати, я помічав, що день скінчився і поле облягли сутінки. Я брав оберемок соломи, ішов від скирти у видолок, запалював, і знову читав, нахилившись до вогню, аж поки не підходила Рохля і делікатно, але невідступно нагадувала про себе. Я здивовано роззирався навколо. Вечірнє небо уже цвіркало на землю молоком зір. Хрести на кладовищі видовжувалися аж до пасмурних хмар на обрії і лоскотали душу страхом. Я зкручував тугий віхоть соломи, підпалював, сідав верхи на свиню, і по висвітленій солом'яним смолоскипом дорозі ми — я, книга і Рохля — повільно вертали додому...

Глава-спогад

МОЯ ХАТА

Та невже це я, зіпершись коліньми в полотняних, фарбованих бузиною штанях на підвіконня, тулюся до заплаканої шибки, як риба під кригою до продухвини?!

Що спільного між мною, Ярославом Петрунею, відомим, імпозантним, перспективним і т. д., і цим зарюмсаним хлопчаком з босими, синіми від холоду ногами?

Ні-чо-го.

То інший хтось, то не я.

А хата — що ж, хата моя, від хати я не відрікаюся. Я виріс із своєї хати, як виростає соняшник із насінини: зерня набубнявіло, проросло, паросток піднявся до сонця, а лушпиння догниває в землі.

Ненавиджу слюняві белькотіння про рай у хатах під стріхами.

Не було раю!

Ось він, той хлопчик, з якого виросту я, — в порожній, холодній хаті, розіп'ятий на рамі вікна. Він ніби примерз обличчям до шибки і боїться озирнутися назад: з-під печі,

з-під полу, од мисника, де нявчить голодне кошеля, повзуть присмерки, вісники ночі, їхні кошлаті лаписька уже торкаються моїх плечей, я рева реву. По той бік шибок сутінки ще прозоріші, сіє мжичка, і латки брудного снігу по городу, і забагнучений двір, і корова по коліна в багні, сумна і ніби теж заплакана, краплі дощу течуть по тварі. А сутінки за моєю спиною все густішають, наповнюють хату, я задихаюся. Тьмаріє і за вікном, ніч поволі заковтує перехняблений набік хлівець, грядку в клаптах снігу, корову, копичку сіна, весь світ. Серце моє уже не б'ється, воно затерпло від страху та самотності; напівмертвий, я зіскакую з підвіконня на лаву, з лави на долівку, заплющую очі, щоб не так страшно, і перебігаю хату, відчайсно стрибаю на піл, під яким теж чорна прірва, пристанище усіх земних і небесних страховиськ, з полу — на лежанку (а страх уже хапає холодними лаписьками за плечі), з лежанки — на піч, і нарешті пірнаю під рядно.

Не могу писати спокійно.

Часом мені хочеться струсонути світ, як грушу, щоб отой бородатий дідусь із материних ікон глянув з верхівіття світу на мене, комашину, а я гукну йому: «За чий гріхи ти мучив мене, боже?!»

Своїх гріхів я ще не мав.

А може, за мої майбутні гріхи?

Теплий черінь трохи заспокоює. У закапелку, де рукавички з насінням, знайомо шкребеться миша, я радію тому шкребету — все ж душа жива в хаті. Бо чим далі в ніч, тим хата чужішає: хтось лихий чалапає по долівці, хтось вовтузиться під полом, хтось гримає рогаками об чавуни, хоч я знаю, що нема кому гримати, бо мати — на фермі, доїть корів, а батько пиляє для колгоспу ліс, приїздить додому лише по суботах.

Не вірю літературним казкам про хати, в яких пахне цілющими травами. У нашій хаті пахло сирістю, гнилою картоплею, помийним відром, запареною у чавунах половою, курми, що зимували під піччю, мишвою, онучами, які сохли на лежанці, вогким кожухом і — серед зими — холодом. У великі морози, коли паморозь висіла на шибках білим клоччям, мати стелила біля печі солому й заносила до хати маленьких поросят, і теля жило в хаті, якщо корова розтелювалася за зими. В морозні зими посеред хати ладнали грубку із старого відра, щілини замазували глиною, але і грубка, і довгі, попід стелею, труби диміли, дим виснув їдучою хмарою, ще й батько цілісінькі дні й ночі курив самосад...

Не вірте сентиментальним казкам про рай у хатах. Їх писали люди в таких ось, як мій, кабінетах, за письмовими столами з червоного дерева. І я їх складав, ці ностальгічні поеми про те, чого не було. А коли навідувався в Пакуль, заходив до хати, в якій виріс, — дивувався, як це я міг жити в ній стільки літ і не задихнувся, не застудився, не захворів на сухоти, не захирів, як хиріє рослина без повітря, без сонця; дивувався й тікав ночувати у місто, у люксовий готельний номер...

Та поки що до «люкса» в готелі мені далі, аніж землі до неба. Поки що я горнуся до черені, яка ледь-ледь тепліє, і подумки кличу маму, щоб швидше вертала з ферми, запалила каганця, накришила в миску хлібця, посмачила водою з відра, сипнула ложечку рудого, з базару, цукру — і будуть рулі, найсмачніше, що я пам'ятаю з дитинства. Губи мої мрійно розтягуються від думок про ту смакоту, я ковтаю слинку, щільніше загортаюся в рядно — і ось я вже дорослий, живу десь, ще не знаю де, але не в Пакулі, бо хліба — скільки душа бажає, і цукру — хоч ложками, і накришу хліба повнісіньку миску, ні — повні ночви, щоб уже досхочу, заллю водичкою і — цілу склянку цукру, а може, й дві, а може, й десять, сяду біля ночов з ополонником і не підведуся, поки ополонник не чиргикне об дно...

Мама приїде до мене погостювати, і я скажу їй: «Мамо, сідай до столу і їж рулі, не треба тобі, мамо, сьорбати саму водичку, як колись, щоб діти трохи попоїли хлібця, бо маю досить хліба і цукру...»

І мати їстиме рулі, поки їстиметься.

А їй так недовго їлося!

Глава-спогад

МОЯ МАТИР

Вербовий хрест на материній могилі давно підгнив. Ходив я до пакульських бабок, щоб показали, де мати похована, ніхто не показав, тільки й пам'ятають, що недалеко від дороги. Фотографії не збереглося, хіба в ті роки було до фотографій, а з пам'яті мосі материне обличчя зітер час. Руки ж мамині пам'ятаю досі. Було це, мабуть, року сорок третього, влітку. На лавочці біля нашого двору сиділи жінки. Я бавився в піску посеред вулиці. Раптом на шляху, за крайньою сільською хатою, загула машина. Жінки посхоплювалися, кинулися в двори, в бузкові зарослі. Мати підбігла до мене, схопила на руки і теж на-

мірилась тікати, але з-за сусідського хлівця уже випірнули німецькі мотоциклісти. За мотоциклістами в село в'їхала легкова відкрита машина. В машині сиділи, окрім шофера, німецький офіцер і перекладачка. Мати притислася до верби, ніби сподівалась врости в неї разом зі мною. Офіцер покивав матері пальцем у чорній рукавичці. Мати обійняла мене обіруч, мовби у себе ховала, і повільно ступила до машини. Пам'ятаю материні руки, що пригорнули мене до грудей, пам'ятаю той повільний, ніби у сні, політ на материних руках над німецькими мотоциклістами, над німецьким офіцером у чорних рукавичках, над світом, повним небезпек...

— Партизани? — спитав офіцер, киваючи головою у бік села.

— Нема партизан.

— Гут, гут...

Офіцер звів чорного пальця, націлився мені в обличчя:

— Паф!..

І засміявся.

Мати згойднулася, як тополя на вітрі, і усім своїм худеньким, виробленим тілом затулила мене від чорного пальця.

І досі у глибині душі забобочно вірую, що мати, стежачи за мною з потойбічного світу, одвертає напасті, захищає і благословляє на дальше життя.

Лише від самого себе не могла вона мене порятувати.

І ще спогад — з повоєнного року. Голодного. Ми в хаті — мати, батько і я. Городами повз вікна іде жебрак, їх тоді доволі ходило. Стукає в двері. Хреститься на покут, просить хлібця. Мати гірко посміхається:

— Я і сама б з'їла, людиночко, якби був хлібець. Миші — і ті з хати давно повтікали.

Жебрак просить кухлик води, але мати дістає з печі горщик з узваром, наливає йому. Жебрак сідає на лаву біля причілкового вікна, дістає з торби крайчик хліба і смачно жує, запиваючи узваром. Мати одводить очі від хліба в руді жебрака, батько похмуро смочке самокрутку, лише я їм той крайчик хліба голодними очима, проводжаючи до рота жебрака кожну крихту. З'ївши хліб, жебрак хреститься на покут, дякує матері за узвар і йде з хати. Я залажу на піч, де припасені з літа вишневі кісточки, тамую голод гіркими зернятками. А матір каже голосом, що його не забуду, доки й житиму:

— Так оце б хлібчика поїла... Хотіла сказати — дай дитині хоч скориночку, а не повернувся язик у жебрака просить.

Потім була осінь, мрячило, й, голодний, я злузував з вишневих окоренів нарости клею і жував разом з лусточками кори. З низького, похмурого неба скрапували сутінки. Аж ось на шляху забовваніла підвода, мати, закушкана, лежала на возі, батько ішов збоку, в шинельці, підперезаний мотузком, у солдатській шапці. Вони вертали з міста, з лікарні, біле обличчя матері в краплях дощу чи в сльозах, коли ми з батьком вносили її у тьмяну, нетоплену, бо поїхали удосвіта, хату, — але досить, не можу, не хочу, не маю сили згадувати...

Мої найсолодші дитячі марення — про їжу. То мені привиджувалося, що ненароком відкриваю вхід до усіма забутого льоху, в якому — діжечки із золотистим, зацукрованим медом. То бачився мені віз халви. То виростала перед моїм голодним зором гора булок. То надбибував я скелю з синього, аж прозорого, рафінаду. Озера олії і береги тих олійних озер з чорного хліба та картоплі привиджувалися мені в дитинстві, поки інші, щасливіші, бо ситіші, снили рожевими вітрилами...

Але насправді — досить. Не маю сили.

Не хочу згадувати.

То було в іншому житті.

То було не зі мною.

З кимось іншим.

Глава тріумфальна

МІЙ КАБІНЕТ

Я — нікого не винувачу.

Ні людей, ні час.

Але я заздрю своєму синові.

Боже, та якби я народився в такій родині, якби я одержав таку освіту, якби моє дитинство минуло серед книг — ким би я став?!

Не ким, а — яким. Обписка. Помилка через неувважність.

А якщо це в крові моїй — ким?

Попередній розділ — про матір — викреслю. Сентиментально, песимістично, нетипово. Все одно редактор викреслить. А раптом — не викреслить? Але він у мені — редактор. Сідаючи за письмовий стіл, я відчуваю за спиною хрипле дихання Бермута і сморід його сигари. Ніби заглядає через плече в мій рукопис і підказує: оце викресли, тут — оптимістичніше, а цього — не пиши, не треба. І я

пишу, щоб ні в кого — жодних сумнівів, щоб одразу — в друкарню. Бо моє слово — прибуткове, більше слів — більше грошей. А бензин подорожчав. А Ксеня домовилася про новий гарнітур, югославський, наш гарнітур уже не модний. А я хочу поміняти свою розкішну «Волгу» на ще розкішнішу. А Ксеня хоче в закордонну мандрівку. А подруга Ксені, дружина композитора Н., купила перстень з діамантом. Ксеня вважає: ми повинні показати, що не бідніші. А син хоче тільки американські джинси і японську стереовертушку. Сини наших знайомих ходять в американських джинсах і мають японські приймачі та вертушки, хіба мій син — гірший? Після кожної нової книги думаю: оце уже все, зупинюся, передихну, озирнуся навколо, житиму і писатиму інакше, щоб думкам і почуттям було тісно, а не словам. Але вийде книга (туди-сюди, непередбачені витрати, ненаситні фантазії Ксенії, мої апетити, моя звичка — уже звичка! — завжди мати в кишені гроші, які витрачаєш, не дуже дораховуючись, компенсуючи голодне й холодне дитинство) — і все спочатку.

І — поспіх у роботі, і — полегшений варіант, і — літературний вал, і — дихання Бермута за спиною.

А що ви хочете від людини, яка уперше наїлася в шістнадцять років?!

Любив похизуватися у колі знайомих: «Я уперше наївся в шістнадцять років, коли одержав заробітну платню». Пішов до терехівської їдальні і наївся. Любив похизуватися, поки вірив, що я — письменник. Тепер уже знаю: не письменник, ні. Працюю письменником, заробляю на хліб, продукуючи слова. Тепер уже знаю: гумка часу легко зітре мої грубезні, але порожні томи, і ніхто не згадає Ярослава Петруню уже в наступному поколінні. На сторінках літератури залишаться імена інших — хто не дбав про обсяг, про кількість видрукуваних книг, про гонорари і престижні автомашини. А дбав про щире, змістовне слово, потрібне своєму часові. Розмовляв з читачами, а не з касирами видавництва. Хвилинами я ненавиджу їх — принципівих і впертих. Мені бракує не таланту, я — теж талановитий, я, може, талановитіший, аніж вони, мені бракує характеру. Боже, так чому ж ти до моєї легкодухості не дав мені і пелени на розум і очі, щоб не далі власного носа бачив я, щоб до смертної хвилини мав себе за того, ким мріяв бути на клинку пакульського поля?

Одержавши першу свою платню, в Терехівці, я поспішив до райцентрівської чайної, замовив обід з п'яти страв і найдорощче вино. По обіді купив з десяток тістечок і весь

вечір розкошував у порожній редакції, запиваючи тістечка теплою водою з графіна, що стояв на столі редактора. Я міг об'їстися і померти — чому я не помер! — на цій найвищій вершині свого життя, бо потім усе лише повторювалось: я наїдався, виголоднював і знову наїдався, і машини, і дача, і гарнітури, і люстри кришталеві — це все терехівські тістечка з кремом, самоповтори, графоманія, розтягнена в часі...

Але я обіцяв — про кабінет.

Я пишаюся своїм кабінетом. Досі мав звичайну квартиру в письменницькому домі. Цю, в якій мешкаю тепер, надібрала Ксеня. Через знайомих. Скільки я виходив, поки дозволили обмін! Звичайно, обмінювався з доплатою, але про це знаємо лише я, Ксеня і професорша, яка по смерті чоловіка лишилася сама в чотирьох розкішних кімнатах. Отже, Ярослав Петруня продукує свої романи в професорським кабінеті. П'ять на шість, тридцять квадратних метрів. Одна стіна — півколом, з трьома вікнами, за вікнами — небо і майдан Богдана Хмельницького: крізь верхівіття дерев золотіють маківки соборів. Стоячи за друкарською машинкою, я ніби пливу над людським мурашником назустріч віковій Софії. Часом, ковзаючи в хутряних, японських, капцях по начищеному до блиску паркету, бачу у його дзеркалі підлогу батькової хати, вищерблену, з підпалинами від грубки-«буржуйки», зашльовану соняшниковим лущинням, а біля мисника — брудну і завжди мокру, бо мачуха тут мішала пійло для корови і товкла свині картоплю з половиною. Щоб прогнати геть видиво, я вмикаю світло, і в паркеті відбивається люстра, що її Ксеня купила в комісійному магазині, люстра коштує дорожче, аніж уся батькова садиба з хаткою, хлівцем і садом. Біля канапи, застеленої ірландським пледом, — на ній я відпочиваю після творчих трудів, — м'який східний килим, він присмно, наче тепле мілководдя, лоскоче ноги. Японський магнітофон, стереорадіола, транзисторний телевізор — тільки для мене. Кольоровий телевізор, для всієї родини, стоїть у вітальні. Вздовж стін кабінету — стелажі з книгами. Сяють скло, лаковане дерево, корінці книг, різні там порцелянові дрібнички. Хатня робітниця, що навідується тричі на тиждень, стежить, щоб ніде й порошинка не сіла. Книги на стелажках, як тепер кажуть, дефіцитні, окрім, звичайно, написаних мною, вони — на окремій полиці, по п'ять примірників кожного видання, знайомим я скаржуся, що не можу купити власних книг, усі ввічливо згоджуються (хоч усі знають, що ними завалені кни-

гарні, і київські, і периферійні) і співчутливо кивають головами: розхоплює народ, розхоплює...

Будьте взаємно ввічливі.

На жаль, до всього звикаєш. І навіть до свого тридцяти-метрового кабінету.

І часом потребуєш глядача, аби його очима глянути на виборене тобою у житті. Свідка свого успіху — ось кого я потребую. Щоб той свідок пам'ятав мене хлопчиком у полотняних штанах, верхи на свині — і бачив, ким я став тепер. І коли я здивав на Хрещатику Василя Самуту (тепер уже справжнього, не вигаданого — це його прізвиськом наділив я слідчого у своєму ще не написаному пригодницькому романі), кинувся до нього, як до рідного. Ми не бачилися літ дванадцять. Тоді я тільки-но починав свою літературну кар'єру. І ще вірив, що багато зроблю. Ми випили по склянці сухого вина у кав'ярні і розбіглися. Він і тоді вже працював у міністерстві, щойно після інституту, скаржився на безгрошів'я, одруживсь, знімає кімнатку, будує кооперативну квартиру, батьки, правда, допомагають, але — скрутно. За дванадцять літ мало що змінилося в житті Самути. Хіба що побудував нарешті кооперативну квартиру і піднявся на кілька щаблів по службовій драбині, але все одно — звичайний службовець. Дітей побільшало, тепер їх троє (було одне-однісіньке дванадцять літ тому), а платня не дуже виросла. Усе це я прочитав на його буденному, пісному обличчі.

Упевнено взяв Самуту під руку і повів до своєї машини. Закінчувалася обідня перерва, і він віднікувався — у міністерстві з дисципліною строго, мусить сидіти од дзвінка до дзвінка. Я недбало кинув: «Подзвоню твоєму міністрові, відпустить тебе на місяць, не те що на годину», — «Аби не назавжди», — буркнув Самута, але перестав опиратися, може, й справді повірив, що для мене так просто — подзвонити міністрові.

І ось ми уже в ліфті, уже ми заходимо до передпокою, на стінах якого модернові пейзажі модного колись київського художника, що перестав бути модним і перекочував сюди з вітальні, поступившись місцем удатливішому колезі (моя Ксея на моді розуміється добре). Взувасмо кімнатні капці, і вже ми в осередку добробуту й вишуканості — в моєму кабінеті. Самута — приголомшений, зупиняється, ледве переступивши поріг: палац, храм! Я вмикаю люстру, щоб звернути на люстру увагу гостя, і злостиво посміхаюся, пригадуючи, як на випускному вечорі, після сьомого класу, хотілося мені мати таку ж, як у

Самути, чорну, з блискучим замком на грудях вельветову куртку, як пекла мені задрість до Самути, сина-одинака колгоспного комірника, і коли я щодня пішкував у Шептаки, де середня школа, сім кілометрів, а Самута обганяв мене на швидкому, як птах, велосипеді... Вельветову куртку я купив уже в Терехівці, з другої чи третьої платні, а велосипед так і не купив, бо в ті роки треба було багато що купляти, від шарпеток до пальта і шапки, я міняв шкіру, я вибирався з куфайки.

Щойно мій кабінет карнавально замерехтів у широко розплющених очах враженого Самути (так мені принаймні хотілося), як теленькнув дзвоник.

— Ярослав Семенович удома? — прогучав чоловічий голос.

І до кабінету, бадьоро усміхаючись, зайшов Перев'яз. Ми зазнайомилися років зо три тому, летіли разом на Кубу, а минулого року несподівано зустрілись у Флоренції і заприятелювали. Що-що, а підтримувати корисні знайомства я навчився: кожна посадова людина рано чи пізно на щось згодиться. Перев'яз заніс фотографії, які він наклацав у Флоренції. Я дістав із бару-холодильника італійське вино. Посмакувавши вином, ми з Перев'язом почали згадувати поїздку до Італії; перекидалися відомими прізвищами, наче козирними картами. Флоренція, Рим, Ватикан — злітали з наших вуст так само звично, як Оболонь, Виноградар чи Дарниця з вуст мешканця київських мікрорайонів. Краєм ока я стежив за Самутою. Він слухав наші делікатесні теревені незворушно, смакував італійським вином і по-дилетанськи (економить на сигаретах, тому й не курить — подумки кольнув я) димів американською сигаретою, якою вгостив Перев'яз. Я сидів збоку, у кріслі-гойдалці, і бачив, як Самута під столом затуляє правою ногою порвану шарпетку на лівій. Наші гості обов'язково перевзувалися в хатні капці. Як у кращих домах Філадельфії... Ксеня суворо стежила за цим. Самута помітив мій погляд і почервонів.

Невдовзі вони обоє пішли. Самута поспішав на роботу, Перев'яза чекали у високій установі. Втім, його завжди десь чекали — любив підкреслити. У передпокої я ввічливо подав знайомому по закордонних мандрівках канадську дублянку, а Самуті — його потерте осіннє пальтечко і кролячу шапку. Перев'яз запропонував Самуті підвезти його до міністерства. Самута відмовився, звик, мовляв, на тролейбусі... Теж мені — принцип голоп'ятого інтелігента...

Візитну картку мою Самута узяв, обіцяв подзвонити — але досі не дзвонив, хоч уже не один рік минув. Мабуть, і не подзвонить.

Але ж і я не дзвонитиму перший.

Хто він врешті такий?!

Глава гостросюжетна

ПРИГОДНИЦЬКИЙ РОМАН

Я — слідчий. З волі талановитого, відомого, енергійного, темпераментного, прогресивного, перспективного і т. д. Ярослава Петруні. Що ж, мені ця роль подобається. Віддаю належне прозорливості автора роману — він побачив у мені те, що надійно сховано від сторонніх очей за сіренькою личиною службовця. Звичайної людини. Маленької людини. Грішний, люблю пригодницькі романи. Правдами і неправдами підписуюся на всі пригодницькі серії. Відколи я в Києві, жоден детектив не минув мосі бібліотеки. Кожна книга обгорнута в прозорий папір, книги вишикувані на книжкових полицях, ніби замуровані в склі. Я не люблю зачитаних, заяжованих детективів. Книги з мосі бібліотеки мали одного читача — Василя Самуту. Книги — однолюби. Я прочитав їх, як прожив, а хіба життя індивідуума тиражується?

Ну ось, я — слідчий. Начальство моє попереджене. Я снідаю, як снідають усі детективи, нашвидкоруч: шматочок ковбаси, яйце, розчинна кава. Кладу в «дипломат» фотоапарат і портативний магнітофон. Уже на сходах згадую, що не прихопив гостинця для батьків, напевно ж, буду в Пакулі. Батьки доживають віку край села, над річечкою, що давно висохла і лише напровесні, коли з полів біжить тала вода, вирве, наче молода. Розумію, що цей сплеск сентименталізму не пасує до строгого пригодницького жанру, але — дитячі спогади, щира українська душа і тому подібне, читач пробачить. Вертаюся, для матері беру шоколадний набір, для батька — блок югославських сигарет, схожих на тоненькі сигари, привіз із закордонного відрядження. Слідчий, звичайно, мусить їздити в закордонні відрядження. І ось я уже в машині, уже виїжджаю з Києва. Звичайно, на «Волзі». Службовій. Справжній слідчий мусить мати службу «Волгу».

Добре, що пригодницький роман не потребує пейзажів. Якщо пейзажі і трапляються (переважно в детективах міс-

цевих авторів), я нстерпляче гортаю сторінки. Факти і дія. Дія і факти. Гострий сюжет. Розвиток фабули. І менше — психологізму. А в чийй душі бабратися? Моя скромна особа мало цікавить читача. Та й нема в цій книзі мене, справжнього. Є слідчий Василь Самута. Мушу вживатися в нову роль. Мене, справжнього, Петруня недооцінює. За десятьок літ, відколи ми не бачилися, я дечого досяг у житті. Подолав кілька щаблів службової драбини. Побудував чотирьохкімнатну кооперативну квартиру, купив дачку на Русанівських садах. Звичайно, допомогли батьки, і мої, і батьки дружини. Доля намагається порівну розподілити: одному — талант, іншому — заможніших батьків. У кожного — власний стартовий майданчик. А що за останньої нашої зустрічі я був у порваних шкарпетках, ні про що не свідчить, окрім єдиного: уже чимало літ я збираю на автомашину. Ось-ось черга підійде. Економлю на всьому, навіть на шкарпетках. А що, мені ж не платять гонорарів, як Петруні. Підмурівок власного добробуту я викладаю повільно, зате — надійно. Я расту природно, як дерево росте. А життя Петруні — фейсверк, сьогодні — усе, завтра ж — нічого, попіл. Тихше їдеш — далі будеш. Була колись гра така. Дитяча. І Ярослав у неї грав. Але забувся. Я за ним весь час стежу, це Петруня мене, дрібної комашини, не помічас. Авжеж, про мене в газетах не пишуть, і в телевізорі обличчя Василя Самути не мерехтить. Високо злетів Ярослав на крилах свого таланту, але поживемо — побачимо. Хто високо злетів — тому високо падати. Мого у мене ніхто не одбере. Життя — це біг на далекі дистанції, а не стометрівка. Немало з тих, хто блискуче стартує, до фінішу приходять останніми або й зовсім не приходять. Але — зачинаюся знову на тисячі дверей, мене — нема, є слідчий Василь Самута.

З волі талановитого, відомого і т. д. Ярослава Петруні.

І вже я, слідчий Василь Самута, під'їжджаю до Пакуля. Праворуч від дороги — луги, торфове болото, попід лісом ледь сльозиться заросла аїром річка, ім'я якої давно забулося, і усі звуть її Джерелом. Ми з Ярославом переходили її вбрід, коли, хлопчачами, ходили по гриби, вода була холодна, аж ноги щеміли, а дно — грузьке. У радіоінтерв'ю з нагоди Дня захисту природи Петруня глаголив: «Мені в Києві не вистачає наших поліських нетрів і зарослої аїром річечки...» — «Не вистачає, то хай вертається в свої поліські нетрі...» — казав я дружині. Мабуть, я трохи заздрю. Але не будьмо про мене. Забороняю собі — про себе самого. Я — слідчий.

Отже, місце дії — Пакуль. Як пишуть у п'єсах. На театральній афіші, що повідомляв про прем'єру у Мрині вистави за п'єсою Ярослава Петруні «Земні radoщі», написано: «Дія відбувається у сучасному селі». Декорації. Правий бік сцени я уже описав. Ліворуч — самі поля, а через поля, поорані ярами, — полівка аж до хутірця, де народився і виріс наш уславлений пакулець, широковідомий у всьому світі і поза його межами прозаїк, публіцист, драматург Ярослав Петруня. Знову непотрібна іронія. Я звернув на полівку. Ось і кладовище — в хрестах, наче в телеантенах, може, там, під землею, теж цілодобово працюють телевізори?! Біля кладовища — антрацитова «Волга» Ярослава Петруні. Знайомі номери. Спробував би я такі номери добуть. Якби й мав машину. Петруня — уміє. Де не зуміє він, там допоможе Ксеня. У чорта з зубів вирве. Не забувайся, Самуто, ти — слідчий, лише слідчий. На задньому сидінні — свіжий номер журналу «Америка». Сидіння застелені білим хутром. Гумова красунька в бікіні на передньому склі — амулет. Кермо — в замшевому чохлі. Недбало кинута коробка американських сигарет, імпортна запальничка. Усім своїм виглядом, кожним предметом машина ніби кричить: власник мій — не такий, як інші, він — обранець долі, він — вишляток.

На узбіччі дороги — дільничний міліціонер. Його уже попередили про мій приїзд. Науково-технічна революція. Я обійшов «Волгу». Двері зачинені, але не замкнені. Ключі — в замку. В машині пахло французькими парфумами, французькі парфуми Ярослав подарував Маргариті. У готелі. Бачив на власні очі. Петруня шукав у кишені сигарети і ніби ненароком вийняв коробочку з позолотою: «А це — вам, Маргарито, сувенірчик!» Маргарита підхопилася з крісла і поцілувала Петруню. В губи. Звичайно, за такі парфуми можна поцілувати. Навіть Петруню...

Але це уже з мого боку — ревність. Заздра ревність.

Я зачинив двері і наказав дільничному не відходити від машини, поки не приїдуть з карного розшуку. Я — щось на зразок приватного детектива. Таким мене задумав Петруня. Я — спостережливий, я — мудрий. Але навіть для мене зникнення Ярослава — задача з багатьма невідомими. Поки не знайдуть тіла. А тіла ніколи не знайдуть. Я здогадався про це з перших сторінок роману. Інтуїція досвідченого споживача детективів. Уперше Ярослав не лише придумав сюжет роману, а й сам прожив його. Роман-життя. Роман-передбачення. Роман-слідство.

Навколо Петруниної «Волги» було багато слідів: ранком проїхав трактор, зупинявся газик голови колгоспу. Але тренованим оком (детектив!) я розрізнув візерунчатий слід фінських черевиків Ярослава. Ось він вийшов з машини, обігнув її і перебрів дорогу — до кладовища, де могили матері й батька. І ще одна вервечка знайомих слідів, тепер уже в поле. З поля слідів не було, ніби Петруня пішов і не повернувся. А може, трактор зітер гусеницями.

На клинку, через дорогу від кладовища золотіла стерня. Скирта соломи бовваніла в глибині поля, ближче до яру, що його ми в дитинстві звали Ближнім. Тут ми з Ярославом росли. Знову, як багато років тому, коли ми були пастушками, у долині над рівчаком паслася біла, наче вивернута назовні салом, свиня. Під скиртою сидів хлопчак — з книгою на колінах. Я спроквала пішов до скирти, ніби вертався в дитинство. Скільки вже років я не ходив по стерні — стерня шерхотіла і з хрустом стелилася під черевки. Безсонна ніч, ранкові хвилювання, дорога стомили мене, голова ледь паморочила, і здавалось, що не я іду до скирти, а скирта легенько, наче марево, погойдуючись, пливе назустріч. З далекого минулого. На цьому клинкові полюбляв пасти свиню малий Ярослав Петруня. Бо туточки, під скиртою, він міг читати досхочу, поки свиня розкошувала у видолку, де пшениця чи жито вилягали і комбайн їх проминав.

Я наблизився до скирти. Хлопчик не піднімав очей від книжки. Він був у парусинових черевиках, бавовняних штаних і ситцевій, вилинялій на сонці сорочечці. Ми свого часу ходили босоніж або в посталиках і доношували батькові штани та материні кофти. Але щось у ньому було від нас, колишніх. На худорлявій спині під сорочечкою так само стриміли гострі, наче обрубки крил, лопатки. У світлому волоссі променями сонця золотіли соломини. І така ж, як у малого Ярослава, зосередженість на книжці. Він теж, коли зачитувався, забував, де він і хто він: свиню займав об'їждчик або вона вертала в село і рила городи, ми кидали за сорочку ящірок, одного разу підпалили стерню, він читав, поки вогонь не добрався до книжки...

— Вітаю вас, майбутній генію... — мовив я не без іронії.

В кожному хлопчаківі з книгою на колінах мені бачився сьогодні Ярослав Петруня. Малий книжник нарешті одірвався від свого талмуда, підвів голову, але його затуманені оченята дивилися крізь мене. Вони ще жили у вигаданому, книжковому світі. Замріяний усміх сонячним зайчиком пробіг по засмаглому личку хлопця, і знову голівка опусти-

лася, оценьта лягли на сторінки книги. Він не сприйняв мові іронії, не помітив мого глуму. Літав у хмарах. Мріями жив. Це згодом, уже дорослим, навчився він жити земними radoщами, як і герої його однойменної п'єси. Метаморфози. Перетворення. Втім, це, здається, одне і те ж. На цифрах я краще розуміюся, аніж на словах, та ще іноземних. Ніколи ні за чим іноземним не ганявся, ні за словами, ні за джинсами. Принципово вбираюся у все вітчизняне. Такий я. Позитивний. І все життя був такий. Жодних метаморфоз.

А Ярославу Петруні — чого йому не вистачало?!

Я повернувся і пішов геть. Я почувався тут зайвим. Із власними короїдами, хоч і тримаю їх у строгості, не завжди знаходжу потрібне слово, що вже — про чужих. Племя молоде, незнайоме... А що, може, я перший напрошуватимусь на знайомство? Не діждеться. Ми своє, вважай, прожили, найкращі роки, хай вони так спробують — тихо, мирно, сито. Звісно, на все готовеньке приходять. Базу ми для них, вважай, спорудили, стартовий майданчик — з наших, батьківських, спин, а вони тепер на наших спинах — свої рок-н-роли крутитимуть. Я тоскно озирнувся навколо. Синє небо, золота стерня — природа. А я такий старий, не старий, а давній, мохом зарослий душевно. Хай живуть і плодяться, може, вони будуть од нас розумніші, може, у них усе буде інакше. Одвічна ілюзія людства — віра в дітей. Ніби діти — не від кореня нашого, ніби з інших планет прилетять. Хай тільки ждесь, колись згадає. що до нього був я — ходив по цій стерні, милувався цим небом і мав безліч щасливих ілюзій. Які потім розвіяв вітер часу.

Хлопчик з книгою на колінах не по-дитячому зосереджено дивився мені вслід. Щось дуже знайоме було в тих карих, лукавих, мудрих і печальних водночас очах, ніби вони знали таке, чого я ніколи не знатиму.

Очі Ярослава Петруні, коли він стояв на сцені обласного театру після вистави і вислуховував славослів'я на власну адресу.

Я вийшов на дорогу, сів у машину і поїхав у село.

Глава літературознавча

ДЖЕРЕЛА ТВОРЧОСТІ

Я справжній письменник — мій син ходить до школи в американських джинсах.

Я талановитий письменник — дружина має каракулеву шубу, шкіряне пальто і купує канадського кожушка.

Я великий письменник — на власну дачу їжджу на власній «Волзі». Афоризм Івана Івановича Бермута: «Велика машина — великий письменник». Сміявся, коли уперше почув, а запам'яталось. Тепер не сміюся.

Та коли ж це все почалося, люди добрі?!

Може, з переїздом у місто. Бо в селі, розсилаючи по редакціях віршики і отримуючи стандартні відмови надрукувати, я, здається, навіть думки не мав про гонорари. Слова такого не знав. Уперше почув його від дядька, в якого квартирував, коли навчався в дев'ятому й десятому класах. Десятирічки у Пакулі не було, доводилося ходити за вісім кілометрів, дядько з тіткою змилювалися, забрали до себе. Дядько працював в ощадкасі. Якось подзвонили йому з редакції, розпитали про вклади трудящих і від його імені надрукували в газеті заміточку про зростання матеріального добробуту. До слави дядько поставився спокійно, але коли прийшов з редакції переказ на чималу, як мені тоді видалось, суму — геть збожеволів. Підрахував: щоб купити машину «Победа», треба написати і надрукувати тридцять дві тисячі слів. Навіть якщо писати повільно, по сторінці щодня, за десять місяців — машина! Того ж вечора дядько накидав теми своїх майбутніх статей, орієнтуючись на відділи редакції, названі в кінці четвертої сторінки, де адреса й телефони: «Партійне життя», «Промислове життя», «Сільське господарство», «Культура і побут», «Радянське будівництво».

Але я вже писав про це. Перебрав паперовий мотлох у шухлядах столу і таки знайшов рукопис давньої повісті, через яку колись конфліктував із Бермутом. Молодий був, хотів здивувати світ. «Сторінки веселої автобіографії» — такий підзаголовок мала повість. Бермут, а тоді він завідував у видавництві прозою, зазирнувши в рукопис, вилив на мене відро холодної води: «Рано ще тобі писати автобіографії...» І ще запам'яталось Бермутове: «Пиши, як усі, і буде тобі, Ярославе, зелена вулиця...» Тоді я забрав рукопис повісті і за місяць приніс інший. Працював каторжно. День і ніч. Це я умію. Машинка цокотіла, наче кулетом. Додрукувавши останню сторінку, вийшов з кімнати і опустився на поріг. Голова запаморочіла. Од виснаження. Азарт у мені з'являється, себе тоді не жалію. Особливо, коли знаю, що це — легко пройде через видавничих редакторів, що за це — заплатять. Ніби не слова друкую, а грошові купюри. Нова повість була — «як у всіх». Бермут похвалив і дав зелену вулицю. А перед тим ішлося, що книги вилучать з плану. А ми з Ксенею саме квартиру одер-

жали, ще ту, першу. Ксеня входила в смак столичного життя: щоб було, як у людей... І Орест підростав — шубка польська, костюмчик німецький. Щоб не соромно від людей. А люди — не ті, що навколо, а ті, до яких ми тяглись, як стеблина до сонця. Я, правда, тоді ще працював у редакції, платні моїй Ксені з її апетитами вистачало на тиждень. А туг ще Бермут: «З твоїм талантом, Ярославе, ти міг би бути ого-ого-го на якій висоті, я тобі, Ярославе, добра зичу, рятую від манівців, на великий, вторований шлях виводжу».

Тепер пробігаю очима сторінки забутого рукопису — ніби не я писав. Не я — теперішній. Кострубато, по-молодечому наївно, але — щиро, з притаманною мені від народження сумною іронією. І жодних манівців. Погана чи добра, але — моя проза. Я, справжній. Той справжній, якого я власноруч знищив у ембріоні. Ще одне ненароджене дитя мос. Ще один гріх на душу. Можливо, найбільший гріх. Дітей, від яких звільнялася (коли ж пожити, як не тепер?), лягаючи на три дні до лікарні, Ксеня, уже ніхто не народить. Але й знищеного мною у власній душі уже ніколи не буде. І не треба винуватити Бермута. Можна було відстояти повість. Наполягти на своєму. Надрукували б, не тоді, то пізніше. Ну через рік, ну через два. Коли Бермута попросили з видавництва. Інші, упертіші, чесніші друкувалися і друкуються.

Потрясіння — у переддень батькової смерті. Стрес — по-повітряному. Ішов за труною і присягався батькові ніколи не братися за перо. Мені подзвонили, що батько помирає, він давно хворів. Я примчав за кілька годин, на таксі, мої «Жигулі» ремонтували. Втім, яке це має значення? Хоч ні, має. Коли я приїхав, батькові покращало. Була зима. Родичі товпилися в хаті, сиділи на лежанці, на печі — з інших сіл. Чекали смерті. У дворі вже смалили кабанця. Була зима, дітися нема куди, хата тісна. Я знайшов у «дипломаті» журнал із своїм новим оповіданням, сів біля батькового ліжка. Батько дрімав. Раптом розплющив очі: «Це, мо', ти що нове написав?» І я нічого кращого не придумав, аніж читати уголос власне оповідання. Біля вмираючого батька. Родичам. Сусідам. І ось я почав. Боже, як я ненавиджу відтоді — ті мої кучеряві слова. Словесна патока. Словесна бігунка. Слова, слова, слова!.. Перед тим я читав це оповідання у колі друзів у власній вітальні, мене навіть хвалили, смакуючи бразильською кавою. Але тут, біля батька, що помирав, на краю великої таїни, що нею є і завжди буде смерть, — раптом оголилася

уся штучність, фальш і приблизність написаного мною. Це були слова для паперу — не для людей. Я дзеленчав словами, я грався в слова, я маскувався милозвучними словами. За ними нічого не було — порожнеча. Мене не було. А може, мене і насправді не було. Може, і маскуватися не було потреби. Може, я — не жив. Вдавав, що живу. Ніби мав життів у запасі — без ліку. Оце життя так проживу — весело, підстрибом, для тіла, а вже друге — для душі.

Я прочитав абзаців зо три. І умовк. І ніхто не просив мене читати далі. Родичі й сусіди мовчали, ніби їм було ніяково за мене. І батько мовчав. Я вийшов з хати. У саду, за пригребницею, курих сигарети, одна за одною, і плакав.

Після батькових похорон я справді якийсь час не писав. Та скоро випала щаслива нагода поміняти мої «Жигулі» на «Волгу». «Ну хто розумний відмовиться від нової «Волги»?» — запитала мене Ксеня, і я не знайшов, що відповісти. Бо в глибині душі і сам так вважав. Новою «Волгою» я поїхав на дачу і пригвинтив себе до письмового столу... Дуже не хотілося писати тої зими. Після батькової смерті і моєї клятви. Слова якісь мертві пливли з-під друкарської машинки. Ненавидів слова, скрекіт машинки, запах паперу. Але — переломив себе. Загнуздати я себе умію, коли треба. «Оцей опус доб'ю, — утішав себе, — заради нової «Волги», тоді уже почну справжнє». На початку літа здав роман у видавництво, підписав угоду і відчув, що перевтомився. Поїхав з Ксенею та Орестом на море, на два місяці. І все уладналось, уляглося, пішло по-старому, ніби й не було потрясіння, клятви біля батькової труни — не писати. Або писати — інакше.

А що — батько?! Батько видав мені індульгенцію на всі мої гріхи. Благословив мене. Підштовхнув у спину. Мовляв, іди спокійно і не озирайся. Ти — на коні. Щойно вийшла з друку моя перша книга, я приїхав у село, подарував свій «творчий доробок» батькові. Старий покрутив книгу в руках, помилювався моїм портретом на обкладинці і мовив:

— А чи правду люди кажуть, що письменники великі гроші заробляють? Нібито й школи за власні гроші для людей будують. А нам з матір'ю лише б дах новий над головою та хлівець сякий-такий зліпити...

— Так то ж письменники заслужені, лауреати! — захвилювався я, бо від перших моїх гонорарів мало вже що лишалося. — А молоді, хто тільки починає, — які там гроші! Звичайно, трапляються й молоді, що пишуть, не замислюючись про що і як, аби швидше та більше надрукувати.

Так це на кожній роботі такі є, щоб менше дати, більше взяти.

— Роби, як знаєш, синку, а копійкою не поступайся. Мені все життя копійка важко давалась, то хай хоч тобі — легшенько, — перебив мене батько. — І таке скажу: нам з матір'ю соромно, що син — письменник, живе в столиці, у радіо про нього говорять, а хата наша тече, і прихалупки нема, щоб поросся яке вигодувать...

Не поступаюся, батьку, не поступаюся своїм, ще й чужого прихоплю, чуєш мене там, під землею?!

Глава емоційна

КРИК

...Ви, що хвалите мене денно і нічно, коли ми разом чаркуємо, позаочі ж називаєте мою друкарську машинку верстатом-автоматом для продукування грошей, пасміхаєтеся з моєї шаленої працездатності, з легкості мого слова, з мого захоплення обсягом романів за рахунок якості, ви — давилися нудотно-солодким хлібом з висівок і цвіту акації?! Ви — збирали веснами на торішніх картоплянищах гнилу картоплю, заливали її в чавунці водою, очікуючи, поки сплинуть білі черв'яки, тоді сушили на припічку, товкли і пекли на сухій сковороді млинці, що на всю вулицю відгнали гниллю, і дух той ваших дитячих делікатесів досі переслідус вас?! Ви — їли слизький, гидотний, схожий на те, що тече із носа, коли у вас нежить, кисіль із лляного сім'я?! Ви — раділи шматкові макухи, як древні свреї в пустелі манні небесній?!

Не одурюйте себе, що усе це — в повоєнному минулому, давно забулося, занесене піском часу. Він — у мені, страх голоду, у кожній клітині мого тіла, у кожному атомі, у електронах, нейтронах, і протонах, у моїй душі, у моїй свідомості, незнищенний, як тавро раба. Хто голодував у дитинстві — голодуватиме усе життя, хоч би до смертної години своєї сидів за столом, заставленим найвишуканішими стравами. Не вірте, що це я, сорокалітній, їду у свій Пакуль на власній «Волзі», в багажнику якої тісно від гостинців для пакульських родичів і сусід; це вже — не я, це хтось інший. Я — стою в безкінечно довгій черзі під хлібною крамницею, в місті, стою від досвітку до полудня, я такий голодний, аж темніє в очах від запаху хліба, що його несуть щасливіші, вдатніші повз чергу від роздаточного вікна в стіні гастроному, я хочу пити, аж злиплоси й змертвіло

в роті, а побігти до водогінної колонки боюсь, бо черга не знає жалю: не візнає за свого — і нічим не доведеш. Я уже не дихаю, ріка з людських тіл дихає за мене, нарешті ріка підносить мене до омріяного віконця, я не в спромозі розтулити кулачок із затиснутими в ньому грішми, продавщиця сама розгинає мої пальчики. І ось, притиснувши до грудей дві цеглинки хліба, одну — чорну, другу — білу, я випірнаю з вируючого біля віконця натовпу. Потім бреду безнадійно довгою, виснажливо довгою, дорогою до села. Травень, а може — червень; мабуть, пахнуть польові трави і квіти, а мені пахне лише хліб у вузлику. Не витримую катування голодом, відщипую від білої, з підсмаженою, медового кольору скоринкою, хлібини манюсінку крихту, благоговійно кладу її до рота, не жую, а смокчу, наче цукерку, але вона тане в роті швидше, ніж цукерка. Я дозволяю собі відщипувати по крихті через кожні тисячу кроків, але голод шматує, ріже ножами моє тіло, і я дозволяю по крихті через п'ятсот, згодом — через сто кроків... А квіти, мабуть, пахнуть, а жайворонки співають, гудуть джмелі на конюшині, сонечко скочується по блакитному небозводу до пруга — усе точнісінько так, як пишеться в книгах. Тільки я того не чую і не бачу. Я бачу лише хліб і чую, як він пахне. Поки я додобию додому, чверті хлібини ніби не було.

Тремтячими руками, передчуваючи гнів мачухи, кладу я вузлика з хлібом на лаву, мачуха розв'язує хустку, бачить подзьобану хлібину, проклинає мене найвишуканішими прокльонами, а коли я вискакую з хати, женеться з коромислом по городу...

Чуєте, — це я досі плачу пекучими дитячими слізьми у шалині, на краю городу, під сутеніючим небом?!

Ви, що насміхаєтеся позаочі з моєї безпринципності, з мого безсоромного жонглювання святими словами, ви — блазнювали на сцені за пиріжки з повидлом і склянку кави з молоком?

Я почувався зайвим у невеличкому тітчиному будиночку край Мрина. І в Пакулі, мачусі з батьком, зайвий рот не був потрібен. Тітка відсилала на канікули в село, батько просив пересидіти канікули в місті. Я залишався у тітки, але спозаранку поспішав з дому, тинявся по вулицях, аж поки не відчиняли Палац піонерів. У Палаці я вбирався у костюм, в якому мав виступати, і коли розсувалася завіса, я проказував тремтячим голосом чотири рядки високих слів і годину, поки Снігуронька нарешті догукувалася Діда-Мороза, стовпів серед святкових вогнів і барвистих декора-

цій. Але думками я весь був у буфеті. Нарешті вистава закінчувалася. Я стрибав зі свого постаменту і біг у буфет. Після вистави, а їх було по три кожного дня шкільних канікул, самодіяльним акторам належало два пиріжки і склянка кави з молоком...

Та перед ким я виправдовуюся?!

Перед самим собою. Але ж — не виправдаюся, ні! Бо виправдання нема мені. Бо я продав себе отому, що часом приймає подобу Бермута, а звичайно чорніє за мою спиною невідступною тінню з такими традиційними, знаними з минулих літературних епох ріжками і пергаментом у кігтях, пергаментом, на якому я розписався совістю своєю. Ті, в минулих літературних епохах, в обмін на безсмертну душу свою виторгували геніальність або владу над людьми. Я виторгував ситість і вузол дефіцитного закордонного ганчір'я. Чую, як підхихікує він за мою спиною: людські душі упали в ціні. А може, я поспішав спродатися — тому така жалюгідна ціна моїй душі?

А може — перед Ним? Раптом Він і справді є? І по смертній годині моїй розгорне Він книгу долі, знайде моє прізвище, проведе пальцем до відповідної графи і підніме на мене свої суворі іконні очі: «Де талант, Ярославе, яким я тебе наділив при народженні твосму? Розтринькав на дрібниці, розміняв на мідні гроші, тепер відповідай перед судом праведним, нерозумна людино...»

Що я скажу йому?!

Глава біографічна

ОРЕОЛ

Мені — двадцять три, я — автор книги оповідань, повісті про нафторозвідників і сценарію документального фільму «Смереки співають». Майбутнє уявляється яскравим, ніби знімальний майданчик у світлі ліхтарів; творити, друкуватися, купатися в славі. Документальний фільм за моїм сценарієм знімається в Карпатах, на берегах високогірного озера. Мене запрошують на зйомки. Під смереками серед білого дня сяють юпітери, дзижчать кінокамери, учасниця художньої самодіяльності з гірського містечка, у розшитому квітами киптарику, з паперовим едельвейсом у волоссі, співає. Граційна — як... Як — що? Немає порівнянь. Красуня. Виросла в Карпатах. Диво природи і виховання. Розумна. Відчуває найтонші порухи моєї душі. Ціотлива до смішного. Ненавидить міщанство. Передова, прогресив-

на, перспективна. Звуть її Ксеня. Гуцулка Ксеня. Квітка Карпат. Талановита донька талановитого народу. Уночі ми плаваємо в човні по озеру, Ксеня співає. Я вже закоханий, я пропоную руку і серце. Я, що вчора планував прожити життя самітником, присвятивши себе літературі. Я розповідю про свої життєві і творчі здобутки: київська прописка, кімнатка в спільній квартирі, повість про нафторозвідників — у видавництві й журналі, перспективи ж — безмежні. Наступного дня ми подаємо заяви до місцевого загсу. Директор картини домовляється в загсі, і нас розписують негайно. На порозі загсу я дуже серйозно запитую Ксеню:

— Ти виходиш заміж за мене чи за мій письменницький ореол?..

Ксеня закохано усміхається.

Звичайно, за мене.

Я нагадую собі танцюриста, який відтанцював своє і в сорок літ — уже пенсіонер. Або спортсмена, ще порівняно молоду людину, яка живе власним минулим, гортаючи підшивки старих газет. Вершини земної слави я досяг ще двадцять п'ять літ тому, чверть століття, коли приніс до районної редакції зошит, списаний римованими освідченнями в коханні до Олесі.

Працівник, в обов'язки якого входило читати вірші початківців, погортав зошита:

— Напиши, хлопче, у позавтрашній номер вірша про свято — надрукуємо на першій полосі.

Ось воно — редакція уже замовляє мені! Але ж я сказав тітці, що їду сьогодні в село, вопа розкладайку в кухні прибрала, гостини лаштують.

— Так я в Пакуль зібравсь...

— А ти з Пакуля по телефону завтра передай. Я напишу — і в друкарню. Бо треба щось місцеве, нас за це питають.

— А про що ж писати?

— Щось таке... — Працівник редакції підняв руку, потряс кистю. — Не розмінюйся на дешеві дрібниці.

Я ішов до тітчиного дому повільно, задумливо, ніби боявся щось у собі розхлюпати. Збирався в дорогу значимо. Загострив олівця, перерізав навпіл, щоб схоже було на блокнот, учнівського зошита. На краю міста, звідки стелилася дорога на Пакуль, стояв гурт моїх односельчан. Колгоспної машини не обіцялося, поламалась, і молока сьогодні не привозили. Попутні у наш бік майже не ходили, село глухе, в лісах та болотах. Поциганили ми пішки.

Я випередив гурт і дибав віддаля, час від часу дістаючи саморобного блокнота і записуючи в нього рядки майбутнього поану. Я не ховався від народу із своїми високими думами, хай бачать, хай знають...

— Що се ти, Ярославе, надувся, як індик? — першою помітила мою глибоку замисленість хрещена мати. — Мо', що болить у тебе?

Обернувшись до односельчан, я поблажливо посміхнувся:

— Не болить, а редакція попросила у номер вірша написати. Бо ніхто, кажуть, так добре не напише. Мушу виручати...

— Учися, учися, синку, — мало що втямила з моєї мови хрещена мати. — Може, великим пачальником станеш, легше проживеш на світі і нам допоможеш.

І хрещена мати голосно заговорила про свою дочку, чоловік якої, злодійкуватий п'яничка, украв з колгоспної пасіки три вулики, тепер сидить у в'язниці, а дружина, дочка хрещеної моєї, родила другу дитину, важко народжувала, третій тиждень у лікарні, нема кому і шматка хліба передати, якби не мати. Жінки підхопили — у кожної була своя болячка, свої клопоти, своє горе і свої маленькі радощі. Я пришвидшив ходу, щоби бабський базар не заважав мислити про високе. Уже я почувався на цій грузькій полівці представником іншого, значимішого, світу. Наші світи майже не перетиналися, наче існували в різних часових вимірах. Приземлене, буденне життя, яким жили, клопоталися жінки, не годилося для моїх високих поез — це я знав напевно.

— Навколо радість, навколо радість, — шептав я, — щастя — море, у серці кожного буя, бринить, кипить, виріє...

Ніхто, здається, не навчав мене, але уже тоді, у свої неповні шістнадцять років, я знав, як треба писати, щоб написане мною надрукували в газеті. Життя — одне, а красне письменство — зовсім інше, усвідомлення цього прийшло до мене на шкільних уроках з літератури і жодного спротиву в душі уже не викликало. Наперекір гелготу на дорозі, наперекір низькому хмаристому небу, з якого зовсім не по-весняному, а швидше по-осінньому нудно мжичило, я нашіптував:

— Життя — прекрасне, прекрасне, безхмарне, неозоре, як небо над нами, синє, блакитне, сонячне. Ні, нема рими, кипить — спить, летить, ні — блакить, о!..

Я зупинився край шляху і записав у зошиті-блокноті:

Навколо — радість. Щастя — море
У серці кожного кипить.
Життя прекрасне, незоре,
Як та безмарная блакить.

Жінки, минаючи мене, притишували голоси...

Ранком я підстрибом подався до сільської Ради. Голови ще не було, був секретар. Дядьки на ганку смалили самокрутки, очікуючи владу.

— Мушу негайно подзвонити в редакцію, — мовив я до секретаря.

Телефонний апарат висів на стіні, біля відчиненого навстіж вікна.

— Дзвони, — кивнув секретар, не відриваючи очей від розкладених на столі паперів.

— У редакцію, — повторив я значимо.

— Дзвони хоч самому прокурору.

Неслухняною рукою — уперше в житті! — я набрав телефонний номер.

— Це Ярослав Петруня, з Пакуля, говорить. Записуйте вірша, диктувать буду, — намагався говорити баском, але неслухняний голос зривався на деренчливий фальцет. — «У святкових колонах» — вірш зветься. «Сяє сонце, все покрите зелень-скатертю полів, знамена, травнем оповиті, пливуть в колонах трударів...»

— Повільніше і голосніше, — владно прогучало в трубці. — Погано чути. Сяє сонце...

Я сів на підвіконня, зошита з віршем поклав на коліна — почувався в сільській Раді усе впевненіш. Тепер і секретар, і дядьки на ганку прислухалися до кожного мого слова.

— Сяє сонце! Все! Покрите! Зелень-скатертю! Ну, зелень-скатертю, образ такий! Полів!..

Я гукав на всю вулицю. Біля сільради зупинялися люди, запитували в дядьків на ганку:

— Що се бо таке він балакає?

На жаль, вірша я написав короткого і ось — продиктовано останній рядок. А мені хотілося диктувати і диктувати. Увесь день, і завтра. І позавтра. І хай сидять на ганку дядьки і слухають, і секретар — відкривши рота. Прощально тутукав біля вуха телефон. Театр закінчився. А завісу опускати не хотілося.

— Будь ласка, будь ласка, — сказав я в трубку. — Завжди виручу, коли треба. Хоч і я дуже зайнятий. Мене ще для Кисва просили написати. І для Москви — аж два. Сам відчуваю, що вірш вдався. Але за високу оцінку — дякую...

Повісив трубку, поважно кивнув секретареві і вийшов на ганок. Раптом захотілося зіграти ще один акт моно-вистави. Останній. Дядько передав батькові коробку «Казбека», на свята. Учора за віршотворенням забув віддати. Я дістав коробку з кишені, відкрив нігтем, розгорнув срібну фольгу і простяг дядькам. Дядьки узяли по цигарці, узяв і я. Досі я ніколи не курив, навіть з хлопчачами у полі, коли пас свиней. Я припалив, затягся — у голові запаморочило, дим розривав легені і горло, але я стояв на ганку, заклавши ліву руку за спину, так стояв на урочистих шкільних лінійках директор Пакульської семирічки, і смалив цигарку, аж поки спалахнула між пальцями паперова цівка. Тоді повільно, бо сходинки вочевидь дрібнішали і множилися, зійшов з ганку. Вулиця гоїдалася, ноги підгинались у колінах. Я намагався іти попід парканом, хапаючись раз у раз за штакетини, щоб не впасти. Небо було зелене, а сонце в зеленому небі — червоне, наче жовток у насидженому яйці. Я спромігся проминути лавку, з останніх сил перебрів тік, звернув за комору, і тут мене вивернуло навиворіт.

Трохи не весь день пролежав я під старою, на стовпах, коморою, помираючи від нудоти на вогкій, холодній землі і присягаючись цій землі ніколи не курити і не писати віршів...

Глава гостросюжетна

ПРИГОДНИЦЬКИЙ РОМАН

Ну чого йому не вистачало, тому Петруні, отак подумать? Слава, дача, машина, гроші...

Бо все, від чого відмовився, легко далось. Не так, як у мене, — із сходинки на сходинку. Як прийшло, так і пішло. А я передчував, коли хочете. І ніколи не заздри. Хай у нього слава, хай дурні гроші, зате у мене твердо гарантована платня двічі на місяць, вислуга років, певність у завтрашньому дні, персональна машина, що ще? Персональної машини, правда, поки що нема, але скоро буде, начальник мій іде на пенсію, міністр уже викликав мене на предмет дальшого росту, я, звичайно, дав згоду. А начальник відділу міністерства — це уже щось. Слава ж — вона і в мене є. І буде. Приїжджаю, приміром, у область чи райой, там таке робиться! На руках мене носять... І фінська лазня з чеським пивом та делікатесною групою, і рибалка, і полювання, якщо восени чи узимку. І в товаристві такому

поважному, що Петруні — чи снилося? Бо від мене теж дещо залежить, кому треба — той знає, і належно цінує. А Петруня — це чорнильний пухир, надметься та й лусне, і мене, приміром, ніскільки не здивував нічний дзвінок Ксені, я знав, що рано чи пізно, а чимось таким скінчиться.

Отже, оглянувши Петрунину машину, я поїхав у село. У конторі колгоспу сказали, що голова — на фермі, де письменник з Києва Іван Іванович Бермут читатиме лекцію. На півдорозі до ферми мені стрівся «газик», за кермом якого горбився Бублик. Він глянув на мене із щирою тригоєю в очах:

— Є новини?

Я відповів запитанням:

— Ти розповів товаришеві Бермуту про машину Ярослава?

— А хто мене уповноважував? У міліцію я повідомив, це треба. А Бермут переконаний, що письменник утік від надмірних почесей у Київ, переїв солодкого, каже.

— Правильно. Хай би шановний товариш Бермут швидше їхав із села. Бо роздзвонить по Києву. А я зобов'язаний подати громадськості лише перевірені факти.

— Туточки таке получається, — Бублик винувато усмінувся, — що я і сам не проти якнайшвидше позбутися нашого гостя. Буряки копаємо, і кукурудзи ще — ого-го, а це ж осінь, сьогодні — так, а завтра — і мороз, і дощ, і що ти хочеш, зиму ранню обіцяють наші сільські метеорологи. А з району дзвонять: організуйте товаришеві Бермуту слухачів. Парторг у мене молодий, недавно вибрали, ще людей гаразд не знає. «Їдь, — кажу йому, — на буряки, а я гостем займуся». А гість — за петельки: забезпеч йому сім лекцій, і не менше. А де я йому сім аудиторій візьму? Комплекс зупиню? Так він навпрошки: «Відмітьте сім лекцій, печатки поставте, а гроші на культпотреби ви все одно списуєте. Учора, — каже, — я отак за день вісімнадцять виступів зробив у районі, я хоч і на пенсії, а онуки гроші люблять...» І в обличчя сигарним димом пахкає. От, думаю, не родися мудрим, а родися нахабним. Я ще вчора подивився, як він організовує Петруні виставу після вистави, думка з'явилася: якби мені такого експедитора, колгосп різко б угору пішов. А сьогодні: культпотребівські справді щороку списуємо, подався ти ними, думаю, підпишу — і їдь собі. Так оце завфермою доярок в Будинку тваринників причинив, щоб не порозбігалися, бо в кожній біля хати роботи повно, кожній кортить на грядці ухватити, поки година, а я — у контору, печатки ставить.

Іван Іванович Бермут сидів на ганку Будинку тваринників і дихав у синє вересневе небо сигарним димом. Стільця під ним не було видно: тіло розпливалося, ніби дріжджове тісто через край діжі. Старанно виголена голова сяяла в сонці, навіюючи асоціації чи то з німбом, чи то з ореолом, але обвислі мішки червоних щік і такий же червоний м'ясистий ніс приземлювали образ творця нетлінних цінностей.

Я зупинив машину біля ганку. Бермут несподівано легко підхопився із стільця і поніс півкулю живота, розчакненого навпіл довгою темною краваткою, назустріч:

— Іван Іванович Бермут. Але, на жаль, не вермут...

І засміявся, блискаючи просто сонця золотими зубами. Могутнє тіло тряслося в ритм сміхові, наче віз сина на грудді передзимової дороги. Це був його постійний жарт — про вермут.

— Почув, що вам тут не завадить ще один слухач...

— Це ви — в точку! — завоктав Іван Іванович і дещо зверхньо кивнув у бік ферми. — Хіба їм тут потрібна література?! Якби ситець давали — ото була б масовість... А мені сказали, що ви учора ще поїхали до Києва.

— Бачите, така служба, знову загнала у Мрин. Навідався до готелю — ні Петруні, ні вас. Згадав, що в Пакулі планувалися торжества, ну і заїхав, а раптом, думаю, і на мою долю перепаде крихта слави з чужого стола...

— Він ще дитина, наш і ваш Ярослав Дмитрович! Хіба йому торжества влаштовувати — віддубасити б його добре, ось що я скажу, з повною повагою і розумінням. Тільки йому, прошу вас, ані слова. У мене — троє онуків, і всі троє до діда в кишеню зазирають. Бачу, що і правнуків доведеться влаштовувати і годувати... Я за місяць наперед усе розписав, я свої обов'язки знаю. Я створюю міф, легенду про письменника Петруню, я — міфотворець, а Ярослав Дмитрович не цінує належним чином і ноги об мене витирає, а хай спробує сам. Я добився благословення і допомоги місцевої влади, а ви знаєте, як це складно, бо воістину — немає пророка в його ріднім краї. І не було б його ніколи, якби я не роздмухав вогнище народної любові. Я підняв театр. Я розбурхав Пакуль. Я організував місцеву пресу і радіо. — Бермут дістав з кишені зіжмакані папірці. — Ну, перший день — це ви знаєте, це ви бачили. Ось — день другий, послухайте уривок сценарію. «Схвильовані виставою, вдячні пакульці запрошують свого визначного земляка на гостини в рідне село. Письменник радо приймає запрошення». До слова, це я роздобув коровай і домовився

з місцевим телебаченням. Слухайте далі. «Письменник їде знайомими дорогами. Біля колгоспного саду машина зупиняється. Письменник виходить з машини і йде останні сотні метрів пішки — тут ступали колись його босі ноги. Милується рідними краєвидами, які назавжди в серці. Його фотografують і знімають на плівку. Біля крайніх хат дорогу людину чекають вдячні земляки. Дарують хліб-сіль. Письменника фотografують з рідними, земляками. Дівчата в національних костюмах. Письменник фотografується в тракторній бригаді, на фермі — земляки показують дорогому гостю своє господарство, розповідають про свої успіхи в праці і поодинокі недоліки, які, на жаль, ще мають місце. Щедре застілля у колгоспній їдальні. За столом — кращі люди села, колгоспний актив, родичі письменника. Перший тост — за хлібодарів. Письменник виголошує вдячну, схвильовану промову...» Ну, і так далі. Яку машину розкрутив Іван Іванович Бермут! Вранці, набігавшись з до світку, аки пес, шкребуся в двері номера, де зволить спочивати письменник. Відчиняє. Дивиться на мене, як на класового ворога. Маргарита уже в номері, а може — ще в номері, я на це заплющую очі, таланту — дозволяється. Я вважаю, що це правильно, бо талант — відхилення від норми, і в смислі загальноприйнятої моралі — теж. «Одягайся, Ярослав Дмитровичу, парадно, — кажу, — народ чекає...» А він — в істеріку: «Не хочу! Не хочу! Я вам — не лялька, не маріонетка, що за нитки смикають, а я — танцюю! Не хочу!» У мене й коліна затремтіли — усе ж домовлено, фотокореспонденти — внизу, автобус телебачення. Репортаж уже написав: «В гостях у земляків», з трьома редакціями домовився, відредагують — і в номер. «Якщо ви самі собі ворог, — одказую зовні спокійно, а усередині все аж тремтить, — то не їдьте. Але ж ви собі не ворог. Ви розумієте значення сьгоднішнього міроприємства для вашого наступного злету». А він став перед дзеркалом і криком кричить: «Мене нема! Я себе впритул не бачу! Біла пляма! Блазень! Мертвяк. Це все ти, старий демагог! Ти мене почав бити і добив. Я уже десять років, коли за письмовий стіл сідаю, твоє рило бачу і твоєю лисою головою думаю: оце можна, а оцього — Бермут не пропустить, і не пишу того, що на твоє куде розуміння не можна писати. Самовбивця я! Згинь, гнидо, таку т-твою мат, поки у мені хоч один нерв живий є!» На мене, заслуженого на усіх рівнях, матом! Та за плечі — і в двері! Я — у вестибюль готелю, дзвоню Ксені — ніхто не відповідає. Викурив сигару, щоб заспокоїтися, піднявся знову в номер, а їх уже

немає, і ключ у чергової. Я у двір — машини нема. Пождав-пождав та й мусив попросити у сірка очей і давати відбій по усіх лініях. А він, виявляється, таки був учора у Пакулі, без жодних зустрічей і урочистостей, погостював у мачухи, побродив по полях і подався на Київ. Так йому гонорар за п'єсу капатиме, хоч п'єса і слова доброго не варта, а сто вистав забезпечено, а хто моїх онуків підготовуватиме! Хто мої труди оплатить після такого? То мушу сам про себе дбати — шляхом платних лекцій.

Од короварні простував до нас молоденький, повнощок-кий завідувач ферми. Обличчя було пакульське — широкі вилиці і вузькі очі, а чий — хоч убий мене, не скажу, нове, незнайоме плем'я підросло.

— Нікого більше не зажену. Давайте починать, бо і ті розбіжяться. Час такий гарячий, що людей і пойнять можна, це якби ви узимку приїхали, коли роботи нема на грядці...

Бермут, сховавши недопалок сигари, пометляв полами плаща у Будинок тваринників. Я ледве встигав за ним. У залі, на стінах якої рябіли графіки отелення і круті діаграми зростання надоїв, сиділа молоденька ветлікар у білому, накрохмаленому халаті. На вушко їй щось смішне нашіптував колгоспний зоотехнік, сам пакульський, я з його братом ходив до школи. Ближче до виходу лускали гарбузове насіння три доярки, а біля самих дверей, поклавши на коліна потерту кролячу шапку, дрімав повар кормокухні — в брезентовому фартусі. Іван Іванович упевнено обігнув ряди стільців, став біля застеленого червоною, у синіх чорнильних плямах, скатертиною столу, кинув очима по залі, ніби вона ломилася від напливу слухачів, і раптом сам собі заплодував. Доярки заусміхалися і теж заляскали в долоні, висипавши в кишені насіння, зоотехнік і ветлікар вдали, що аплодують, але нікого і нічого не помічали, окрім одне одного, завідувач фермою енергійно бив у долоні, дядько у брезентовому фартусі, скориставшись із загального похваллення, насунув на голову кролячу шапку і вийшов із зали. Бермут розвів руки, наче готувався до фізкультурної справи, зігнув у колінах ноги, очі підвів до стелі — і заголосив:

— Стаю на коліна і цілую землю, яка народила визначного письменника нашої доби славного пакульця Ярослава Петруню! Цілую землю, яка дарувала нашому народові цей великий талант. Босими ногами, з перших кроків своїх, він ходив по землі пакульській, вбираючи силу її і велич.

І Ярослав Дмитрович щедро віддячив і віддячує кожного дня рідній неньці-землі своїми визначними книгами, своїм полум'яним словом. Син селянина з глухого Пакуля, загубленого у поліських нетрях та болотах, він сягнув найвищих висот духу і посів високе суспільне становище. А ще ж не вершина, ще нашою Петруні бути і лауреатом, і академіком. Учора усі ми були свідками його великого тріумфу на сцені обласного театру. Але це був і ваш тріумф, дорогенькі товариші, шановані усіма нами пакульці. Бо п'єса Ярослава Петруні «Земні радощі» — про вас, про ваші радощі, про ваш щасливий сміх, про ваші видатні досягнення на царині духу, і написана вона вашим земляком, плоть від плоті цієї родючої землі, великим пакульцем Ярославом Петрунею. Ходжу я сьогодні по цій землі і думаю: чи мріяла мати, гойдаючи в колисці сина, що колись, через кілька десятиріч, хлібодари області віншуватимуть її славного сина на сцені театру, на сцені духовних звершень, на великій сцені життя...

Отакі теревені високим, піднесеним голосом правив Іван Іванович хвилини з двадцять. Я нетерпляче поглядав на годинника. Нарешті Бермут обірвав себе на півслові і запитав аудиторію:

— Шановні друзі мої, запитання будуть?

Доярки заворушилися, Бермут глянув на них підбадьорююче:

— Сміливіше, активніше, шановні.

Одна з жінок підвелася:

— У мене є питання, товаришу лектор. А коли нам, товаришу лектор, видадуть нові халати?

Завідувач ферми сердито рипнув стільцем:

— Це питання ми вирішимо в робочому порядку.

— Так, так, — підхопив Бермут. — Питання не по суті порушених мною проблем. Що кого цікавить із сучасного літературного процесу — прошу запитувать.

Аудиторія мовчала.

— Оскільки запитань нема, дякую за увагу.

Завідувач ферми голосно зааплодував. Зоотехнік і ветеринар теж ляскали у долоні. Доярки дружно підвелися і пішли до дверей.

— Ну як? — уже в машині запитав мене Іван Іванович. — Вважаю — грандіозно.

— Блискуче, — кивнув я головою, не обертаючись, щоб Іван Іванович не побачив мого посміху. — А скажіть щиро: ви справді маєте Ярослава Петруню за визначного письменника?

— Талант — справжній, мені хоч би десяту долю його таланту! — пристрасно вигукнув Бермут. — Для справжнього ж письменника йому не вистачило характеру, тільки характеру. Знаєте, письменник, коли він письменник, своє слово повинен шанувати і берегти, а на мідяки не розмінювати. Талант без моральної позиції і характеру у наші дні — суспільно небезпечний. Як зброя, яку знаходять у землі. Невідомо, в чії руки втрапить і коли вибухне. Це кажу я — Бермут!..

— Пам'ятаю, він починав цікаво й сміливо. Здається, ви його тоді критикували...

— На хвилі часу, не забудьте, на хвилі часу починав Петруня — як парус: поки попутний вітер є, і він — щось, а без хвилі і Петруні нема. І я теж був на хвилі, а тепер нікому не треба. Критикував!... Так я і одного класика критикував, покритикую, гонорар одержу і чаркою з ним, а він мені каже через стіл: «Спасибі, Іване Івановичу, що покритикували, тепер я знаю, що написав щось путнє, а якби ви мене похвалили — я почей би не спав, усе думав, що вже виписався — Бермут хвалить». Тепер він — геній, і я — пишаюся, а Петруня сам свій талант у зародку задушив. Моя служба така — критикувати, але не я — остання інстанція.

— А хто ж — остання інстанція?

— Він сам, письменник! Тільки він! Ось ви мене штрикнули і радієте, ага, дошкулив я тобі, критикан старий! Демагог! Пристосуванець! Як там мене ще називають позаочі? Та і в очі деякі, це тепер. Тепер — можна, тепер остання бездара витирає об мене ноги. А коли я був на коні, коли я у видавництві працював, здаля, через вулицю віталися, ішли до мене, як на прощу, біля дверей кабінету юрмилися. А з ким Іван Іванович Бермут зволять пообідати в ресторані — той уже щасливий! Але не в цьому тільки річ, тут — глибини психології спостерігаються. Та Ярослав Петруня на сьомому небі був од щастя, хоч самому собі в тім не признавався, коли я повернув його поетично-іронічну писанину! Парадокс, але правда! Називайте мене, як хочете, але дурний, нетямущий, бездарний, регресивний Бермут дозволяв отакому Петруні і повагу до себе зберегти, бо як жити без поваги до самого себе — хоч крихту її, а треба, — і спати спокійно, і «Волгу» купити, і коштовності та каракулеву шубу дружині, і дачу... Петруня без Бермута — голий король, я жить йому давав і життю радіти. Я дозволяв йому за чаркою і без чарки сказати: «Ех, оце таке написав, таке написав, геніальне, але Бермут

не надрукував». Або скаржитися у колі друзів: «Така задумка є, оце б написав, такого ще не писали, але ж Бермут все одно не надрукує». Вертався додому задоволений із себе, сідав за письмовий стіл і строчив на друкарській машинці те, що не треба відстоювать, що легше обмінять на гонорар. Петруня і Бермут — «сіамські близнюки». У нас із Ярославом — спільна кровоносна система, ми одне без одного — не можемо! Поки я був у видавництві, поки од мене щось залежало, Петруня був порятований од комплексів, він себе поважав, він любив себе, хай і не реалізованого, але — потенційно — значного письменника. Тепер мене, вважай, нема, і він сам себе їсть, хіба я не розумію. Нема Бермута у видавництві — пиши, твори, кажи людям, що виносив, вистраждав, з глибини душі черпай. А як сказати нема чого, не вистраждав, не виносив, дупель-пусто отут, — Бермут ударив себе в груди, — жодних переконань, жодних справжніх бажань, окрім єдиного: бути на видноті, — тоді що? Ніколи не признавався собі, що — дупель-пусто, за кладезь духовності себе мав, а Бермута нема — мусиш признаватися, мусиш завісу опускати, спектакль закінчено, сцена порожня. Мулько, мулько Петруні без Бермута!..

Красм ока бачив, як наливається кров'ю, бабухатіє обличчя Івана Івановича, і мене узяв страх, що йому стане зле, отут, посеред поля, що я з ним робитиму? Я опустив скло, свіже, настояне на соломі, бур'янах, прижухлому листі повітря вилеснулося в задуху машини. Бермут хапав повітря відкритим ротом, наче риба на піску, і потроху вгамовувався.

Поля обабіч шляху нагадували картаті килими, які ткала колись моя бабуся, дитинство нагадували. Залишити б машину посеред шляху, і піти в осінні поля і прийти в країну дитинства, і все-все почати спочатку. Школярем я мріяв про геологію, читав усе, що міг дістати в селі, марив далекими експедиціями, життям у наметах, романтичними пригодами, а вступив до торговельного інституту, і ось уже скільки літ просиджую штани у Міністерстві, від дзвінка до дзвінка, сорок п'ять хвилин на обід. Міські родичі розрадили вступати на геологічний, бо, мовляв, хіба то життя — весь час у поїздках, та на краю світу, без побутових зручностей, це ще поки молодий, а з роками проклинатимеш день, коли обрав таку неспокійну професію. Тепер би вже не послухався родичів, бо життя один раз дається. І одружився б на дівчині з Пакуля, яка мені дуже подобалася; присягавсь на випускному вечорі, що кохатиму вічно, та й забув через місяць, бо поїхав навча-

тися до Києва, а вона лишилася в селі. Багато б що переінакшив у своєму житті.

Натиснув на газ, ніби тікав од тої зваби, од тих думок, і машина буквально влетіла в передмістя. Мовчав Бермут, мовчав і я. Біля міжміських телефонів Іван Іванович торкнув мене за плече:

— Зупиніться отуточки, шановний. Подзвоню Ярославові Дмитровичу, чи не буде яких доручень, бо вже збиратимусь до Києва.

— Не треба дзвонити, травмувати Ксеню. Немає Ярослава Дмитровича у Києві. Зник у невідомому напрямі.

Хоч і намагався вдати безтурботного, але голос мій прозвучав тривожно. Бермут вочевидь змалів, дістав сигару, припалив і закашлявся. Машина зупинилася біля готелю. Я перечекав кашель і не попросив, а наказав, повертаючись до своєї тяжкої ролі слідчого:

— Візьміть на зупинці таксі, знайдете в театрі, а не в театрі, то хоч з-під землі дістаньте Маргариту і привезіть у готель до мене.

Не чекаючи відповіді, я замкнув машину і піднявся на другий поверх готелю, в люксовий номер, який ще рахувався за Ярославом Петрунею.

Глава аналітична

ГАЛІФЕ

Та не виправдовую я себе, а прагну зрозуміти!

Ось я біжу додому з Похвальним листом за перший клас — усі, до одної, п'ятірки! Мати маже дьогтем спину корові і плаче: корів впрягали у борони (коней у бригаді не вистачало), наша норовиста Лиська прибігла з поля до крові побита лозиною з акації. Мати мельком дивиться на мої п'ятірки і знову плаче, уже від радості:

— Учися, синуку, може, станеш начальником, галіфе поситимеш, легше проживеш...

У галіфе ходять фінагент, голова колгоспу і бригадири. Галіфе — це знак влади, знак достатку. З димаря хати, у якій жив фінагент Покришень, так смачно пахло! Вранці, коли я біг до школи. То дереунами на салі, то яєчнею, то горохв'яниками, то пампушками з часником, то свіжиною... Галіфе фінагента — з дискучими хромовими наколінниками і хромовою чирвою на заду. Накуштувавши розливної, з бочки, горілки, він зісковзує од лавки, що на горі, до самої своєї хати на хромовій сідниці, наче на блясі.

Галіфе бригадирове — з ворсистого чорного сукна, кожна штанина — наче розпростерте крило гайворона, не іде вуличками села, а летить, чиргикаючи каптурами об ліщинові тини. У голови колгоспу галіфе строге, міліцейське, на синіх каптурах — червона стрічка, наче мальована, наче блискавка після довгої спеки, перед дощем.

Здається, я знову виправдовуюся.

Ще тільки наступного літа син мій вступатиме до університету. На факультет журналістики, звичайно. А вже моя Ксеня розвинула бурхливу діяльність. Та і я все зичливіше розкланююся із викладачами університету. Всте ляємо пухом і без того м'яку з дитинства Орестову дорогу. Я не заздрю синові. А може, трішечки і заздрю. Бабратися у власній душі — все одно, що криницю копати. Уже й пласт глини проминув, уже й під ногами мокріє, уже й від ро води за ніч націдилося і блимає люстерком на дні колодязя, а справжні джерела ще десь нижче, і невідомо, чи й докопаєшся до них. Заздрю чи не заздрю, а знаю одне: мою дорогу не було кому стелити. З жахом згадую ту весну. Не дуже вірте красивим словам про сімнадцятилітніх, хоч сам їх понаписував за своє журналістське життя достобіса. Життя штовхас тебе у спину, земля тікає з-під ніг, а ти ще не знаєш, чи маєш хоч якісь крильця, чи полетиш, чи сторч головою — у прірву. Учитися мені не було за що. Редакція газети, де я надрукував два віршики, домовилася з районним відділом культури, щоб мене послали завідувати бібліотекою в один з лісних хуторів, і подумки я вже випускав бригадну стінну газету. А тижнів за два до випускного вечора, з портфелем у руках, переступив поріг дуже високої установи, попросився в редакцію районної газети, будь-куди, хоч в найввідаленіший район, натрапив на добру людину, яка прочитала мої віршики, розпитала про мої життєві обставини і пожаліла мене. З останнього екзамену мене викликали до тої високої установи, на величезний подив учителів, і на випускному вечорі я, ніби між іншим, казав наструненим перед майбутніми життєвими перипетіями однокласникам:

— Ех, кінчилася юність безтурботна, завтра уже — на відповідальну роботу...

— Хто ж це тебе, шминдрика, влаштував? — дивувалися ті, хто ходив у швейотових костюмах і ще учора мимохідь давав мені циглі. — Якийсь родич там працює?

— Талант влаштував! — гордо відповідав я.

Ось що мене пече найбільше. Що вже тоді я вийшов на життєвий ринок із своїм талантом. Що вже тоді я ви-

ділив себе із загалу. І вже тоді почувався вправі претендувати на більше, ніж мої учорашні однокласники. Звичайно, історію моєї юності можна розповісти інакше. Як розповідає її Бермут у своїх напівграмотних дифірамбах. Казочка про сільського хлопчину, що долає життєві перешкоди і виходить на правильну, на свою дорогу. Про таланта, який здійснився. Про Попелюшку, яка знайшла свого принца, а зла мачуха і зла доля посоромлені. А я руйную класичний сюжет. А я ламаю хребта класичному сюжетові. А я порушую звичні правила гри.

Бо:

— ось я уже в Терехівці, на зупинці автобуса, зелений диктовий чемодан з висячим замком у руці; я запитую, де редакція, іду, бридливо переступаючи коров'ячі млинці, звичайнісінькою сільською вулицею, і на обличчі моєму написано, яка я поважна цяця, гість із міста, відряджений у Терехівку високою установою, щоб ошчасливити собою це районне селище; ось я вже переступаю поріг редакції районної газети і запитую редактора, а мені відповідають, що редактор — на нараді, буде пізніше, і запитують мене, а хто ж я такий, а я з погордою називаю високу установу і не розумію, чому переморгуються мої майбутні колеги...

— ось я сиджу на лаві під шовковицею і чекаю на редактора, а в двір редакції уже завертає повнзватий мужчина з червоним обличчям і голубими дитинними очима, але я бачу лише блискучі хромові чоботи, широчезне галіфе і кітель із сукна захисного кольору, і вже приміряю на себе те галіфе, кітель і чоботи хромові, уже риплять на мені хромовики, уже шерхотить святково цупке сукно, уже підносять мене над землею крила неосяжного галіфе — наче два аеростати...

— і ось моє друге літо в редакції, я уже в галіфе і кітелі, правда, з дешевенького темного сукна, відповідно до моєї коректорської платні, і чоботи на мені виблискують передками, і оксамитова смужечка в кишені, якою я час від часу змахую з дзеркальних передків порошинки; транспорту в редакції немає, редактор подзвонив головному агрономові, і той згодився узяти мене в поїздку по району; головний умощується біля шофера, на передньому сидінні, він теж у галіфе і хромових чоботях, і в кітелі з білим коленкоровим комірцем, і з поважним, значним обличчям; я — копія головного агронома району, навіть обличчя наші схожі, наче я син його чи близький родич, схожі не рисами, а виразом, і я так само, як він, ледь киваю стрічним терехівцям з вікна машини, наче ошчасливлію їх тим своїм

вітанням, і так само хмурю чоло, думаючи про значне, про високе, і так само розкурюю цигарку «Казбек»; ось ми з ним виходимо з машини, ідемо по колгоспному полю, з руками, закладеними за спину; я відстаю від головного на крок, копіюючи його ходу і його скупі, значимі рухи, а колгоспний бригадир дріботить збоку; жінки, привітавшись до нас, знову згинаються над рядками буряків, головний розпікає бригадира, прополку затигли, тепер доводиться поспішати, а де поспіх, там і брак; я нагинаюся, заклавши ліву руку за спину, правицею вириваю в прополеному ряді свиріпку і з докором мовлю до колгоспниці: «Да, багато бур'яну залишаєте...», кидаю свиріпку їй під ноги і обережно, щоб не забруднити рукавів застебнутого на усі гудзики й гапlickи кітеля, ляскаю долоня об долоню, струшую грудки липкого після недавнього дощу чорнозему; колгоспниця випростує спину, спирається на держално сапки і дивиться на мене, в очах її сміх і жалість, але я уже і ще — сліпий, бачу лише самого себе, а посміх той і жалість згадую аж ось тепер, через двадцять з гачком літ...

Глава оптимістична

МОЯ ГАЗЕТА

А може, я вигадую самого себе?

Чи у мене, як у того ідола, піднятого з дна Збруча, не одне обличчя, а багато облич, на всі боки світу?

Бо це теж я, Ярослав Петруня.

Іду на старенькім редакторівім велосипеді польовою дорогою; жовта стрічка половіючих житів на узбіччі, краплена зірками волошок, поле картоплі, що цвіте біло-фіалково, аж до синіх небес на обрії, — небеса здіймаються крутим соборним зводом, їх вивершує сліпуча маківка сонця у зеніті; стрічний вітер надимає шовкову сорочку, першу обнову, придбану на першу платню, і усього мене, здається, наповнює, і вже я не їду, а лечу над переджнивними полями і це щасливе відчуття захопленого лету переселиться цілком у пам'ять, і я стану тим, ким я є тепер.

Іду-лечу виконувати своє перше редакційне завдання — замальовку про заготівлю силосу у сусідньому з Терехівкою селі. Налягаючи усім тілом на педалі, вибираюсь на пагорб: відкривається поле, бузкове, то цвіте люпин, полем пливе залізна вервечка — тракторець, жатка і авто-

машина, у кузові якої трав'яна піна; прямую навпростець по скошеному, права рука — на сидлі велосипеда, ніби це так для мене звично — вести велосипед, а ліва, гаряча, пітна, стискає в кишені олівець і блокнот; наблизившись до агрегату, владно піднімаю руку, машини зупиняються:

— Спецкор редакції Ярослав Петруня! Як працюється, товариші?

Губи тремтять, але щоки і груди надимаю; і спинаюся навшипінки, щоб здаватися вищим. Тракторист, висунувшись із кабіни, якусь хвилину мовчки роздивляється мене:

— Добре працюється, товаришу. Ви що там, новенький, бо я в редакції наче усіх знаю?

— Недавно прислали мене з області. На укріплення редакції...

— Так що працюється добре, а ось думать про нас ніхто з керівників не хоче, хай би преса нам допомогла. Компресії, — тракторист киває на мотор, що дихає палом, день гарячий, безвітряний, — залишилося на самому денці, а вони, чортяки, не підвозять, і що нам робить, не знаю.

— А в колгоспі с... компресія? — ледве вимовляю нове для мене слово. — Кількість достатня?

— Достатня, достатня, — киває тракторист, — ондечки біля вагончиків польового стану — повна цистерна, а ніхто не підвозить...

— Розпоряджуся!.. — поважно киваю я.

— Ага, розпорядіться, товаришу, будемо вам вдячні. Побачите біля вагончиків бригадира тракторної, передайте, що Максим Пшінка просив і молив якнайшвидше компресії хоч з відро принести, як нема підводи. Бо станемо у загінці і тоді нас критикуйте...

— Та я сам, коли що, принесу відро! — гукаю вже зовсім по-хлоп'ячому і спішу житами до польового стану тракторної бригади.

А в голові снуються рядки майбутньої замальовки: половіють жита, бузково цвітуть трави, сині небеса, гуркіт трактора, запах скошених трав, витомлене, але сповнене трудового завзяття обличчя досвідченого тракториста Максима Пшінки: «Працюємо на повну силу. Даємо по три норми. А могли б і більше, якби вчасно підвозили компресію». Один із розділків замальовки так і зватиметься: «Тракторист Максим Пшінка: «Компресію підвозять із запізненням».

У видолку, біля вагончиків, обсаджених молодими вишнями, лисенький чоловічок з добрими, що нагадують редакторів, усміхненими очима лагодить мотоцикла.

— Ви — бригадир тракторної? — строго запитую я. — Чому порушуєте ритм роботи?

А в голові — готові абзаци народжуються: «Затримують підвезення компресії до тракторів», — говорить механізатор Максим Пшінка, і в голосі трудівника бринять щира тривога та вболівання за хід заготівлі силосу. Але бригадир тракторної бригади далекий від тривоги хлібодарів — у гарячу літню днину він спокійнісінько ремонтує власного мотоцикла».

— А ви часом не з редакції?

— З редакції, виконую відповідальне завдання.

— Дзвонив редактор, дзвонив, — бригадир нахилив голову, щоб я не бачив його очей, мабуть, таки соромно стало. — Просив допомогти. Зараз поїдемо по колгоспу, ось я свого коня трохи підкую. А той Максим Пшінка не першого вас по компресію посилає, на моїй пам'яті уже троє уповноважених з відрами по полю бігали, компресію шукали... Ну, я йому дам!.. Треба ж головою думати, кого ти, чортяка, розіграєш, хоч і представник редакції перед тобою, а дитина, із шкільної парти!.. Компресія, Ярославе, так тебе ж звать, це, можна сказати, дихання мотору, його ні в цистерну, ні у відро не наллєш... Поробиш у редакції — усе будеш знати, така у вас, журналістів, служба, хоч потроху, але про все. Я сам газетярем замолоду хотів, але війна, замість університетів — на фронт, у танкові війська, а після війни — нестатки, треба було колгосп піднімати. Але пишу в газету, сількором і тепер звуся, хоч роботи багато, тракторний парк росте. Сідай у коляску і носа не хнюп, у житті на перших порах ще не таке буває, треба пережити і далі йти, а завдання твоє виконаємо і перевиконаємо, я всі тобі дані дам...

Я умиваюся буряковим розсолем, я помираю від сорому, мені не хочеться жити, і вітер, що мчить назустріч мотоциклу, вицілює мої сльози, такі ще дитячі сльози, і я вдячний вітру за це. Але потроху відчай минає, я переймаюся турботами десятків людей, з якими мене знайомить бригадир, і його власними турботами, і уперше відчуваю свою, хоч маленьку, причетність до добрих справ, що їх роблять на землі люди. В один з терехівських вечорів я напишу в щоденнику: «Весь день був у селах, познайомився з чудовими людьми-трудоарями, і на серці стало радісніше, сонячніше. Серед людей, у полях весняних я одужую душею...» Тепер я навчився писати красиво і велемовно будь про що. І вже не вірю власним словам. Але тоді ці напівгазетні слова були щирі. Знову і знову, коли буде мені

дуже зле, я їхатиму до людей, у поля і там лікуватиму свої терехівські болячки, свої душевні рани після зіткнень із світом, який не визнавав за мною права на винайтовість...

Вертаю у Терехівку водночас із чередою. Ідальна уже зачинена, але в шухляді мого письмового столу — м'ятні пряники. Запиваю їх водою з графина, що на редакторівім столі. У глибокій задумі ходжу порожніми редакційними кімнатами, і в результаті тих творчих ходінь народжується заголовок: «Узимку худоба скаже вам, люди, велике спасибі!» Подумавши, закреслюю «люди» і пишу зверху — «трудівники». Зручніше уможуюсь на стільці — творю. Ніч за вікном непроглядна, як густе чорнило. Повз редакцію вертають з клубу — кіно скінчилося — дівчата, виспівують. Пісня, і дівочий сміх, і перегуки хлопців — не для мене, не для мене, я — творю. Десь за північ згортаюся в клубок на дивані, в кабінеті редактора, підклавши під голову куфайку друкаря, що пахне фарбою і гасом. Удосвіта — знову творю. І коли приходить на роботу відповідальний секретар редакції, тлуста, неповоротка, дуже консервативна як газетярка і дуже добра як людина жінка, на столі її уже лежить репортаж-замальовка сторінок на десять учнівського зошита. Я ще пишу в учнівському зошиті учнівським почерком. Червоний олівець секретаря, як ніж хірурга над тілом, зависає над моїм опусом, з-під олівця струменить моя жива кров. Я кидаюся на його вістря, як на багнет у запалі атаки, секретарка піднімає на мене спокійні, аж надто тверезі очі:

— Так нас учили на семінарі...

На місячному семінарі працівників районних газет вона була років за п'ять до мого приїзду в Терехівку.

Про цей семінар я чутиму усі свої терехівські роки і — бунтуватиму. Безнадійно.

Скоротивши наполовину, секретарка поклала мій репортаж-замальовку на стіл редактора. Редактор, як завжди, поспішав на засідання і заперечив лише проти заголовка.

Глава епістолярна

МАРГАРИТА

«Доброго дня, Маргарито. Стугонить за темними вікнами вітер, дощ січе у шибки, а я — може, усоте — міряю кроками редакційну кімнату і — думаю. Думаю про те, як склалися наші з тобою долі і як нам жити далі. Учора, там, у місті, в ресторані, перш ніж підвестися раптово з-за

столу і сказати, що ідеш од мене назавжди і щоб я тебе не проводжав, ти мовила: «Ярославе, ти будеш великою людиною...»

Звичайно, для своїх двадцяти років я досяг багато. Я — секретар редакції районної газети, скоро мене переведуть до редакції обласної газети, навчаюся заочно у столичному університеті, нариси мої і статті усе охочіше друкують республіканські і центральні газети, слава моя росте, вона уже давно переросла межі Терехівського району і ростиме з кожним днем, я теж у це вірю. Що ж, у ранній юності я поставив перед собою мету і роблю усе, щоб її досягти. Упертий шлях до мети — і є моє життя. Ти пам'ятаєш мене пакульським хлопчиськом у червоних чунях, у старій батьковій куфайці і в залатаних, з пухирями на колінах, бавовняних штанах. Таким я прийшов до восьмого класу Шептаківської середньої школи, бо у Пакулі — лише семирічка. Твоя незвичайна краса глибоко вразила мене. Це неправда, що любов — тільки для дорослих. Діти, а я був таки дитиною ще на той час, закохуються і страждають чи не гостріше, аніж дорослі, в дітей більше щирості, справжності. Але ти здавалась мені недосяжною. Хіба такі кавалери із старших класів, у шевйотах та вельветах (тоді саме модними ставали вельветові куртки із замками на грудях — боже, як я мріяв про таку куртку! Тепер міг би купити їх сотію — та вже давно вийшли з моди... Упадали біля тебе, дочки голови шептаківського колгоспу! Втім, запитаєш, яке це мало значення, чия ти дочка? Тоді для мене — мало. Ти — вбрана як лялечка, як картинка, а я — у своїх бурках з червоними чунями і латаній куфайці...).

І все ж кожного ранку я поспішав до школи — як на свято. Один час сидів на парті попереду тебе: о, яка це була невимовна радість — озирнутися і побачити твої дивні очі з довгими, наче намальованими, віями. На зимові канікули у нашій школі влаштовували вечір для старшокласників, снігу намело по стріхи, і не переставало мести, ніхто з пакульських не пішов на вечір, і тільки я пішов, сім кілометрів — замети, віхола немилосердно січе в лице, вітер пронизує наскрізь. Пішов — щоб тебе побачити. Весь вечір ти танцювала з актором Мринської філармонії, довговолосим, схожим на вітринний манекен молодиком, а я, у мокрих куфайці і бурках, стояв біля дверей, не осмілюючись підійти до тебе, а коли осмілився і підійшов, ти сказала зі злом: «Та відстань од мене! Чіпляєшся, як реп'ях до кожуха!» І засміялася до актора. А я рушив

у зворотну дорогу, по заметах, крізь ніч, крізь хвищу. Добрівши до вербочок, що на середині шляху між Шептаками і Пакулем, я почув вовче виття, біля скирти заблимали зелені вогники, вовки супроводили мене до крайніх пакульських хат — і віриш, я майже не боявся, бо не хотів жити, бо ти мені не любила...

Якби ти, Маргарито, знала, скільки базсонних ночей, лежачи на печі, біля віконця, з якого віяло холодом, я мріяв освідчитися тобі в коханні! Я заприсягся, що освідчуся на Перше травня, батько обіцяв купити до першотравневих свят нові штани. А перед святами самуркуватий математик, якому я не змовчував, хоч інші учні його боялися, вигнав мене з класу і заборонив з'являтися без батька, я тиждень не ходив до школи, уявляв навіть, як перереливки буде математику, якщо я покінчу життя самогубством, усі ми в такому віці буваємо дурні-дурні...

Але навіть усе це розповідаю тобі? Останнім часом записую усе, що на серці, бо тільки написане залишається після нас, смертних. Скажеш, рано мені про смерть думати. Не дуже й рано — минулої осені розміняв я вже третій десяток. Сьогодні написав чудового нарису. «Любов» — зветься. Для обласної газети. Сповіду тебе коли буде надрукований, прочитаєш, твоєю думкою про мою творчість дуже дорожу. Так ось, дописав останню сторінку нарису і подумав: ітиму зараз з редакції на квартиру, темними, безлюдними городами, бо вулицею не пройти — така грязюка, і хай навіть якийсь герой моїх фейлетонів глибокої ночі посягне на моє життя, нарис існує, нарис залишиться назавжди людям...

Хіба це не вирішення вічної проблеми — смерть і безсмертя? Збирав матеріал для нарису і трохи не весь день пробув у сусідньому селі, в бригаді комуністичної праці. Познайомився з чудовими людьми, і так хороше стало на душі, що ішов до траси пішки і співав у полі. Після нашої учорашньої розмови, після безсонної ночі, коли я в глибокому разпачі думав про долю нашого (а точніше — мого) кохання, мені край необхідні були ця поїздка в село і сьогоднішній творчий успіх (нарис, відчуваю, вдався, хоч над заголовком ще треба поміркувати).

Від траси до Терехівки їхав вантажною машиною, у кузові. Не доїхавши до центру, машина зупинилася, бо назустріч рухалася похоронна процесія. Децю записав до свого щоденника. Для роздумів. Певно, і тобі буде цікаво, бо питання життя і смерті не можуть не хвилювати нас. Ось сторіночка із мого щоденника: «Рання весна, крижана

каша під ногами, вода. У кузові автомашини — багато людей. Бабця жвавішає: «Ой добре, і я побачу похорони!» Агроном із насінневої станції: «Це ж треба шапки знімати?» Бабця: «Колись я робила в лікарні, і лікар казав: якщо вмерла людина, не можна сміятися». Похоронна процесія пропливає повз нас. По той бік вулиці закушкана жінка гукає з двору до сина чи онука: «Куди поліз?! Іди сюди, бо вб'ю!» Трактор, що волочить сани, зупинився неподалік від машини, хтось зійшов із саней, поніс у двір в'язку соломи. Пливають хрести, хоругви, біле лице небіжчика у труні, молоденький червонощокий піп. З районних устанав ідуть додому обідати. Біля районного суду юрмляться, голосно гомонять люди. На зупинці натовп чекає автобуса. Процесія проминає нас і звертає до кладовища. Мчать по бруківці автомашини, поспішають, бо згаяли час...» Безупинна течія життя — ось ідея цього маленького етюда.

Життя було до нас і буде після нас — пам'ятаєш, я розвивав цю думку на танцмайданчику, а ти не захотіла слухати, пішла танцювати з отим масним жевжиком, що у нього вусики — наче наклеєні, а може, і справді наклеєні. Часом мені думається: а може, я тебе вигадав? Але ж ні, твої очі такі глибокі, особливо, коли ти залишаєшся наодинці зі мною! Звичайно, іподі тобі зі мною нудно, бо я не танцюю, та й верзти веселі банальності не вмію, а розмовляю з тобою тільки про серйозне, бо вважаю, що ти мусиш жити високими духовними ідеалами, як і я. Визнаю і свої недоліки. У цьому світі за все доводиться платити. Я багато досяг, але й дещо втратив. Я так і не навчився танцювати, рідко буваю в кіно, дивлюся лише найбільш визначні фільми, такі, як «Поема про море», що тобі не сподобався, аж ти хотіла піти із середини сеансу, добре, що я тебе утримав і ти додивилася і щось та взяла з нього для свого духовного розвитку. Я не п'ю спиртного, цураюся дівчат, бо вони вимагають часу, весь віддаюся роботі і духовному самовдосконаленню. Збоку глянути — життя моє справді досить нудне. Але я тобі уже неодноразово розповідав, які великі внутрішні радощі воно дарує.

Б'є дванадцята година, ось-ось в Терехівці погасне електрика. Лист уже й так довжелезний, а я ще не написав головного. Я неправду казав, ніби ми випадково зустрілися у Мрині. Я дізнався, де ти навчаєшся. І чатував на тебе біля технікуму. Ти — перша моя справжня любов. Але не єдина. Навчаючись у мринській школі, я покохав Олесю, вона відповіла взаємністю лише через три роки після шко-

ли, себто минулого літа. Усі ці роки я снів її ім'ям. А потім виявилось, що я придумав Олесю. Виявилася вона розсудливою, раціональною і холодною. Живе розумом, а не почуттями. Вона й мені відповіла взаємністю, все добре зваживши. А в моїй душі — перегоріло. Зустрівши тебе, я почав нову сторінку життя. Тобі теж треба усе починати спочатку. Я певен, що «тарзанам», які крутяться навколо тебе на танцюльках, потрібне лише твоє тіло, а не душа. А я вірю в твою живу душу, вірю! Будуватимемо разом — на моєму і твоєму попелищі.

Я подаю тобі руку, Маргарито. Цієї весни ти закінчуєш технікум, я уже — на другому курсі університету, заочно, перед нами стелиться широка і світла дорога. Ми ітимемо по ній пліч-о-пліч, віддаючи усі свої сили народові: ти — на ниві охорони здоров'я, я — на літературній ниві. Ой, світло гасне, а я хочу обов'язково сьогодні вкинути до поштової скриньки листа. Не подумай, Маргарито (як приємно мені писати ім'я твоє!), що це знову — освідчення в коханні, знаю, як обридли тобі мої освідчення.

Признаюсь, учора ти залишила мене там, у ресторані, так безжально, і я з горя впився, усю дорогу до Терехівки спав на задньому сидінні автобуса. Ти казала, що я буду великою людиною, справді — буду, але тільки поруч тебе. Маргарито! Чекаю відповіді з великим-великим нетерпінням. Щодня виглядатиму листоношу! Дописую, присвічуючи сірниками. Хай тебе направлять після технікуму в найглухіше село, я пожертвую становищем, успіхом, навіть літературою і поїду з тобою, працюватиму в бібліотеці, аби лише бути біля тебе. Ми читатимемо лекції трудівникам села, нестимемо людям світло знань. Чекаю листа твого, чекаю! А ще краще — телеграфуй, негайно приїду. Назавжди твій — Ярослав Петруня!»

На жоден з моїх листів Маргарита не відповідала, а невдовзі одружилася, народила двох дітей, розвелася, знову вийшла заміж, за військового, знову розвелася, і тепер живе десь у Мрині. Навіть адреси не знаю. Та й навіщо?

Глава гостросюжетна

ПРИГОДНИЦЬКИЙ РОМАН

Я показав посвідчення і попросив відчинити номер, що його займав Ярослав Петруня. Повнотіла чергова на поверсі хилиталася переді мною, наче качка, за якою жене-ться качур. Відімкнувши двері, вона прихилилася до од-

вірка у відчайній надії хоч щось від мене дізнатися, але я похмуро кивнув — і чергова зникла. У вітальні задумно, наче на похоронах, пахло прив'ялими квітами, вази з квітами стояли на столах, підвіконнях і навіть на підлозі. Троянди уже осипалися, калли жовкли й згортались, лише чорнобривці вдавали, ніби їх щойно зірвано. «Петруня любив чорнобривці, але чіпкості від них не навчився», — подумав я і осмикнув себе: не осуджувати, а зрозуміти. В спальні стояла валізка Петруні, одразу впадала в очі, а може, для цього й була на столику залишена. Я клацнув замками. Майже порожня: брудна сорочка, спортивний костюм і хатні капці. Зверху лежав грубий, у зеленій обкладинці зошит. Інтуїція слідчого підказала: терехівський щоденник Ярослава Петруні. Я знав, що такий існує. Під зошитом — книга, з якою Ярослав у останні місяці не розлучався: «Моральні листи до Луцілія» Сенеки. Між її сторінок біліло кілька закладок. Я розгорнув книгу там, де закладено, і прочитав підкреслені червоним фломастером рядки: «...А хто має повернутись, той повинен піти спокійно. Вдивися в колообіг речей, які поспішають до колишнього: ти побачиш, що у цьому світі ніщо не знищується, але тільки заходить і знову сходить...» Це з листа тридцять сьомого. У листі сорок другому була підкреслена лише одна фраза: «Хто зберіг себе, той нічого не втратив, але чи багатьом вдасться зберегти себе?» У листі сімдесят другому знаками оклику виділено фразу: «Тобі подобається життя? Живи! Не подобається — можеш повернутися туди, звідки прийшов». Трохи нижче характерним для Ярослава нервовим почерком написано: «Смерті немає — є повернення! До самого себе! І все спочатку — але уже інакше! Від скирти, біля якої пас свиней, зачитувався книгами і марив майбутнім...» Я відклав томик Сенеки, перегляну у вільніший час. Зараз мене більше цікавив щоденник: можливо, він пролле світло на загадкове зникнення Петруні.

Признатись, руки мені тремтіли, коли розгорнув зошит. Лише щоденники мертвих ми читаємо без докорів сумління. Я зручніше уместився в кріслі і закурив. На першій сторінці було вималювано: «Я пишу великими літерами, якщо зі мною щось станеться, передайте цього щоденника Олесі Олексіївні Несвіт. Адреса: місто Мрин, вул. Соснова, 9». Я подумки пообіцяв, що так і зроблю. Наступна сторінка починалася з досить традиційної для молодика фрази:

«Завтра мені виповниться двадцять. Піде третій десяток. Уже — третій. Переді мною на столі — тринадцять томів

Володимира Маяковського. Читаю до безтями. Плачу і сміюся. Кричу од захоплення. Чи не збожеволів я? Можливо. У цьому світі кожен по-своєму божеволіє. Хтось марить вишуканим костюмом, хтось — мотоциклом з коляскою. Моя єдина пристрасть — література. Розповісти людям, що бачив, що знаю. Живу з героями своїх майбутніх творів, з ними засинаю, з ними прокидаюся вранці. Минуло три роки мого самостійного життя — після школи. Я досяг: 1) визнання як журналіст; 2) пізнав життя і пізнав себе, хоч те й друге ще не вповні; 3) навчився писати, хоч ще дуже недосконало. Але найголовніше для мене — Олеся. Моя Олеся... Хочеш, небо для тебе нахилю, сонце нове за-свічу?! Усе досягнуте — для неї. Олесю, якщо колись до-ведеться тобі читати ці рядки, повір у щирість мою: усе моє життя — для тебе. Я не вірю у можливість нашого земного щастя. Щастя, яке придумують для себе люди. Пам'ятаєш, як милувалися ми освітленими вікнами, бал-коном, що його заплів виноград. Мабуть, у нас з тобою такого не буде. Я для затишного, упорядкованого життя не створений, ні! «Жириньким» і задоволенням із себе я ніколи не був і не буду, присягаюся в тім. Це — прин-цип. На усе моє життя. У найближчі три роки я мушу: 1) навчитися писати так, щоб люди плакали над моїми творіннями; 2) написати повість «Долі» — про наше з Оле-сею кохання; 3) стати людиною — у моєму розумінні цього високого слова. Останнє — найголовніше, мета життя, якщо хочете. Повість розпочну писати цієї ж ночі, не чорнилом, а кров'ю серця. І — штурмуватиму бастиони наук. Можливо, з часом перейду із заочного на стаціонар. Краще жити впроголодь у Києві, аніж обростати салом і дрімати у Терехівці.

Отже, сьогодні мені — двадцять. Ніхто з колективу ре-дакції навіть не привітав. Боляче. Починаю виконувати свою програму. Жодної змарнованої хвилини. Я мушу, я повинен усім їм довести, що здатен на більше, аніж вони думають. Де нині моя Олеся? Болить мені наша разлука! Починаю повість «Долі» з опису нашої першої зустрічі. Писатиму у цьому ж зошиті. У друкарні узяв свинцеві літерки, зв'язав дротиною і тепер відтискую на полях зо-шита: «Долі».

«Сухим колючим снігом шелестять книжкові сторінки. Над столиками читального залу дитячої бібліотеки — стри-жені, чубаті, з різноколірними бантиками голівки, наче масляки у торішньому листі. Аеліта посилає на планету Земля останні, вистраждані слова. І раптом за сусіднім

столиком — бліде дівоче обличчя, мов мрія. Юрко здригається — невже здалося? Аеліта підвела очі: «Пробачте, будь ласка». Про що вона? Ага, збирала свої книги і ненароком штовхнула Юрка. Книга, яку він читав, — «Аеліта» Олексія Толстого, — упала на підлогу. Накинула стареньке пальтечко з виляючим цигейковим коміром, на голові захилиталися блакитні хвильки бантиків...»

Продовження повісті у щоденнику не було. Мабуть, далі цих рядків повість не пішла. Зате, перегорнувши кілька сторінок, я знайшов початок нової повісті молодого Ярослава Петруні «Я іду в життя»:

«Невисокому худорлявому хлопчині сьогодні минуло вісімнадцять. Тонкій кучерявій берізці не менше, але вона діловито шепоче про щось із вітром і вдає, що за важливими сердечними справами їй нема діла до хлопця. Юрко ображається, лягає горілиць у густу траву. Небо глибоке, порожнє, лише на обрії, немов яхти у морі, застигли білосніжні хмарини. І друзі, і надії залишили Юрка. Лише поезія не зрадила йому. І слово за словом народжується в серці:

Дорога біжить в голубій даліні.
Лісок з'явився і зник,
мчимось ми вперед, і здається мені,
що то — не стовпи... не стовпи...
а днів нескінченний потік...

А вітер усе дужчав, стривожено загув сосновий ліс. З-за обрію сизим крилом насувалася хмара. За мить по дзеркалу неширокої ріки застрибали перші дощові краплі. Юрко роздягся і стрибнув з берега у воду. Він любив купатися в грозу. Розбиваючи збурені вітром хвилі, одпливав усе далі й далі від берега. Вода приємно холодила розігрите на сонці тіло. Юнак ліг на воду горілиць, жадібно ловив вустами краплі дощу. Сліпуча біла нитка, що на мить з'єднала дві хмарини, розірвалася з оглушливим громом. Юрко відчував, як у серце вливається молода сила, відвага. І він гукнув на повен голос, пересилюючи гуркіт грому і стогін соснового лісу: «Гей, вітре, виходь на двобій! Хвилі, спиніться, громи, замовкніть! Я іду в життя!..»

Ознайомлення з вищепроцитованими зразками творчості раннього Петруні було для мене як для слідчого дуже корисним. Хай ще стилістично недосконалі, позначені впливами, літературні вправи молодого терехівського газетяра свідчили і про самого автора. Таким я і уявляв його — дещо самовпевненим, романтиком, самозакоханим, егоцентричним, але здатним на благородні вчинки. І чим

більше вчитувався я в сторінки щоденника, тим зрозумілішими ставали метаморфози сьгоднішнього Ярослава Петруні. Детектив душі. Є такий жанр? Якщо нема, то я введу його в літературу.

«Сьогодні в республіканській газеті — моя стаття, критична, про роботу однієї з терехівських установ. Шумгам буде великий. Уже наближається...

...Хмари над моєю головою важчають.

Сьогодні був у Копачеві та в майстернях ремонтно-технічної станції. Чудових людей зустрів, особливо — копачівська трактористка. Відчув себе духовно багатшим. Ніби на чисте повітря вискочив після кімнатної задухи. Увесь вечір писав нариса про трактористку. Писав натхненно.

...Учора нічого не писав. Профспілкові збори. Єдине питання — моральне обличчя Ярослава Петруні, який осмілюється покритикувати Терехівський район. Думаю над сюжетом повісті.

...Душно, душно в Терехівці! Геть звідси! Хоч на край світу! Але працюю з семи ранку до півночі, не втрачаю марно жодної хвилини. Читаю, пишу, готуюся до навчальної сесії.

...Учора вперше бачив, як плакали люди, читаючи моє оповідання, надруковане в районній газеті. Бібліотекарка, витираючи сльози, сказала: «Ну, Ярославе, буде з тебе журналіст!» — «Не журналіст, а письменник», — подумав я. Сьогодні вечір — дивний. Перший сніг. Синьо-синьо. Хочеться написати щось таке, схвильоване, ліричне, щоб краса й радість сьгоднішнього вечора передалися людям. До речі, сьогодні в обласній газеті — моя стаття про профспілкову районну конференцію, з критичними закидами. Чутливі до думки начальства колеги передали, ніби у районному профспілковому комітеті запитували: «А хто такий Петруня, щоб нас критикувати, яке він має право?» Знову усе почнеться спочатку — збори, персональна справа Петруні, виховання, перевиховання...»

Я сховав щоденника у свій «дипломат». Хай ніхто не бабрається в Ярославовій душі. Майбутні біографи і без щоденника придумують легенду про сільського хлопчика, який злетів на літературний Парнас. Щоденник заважати-ме, на його сторінках — забагато болю. Я закурив і довго ходив з кутка в куток кімнати, як і належить слідчому. Неправда, що все минає, все забувається. Слід лишається — на все життя. Рубець. Душа людська — музей живих ран. І всі вони болять, але є захисні сили організму, які

оберігають нас. Інакше б ми платили життям за одну мить прозоріння. Рано чи пізно, а така мить наступас. Як ось у мене зараз.

Стоп! Я виходжу з ролі. Я — слідчий Самута, а не Ярослав Петруня. Заборонений композиційний прийом. Я слідчий. Справжній слідчий. Головне — переконати себе, що справжній, а не придуманий Ярославом Петрунею. Я — справжній. Я уже забув про свій стіл у міністерстві. Я розслідую причини раптового зникнення Ярослава Петруні. Відомого, талановитого і т. д. Стукають у двері — Іван Іванович привіз Маргариту. Нарешті. Бо я уже стомився бути наодинці з собою. Як писав сучасний поет: щось із підсвідомості витіка... Не хочу, щоб витікало. Я — слідчий.

Глава гостросюжетна

ПРИГОДНИЦЬКИЙ РОМАН

Я не знаюся на сучасних модах. Як і на сучасних дівчатах. Від дружини я уперше дізнався, що нині модно ходити без ліфчика. У нашому відділі працюють літні жінки, дуже серйозні і розсудливі, вони не дозволяють собі розмовляти про таке на роботі, та ще в присутності мужчин. На вулиці я не обмацую липкими очима стрічних представниць слабшої статі, на відміну від Ярослава Петруні. Можливо, брак темпераменту. Я три роки обходжував свою майбутню половину, поки наважився запропонувати руку і серце, Ярослав свою Ксеню — три дні... Звичайно, я — заклопотаний, не зрівняти з Петрунею, завжди поспішаю, вранці — щоб не запізнитися на роботу, увечері — щоб не запізнитися додому, і так усе життя, а Ярослав — сам собі начальник. А взагалі, якщо чесно, досі червонію, коли в трамваї чи метро натовп притисне мене до незнайомої жінки. І коли фільм дивлюся, закордонний, з надто відвертими сценами, теж червонію. Я червонію навіть на пляжі, коли бачу дівчат у бікіні, так, здається, звуться ці дві стрічечки — на стегнах і на грудях.

І я почервонів, наче дівчина, коли, постукавши до Ярослава Петруні наступного ранку, після прем'єри, побачив крізь проїму дверей, що вели до спальні, Маргариту. Зіпершись на лікоть, вона курила в ліжковій сигарету, а попіл струшувала у коробочку з-під закордонних колгот, щаслива власниця колгот на коробці демонструвала обтягнені тонким капроном стегна...

І сьогодні Маргарита напівлежала в кріслі, ноги довгі, смагли, наче із слонової кістки виточені, і рука, в якій сигарета, претензійно відкинута убік, і очі — без натяку на сором, і розстебнутий гудзик плаття...

Я примусив себе відвести погляд, одійшов до вікна:

— До речі, мушу попередити — сьогодні я виконую обов'язки, я — слідчий.

— То й що?

— А те, що застебніть гудзик на платті і сядьте пристойніше, перед вами все ж мужчина.

— Так ви слідчий чи мужчина?

— Ви певні, що одне з одним не може поєднуватися?

— Я не маю досвіду спілкування із слідчими, але думаю, що виконуючи службові обов'язки, не обов'язково заглядати жінці під плаття...

Я наказав собі зберігати спокій:

— Звідки ви — отака?

— Яка?

— В ліжко до одруженого, вдвічі старшого чоловіка!

— Коли я була в десятому класі, англійську мову один час викладала студентка педагогічного, практику проходила. Вона вже мала дитину, чоловік теж студент. Ми заїмпували одна одній, і я всю зиму допомагала їй няньчити дитину. З дітьми я умію, у мене менших сестер і братів — троє. З чоловіком тої студентки у нас вийшов роман, вечорами ми часто залишалися самі, і він мене, як це зветься, спокусив. А може, я його... Одного вечора все відкрилося, скандал, а росла я в маленькому містечку, стало у школі відомо, і ось — викликає мене до кабінету сама директриса. Кричала, як божевільна: «У сімнадцять років ти опустилася до статевих стосунків з мужчиною!..» А я їй на те спокійно відповіла: «Коли б я знала, що це так приємно, я опустилася б до цього ще в чотирнадцять...»

— Який цинізм! — Я дещо театралью розвів руками.

— Я тверезо дивлюся на статеві стосунки. Мені приємно, партнеру приємно, навіщо ж відмовляти собі у тім, що природа придумала на радість людям? Хіба я у когось щось краду? Ні. Життя таке коротке, а ще в жінки — скільки того життя! Хто мене багатиме через двадцять років? Заміж, поки не закінчу інститут, не збираюся, а я ще й не вступила. Так що мені — черницею жити до двадцяти п'яти років, чи як? У мене є хлопець, з яким дозволяю собі усе. З Петрунею мені зовсім не хотілося. У театрі я — старша куди пошлють. Ось, послали влаштувати

у готель драматурга. Ще як він читати п'єсу приїздив. Я старших од себе мужчин не люблю. Але Петруня такий, що і камінь умовить...

Маргарита запалила нову сигарету, поклала ногу на ногу, і знову поділ її короткого плаття розчахнувся, оголивши ноги вище колін, аж до білих, з оранжевою квіткою трусиків. Я заплющив очі, дістав блокнота, вдав, що шукаю потрібний мені запис. Може, на сьогодні воно звучить смішно, але я не люблю жодну жінку, окрім власної дружини. Виявляється, як це просто — тепер. Невже і для моїх двох дочок (третій — син) це буде просто і звично і не складатиме жодних моральних проблем, а я, смішний, тікаю від телевізора у нашу з дружиною кімнату, коли на екрані герої якого-небудь французького чи італійського фільму цілуються, а ми біля телевізора — усією родиною? Може, дочки хихикають мені вслід? Може, я живу, як оце зараз, із заплющеними очима?

— Чи не помітили ви чогось незвичайного у поведінці Ярослава Дмитровича?

Дурне запитання. З кримінального детективу. Я — наскрізь книжний. Придуманий. Я не любив себе у ці хвилини.

— З ним щось сталося? — Маргарита погасила сигарету і узяла нову.

— Запитую — я.

— Дивно, — вона глибоко вдихнула дим. — Я була певна, що на більше, аніж істерика, він не здатен. Тої ночі він таки зірвався з гальм. Можливо, зайве випив. Але на бенкеті, і потім, зі мною, у номері він пив лише «шампусик». Я п'ю тільки «шампусик». Якщо «шампусика» нема, можу — склянку «сухарика». Але не більше. «Шампусика», правда, ми ковтнули добре. У нього в номері було мускатне. А ви любите «шапусик»?

— Я — не п'ю.

— Не п'ють лише погані люди.

— Я — хворий. Каміння в жовчному.

Виправдовувався. Перед ким? Хай вона виправдовується. Я — слідчий. Хоч час від часу забуваю про це і мушу собі нагадувати. Вести слідство за законами пригодницького жанру: яка причина істерики, що казав, кому, хто свідок. І — жодних емоцій. Я уособлюю закон. Я — прилад для вияснення істини. Петруня казав: «Я — машина для продукування книг, я — автомат для писання, киньте у мене копійку і одержите сторінку чистої газованої прози, але чиста газована — колюча, різка на смак, Бермут

таку недолюблює, йому треба — із сиропчиком, малиновим, вишневим, помаранчевим, і я пристосувався продукувати для Бермута — із сиропчиком». Так казав Ярослав Петруня, а я — слідчий.

— Я два роки прибиральницею в театрі працювала, аби хоч біля мистецтва, а йому — доля на блюдечку піднесла, так він ще незадоволений. Ніч спати мені не давав: мелодрама, сцена каяття і тому подібне. Загублений талант, пропаше життя, геній, якому не вистачало характеру реалізуватись у повноцінному слові. Проклинав себе, машини, дачі, а вранці трохи не цілував свою антрацитову «Волгу». Які ви, мужчини, смішні. Наче діти. І непостійні. І в коханні, і в житті.

Я не слухав Маргариту. Я дивився на її струнку, агатові (іншого слова не підберу, крізь смаглявість — чистий білий колір, колір коштовної жіночої білизни, колір простирадл, колір — боже, яка спека в готелі!) ноги, і кров закипала в мені, від спеки, від заздощів до Петруні.

Я вже не мав сили стримуватися, я не володів собою, я узяв її на руки, Маргариту з оголеними агатовими ногами і американською сигаретою в руці, і поніс у спальню. «Зачекайте, погашу сигарету», — спокійно сказала вона. А за мить сиділа на чавунному поруччі балкона, стуляючи двома пальцями правиці поли розчахненого внизу плаття, лівою турботливо вигладжувала пухирчатий слід від одіраного гудзика. Під балконом (зовсім близько, «люкс», другий поверх), шуміло, мурашіло місто, мужчини на вулиці підводили голови і з неприхованим інтересом позирали на Маргариту.

— Чого вони так до мене очима липнуть? Серед вулиці підходять: «Дозвольте, дівчино, познайомитися, ви нагадуєте мені Бріжітт Бардо...» А очі уже в розрізі плаття. «Ви що, знайомі з Бріжітт Бардо?» — запитую. «Ні, бачив у кіно». — «То й мене там виглядайте». А взагалі, за звалтування — від семи до п'ятнадцяти років, сто сімнадцята стаття, ви, як слідчий, мусите знати. Умийтеся холодною водою, це допомагає, і йдіть до чергової по голку з ниткою, не можу ж я в такому вигляді з'явитися на вулиці, громадськість мене не зрозуміє...

— Сто сімдесята стаття... — прохрипів я.

Ось вам і розважливий, виключно позитивний сім'янин Самута! Сто сімдесята!.. У голові мені наморочилося, кімната легенько кружляла, і лише залитий сонцем балкон,

і Маргарита на балконі, оголені ноги — як два промені через поріг, лишалися нерухомими. Ніби у сні, коли губиться логіка слів, логіка рухів і речей. Я стояв посеред кімнати, неначе стовп у моєму кабінеті, дуже давно, коли я працював у мринській молодіжній газеті, редакція містилася в старому будиночку край пустища, під вікнами цвів бузок, а на пустищі ми гуляли у волейбол, звалося — у ямі, тепер на тім місті багатоповерховий будинок, але ж це не мій спогад, слідчого Самути, я ніколи не працював у редакціях, у редакціях працював Ярослав Петруня, це спогад Ярослава Петруні, хто ж я — насправді?! Ноги-промені погасли, Маргарита відділилася від поруччя і зайшла до кімнати. Вона пробігла пальцями по вцілілих гудзиках і раптом зняла з себе плаття, легко, ніби косинку з голови, лишившись у білих, з квіткою попереду, трусиках і такому ж білому ліфчику. Ані тіні ніяковості чи сорому не пропливло по її стурбованому, розсердженому обличчю:

— Що ви зробили з моїм платтям? Як я вийду з номера, така пом'ята? Завтра весь театр знатиме, що мене гвалтували в готелі. Де у вас праска?

— Праска — у побутовій кімнаті, у кінці коридора, в такому вигляді вам іти ризиковано, а голка і нитка — у моєму портфелі, старий Бермут — запасливий, на всі випадки життя, в тому числі — і на випадок гвалтування юних дівиць службовими особами...

Рухом фокусника Іван Іванович дістав з портфеля пластмасову коробочку з різноколірними нитками і голкою, дорожний набір. Не знаю, як Бермут опинився в номері, я не чув, щоб хряснули двері чи рипнув паркет під ногами, ніби влетів з балкона. Маргарита незворушно перейшла вітальню, узяла нитки з рук Івана Івановича і сіла в крісло, простягнувши ноги на півкилима, — пришивати гудзик. Трималася вона так буденно, звичайно, аж мені стало ніяково, що пасу очима її гнучке, засмагле тіло з білим пушком на животі навколо пупка.

— Значить так, шановний. Що ми бачимо на даному етапі слідства? Безслідно зник відомий, заслужений письменник, незмірима втрата для нашої національної культури і взагалі, а в цей час слідчий Самута замість того, щоб докласти максимум зусиль і знайти зниклого, у цей час слідчий Самута робить спробу згвалтувати чисту, як сльоза, дівчину, юне створіння, багатообіцяючу акторку Мринського обласного театру, нашу надію на культурному фронті і взагалі... А падіння ваше, товаришу Са-

мута, почалося з того моменту, коли ми стали копати під ветерана праці і заслужену людину Івана Івановича Бермута. Бідна моя дитино, — Іван Іванович простяг руки до Маргарити, що ніяк не реагувала на його монолог, мовчки пришивала гудзика. — Я не дозволю тебе обидити. Одягайся, і ми негайно звернемося до представників влади. Багато хто за довгі роки мого життя намірявся утопити Бермута, але де вони тепер, ви запитайте, а Бермут — живе!

— Я, звичайно, можу посвідчити, що самозваний слідчий...

— Я... я не самозванець! — істерично гукнув, відчуваючи, що остаточно втрачаю контроль над своїм розумом і дійсність стає гротескною. — Прочитайте початок роману!

— Я, звичайно, можу посвідчити, що самозваний слідчий робив спробу згвалтувати мене, — ніби й не чуючи, продовжувала Маргарита. — Якщо це потрібно для книги Ярослава Дмитровича.

Іван Іванович, не випускаючи з рук портфеля, півнем пройшовся по кімнаті:

— Ми ще розберемося, як на роль слідчого потрапила людина, яку рідні письменника небезпідставно підозрюють у вбивстві. Гудзика, шановна, не пришивай, одірваний гудзик — речовий доказ...

Можливо, я ударив би Бермута. Або хоч буцнув головою у його неоглядне черево. Але тої хвилини задзвонило. Я кинувся до телефону. У трубці ридма ридала жінка, і, нарешті, крізь ридання прохопився злий, верескливий голос Ксені:

— Вам закортіло Геростратової слави, Самута? Навіщо ви його убили?! Ви завжди заздрили його талантові!..

— Ксеня божеволіє з горя, — мовив я, затуляючи трубку долонею. Бермут незворушно куриє. Маргарита відкусила нитку, одяглася біля дзеркала.

— Я здогадуюсь, чому ви мовчите! — кричала в трубку дружина Петруні. — Ви намірилися відібрати ще й машину та дачу. Але я — не віддам! Я не можу без дачі! Мені потрібне свіже повітря. Я звикла на виступи їздити в машині! Це все тепер — моє, моє, моє!..

Я поклав трубку, безсило опустився в крісло.

Бермут узяв Маргариту, вбрану в зім'яте, без нижнього гудзика, плаття, і повів до дверей. Двічі клацнув замок — мене замкнули.

Я — в пастці.

Кохав я її, кохав по-справжньому! Платонічно кохав, як пишуть у статтях на моральні теми. Духовно, як написали б мої колеги. Колись я вже робив спробу викласти на папері історію мого першого і чи не єдиного справжнього (Маргарита — пробудження тіла, Олеся — пробудження душі) почуття. Намислив світлу, оптимістичну повістинку про шкільне кохання — жодних загальних проблем, зате які величезні можливості для тонкого психологічного письма, трішки сентиментального, як усі спогади дитинства, трішки романтичного. Але далі фальшиво-батьорого заспіву справа не зрушилася. Писав я повістину на дачі, перше дачне літо, і думав не про Олеся, а де гараж побудувати та де — фінську лазню. Проклинав власну меркантильність, заплющував очі, щоб побачити в уяві Олеся, — на першій парті десятого «А» класу, з блакитними кісниками у косах і мудрими холоднуватими за скельцями окулярів очима, — а уявлялись нові чавунні ворота, придбані на Подолі, де зносили старі квартали, і камінь, обкладений теж подільськими старими кахлями, і викладена бетонними плитами доріжка від сходів до вулиці, і льох із баром...

А тепер ось не пишу — криком кричу. Як сорок літ тому, щойно з'явившись із матиного лона. Коли кричать — не думають, як кричати. Людині, якій болить, не до стилістичних пошуків. Голодний не допитуватиметься делікатесів. Але не здатен я вже писати про перше кохання. Слова є — почуттів немає. Душі немає. Померла душа і навряд чи воскресне. Думалось — вона стожила, душа. Як колгоспна коняка. Витягне. Думалось: бездонна криниця в мені. Думалось: спершу — земне, щоб довести усім, утвердити себе, а потім — для вічності. Думалось: можна на двох стільцях. Думалось: на таланті — як на возі, сіпнеш за одну віжку — в один бік їдеш, сіпнеш за другу — в інший. Думалось: талант можна зібгати у руці, як ганчірку, і витерти куряву, а розгорнеш — і знову він чистий, як щойно вибілене полотно. Думалось, що можна з душею, як із тілом: як не забруднишся, а приймеш гарячу ванну — знову ти чистий, ніби щойно народився. А виявляється є бруд, який не відмивається. Є богиня Муза, яка хоче, щоб їй служили, і мстить, хто не хоче служити богині, а мріє богиню зробити служницею. Страшно мстить.

Пишу про Олесю, а згадую Маргариту в люксовому номері мринського готелю, на гарячих простирадлах із темним готельним штампом. Досі мені здавалося, що жінки з'являються на дорозі мого життя, щоб подарувати гостре від новизни задоволення, і безслідно зникають. А жінки ішли до мене не впорожні, короткочасні романи роз'їдали мою душу, як шашіль дерево.

Олеся не пробачила і ніколи мені не пробачить. Випадково дізнавшись адресу (живе тепер вона в Москві, двоє дітей, і — розведена з чоловіком), я послав їй кілька листівок, думав — зрадіє: така знаменитість обізвалася, відомий, талановитий і т. д. Мабуть же, читала не раз про мене і книги бачила в книгарнях, а може, має окрему полицю для книжок Ярослава Петруні. Олеся ж не відповіла на жодну з листівок. І не подзвонила, коли їхала через Київ до матері, у Мрин, де вона з дітьми щоліта відпочиває. А чого ображатися? Я Олесю не обманював. Любив, поки любив. Ще й як любив!

Звичайно, зовні це — як у всіх, звичайна шкільна закоханість. Вбрався я тоді у незмінний (єдиний!) лижний костюм і куфайку. Звичайно, страждав. Комплекс неповноцінності. Зі мною навчався син директора обласного театру. Розмовляючи, він поблажливо усміхався і ворухив крильцями носа, ніби од мене тхнуло свиньми і телятами, яких я пас у дні літніх канікул. Мої однокласники у шевйотових парах проходжувалися з Олесєю шкільними коридорами і глибокодумно бесідували на літературні та філософські теми. Я був найменший у класі, і в десятому класі один бецман ще давав мені щиглі. Потім він працював офіціантом у мринському ресторані, і я мав насолоду недбало кидати через плече: «Здачі не треба...» Я згоряв од любові і ревності, ревнував Олесю до однокласників, до хлопців на ковзанці, до усього міста, в якому я усе ще почувався селяком. Олеся вступила до інституту в Ленінграді — медалістка! — мене ж чекала Терехівка. І в Терехівці я любив її — ще палкіше, ревнивше, бо — на віддалі.

Нарешті, аж через три роки я наважився написати Олесі. З яким нетерпінням чекав на відповідь! Восени поїхав мотоциклом у віддалене село, пішов дощ, я вирішив заночувати в сільській Раді, подзвонив у редакцію, а мені сказали, що є лист, з Ленінграда. Завів мотоцикл і поплив по розмоклій полівці, по баюрах, повних води, крізь непроглядний дощ. Не я їхав на мотоциклі — мотоцикл їхав на мені. Аж до траси. На мокрій асфальтовій трасі я вигазував стрілку спідометра до ста двадцяти кілометрів,

ледь не зіткнувся на шаленій швидкості з автобусом — бог береже закоханих! — серед ночі, примчавши в редакцію, бігав, мов божевільний, із газовою лампою в руці, бо електростанція уже не працювала, по редакційних кімнатах, розшукуючи листа від Олесі, а лист лежав на моєму столі під склом.

Але й це банально. Як у всіх. І навіть те, що наступного літа я уже цілувався з Олесею у її саду на Сосновій. Я був перспективний журналіст, я був на коні, як казали в редакції обласної газети. Від Олесі я вертався уночі, пішкував тридцять з гаком кілометрів від Мрина до Терехівки, запізнаювався на роботу, редактор вліпив мені за те літо двадцять дві догани, і кожна — з останнім попередженням. А потім Олеся поїхала на заняття, і любов з мене — ніби рукою зняло, ніби якийсь чарівник, чарівніший від попереднього, що наслав любов, зняв його чари, і я вже не чекав листів з Ленінграда, переглядав їх не уважно і кидав у кошик.

Опісля у мене з Олесею була одна-єдина зустріч. Рання весни. Вона уже скінчила інститут і приїхала у свою першу відпустку, а я працював у редакції обласної молодіжної газети і мене офіційно нарекли письменником за кілька оповідань, видрукованих у журналі. Темний ніздрюватий сніг, калюжі на хідниках — запам'яталося. Я не дав Олесі мовити і слова — говорив лише про себе. Про книгу, яка ось-ось з'явиться, про книги, які планую сотворити в недалекому майбутньому, про славу, яка мене чекає... І ще один мотив моєї солов'їної (бо нічого й нікого не чув, окрім власного захопленого співу) пісні запам'ятався: повна самопожертва в ім'я літератури, в ім'я людства, яке чекає на мої геніальні твори, не планую ні одруження, ані, тим більше, дітей, усе це земне, тимчасове — мати дітей, короїдів таланту, а якщо любов — то з жінкою, яка здатна на самозречення в ім'я мого таланту, мого майбутнього, любов без загсів, без оглядки на вигадані людьми міщанські перепони... Уже тепер, переконував Олесю, я не маю часу на зустрічі з нею — робота над новою книгою, видавництво вимагає якнайшвидше надіслати рукопис, читачі вимагають книг Ярослава Петруні, конференції, зустрічі з критиками, творчі відрядження в життя, творчі контакти з колегами, дзвонять з телебачення, щодня, а я ніяк не виберу хвилини, слава — річ обтяжлива, нічого не залишає для особистого життя.

Під той мій самозакоханий монолог проминули центр міста, пожежну вежу, базар і опинилися у повітовому

містечку дев'ятнадцятого віку — вузькі вулички, одноповерхові будинки під червоними черепичними дахами, на підвіконнях — журавельник, що його тут звуть геранню, сади, затишні дворики з голуб'ятнями, псами на ланцюгах, викладеними цеглою доріжками аж до ганків, дерев'яних, під візерунчатими бляшаними абажурами...

— Я ненавиджу літературу, — сказала Олеся, випірнюючи з потоку моїх слів, і штовхнула низеньку хвіртку.

— Це у тобі говорить фізик, технар! — задержувато гукнув я, готуючись до запальної дискусії, тоді саме розгорявся пристрасний, а тепер уже забутий діалог фізиків і ліриків.

— Людина у мені говорить! — Олеся зайшла у двір, причинила за собою хвіртку, накинула гачок, усе те спокійно, без жодного виразу на обличчі, навіть очі її мовчали за скельцями окулярів, і лише голос не мовчав, голос виказував те, що вона з усіх сил прагнула сховати в собі. — Ненавиджу літературу, і тих, хто в неї грається...

І пішла по доріжці, викладеній червоною цеглою, не обернувшись, не попрощавшись; каблучки її стареньких гумових ботиків м'яко простукали по цеглинках, по дерев'яних сходах ганку, і двері коридора зачинилися. Олеся назавжди зникла з мого життя, бо уже таку — двадцятидворічну, у сірому, ще студентському пальтечку, з довгим каштановим волоссям з-під сірого беретика — я не зустріню її ніколи.

Мені здавалось — я вибрав літературу.

А я вибрав — себе...

Глава гостросюжетна

ПРИГОДНИЦЬКИЙ РОМАН

Із волі Ярослава Петруні я мушу лицедіяти в цьому ненормальному романі, де усі герої якісь дивакуваті, а розвиток сюжету неможливо передбачити! Навіщо мені зайві переживання, стресів у сучасному світі вистачає і без романів. По дорозі на роботу і з роботи напереживаєшся на цілу діалогію: добираюся двома тролейбусами або автобусом і метро, і боки намнуть, і нерви насмичуть. Кажу якомсь жінці: Петруня роман про мене пише, в історію потраплю... Аби у щось інше не потрапив, вона мені відповідає, хай краще твій Петруня потурбується, щоб нашому синові трійки на вступних екзаменах до інституту культури не вліпили. Він що — бог? Не треба для цього

буть богом, а треба гоголем до декана підійти, там його знають, сама читала, що виступав у інституті, інакше оцінку зріжуть, хоч би він усі підручники напам'ять вивчив. Ти, кажу жінці, песимістка, крізь чорні окуляри на дійсність дивишся. Не песимістка, а реалістка, відповідає, уже ж не так, як твій Петруня: усього нагріб, — і грошей, і дачу, й машину, — а по радіо, аж вогонь з рота скаче, виступає проти накопичення і міщанства, за скромність. Рота не роззявляй на чужий коровай, це я знову, а письменник і мусить жити так, щоб клопоти побутові не заважали думати про високе. Талант дається природою, щоб для людей, а не для себе, вона — мені. А ти багато жертвуєш для людства, — я її запитую, — що від письменника вимагаєш? Мій талант — дітей ростити, жінка одказує, а для дітей — я усім жертвую. Хіба з нею зговоришся? Але відмовляюся бути маріонеткою і в руках Петруні, з його роману вертаюся в особисте життя, до діточок своїх і дружини, до роботи, що до неї звик і люблю.

Якраз час наживати п'ятами. Бо, як приведе Бермут міліцію, втраплю у справжній детективний роман, з прокурором і в'язничною камерою. Узяв з Петруниної валізи терехівський щоденник і поклав до свого «дипломата». Вихожаю волю Петруні — передам щоденника Олесі.

Вийшов на балкон. Осінній день хилився до вечора, сонце було густе, тягуче. Стрибати високувато, і люд юрмиться унизу. Скоро кінець робочого дня. Чортів Бермут, завдав клопоту. Я перегнувся через поруччя, за мент був на балконі сусіднього номера. Балконні двері відчинені. Жіноча одіж на кріслі. У ванні хлюпоче вода. Двох звинувачень у посяганні на жіночу цнотливість і недоторканість — забагато для одного дня. Я підбігцем перетнув кімнату, вийшов у коридор. У холі Бермут, напевне, піджидає міліцію. Я вибрався через ресторан. Мосі машини біля готелю не було. Та й не було її ніколи — Петруня вигадав для свого роману. Батько назбирав було на «Запорожця» і міг узяти без черги в селі, але дружина постановила гарнітур купити на ті гроші, ще до баб, каже, їздитимеш або розіб'єшся.

Я перетнув бульвар і повз поштамт, повз базар, повз церкву біля базару прибився до вулиці, на якій колись мешкала Олеся. Я поспішав сюди, як мандрівник у пустелі поспішає до зеленого острівка оази серед палючих пісків. Острівок моєї ранньої весни. Звичайно, я — ніякий не Самута, а найсправжнісінький Ярослав Петруня. Це я ішов вузькими, в садах, вуличками назирці за Олесею,

трохи не кожного дня проводжаючи її зі школи. Це моє серце вистрибувало з грудей, коли підходив, уже працюючи в Терехівці, до хвіртки і бачив викладену цеглою стежку, будиночок під червоним дахом у глибині саду. Це я щонічно пішкував з Мрина у Терехівку, коли Олеся приїхала на канікули.

Не було вулички, не було зеленої, з грибкама червонодашних будинків оази серед сучасного міста. Між викорчуваних з корінням дерев стояли одноногі, наче лелеки, крани. До їхніх металевих дзьобів тяглися, спинаючись навшпиньки, стіни новобудов. Вздовж вулички зяяла глибока рана, в рані темніли викупані в смолі труби. Бульдозери прасували те, що лишилося від будиночків. Олесиного будинку уже не було, лише купа чорної, у сажі, цегли і розмоклі на осінніх дощах вальки глини. Ось що залишається від осель тих, кого ми любимо в юності. І кого не любимо. І кого ненавидимо.

Посеред колишнього двору палахкотіло високе вогнище. Горіли різьблені листви, дерев'яні колони, що тримали колись піддашся ганку, окоренки яблунь, хвіртка, яку я колись відчиняв тремтячою рукою. Усе горіло. Ніщо не вічне. Лише пам'ять. Поки ми самі живі. А разом з нами помре і пам'ять. І нічого-нічого не буде. Ніби й не було ніколи. Невже весь земний світ — кладовище? Кладовище почуттів, пристрастей, мрій, кохань, ненавистей. Усе горить. Усе — в порошок. А може, в цьому і порятунок. Уже нічого нема. Ні колишньої Олесі. Ні мого почуття до Олесі. Але усе було. І відпливає на бистрині часу у безмежне минуле. Смішно бігти по березі тої бистрини і гукати вслід. Не наздоженеш, не повернеш. Хай відпливає. Десь воно є. Десь пливе. Десь там я із шкільним портфеликом стою біля мокрої огорожі, під осіннім дощем і жадібно дивлюся на освітлені вікна Олесиного будиночка у марній надії, що тінь її з'явиться на білих занавісках. Десь там — ми з Олесею стоїмо під яблунею, узявшись за руки, і — перший поцілунок, про який вже стільки понаписувано, що я не додаю і слова лірики. Усе воно — є. Але — пливе безупинно, все далі і далі. І ми пливемо слідом, сьогоднішні. На кораблі нашого життя. По бистрині часу.

Я дістав терехівського щоденника і кинув у вогонь. Згорнулася обкладинка, потім палахнули зеленим полум'ям сторінки. Там, де по рядках біг вогонь, слова згорталися, ніби корчилися від болю, ніби криком кричали, але ніхто, окрім мене, не чув.

Купка попелу.

Скоро і попелу не стало. Вітер розвіяв. По пустищу, де виросте новий мікрорайон і хтось інший любитиме когось іншого...

Глава емоційна

ВІДЧАЙ

Не так треба, не так!

Боже, як це все претензійно і — бездарно! Запізніле каяття, невдала спроба повернутися до себе молодого, усе почати спочатку, — а вже від поїзда свого відстав безнадійно і не наздоженеш, не зупиниш, не повернеш, що назавжди втрачено, що розміняно, що продано. А якщо він і справді є, — отой міфічний дід з бородою, — на небесах, верхи на райдузі, бог, доля чи просто — совість твоя, і спитас: «Я дарував тобі, Петруня, талант. Як ти скористався із мого дарунка, на що витратив капітал?» Клято працював усе життя, відповім, чорно працював, світу не бачив, усе поспішав, гнав рядки, щоб грубіші книги, — спершу на холодильник і пральну машину, на занавіски, на каструлі, на целюшки, потім на гарнітури і килими, потім на автомашину та дачу, потім на коштовності для жінки, щоб не дешевші, аніж у дружин колег, а дорожчі, це так приємно — задовольняти забаганки дружини, ти — бог, ти — цар, цезар, отой персіянин, що мав себе за найбагатшого у світі; потім, у кінці життя, гнав рядки на мармуровий пам'ятник самому собі, щоб височів на моїй могилі, щоб і там, на кладовищі, я ніби виступав на крок чи півкроку з шеренги загальної. Легко жив, легко думав, зате — прогресивний і перспективний. Ось ще один щабель — а тоді писатиму по-справжньому, для душі, для майбуття, на повну силу, а сили уже нема і не буде, і писарчуки подумки приміряють на мене гіпсові форми некрологів. Навіщо жив? Для кого жив? Де газети, в яких вихваляли тебе, де гучні слова компліментарщиків? Де вони — зароблені гроші? Спадкоємці ділять не гонорари твої, а кров твою, душу твою, розмінаний на мідяки хвилинних успіхів талант твій, совість твою ділять...

Не так треба, не так!..

Навіть у цьому відчайному крикові слово слову не довіряє, і кидаються слова врiзнобiч, бо я уже сам гаразд не знаю, коли лицедію, а коли кричу від справжнього болю. Я — актор, який усе життя на сцені, звик до чужих слів і чужих думок, а власних слів боїться... Я...

Знову не те!

Я, я, я! — ненавиджу своє словоплетиво, і пальці свої на авторучці японській, із золотим пером, і білий лист паперу, і запах паперу, і шерхіт золотого пера об фінський папір.

Бо не так треба, не так!

А як — уже не знаю. А може, ніколи і не знав.

Знав — але як це давно було! Ніби в іншому житті.

Низати красиві, але нещирі слова, епітети, метафори, порівняння, вигадувать, із пальця висмоктуючи легкі сюжетики, щоб швидше надрукувати і одержати чергову порцію компліментів від такого ж безпринципного, як я сам, критика, — нудить мене, нудить...

Почати книгу спочатку і описати один день, щиро, чесно, — як їздив я у Мрин на виставу.

Що відчуває муха, тонучи в склянці з медом?!

КНИГА ДРУГА

СПЕКТАКЛЬ

1

Прокинувся в чудовому настрої. За вікном спальні святково синіло небо. Дорога стелилась — день обіцявся сонячний. Ксеня, м'яка, тепла, сонно обійняла, поцілувала в щоку:

— Любий, ти не гніваєшся, що не їду з тобою до Мрина?

— Ні, кохана, коли я на тебе гнівався?

— Я так мріяла побувати на прем'єрі. Але ця несподівана телеграма... Розігрій м'ясо — у холодильнику. Я ще трішечки подрімаю, любий.

До Ксені прилітає подруга з Москви. А може — друг. У жінок її віку раптом пробуджується апетит до життя. Перші дні бабиного літа. Передчуття осені. Хай пограється — скільки того віку. Він давно уже не ревнував. Аби і йому вибачала маленькі грішки. Серйозних гріхів він і сам собі не дозволить. У наш час залишати сорокарічну дружину, щоб одружитися на молодій, — нерозумно. У наш час, коли стільки можливостей для позашлюбних зв'язків.

Ксеню бачили у кав'ярні то з відомим співаком, то з якимсь бороданем, не то лікарем, не то поетом, а може, ні тим, ні тим. Ярослав ставився до знайомих своєї дружини іронічно-поблажливо. Якось і він наразився з

черговою шанувальницею таланту. Заманулося їй пообідати з Петрунею у ресторані. Мусив вести до ресторану, хоч і не любив реклами. Але роман тільки починався. На останніх днях роману він бував менш поступливий. Удома попередив, що приїздить перекладачка, мабуть, доведеться з нею повечеряти. Забезпечив тили, про всяк випадок, якщо хтось із знайомих побачить і скаже Ксені. Вибрав ресторан «Прага», аж у Голосієво. Мовляв, там подають оригінальні чеські страви. Але, переступивши поріг ресторану, побачив дружину й бороданя. Ксеня зробила радісне, обличчя і покликала їх до свого столика. Учотирьох вони непогано провели вечір. Бородань і Ярослав дуже ввічливо розмовляли про літературу, жінки — про моди й акторів. Сиділи допізна, потім взяли таксі і розвезли бороданя і шанувальницю Ярославового таланту по домівках. Коли залишилися самі в машині, Ксеня зіграла сценку ревності, Ярослав то оборонявся, то нападав, а все скінчилося палкими обіймами в постелі. Ярослав дотримувався думки, що позашлюбні зв'язки зміцнюють родину, хоч у писаннях своїх пристрасно засуджував легковажність. Звичайно, вільні родинні стосунки вимагають від чоловіка й дружини чимало артистизму, обоїльної гри.

— Щасливої дороги, любий...

— Дякую, кохана, після прем'єри я подзвоню.

Коли підводився з ліжка, ковдра відгорнулась, оголивши безформну рожевість Ксениного тіла, вона таки помітно розповніла за останні роки, хоч і влаштовує час від часу розвантажувальні аврали та морить себе фруктовими дієтами. Ярослав згадав струнке тіло Маргарити на мринському пляжі, місяць тому, коли їздив на репетицію. Майже гола — в бікіні, смужечка на грудях і вузький трикутник навколо стегон, поги — майстерно вирізьблені колони, звідси до Таймира, як писав поет, світлий пушок на за-смаглім животі, навколо пупка... Поспіхом причинив двері спальні, щоб не розбурхати Ксеню, раптом передумає — і поїде з ним на прем'єру. Буде родинна ідилія. Але не буде Маргарити. А що за прем'єра без Маргарити? Уся приваба сьогоднішнього свята чи майже вся — в Маргариті. Жінки — вітаміни життя. Квіти життя. Активізатори життя. Але мусив ще раз заходити до спальні — по бритву. Бритва німецька, знаменита фірма «Браун». Ксеня розплющила очі, хоч і ступав навшпиньки:

— Не захоплюйся акторочками, любий. Ти ж знаєш, у тебе немає смаку.

— Я радитимуся з тобою, кохана, по телефону.

— Дзвони, любий. У цих питаннях законна дружина — найкращий поради́к. Не забувай, що у твоєму гаремі я — найстарша.

— Коли стрічаю тебе з бороданем у кав'ярні, мені теж здається, що живу в епоху полігамії...

— Проби пробачення, любий.

Не відриваючи голови від подушки, Ксеня дістала з-під ковдри руку. Вигнута в кисті рука з довгими фарбованими нігтями висіла над постіллю, як знак питання — на всю сторінку. Шкільний спогад. Невиконане домашнє завдання. Відчуття провини. Ярослав поцілував тричі долоню і кожен палець — окремо.

— Прощаю, любий...

Мистецтво писати. Мистецтво жити. Коли вже і сам гаразд не знаєш, де правда, а де — гра. Вийшов на балкон, зарослий виноградом, перехилився через поруччя: машина стояла. Звечора залишив у дворі, щоб не поспішати удосвіта в гараж. Його антрацитова «Волга» із щасливими номерами. Перша його «Волга» була блакитна. Тоді не доводилось вибирати — яка трапилася. А цього разу добився до директора автомагазину, показав червону книжечку: ось, відомий письменник, хоче антрацитову «Волгу»... Під колір машини добув вельветовий костюм. Костюм теж вимагав деяких відхилень від правил загальнозживаної моралі, зате який вельвет! Японський. Білосніжна сорочка і американська краватка. З антрацитової «Волги» — у вельветовій парі. Як добре, що він свого часу не відмовився від «Волги». Від тої ще, першої, блакитної. Подзвонили пізнього вечора: є «Волга», треба негайно забирати. А в Ярослава був «Запорожець», його перша машина. Хороша була машинка, хоч і не престижна. Він півночі вагався і — не вистояв перед спокусою. І добре, що не вистояв. Напозичався, правда, у кого міг, довелося писати багато і швидко, щоб виборсатися з боргів, але хіба він коли боявся роботи? Навпаки, помітив, пишеться легше, коли підпирає з грішми. Матеріальна зацікавленість — що в ній поганого?! І посилюється самоконтроль — жодних непорозумінь з видавцями. Ніби автопілот вмикається. Пишеш професійно, сучасно, дотепно і не переступаєш межі, за якою треба відстоювати написане. Смішно у наш час пнутися на котурни, як деякі його колеги, і вдавати із себе верховних суддів. Проблеми в суспільстві були і будуть, пише про них Ярослав Петруня чи ні. Роль Дон-Кіхота не популярна. Література нічого не вирішує. Хіба що полоскотати нудьгуючого обивателя — і на це класти

своє — єдине! — життя?! Художня книга — навіть не фейлетон, після якого в газеті з'являється для заспокоєння читачів «Слідами наших виступів». Книгу сьогодні прочитають, а завтра — забудуть. Бо на полицях стоять нові паперові одкровлення. Кожної доби у світі з'являється біля двох тисяч нових книжок. У рік — понад сімсот тисяч! Наївно і смішно думати, що твоя паперова крапля з тої зливи може хоч щось на планеті змінити. І брати на себе відповідальність — смішно. Почуватися зобов'язаним. Перед ким? Він нікому нічого не завинив. Живе, як живе. Як усі. Чому це від нього вимагати більше, аніж від інших? Він своє відгорював. У дитинстві. Тепер — компенсація. Мусить же бути у світі вища справедливість. Кожному — по жмені горя, по дві жмені — радості. Тепер він везучий, тепер він — вдатливий, бо свою жменю горя вигорював давно. Усе — чудесно. Він їде на прем'єру своєї першої п'єси. У Мрин, де його пам'ятають хлопчаком у бурках. Тепер він приїде на власній «Волзі», в японському вельветі. Із східців театру йому назустріч збіжить Маргарита. Вдвічі молодша роками. Дивно схожа на Маргариту, з якою навчався в школі і яка ним погордувала. Вважай, що вона передумала і повернулася до нього. Через два десятки літ. Він — переміг. Він — на коні. Він осідлав життя. Осідлав долю. З роками його жінки молодшають.

Усе чудесно, усе — як і мріялося в сирітські дитячі роки.

У кімнаті сина, як і кожного ранку, гриміла музика. Сучасні ритми — колекція платівок і магнітофонних стрічок. Не без батькової, звісно, допомоги: нові джинси і нові платівки. Сам Ярослав у новітній музиці не розумівся, але син — модний парубчак, не відстає від часу. Типовий міський хлопчина. У всьому іншому — вище стандарту. Навчається в десятому класі, а вже академік — поки що дитячої Академії. Природжений фізик. Не кожному батькові щастить на такого сина. І читає багато. Окрім, правда, батькових книжок. А чому син мусить читати його книжки? Комплекси, легко зрозуміти. Усе життя бути сином Ярослава Петруні... Краще отак, як старший Петруня, — починати з нічого. Самому торувати собі дорогу. І нікому не бути зобов'язаним. Один час Ярослав дарував Орестові перші примірники книжок з проникливими автографами, просив Ксеню вплинути на сина. Випадком почув їхню розмову, на дачі. На материні дорікання Орест спокійно відповів, що книги, написані батьком, його нічим не збагачують, не будять думки і совісті, не несуть жодної інфор-

мації і він не може витратити на них свій час, життя людське (що він знає про життя?!) коротке. «Навіть якщо вони тобі нецікаві, ти міг би прочитати з обов'язку, батькові книги усіх нас харчують», — це Ксеня. Орест: «Я не можу примусити себе, коли стільки світових шедеврів ще не засвоєно, читати довжелезні переспіви класиків дев'ятнадцятого століття про схід сонця над Дніпром, філологічні вправи навколо записаного з вуст народу в тому ж таки дев'ятнадцятому столітті, і, в кращому разі, виклади статей, надрукованих на останніх сторінках «Літературної газети»...» Рецензія нещадна. З вуст молодого покоління. Ярославові боліла синова невдячність. Для кого ж він старасться, жене аркуші, книга за книгою, як із конвейєра? Ксеня навчалася в консерваторії, Орест малим часто хворів, треба було наймати п'яньку і щороку — до моря, на два-три місяці, і потім — самі ці джинсики, а скільки — до джинсиків... Ксеня приблизно так йому і сказала. Орест незворушно заперечив, що справжній художник навіть заради сім'ї, заради дітей ніколи не поступиться принципами, справжній художник і біля дитини, яка помирає, залишиться художником — послався на оповідання Михайла Коцюбинського «Цвіт яблуні». А тим більше художник, який на словах відстоює комуністичні ідеали. «Чому — на словах?» — обурилася Ксеня. «Шановне сімейство, прошу уваги! — гукнув з балкона, де ніжився на ранковому сонці, Ярослав. — Випадком я чув вашу дискусію і скажу таке, можете зі мною згоджуватися, можете не згоджуватися. За генія ніколи себе я не мав. До речі, як і кожен справжній геній... За геніїв мають себе графомани. У міру своїх сил та здібностей працюю письменником. Але мушу вам нагадати, що в історії літератури залишилися тільки письменники, в яких відчували потребу їхні сучасники, письменники, які багато друкувалися і не соромилися мати зиск з літератури. У нас — соціалізм, гроші ще ніхто не відміняв, а засушені мумії, що мали себе за геніїв, муміями і залишилися, нікому не потрібними, бо наступні покоління теж житимуть повнокровним життям, а не ловитимуть на сторінках книг принципи та вдалі художні образи, як діти — метеликів...»

Син не сперечався, більше відмовчувався, залишаючись при своїй думці. І сімейна дискусія, що могла б перерости в серйозний конфлікт, якби Ярослав дав волю своїм емоціям, закінчилася мирно і весело. Вони поїхали в сусіднє містечко, купили електричну газонокосилку, із сміхом випробували на дачі, між сосон, а газонокосилка не працювала,

була бракована, довелося відвозити її назад, у господарчий магазин, з директором якого Ярослав підтримував знайомство, про всяк випадок, а раптом колись згодиться. На книжковій полиці в кабінеті директора поруч з дипломами за зразкове обслуговування трудящих стояли книги Ярослава Петруні з автографами автора. Ярослав очима показав синові на книги — як шанують батька! — і постався забути Орестові слова.

Розігрів м'ясо, заварив чай. Снідали з сином. Орест жував, очима — в томик наукової фантастики, фантастику він дозволяв собі за їжею та ще перед сном, у ліжку, дуже серйозний у нього син. Ярослав переглядав за сніданком рукопис статті Бермута про прем'єру, яка відбудеться сьогодні. Бермут написав три варіанти для різних видань і всі три доведеться переписувати. Занадто кволо і неграмотно. Петруню попереджав драматург, який колись теж вдався до послуг Бермута: «Статті доведеться самому про себе писати, писака з нього нікудишній, а організатор — блискучий, прем'єра матиме широкий розголос і пиху твою помажуть медом...» Доведеться сісти в готелі і пройти пером по рецензіях. Якби з ними снідала Ксеня, вона читала б детектив. Це стало у них звичним — читати за обіднім столом. Три особистості, кожен сам по собі. Та й про що розмовляти, уже про все давно переговорено. Дружна сім'я. Забезпечена сім'я. Усталений побут. Хатня робітниця. Тричі на тиждень. Ярослав підрахував: хатня робітниця коштує п'ятдесят сторінок його прози — щомісяця. Зате зручно. Для Ксені. Більше часу може присвятити громадській діяльності — будівництву гаража, голова кооперативу, прорізався адміністративний талант.

— Забудь на сьогодні про школу, Оресте, а майнемо разом у Мрин, на мою виставу! — прохопилося раптом. — Все одно золсту медаль матимеш, ти такий позитивний, що ми таких у кутку шкільного коридора, де свої куфайки чіпляли, тихенько лупцювали...

Прохальні нотки бриніли десь на споді, помітив їх, засіявся:

— Щоб молоді акторки мене там не залоскотали...

Син одірвав од книги здивовані, холодні очі:

— Хіба ти забув, тату, у мене ж сьогодні — засідання секції, в Академії, а я як-не-як завідуючий...

— Справді, забув, вибачаюсь, маестро.

І — добренько. Усе — чудесно. Усе складається на користь короткочасенького романчика з Маргаритою. Щоб

раз, два — і розв'язка. Розтягувати на довше нема потреби. Життя не можна не любити, коли ти ще при здоров'ї і на тебе чекає прекрасна Маргарита. Плюс — вдячна шана від земляків. Бермут дзвонив увечері, нахвалявся: таку рекламу організував! Втім, його і без реклами у Мрині знають. Ви чули, на прем'єру своєї п'єси приїздить Ярослав Петруня! Той Ярослав Петруня, якого вивели із першотравневої колони, уже коли вони виходили на центральний мринський майдан, бо він був у засмальцьованому піджачку і в сірій сорочечці, а всі школярі — в білих сорочках і червоних краватках, показова школа, показова колона, а він псував загальний вигляд, на ньому написано було, що з Пакуля... Чи ти, шкільний формалісте, ще живий, чи будеш сьогодні в театрі, чи впізнаєш хлопчика, якого колись висмикнув із святкової колони, куди його поставила тітка, і травмував на все життя, чи згадаєш сльозу мою дитячу, пекучу сльозу?..

Але це вже — лірика. Життя компенсувало. Тепер усе — чудесно. Плюс — Маргарита: квартальна премія... Прогрес, як тепер кажуть.

Телефон. Хто б це міг — так рано, восьмої немає.

— Що поробляє класик? Ніжитья з дружиною в постелі? Ранок зміцнення сім'ї?

Наталка, подруга Ксені. Разом навчалися в консерваторії. На останньому курсі вийшла заміж за підстаркуватого архітектора, бездітного вдівця. Квартира. Машина. Дача. Тепер розвелася і все починає спочатку. Здибалася з молодиком, носить одяг спортивного крою. Привела до них на апробацію: Ксеня має славу практичної, мудрої в життєвих питаннях жінки. Молодик весь вечір промовчав і тільки коли мова зайшла про футбол, виявив блискучу ерудицію. Петруня спортсменів недолюблював. Благодушний, іронічний дідусь-архітектор у ролі Наталчиного чоловіка був йому симпатичніший. Ревність. Старіючого чоловіка до чоловіка молодого. Дідусь-архітектор, мабуть, здогадувався про їхню з Наталкою ніч, бо опісля обминав його, а зустрівши на вулиці, жалібно усміхався і поспішав геть.

— Класик ладнається їхати у Мрин, на прем'єру вистави за своєю геніальною п'єсою. Поїдьмо, Наталочко, а? Проведемо прекрасний вечір, згадаємо молодість...

Син знову зачинився у кімнаті, наповненій музикою, Ксеня спала.

— А якби я справді погодилася?

— Стрибав би від щастя. Чесно.

— Ти так майстерно часом граєш, що навіть сам собі починаєш вірити.

— Наталочко, поїдьмо. Бенкет, люксовий номер. А я такий самотній буду там.

— Ти вже ніколи не будеш самотній, Ярославику. Ти уже не вмієш бути самотнім. Самотність — це особливий стан душі, який вимагає важкої внутрішньої роботи. А ти звик до легкості. У всьому. У стосунках з людьми, у стосунках з собою. Ти — щасливчик, Ярославе. Бог тебе любить.

— Може, ти вступила до секти баптистів?

— Ні, я читаю новий роман Ярослава Петруні.

— Сподіваюся, книга подобається більше, ніж її автор?

— Послухай, письменнику, як це тобі вдається — мати дві моралі, одну — для героїв своїх книг, іншу — для самого себе? Ти — як блазень, міняєш маски, а я, дурна, шукаю твоє справжнє обличчя і не можу знайти...

Заборонений прийом. Удар нижче пояса. Чого це вона завелась? Ярослав помовчав, і по хвили:

— То їдеш зі мною чи ні? Хвилина на роздуми.

— Виїжджаю на гастролі, класику. Я тепер майже самотійна жінка і мушу сама заробляти на гараж. Де твій голова гаражного кооперативу?

— Вони ще сплять. Але для тебе — розбуджу.

— Це в її інтересах. Не знаю, правда, чи в твоїх. До речі, той, до кого ти мене ревнуєш, зовсім не спортсмен, а працює в торгівлі.

— На жаль, Наталочко, я вже давно розучився ревнувати. Але в житті так мало справді щасливих хвилин...

— Клич Ксеню, бо я — розплачуся...

Він поклав на столик трубку і пішов будити Ксеню. Наталка має рацію. Він занадто входить у роль, яку грає. А якби Наталка справді погодилася їхати з ним у Мрин? Є хвилини, які вже ніколи в житті не повторюються.

...Починалося літо; пахли трави на луках; одцвіли акації, і солодкі пахощі дурманили голови; Наталка гостювала у них на дачі сама, дідусь-архітектор був у закордонному відрядженні; од Наталки пахло зрілою, невтоленою жінкою; цей запах переслідував Ярослава, запах — проникливіший, ніж пахощі півоній і дурманний дух акацій; за два дні гостя виснажила Ксеню невтомними теревенями, і Ксеня зраділа, що Наталка нарешті їде, хай і з Ярославом, якому треба до Києва; виїхали надвечір; у боковому дзеркальці Ярослав бачив свій дачний будинок у вінку з винограду, Ксеню в червоному японському кі-

моно на білому балконі, біля Ксені — Орест у кріслі-гойдалці, з книгою, усе це віддалялось, дрібнішало, поки зовсім не зникло за зеленою стіною лісу; а в машині дурманно пахло жінкою, і пальці Ярослава тремтіли на кермі; їхали через ліс, Ярослав звернув на просіку і зупинив машину; він узяв Наталку за руку — електричний заряд шаленої напруги, коротке замикання, спалах, і вона покірно вийшла з машини; у вигрітому за день лісі озонно пахло глицею, і пахла живиця, як пахне настояне вино у винних підвалах, але над усі ті запахи для Ярослава був збуджуючий запах жінки, що визріла для любові; він оволодів нею неподалік машини, на теплій глиці, під соснами, і Наталка майже не чинила опору, у кожної жінки, мабуть, трапляються хвилини, коли вона не має сили опиратися, і Ярослав з такої хвилини скористався; потім мовчки їхали до самого Києва, а вже біля Києва потрапили в грозу, у зливу, які бувають лише на початку літа, вода котилася по вулицях назустріч машині дев'ятим валом, ледве допливли до Печерська, де Наталка тоді мешкала, і нічого не лишалось, як поставити у дворі машину і забігти до неї на чашку кави; замість кави вони упали на ліжко і любилися до півночі, під гуркіт громів за вікнами, Ярослав ще був молодий і ненаситний, Наталка тремтала, як земля під грозовою хмарою, припадала до Ярослава в нестямі своїм гарячим тілом і солодко стогнала: «О, досі я не знала, що таке — любов!»; а вранці не подзвонила, як домовлялися, і не відповідала на дзвінки, і не з'являлася до них цілісінький рік; а коли наступного літа знову приїхала з дідусем-архітектором до них на дачу, була мовчазна, строга і неприступна, і так — досі; потім у Ярославовім житті було немало жінок, але та грозова ніч запам'яталася, спогад хвилював досі, бо в тій ночі, на відміну від багатьох подібних, було щось справжнє, коли він по-справжньому хотів жінку, а жінка хотіла його; той спогад був — як подув свіжого повітря через квартиру в прокурену, задимлену кімнату; а що йому ще згадувати?!

Ксеня ішла до телефону повільно, напівсонна, але, почувши Наталчин голос, ожила. Ці дві жінки тримали на своїх плечах гаражний кооператив «Едельвейс». Назву кооперативу придумав Ярослав. Колись іменем цієї напівлегендарної квітки називав Ксеню, що народилася в Карпатах. Наталці після розлучення і поділу майна дісталася лише машина, гараж у дворі будинку залишався за архітектором, ветераном і пенсіонером. Петруні мали гараж, в дворі чужого будинку, Ярослав купив, ще як обзавівся

«Запорожцем», і зумів оформити; теж коштувало сил і нервів — скільки вклоняться довелося. Але тепер гараж зносили, разом з будинком, і Ксеня з Наталкою утверджувалися в гаражному кооперативі. Ксеня розвинула бурхливу діяльність, проявивши неабиякі організаторські здібності. Невже це вона — соромлива, блакитноока гуцулочка, що співала для нього всю ніч у човнику посеред гірського озера? Завидки беруть, як вона вписалася в міське життя, що б він робив без її енергії, практичності в буденних клопотах. Виступала вона, правда, все рідше, втрачала голос, на столичну сцену не запрошували, а тинятися по районних та сільських сценах задля заробітку не було кончої необхідності, він заробляє достатньо.

— Слу-у-ухаю. Уже ранок? Я ще очей не розплющувала. Дзвонив? Чому ж він мені не подзвонив? Справді, учора ми повернулися пізно, були на бенкеті, з ікрою і червоною рибою. Правда, господиня рахувала бутерброди, чи не багато їмо. Ну, ти ж знаєш мою слабіну — люблю попліткувати. Так що він хоче? Я ж йому сказала: у кооперативі він буде, якщо візьме на себе бетон. Як — не може?! Він же домовився із своїм однокурсником, директором бетонного заводу. Одного зняли — хай шукає іншого. Ми не філантропічне товариство, а гаражний кооператив. Дістав дублянку? З цього треба було і починати. Чуєш, Ярославчику, канадська дублянка, я про неї давно мрію. Звичайно ж, беремо! Беремо ж, Ярославчику? Ну, любчику мій, кивни головою. Хай привозить, я буду удома. Найкраще між другою і третьою. Але як ми тепер добудемо бетон?

Він почувався виробленим конем, який уже плуганив до стайні, але біля самої стайні його стьобнули і погнали знову в голоблі. Давно уже маячила йому на думці нова повістинка — крик душі. Писати її треба було на повну силу, без поспіху, без оглядок на критиків.

— Любий, Наталочка запитусь, чи зможемо ми завтра заплатити за мою дублянку дві тисячі.

— Звичайно, кохана.

Запитусь для годиться. Знає, що зможемо. Звикла, що гроші є завжди. А нема — авапс у видавництві. Видавництву потрібні рукописи на сучасну тему. Серйозні, глибокі твори напишуть інші письменники. Петруня відгукнеться на сучасність негайно. Легко. Професійно. Ще й скаже в інтерв'ю: виконую соціалістичне замовлення. Повістинку — справжню, для душі — можна відкласти на потім. Щоб її написати, треба власної крові додати в чорнило. Та й невідомо, як ще буде з редакторами. Можливо, дове-

дється переконувати, відстоювати. Ксеня від канадської дублянки не відмовиться. Навіть якщо дублянка виявиться завузькою. Ксеня схудне: чудеса діти. Написати щось веселеньке — про власне дитинство. Для дитячого видавництва. Веселого в його дитинстві майже не було, але фантазія письменника — всесильна. Фантастична література — про повоєнний Пакуль... Можна негайно вимагати аванс. Під тему. А ту повістинку — потім, колись. Усе — чудесно. Родинний бюджет. Ощадна книжка — наче криниця, яка не повинна пересихати. Він — справжній мужчина. Мужчина цінується по тому, як він забезпечує родину. Найперший обов'язок. Правда, і сам уже звик мати вільні гроші. Солодке відчуття — діставати гроші з кишені, яка не має дна. Компенсація за безгрошів'я в дитинстві. Як плакав під клубом, коли приїхав ляльковий театр, а карбованця на квиток не було. Як мріяв про лижі. Про ковзани. Про портфель. Про цукерку. Про булку. Досить. Заборонити спогади. Зайві стреси. Все чудесно. А дитинство — чорний сон. Який ніколи не повториться. Японський вельветовий костюм йому дуже личить. І рожевий батничок під нього. Італійський шкіряний плащ. Шкіряну кепочку, це молодить. У дзеркало — наче Нарцис у ріку. Замилувано. Узяти «дипломат» й поцілувати Ксеню в щічку. Не одриваючись од телефону, Ксеня відповіла повітряним поцілунком. Все — чудесно.

— Підвезеш мене до школи?

— Звичайно, — відповів стримано, щоб не виказати радості: хоч до школи їхатиме із сином.

Чудовий ранок. Приємно збуджує. Жити хочеться. Сонце золотило кузов автомашини. Журнал «Америка», недбало кинутий на сидіння. Книги Ярослава Петруні. Для працівників державної автоінспекції. Поки грівся мотор, син гортав журнал, відкинувшись на спинку переднього сидіння.

— Па, видай п'ять червінців на імпортну ракетку. Мама організувала мені тенісний корт.

— У мене грошей — лише на бенкет.

Орест відклав журнал, набурмосився. Поскупився, — уже шкодував Ярослав, а зайвого син не просить. Чим він гірший від інших, щоб не мати американської ракетки чи італійських вельветових джинсів? Хай надолужує — за батька. Але відступати — непедагогічно. Дасть гроші завтра. Що ж, заробить і на ракетки. Ще одна сторінка. Ще п'ять сторінок. Ще десять сторінок. Віддрукованих на машинці. Югославській, виготовленій за західнонімецькою

ліцензією. Дуже вдала конструкція. Жодних фізичних зусиль — здається, клавіші самі вистукують. Колись підрахував, скільки платять йому за одну сторінку. З перекладами, перевиданнями. Досить пристойна сума. Він ще при здоров'ї. За день може намолотити двадцять сторінок. Писати професійно — писати швидко. Краєм ока Ярослав дивився, як син відчиняє речову скриньку. Жувачка, американські сигарети, валідол — гасить запах спиртного. У глибині скриньки, за сигаретами — коробочка французьких парфумів. Парфуми Ярослав віз Маргариті. Що було б сховати в «дипломата»!

— О, справжні французькі! Везеш артисточки, па? Не бійся, я не скажу мамі, хоч ти й пошкодував для мене десять червінців...

Петруня намацав у кишені — він любляв носити гроші без гаманця — півсотенну купюру і мовчки поклав на коліна синові.

2

Він вірить у магію слова. Головне — частіше повторювати: все чудесно, і буде чудесно. Сон, що здійснився, — його життя. Лист із Терехівки, від колишнього учителя, тепер уже пенсіонера, написував віршики: «Часто згадую вашу віру в своє майбутнє, шановний Ярославе Дмитровичу, думаю про ваш дивний злет...» В юності снилося, що веде розкішну машину, дорога стелиться під колеса, відчуття лету. Вісімнадцятирічним юнаком приїхав уперше до Києва вступити до університету. З Терехівки. Наймав куток на Хрещатику і дуже дивувався, що в міських квартирах вбиральня — поруч з кухнею. Тоді ж уперше побачив поїзд — на київському вокзалі. У вісімнадцять літ — уперше! — поїзд і теплу вбиральню...

А через якихось, вважає, два десятки років їхати за кермом власної «Волги» шляхом, на узбіччі якого ти стовпів із простягнутою рукою, щоб за карбованця добутися в кузові вантажної до повороту на Терехівку. Бути вдячним долі. Належно цінувати. Радіти досягнутому. Радіти життю. Це чудесно — кермувати розкішною машиною, що покірно вволює твої бажання, намотувати на колеса асфальтову стрічку дороги і знати, що на тебе сьогодні чекають самі приємності. Слава і — як почесна нагорода, як приз життя — Маргарита. Дев'ятнадцятирічна, з довгими, стрункими ногами. Створена для любові. А на узбіччях — яскраві спалахи жоржин у палісадниках і золотохвості

півні, жовтобокi яблука у блискучих цинкових відрах та емальованих мисках, вінок цибулі на клямці хвiртки — спалахнув сонячно за вікном машини і зник, наче наснився, і вже не цибуля, а помідори, пізні, густо-червоні, ніби не справжні, ніби намальовані на залізних воротах, біля яких пропонують себе автопокупцям. Осiнь — намісто з коротких барвистих спалахів, нанизаних на сіру нитку траси — спонукала до філософських роздумів. Усе це таки минує — і сонячний вересневий день, і дорога, і жоржини, яблука та помідори біля дворів, обабіч асфальтової стрічки, усе — тимчасовість, мить порівняно з вічністю, з небуттям, що з нього з'являємось і в нього повертаємо по короткому земному життю, так іскри спалахують і гаснуть над вогнищем, у темному нічному небі. Відчуті кожен мить життя, насолодитися нею, як цукеркою в роті, потішити душу і тіло. Бути гурманом часу — бо який би ти не був удадли-вий, а й тобі одміряно долею чи вищими силами. Скільки людей, і старих, і молодих, пішло уже на його віку туди, звідки ще ніхто не повертався. Це так просто — піти і не повернутися, лише ледь-ледь крутнути руля убiк, коли стрілка спідометра перехилилася за сотню кілометрів. А в дитинстві здавалося, що вже ніхто не одбере од тебе життя, коли воно тобі дано. Але всупереч складній реальності земного життя — бути постійно щасливим, цідити по краплі кожен мить і смакувати, смакувати. У нього талант дегустатора життя. Узяти кермо лівою рукою, правцею — дістать із скриньки американські сигарети і затягтися ароматним димом, а назустріч мчать зелені поля і блакитні небеса, жовтоголові осоки обабіч асфальтової стріли.

Це замолоду дозволяєш собі бути незадоволеним власним життям: то не пишеться, то не друкують, то не люблять, а син виростає егоїстом, а дружина стає типовою міщанкою. На тридцять першому році життя рецидив молодечої хвороби повторився. В своє тридцятиріччя він найняв повара в ресторані, стіл був — хоч знімай на кольорову фотографію для посібника з кулінарії, вони запросили усіх, з ким Ярослав починав у літературі, не усіх, звичайно, а найпомітніших; багато хто не прийшов, відбувся вітальними телеграмами, а ті, що прийшли, не сказали про Петруню жодного з тих високих слів, на які він потайки сподівався на правах ювіляра. І він, дурник, страждав по справжньому, пам'ятає ту безсонну після бенкету ніч. Один з гостей, відомий критик, підпивши, наверхював Петруні достобіса словесних колючок, і про талант, розмінаний на

мідяки, і про дерево, яке гине, якщо не вкорінилося у землю, і про перспективу духовного самоотруєння, і про перспективу творчого виснаження. Ксеня не стрималася і сказала йому в вічі все, що думала, і справді, наївся, напився, а потім на ювіляра вилити бочку дьогтю, хто він сам такий, щоб отак... Це тепер — розумом розумієш, що п'янений критик не мав жодних підстав, а тоді — Ярослав за ніч очей не заплющив, намірявся від завтра розпочати нове життя, інакше жити, інакше писати, інакше думати, все інакше, наївняк зелений, ніби себе можна переробити за одну ніч, та й чи треба переробляти — ось головне. Під ранок йому закололо в боці, наступного дня — температура і біль, наче хто ножем штрикав, потім — лікарня і страшні болі щонаочі; тинявся коридорами, од вікна до вікна, жодні болетамуючі не допомагали, а за вікнами на висвітлену ліхтарями вулицю сівся сріблястий, якийсь не справжній — такий гарний спіжок, і йшли по білих хідниках щасливі люди, не знаючи, що вони такі щасливі, бо їм не болять, бо вони не в лікарні, бо вони можуть вільно іти, куди їм заманеться, і не думати про смерть. Розп'ятий на рамі вікна, виснажений болями, він присягався, якщо видихає, цінувати кожен мить життя, простого, звичайного і прекрасного своєю звичністю, а не шмагати себе докорами совісті. Принципи, переконання, творчість — усе це нічого не варте, гра в слова, гнила інтелігентщина, марево. Існує єдине, поки воно існує, — життя. Цідити кожен краплину його, щоб відчувати смак. Не жити, а дегустувати. А одної ночі, десь там, далеко-далеко, на схилі літ, заснути — і не прокинутися вранці. Або померти нагло біля гарної молоді жінки, є такі щасливі смерті. Щоб ні старечих хвороб, ні старечого згасання, ні каюття старечого — не доробив, комусь щось не довів. Жити — поки життя дарує насолоду, а тоді розігнати «Волгу» до півтораєста кілометрів — і кермо убік...

Виписавшись із лікарні, він поїхав до санаторію. Лікарі заборонили на якийсь час писати. Сидів у кріслі на балконі, милувався засніженими вершинами гір, ні про що не думав, лише вслухався у нескінченний, тихий плин часу, майже фізично, тілом відчуваючи його течію. Він вчився повільно ходити, зазираючи через паркани в палісадники, де розцвітали перші тюльпани і червоно визублювалися з землі півонії: «Жити б в одному з цих затишних зелених будиночків, обвитих виноградом, щоранку умиватися у дворі під краном, ходити на службу, що не вимагає особливих зусиль, а по роботі — гребтися на грядці і пити чай на ве-

ранді у колі сімейному, з дітьми і тлустою, розпашілою біля плити жінкою, і більш нічого-нічого не треба, ні слави, ні посад, ні великих заробітків...» У ті дні він будував фантастичні проєкти переїзду з Києва в одне з таких провінційних містечок, Ксеня, звичайно, тільки зрадіє, це звичайний світ її дитинства, викладатиме у місцевій школі музику й співи, може, колись, потім, і він повернеться до пера, напише щиру повість із життя скромних провінціалів. Він витратив чимало грошей на міжміський телефон, ділячись своїми фантазіями із Ксенею. Ксеня кричала в трубку, що у нього — психічна хвороба, інакше б не верз отакі дурниці, нікуди з Києва вона не поїде, не залишить квартири і сцени, щоб об'їдатися агрусовим варенням у товаристві міщан і селяків, вона навітшалася провінцією досита, вона швидше розлучиться з ним, аніж згодиться на таке...

І Ярослав перестав дзвонити. Пізніше вони ніколи не згадували про ті телефонні суперечки. Захоплення провінційним затишком минало в нього разом із хворобою. Скоро після повернення з санаторію дізнався про дачу, яка продавалася, — комфортабельна вілла, поруч — ліс, річка.

У лісах проходив він військову службу. Школа молодших командирів. Рядовий Ярослав Петруня. Рядовий Петруня... У караулі. Кожух до п'ят, ніж біля пояса, вітер розгойдує вершини сосон, силе крутені снігу в обличчя, а ніч тільки-но почалася, і служба, служити ще — як мідному казанку, три роки попереду, вічність, а в репродукторі біля солдатського клубу — голос модного поета, і відчайна заздрість: усе б віддав, і тіло, і душу, і три душі, аби отак — з репродукторів, на усю республіку, аби раптом опинитися в світі, в якому живе поет, — казковим бачився той поетів світ із солдатської казарми. Але не було покупців на Ярославову душу. «Стій, хто іде?!» — «Розводящий із зміною». Тісна, пропахла солдатськими онучами та кирзовиками караулка, солдатські жарти, нари, перлова каша з бідона, фехтування ложками над металевою тарілкою...

Тепер той поетик, мабуть, заздрить Ярославові і пліткує про Ярослава, про його машину, про його дачу, про його коханок, а тоді — незрівнянні величини. Уже якийсь початківець з провінції, коли бачить впевнене лице Ярослава Петруні на екрані, думає заздро: ось він — досяг вершин...

І досяг!

А що?

Починався Терехівський район. Колишній. Тепер усе, що було замолоду, — колишне. Дорога спогадів починалася. Що ж, вони потрібні час від часу, отакі поїздки, щоб належно поцінувати те, чого досягнуто в житті. Отут ось він «голосував». Двадцятиградусний мороз, вітер, куче осіннє пальтечко, зверху — темно-синій плащик, юхтові чобітки, галіфе, кроляча шапка: районний газетяр. Шофер полуторки узяв у кабіну, довів до МТС. В емтеєсівській аптеці працювала дівчина, в яку він був один час закоханий, навіть присвятив віршика: «Ніжність пісні твоєї, мов мрія, заколисує серце моє...» Сентименталізм районного гатунку. А тоді ж здавалося справжнім. І було справжнім — почуття. Тепер пише грамотно, професійно — а справжності нема. Стоп! Дівчина з аптеки стояла біля гарячої грубки, у білому, розтягнутому на високих грудях светрі. Налила келишок спирту, трохи не задихнувся, ніколи потім так солодко не пилося. Така недоторка, і пожартувати не дозволяла, а високі груди під білим светром божевільно вабили. Чому я досі не написав про муки молододі невтоленої плоті? — редакторів мулятиме ця тема, тому й не написав. А влітку юна аптекарка втопилася, перепливаючи ріку. Тіло знайшли через тиждень. На похорони він не поїхав.

Потім Ярослав гасав на редакційному мотоциклі, на трасі стрілка спідометра повзла за сто; а ще — циркові помери на замерзлих озерцях: розженеш мотоцикла, різко загальмуєш — млинком по кризі. Пізньої осені віз дівчину — уже й забув, як її звали, уночі, з кущового семінару, тричі загрузав у баюрах, волочив мотоцикла, і відкладав поцілунки — на потім, загадкові усмішки, загадкові обіцянки, на повільному вогні горів, поки їхав, а біля двору дівчини на неї чекав місцевий залицяльник, і вона одразу ж пригорнулася до того увивача, від якого тхнуло денатуратом. Тоді в селах пили денатурат, проціджений крізь глину, глина висвітлювала, але запах залишався. Ярослав пошився в дурні зі своїм дешевим романтизмом і нерішучістю. Круто розвернувся і газонув з вулички, з села. На трасі трохи не поцілувався з автобусом, так мчав, як же її звали? Люда, Галя, Оля, яка різниця, досі — тлусте бабисько, від сала і свіжого повітря, розказує втисячне, у школі чи на пошті сільській: «Я з письменником Петрунею знайома, я подобалася йому, він мене підвозив», і ледь прихований жаль у голосі, що не дозволила собі з Петрунею чогось більшого, що вибрала у чоловіки сільського тюхтія,

який уночі дихає в обличчя самогоном, а тверезий — забуває про її існування...

Скільки їх — Ольок, Гальок, Людок — тепер шкодують...

Одна писала на видавництво: «Я пишаюся тобою, Ярославе...» І попросила книгу з автографом. Щоб показувати знайомим. Дітям і онукам. На терехівському танцмайданчику, в лискучій чорній блузці, волосся перев'язане червоною стрічкою, запах молододі трави з парку і запах поту від розпащилих у танці молодих тіл, запах дешевого одягонолу. Він танцювати не вмів, совав ногами, аби був привід обняти її. Відхилялася, вередливо надувала губи. Відводив убік, дуже серйозно говорив про літературу, про відповідальність журналіста, уважно слухала, розуміння в очах, а додому проводжали інші, доросліші, хто після служби у війську, хто мав намір одружуватися. Скоро прилипвся до неї плановик з райвиконкому, старший роками, солідний, готувався на заступника голови, прийшла в редакцію — кликати на весілля. «Ти ще пошкодуєш, що проміняла мене на чиновника», — півнився, на весіллі упився і задихався уночі, уявляючи, як вона — з іншим. Років зо два тому була в Києві, подзвонила, просила зустрітися. «Залишайся в моїй пам'яті такою, якою була тоді, на танцмайданчику, в терехівському парку», — сказав у телефонну трубку. Він поїхав із Терехівки двадцять літ тому, і терехівський час зупинився, як зображення на екрані, коли кінострічка перестає рухатись. Та ось він повертається, вмикає кінопроектор, статичне зображення на екрані ожило, життя триває...

Звертаючи на терехівський шлях, виписав машиною півколо. Ніби циркулем у зошиті. Півколо. Коло. Символ життя. Терехівка — Мрин — Київ — Терехівка. За двадцять літ. Цим шляхом він їхав на роботу в редакцію, сімнадцятирічний, з диктовим чемоданчиком, що замикався на висячий замок. Усе це описано. Майже все. Дотепно, романтично, сентиментально, навіщо драматизувати життя, травмувати людську душу, воно й так нелегке, це життя. Жінкам подобається, як він пише; листи: я плакала, я сміялася, я мрію з вами познайомитися. Справжні читачі — жінки. Сприймають світ емоційно. Мужчини шукають у книзі того, чого вони шукають у газеті, — фейлетону. Проблемна література — анахронізм. Сьогодні. Коли є газети і телевізор. Читайте в газетах сторінки народного контролю. І останні вісім сторінок «Літературної газети». Чого вони хочуть од мене?! Чому я мушу лоскотати нерви обивателю?

Великий Гете — усім умів догодити, а яка слава. У віках. Це міщани вигадали, що художник — Прометей, якому орел клює печінку. Не хочу, щоб мою печінку клював орел. Поки обиватель грітиметься біля вогню, добутого мною. Жертв в історії досить, не хочу в переповнений музей воскових фігур. Я — живий. Я — творець. Та перед ким я завинив, що виправдовуюся?!

Усе — чудесно. Ярослав Петруня — співець життя. Краси життя. А життя — вічне. І через тисячу літ милуватимуться сходом сонця і вогнищем у полі. А може, поля уже не буде, усе забудують хмарочосами, і тільки його оповідання будитимуть спогади. Через тисячу літ — улюблений письменник Ярослав Петруня. Співець життя. Заголовок для ювілейної статті. Тисячоліття з дня народження. А поки що — заголовок для статті Івана Бермута. Про Ярослава Петруню. Статті Бермута, написаної Петрунею. А що? Хіба не було в історії великих письменників, які самі себе возносили до небес? Бути вище умовностей. Не ускладнювати життя. Мораль — це умовність. Мораль — не для художника. Художник — вище моральних догм. Маргарита — природна необхідність. Навіть лікарі радять. Омолодження. Тіла і душі. Усе чудесно. Через двадцять літ — у власній «Волзі», на дорозі, де стільки мерз у кузові полуторки. Тоді ще бігали полуторки. Люди за вікнами автобусів «Мрин — Київ», люди; там десь життя — свято, вічне, а він весь — у терехівських буднях. Київська траса — як передпокій столичного раю, що хвилює, принадує, обіцяє, так багато обіцяє.

У Терехівці був суботник, гребли сухе листя в парку, і прийшло на суботник дівча у зеленому пальтечку і зеленому капелюшку з матерчатими квітками, кольори весни, і сама — як весна. Яка банальна фраза! Але щось у ній було-таки від ранньої весни, ясно-зелене, сімнадцять літ, приїхала після технікуму, здається — у районний банк, призабулося, тіні від безлистих ще дерев на темній, вишпійтій молоденькою травою землі і покинуті граблі і обсаджений вербами шлях, яким вони удвох — Ярослав і дівчисько в зеленому — пішкують до траси Київ — Мрин, голосують на трасі, щоб їхати — куди? навіщо? кімнатні пташки, яких навесні тягне з клітки і вони б'ються об залізні ґрати, а попутних машин не було і автобуси ішли переповнені, і вони повернулися в Терехівку, знову пішки, під гудіння бджіл у кронах верб, що цвіли і були якісь розмови з натяками на раптове кохання, з першого погляду. Од тих розмов, від хлопчачої закоханості приємно

паморочило в голові. Невдовзі дівчина в зеленому пальтечку і зеленому капелюшку виїхала, і нічого такого між ними не було, але — запам'яталось: і дівча в зеленому, і мандрівка з нею на трасу, бо то — молодість його...

Під козирком автобусної зупинки стояло дівча. У зеленому плащі і зеленому беретіку. Ніби з минулого. Аж здригнулося йому в грудях. Тьохнуло — написав би поет. Слова — вони безсилі! Лише контур, приблизний, того, що відчуваєш. Ярослав різко загальмував.

— Вам до Терехівки? Вважайте, пощастило. Особливо — мені.

Дівча глянуло на дорогу, на годинника і нерішуче похитало голівкою:

— Я чекатиму автобуса.

— Невже я схожий на гвалтівника чи грабіжника? — кокетливо глянув на себе у дзеркальце. — Придивіться до мене уважніше. Досить інтелігентне обличчя, правда ж? Кіноактор або письменник — і ніхто більше. Якби не сивизна в чубі, зійшов би за футболіста, але сивих футболістів, мабуть, не буває. Зверніть увагу на мої печальні, десь на денці, очі. Одсвіт світлої скорботи. Дуже впливає на жінок. У супрязі, звичайно, із зовнішнім успіхом. Шкіряний італійський плащ, японська «трійка», модний кашкетик плюс трішки світової скорботи — як прянощі до апетитної страви. Не дивуйтеся моему блазнюванню. Для мене ця дорога — дорога спогадів. Автобуса нема і сьогодні не буде, пропоную сідати, навіть ризикуючи своєю невинністю.

— Звідки ви знаєте?

— Про що?

— Про автобус. — Дівча густо почервоніло.

— Я усе знаю. Така професія. Сідаєте? Бо я поспішаю.

Дівча зіщулилось на задньому сидінні, долоня з тоненькими білими пальчиками лежала на ручці дверцят.

— Не бійтеся, вистрибувати на ходу не доведеться, я вже старий, спокійний мужчина. Це вас мама налякала — балачками про різні страхи?..

— Розумієте, я була у тітки...

Учорашня школярка, він бачив її обличчя у дзеркальці, нічого особливого, наліт провінційності — на мові, одежі, манері триматися, ніби наліт пилюги на крилах машини, але така схожа на ту, з колишнього життя. Втім, він лише й пам'ятав, що зелене пальтечко і зелений капелюшок, навіть як звали її — забулося.

— Побігла удосвіта на станцію, а наш автобус поламався, відмінили рейс, так я сіла, на який прийдеться,

до повороту, а тут уже годину голосую, на роботу запінилася, а роблю у швейній, а начальниця строга. Я вас, дядьку, не боюся, а тільки не знаю, бо не наш, не терехівський, а люди різне балакають...

— Терехівський я. Письменник Ярослав Петруня. Працював у вашому селі, коли ще тут район був.

— А хіба в Терехівці був район?

— Пробачте, вам скільки літ?

— Ой, уже дев'ятнадцять.

— Багато... Вас ще на світі не було. Маєте право не знати.

Усе чудесно, Ярославе. Усе чудесно. Не хнюп носа. Просто у тебе з цим зеленим дівчиськом — різні системи відліку часу. Вона ще може бути твоєю коханкою, втім, моральні забобони, провінційні догми, нічого цікавого, буде багато слів, багато сліз і мало радості. А оцчасливити її ти можеш. Залишити Ксеню і піти з цим зеленком до загсу. Побігти навздогінці за молодістю. Отак посеред дороги скажи, що закохався, з першого погляду, натякни на гонорари, на розкішну квартиру, дачу — саме припаде до грудей. Ксеня Київ перевернула б. Десятки листів у десятки інстанцій. Яюсь під зло сказала: пожируй, поки є здоров'я, пса треба час від часу з ланцюга спускати, але пам'ятай — я не з тих дружин, яких залишають...

— А про що ж ви пишете?

— Про кохання.

— А, про кохання — нецікаво. Я смішне люблю читати. Про кохання у книжках не пишуть правди. Такого кохання, як у книжках, у житті немає.

— А хіба ви уже любили?

— Я і тепер люблю.

— Хто ж він, щасливець?

— Хлопець наш, терехівський.

— А ким робить?

— Трактористом.

— Норми перевиконує?..

— Звичайно. — І знову — бачив у дзеркальце — почервоніла.

— А я хотів на побачення вас запросити.

— Таке балакаєте, дядьку... — І присунулася ближче до дверцят.

Дорога була гладенька, асфальтова. Двадцять літ тому він їздив по клінкерній, з вибоїнами, кермо мотоцикла виривалося з рук. Верби обабіч шляху помолодшали, старі, мабуть, спіяли і посадили нові, і нові встигли виро-

сти. А йому здається, що це — учора. На повороті — дупляста верба, середина вигоріла, хлопчаки вогнище розкладали. Не було вже верби, і молоді тут не посадили. Щоб шляху не застила. Хлопчина до них у редакцію прийшов, у останнє літо перед розформуванням району. На підводному човні служив, щойно демобілізувався. Збирався на заочне, у Київ, як і Петруня. Кохався з терехівською дівчиною, студенткою. Ярослав чотири роки — мотоциклом, по яких тільки дорогах, — жодної подряпини. А матросик уперше виїхав: отут, на повороті, мотоцикла занесло убік, коляска повела, переднє колесо — об окоренок верби, матросик — головою, і до пам'яті не прийшов. Наприкінці літа дівчина матроса уже цілувалася з Ярославом під стогом пахучого сіна. Один-сдиний вечір. Навіщо йому потрібен був цей тріумф над мертвим? Егоїзм молодості. Егоїзм життя. На похоронах була уся в чорному. Дуже гарна. А може, і вона — з відчаю. Зі страху перед смертю. Поїхала на заняття — і вже не зустрічалися. Можливо, соромилась. А чого соромитися? Живим — жити. Вдатливішим, щасливішим. Дитиною грався з сусідською дівчиною, на печі, перші тілесні хвилювання і передчуття таємниці. Як рано це починається. Померла від скарлатини, а він — вижив. Доля його берегла. Навіщо? Що змінилося б у світі, якби він — помер, а та, сусідська, дівчинка залишилася жити? Не було б його пухких романів. Продають разом з дефіцитними виданнями — як навантаження. Сировина для картонної фабрики — ось що таке його романи. Література-макулатура. Чорний гумор. Заборонити. Усе чудесно. Чу-де-сно. Він ще молодий. Ще все встигне. І вже стільки встиг. Такий молодий — і вже відомий. Перспективний. Прогресивний. Агресивний. Асоціативний ряд. Заборонити. Сьогодні у нього — свято. Парад. Тріумф. Урочистий в'їзд переможців до священного Рима. Під грім оркестрів і бурхливі оплески натовпу. А чи були в Древньому Римі оркестри?

— У Древньому Римі були оркестри?

— Я думала — письменники все знають.

— Письменники знають те, про що пишуть. Про Древній Рим я не писав.

— А про що ви писали?

— Як, ви не читали моєї трилогії? Яка скоро буде тетралогією? Тобто книгою з чотирьох, а може й п'яти книг? Ви не читали моєї «Книги буття»? Як ви можете існувати на світі і вважатися освіченою людиною?! О, я почав з біографій. З біографій звичайних людей. Мого прадіда, мого

діда, моїх батьків, моїх сусід, моїх односельчан. Я записав тисячі біографій — людей різних поколінь, людей дев'ятнадцятого і двадцятого віків. Колосальна робота. Навіть якби я не написав на основі цього жодного рядка — зібраному нема ціни. Історія за сто літ (і яких літ!) — через людські долі. А я — написав. Я почав із сімдесятих років минулого століття, а тепер пишу про сімдесяті — нашого. Трилогія моя виростає природно, як виростає дерево, з минулого — в майбутнє. Кожна гілка на цьому дереві — окрема доля. Частина трилогії так і звуться: «Книга Нестора», «Книга Івана», «Книга Марини»... Ви подумаєте: запозичив у біблії. І що ж, запозичив! Але я дивлюся на біблію як на книгу історичну, принаймні — на Старий завіт. Не згодні зі мною? Сперечайтесь! А я написав книгу буття мого народу. І хай навіть майбутнім поколінням художні достоїнства моєї праці не здадуться високими, вони схиляться перед грандіозністю зробленого мною, і для літератури, і для історії. Ярослав Петруня, скажуть, не розміняв свого життя на дрібниці, не погнався за тимчасовостями, він сотворив пам'ятник поколінням, які здійснили революцію і своїми кістями вклали дорогу в майбутнє...

— Ой дядьку, зупиніть! Я туточки живу!

Отямився, натис на гальма. Дівча подякувало, брязнуло дверцятами і побігло стежкою до білого, під червоним дахом будиночка. Ніби вербовий листок зірвало з дерева і покотило городами. Усе — чудесно. Колись він напише таку трилогію. Трилогію-документ. Книгу буття народу. Книгу глибоку і сувору. Книгу віку. В ній він уже буде сам собою. Ярославом Петрунею. Не боїтиметься експериментувати. Інші письменники дозволяють собі пошуки, а він що — сірий? Видавці звикли, що у його книгах усе — гладенько, і звично, і грамотно, жодних конфліктних ситуацій у видавництві і потім, коли твір надруковано, по дотичній до життя, і всі ознаки часу, розмови про НТР, розмови про генетику, розмови про екологію, розмови про... Тепер буде все інакше. Ксеся придбає канадського козуха — і жодних непередбачених витрат. Жити економно. Скромно. Духовно. Для літератури, для народу, а не для себе.

Ненаписані книги, як ненароджені діти, тривожать совість. Після перших родів Ксеся тричі робила аборти — то навчалася, то хотіла співати, а не дитину нянчити, то уже старший підріс і з'явився смак до спокійного, упорядкованого життя, не хотілось пелюшок, буднів, клопотів. Коли хворів, наснилося: поле в тумані, і маленькі привиди бро-

дять, у білому, з червоними, як краплі крові, оченятами, а хтось каже: «То діти ваші з Ксенею, яких ви зачали, але родити не захотіли, прирекли на смерть...» Ксені не розповідав сну. Страшно було розказувати. І згадувать страшно.

Ненароджені діти — як ненаписані книги.

Але — годі. Все чудесно. Він — у Терехівці. Відомий, визнаний і т. д. Можна нанизувати безліч синонімів.

Він — на коні.

На «Волзі».

Власній.

3

«Де той чортів Бермут з фотокореспондентами і телеоператорами? Історична хвилина!..» Ярослав зупинив машину біля двору колишньої редакції колишнього Терехівського району. Жартував, звичайно. Спочити від слави, від галасу. Дорогами юності. «Десь тут дитинство я залишив, а де — шукаю й не знайду», — писав, приїхавши до Пакуля; на березневі канікули, десятий клас, бродив вулицями села, по ніздрюватуму брудному снігу, руки за спиною, голова задумливо опущена, ностальгія по дитинству, неозорі поля, рима — рілля, земля, здаля; складав словничок рим, механізувати процес складання віршів, на конвейєр, у перспективі — швейотові штани; мізерний гонорар районки, на випускний вечір пішов у старих дядькових, підперезавшись мотузкою десь аж під пахвами, і все одно матня висіла до колін, і в дядьковій тенісці, що в неї ще двоє таких помістилося б, і в дядькових парусинових, вибілених зубним порошком, черевиках.

Десь тут юність я залишив... Сурміть, сурмачі, бийте в литаври, я — переміг. Стільки мріяв про літературний вечір у Терехівці, але так і не спромігся. Хай прийдуть, хай послухають, хай подивляться, усі, усі, хто мав його за хвалькуватого молодика, хто не вірив у нього. А він вдасть скромного, не вихвалитиметься, хай інші про мене скажуть, Бермут, наприклад, а той уже осанну проспівав... І щоб у першому ряду сиділи отой лисий і лисявенький, заступник редактора, який шпетив його на комсомольських зборах, і сам редактор Хорошун, що заздрив його публікаціям у обласній газеті і вимагав від зборів листа до редакції, в область, про моральну і політичну незрілість автора публікацій — Ярослава Петруні, і колишній, ще до Хорошуна, редактор терехівської районки, який казав, що у

душі Петруні чорти з янголами б'ються навкулачки і, мабуть, янголів переважають, бо самі рогаті миготять, тепер вчителює в селі, ще ставитимеш двійки учням, які не читали творів визначного Ярослава Петруні, чоловіче, згадаєш тоді чортів з янголами.

Бути милостивим до переможених. Вони усі — десь там, по закутках життя, а він — на світлі. На сцені. А вони — у залі. Глядачі моновистави, в якій Ярослав Петруня — і автор, і актор. Виконавець головної ролі. І кожен крок його фіксується. Для історії. Не маліти душею, піднятися над образами юності. Я вибачаю вам, недалекоглядні. Я милостиво вибачаю вам. «Ви ще стоятимете в черзі за моїми автографами», — казав Василю Гудимі в оцьому ось дворі, під шовковицею, після чергового обговорення його поведінки на профспілкових зборах. Гудима тоді засміявся, але запам'ятав і таки стояв у черзі за автографом, років зо три тому, коли Ярослав приїздив у Мрин на читацьку конференцію. Потім вони обідали у ресторані. І Ярослав, підпивши, запитав: «За які гріхи ви мене так товкли у Терехівці? Переглядав тодішній щоденник — на кожних зборах. А я ж роботу свою робив добре, за трьох тяг. Це тепер згадую зі сміхом, а тоді — світові трагедії, сердечні приступи, один час навіть намірювався кінчати життя самогубством». — «Ми вчили тебе... вас жити, — вискалив зуби Гудима, коли посміхався, верхня губа піднімалась. — І, бачу, не без користі...» — «Яким був, таким я і залишився!» — скипів Ярослав. «Кожному здається, що він з роками не міняється. Але наші самооцінки дуже приблизні. Бо разом з нами змінюються і критерії, за якими ми себе оцінюємо». — «Але ж я таки довів, що не вигадав свій талант, що він був і є насправді!» — «Що талант. Талант — це кінь, без нього, звичайно, не поїдеш, але не менше важить, у яких руках віжки...» — «Ну, віжкую я добре!» — «Навчилися, навчилися... — знову посміхнувся Гудима. — Радіємо за вас...»

Чому він посміхнувся?!

Ярослав вийшов з машини. Руки в кишенях шкіряного плаща. У шкіряному плащі — як у мушлі. У Мрині мріяв: чорний плащ, ширококрисий чорний капелюх, руки — в кишенях. Ізолюватись від середовища. Отут, за парканчиком, вибіленим вапном, стояла вітрина з районною газеткою, а на другій сторінці газетки, унизу, його, Ярослава Петруні, заміточка про силосування кукурудзи. І ось він, Ярослав Петруня, походить вуличкою вздовж парканчика і стежить за кожним перехожим, чи підійде до вітрини,

чи прочитає його, Петрунину, статтю... У дядькових штанях, широких, як спідниця, у дядьковій тенісці, у дядькових парусинових черевиках, що вже припали терехівською курявою. У чому був на випускному вечорі, у тім і поїхав на роботу. Ось він — сімнадцятирічний Ярослав Петруня, бери його під руку і йди стежечкою, просторим двором редакційним, повз бузок і шовковицю до будиночка, в якім гухає друкарська машина, а чотири кімнатки вікнами до сонця — редакція. А назустріч — Гаврилівна, прибиральниця і кур'єр за сумісництвом, везе на пошту, возиком чи, узимку, гринджолятами, їхню продукцію, результат творчих мук редакційного колективу, паку газет, що гостро пахнуть друкарською фарбою і гасом, яким друкар промиває шрифт. Іди їй назустріч і скажи бадьоро: «Доброго ранку, Гаврилівно», вона ж запитає, як завжди впродовж чотирьох твоїх терехівських років: «Чого це тобі не спиться, знову щось малюватимеш?» Не писатимеш, а малюватимеш, так вона завжди казала. «Людство чекає, людство!» — скажеш поважно, і вона не зрозуміє, жартуєш ти чи всерйоз. Останній рік, коли заповзявся таки довести, що він — талант, Ярослав приходив до редакції удосвіта і писав у грубому, в клітинку, зошиті повісті, щомісячно починаючи нову, тоді ж, а може, раніше, він написав програмного вірша, в якому рефреном звучали слова: «Бо людство чекає на твори мої» і співав на мотив відомого маршу.

Парканчика нема, і нема шовковиці, нема, власне, і двору, колишнього, просторого, як футбольне поле, зарослого шпоришем та сивим полином, а ранньої весни — золотого від кульбаб, потім — білого, наче двір зависав під синіми небесами на безлічі білих повітряних кульок. А бузок був, розрісся, став старим опасистим кущем посеред грядки, бо весь двір скопали; гілки бузкового куща — ближче до кореня — суглобисті, наче хворі на панську хворобу, а може, це вже інший кущ, не той, який вони садили на весняному суботнику разом з Гудимою, може, онук того куща, а може, правнук. І хліва не було, дерев'яного, з широкими, на півстіни, дверима, у хліві стояв мотоцикл, і ранньої весни було весело відчинити навстіж двері, викотити мотоцикла, ремонтувати після зими і грітися на сонечку, що обіцяло дороги, екзаменаційну сесію — місяць у Києві, так багато обіцяло! Молодість стільки обіцяє — аж сколотнуло йому всередині, а тоді не знав, який він щасливий, з одної тої простої причини, що — молодий. На місці дерев'яного хліва стояв мурований, продовгуватий, на троє дверей, кожні двері однооко зирили в город висячим замком.

Звичайний хлів, без печаті індивідуальності, а може, тому, що не зігрітий спогадами.

— Так ви в редакції? — на ганок вийшла жінка, вбрана у м'яту спідницю, що висіла на ній мішком, вилинялу кофтину, у хатніх кашцях на босу ногу, а на голові — нова квітчаста хустка, різки якої підтримувала двома пальцями. — Я так і подумала, що ви з редакції. Бо я писала і писать буду. Хай вони мене хоч розпинають, а закон мусить бути, не в лісі живемо, і мій батько з війни прийшов покалічений і помер од ран, так на те ніхто не хоче зглянутися. Тепер ондечки для інвалідів війни окрема полиця у магазині, і там чого хоч, на тій полиці, — і крупа гречана, і молоко згущене, без білетів на автобусах вони тепер катаються кому куди треба, і на курорт безплатно, а мій батько не дожив до курортів, бо з фронту без легень повернувся, і осколок у грудях, біля серця, а з дочки рідної здіваються, а він воював, щоб з дочки ніхто не здівався. Закони у нас дуже правильні, але місцева власть що хоче, те й робить. Та я не мовчатиму, і добре, що ви приїхали, бо я вам усе розкажу, як є, а усього в листі не напишеш.

— Я — з колишньої редакції, працював тут, у Терехівці, як ще районом була, давно це вже.

Але жінка не чула, не хотіла чути. Вона пішла, не озирючись на гостя, по коридору, до щему знайомому коридору, але поїд стінами уже не стояли рулони паперу, і не пахло друкарською фарбою та гасом, а пахло варивом, що кипіло на керогазі, і мокрою білизною, білизна мокла в бляшаних ночвах, і підлога була мокра, вода цідилася в щілини. А коли жінка відчинила двері кімнати, він побачив свій найперший кабінет. Кімната пустувала, коли він приїхав у Терехівку, і невдовзі він поставив тут свого стола, на стола згромадив стару друкарську машинку і виклацував одним пальцем виступи доярок, передових механізаторів, фейлетони і нариси, він був газетярем різножанровим, від інформації до уривка з поеми і уривка з роману, а ще ж як сердився, коли мимо ходили, і навіть редактор ходив навшпиньки, коли Петруня, накинувши на плечі пальто, задумливо горбився біля машинки...

Тепер двері до дальших кімнат були замуровані. Залізне ліжко з гіркою подушок стояло в кутку, де — двадцять років тому — він творив... Ближче до грубки — дитяче дерев'яне ліжечко. Стіл застелено клейонкою, стара одежна шафа, стілець без спинки. А над ліжком, ліжечком і столом провисала стеля, ніби в брезентовому наметі після дощу, коли намет погано нап'ято і на даху збирається

вода. Тріщини через нанесені контурно моря і океани — сліди літніх злив — радіусно від провислої середини до стін креслили стелю.

Місцями глина опала, оголивши дранку.

— Я — мати-одиначка і права свої знаю, тридцять літ на світі живу, не учора народилася! — кричала жінка, дивлячись у стелю, її худе біле лице хворобливо розквітало на щоках червоними ружами. — Можна тут жити, ви мені одвічайте?! Та ще з п'ятирічною дитиною? Ви б тут жили? Ви там у себе, в місті, так живете? Я знаю, вони вам усі в одну дудку співають: хай сама ремонтує. Коли і з чого я буду ремонтувати, як я на двох роботах розриваюся, прибираю у клубі і в перукарні? На те ви власть, кажу, щоб матері-одиначці средства ізнайти, а не одремонтуєте, то я і в Київ, і в Москву дорогу знайду, грамотна, географію у школі вивчала. Там швидше поймають, бо там закони придумують і в газетах друкують, щоб сполняли!

Когось вона нагадувала Ярославу, ту, першу його, забув уже, як і звали, та гаразд і тоді не знав. Але та досі старіша, десь під п'ятдесят. Цій же й тридцяти нема, мабуть. Він тоді задихався від жаги, наелектризований на танцмайданчику або терехівськими дівчатами біля тинів. Вони познайомилися на танцмайданчику, він погано танцював, і вона вела в танці, лагідно, ніжно припадаючи до нього своїм гнучким тілом. Ярослав досі пам'ятає те тіло, на дотик, пам'яттю власного тіла пам'ятає, і пахло від неї дорослою, зрілою жінкою, і він спитав тремтячим голосом, чи не провести її додому, вона засміялася, тілом усім засміялася і сказала: «Проведи». Вона була не терехівська, приїхала із Мрина до тітки, що мешкала біля районного суду, у хатці, обставленій соняшничинням. Він щось говорив тремтячим голосом, що раптом зникав, і тоді хапав повітря широко відкритим ротом, наче риба на піску, а вона більше мовчала або сміялася, як перше, не голосом, а тілом. Вони цілувалися наче божевільні на призьбі хатки, тріщало і падало соняшничиння, аж перелякана тітка засвітила світло. Тоді вони пішли городами до редакції, Ярослав мав ключа. Він постелив на підлогу підшивки старих газет, і вони лягли на газети, і він безпомічно вовтузився, поки жінка не стала допомагати йому, зелену хлопчиськові, а він з подивом прислухався до тіла свого, що стало таким легким біля першої в його житті жінки. Молодість нуртувала в ньому. «Хай ця ніч буде наша», — викотив мотоцикла і повіз її до ріки темними польовими дорогами, і вони купалися, ловлячи у пригорщі

відблиски зірок у воді, а потім вона любила його, на кручі, ніхто вже потім так його не любив, бо то було уперше, по-справжньому, усе було уперше: доторки жінки, жіноча жага, континенти жіночого тіла, такі незвідані, такі таємничі, скільки їх не відкривай, жіноче тіло, як книга, яку читаєш, читаєш і хочеться переречитувати, а по річці униз плив нічний пароплав, плюскотіла вода в колесі, і вогні відбивалися у воді, змагаючись із зорями...

Та де ж воно, усе це, було чи не було?! Ряботіння на бистрині часу, і знову — гладінь, наче наснилося, наче привиділося.

— Гаразд, я переговорю з вашим головою.

— Переговорити і я можу, і говорила тисячу разів. А як капало на мою дитину, так і капає, і до зими іде, не до літа. Бо наш голова тільки про себе дбає, а про людей душа йому не болить.

— Ну навіщо так драматизувати? — мовив докірливо і попрямував до дверей.

Незатишно почувався, як на протягах. Він приїхав на свято і має право одвернутись од сірих буднів. Він уже одвик. Він живе іншим життям. Він належить до іншого людського пласта. Талант підняв його над буденністю. Та й що спільного у нього з цією горлопанкою?

Вийшов не попрощавшись. Ішов через двір, усе пришвидшуючи кроки, а жінка стояла на ганку і шпетила його колючими словесами, аж поки не пірнув у салон машини і прищикнув дверцятами її верескливий голос. Звичайно, тимчасові труднощі, житлова проблема ще не всюди вирішена, тим більше — в колишньому райцентрі, що волею долі втратив свої містечкові привілеї і став звичайнісіньким селом, можна про це десь написати навіть, але без узагальнень, які дозволяє собі та верескуха, демагогічка. Рушив вулицею, на якій за свого терехівського буття знімав кімнату. Кімната виходила вікнами в сад, у малинник, запам'ятався перший сніг, зелене листя малини на білому і червоні, в кризі, ягоди. Ночами він читав, запалюючи газову лампу, коли гасла електрика. У кімнаті була долівка, дотик босих ніг до холодної глини запам'ятався. Грязюки в Терехівці було по коліна, і восени він ходив городами, але вулицю все одно доводилось переброджувати, одної ночі він загубив у багні калошу, тодішня терехівська мода — хромові чоботи і калоші. Більш нічого не пам'яталося, суттєвішого. То був не він, то був інший Ярослав Петруня — місив грязюку хромовими чобітьми, знімав убогу боковушку з глиняною долівкою,

сліпив очі біля газової лампи і вірив, що сотворить для людства щось грандіозне, нову книгу буття, записував спогади старих людей, готувався... Того Ярослава Петруні давно нема, і нікому нічого він, теперішній, не доведе, бо й колишньої Терехівки нема: сама назва лишилася, слова — і все. І ніколи не буде в Терехівці вимріяного ним літературного вечора, щоб зійшлися ті, кому він намагався довести свого часу право на власну винятковість. Усі, хто пліткував про нього, хто насміхався з його молодечої похвальби, хто не вірив у його талант, — лишилися там, у Терехівці, якої давно нема. Вона є, але відпливла заповідним острівком на бистрині часу і стала недосяжною. На тім острові люди усе ще ходять у галіфе і сукняних кітелях з білими комірцями. На тім острові, тричі моргнувши, о дванадцятій ночі гасне електрика. На тім острові усе ще молоді, неторкані дівчата, в яких він закохувався і які закохувалися у нього, районного газетяра Ярослава Петруню. Вони співають «Марічку», пісню з кінофільму «Висота» і «Рушник вишиваний...» А Ярослав Петруня одним пальцем виклачує на музейної давності друкарській машинці свої сентиментально-романтичні нарисочки і каже скромному до нудоти Василю Гудимі: «Я буду великим письменником, і ви ще стоятимете в черзі за моїми автографами...» — «З таких, як ти, нахаб великих письменників не буває...» — «Тільки з таких і бувають. Скромність — перша ознака посередності...»

Хати, в якій він знімав кімнату, не було. На тім місці височів кам'яний дім, фортеця з бійницями вікон і пишнотілою мансардою, на яку вели залізні, пофарбовані в червоне сходи; глухі залізні ворота дивилися на вулицю двома зеленими чирвами, глухий півтораметровий паркан тягся в неоглядну далеч, зливаючись з парканами сусідніх садіб. Зрослий матеріальний добробут. Життя на новому витку. Епоха тинів минула. Відпливла в колишнє разом з його молодістю. Смішно шукати те, чого давно не має. А дівчинка, дочка господарів, у десятий ходила, йому подобалася, досі має дорослих дітей. Повнотіла сільська тьотя. Мабуть, прийняла приймака. Приймак — шофер плодоовочевої бази. Або в лісництві. Якесь тепленьке місце. Тримаять корову і телицю. Двох кабанів. Півгороду — полуницями, возять у Мрин і Київ, а може, літаком — у Ленінград. А було — ніжне, ліричне, тоненьке, як лоза. Приносила йому яблука у великій полив'яній мисці, антонівки світилися зсередини, і краплі води на яблуках, щойно помитих біля криниці; він теж умивався біля криниці

до пізньої осені, загартовувався, діставав відро води на дерев'яному журавлі, а у відрі — жовте листя тополіне. Не було й тополь, грядку затіняють, як не було журавля й криниці, тепер по таких дворах — свердловини з електричними насосами. Чиясь інша молодість опоетизує у спогадах ці здобутки сільської цивілізації, але вже — не його молодість. Ярослав розвернувся на перехресті і поїхав назад, до центру. Даремно він з'явився у Терехівці. Його Терехівки давно немає. Кіноафіша на паркані: «Сьогодні в Будинку культури новий фільм: «Людина з того світу». Це він з того світу. Якого давно не існує. Музей спогадів. Курява на експонатах. Сховати під скло вітрин, щоб не припадали пилюкою. Торкатися руками заборонено. Сідати заборонено, музейний експонат. Зосередитись на сьогочасності. Жити сьогоднішнім днем, так це зветься. Рима, з якого тріумфатор ішов на війну, нема. Але не це суттєво. Головне, що тріумфатор повертається з перемогою. Хай аплодує Рим.

Перемозі?

Зупинився біля книгарні. Будували її ще в райцентрівські роки, Ярослав писав репортаж про відкриття, хтось із редакційних колег у перелік імен відомих письменників, чиї книги пропонує покупцям книгарня, вписав ім'я Петруні, друкарня хапалася за животи, так було смішно, переморгувалися коректори, коли він заходив до кімнати, лише він нічого не знав, уже побачив у полосі, коли редактор викреслив Я. Петруню з переліку гнівним розчерком пера. Тепер на полицях книгарні припадали пилюкою аж три його книги, по десятку примірників кожної, книжковий голод обійшов їх стороною, він це тепер умів — ходити по кабінетах, люб'язно всміхатися директорам видавництва і добиватися великих тиражів, не умів — а навчився, ось де — його великі тиражі.

— О, у вас є Петруня! — бадьоро мовив до продавщиці, що меланхолійно дивилася у вікно, на верховіття осокорів, уже цяткованих осінню.— А у Києві Петруня — дефіцит, по червінцю на чорному ринкові платять! — І майже вірив, що так воно є насправді, яка це чиста, дитинна риса — вірити в придуману тобою казку.— Можна, я куплю і для знайомих? Не бійтеся, спекулювати не буду.

— А по мені, хоч і спекулюйте. Такого добра у мене ще й на складі повно. Як підписка була, то я трохи їх порозштотувала. В нагрузку примушувала брата. Так написали на мене в область, що я неправильно торгую. А хіба

я винна, що таке друкують? У мене, може, план і прогресивки місяцями не бачу.

Мусив брати по три примірники кожної. Подарує акторам. Дарувати любив. Власні книги. З автографами. Зараз продавщиця гляне на портрет, упізнає його і попросить автограф. Але продавщиця дивилася лише на ціну.

— А я колись тут працював. Ще як Терехівка була райцентром.

— Хіба Терехівка була райцентром? Я і не знала. Сімнадцять карбованців двадцять копійок з вас.

— Ви тут недавно?

— Уже давно, сьомий рік. Буду кидать цю роботу, піду краще в продовольчий. Хороших книжок дають мало, а все отаке, що нікому не треба. Тільки підручники і виручають.

Він мовчки кивнув і вийшов. Пошпурив книги на сидіння. Закурив. Продавщиця з вікна дивилася не на Петруню і не на машину його, а на осокір, на суку якого сидів чорний худий кіт, вище, у вже полисілому верхівті, базарували галки. Жовтий, аж світився зсередини, листок ліг на крило «Волги». У Пакулі йому бракувало кольорів. Полісся — чернозем, болото, чорні хати, чорні, з млинцями зеленого моху стріхи. Як вікно до іншого світу — сім кольорів райдуги у підручнику з фізики, вклейка. І листя осокорів. У вересні, ніжно-ніжно жовті. Ніби несправжні. Святкові. На зелену траву, на сіру пилюгу дороги. Початок осені. Початок навчального року. Стало шкода себе, тодішнього. Яка сентиментальність. Завів мотор, тихенько рушив. Терехівським «Хрещатиком». Так називали колись головну вулицю райцентру. Від книгарні до чайної. Кілометр бруківки, далі — багно. Калюжа, широка, як море. Терехівське море. Колись він скупався в тому морі — з мотоциклом, різко загальмував, шубовснув з головою, п'янички стояли на ганку чайної, реготали. А перше літо, вечорами, він їздив по терехівському «Хрещатику» на велосипеді, склавши на грудях руки. Між закоханих пар, між дівочих гуртків, між хмільних парубоцьких товариств і статечних, посадових терехівців, що проходили головною вулицею задля вечірнього моціону і демонстрували місцеві та мринські моди.

Ярослав проїхав «Волгою» до їдальні, хоч далі стелився новенький асфальт, — розвернувся. Ще один розворот — біля книгарні, і знову — повільно, ніби илив у сні, — до чайної. Відкинувшись на спинку сидіння, на модні масивні підголовники. Але ніхто на нього не дивився. Не було

кому дивитися. Ні на нього, ні на смушкові чохла сидінь, привезені з Болгарії. На лужку біля мосту паслася прип'ята до осокора коза. Настовбурчивши ріжки, вона намірилася мужньо таранити машину, але вірówka не пускала. Ярослав увімкнув стереомагнітофон. Сентиментально-пелачний плягер наповнив салон «Волги». Він поспіхом натиснув на клавіш. Не піддаватися настрою. Колишньої Терехівки давно нема, а для нинішньої він — ніхто, зайда. І нікому нічого він уже не доведе, ні своєю розкішною машиною, ні італійським шкіряним плащем.

Але ж він їде на власній машині терехівським «Хрещатиком», їде! Гей, ви, хто тут ходив чверть століття тому, озирніться, сплесніть руками, роздзвоніть по райцентрові, від установи до установи, що бачили Петруню з редакції за кермом антрацитової «Волги», Петруню, який сновигає вечорами між людьми, що вийшли подихати свіжим повітрям, на деренчливому редакційному велосипедисту! Отого нахабнуватого Петруню, який не стоїть у загальній черзі до буфетниці, а приноровився обідати у боковушці для районного та приїжджого начальства, де йому і кращеньке дадуть, і швидше обслужать, хоч він ще ніхто, шмаркач, і хоче мати від життя не по чину...

Плівка пам'яті — стоп! Повернемося назад, як у телевізорі, коли транслюється футбольний матч. Голева ситуація. Починав він у районці з репортажу про заготовівлю силосу, потім був фейлетон про місцевих торговельників, про засиджені мухами вітрини, пересмажені котлети, немиті фужери в їдальні, недолите пиво, столи, заставлені брудними тарілками. А наступного дня, коли Ярослав прийшов обідати і скромно зайняв чергу, до нього підійшов директор їдальні, відкликав убік, вибачився, подякував за правильну критику, доповів, яких заходів ужито, і запросив до окремої кімнати, (банкетною звалася), там уже було накрито стіл, холодна закусочка, і парував борщ, і пиво. Потім йому принесли відбивну із шойно підсмаженою картоплею, що так і танула в роті. Відтоді він щодня їв свіжі відбивні в окремій кімнатці, так розпорядився директор, — перша відзнака таланту. Ось звідки усе починалося! А потім того директора посадили за фінансові зловживання, фейлетон забувся, і він уже стояв у загальній черзі, обідав з усіма в загальній залі, загальним борщем і загальними котлетами. Але перший життєвий урок відклався у мозкові, ось де він, можна намацати, можна побачити, як червону лампочку на приладах у кабіні автомашини, яка вмикається, коли...

Він різко звернув убік і загальмував біля сільської Ради. Навіть не увімкнув сигналу правого повороту. Порушив правила, хоч він їх намагається не порушувати. Правил вуличного руху. І правил життєвого руху. Хто порушує правила, того штрафують. Той потрапляє в аварії. Він добре водить машину. І машину нашої сім'ї, — додає Ксеня, коли в доброму гуморі, не посварена, втім, вони майже не сваряться, коли вони востаннє сварилися? Порушить правила, щоб не додумати до кінця те, що не хочеться додумувати.

Колись, у роки його юності, в цьому будиночку містився районний кабінет партійної освіти, завідувача тримала для керівництва два набори шахів. Ярослав саме захопився шахами, а приїхав чемпіон з області, кандидат у майстри, уже й прізвище вилетіло з пам'яті, чемпіон написав статейку для районної газети, Петруня готував до друку, познайомилися, Ярослав і бемкнув: «Оце вагаюся, чому присвятити життя — шахам чи літературі...» Чемпіон завів його до парткабінету і дав Петруні за півгодини три мати, не дивлячись на дошку (сидів у кабінеті завідувачої, піджартовував з молодичкою і недбало кидав крізь відчинені двері: «Кінь — де три, слон — аш п'ять...»), опісля довго обминав парткабінет, місце поразки, колоритний факт до біографії Ярослава Петруні, письменника, широковідомого у своїй сім'ї...

Давно збирався написати про терехівське буття, але так і не наваживсь. І Бермут тут не винен. Написав сентиментально-красиві образи про дитинство. А далі — стіна, заборонена зона. Страх зазирати в себе, справжнього. Окрім тої частинки душі, де розчулено-лірично-літературне... Отакий він, дивіться: лірично-романтичний. Коли лірично-романтичні пасажі видавцям приїлися, черпав з газет, купляючи їх щоранку паками, з Ксениних мінорних спогадів про Карпати, з балачок із колегами, не гребував нічим, навіть ірпінськими анекдотами. А ще черпав — з книг. Великий книжник Ярослав Петруня. Син: філологічні вправи... Яка вона тепер, молодь! Невдячна. Кібернетична. Система для читання й продукування нових книжок — ось хто він. Замкнена сама в собі система. Позбавлена контактів з навколишнім середовищем. Не запрограмована на духовне вдосконалення. Бо без критичного ставлення до себе нема самовдосконалення. Нема духовного зросту. У літературному мікросвіті. Страх перед реальним життям. З'явився. Непомітно. Страх перед контактами з людьми не з біялітературного світу. Страх протягів жит-

тевих. А вечорами на дачі або в Будинку творчості клацнути замком кімнати і таємно від сторонніх очей — вино. Щоб притлумити в собі страх власної творчої неповноцінності, страх порожнечі...

Повнощока секретарка цокотіла на друкарській машинці.

— Пробачте, голову сільської Ради я зможу бачити?

— Вони — у себе.

«Їх нема, але пальто їхнє висять», — згадав давнє, терехівське (так помічник відповідав на запитання про голову райвиконкому), трохи не розсміявся, уже на порозі кабінету зробив серйозне обличчя. Чував від колишніх терехівців, що тепер у селі головує молодший Гудима, Василів брат, а заледве упізнав його. Пам'ятав худорлявим молодиком, а нині за масивним канцелярським столом сидів повний і вже геть сивий чоловік передпенсійного віку.

— Доброго дня вам, Андрію Мефодійовичу! Не впізнаєте?

— Скажете, хто ви будете, одразу впізнаємо, — одірвався од паперів, розкладених на столі.

— Земляк я ваш, працював колись у редакції районики, — зробив паузу. — Ярослав Петруня.

— Тепер упізнаю, аякже, і прошу сідати в нашій хаті. Давно у наших краях не бували, усе по столицях. Де на даному етапі працюєте?

— Книги пишу.

— Це ми знаємо. Хоч книжок і нема коли читати, але газети переглядаю і радіо слухаю, так що — повна інформація. А де працюєте?

— Письменником і працюю, де ж ще, на творчих хлібах називається.

— А... я думав — може, у «Перці». Матер'яльчик тут у нас є злободенний, якраз для «Перця». А може, там де, угорі, підкажете: хай проперчать добре — за систематичну наклепницьку діяльність? Є у нас одна така, завелася, письменниця, у колишній редакції, до речі, проживає і пише у всі інстанції, що ремонту не проводимо, а в самої у сусідньому селі — материн дім, три кімнати і кухня, і не живе, і не продає, а держить квартирантом колгоспного агронома, одержує відповідним чином нетрудові прибутки. Так я її неодноразово викликав і настійно радив: «Ти спершу у себе недоліки кричущі ліквідууй, а тоді на мої недоліки у наклепницьких листах указуй». То запалила червоний ліхтар і не думає гасити, підходжують до неї і денно, і нічно. Одну дитину невідомо од кого нагуляла,

а в перспективі може ще й не одна з'явиться від такого непотрібного життя, якщо не прийме до уваги вказівки керівних органів. А я її колись пожалів і надав комунальне житло, бо на тому етапі нам потрібна була прибиральниця для клубу і перукарні. Так вона отак мені віддячила. Тепер я ставлю питання і перед вищими інстанціями, щоб вертала в своє село і працювала в колгоспі, а на посаду прибиральниці у мене кандидатура в наявності підібрана. Так якби ви нам допомогли через «Перець», то ми б від імені громадськості були вам вдячні і відповідно відмітили у листі до редакції, що спільними зусиллями викрили наклепницю і елемент за моральний розклад у повсякденній наявності. Бо я ціліснікні дні нічого державного не роблю, а відписуюся від її злісних скарг та наклепів. Я вже до неї заходив і казав, хай не витрачається на марки, а пише та заносить свої писання безпосередньо у мій кабінет, бо все одно до мене її писульки вертаються через вищі організації, а я б уже відповідно давав їй письмові пояснення, та й листувалися б, як дві канцелярії, і хай тільки мені твої писання світ застять, а не в загальних масштабах...

Біс їх розбере, хто правий, хто винуватий, він давно відійшов від журналістики, відчуття незатишку в реальному житті, відчуття протягу, як у дитинстві: пізня осінь, береться на мороз, шерхнуть калюжі, надвечір'я; купа картоплі на задвірках, мокрої, привезеної з колгоспу; розчинені навстіж двері вистудженої хати, (картоплю носили кошиками і відрами, зсипали в куток); забাগнючена підлога, цебер з половою — навпроти печі, у мисниках, і відро у двір, на купу гною; мачуха січе буряки, мішає з половиною — корові; раптове прозріння, що так незатишно і холодно ще буде довго в твоєму житті, ця непривітність мачухи, ця байдужість зчужілого після смерті матері батька, і осінь, і пронизливий вітер з півночі, — спогад, який переслідує його досі, спогад, від якого він тікав і тікає у люксові номери готелів, у розкішні квартири, добуті правдою і напівправдою. Але від нього не сховаєшся ніде, короткий спалах пам'яті — і ти знову стаєш хлопчаком-сиротою, пакульським, у вистудженій хаті, у морозному надвечір'ї, крапленому листопадним сонцем...

І йому закортіло опинитися знову у себе на дачі або в затишній, обжитій за багато зим кімнатці Будинку творчості, згорнутися в клубок, схватися, розлягтися в кріслі-гойдалці, накрити ноги ірландським пледом і читати детектив: часом, стомившись від сидіння за друкарською машинкою, він дозволяє собі такі маленькі канікули, а за вікнами

вітер розгойдує верхівки сосон, за непроникними вікнами з подвійними рамами, і потріскує вогонь у каміні, до якого так личить його угорська червона сорочка, добута в спекулянтів всюдисущою Ксенею, і білосніжний кіпрський ліжничок на тахті — на нього так приємно лягти, притиснутись щокією і дивитися в медове дзеркало паркету, в якому віддзеркалюється люстра... Навіщо йому ці терехівські будні, він — вище від одноденності, що заважає широкому поглядіві на світ, заважає високій думці. Не розмінюватися на дрібниці. Терехівок багато, а Ярослав Петруня — один. Йому захотілося в машину, зачинити дверцята, увімкнути музику, повільно їхати терехівським «Хрещатиком», у машині — мікросвіт, а Терехівка по склу вікна — як спогад. Рішуче підвівся, обриваючи монолог терехівського голови:

— Даруйте ласкаво, але мушу їхати. Візит коротенький, бо поспішаю на прем'єру, сьогодні в обласному театрі — вистава за моєю п'єсою, запрошую.

— Що ви, нема коли і футболу подивитися, одписуюся день і ніч од тої хвойди, секретарка ледве встигає передруковувати та одсилати. Може, яке знайомство у «Перці» приключиться, то дайте знати, щоб ми її — спільним зусиллям до порядку...

Збігав з ганку сільської Ради, ніби тікав, ось-ось наздоженуть і схоплять за полу. Пірнув у машину, зачинив дверцята, аж тоді закурив. Увімкнув телевізор, увімкнув магнітофон, увімкнув вентилятор. Хай працює, хай творить світ — його світ. Відчув полегкість, коли останні будинки Терехівки промерехтіли обабіч дороги і зникли, загубилися, розтанули, наче їх і не було. Наче й не було Терехівки. Була, але десь там, в іншому часовому вимірі. На іншому виткові людської історії. Даремно він сюди заїжджав. Це уже — не для нього. Часом, їдучи уночі в поїзді, він з якимось невимовним острахом і співчуттям дивився із вікна спального вагона на вогники загублених у степах сіл та містечок: «Це ж і там люди живуть...» Його нинішній світ і світ тих людей у підвладних дощам і вітрам оселях — такі відмінні. І тепер з таким же відстороненням думав про Терехівку, що віддалялася. Спальний вагон, і машина, і кімната в Будинку творчості, і кабінет на дачі, і кабінет у Києві — це все мушлі, комфортабельні схованки від складних реальностей світу, від живого життя, від буднів. Скажи собі нарешті правду, ти — тікаєш, ти одвик од життєвих протягів, ти давно живеш у штучному мікросвіті: зібрання у Будинку літераторів, кав'ярня в Будинку

літераторів, будинки творчості, урочистості, літературні паради, під час яких ти бачиш людей лише зі сцени, та ще потиснеш руку робітникові чи доярові під скрекіт кінокамери і блимання фотоспалахів; поїздки за кордон, чуже життя за вікнами туристичних автобусів, і бігання по крамницях з папірцем у пінній руці, на якому ощадливою Ксенею вираховано кожна валютна монетка і розписано, що купити, — вельветові джінси, шкіряну куртку, мохер, светр із чистої вовни, ірландський плед, гольфік, модний вельветовий картузик, японську парасольку, японську запальничку, японське кімоно; висолопивши язика — від крамниці до крамниці, дешеві товари, товари для бідних, а по чім тут золото, дешеве перуанське золото, Ксеня мріє про (господи, та про що вона не мріє?! Чому ти не купив золотих сережок?); поїздка на Волинь, творче відрядження, вивчати життя — життя за вікнами машини, як пейзажний фільм, спілкування з керівництвом районного масштабу, голова колгоспу при параді — сам себе одяг у щільний мундир із стереотипних відповідей, а потім — карасики на березі ставу і радісне працання, бо нарешті голова може зайнятися своїми господарчими клопотами, а не приймати письменника, про якого подзвонили з району; приємна екскурсія по життю. «Я — працюю письменником, я — чиновник від літературного відомства, я...» Я — мертва зоря на літературному небосхилі, я стискаюся, моє духовне поле зменшується (майже фізично відчуваю, як всихає мій мозок, так всихає море, коли міліють ріки, що несуть до нього воду), я стаю мертвою дірою на літературному небі і тільки радіотелескоп професійного критика, який змушений мене читати, бо така у нього робота, засвідчує, що я усе ще існую...

Знову зриваюся на крик. Знову — слова, слова. Щось у мені померло. Оце, що писало. Що творило. Фантазувало. Коли слова були не словами, а маленькими блискавочками, що тривожили людські душі, що виробляли в суспільстві озон, без якого нема духовного життя. У Мрині, коли я писав свої перші оповіданнячка, вечорами і ранками, у редакційній кімнатці, прокуреній, біля стовпа, який підтримував стелю, що прогнулася, усе це ще було. А потім біг снідати у «Молочарню», вулиці, залиті сонцем, щастя творчості, — і бігом у редакцію, щоб з головою пірнути у живий потік живого життя. Шпурляю зошита на розкішний персидський килим, який встеляє підлогу мого кабінету, топчу його ногами, падаю долілиць на тахту,

застелену білим кіпрським ліжником, з чистої вовни, кусаю декоративну подушечку (за все це так дорого заплачено — життям!), б'юсь головою об стінку, істерія, але й на стіні — килим, болю не відчуваю, м'яке, затишне кубельце, щоб не гірше, ніж у людей, щоб краще, ніж у людей, почати усе спочатку, але — пізно, усе — вмерло, я сам його убив, гвалтуючи Музу свою, вигадану поетами, яких давно нема, щоб — більше і ліричніше, романтичніше, ні про що, щоб нікого не зачепити, щоб нічого не сказати, бо для того, щоб щось сказати, треба щось знати і за щось боліти, а що я знаю і за що болить душа моя? А якщо не можна почати все спочатку, то вдовольнитися тим, як воно є, вже нічого не змieniш, вже пізно, він має компенсацію за безсмертя — оцю машину і все-все, чого прагне земна людина, а він теж — земна людина, як усі, а може, трішки й краща, вдатливіша, він працює письменником, він їде на спектакль, і не треба істерії, бо все прекрасно, попереду — парад, апофеоз, триумф Ярослава Петруні у граді його юності — Мрині...

4

«Болеро» Равеля, бадьорі, переможні ритми, що все наростають, переписав із платівки на магнітофонну стрічку, чудесно монтуються із золотими банями мринських соборів, і сонячним днем, і передчуттям свята. Лише так і мусть в'їжджати у Мрин Ярослав Петруня, автор п'єси «Земні радощі», що сьогодні її прем'єра на сцені обласного театру, афіші — з портретами автора. Бермут подбав, портрети на афішах він обіцяв ще того вечора, коли подзвонив уперше і запропонував свої послуги. Цікаво, чи впізнають його колишні однокласники, він не дуже й змінився, виглядає досить молодо, але упевненіше, ніж тридцять років тому, коли, у куфайці, переступив поріг міської школи. Тепер, мабуть, пишаться: ось із ким випало щастя навчатися...

Суета, звичайно, приступ марнославства. Але пригальмовував біля кожного афішного щита, а на фасаді обласного театру радо увібрав у очі червону стрічку, на якій — великими літерами: «*Ярослав Петруня «Земні радощі»*». Бермут пропонував організувати урочисту зустріч драматурга на сходах театру, із хлібом-сіллю, як увертюру до вечірніх торжеств, він скромно відмовився, а дивилося б непогано: великий, завжди людний майдан — і коротенька вистава, інтермедія на високих сходах до театру. Ніби

на гранітному постаменті. Ніби на сцені, зала — все місто. Невдалий портрет на театральній афіші: крива, хитрувата посмішка, обличчя гендлера, перекупщика, а не письменника. Винен фотограф — обличчя Ярослава Петруні може бути поважним і значимим, добре дивиться в президіях, запрошують все частіше. А може, фотограф — геній і виявив на знімку його справжню суть? Життя людини — спектакль. Йому випало грати роль письменника. Могла б випасти і менш цікава роль. Якщо ідея древніх про переселення душ не така фантастична, ніж видається нам у раціональному двадцятому віці, то після смерті ми елементарно міняємося ролями, смерть — лише переодягання за кулісами життєвого театру. У цім житті я граю роль Принца, в наступному, можливо, випаді роль Попелюшки. Попелюшка — це він, уже в цім житті. Попелюшка, яка мріє стати принцесою. А якби не мріяла, то ніколи б нею і не стала. Бермут у рецензіях на виставу, які за нього ще треба по-людськи написати, накарлявав, що «Земні радощі» — перша п'єса Ярослава Петруні. Але першу п'єсу він написав ще в Мрині. Уже й призабув, як звалася. Але в інтерв'ю з місцевими кореспондентами можна згадати, де і як починався драматург Ярослав Петруня. Підказати Бермуту, щоб організував інтерв'ю. Врешті-решт, що тут поганого — мати власного літературного агента, хай навіть такого, як Бермут, це наша провінційність у нас озивається. Так ось, він написав першу п'єсу ще у Мрині, в кабінетику із стовпом посередині, стовп підтримував стелю, що провисла, а у вікна зазірав бузок, Ярослав ночами кружеляв навколо стовпа і уголос читав діалоги, кожна фраза звучала як музика, яке банальне порівняння для відомого, талановитого і т. д. Поніс п'єсу режисерові місцевого театру, тоді ще театр був у старому приміщенні, нове тільки будувалося. Режисер узяв рукопис і попросив прийти через тиждень. За тиждень Ярослав знову сидів у приймальні режисера і нестримно фантазував: ось п'єсу з величезним, нечуваним успіхом ставлять у Мрині, про геніальну п'єсу дізнаються в інших містах, від режисерів нема відбою, вистави з таким же колосальним успіхом ідуть по всій Україні, по всьому Союзу, гонорари, гонорари, гонорари, на ті гонорари він збудує асфальтову дорогу із Мрина до Пакуля, щоб машини не тонули в грязюці, вдячні земляки... Режисер — досі у пам'яті чорна борода з бакенбардами, наче траурна рамка навколо обличчя, і димчаті окуляри — не залишив від п'єси живого місця. А в редакції пліткували, що Петруня за свою

бездарну п'єсу вимагав від театру п'ятнадцять тисяч... За його спиною підхихикували, газетярі, особливо у провінції, недолюбують колег, які пнуться в письменники.

Хай тепер хихикають...

Хіба не можна усе про себе знати, усе розуміти, а жить — як жив досі?

Без жодних ілюзій щодо себе.

У наш, двадцятий, вік!..

5

З тим і підрулив до готелю.

На ганку стовпів Бермут. Побачивши Ярослава, поспіхом сховав у футляр недопалок сигари і з несподіваною для свого масивного тіла спритністю подріботів до машини. Ярослав не спішив виходити, замкнув кермо, поклав до кишені сигарети — аж поки Бермут не відчинив йому дверцят. Тоді підвівся, подав руку. Заходив до готелю поважно — ніс себе, Бермут слідом ніс Ярославою валізу.

— Доповідаю, Ярославе Петровичу, по-військовому коротко, бо часу у нас обмаль. Я всі очі прогледів, вас виглядаючи, і незаплановану сигару геть скурих од великого хвилювання. Ціну її, з вашого дозволу, приплюсую до наших загальних витрат, бо сигари тепер дорогі, на пенсію не накупуєшся. Сьогоднішній день ваш розписаний до хвилини, як у президента, що прибув з дружнім візитом. За півгодини — зустріч у рідній школі. Обговорення творчості майстра слова у тому ж класі, де ви свого часу навчалися. Нас уже чекають. Потім — обід з керівництвом театру, столик на шістьох я уже замовив, і усе найкраще, що знайшлося в запасниках ресторану, скупитися тут не доводиться. По обіді — виїзд на пакульські поля, дорогами дитинства і юності, так би мовити, з фотокореспондентом і телекореспондентом, звичайно, тема сюжету: трудове життя земляків надихає відомого письменника на творчі звершення. Коротше: письменник запрошує своїх земляків на прем'єру вистави. Письменник — на тлі виробничого процесу. Можливо — на буряках. Чи на тваринницькій фермі. Я спробую домовитися із тижневиком про фотонарис: «Ярослав Петруня. Думи про врожай». Наприклад. Можливі варіанти. У тижневику ще працює один з тих, кому я колись у видавництві передбачливо давав зелену вулицю, хоч його писанина і тоді вже не годилася. Але люди уміють забувати добро. Втім, хто не стукає, тому не

відчиняють. Будемо боротися. Коли Бермут за щось береться — він свої плани реалізує найкращим чином. Ну, а потім — вистава. Обговорення вистави. Бенкет для акторів. У буфеті про все домовлено і оплачено згідно ваших вказівок. Прошу ваш паспорт, номер люксовий, виключно для високих гостей, зважте, що й номер цей коштував мені чималих зусиль, Бермут даремно хліба не їсть. Ось, звольте ласкаво, — ключик...

Ярослав проніс себе через вестибюль, повз чергу командирівочних, через голови яких Іван Іванович уже передавав адміністраторові його паспорт, повільно піднявся по сходах, застелених килимовою доріжкою, на другий поверх. Руки в кишенях розстебнутого італійського плаща, шкіряного, шістсот вісімдесят карбованців — магазинна ціна, шість заробітних плат чергової на поверсі, що підвелася назустріч, Бермут усіх тут наполохав — письменник приїде!.. Кіт у чоботях, а не Бермут, із сина мельника — у вельможі. Казка життя Ярослава Петруні з Пакуля. У настінному дзеркалі — на повний зріст, темний блиск плаща, вельвет «трійки» — під колір машини, рожевий угорський батничок, рожеве йому личить, фінські черевики, знаменита фірма «Топман», а обличчя своє йому ніколи не подобалося, обличчя людини, яка радіє, що наїлася, а очі — очі людини, що пам'ятає про голод. Вертляві очі. Очі, які бояться зазирнути в самих себе. Ярослав поспіхом одвернувся од своєї подоби у дзеркалі і побачив між нещільно затягнутих занавісок у відгородженім від загального коридору холі два ряди ліжок, наче в казармі, на одному з ліжок спала, загорнувшись з головою у простирадло, жінка, темний жакет і спідниця її (учителька, мабуть, або агроном) висіли на спинці присуненого до ліжка стільця.

Ярослав повернув ключ і штовхнув двері номера. Просторезний передпокій, з шафою, вішалкою для одягу і дзеркалом (знову дзеркало, він не любив дзеркал, він навіть голився без дзеркала, навпомацки), вітальня з довгим столом посередині, столиком журнальним, диваном і кріслами, вітальня — як зала для прийомів, і спальня — двоє ліжок, килимок між ними, провінція-люкс, мринські уявлення про розкіш і комфорт. Петруня розсунув тюль, вийшов на балкон, скупаний у сонці, закурив сигарету, хоч курити не хотілося. Сигарета додає імпозантності і певності в собі. Знизу, з вулиці і бульвару, що починався від перехрестя, він бачився, мабуть, досить ефектно. Італійський шкіряний плащ, японський вельветовий костюм,

рожевий батничок... У сорок п'ятому, а може, у сорок шостім мати везла його підводою з лікарні, після дифтериту, од якого він трохи не помер. Чорні скелети обгорілих будинків — запам'яталися. Місто — як чужий темний ліс, а він — такий маленький, кволий, тулився до матері і облизував губи, ще солодкі, в компоті, що його тітка принесла в лікарню, останній ковток — перед дорогою. І тічка міських хлопчаків з палицями, мати називала їх урвителями, вони довго ішли за возом і дражнилися, страх на споді душі, страхок, що не вивітрився і через десятиліття. А в класі четвертому він приїхав до тітки в гості, на Першотравень, тітка поставила його в колону своєї школи, щоб пройшов повз святкову трибуну, колона зупинилася на оцім ось бульварі, директор обходив стрій (хлопчики — в білих сорочках і червоних краватках) і побачив його, пакульського, в засмальцьованому бавовняному костюмчику з короткими рукавами: «А це що тут таке? Хто дозволив псувати святкову колону?!», і двома пальцями — за рукав, вище ліктя — бридливо вивів з колони, на узбіччя вулиці (світова трагедія!). А на майдані заклично грали оркестри, а люди дивилися на нього, Ярослава, виведеного з колони за рукав сірого бавовняного піджачка, схожого на гармошку, але він ціпив зуби, щоб не заплакати голосно, як мала дитина, а сльози текли по щоках, по засмальцьованому піджачку, падали на асфальт, його сльози. Досить. Сентименти. Лірика. Він уже про це згадував. Не один раз. Нав'язливий спогад. «Десь тут дитинство я залишив...» Зате нині він — над бульваром, над мринськими вулицями, якими бігав до морозів у самім лижнім костюмі, бо соромився одягати мачушину куфайку, у городську школу, загартовуючись, сміх на морозі, крізь сльози. Досить. Зате нині він на балконі люксового номера, в італійському шкіряному плащі і японському вельветовому костюмі, і в черевиках найкращої фінської фірми, а може, й не найкращої, але фінської, почесний гість міста Мрина, а під балконом — його антрацитова «Волга»...

Та невже ж йому усе життя, як черепасі панцир, тягти на собі комплекси голодного сирітського дитинства?! І знову й знову для самовтіхи озиратися на себе, хлопчика повоенного покоління, одну із жертв війни?! Він заздрить своєму синові не тому, що той виростає в достатках і має високий майданчик для життєвого злету, а він, Ярослав Петруня, злітав з пакульського болота, яке досі тримає його за ноги, за кирзовики, які він відривав від себе із

шкірою разом, і ноги його досі ногами в кирзовиках, обліплених пакульською грязюкою, і болять, як болять калікам ампутовані ступні, а в нього ампутовано душу, а в ньому — стронцій, від якого помирають усе життя, ніби живуть, але й не живуть, повільна смерть, розкладання, гниття заживо, запах тліну, запах розкладу, запах смерті духовної. У такі ось хвилини він ненавидить себе смертною ненавистю, з усіма своїми пакульськими комплексами, а синові заздрить, що тому ніколи не доведеться подумки вигукувати в обличчя кожному стрічному: «Ага, дивіться, ким я був і ким я став!», а може, в Ореста буде комплекс навпаки, комплекс сіренького сина знаменитого батька, комплекс посередності, що відбрунькувалася від могутнього кореня. Втім, син не читає батькових книг, хоч охоче носить джинси, футболку, кожушок і все інше імпортне, дефіцитне, куплене на гонорари від батькових книжок. Цей внутрішній інтуїтивний опір батькові, ця критична настроєність до предка, цей іронічний вогник в очах, коли мова заходить про батькові книги, а якось він сказав: «Ти, па, пишеш товсті романи, це несучасно, за кордоном давно уже ніхто товстих книг не пише...» Вони їхали в машині, Ярослав трохи не випустив керма, руки свербіли — повернулись і вліпити ляпаса, якби не стрічний рух, бо для кого ж він писав такі грубезні томи, гнав аркуші, перевиконував план по валу — аби цейвилупок письменницький носив американські джинси і канадську футболку, і мав у свої сімнадцять неповних канадський кожушок, і їв бутерброди з ікрою, так нарадив лікар — їсти червону ікру, у сина — слабкі кістки, довго не заживав родимчик, Ксеня консультувалася у знаменитостей, і знаменитості прирекли сина на ікру. Він не відняв рук від керма, бо хотів ще пожити і жалів свою антрацитову «Волгу», але видихнув з болем і докором: «Скільки я поспішав і легковажив у писанні своїм заради тебе, зеленюк!», на що син спокійно і розважливо відповів, розлігшись на задньому сидінні: «Не перебільшуй, па, ти тільки виправдовуєшся мною. Схильність до компромісу із власною совістю — це в генах, від народження, давно доведено генетиками...»

Збожеволіти можна від усього цього.

Загнуздать себе і не думать, загнуздать і не думать.

Він повернувся до віталні, щоб загасити в цопільниці недопалок сигарети. Іван Іванович сидів у кріслі і пахжав сигарою. Біля ніг його стояла валіза Ярослава.

— Зачекайте вниз, поки переодягнуся. Я не люблю сигарного диму!

Бермут, допомагаючи собі обома руками, одірвався од крісла і покотив до дверей, ледь згинаючи ноги в колінах.

— Добренько, добренько, шановний Ярославе Петровичу, я на ганку покурю.

Петруня плеснув собі в обличчя холодною водою з-під крана. Даремно він так. Образив старого. А той — старається як може. Хоч і не безкорисливо. Але тепер вони зв'язані одною ниткою. Тандем. До всього, в Бермута — давні зв'язки. Принаймні нахваляється. Може підставити ніжку. Він втрачає обережність. Істерія. Нікому не потрібна... Від перевтоми... Адже все — чудесно. Просто чудесно. Починаючи з просторої чистої ванни і нових вафельних рушників. Зараз він прийме душ. Змиє терехівську пилку і дурні думки. Віч добре зберігся, як на свої роки. Просто молодий. І завжди буде молодим. До шістдесяти. До сімдесяти. Попереду — ще безліч років. Приємних років. Як це чудово — жити. Просто жити. Насолоджуватися життям. У нього ще таке струнке тіло. На Кубі ходив у шортах — кубинки задивлялися. Увечері Маргарита буде його. Плід визрів і готовий упасти. Плід-скороспілка, але що йому до того. По телефону домовлялися, що вона прийде в готель по третій. До третьої — репетиція, остання, режисер не відпустить, старша куди пошлють. Здається, дівчатко і справді у нього закохалося. Життя просто розчудесне, якщо у тебе закохуються дівчатка вдвічі молодші...

Бермут хитався на ганкові, зиркаючи то на годинника, то на балкон Ярославового номера. Вони справді запізнавалися. Можна перейти бульвар і — два кроки до школи. Але Петруня волів під'їхати до школи на власній антрацитовій «Волзі». До рідної школи, в якій на випускному вечорі йому не видавали атестата, бо не заплачено було за рік навчання, п'ятнадцять карбованців, як на нові гроші, він більше тратить на одну заправку машини бензином.

— Як ви, Іване Івановичу, думаєте, може, їм запропонувати п'ятнадцять карбованців боргу? Тепер — смішно, а тоді — трагедія, не видали атестата! А ще до випускного — викликає директор: «Чому не платите, виключимо». Здається, то був останній рік, коли платили за навчання, але мені від усвідомлення світлих перспектив не було легше, я плакав у кабінеті директора, хоч і знав, що лякають, що не виключать, але — від сорому, що не можу заплатити, що маю таких бідних батьків, що маю таких скупих

тіток. Десь я читав, що дитяча сльоза, упавши на землю, землю спалює і на тім місці уже ніколи ніщо не росте. Так стежки мого дитинства, як пишуть лірики і як я колись писав, — суцільні попелища! Час не лікує ран, це — поетична неправда, час лише обгортає рани марлею, у сто пластів, а коли марлю під настрій відповідний починаєш розмотувати, вони болять нестерпніше, ніж рани свіжі...

Ярослав підняв очі, побачив у дзеркальці здивоване обличчя Бермута і різко обірвав себе. Що це він так рознюнявся знову?! Він — вдатливий, везучий, щасливчик долі, колись про таких казали, що їм сам чорт коліску гойдає. Навіщо ця драма? Маленькі трагедії Ярослава Петруні, зіграні ним самим. Йому ж і справді-таки таланить, уже чимало літ порівняно молодий, талановитий, енергійний, перспективний, який там ще? Він переконав у цьому інших, лишилося повірити ще й самому. Дуже комунікабельний, веселий, простий, дотепний, товариський, легкий у спілкуванні, але це те ж саме, що й комунікабельний, легкий у житті, але — негативний відтінок, модуляції слів, балансування на грані слів, хіба у слів є грані, слова — круглі, він полюбляє жартувати: «Працюю письменником, перевиконую плани, одержую щоквартальні премії, за кількість, а відділу контролю за якістю не передбачено штатним розкладом».

Відділ контролю за якістю — в тобі самім, відділ контролю за якістю — твоя совість, розбухання штатів, скорочення штатів, скоротити відділ контролю за якістю — власну совість...

Ярослав весело і безтурботно розсміявся:

— Між оцих топольок, на бульварі, вони були тоді як гілочки, я в глибокій задумі вирішував, як заробити собі на випускні штани: працювати кілька ночей помічником асенізатора біля насосів (каналізації у Мрині ще не було, вивозили золото полів, як ми писали в терехівській газетці, бочками), чи сотворити вірша, надрукувати в районці, одержати гонорар... Я вибрав літературу. Але тоді я ще не знав, що в літературі є ви, Іване Івановичу.

— У літературі — ви, Ярославе.

— Ще трішки — і я повірю...

— А я все життя біля літератури. Я — ніхто, хоч усе життя мріяв. Але й маленька роль у великій виставі — почесна.

— Скромність — прекрасна риса, шкода тільки, що вона проявилася у вас так пізно, в пенсійному віці. Даруйте, я сьогодні знервований, злий і час від часу виходжу з

ролі благодюшного, впевненого в собі літературного щасливчика. Але здається, мій парад не відбувся, біля школи нас ніхто не чекає.

— Не хвилюйтеся, організаційний талант Бермута ще ніхто не піддавав сумнівам, на відміну від літературного.

Ярослав (руки в кишенях шкіряного плаща, італійського) ступав через дві сходинки на третю, піднімаючись по сходах, якими піднімався і збігав — скільки тисяч разів, хто підрахує? Бермут сопив десь униз. З пам'яті зітерлося, де учительська, де кабінет директора, а ноги — пам'ятали. Взуті в бурки з клеєними з червоної автомобільної гуми чунями. Дівчата по кутках підхихикували. Син директора театру брав його за лікоть двома пальцями і відводив убік: «Послухай, друже, ти мусиш більше дбати про свій зовнішній вигляд, бо наш клас — зразковий».

— Я існую у двох світах! — гукнув униз, на сходовий майданчик, де віддишувався перед штурмом останнього півповерху Іван Іванович. Зверху, у своїх широчезних, як море, штанях на широкому пенькуватому тілі, той видавався ще карикатурнішим. — Мене у порох розтирають часові жорна.

Біля дверей директорського кабінету, наче почесна варта, стояло двос дівчаток у випрасуваних шкільних формах. З-за письмового столу назустріч Петруні підвелася старенька жінка у світлому парику, під колір пергаментного обличчя.

— Мабуть, ви і будете письменник, якого ми чекаємо? Ваше міроприємство у нас позапланове, але ваш діяльний товариш просив і мені дзвонили, я зобов'язала керівника дев'ятого класу провести на належному рівні. На учительських конференціях нам теж радять подібні міроприємства, для загального розвитку учнів. Аудиторія підготовлена, виступи і питання ми затвердили, так що жодних несподіванок не повинно бути... — Директор обійшла Ярослава, наче сейф, зміст якого її не цікавить, бо ключа від нього все одно немає і не передбачається. — Дівчатка, це — наш шановний письменник, ви проведете його до кабінету мови і літератури.

І вони пішли коридорами: попереду — дев'ятикласниці підсвідомо демонстрували жіночність, що пробуджувалася, її вже не приховувала навіть шкільна форма, слідом, не виймаючи рук із кишень розстебнутого шкіряного плаща, італійського, шістсот вісімдесят (магазинна ціна, а ще — плюс до магазинної, спекулянтам), Ярослав, по-

заду пухкав, як паровоз, Іван Іванович — коридори були порожні, відлунювали. Ті, що запізналися на урок, ящірками просковзували у двері класів, він теж колись часто запізнався, бо чатував на Олесю в закутку коридора, біля її, крайнього, класу, а Олеся старостувала і частенько заходила до класу останнього з таблицями чи приладами для демонстрування дослідів, і він встигав сказати їй кілька слів, ущипливо-ревнивих, бо ревнував її до всього світу, або віддати присвяченого їй вірша, або спитати, чи вона читала книгу, яку сам щойно прочитав. А одного дня їх побачила хімічка, з журналом під рукою, і коли Ярослав, слідом за хімічкою, вибачившись, переступив поріг класу, вона вколола його холодними, насмішкуватими очима і сказала голосно, на весь клас: «Шию мити не навчився, а уже з дівчатами підстоюєш? Олеся — повна відмінниця і зразкової поведінки, вона в університет іде без екзаменів, а ти куди? Хіба що знову в село — свинею пасти?» І Петруня на все життя зненавидів хімію.

Клас підвівся і хором привітав гостей, щойно вони переступили поріг. На передній парті лежали три темно-червоної жоржини, в целофані, даруватиме квіти, мабуть, оця висока, з білими, наче відмороженими щоками відмінниця, кандидатуру якої теж, мабуть, затверджували на педраді. Хвилюється і чекає сигналу від учительки. Не забути поцілувати руку, зніяковіє і заллється рум'янцем, у класі довго обговорюватимуть цю подію. Усі прийшли в білих фартушках, директорша зобов'язала, міроприємство, будуть з редакції, фотографуватимуть, обличчя школи, обличчя класу, зразково-показового, весь минулий вечір прали і прасували фартушки, згадуючи якогось там Петруню лихим словом. Молоденька вчителька хвилюється, спинається навшпиньки, щоб видаватися вищою і соліднішою, від того ноги її стають ще худіші і не будять в Ярославі жодних емоцій. Оце б сказати зараз: «Діти, надворі такий чудесний день, ходімо разом на бульвар і подихаємо ранньою осінню, на лавах під тополями, де я чверть віку тому мріяв про Олесю і про втечу зі школи на цілинні землі...» Учителька постукала указкою по столу, закликаючи клас до уваги:

— Дорогі діти, сьогодні у нас — радісне свято. Ми зустрічаємося з нашим земляком, письменником, книги якого усі ми знаємо і любимо... — учителька затнулася, почервоніла, зирнула в папірець, затиснутий у долоні, — письменником Ярославом Дмитровичем Петрунею. Це наша школа дала йому путівку в життя і велику літературу,

і усі ми з цього пишаємося, підтримуючи славні традиції у поведінці та навчанні. Привітаємо нашого шановного письменника бурхливими оплесками. — Учителька першою заплескала в долоні, вимогливо і строго озирючи клас, особливо задні парти, на яких учні займалися своїми справами — переписували домашні завдання, малювали одне на одного карикатури, грали в «морський бій» або стежили за фотокореспондентом, який налаштував свої апарати. — А зараз, дорогі діти, з короткою доповіддю про життєвий і творчий шлях нашого шановного письменника виступить, — учителька знову заглянула в папірець, — літературознавець і критик, активний член Товариства любителів книги Іван Іванович Бермут. Попросимо дорогого гостя...

Іван Іванович підвівся, відсунувши стільця, на якому сидів, аж до класної дошки, і все одно животом обліг на край столу. По класу прокотився смішок. Раптом Іван Іванович розкинув руки, наче збирався летіти, кругле обличчя осяяв блаженний, захоплений усміх:

— Уклоняюся цим стінам, які знали Ярослава Петруню на початку його життєвого і творчого шляху, які бачили його тої історичної, вікомомної для всієї світової літератури днини, коли на шпальтах районної газети з'явилися друком перші постичні рядки у майбутньому прославленого прозаїка. Так, нині він знаний далеко за межами республіки прозаїк, але поезія живе в його неперевершених творах, у його душі, у його творчих планах, поезія, що проросла і проростає з древньої і вічно молодой мринської землі-матінки...

Солодкий тягар слави, він у бурках, а може, в старих шкарбанах, перекуплених батьком на базарі у фезеушника за півпуда яблук, чалапає шкільним коридором, на великій перерві, а біля вікна, навколо дочки районного агронома, гуртяться дівчата, зазираючи в газету, і зацікавлені погляди на нього, Ярослава Петруню, чийм ім'ям — великі темні літери — підписано вірша. А потім син директора театру візьме газетку двома пальцями з добре уходженими нігтями, знайде у вірші зайву кому і мудро говоритиме про знання синтаксису як першу передумову літературної творчості. І вже син директора театру не вдаватиме, що не помічає Петруню, коли вони здибуються на міських вулицях, — навіть запросить його на свій день народження. Той день Ярослав довго згадуватиме, згоряючи від сорому, бо уперше за святковим столом візьме до неслухняних рук ножа та виделку, і шматок оселедця стрибне з-під

пожа, буцім живий, та упаде на біле плаття сестри іменинника, в яку Ярослав закохався з першого погляду. Але — досить, було ж не лише це, був випускний вечір, на якому він читав власного вірша про широкі життєві дороги, що стеляться перед ними, жодного рядка фальші не було в тому вірші, бо він щиро вірив у те, що писав, і щиро хвилювався. А після урочистої частини хлопці і майже усі дівчата з їхнього класу, у кожному з яких він був свого часу трохи закоханий, сиділи в класі хто де приліпився, на партах і підвіконнях, та співали «Жди солдата», популярну тоді пісню, і Ярослав знав, що вже ніколи вони не зустрінуться, отакі, як сьогодні, юні і сповнені щасливих ілюзій, цього безцінного дарунка молодості, і було йому сумно, тривожно і радісно, ніколи вже так не було і не буде, бо вже нема Валентин, Март, Тамар, Олесь, Андріїв, Вікторів, Ярославів, а є Валентини Михайлівни, Марти Іванівни, Тамари Семенівни, Андрії Григоровичі, Віктори Дмитровичі, матері й батьки дорослих дітей, а може, й бабусі та діди, молоді бабусі, молоді діди, боже, як страшно! І є він, Ярослав Дмитрович, що в цих же стінах, де був щасливо схвилюваний того, єдиного в житті, випускного вечора, грає роль у бездарнім спектаклі за п'єскою, написаною для нього Бермутом. Грати і знати, що в душі я — інший, інший! І міг би щось справжнє написати, — адже талант був, був! — якби не розміняв його на дріб'язок, не виміняв на земні радощі — яка символічна назва моєї п'єси! Не поховав його у звалищах слів, за які держава довірливо і турботливо платить наперед дзвінкою монетою, незалежно від того, продасть вона твою книгу читачеві чи вона буде лежати мертвим вантажем на полицях книгарень та бібліотек, поки її не сплуть у макулатуру та не одвезуть на паперову фабрику. Письменник — духовний поводитир народу, навчатель народу. А чому навчить народ він, наскрізь фальшивий Ярослав Петруня? Словам.

— А тепер, діти, і ми скажемо про творчі звершення нашого дорогого земляка своє вдячне читачьке слово. Тим часом, хто має запитання до шановного письменника, прошу подавати у письмовій формі.

Троє учнів, як по команді, підвелися і понесли до столу папірці з написаними ще учора і затвердженими запитаннями. Відмінник і зразковий учень (на обличчі читалося), поправляючи окуляри, що сповзали із спітнілого перенісся, за крок від Ярослава луштив добірні слова:

— Талановиті книги Ярослава Дмитровича Петруні, шановного земляка нашого, випускника нашої школи, чим ми усі пишаємося, виховують у наших серцях любов до рідної землі і нестримне бажання навчатися виключно на «відмінно», і показувати зразкову дисципліну у школі та в громадських місцях. Талановиті книги Ярослава Дмитровича виховують у наших серцях любов до художнього слова, збагачують нас духовно на прикладі таких героїв, як...

Наступного дня після випускного він уже їхав у Терехівку, а восени зустрів у Мрині, на автобусній зупинці, двох своїх однокласників, обоє в школі захоплювалися радіотехнікою, майстрували кишенькові приймачі, і тепер обоє працювали на радіозаводі і готувалися до вечірнього технікуму. «А ти — де?» — «Я — в редакції газети, у Терехівці», — відповів поважно. «А що ж ти там робиш?» — «Критикую і виховую». Хлопці глянули один на одного і посміхнулися. «Кого ж ти критикуєш і виховуєш?» — «Кого треба... — І додав по хвили: — Головним чином, відстаючих та порушників громадського порядку». — «А галіфе ти собі пошив?» — «Яке галіфе?» — «З капшукками на ногах, щоб як півень бути...» Аж тепер зрозумів, що з нього кепкують, відступив на хідник, тим часом підійшов автобус, забрав хлопців, вони стояли біля заднього вікна, дивились на Петруню і сміялися, аж поки автобус не сховався за ріг будинку. Скільки літ минуло, а досі у вухах насмішкуют: «А галіфе ти собі пошив?..»

Пошив.

— А тепер, діти, наш дорогий гість, відомий письменник Ярослав Дмитрович Петруня, розповість про свою наполегливу роботу над художніми образами і поділиться з нами своїми творчими планами на майбутнє. Попросимо його бурхливими оплесками.

Ярослав повільно, під оплески, підвівся, вийшов з-за столу. Спалах фотолампи. Ще спалах. Історична хвилинка. Клас притих. Навіть у «морський бій» цієї хвилини не грали. Навіть домашніх завдань не переписували. Локатори очей фіксували кожен його рух. Схилив на груди голову, задумався. Пальці рук переплетені. Одним оком — на стрілку годинника. Золотого. Золото він любив. Його неземний, космічний блиск. Якби міг — і підбори черевиків носив би золоті. Витримати достатню паузу. Боріння його волі з волею цих критично настроєних зеленків. Наелектризована тиша. Чути, як вода жебонить у батареях: випробовують опалення, готуються до зими. До його зими

ще далеко. Ярослав Петруня — у розквіті сил і таланту. Більше впевненості в собі — і все буде гаразд. Інші вірять у тебе, поки ти в себе віриш. Підвів замислені, повиті легким смутком очі. Тільки не переграти, бо вони тепер такі прозорливі, ці молоді. Розчепити руки, наче магніт від магніту одриваєш, рвучкий крок назустріч класу. Голос — тихий, проникливий, але з кожною хвилиною усе більше пафосу:

— У мене таке відчуття, ніби звітуюся сьогодні перед самим собою, шістнадцятилітнім, і перед класом своїм. «А що ти зробив доброго за чверть віку, відколи ступив на самостійний шлях?» — запитують мене очі моїх однокласників. І я чесно та щиро, без зайвої скромності відповім: «Маю чим звітувати перед вами, дорогі мої однокласники та учні уже нового, вашого, покоління. Не посоромив я честі рідної школи, її славних традицій. Усього себе віддав творенню духовної культури для народу. Мої численні романи і повісті — переконливий, сподіваюся, доказ цього. Доказ цього — і ваша увага до написаних мною книг, глибоке їх розуміння, що ви так переконливо продемонстрували сьогодні. Для письменника немає щасливіших хвилин, аніж хвилини зустрічі із вдячними читачами. Такі зустрічі надихають літератора на нові творчі звершення, на нові творчі перемоги. І я урочисто обіцяю, як обіцяв колись на піонерській лінійці, і надалі усього себе віддавати розвою нашого красного письменства...

Він упевнено кинув машину в бистринь вулиці, що вела до готелю.

— Дозвольте нагадати, шановний, що ми запізнаємося на обід з дуже потрібними нам людьми, — прогучав Іван Іванович, що розкошував на задньому сидінні. — А ще я чекаю на цілком заслужену вдячність за блискуче організовану зустріч з читачами у стінах рідної школи...

— Квіти завеземо. До готелю.

Сподівався, що в готелі його чекає Маргарита. Яка нудота — ці обіди з потрібними людьми. Та ще коли не можна випити, бо — за кермом. Маргарита — як приправа до обіду. Прянощі до пісного варива Івана Івановича. Жінки — каталізатор життя.

— Я вважаю, що зустріч пройшла на високому рівні, — не здався Бермут. — Кореспондент ледве встигав записувати. Я простежу, щоб у репортажі знайшла належне відбиття ваша громадська діяльність...

— Яка громадська діяльність?! Майте ви, Іване Івановичу, нарешті, хоч крихту совісті! Я вже роками сиджу або у себе на дачі, за металевою огорожею, або в Будинку творчості. У мене вже острах перед нормальними людьми, не літераторами. Я можу бачити їх лише зі сцени, коли між передніми рядами і сценою — глибока оркестрова яма. Вам першому признаюся в цьому страху. Заїхав на хвилину до Терехівки — і утік, утік. Бо в живому житті — безліч проблем, які я свідомо не пускаю в свої романи, бо так легшенько прожити. Право розмовляти із сучасниками серйозно, відверто доводиться відстоювати, так завжди було і буде завжди. Така специфіка нашої роботи. А я не хочу відстоювати нічого, окрім права на друкування, за рахунок держави, моїх грубих опусів. Я волю продукувати рожеву водичку, так спокійніше і вигідніше.

— Даруйте, шановний, але ми комуністи, і ваші пастрої...

— Іване Івановичу, не тіште себе ілюзіями! — вигукнув у відчаї.

— Шановний, не переступайте межі, я стільки літ ношу партійний квиток...

— Носити партійний квиток і бути комуністом — це не одне і те ж. Я зрозумів це шляхом самоаналізу.

— А що ж, на вашу думку, визначає комуніста, шановний?

Бермут уже не сидів розвалькувато, він весь підібрався і дихав на Ярослава через плече важким сигарним духом.

— Головне — спосіб життя. Бо, виявляється, можна мислити правильно, а жити зовсім інакше.

— А ви, шановний? Ви що — святий?

— Про себе у першу чергу й кажу. Але я існую вже більше за інерцію. Наче машина з вимкненим мотором на швидкісній трасі. Мотор не працює, а різко загальмувати — страшно. Знаєте, мене аж шпигало спровокувати клас на відвертість. Візьму і запитаю, думаю: «А хто з вас справді читав хоч одну мою книгу, підніміть руки?» Але ж не запитав...

— Правильно й зробили, що не спитали. Бо жодна рука б не піднялася. Усе довелося робити поспіхом, зустріч не запланована. Діти все правильно зрозуміли і зіграли свої ролі блискуче, я вважаю. А ви уже після усього ставте дибки. Є, шановний, правила гри, і їх треба дотримуватися, якщо хочеш бути на поверхні, а не пускати бульбашки... Треба жити, як усі живуть...

— І писати, як усі. Це уже я чув. З цих ваших слів я такий, як є, і почався.

— Не як усі, можливо, я тоді дещо неточно висловився. Як усі, але трішечки грамотніше...

— Ви — елементарний цинік, Іване Івановичу!

— Я — не цинік, я — реаліст. А ви, шановний, — елементарний самоїд. Але ж погодьтеся, відколи ви живете за моїми правилами, ви — благополучний і легко сходите на все нові життєві вершини. А що вас мало знають і читають, то в цьому не ваша вина, просто — вас недостатньо рекламували.

— Справжні письменники реклами не потребують.

— Самокритика — річ непогана на певних етапах, але ви сьогодні повинні випромінювати упевненість і рішучість, народ любить переможців. А поразкові настрої — це від нервів, шановний, від нервоти. До речі, як вам виступи учнів?

— Неповторні!.. Ви писали?

— Я — Бермут! Але — не вермут! — захихотів.

Маргарити в готелі не було.

6

Обідали в ресторані старого готелю.

Тут усе лишилось, як і двадцять літ тому: дерев'яна підставка для чистки взуття, з щіткою і банкою вакси, у вестибюлі; червоні плюшеві штори на дверях і вистелені червоними доріжками сходи; швейцар у формі з латунними гудзиками; столики застелені білими, в масних плямах, скатертинами, офіціантки їх перевертали, струшували і знову стелили. Усе лишилось, як і двадцять літ тому, але на всьому ніби курява осіла, навіть на обличчі старого швейцара, сірому, наче сніг, що сховався від весняного тепла на дно яру.

Керівництво театру обідати не прийшло: директора викликали на якусь нараду, а головний режисер просив вибачити його: через кілька днів нова прем'єра — і, поки вільна сцена, вирішив провести репетицію. Прийшов лише режисер, який ставив Петрунину п'єсу, давній знайомий Бермута. Свого часу чимало літ був він головним режисером у Мрині і відтоді зберіг величаву поставу, трохи зверхню манеру розмовляти і звичку до потчувань на чужий

рахунок: вважав, що молоді автори, п'єси яких театр ставить, мусять його обходжувати, як благодійника. Тепер постарів, пив і їв мало, тиск, гіпертонія, але надолужував нескінченно довгими теревенями за чаркою. Кзєня і Ярослав геть змучилися з ним, коли приїздив на тиждень до Києва — працювати з автором...

— Грибочки, ікорочка, язичок заливний, котлетка помринські, по п'ятдесят грамів коньячку, я більше поважаю вірменський, кавочка... Першого не беремо, у нас — ділова зустріч, бенкетувати нема коли, бенкетувать будемо ввечері. Хто за холодну закуску і друге? Народ безмолвствує, як писав Пушкін. Одноголосно. Скажу вам, Ярославе, відверто: міський, культурний глядач на нашу виставу не піде і ставки на нього ми робити не будемо. До речі, зверніть увагу — білі мариновані грибочки, виключно мринський делікатес, чудо-юдо... Ми повеземо виставу сільському глядачеві. Якщо прем'єра пройде успішно, а ми в цьому не сумніваємося, дякуючи незрівнянному Івану Івановичу, п'ємо за його дорогоцінне здоров'я, треба сказати, він проробив величезну організаторську роботу, так ось, у разі успіху прем'єри і належного відображення в пресі, створюємо дві творчі групи і спектакль, точніше — його виїзний варіант, крутитимемо по селах, наче кіно. Ми беремо з колгоспів оштом, триста карбованців за спектакль, а там — хоч і перед порожньою залогою, уже їхня турбота.

— Звичайно, п'єса специфічна... — закивав головою Петруня, старанно усміхаючись.

— Ні, ні, я — не критикую. Звичайно, як і кожен твір, вона має свої недоліки. Можливо, вам дорікнуть, що ви не знаєте життя сучасного села. Але я дотримуюся тої думки, звичайно, це глибоко між нами, що чим менше його знаєш, тим легше писати. І ставити, до речі. Хліб виростає, пробачте, ми усі знаємо, з чого виростає хліб, так вони що хочуть — аби ми корівники на сцені побудували? Можливо, вам дорікнуть, що у п'єсі нема проблем. Але людям вистачає проблем — на роботі, в житті. Люди — що? Ідуть до театру думати? Люди ідуть до театру відпочити! І ми їм пропонуємо культурний сервіс — за грошики! А заплатив глядач грошики, він уже вправі вимагати: розваж мене, товаришу режисер, аби я не нудьгував вечір, одірвавшись од телевізора, аби забув і про неприємності на роботі, і про сварки з дружиною, і про невдячних діточок. Ось так я вважаю, звичайно, не для преси... І тут ви, Ярославе, на коні. Бо пишете ви легко, іскрометно, ви

мені даєте товар, який можна продати! І я його беру у відповідну сценічну рамочку і — продаю. Що б мені про вашу п'єсу не казали, я знаю одне: вашу п'єсу можна продати глядачеві. Ось через що я ухопився за вашу п'єсу, допомігши одночасно театру заповнити графу «робота з молодими драматургами». Звичайно, вийшов я на неї завдяки рекомендації дорогого Івана Івановича, через що й пропоную і вдруге випити за його здоров'ячко. Він нас благословив на спільне творче життя. І я вважаю, що воно буде довгим і продуктивним, бо в наших з вами, Ярославе, творчих почерках багато спільноти...

— Не знаю, чи можна сприйняти як комплімент, коли ви називаєте мою п'єсу товаром, але справді не заздрю драматургові й режисерові, на виставі яких глядач дримає.

— Ой, облиште, Ярославе, не треба переді мною пози, не треба! Пробачте, але за цю позу я недолюблюю багатьох ваших колег, і ровесників, і старших. «Я творю мистецтво, я служу народові, я піднімаю проблеми, я борюся з тим, я борюся за те!» Так виступи в газеті чи в журналі «Перець» — і служи, і борися. А театр — це карнавал, це свято! І книгу, до речі, я беру до рук не для того, щоб спати над нею. Сіменон ні за що не бореться, а прочитаєш сторінку — і вже не одірвешся. Оце — література, оце — професіонал! І ви, по-своєму, — професіонал! Ви — створюєте ілюзію життя, красиву ілюзію. Часом вам ще бракує динамічного сюжету, але — наб'єте руку, це прийде. Більше холодного, тверезого розрахунку — ухопити, зачепити читача за печінку, щоб він гарячково думав, а що далі, хто з ким? А щодо грошей, так не будьмо нарешті провінціалами: тільки божевільні не думають про гроші, усі великі писали, щоб заробити собі на хліб і до хліба. Іване Івановичу, як літературознавець, підкиньте відповідні фактики.

— Олександр Сергійович Пушкін: «Не продається вдоховенье, но можно рукопись продать», Бальзак, Чехов... — Бермут розкурив сигару і випустив кільце диму. Кільце повисло над його лисою головою сизим німбом. За ресторанним столиком він благоденствував.

— Але ж наші ідеї... — кволо боронився Ярослав.

Йому хотілося добряче випити. Але вже на бенкеті. Дозволить собі. Зніме напругу дня, впродовж якого він себе з'їдає.

— Стоп! Далі я вам забороняю говорити, дорогий Ярославе! Ви що думаєте — що я обминаю наші ідеї? Чуєш, Іване Івановичу, він думає, що ми з тобою недооцінюємо

наші ідеї! Ви такого не казали, ми такого не чули. Так ось: ідеї наші були і будуть на передньому плані! Але ідеї ми подаємо глядачеві у доступній і веселій формі! А доступна форма — це легка форма. Не розраховуйте, дорогий Ярославе, на філософів і соціологів, їх — одиниці, вони нам класовий збір не забезпечать. А ідеї я чую за версту, я — старий вовк, де стосується ідей. І ось я вам прогноую, проаналізувавши останні високі рішення: скоро усі ми повернемося передом до села. Я передчуваю високу хвилю, і нам з вами треба першими на неї вискочити! Тоді ця хвиля понесе нас до омріяного берега: назустріч преміям, орденам, гонорарам! Тільки встигнути на неї вискочить! Генії, літературні і театральні, — вони не мобільні. Вони довго думатимуть, вивчатимуть, творитимуть... А ось-ось настане хвилинка, коли про село — тільки дай. Бо, як каже російський народ, «хороша ложка к обеду». Бо — кампанія. І ось на високій хвилі ще нікого-нікого, лише ми з вами — перші, єдині; сценічне, легке за формою, виключно позитивне дійство на тлі сучасного села. Сучасний сільський водевіль! З переодяганнями! З легким адюльтерчиком! Із танцями і піснями, музика є, признаюся, Іван Іванович знає, музика — це моє давнє хобі. Обов'язково, щоб п'єса закінчувалася весіллям, ми підведемо під графу — нові сільські обряди, від нас вимагають. Поцілунок у діафрагму — хай глумляться далекі від життя критики, а масовий глядач це любить. Не вкидайтеся в громадські болячки, залиште їх літературним ідеалістам, які ще живуть ілюзіями, що з допомогою авторучки поліпшать цей грішний і невірний світ земний. П'єса повинна бути у мене на столі через три місяці, час не жде, ми мусимо випередити успіх! Ось — бланки договору, вам, Ярославе, залишається тільки поставити свій підпис. І на початку наступного року — покажемо виставу! Її у нас з руками відхоплять на усіх рівнях! Якщо ви, звичайно, напишете в своєму життєрадісному ключі, а не поженетеся за столичними модами, не витягнете, пробачте, онучі на сцену...

— Тут — перспектива, — ніби печатку поставив Бермут. — Згоджуйтеся, Ярославе Дмитровичу, і не думайте. Я забезпечу рекламу на столичному рівні. Ще не всі забули добро, яке свого часу робив для них Іван Іванович Бермут. Справді, не вдавайтеся дуже у життєві реалії, у безкрилий реалізм, тут потрібен політ фантазії, ваше уміння писати романтично, іскрометно і мислити масштабно.

Хоч одну осінь, коли йому найкраще пишеться, не поспішати, не гнати рядків, не прикручувати себе гайкою до стільця, терехівський вислів, не гвалтувати душу і розум — *замовлення театру* — йому уже не двадцять і навіть не тридцять, щоб відкладати на майбутнє те, що він мріяв написати, те, справжнє, єдине, що тільки він може написати. Уже півжиття — відкладає, або тепер, або вже ніколи — *вистава на гарячу тему дня, коли ще не буде інших вистав, помітять у Києві, можливо — премія*, а потім, коли буде успіх, будуть гроші, можна нарешті здійснити те, про що він давно мріє, — поїхати в глухе село, щоб його ніхто не знав, не мав за письменника, орендувати хатку, на півроку, на літо, на осінь, і пожити серед людей; вивчити характери, проблеми, бо все, що він знав про село в дитинстві, давно виписав, свіжі враження, свіжа кров, але — потім, коли напише п'єсу. *Місяць роботи, як для нього, наклацати шістдесят сторінок — і п'єса, він швидко пише, ну, хай три місяці, з доробками на вимогу театру, гонорар — за найвищими ставками, тут уже він диктуватиме, принаймні одна проблема буде вирішена — проблема капдаського кожушка для Ксені і гаражний кооператив. Іншого такого випадку може не бути...*

— Іншого такого випадку не буде, — прочитав його думки Бермут.

Він усе ще випускав дим кільцями, ніби креслив їх циркулем, кільця пливли в бік режисера і зависали над його головою, а крізь той німб у Ярославових очах над імпозантною сивиною режисера стриміли з білих залисин двое гострих різьок, і лице його, роз'їдене гримом — замолоду акторствував, мінилося в диму, наче привиджувався в кошмарнім сні...

— Не умовляйте мене, я вже стомився писати, аби писати, я вже не можу... — вихопився щирий зойк, аж Бермут, одірвавшись від споглядання котлет по-мринськи, підняв очі.

А рука сама потяглася через стіл — до бланків угоди. Відчув, що ненавидить себе.

І підписав, аби швидше з усім цим покінчити і побачити Маргариту — єдине, що у нього лишалося.

Усе інше — вроздріб...

Біля готелю на них чекав «рафік» телебачення. У «рафіку» нервово курив молодий бородань, обвішаний фотоапаратами.

— Товаришу Вермут, чи як вас там, ще година — і я не відповідаю за якість замовлених вами знімків та сюжету

для телебачення. Дозволю собі також нагадати, що маю й інші термінові завдання.

— Не за всі завдання платять готівкою, шановний, як плачу я, насмілюся вам нагадати. Товариш письменник затрималися на генеральній репетиції, треба розуміти. Але зараз ми негайно вирушаємо і зробимо історичні знімки, з яких ви матимете зиск впродовж усього життя. Доводжу також до вашого, шановний, відома, уже, до речі, вкотре, що я — не вермут, а Бермут, і ваша обмовка, якщо вона не свідома, характеризує напрям ваших думок. Рулюватимете за нами на широкі колгоспні лани. — Іван Іванович повернувся до Ярослава. — За робочим планом у нас, Ярославе Дмитровичу, фототелезйомки на тему: «Письменник запрошує односельчан на виставу». Женить через Шептаки на пакульські поля, поки денне світло дарує нам потрібну кількість світла. Ми таки затягли з обідом і вибилися із графіка.

— Як мені все обридло! — Петруня схилив голову на кермо. — Спектакль, спектакль...

— Усе життя наше — спектакль, шановний. Для вас же стараюся, чесно відроблю аванс. Колись Іван Бермут мріяв про власну славу, тепер живе виключно для вашої.

— Добре, але це уже — востаннє.

— Востаннє, востаннє, шановний...

— І забіжу на секунду до готелю.

— Дівки загубили не одну літературну кар'єру, шановний... Без цієї історичної фотографії звіти про виставу будуть бліді, а Маргарита од вас нікуди не втече. Аби ви змогли од неї утекти...

— Не вульгаризуйте, Бермут. Маргарита — це недо-співана пісня моєї юності.

— Пісні юності треба співати замолоду, потім може не вистачити голосу...

— У мене ще вистачає голосу, не турбуйтеся...

Він пружинисто перетнув хідник, піднявся на ганок. Він ще такий молодий — життя починається спочатку. На новій орбіті. На вищій. У вестибюлі Маргарити не було. Звичайно, вона на другому поверсі, чекає його у холі. І там не було Маргарити. Дурна вона поспішати до нього. У неї молодих — хоч гатку гати. Де він узявся, цей Бермут, що примушує його грати у своїй бездарній комедійці. І в готелі — така провінційна сірість. І в усьому місті. Утекти б зараз до Києва, не треба йому прем'єри, нічого не треба. Сісти на літак — і в Адлер, а там півгодини в таксі — і Піцунда. Будинок творчості. Оксамитовий се-

зон. Балкон — до моря. Ніжитись на лагідному осіяньому сонці і дихати морем. Має ж і він право на відпочинок. По дванадцять годин за друкарською машинкою. Слова, слова, слова...

Продавець слів.

Ледве волочачи ноги, стомлений, раптово постарілий, Петруня вийшов на ганок і побачив Маргариту. Вона бігла через перехрестя, навпереріз машинам, що повискували гальмами, але — не сердито повискували, бо на неї сердитися було неможливо: довгонога, з розпущеним, до плечей, світлим волоссям, у широкій світлій блузці, сміливо відкритій спереду, поверх вельветових джинсів, таких вузьких, що стегна здавалися основою лука, а мідна застібка-блискавка — стрілою. Він побачив Маргариту — і знову захотів жити. Поверталосся гостре, свіже, тремке відчуття життя, наче замолоду, у Терехівці, душними, літніми вечорами, на теплій ще після спеченого дня вулиці, якою щойно пройшов гурт дівчат.

— Привітик!

— Боже, я трохи не збожеволів, чекаючи вас. — Він спрагло, ніби цілу вічність не торкався жіночого тіла, цілував їй руку, на хіднику, серед натовпу, що обтікав їх.

— Ой, у театрі таке робиться, дві прем'єри одна за одною, та ще й бенкет сьогодні. У вас губи — як жарини...

— Заскочимо на хвилину до готелю...

— Хвилини для мене мало, а на більше нема часу, ваш огидний імпресаріо уже котиться до нас, скоріше цілуйте мене тут.

— Я такий, що можу і на вулиці...

Але Бермут уже взяв їх попід руки і повів до машини:

— Я, шановні, не втручаюся у ваші інтимні стосунки, але морального падіння на очах громадськості схвалити не можу. Розписуючи сьогоднішній день відомого письменника Ярослава Петруні, я передбачав годину для ліричної розмови з Маргаритою як представницею молодого акторського покоління. По графі — робота з творчою молоддю...

— А може, молодому акторському поколінню і години мало? — засміялася Маргарита і звично, наче робила це сто разів на день, ковзнула в машину, на переднє сидіння. Бермут, покректуючи, просунув свої тілеса крізь задні дверцята і, з полегкістю відкинувшись на подушки, видихнув повітря, настояне на сигарному тютюнові:

— Я теж був колись молодий і теж іноді, коли дозволяли обставини, стрибав у гречку, але години мені завжди

вистачало, бо я більше дбав про громадське, аніж про особисте.

— Облиште, Іване Івановичу, вашу демагогію, — сердито сказав Петруня. Машина легко набрала швидкість, ніби і їй присутність Маргарити додавала сили та снаги. — Я тепер тільки й радію, коли підраховую майбутні гонорари та коли бачу гарну жінку. Не забирайте у мене хоч цього! Ви і так досить у мене забрали!

— Я, шановні, тільки до слова... — присмирів і стих, наче й не було його в машині.

Ярослав дав припалити Маргариті і закурив сам. Трохи зарізко він з Бермутом. Спалах. Хвилина без гриму. З'ява Маргарити вивела його з рівноваги. Після зйомки він одішле Бермута у «рафик» і залишиться наодинці з Маргаритою. Та й зараз у машині нема нікого, окрім Маргарити. І ще — хлопчика в бурках з червоними чунями, закоханого в Маргариту, однокласницю, дочку голови шептаківського колгоспу. Він знайшов долоню дівчини, підніс до вуст, лагідно, ніжно поцілував. Нігті були довгі, яскраво-червоні, буцім шматки м'яса на шпичках пальців. У тої, яку він любив, нігтики були білі, короткі, обгризені, вона гризла нігті на уроках, поки він гарячково придумував, яку б вигадати причину, щоб обернутися ще раз і глянути на неї, бо сидів попереду, навмисно забував удома гумку, лінійку, циркуль, щоб обертатися по сто разів на день. Його пересадили до іншого ряду, щоб не крутився на уроках, і Ярослав тепер дивився на Маргариту збоку, ніжний овал щічки, чорні брови, повні губи, усміхнені променисті очі, що позбавляли його розуму. Потім, коли вони ходили по мринських ресторанах, вона бже була теж розфарбована, розцяцькована, як ця, нинішня, Маргарита, але запам'яталася — сільським дівчам.

Верби мчали назустріч жовто-зеленим ескортом. Ні, ескорт — супроводжує. А верби приймають парад. Парадом командує — він, Ярослав Петруня, відомий, талановитий, перспективний. І він же, Ярослав Петруня, іде назустріч, узбіччям, у бурках з червоними чунями, у куфайці, у солдатській шапці з відгорненими набік крильми, за плечима — кошовка, в якій — кусень сала, вінок цибулі і трілітрова сулія молока... Невже це справді — він?

— Іване Івановичу, делікатно заплющіть очі, а ви, Маргарито, негайно поцілуйте мене! — наказав. — Негайно, інакше я не гарантую безпеки пасажирів.

— Я не бачу нічого, окрім стрілки спідометра, яка пере-
хляється за стокілометрову відмітку, — прогучав Бермут,
але очі затулив — пухкою, білою долонею. Маргарита на-
хилилася, поцілувала Петруня в краєчки вуст. Вона пахла
сигаретним димом і французькими парфумами.

Компенсація — хлопчикові в чунях, з кишенею за пле-
чима.

Через скільки літ.

Гірко посміхнувся.

— Дякую. Поклади руку на плече. У тобі є щось маг-
нетичне.

— Ой, мені ще ніхто такого не казав!

— Що я, шановні, можу позитивного відмітити у свое-
му житті, я ніколи не афішував своїх стосунків із жін-
ками. І через те щасливо дожив до пенсії.

— Досиділи, а не дожили.

— Шановний, муха дзижчить, коли потрапляє у паву-
тину. А мудра, обережна муха весь свій вік солодко їсть,
солодко п'є, солодко грішить, але її не чути, не видно.
Мораль байки не безкорисна для вас, Ярославе Дмитро-
вичу.

— Ще одно слово про мораль — і я висаджу вас із ма-
шини, шановний товаришу Бермут. Дозвольте мені хоч
у стосунках із жінками бути самим собою!

— Мовчу, шановний, мовчу.

Не збавляючи швидкості, промчав Шептаки. Хай бачать.
Хто — хай бачать? І — на пакульський шлях, ходжений-
переходжений його дитячими ногами. Скоро й пакульські
поля. Настроїться на зйомки. Зробити діло. Він — діловий,
енергійний, настирний, його енергії і настирності задрять.
Потім, коли залишиться наодинці з Маргаритою, —
лірика. Неподалік дороги, підминаючи високу, бур'я-
нисту гичку, — літо було дощове, — по буряковій план-
тації повз комбайн, за ним — автомашини, два самоскиди
стояли біля бурту, навколо бурту — жінки в куфайках.

— Буряки підійдуть для історичних зйомок?

— Чудесно, шановний! Буряковий комплекс! Маши-
ни — як тло, а на передньому плані — передові трудівниці.
Хай робить і фото, і одразу — на телик! — Ярослав при-
гальмував, Бермут вибрався, поніс черево назустріч «ра-
фику». — Шановний! Шановний! Прекрасне виробниче тло,
знімай на телекамеру — приїзд письменника у рідні краї,
іде полем, підходить до бурякозбирального комплексу,
розмовляє з прообразами своїх героїв, цікавиться досяг-
неннями трудівниць, десятихвилинку по другій програмі

я гарантую. Потім відбираємо представників трудящих для фотознімка: письменник запрошує земляків на прем'єру. Працюємо без репетиції, бо сонце нас не чекатиме, опуститься за хмару, і — все. Ми не маємо права ризикувати! Ярославе Дмитровичу — на сцену, тобто в поле. Швидше, швидше! Увага, телекамера! Письменник повільно, задумливо ступає ланами, на його обличчі — висока думка про врожай! Потім крупняк — обличчя хлібодарів!

Іван Іванович метушився, на всіх покрикував. Він — головнокомандувач. Автор вистави про Ярослава Петруню. Ярослав Петруня — лише виконавець придуманої для нього ролі. Він добре пам'ятав вечір, коли уперше подзвонив Бермут. Вони щойно повернулися з оперного, з прем'єри балету, написаного київським композитором, було багато відомих людей, Ксеня ледве дістала квитки. Такі зібрання її збуджували, мала в літературно-мистецьких колах знайомих, почувалася в своїй стихії. По дорозі додому Ксеня вголос мріяла про прем'єру вистави за п'єсою, яку написав Ярослав, у київському театрі. Ярослав її розумів: бути хоч один вечір у центрі цього блискучого товариства, приймати поздоровлення, готувати бенкет, вирішувати, кого запросити, кого обійти увагою, зустрічати і проводити гостей — уся ця метушня здавалася їй такою привабливою! Ярослав відмовчувався. П'єсу він справді написав, її заледве прийняли в Колегії по драматургії, розмножили на «Ері», шістсот примірників, розіслали по театрах, але жоден театр нею не зацікавився. Від п'єси віяло провінційністю, і була вона занадто легка, поверхова для нашого часу. У глибині душі Петруня це розумів і, може, через це так розлютився на одного з рецензентів Колегії, який, відмітивши дотепний діалог, писав: «Дивуюся, що таку п'єсу написав наш сучасник, порівняно молода людина. Кого здивуєш сьогодні філологічними вправами і літературною грамотністю? Глядач іде в театр, щоб разом з драматургом, режисером та акторами подумати над серйозними суспільними проблемами, які усіх нас хвилюють, через глибокі народні характери пізнати епоху. П'єса ж «Земні радощі» нагадує переспів давньоримської ідилійки з пастухами та пастушками, плюс, звичайно, чисто зовнішні аксесуари сьогоднішнього села, про які автор, здається, знає лише з газет». З рецензентом Петруня перестав вітатися, але від того п'єса не стала сучаснішою. І ось — дзвінок Бермута, пізній і несподіваний, зважаючи на стосунки, які між ними склалися ще в давніші роки. «Ви знаєте, Ярославе Дмитровичу,

я — людина ділова, і тому без зайвих преамбул пропоную вам, шановний, прем'єру у Мрині. Ставитиме п'єсу мій давній друг. Уявляю прем'єру як всенародне свято вшанування дорогого земляка, в обласному маштабі, звичайно. Усю організацію беру на себе. Од вас вимагається лише, ви самі розумієте...» Петруня розумів. Серед драматургів про Бермута ішов глухий поголос... «Хто дзвонить?» — самими очима питала Ксеня. «Бермут пропонує прем'єру у Мрині, а себе — платним імпресаріо», — мовив, прикривши трубку долонею. «Згоджуйся, хоч будуть гроші...» Прем'єра у Мрині цікавила Ксеню лише фінансово, у Мрин не запросиш товариство, яке вона могла б зібрати у Києві, хто поїде у Мрин. «Але ж — Бермут...» — «А що тобі з ним — цілуватися? — Ксеня стелила постіль. — Аби на твій млин лив воду». — «Брудну воду». — «Чистої води практично не буває. Проблеми екології — насущні проблемами людства», — процитувала заголовок статті, здається, у журналі «Кур'єр ЮНЕСКО», вона й журнали читала тепер лише ті, підписка на які була дефіцитною. І він дав себе умовить...

— Прямуйте, прямуйте до хлібодарів! — гукав Бермут.

— Книгодар іде до хлібодарів... — зіронізував Петруня, демонструючи внутрішню самостійність, але — пішов.

Ішов повільно, задумливо оглядаючи бурякову плантацію, руки в кишенях шкіряного плаща, але на середині поля вийняв руки з кишень, заклав за спину, так серйозніше, статечніше: письменник, дума про врожай, дума про долю народну, а телекамера стрекотіла, як сорока, оператор дріботів збоку, потім випередив, оббіг жінок біля бурякового бурту, і тепер Ярослав, рекламно усміхаючись до колгоспниць, ступав прямісінько в об'єктив.

— Доброго дня, дорогі землячки! Як працюється?! — Бадьора постава, бадьорість на обличчі, усмішка — на все лице, реклама: чистить зуби м'ятною пастою, подобатися він умів, коли було потрібно, особливо жінкам, у вік перенаселення планети комунікабельність — щасливий дарунок долі. А камера стрекотала, стрекотала. — Бог на поміч!

— Бог допоможе чи ні, а ви сідайте біля нас і допоможіть!

— Працюється, як питається, аби відбутку відбутуть та копійку набуть.

— Що ти язиком мелеш, чужа людина — подумає, що нам тут і сонце копійкою видається.

— Яка це чужа людина! Це ж — Ярослав! Я одразу впізнала, у мене його портрет у книжці є. Давали колись під крохмал у нашій лавці книжку його.

— Який Ярослав?

— А Петрунів, старої Петрунихи пасербок. Що письменником у Києві робить.

— А у мене його книжки й нема. Я крохмал сама собі тру, лавочного не признаю. А в радіо колись чула, що про нього читали.

— Бач, як відгодувався в Києві. Мабуть, і машина його. На добрій, видаті, службі. А таке ж голоштанне та недогодоване бігало.

Декоотрих жінок з гурту Ярослав пам'ятав. Молодими. Дівували, коли він, школяриком, підглядавав з-за тину за парами, які обнімалися на лавочках. З двома ходив разом до школи. Тепер це вже були широкостанні, з рясними борознами зморщок на обличчях сільські тітки, а він усе ще вдавав із себе молодика. Подумки порадив, що Маргарита залишилася в машині, прийняли б за дочку. Не треба було, не треба було грати цю виставу за Бермутовим сценарієм — зблиснуло, але зусиллям волі він придувив ту іскру (камера стрекотіла) і продовжував вдавати наського хлопця. Нагнувся, узяв з купи буряк, виважив на долоні, весь час стежачи за власним обличчям, щоб було статечним і задумливим:

— Будете, жінки, з цукром.

— Цукор буде, і самограй буде!

— Мій уже допитується, коли прем'я за буряк випишуть. Ти, проклятуший, кажу, і без прем'я не висихаєш. Як удома — наче й людина, а з роботи — навкарачки приповзає.

— А мій учора і бражку вихлудив. А гори ти синім вогнем!

— Чи там по столицях не придумали якого зілля, щоб наших мужиків од горілки одучать?

— Та теперечки уже й жінки привчаються. Он Марічка скільки літ свого ненаглядного тачкою од лавки возила, а ниньки й сама — нап'ється та вікна б'є.

— Шановні хлібодарки! Ваш дорогий земляк, талановитий письменник Ярослав Петруня написав п'єсу «Земні радість» про прекрасне сьогодніня села і приїхав запросити вас на прем'єру у Мринському обласному театрі! — Бермут підкотився до гурту, камера стихла, Ярослав кинув буряк на купу, передихнув.— А мене звать Іван Іванович Бермут. Але — не вермут!..

— Хи-хи-хи!

— Вермут — знаємо, а про Бермут чуємо уперше.

— Ми вермута не п'ємо, ми п'ємо чисту.

— Ой і гладенький живіт — як на останньому місяці.

— Йй-бо, тройню родить...

— А спитай, спитай: як ви, дядьку, через своє черево ширінку застібаєте?

— Тю, дурна, тобі тільки ширінки в голові!

— А тобі вже одширінилось?..

— Жіночки, шановні, про ширінки — потім, я ще у вас у Пакулі буду і хто запросить у гості — не відмовлюся, усе наодинці розкажу, а поки що — прошу вашої уваги і допомоги. Станьте в коло і всі погляди — на шановного земляка свого. Зафіксуємо для історії, поки сонце не сховалося за хмару, хвилюючий момент єднання хлібодарів і творця духовних цінностей, що його народила ваша благодатна земля...

Нарешті фотоапарат відклацав. Сонце, ніби тільки й чекало завершення історичних зйомок, ковзуло за хмару. Бородань складав у сумки техніку і ладнався їхати. Жінки всідалися на клунки з гичкою. Ярослав обійняв Бермута за широкі, масивні, як надгробна плита, плечі і тихо мовив:

— Іване Івановичу, зараз ви сядете у «рафик» і дасте мені відпочити од вас хоч на дві години. Обіцяю, що за цей короткий час я за вами дуже знуюдгуюся і рівно о сьомій буду у фойє театру, де мене зустрінуть під зблиски фотоспалахів чарівні акторки в українських костюмах, з короваєм на рушнику...

— Шановний!..

— Так потрібно для дальшого розвою красного письменства, яким ви опікуєтеся усе своє таке, на жаль, довге життя. Ви дуже поспішаєте в театр до свого друга-режисера і до шанувальників таланту Ярослава Петруні, яких мусите підготувати до відповідальних виступів на всенародному обговоренні сьогоднішньої прем'єри. А сам Ярослав Петруня затримається біля дорогих земляків, на широких колгоспних ланах — таке офіційне пояснення прикрого факту, що вам доведеться пересісти з розкішної «Волги» до прозаїчного «рафика».

— Шановний, дозвольте коротку заяву...

— Не дозволяю. На данім етапі спектакль веду я!

— Але в такому разі я знімаю із себе відповідальність за ваш громадський авторитет!

— А хто вас уповноважував нести відповідальність? Шановний добродію, у вас криком кричить елементарна заздрість...

Бермут сунув до рота сигару, ніби поклав під язик рятівну таблетку валідолу, і мовчки подимів через бурякову

плантацію у бік дороги. Ковтнувши його, «рафик» розвернувся і покотив хмару куряви на Шептаки. І з кожним метром дорог, що її долав «рафик», душа Ярослава відживала, звільняючись від тяжіння над нею Івана Івановича. Уже він не маріонетка в пухких, з короткими пальцями руках Бермута. Уже він належить сам собі. Уже він — справжній. Душа оновилася, переродилася. В один мент. Так йому хотілося. Роль письменника зіграна, можна зітерти грим, розслабити м'язи обличчя, не демонструючи на чолі високих дум про народ, справді до нього наблизитися і про нього подумати. Не опуститись, а піднятися до оцих ось жінок у куфайках, які з року в рік, з дня в день гребуться в землі, щоб у нього на столі в індійській цукорниці завжди був цукор. І хліб у німецькій хлібниці. І до хліба — в японському холодильнику. За кілька хвилин він поїде звідси, на прем'єру, потім — у Київ, з Києва, можливо, у Сінгапур і на Цейлон — престижна поїздка, обіцяли включити в групу, а жінки у дощ, у сніг будуть на цім полі, поки тут залишається хоч один корінець. Продемонструвати свою вдячність хлібодарам, уже без об'єктива. Тільки ж слова на думку приходять — якісь Бермутові. Ні, віч — щиро, уже — щиро, не для об'єктива і газети; у нім — кров народу, душа народу. Знову — патетика. А може, це — звичка мислити високими поняттями. Високість духу. А що, як Бермут — у мене в душі? Стоп. Заборонити. Без слів. Заборонити слова. Скупатися в народній цноті. Знову. Хай Маргарита хвилину зачекає. Ярослав перекинув кошіль, постелив хустку — до вельвету усе чіпляється, одгорнув полу плаща — шкіра деформується, присів біля колгоспниць.

— То як же, Ярославе, поживаєш? — спитала літня жінка, блискаючи металевими зубами, тепер згадав — жила над яром, з німим, що пас череду, більш нічого не пам'яталося.

— У роботі, у клопотах, — зітхнув.

— Квартиру тобі дали?

— Дали.

— А скільки ж діточок?

— Одне, син.

— Так, мо', квартира мала, що більше не пристарався?

— Нема коли ростити, жінка — в театрі, а я за своїми паперами світу не бачу.

— Авжеж, тепер і в селі, і в городі робить треба. Але ж і добре воно, коли діток багато. До мене ось як поз'їжджаються з онуками — як насіння в гарбузі. Є синок, треба

було б тобі ще й донечку. Вона б не заважала, і не помітили б, як виросла. А грошей усіх все одно не заробиш...

— А біля машини — то, мо', жінка твоя чекає?

— Ні, перекладачка, з Москви, — сказав перше, що спало на думку. — По роботі їй треба.

— А ми думали — жінка, та й гордує підійти.

— Я ж казала вам — молоде.

— А жінка не ревнує, що ви з молодими перекладачками їздите?

— Ні, вона розуміє специфіку роботи, — засміявся, але сміх був силований. — І довіряє.

— Довіряй, але й провіряй.

— Кожна жінка ревнує, то вона лише прикидається.

— А ти б, Ярослав, ту свою перекладачку в лісок ззовив — ой і грибів теперечки!..

— Так воно ж у штанях — поки того гриба знайдеш...

— Вони тепер, по містах, напрактиковані...

— Ой, жінки, розбалакались, щоб ви живі були!

Петруня підвівся. Треба їхати. Він так поспішає. Вирвався на хвилину. Державна людина, собі не належиш. Від комбайна підїхала машина з буряками. Шофер виїшов з кабіни, подав руку:

— Здоров, Ярославе. Заледве впізнав. Що це, думаю, за міністр туточки походжає. Та вже ж і скільки літ я тебе не бачив!

— Чималенько, правда. — Петруня гарячково розмірковував, хто б це міг бути. Мабуть, у пакульській школі ще — разом.

— Читав, читав, що ти по світах тепер — як ми по полях. А тільки, скажу тобі чесно, своє село даремно обминаєш.

— Та нема коли угору глянуть, — заспішив Петруня. — Робота, громадські доручення, сім'я, і без кінця — поїздки. Якби міг себе на частини розділити! Скільки літ уже мрію: восени отак приїхать, хоч з місяць пожити під стріхою.

— Та у нас тепер не дуже під стріхою і поживеш, оце в твої матері та ще дві-три хати на село, а то все — залізо та шифер, понабудувували, слава богу.

— Скільки писав мачусі, напитай шиферу, а гроші я тобі вишлю.

— Вона розказувала, що писав, а тільки тобі легше щодо шиферу розстаратися, ти тепер біля вищеньких, попросив би — зробили. А гроші — вони тепер у всіх є, а шиферу на всіх не вистачає, роздобуває, хто як може.

— Якось надовше приїду — займусь. А зараз треба їхати. У театрі чекають, — зітхнув Ярослав. — Приїздіть на спектакль.

— Приїдемо, критику наведемо, — пообіцяв шофер, сідаючи в кабінку. — А тільки й ти села свого не забувай: пуна твого тут закопано і соками цієї землі ти змалку напийся. Ще не забув наших беріз?

Аж тепер упізнав Ярослав у шоферові сина пакульського лісника Сашка Бурсима! Ярославів батько тоді торгував у сільській лавці, деś наприкінці сорокових, ще морс продавали, напій Ярославого дитинства, у сусіда на весіллі — дїжка морсу, черпали мідними, із снрядних гільз кухлями, а батько розводив морс у відрах, червоний порошок — колодязною водою, наливав бочечку з двома затичками — і на воза, ще — пряники, у диктових ящиках, і цукерки — подушечки, і їхали на болото, до косарів. Батько був у білій полотняній сорочці, з крапельками поту на лисині, трохи старший роками од нього, сьогоднішнього Ярослава, відчуття свята, на все життя, ключ косарів — під лісом, джмеліні стільники, косарі пригощали, джмелі гніздилися в мохові. А вертаючи від косарів — заїжджали на хутір, до лісника Бурсима, з яким батько дружив, білий березовий гай біля двору, пронизаний сонячним промінням. Батько з лісником випивали по шкалику, і Ярославі завжди щось смачне перепало, миска молочного киселю, або кусник запеченого сиру, або... Ні в кого він тепер так смачно не їв, як у ті роки в лісника, виголоднілий, без матері, недоглянутий. А літ сім тому Сашко написав йому до Києва, узяв у мачухи адресу. Так і так, ти пишеш книжки, а батько мій прочув і хоче розказати тобі своє життя, бо він пройшов громадянську, фінську і партизанів у Ковпака, і знає трави, які від яких хвороб, і про звірів лісних, і про різне чортівня, і пісні давні, і ще багато чого знає, і не хоче усього того забирати з собою, а просив, щоб ти приїхав і послухав, може, в книжку яку впишеш, хай люди читають, щоб не забувалося. Ярослав і подумував приїхати, але все відкладав, з осені на весну, з весни на осінь, поки зовсім не забулося, здається, так і не відписав Сашкові...

— Звичайно, пам'ятаю, таке — не забувається, таке — на все життя! — Знову Бермутова патетика, але інші слова не спадали на думку. — І про батька твого пам'ятаю, ось закінчую нову книгу і обов'язково вирвуся, запишу...

— Уже не запишеш, бо помер мій батько... — Сашко увімкнув мотор, рушив. — Ну, живи здоровий.

— Помер старий Бурсим, помер, — заговорили жінки. —
Оце уже три рочки буде, як помер.

— А той мав, що розказать.

— Ой і книжка була б!

— Наперживалася людиночка на віку, світу надивилася.

— Він такий був, що з деревами говорив, як з людьми.

— Та й людей не обминав.

— Кожному міг характеристику дати.

— У того слово завжди напихваті було.

— І про колишнє, і про теперішнє.

— А я ж його в останню його годиночку бачила. Біжу повз двір, сидить на лавочці. Білий, як його берези. Давай, каже, молодице, я тобі казочку розповім. Ще моя бабуся казочку ту розповідала, та, може, й свого прибрешу трохи. А я в лавку по оселедці спішила. Одмахнулася від діда, прителіпала в лавку, а вже й оселедців нема. Поки я з бабами язиком потарабанила, біжу назад, а вже, кажуть, діда Бурсима нема на світі, сидів-сидів під двором та й помер, серце зупинилося. Заходжу в хату, аж лежить на лавці, не прибраний ще, як живий, а тільки вже свічечка в руках, і уста на всі замки світу замкнено, уже казочки не розкажуть. Так я аж заплакала, що за тими оселедцями та людиночки живої не послухала. А то у нього вже на серці таке було, щоб комусь розказать, щоб у могилу з собою не нести. Тепер уже не вернеш, не вернеш...

Слова жінок наздоганяли, жалили, доймали до живого.

Ярослав тікав.

У машину.

7

З силою грюкнув дверцятами, ніби за ним і насправді гналися. В динаміках на задньому сидінні гриміла архісучасна музика — Маргарита увімкнула магнітофон, японський, стерео. По екранчику телевізора беззвучно, наче риби в акваріумі, бігали футболісти, учорашній матч, у запису. Приємний доторк хутра, що ним вистелено сидіння. Талісман на склі — гумова лялька з пишними формами, у бікіні. На задньому сидінні — журнал «Америка» і три примірники його останнього роману. Його світ, мікросвіт, його дім. Наповнений тютюновим димом, наче хімнамет під час занять із протигазом.

— Не задихнулася? — опустив скло. — Пробач, що затримавсь. Слава — обтяжлива штуkenція.

Маргарита, здається, не чула. Відкинувшись на спинку сидіння (нога на ногу, сигарета, очі заплющені), вона легенько смикалась у такт музиці з динаміків, усім тілом, від яскраво-червоних нігтів на пальцях ніг до крутеника волосся на потилиці. Петруня пригнувся, щоб не видно було з поля, і став гарячково цілувати ноги дівчини крізь теплий вельвет штанин. Маргарита ліниво потяглась, ніби пробуджувалася:

— Навіщо цей театр серед білого дня?

І відсунулася до вікна. Загасила сигарету, запалила нову. Ярослав увімкнув швидко, повільно відпустив зчеплення. Машина рушила, і разом з машиною рушив його мікросвіт: магнітофон, транзисторний телевізор, хутро на сидіннях, Маргарита, американські сигарети, звичний, затишний, теплий світ, ним вимріяний, придуманий, сотворений. А світ, давно йому зчужілий, світ, од якого тікав, у Терехівку, у Мрин, а потім — аж до Києва, світ що асоціювався для нього з вогкою, холодною долівкою хати в мисниках, де мачуха готує корові та свині пійло, з грузькими пакульськими вулицями, з тьмяним, таким буденним блиманням газової лампи під засидженою мухами стелею, — той світ ковзнув по вікнах машини і безнадійно відстав, віддалився, зник. Ярослав тиснув на газ, аж вітер свистів у відчиненому вікні, і лише на околиці Шептаків, біля горбатої дуплястої верби загальмував:

— Біля цієї верби я плакав, восьмикласником. Від нерозділеного кохання. Верба була тоді молода. Тепер стара й погана. Як і я.

— Напрошуетесь на компліменти, Ярославе Дмитровичу. Мені подобаються старші чоловіки.

— І багато вам подобалось?

— Я ж не цікавлюся, скількох жінок любили ви. Від зими я не маю нікого. Він хотів, щоб я вийшла за нього заміж. Машина, квартира, все у нього є.

— Чому ж ви не вийшли?

— Я це матиму сама, якщо захочу. Я вступаю на кіно-режисерський і зніматиму фільми. Я вступала тричі, на четвертий раз — вступаю, обов'язково, в інституті мене вже знають, стаж буде. Сам ректор пообіцяв.

— Я плакав біля цієї верби. Я був безнадійно закоханий. У однокласницю. Її теж звали — Маргарита.

— Тільки не треба казати, що я на неї схожа і до вас разом зі мною повертається молодість. Я не люблю гри — в житті. Вам потрібен реванш, через чверть століття, чи через скільки там?

— Ви така твереза.

Він повільно рушив Шептаками. Кожен пагорб, кожен поворот дороги шпигали в серце спогадами. Ось тут стояв хлів з широким піддашником, під яким вони своїм школярським гуртом перепочивали у негідь чи завірюху, оббивали кригу, сніг із чунів, витирали грязюку з штанів, бо навесні і восени доводилося брести по коліна, терли рукавами приморожені щоки: за якусь сотню метрів починалося шкільне подвір'я і можна було стріти шептаківських дівчат. З цього ось сліпака, коли йому дуже щастило, з'являлася Маргарита з портфелем (її будинок стояв на згір'ї), і була ще дорога вздовж річки, але кожного дня він підходив до сліпака з тремтячим серцем.

— А може, я ревную вас — до тої Маргарити?

— Ви здатні ревнувати?

— Звичайно, ні. Я пожартувала. Зіграла сцену. Акторочка з провінційного театру. Молоденька провінційна секс-бомбочка. Приправа до вашої сьогоднішньої прем'єри. Тільки даремно ви відправили в «рафіку» свого Бермута. Я не люблю обніматися серед білого дня. Тим більше — в машині. Я звикла спершу приймати душ. І обов'язково — запобіжні засоби. Краще — японські...

— Маргарито!

— Хіба я зараз не така, якою ви мене придумали?

— Ви не так мене зрозуміли, Маргарито. Я нічого не мав на думці.

— Якби ви нічого не мали на думці, ви б не підганяли коней... Не підганяйте, яблуко дозріє і само впаде до ваших ніг. Бо я закохалася у вас, як сліпеньке, сімнадцятирічне дівчисько. З першого погляду. І не ховаюся з цим. Виявляється, трапляються ще такі дурні і в наш раціональний час. Тільки не сердьтеся на мене. Ну хочете, я зараз вийду з машини, бігтиму боса по стежці, зовсім, як у поганому кіно, впаду у ваші обійми. А ви обіймете мене і скажете: «Нарешті я зустрів тебе, квітко моєї юності...» І швиденько покладете мене в траву. Або розкладете сидіння машини. Сидіння вашої машини опускаються?

Він мовчав. Він довго мовчав. Стрілка спідометра перемістилася за сто кілометрів. Вербі вздовж шляху стелилися пасмами темно-зеленого туману.

— Я про одне прошу вас, Маргарито. Будьте сьогодні зі мною. Бо мені сьогодні справді погано...

Сьогоднішнього вечора Ярослав Петруня дружив із дзеркалами.

«Трійка» сиділа на ньому бездоганно.

І навіть власне обличчя сьогодні подобалося.

Миршаве каченя, з якого дивом виріс білосніжний ледь, — ось хто він.

Одяг шкіряного плаща, руки — за спину. У Терехівці йому зауважили, коли ходив з руками за спиною: «Ти хто — голова райвиконкому?» Де тепер той голова райвиконкому? Шукає в газетах прізвище Петруні і кожному стрічному, досі ж на пенсії, а повеличатися кортить, нахваляється, що робив із Петрунею в одному районі. Поки ішов коридорами і перетинав вестибюль готелю, не проминав жодного дзеркала, навіть на дерев'яні лакові панелі косував очима — там теж відбивалося. Фінські черевики (натуральна шкіра), аж пружинили, а може, то в ступнях ніг — пружини, як замолоду, давно так не ходилося. Жіноцтво — цілком достойні представниці слабшої статі — проводжали його зацікавленими поглядами і шушукалися вслід: «Письменник пішов, ага, Петруня...» А може, йому вчувалося. А може, він вигадував. Хай би пасли очима і шушукалися, коли він ходив по оцих бульварах у куфайці і бурках, з кошовкою за плечима. Або коли виводили його із святкової колони за рукав старого бавовняного піджака. Але — досить. Не псувати свята спогадами. Сьогодні — його велика година. Його тріумф. Перемога над Мрином. Над Терехівкою. Над Пакулем.

Над долею.

Стоп! — минулого нема, є тільки — сьогодні.

Парадний під'їзд театру висвітлений, як ворота до раю на давній бабиній іконі. Шість сходинок. Тільки не поспішати. Звичайно, зайвого квитка ніхто не питає. Але зала буде повна, Бермут про це подбав, привезуть глядачів із сіл колгоспи, власними автобусами. А він ніколи й не надіявся, що міський глядач рватиметься на спектакль за його п'есою. П'еса писалася виключно для села. На сільську тематику. А міщани хай сидять перед телевізорами. Представники преси будуть. Про це теж Бермут подбав. Цікаво, хто прийде з редакції. Можливо, його колишні колеги. Палатимуть від заздрощів. Така шана! Такий апофеоз! «Усіх, хто прийде, запрошуйте на бенкет, — сказав Бермуту. — Представників преси». Хай пишуть. Хай множать славу Ярослава Петруні, з яким — стільки літ, з одного казанка, як мовиться. Але у кожного — своя доля. Ще шість сходинок — і колони. Не поспішати. Сільські дядьки під колонами смалять «Приму». Він закурить уже у фойс.

Білетерша:

— Ваш квиток?

— Я — автор!

І вже Бермут спішив назустріч, розпростерши руки:

— Шановний, вітаю вас із початком великого культурного свята. На вас чекає хвилююча несподіванка. Це придумав я, Бермут! Яблука з рідного саду! Незабутні пахощі дитинства! — Обійняв за плечі, повів через фойє до кімнати для почесних гостей. Перед ними розступалися, Ярослава впізнавали, віталися, він теж кивав у відповідь, усміхаючись бронзовіючим обличчям. — Зараз ви, Ярославе Дмитровичу, побачите дорогу вам людину. Приймете дорогі дари. Поцілуйте руку, яка вас випестила...

Ярослав переступив поріг. Клацнули вимикачі — спалахнули загода виставлені світильники. Застрекотіла телекамера. Навприсядки танцював фотокореспондент обласної газети. Клац. Клац. Клац. По той бік білої ополонки стояла мачуха. Зелена в'язана кофта, картата спідниця, фартух, чорний, вишитий червоною заплочкою, на фартусі, мабуть, настояв Бермут (екзотика, народне мистецтво, народні звичаї!). Із скрині фартух. Із приданого, що його принесла батькові. І яким батькові весь світ дорікала. Дівувала до тридцяти п'яти і складала в скриню. Було бучне весілля, була хата, завішана рушниками та тканими скатітками, скриня, набита добром, подушки — до стелі (через рік після маминої смерті!). Він так і не назвав мачуху — мамою. Ані разочка. Упертий був — той хлопчик з книгою. А вона сердилася, що не зве мамою. Тепер вона стояла посеред кімнати, склавши руки на животі, поверх чорного фартуха. Руки — наче виплетені з конопляних, невибілених вірьовок, натруджені руки, цього він ніколи не заперечував, і допомагав, чим міг, можна було б і більше, але ж — пенсію одержус, та й серце не лежало, що там казати. Якби рідна була жива... Боже, якби була рідна... В отакий ось день! А так — це все спектакль. Режисера Бермута. Ось він штовхає Ярослава у спину, мовляв, час, іди. І Ярослав пішов. До журнального столика, на якому — кошик з яблуками.

— Шановна, шановна, я ж вас навчав. Беріть кошика і вручайте синові. Яблука з батькового саду...

Яблука були не з батькового саду — червонобокі, наче з вати, фарбованої німецькою трофейною помадою — на пововнінних новорічних ялинках. З базару яблука, їхню вартість Бермут включить до загального рахунку, графа — реклама. Реклама Ярослава Петруні. І вартість кошика

з салону сувенірів. У батьковому саду росли скромні для ока антонівки і путинки. Ніде потім таких не зустрічав, нема тепер таких яблук. І ніколи вже не буде. Справжніх яблук його дитинства. Узяв кошика, нагнувся, поцілував руку мачухи. Руку — в мозолях, рубцях, у синіх прожилках вен. Працювати ці руки справді уміли. Але й ляпаси теж уміли давати. Мачушина гірка доля, що наклалася на війну, підгірчила і його долю.

— Шановні, шановні, ставайте поруч, кошик з яблуками — у руки. Знімаємо!

Не ляпаси — найгірніше в дитинстві, а коли нема з ким поділитися горем і радістю. Брак любові — ось що найстрашніше. На випускні екзамени, за сім класів, приїхав інспектор з Мрина. Ярослав пішов перший здавати, відповідав блискуче, з історії, історію він знав, п'ятірка з плюсом, інспектор дуже нахваляв. Додому летів на крилах, тільки в хату, аж і мачуха з поля: «Де ти шляєшся, чому свиням не нарвав?! Тільки жрать, тільки в миску заглядаєш! А помочі ні на грам! Провалися ти зі своєю школою!..» Вибіг з хати на город, у вишняк, упав долілиць у траву, сльози — як порічини, хоч уже ж не маленький, від образи, від жалю до себе. Скільки літ минуло, а ніби учора. Жодні радощі житейські, у дальшому, дорослому, житті не компенсують тих дитячих сліз його...

— Ярославе Дмитровичу, зробіть веселіше обличчя! Зробив.

Нарешті ліхтарі погасли. Можна поставити кошик з яблуками і закурити. А пальці тремтять. Заборонити спогади на сьогодні. І назавтра. І назавжди. Якби можна. Але вони живуть у тобі — допоки й ти живеш.

— Як-бо тобі, Ярославе, поживається? — ледве вчув голос мачухи.

— У роботі та клопотах, як завжди. Чому ж ви ніколи не приїдете?

— Е, синку, скажу тобі просто, по-сільському: не дуже й ти зі мною родичаєшся.

— Нема коли родичатися дуже, — заспішив звично, — то нарада, то поїздки, то робота термінова, і в Києві мало буваю. А Ксеня аж зобижається: чому це мати твоя ніколи не приїде?

— Що ж вона у гості жде, коли мого порога двадцять літ не переступала? Тільки й була, коли ви побралися. Ти хоч душею відкритіший, а Ксеня була і є для мене чужа чужина.

— Ой, вона теж — замучена. Яке не є, а господарство, двоє мужиків у хаті. Та й за дачею треба приглядать. Ну, ми ще побалакаємо, ви ж на бенкет після вистави залишайтесь. Бо мені тут треба — з людьми.

І пішов у фойє. Ніс себе — як ікону. Таки приємно — схрестити на собі прожектори десятків очей і нести, нести. Але ніхто на нього особливо і не дивився. Бо мало хто знав у обличчя. Хто й пам'ятав дитиною, зараз не впізнає. Палив у самоті, одну сигарету, другу. Люди зайняті самі собою. Жодної уваги на Ярослава Петруню. Ніби не він — автор п'єси. Ніби не він — відомий, талановитий і т. д. Бермут підкотився: «Шановний, не забудьте у слові подяки сказати про свої нерозривні зв'язки із життям. Ось я для вас тезики накидав. Починаєте після виступу учительки». І покотився далі. Упевнений, що робить діло. Упевнений, що так і треба. І не їсть себе поїдом, як він, Ярослав Петруня. Швидше б початок. Уже нудило від сигарет. Нарешті — перший дзвоник. Ярослав пішов до зали. Пакульці сиділи біля проходу, щоб легше було — на сцену, щойно вистава скінчиться. В руках у учительки — папірець з текстом виступу, читає Бермутові мудрації. Усе передбачив Іван Іванович — і де сидіти, і що казати. Творець триумфу Ярослава Петруні на землі його дитинства. Ярослав притишив ходу і вклонився пакульцям. Місце автора — крайнє в ряді, щоб не перечеплюватися об коліна, коли виходитиме на сцену. І це передбачив Бермут.

«Усе життя людське — спектакль», — це сказав Іван Іванович Бермут.

І написав сценарій спектаклю після спектаклю, де головна роль — для Ярослава Петруні.

Піднялася завіса. Ріг будинку, парканчик, яблуня в цвіту, лавочка, криничка з журавлем, затишний куточок, сільська лірика, сільський рай, оспіваний поетами і поетопрозаїками, що мешкають на ених поверхах висотних міських будинків. У глибині сцени — панорама сучасного села з фермами, сінажними баштами, з мурованими котеджами. «Хай тепер дорікнуть, що в спектаклі нема сучасності! — казав у ресторані режисер, гріючи в долонях келишок із коньяком. — Божественно пахне, справжній. Мореним дубом. Блискуча ідея! Наш задник на сцені показує перспективу!» Оркестр в оркестровій ямі зіграв мажорну, з народними мотивами прелюдійку, сотворену режисером. На сцену з-за куліс випурхнуло дівча — у вишиванці, нарум'янені щічки, зелена спідничка. Фальшиво-піднесеним голосом прошебетало: «Ой, я така щаслива, така щаслива,

як земля повесні! Нарешті він признався, що кохає мене! Він назвав мене своєю лебідонькою! Він сказав, що на руках обнесе мене навколо землі!» — «І понесу на руках, через усі світи, моя лебідонько, краса моя і щастя моє! — Слідом за дівчиною з-за намальованого на диктовім щиті будинку вибіг такий же екзальтований хлопчина, новенький комбінезон засвідчував його приналежність до загону сільських механізаторів: — Дозволь, я поцілую тебе, моя ненаглядна, моє сонечко!» — «Коли хочуть поцілувати, дозволу не запитують! Чи, може, подаси заяву на правління?! — вигукнула задержувато і одвернулася, уся в чеканні, краєм ока зиркаючи на годинник на руці. — Скоріше думай, бо на вечірне доїння запізнююся, а ми виходимо на передові рубежі по району, нині кожна крапля молока...» Не договорила, бо хлопчина нарешті наважився, обійняв, поцілував. «Ой, ведмідь! Цілуєш, як силос у ямі гнітиш. Ніжно-ніжно треба. Я ж ще не звикла...» — «Нічого, циган до цибулі три дні звикав, а сала раз покуштував — і звик...» По залі прошелестів сміх. Знахідка. Перегорнув не один збірник народних прислів'їв, поки надбав саме це. Добре лягає. Викликає сміх. Вистава подобається. Це тільки спочатку — звучить фальшиво і неприродно. Потім звикаєш. А чому на сцені мусить бути — як у житті? Театр — це гра, це штучний світ, фантазія на певну тему, і тільки. Фантазія автора. Фантазія режисера. Головне — щоб ця фантазія була сфантазована дотепно, і плюс — сюжетик. Хіба сам Шекспір не писав розважальних п'єс? Невже цих людей везли з села за десятки кілометрів, щоб вони побачили на сцені таке ж село з усіма його буднями? Не з клопотів у клопоти, а з клопотів — у свято, ось принцип театру, літератури, взагалі — мистецтва. Бути вище реальностей життя. Творити казку про життя. Хіба не була казкою для нього в дитинстві література? Казкою, в яку він тікав. Головне — звикнути до цього вигаданого світу. І вже він не здається таким нереальним. Народний лубок, базарні картинки, намальовані яскравими аніліновими фарбами. Народний лубок нині у моді. Новатор Ярослав Петруня. Пошукувач сучасних форм Ярослав Петруня. Перша частина спектаклю завершувалася ефектним вибухом на сцені — невдаха-майстер випробовує відремонтований телевізор. Режисер постарався — усе було насправжки: гуркіт, дим у літній кухонці — і на порозі з'являвся, весь у сажі, герой, веселий сміх у залі, аплодисменти, усе чудесно, вистава вдалася, даремно він себе катує весь день, чудесно, чудесно, чудесно.

І теж — заплодував. Разом із залогом. Єднання дум. Єднання душ. На перерву ішов — натхненний. Піднесений. Мачуха сиділа одразу за проходом, прямо, ніби спину приклеїли до стільця, а руки — на колінах, наче вирізані з коріння руки. Нахилився турботливо — пакульці зирнули на нього із своїх рядів, весь театр на нього дивився:

— Сподобалося, мамо?

Що вже тепер, через стільки десятиліть після материнської смерті, ставати в позу, хай буде — мама, яка, власне, рідниця, це в дитинстві грався він у нікому не потрібну принципівість. Втім, мачуха, здається, і не помітила переміни. А може, вдала, що не помітила:

— Що ти, Ярославчику, стару бабу питаєш. Ти тепер людина вчена, сам знаєш, що вигадувати...

— Але ж дивитися було цікаво?

— Аякже, дивилася. Тіатри хороші. Тільки я більше люблю, щоб про житейське... Як у телевізорі що житейське показують — і поплачу, і посміюся, і своє життя згадаю, бо усього було на віку, ой, усього...

— Вітаю, вітаю, друже! — Ярослава обійняли, повели між рядів крісел. Хорошун. Його терехівський редактор. — Що ж, дотепно, життєствердно. Умієш, іскрометний талант! Дивився і згадував Терехівку. Як заступив я редактором, запитую в свого попередника про працівників, що той може, що той. Так він про тебе сказав: це такий хлопець, що коробку сірників перед ним поклади і дай завдання два підвали в номер про неї написати, сяде й напише, не встаючи з-за столу. І тут у тебе сюжетик — коробка сірників, а таке розписав. Пишаюся тобою. Самого мене газетна текучка засмоктала, але подумую і я подивувати світ записками краєзнавця. Вихідні і коли яка вільна година випадає — просиджую в архіві. На художність не претендую, це вже ваша, письменницька, парафія, нам, простим газетяркам, туди зась, але напишу грамотно про те, що знаю.

— Може, саме в тім і справжня художність — грамотно про те, що знаєш, — засміявся невесело. — А всі мої ігри зі словом...

— Не кажи, не кажи, друже! — рішуче запротестував Хорошун. — Милуюся, як ти з тим словом управляєшся! Циркач, фокусник. По-доброму заздрую, щиро кажу. За двадцять літ, після нашої Терехівки, скільки я людей перебачив, усю область виїздив і виходив, сільця, мабуть, такого нема, щоб я не побував, стоси списаних блокнотів — таке б міг написати! Коли б міг. А тобі природа дала

написати, талант. Ти і перед природою відповідальний, ти це пам'ятай!

— Який там талант... На шматок хліба заробляю, і добре.

Вийшли з фойє на сходи, спинилися між колон. Унизу вилискував лисинками бруківок широкий, мов поле, майдан, оторочений по краях білими штахетинами ліхтарів денного світла. Хай слухає майдан — Хорошун таки визнав за ним талант! Терехівка визнала. Цього ти хотів, Ярослав Петруня?

— А я — мов той пес, усе бачу, усе знаю, а сказати, щоб до сердець дійшло, — не вмю. Так що ти мусиш говорити і за мене, і за ту людину, і за іншу, і за всіх.

Чого він до нього причепився з тим талантом. Хоч би я за себе сказав, а ще мушу — мушу! — і за нього. Хто має талант, той про нього не говорить. Талант — це як повітря. Дихаєш — і все. Провінційна звичка — говорити про обов'язок. Кому що він завинив? А може, талант — це компенсація за гіркоту дитинства, за дитячі сльози і біль, біль...

І ось — здійснилося (і це — все? заради цього?), завіса опустилась і знову попливла вгору, зала ввічливо аплодувала. «Автора! Автора!» — прогурчав могутній бас Івана Івановича. Ярослав слухняно підвівся, подріботів по килимовій доріжці на сцену — талановитий, відомий, скромний. Оплесків усе рясніше, аплодував партер, аплодував бельетаж, аплодували яруси. Слава. Всенародна. Всесвітня. І ось він уже на сцені, і вклоняється до зали — як задущити в собі цей іронічний голосок, позбутися критичного погляду збоку хоч у ці, найвищі, хвилини злету учорашнього пакульця, учорашнього свинопаса? (Здійснилося! Що здійснилося?!) І ось уже він дякує учасникам вистави, акторам тисне руки, акторкам — галантно цілує. І застигає на краю сцени, такий талановитий, такий знаменитий і такий звичайний, а із зали уже простують його земляки, пакульці, вишикувані в колону по одному всюдишним, діяльним, незмінним Бермутом, режисером нового спектаклю — після спектаклю. Попереду — повнощока молодиця несе на рушникові коровай, за нею з букетиком жоржин у руках ступає голова пакульського колгоспу (чортів Бермут, навіщо він потяг на сцену ще і Юрка Бублика — по очах же видно, як регочеться подумки!), а за Юрком Бубликом, з яким я просидів на одній парті сім років, поки не перебрався до Мрина, хилитала розповніла учителька моя, за учителькою — мачуха і ще з де-

сяток односельців. І ось уже Ярослав Петруня цілує коровай — під стрекіт кінокамери і кладання фотоапаратів, пакульці вишиковуються на сцені, і вчителька розгортає папірець, на якому текст її промови, написаний Іваном Івановичем:

— Шановні товариші! Щойно відбулася велика культурна подія в житті нашого краю — вистава за п'єсою нашого шановного земляка відомого письменника Ярослава Петруні. Ми знаємо і глибоко вивчаємо його прозові твори, а з драматургічною творчістю Я. Петруні познайомилися уперше. І треба відверто сказати, шановні товариші, що знайомство це було радісним. Новий твір присвячений нашому сьогodenню, тема та ідея його глибоко схвилювали наші серця...

Бублик стояв за два кроки від Ярослава, дивився йому в обличчя і підморгував одним оком...

(Все. Досить. Більше — жодного слова про спектакль після спектаклю. Про спектакль режисера Бермута, де головну роль виконував Ярослав Петруня. І про бенкет після спектаклю Бермута, де мене палко хвалили перед кожним новим тостом. Не хочу. Не треба. Написати все — ніби вдруге прожити. Під іронічно примруженими очима Юрка Бублика, голови пакульського колгоспу і мого колишнього однокласника. А я — відмовлюся. Навідріз. З бенкету нам з Маргаритою вдалося утекти раніше. Щойно поїхали пакульці. Бермут з режисером і оркестрантами, перекуривши, знову всілися за столи, горілки залишилося доста. А я ухопив Маргариту за руку і виковзнув на вулицю. Витираючи хусткою обличчя, обслинене Бермутом — тричі за вечір обнімав мене і вицілював, пишномовно вітаючи з успіхом. І все, все, що гнітило душу цього вечора, — зникло. Я потребував забуття і матиму його. Власне, заради Маргарити я і їхав у Мрин. Хто сказав, що я їхав заради спектаклю, організованого Бермутом? Бермута нема. І нічого нема. І лише я і Маргарита. І швейцар, якого треба умовити, щоб він пропустив Маргариту зі мною, бо вже за одинадцятку. Я подолав і цей бар'єр. І навіть опір Маргарити, якій не дуже хотілося іти серед ночі в готель. Я шалений буваю, коли чогось дуже хочу. Неймовірна конденсація енергії. Жінки люблять вольових. Сильних. Пристрасних. Жінки люблять переможців. А він — переможець. Тріумфатор. Якщо заборонити собі — думати. Про самого себе.)

І раптом, у холі готелю, де круглий стіл і м'які стільці в полотняних чохлах:

— Даруйте мені, будь ласка, так, так, даруйте, але можна вас, Ярослав Дмитровичу, на одну хвилинку? ...На дивані він сидів, дерматиновому, в кабінеті редактора мринської райгазети, де надрукував свого першого вірша про весну і другого — про Першотравень, з портфеліком на колінах, у витертому до ниток засмальцьованому костюмчику, попереду — випускні екзамени, а далі — самотійне життя, де нічого не видно, не треба він мачусі в селі, не треба і тітці у місті, і немає копійки, щоб готуватися і вступати до інституту, є лише невизначені мрії про журналістику. Редактор райгазети, жаліслива жінка, набирає номер обкому партії, розмовляє з інструктором відділу пропаганди та агітації... Боже, хоч би ж згадати прізвище, таке смішне прізвище, ага, згадав — Перепеча. І другого дня — він уже в кабінеті Перепечі, портфельчик між колін, на портфелі — картузик, а за столом — маленький, лисуватий уже, чоловічок у чорному кітелі і в окулярах з дротяною оправою, круглих, тоді носили лише круглі окуляри, отакі, як на цьому дідкові, і такі ж сталистого кольору макінтоші, і ширококрисі, під колір макінтошів, капелюхи. Маленький лисуватий чоловічок у чорному кітелі уважно розглядає його і мовить: «Так-так, читав ваші віршики, щось таке в них є, душевне, так-так, розумію, сам без матері виріс, такі роки були, знаєте, і вам дісталися не солодощі, нічого, нічого, кого в дитячі літа не ніжили, дужчим виростає, так-так, здавайте випускні і поїдете в Терехівку, там потрібен коректор, я вже дзвонив редакторові, візьме, за нашою рекомендацією...» — перша людина, яка в нього повірила, і подбала, щоб йому тримали місце, поки екзамени, і подзвонила до школи перед останнім екзаменом, нагадала, і потім, впродовж кількох років, підтримувала його, трохи не за руку вела по життю, як же він міг забути і не запросити на прем'єру, забути і не запросити...

8

Залишивши Маргариту в номері, кинувся по сходах униз. Уже в холі подумав, що треба було замкнути двері номера з коридора. Гарантія, що Маргарита не зникне. Бо від цих дев'ятнадцятилітніх можна усього чекати. Але вертатися було пізно. Може, вдасться швиденько спровадити цього музейного дідка — з вітрин п'ятдесятих років...

— Подихаємо свіжим повітрям? Бо весь день — така крутанина, уже не маю сили.

Узяв його попід руку, повів, до виходу, повз швейцара, що дивився на Ярослава співчутливо, здогадувався, мабуть, повз групку захмелілих мешканців готелю, що вийшли з ресторану, повз молоду пару, що цілувалася в закутку між стіною ресторану і автоматом з газуваною водою (щастить людям — їх ніхто не одриває від цього благословенного заняття, навіть міліціонер, проходячи мимо, цютливо одвертається! — боже, за що ти мене караєш, — в таку хвилину послав старого Перепечу!). Швидше. Швидше. Маргарита його чекає.

— Дочка ваша, Ярославе Дмитровичу?

— Де? — стрепенувся.

— А з вами ішла.

— Дочка.

— Вчиться чи вже працює?

— Вчиться.

— Так-так, а на кого вчиться?

— На журналіста, в університеті.

— Так-так, вашими, значить, дорогами. Це добре. А на якому курсі?

Біс би узяв цього діда, він що — слідчий?

— На третьому.

— Так-так, доросла вже дочка. А ще діточки є?

— Є, син. Десятий кінчає. Вступатиме на фізико-математичний.

Може, більше запитань не буде?

— Так-так, це добренько, що двійко діток. А у мене уже трос онуків. Час іде, час іде. На пенсії я вже давненько. Працював ще трохи у відділі кадрів облвиконкому, а тепер — доую. Дачка у мене, у садах колективних. Гребуся в землі, наче курка. Але воно і добренько, для здоров'я. А у вас дачка є?

— Є у мене дачка, машина, усе у мене є, нема лише часу, закручений, замучений. Смикають у різні боки, газети, радіо, телебачення, громадські доручення, а треба ще ж колись і книги писати...

— А тут ще і я з своїми дідівськими балачками, даруйте мені.

— Даруйте ви мені, що не запросив на прем'єру. Не встиг. Репетиція, зустрічі з читачами, ділові переговори з керівництвом театру, хочуть, щоб спеціально для них п'єсу написав, директор трохи на коліна не ставав, а що я можу, не розірвуся.

— Так-так, я розумію, мене літа до землі гнуть, я — униз, а ви — угору та угору, дистанція, так би мовити,

зростає... А я за вами весь час стежу. Окрему полицку для ваших книжок завів, усе, що з'являється, купую. І читаю. Красиво пишете, красиво. Іскрометний талант у вас, іскрометний.

— Не знаю, красиво чи ні, але принаймні грамотно, — зобразив на обличчі скромність, хоч на бульварі було темно і його пантоміма не мала глядача. — Геніальності від людини не можна вимагати, це — від бога, як кажуть, проте елементарна літературна грамотність для професіонала...

— Іскрометний, кажу, талант у вас, — підвищив голос Перепеча, повернувся до Ярослава і задержав відкинув назад голову, його дрібненькі окуляри в дротяній оправі блимали десь біля Петруниного плеча. — Іскор багато, а вогню мало, не дуже зігрієшся. А може, я на старість мерзнути почав і занадто багато від літератури вимагаю. Так що близько до серця моїх слів не приймайте. Розумію, вам сьогодні такий фейєрверк влаштували, а тут я — зі своєю кислинкою... Але не сказати, що на серці, — не можу, не можу! Давно виглядав вас у наших краях, колись навіть, у Києві перебуваючи, зайти хотів, але тоді не насмілюсь. Тепер насмілюсь, бо після п'єси, по живому. Даруйте старому пенсіонеру, але не усією душею на плуга свого навалюєтесь, мілко орете, мілко. Тепер це модно в сільському господарстві, ледь дряпнуть землю — і зерно кидають, але хто дуже тою новинкою захопився, той такі бур'яни розвів, що вовки на полях виють. І у ваших книгах бур'янчику багато, Ярославе. Бо землю не одуриш, і людей не одуриш. Книга — вона як карточка автора, усе про нього розкаже. Не болить тобі те, про що пишеш, Ярославе. Слова ніби й такі, які треба, але за словами — нема нічого. І не знаєш ти гаразд того, про що пишеш, Ярославе. Пробач, що на «ти», для мене час ніби зупинився, ніби знову ти прийшов до мене на пораду, в червоних чунях, з портфеликом. Не чекав од мене такого повороту? Можеш образитися і піти геть, маєш право. Дружина на мене сердилася, коли я сказав, що дочекаюся тебе. Наговорив, — каже, — зайвини, яке твоє діло, кожен живе, як уміє, яке право маєш по-вчати?! «А я, — кажу, — без ніякого права. Викладу в очі усе, що у мене на душі, і хай сердиться, хай тікає од мене, коли критики не навчився розуміть. Але якась скабочка в серці лишиться, бо я йому — не чужий...»

— Критику я розумію, — криво посміхнувся Петруня, тепер уже радіючи, що на бульварі темно і співбесідник не бачить його обличчя. — І належно сприймаю, і, звичай-

но, вдячний, хоч після такої схвальної реакції глядачів на виставу дещо дивна ваша критична позиція... Взагалі, щоб судити з такою певністю про сучасну літературу, треба бути фахівцем...

— Та я не про літературу, де там епітети, де метафори, тут у тебе усе як треба, і метафори, і епітети. Я про те, що за словесним мереживом барвистим, за метафорами і епітетами...

— Чого ж вам не вистачає — за тим мереживом? — не приховував глуму. — Чого там нема такого, що є в інших книгах? Ви тепер маєте час читати і порівнювати...

— Тепер у мене час справді є, — Перепеча рушив, спокійно, без поспіху постукуючи об асфальт залізним накопичником патериці, ніби секунди відлічував. Чортів дідуган, де він узявся на його голову з тою критикою. Маргарита пожде-пожде та й накиває п'ятами. Після усього, що було сьогодні, лишитися самому і копирсатися всю ніч у власній душі... — Читаю і порівнюю. Тут так просто не скажеш. Усе в твоїх останніх книгах є, а життя нема, а правди нема, ніби ти не до людей дорослих звертаєшся, а дітям казочку сюсюкаєш, так тепер і діти такі, що ой. Прожити хочеш легенько, вершечки зриваючи, ось що. А при твоїй роботі так не можна. При твоїй роботі треба мати мужність іти й супроти течії, якщо принципово, якщо треба для справи. А не лише пінку з життєвого варення збирати. Хоч воно, звісно, приємніше з ложкою напотові стояти біля миски, в якій те варення вариться, аніж брати на себе відповідальність, пробач за різкі слова, але давно ти не приїздив до нас, а у мені накипіло...

— Перед ким відповідальність?

— Не побоюся високого слова в такій нашій балачці, Ярослав, скажу: перед народом. Перед народом, який дав тобі твій талант.

— Та ніхто мені мого таланту не давав! — вигукнув Петруня на весь бульвар, аж двійко молодят у глибині алеї, під вербичкою, шелеснули на різні боки лави. — Демагогія це все! Гра випадку, примха генів — і я умію низати слово до слова. До чого тут міфічний народ?! Хто — народ? Ота баба, яка вдвічі дере з мене за цибулину, народ?! Я по дванадцять годин сиджу за друкарською машинкою, я чесно заробляю на хліб собі і своїй сім'ї, справно плачу податки, намагаюсь не порушувати державних законів і навіть правил дорожнього руху — кому і що від мене ще потрібно?! Чому ви од мене вимагаєте більше, ніж од інших? Дайте відповідь хоч на одне це питання. Я до

шістнадцяти літ недоїдав, та ви знаєте, бачили, так маю я тепер право на смачніший шматок, маю?! Чому не відповідаєте? Я такий же службовець, як мільйони інших, чому саме від мене вимагається самопожертви?

— Ні, Ярослав Петровичу, не такий.

— Чому?! Чому?!

— Бо ви не службовець, а письменник. Це зовсім інше. Письменник — це моральна категорія. Пробачте ще раз за високі слова, бачу, ви їх не дуже шануєте, але справжні письменники завжди були духовними пастирями народу, як це не голосно звучить. І не міфічного народу, Ярославе, ні. Народ — це як велетенський хор, у кожного співака власні клопоти, радощі, неприємності, хвороби, химери, але пісня спільна — звучить, бо кожен вкладає в пісню те, що в ньому є найкращого.

— Духовні пастирі!.. Ха-ха-ха! — нарочито голосно засміявся Ярослав і різко обірвав сміх. — Даруйте, але мушу бігти. У готель не пустять серед ночі, і дружина обіцяла подзвонити після дванадцяти, хвилюється, мабуть, як пройшла прем'єра. А завтра я обов'язково до вас заїду. Поговоримо, може й спільної думки дійдемо. Ви ж у цім домі живете? Яка квартира?

— Квартира — сімнадцята, хоч не заїдеш ти, Ярославе, наперед знаю. Але душа твоя десь на денці болить, значить, живе ще твоя душа, запас морального здоров'я ще є... Я це запримітив, коли ти на сцені стояв. Лице твоє — як рухлива личина, маска, а очі — страшні в тебе очі були на сцені, Ярославе. Бо розумів ти ціну тобою ж організованого спектаклю після спектаклю, і боліло тобі, і болить. Тому я й прийшов, тому й почав цю балачку. Хай, думаю, посердиться на діда, а може, саме моя крапля переповнить ту чашу, яку в собі носиш і боїшся вихлюпнути. Люблю я тебе, Ярославе, по-батьківському. Синів у мене не було, одна дочка, і та уже давно доросла, онуки, правда, тішать. Може, через те й вірю у перемогу добра в тобі, що люблю. Ну, біжи, біжи, вибачай, що пристав із своєю провінційною балачкою...

— Завтра заїду за вами, вранці, поїдемо до мене у Пакуль, хочете?! — уже віддаля гукнув.

Маргарита. Маргарита. Маргарита. Чекає на нього, Ярослава Петруню. Винагорода долі. За все. За все.

Перечікуючи, поки пропливе тролейбус, зупинився на краю бульвару, підняв голову — і згадалося. Ніби учора, було йому — скільки йому було? Літ двадцять? Тільки почав працювати в Мріні. Був «свіжоголовий», вийшов

з друкарні десь під дванадцятьою ночі. Березнева крига похрускувала під черевиками. Небо — в пір'їстих хмаринках, ніби вишите заполоччю. Сірецьким по темно-синьому. А між хмарин, у вікнинах, — крупні, яскраво-білі зорі. Наче підвішені на невидимих нитках. Іскрилися, мов краплі роси на траві, в ранковому сонці. А нижче зір, нижче хмар — червоні вогні телевежі. Довго стояв посеред бульвару, задерши голову, топольки тоді були ще юні, не застигли неба. Трепетне — душа трепетала! — передчуття весни, щастя і прекрасного майбутнього, яке на нього чекає. Не про квартири в Києві, не про машини і дачі тоді мріялося, нічого такого ще не було й на думці. Він мріяв написати такі книги, яких ніхто не написав і не напише ніхто, окрім нього, Ярослава Петруні. Книги, які перекинуть духовні мости від його покоління до поколінь майбутніх.

Сьогодні небо над головою було передосіннє, у сувоях низьких хмар, і світло жодної зорі не пробивалося крізь ту важку повсть. Вітер із сумним шерхотом котив по бульвару сухе тополине листя. А головне — душа вже не трепетала в передчутті майбутніх звершень для людства. Усе, що мало збутися, збулося. Він не має претензій до долі. Доля була аж падто щедро до нього. Усе інше залежало лише від нього. Якщо не збувалося щось, отже, він сам не захотів, щоб збулося. Попереду — лише кількісне накопичення. Ну, ще десять, двадцять книг. Нацокає, він тепер друкує — як з кулемета строчить. І — фінал: Байкове кладовище. Можливо, поцінують хоч за кількість списаного паперу і похоронять неподалік від почесної центральної алеї. Та й Ксеня не дріматиме, обібіє пороги не одної відвідальної установи. Якщо переживе. А вона — переживе. Закопають над кістьми якого-небудь таємного радника, що за вислугу років одержав Анну на шию і був певен, що ходитиме з тим орденем по тінистих алеях раю, наче по Хрещатику, а назустріч все ті ж — начальпики і підлеглі. І — все. Повне забуття. Другого ж дня після похоронів, після некрологу. Хіба що Ксеня виходить ювілейний томик, більша половина тиражу якого піде на макулатуру. Бо нікому його словесне шумовиння не буде потрібне. Друга смерть, тепер уже справжня — письменника Ярослава Петруні. Прийдуть нові покоління, буде нове життя, але його, Ярослава Петруні, в тому житті не буде. Будуть інші, хто не міняв слова на мідяк, хто пліч-о-пліч з народом чесно і самозабутньо страждав, боровся, хто відстоював ідеали, а не себе, хто писав не чорнилом, а кров'ю, серцем, життям писав, хто...

Тролейбус проплив у ніч, і Ярослав метнувся через дорогу. Шофер таксі натис на гальма, проїхав юзом, матюкнувся вслід Петруні. Ярослав навіть не озирнувся. Його чекає Маргарита. Маргарита. Маргарита.

Єдине, заради чого йому ще варто жити.

Пі сходах біг. Через дві сходинки — на третю. Маргарита. Маргарита. Маргарита. На другому поверсі уже погасили світло. У холі, за занавіскою, спали, хтось висвистував носом, зовсім як іволга у Ярослава на дачі. Серце аж вистрибувало з грудей, коли переступав поріг номера, по вінця залитого яскравим світлом — були включені усі люстри і бра на стінах і навіть лампа в передпокої. А якщо вона не дочекалася і пішла? Катастрофа. Кінець світу. Дим висів у вітальні зеленою хмаркою — навколо люстри. А Маргарити не було, Ярослав прихилився до одвірка. Ноги стали важкі, неначе знову взутий у бурки, що набрякли водою. В цьому люксовому номері, в цій люксовій клітці — сам. Скорпіон у вогняному кільці — запам'яталося з уроків зоології. Він сам розіклав навколо себе хмиз — і підпалив. Акт самозаперечення. В ім'я утвердження того, хто народиться на попелищі. Духовному. Якщо народиться. Але він — не хоче. Він — боїться. Того стану, коли відчуваєшся літаком, що падає, розламуючись у повітрі. Потяг ноги через вітальню, стукнувся коліном об журнальний столик, перевернув попільницю з недопалками. Нарешті — двері до спальні, завішані порт'єрами. Шарпнув порт'єру: Маргарита у платті і черевичках лежала на ліжку. Звичайно, куди б вона поділася? Від нього. Від Ярослава Петруні. Від письменника Петруні. Опустився біля ліжка на коліна, узяв її руку в свої, поцілував:

— Пробач, принесло давнього знайомого, довелося про-воджати.

— Я боялася, що загляне чергова. І вийти боялася, бо весь час хтось ходив по коридору. А тепер мене не пустять у гуртожиток, чергова уже замкнулася, у нас — до дванадцяти.

— Боже, що ти говориш! Я так чекав цієї ночі! Хай вона буде наша!

— Тільки ви мене не чіпайте, добре? Лягайте у вітальні. Трішки поговоримо і заснемо. Удосвіта я піду і будити вас не буду.

— Я не хочу цього чуть, не хочу! Ти ще молода, ти не розумієш, як мало в житті подібних хвилин. Може, я че-

кав на таку ось ніч усі свої сорок років. Якби не ти, я не приїхав би і на прем'єру. — Він дріботів словами, він сипав словами, як горохом, він майже правдиво хвилювався, вицілюючи їй руки, гріючи подихом її тіло кризь плаття. — Треба прожити стільки, як я, щоб зрозуміти: ніщо не має ціни, окрім...

— ...Сексу. — Маргарита засміялася, ніби скляні кульки розсипала: холодно.

— Окрім любові! Не глузуйте з найсвятіших людських цінностей, життя мстить. Окрім єднання душ на найвищій орбіті почуттів!

— Так заберіть, будь ласка, руку з мого стегна. І не жуйте мені крильце вуха. Невже наші душі, Ярославе Дмитровичу, не можуть єднатися якимось інакше? Чи виключно — старим способом?..

Він різко підвівся з колін, одійшов до вікна, закурив, нервово креснувши американською запальничкою, голос глухий, ображений:

— Ви неможливі. Але ваш холодний скепсис не погасть мого кохання.

Притулився чолом до скла шибки, заплющив очі: чому життя таке немилосердне до нього?

А її гострий, дошкульний сміх топтався по нім — повергнутому:

— Ой, не можу! Хіба я — акторка?! Та я порівняно з вами, Ярославе Дмитровичу, — посередність. Граєте ви цілком у стилі режисера, що ставив вашу п'єсу, але граєте майже бездоганно. А я вже вам казала, що не люблю грати — в житті. Особливо коли мені нав'язують сценарій. А ви мені нав'язуєте його з нашої першої зустрічі. Я називаю це ліричним сексом. У провінційному стилі. Спектакль давно закінчився, а ви усе ще сиплете красивими словами. Я з першої нашої зустрічі зрозуміла, що любити ви, на жаль, давно розучилися. А переспати з дев'ятнадцятирічною жінкою — кому не хочеться? Я — зовсім не пуританка, я цілком сучасна...

— Досить! — стукнув кулаком по рамі вікна, аж рука заболіла, тепер уже правдиво. — Чого ти хочеш од мене?!

— Щоб ви не гралися зі мною, як з дівчиськом.

Він пройшовся по спальні, з кутка в куток, вздовж дверей, п'ять широких кроків, скрива посміхнувся:

— Гарзд, якщо вже ти вимагаєш чесності. Я — хочу тебе. І було б дивно, — заспішив, — якби я тебе не хотів, ти така жіночна...

— Не треба слів! — різко обірвала, одвернулася до стіни.

На мить Ярославу здалося, що в її великих, виразних очах зблиснули сльози, втім, від цієї підстелюшки усього можна чекать, заспокоїв себе. Знову опустився на коліна біля ліжка, нетерплячими пальцями потяг униз замочок блискавки на платті.

— Не треба, я — сама.

Роздягалася спокійно, діловито, ніби на сеансі стриптизу, баченого ним під час мандрівок по закордонах, ніби справді куплена на годину за флакон паризьких парфумів, що досі лежали в машині. Зняла черевички і колготки. Зняла плаття, нанизала на плечики і повісила до шафи, залишившись у білизні. Французькі трусики з квіткою і французький мереживний ліфчик. Ярослав простяг руки. Вона одвела і — холодно, тверезо:

— Я прийму душ.

Сунула ноги в його капці, узяла з ліжка рушник і понесла через яскраво освітлену вітальню своє гнучке, юне тіло. Ярослав із стогоном розів'яв себе на рамі вікна. Ліхтарі на безлюдному бульварі шикувалися в колону. На цім бульварі, що за вікном, він, зневажений, корчився від образи, коли та, шкільна, Маргарита залишила його в ресторані і пішла геть. На цім бульварі він, телеграмою з Терехівки призначивши їй побачення, марно чекав весь вечір, одурюючи себе: запізнюється, на лекціях, але прийде, прийде... Не прийшла. І вже не прийде. Навіть сьогодні, через двадцять літ. Прийде інша. Ті, що не прийшли до нас у юності, уже ніколи не прийдуть, і марно чекати, і смішно чекати. Бо й ти уже інший. Не той наївний, романтичний юнак. Того давно нема. І вже ніколи не буде. Той юнак умів закохуватися. А в тобі — усе вмерло.

Ярослав знову закурив, але від тютюнового диму аж занудило. Не рятувала сигарета.

Маргарита вийшла з ванни у чім мати народила, обличчя — застигле, наче в манекена, вогка шкіра блищала в сяві люстри, наче все тіло було в тоненькій кризі, жодного живого, емоційного руху: ішла повз журнальний столик — узяла сигарети й запальничку, ішла повз крісло, біля якого роздягалася, поклала білизну, ішла повз Ярослава — вийнула холодом. Лягла поверх ковдри, руки — за голову, очі — в стелю. Ось мить, якої ти прагнув.

Вона твоя.

Іди — візьми.

Є межа забрудненості природного середовища, вище якої

усе живе помирає. Або бунтує — як кити, що викидаються на береги океанів. Є межа забрудненості душі. Коли вона бунтує, якщо лишилося в ній хоч трохи живого. Або покірно і на віки вічні вмирає. Він думав, що душа бездонна і всесильна, що вона самоочиститься, скільки б не лив у неї бруду. Як довго був певен, що талант — невичерпний і його вистачить на все — на однокденки задля хліба насущного, задля машини розкішної, дачі, і всього-всього, що йому хотілося мати, щоб виділитися з-поміж інших, хто не мав цього або не хотів мати, щоб з'їсти і зносити зараз те, чого не з'їв і не зносив у повоснім дитинстві. Але здатність людської душі самооновлюватися, нейтралізуючи бруд, не безкінечна. Рано чи пізно, а наступає криза. Екологічна криза людини. Самоотруєння — і протест совісті. Крик совісті. Відчайний. Совість мовчала, коли гвалтував себе за друкарською машинкою. Совість мовчала, коли ніс у видавництво грубезні томи, добре знаючи, що в них, окрім слів, немає нічого. Совість мовчала, коли фотографувався для газети в дні урочистих виїздів у колгоспи поруч з дояркою, на тлі тваринницької ферми, хоч знав, як йому байдужі і кломоти доярки, і її болі, і її радощі. Совість мовчала, коли оббивав пороги високих організацій, потрясаючи своїми грубими томами, щоб мати кращу, престижнішу квартиру, аніж квартири товаришів по перу. Совість мовчала, коли він дзвонив Ксені від коханок і казав у трубку стомленим голосом: «Ти ще не спиш, кохана? Я — в бібліотеці, скоро буду, ніяк не можу одірватися від стародруку, знайшов потрясну публікацію, на грані відкриття, хоч сідай і пиши дисертацію». — «І пиши, коханий — відповідала Ксеня. — Тобі зовсім не завадить докторське звання. Пиши, коханий, але не на колінах у неї...» — «У кого?! Ну що за підозри, коли я не розгинаючись працую!» — правдиво сердився він. «Працуй, працуй...» — поблажливо казала Ксеня і клала трубку.

Стільки літ мовчала совість!

І раптом — спазм совісті, інфаркт совісті, і душа його, як велетенський океанський кит, викинулася на пісок, задихалася, і помирала, і не могла померти, бо ще лишалася в ній крихта того, що не вмирає.

Ніколи не думав, що можна так себе ненавидіти.

Узяв подушку з ліжка і поволік ноги, перечіплюючись об килим, у вітальню. Вимкнув люстру, кинув подушку на диван і сам упав. Згорнувся калачиком, як у дитинстві, біля комина на печі, після несправедливих докорів мачухи. Чув, як час від часу пробігають повз готель машини, мабуть,

нічні таксі, з вокзалу. Чув, як у ванні крапає вода, Маргарита не закрутила гаразд кран. Чув, як Маргарита закурила одну сигарету, — потім другу. Чув, як Маргарита одягалася — плаття шерхотіло, зовсім наче солома, коли він вмощувався під скиртою, на клинку пакульського поля і з трепетом розгортав книгу, ще не читану, узятую щойно в бібліотеці: ніби учора це було, а життя, вважай, прожіте, лишилося благополучно докотитися по вже прокладеній колії до станції призначення... Потім Маргарита підійшла, сіла на краєчок дивану, знайшла його руку:

— Пробач. Але ж ти лише цього хотів. Ти так собі придивав. Мене. І все, що між нами може бути. Я тільки вволила твою волю, бо ти мені справді небайдужий. Можливо, колись у нас ще буде усе по-справжньому.

Ярослав мовчав, і вона винувато запитала:

— Ти ненавидиш мене?

— Я себе ненавиджу.

— Я піду, — мовила по хвилині. — Перебуду до ранку на вокзалі.

— Не йди. Без тебе мені зовсім зле буде.

Узяв її руку, притулився щочкою до долоні.

Вона лягла поруч, як була, в платті, теж калачиком, по-сестринськи торкаючись колішками його колін, тепер обидві Маргаритині долоні холодили його гаряче, ніби в хворобі, обличчя.

— Від завтра житиму по-новому. Виберуся із своєї паперової нірки. Поїду кудись, де люди працюють і живуть на повну силу. Хоч би в колгосп. Без фотоапаратів і кореспондентів. Не для галочки в плані заходів по зв'язку з життям, а тому, що інакше не можу жити і писати. Або — шофером у колгосп, хоч на півроку, на весну і літо, нікому не казатиму, хто я, хочу підзаробити, мовляв, і все, щоб не боялися люди свою душу переді мною відкрити. А сам потайки вестиму щоденник. Коли б ти чула, як вони розмовляють, — тільки записуй, — сьогодні, на буряках! Напишу книгу оповідань — «Характери». Втім, це уже було, здається, у Шукшина. Ну, щось інше, але в цьому плані. З життя. А не з голови. Не з літератури. І серію статей: «Записки колгоспного шофера». Здорово, правда? Ксені і синові скажу: досить бігти наввипередки з родиною м'ясника із сусіднього під'їзду — у кого кращі чохли на сидіннях машини і в кого дорожчий гарнітур чи люстра. Ми, скажу їм, інтелігенти, хоч і нема такої графи в анкетних паперах, а є — службовці. Інтелігенція завжди ватагувала, коли ішлося про духовність, моральність, а не про те, як

одкрояти жирніший шматок. Інтелігенція першою ішла на самопожертву, якщо було потрібно, в ім'я високих суспільних ідеалів. Так я їм скажу, і вони зрозуміють. Не хочу більше гнати погонні метри прози задля обсягу. І це вони зрозуміють. Я розбестив їх легкими грошима. Мені хотілося од життя одразу все. Думалося: ще одна книга наспіх, ще, а справжнє — сотворю потім. Я не розумів, що богиня Муза зради не прощає. Я думав, що з нею можна, як із Ксенєю: шість вечорів на тиждень — з іншими, а в неділю — вечір поліпшення сімейних стосунків... Від богині Музи якщо вже пішов до іншої — то назавжди... Але я ще відчуваю в собі сили — усе почати спочатку. Ти у мене віриш?

— Вірю, вірю, Ярославчику. Ти ще такий молодий, енергійний. Ти ще все зможеш.

— Коли починаєш усе спочатку, треба, щоб хтось у тебе вірив. Я знаю, Ксеня засміється: ти сім днів на тиждень кидаєш курити. Так вона скаже. Але я і курити покину. Тепер уже — серйозно, назавжди. Мені тепер треба прожити довго-довго, щоб надолужити згаяне і встигнути зробити все, що мені судилося зробити. У мене стільки планів, задумок! У мене є цілісінький зошит із темами книг, які я хотів написати, але все відкладав на потім. Ось воно — потім — прийшло. Або тепер, або вже ніколи. Повтори, що ти віриш у мою рішучість почати все спочатку.

— Вірю. Присягнутися можу. Дурненький, хіба ти не знаєш, що коли любиш, то й віриш? Без віри в людину немає любові.

— І ти всерйоз — любиш мене, такого старого й поганого?

— Ні, жартома... Ти не старий і не поганий, ти тільки прикидаєшся іноді поганим. Ти — добрий. А я не так уже й багато стрічала добрих. Мужчин. Я закохалася, мов школярка. З першої твоєї з'яви в театрі. Тільки ти не смійся з мене. Ніколи не смійся, чуєш?

— Я не сміюся, я тобі глибоко вдячний. Ти геніально відчула, я не здатен був любити нікого, окрім себе. Але тепер я стану іншим, і ти мені допоможеш. Справжнім письменником, таланту мені не позичать, і колись про наше кохання напишуть книгу, біографи задрісно фантазуватимуть, не шкодуватимуть трьох крапок, а ми на зло їм і всьому світові кохатимемо одне одного платонічно, чисто, чесно. Як братик і сестричка духовні. Я тебе так і кликатиму відтепер — сестричка Маргарита. А з Бермутом я завтра розрахуюся за послуги і скажу: прощай, дідугане,

на віки вічні, не хочу тебе і бачити, ні чути. Тепер давай трішки поспимо. І сигарети викину, щоб ними і не пахло. Звичайно, спершу трішки тягтимо, але сили волі у мене вистачить. Ну, бай-бай, сестричко Маргарито. Бо завтра багато над чим треба помислити. Почати усе спочатку — ніби заново народитися...

Було приємно засинати, знаючи, що прокинешся ти зовсім інакшим. Усе, що є в тобі поганого, безслідно згорить, а на попелищі зазеленіє молода парость. Так засинав у дитинстві, вирішивши, що від завтра стане відмінником, і дисципліна стане зразкова, і ні з ким з однокласників не загризатиметься, і всі-всі його любитимуть, навіть учителі, яким він дошкуляє запитаннями не на теми уроків, навіть мачуха.

І Ярослав заснув, ніби обіпнутий лагідними Маргаритиними долонями, що пахли французькими парфумами і тютюновим димом.

Прокинувся під ранок — уже сіріло у вікнах. Вирвався зі сну, як із пастки. Серце калатало в грудях, і усього його тіпало, і липкий піт. Маргарита гладила його по голові, як маленького:

— Що з тобою, Ярославчику? Ти так кричав уві сні.

— Обійми мене, обійми. Таке божевілля приверзлося. Якесь кладовище, ніби наше, пакульське, повосне, бо без хрестів, хрести у війну в печах попалили. І таке велике-велике, як поле. І я — по самі груди в ямі. І виборсуюся. Здурити можна, такий раптом жах. І страшний гвалт, ніби з того світу, ніби мене вже давно померлі хапають. Обійми, будь ласка... Відчуваєш — я весь тремчу?

— Нічого, це сон — на добро. Було погано, а стане — добре, виборсаєшся. Мене бабуся навчала сні розгадувати.

— Обійми; — повторив уже ніжніше, усім тілом своїм тулячись до Маргарити, тікаючи до живого тепла її від могильного холоду, відчутого у сні. Біля Маргарити і його тіло відживало, кров швидше пульсувала, бралася вогнем. Жити, жити! Пити кожную мить, що тобі випала, бо попереду нічого, окрім могильного холоду. Він ще дужий і сповнений бажань. Ще жінки в його руках покірні, як віск. А жінки — це життя. Владно відгорнув поділ Маргаритиною плаття.

— Не треба, ну прошу вас, не сьогодні, — відсторонилася Маргарита. — Ви знову усе між нами зіпсуєте.

Але Ярослава, якщо вже його охоплювало бажання, годі було зупинити.

І тільки коли все скінчилося і прийшла в'яла тверезість, яка приходила до нього завжди, коли він любив отак, як сьогодні, не люблячи жінку, а тільки бажаючи її тіла, Ярослав, знеможено відкинувшись на подушку, дошкодував за тим, що сталося. Школярем він вирішував стати відмінником і зразковим учнем трохи не кожного понеділка, але надходив понеділок — і нічого в його житті не мінялося, Намацав на столику сигарети, запальничку, закурив.

— Ви ж покинули курити, із сьогоднішнього дня... — долинув із сірих досвіткових сутінків відчужений, насмішуватий голос Маргарити.

Ярослав мовчав, жадібно ковтаючи гіркий, що видавався солодким, дим.

(А що він може сказати, мій Ярослав Петруня? І що можу сказати — я? Герой мій пробіг коло і знову почалапав по власних слідах. Уже, мабуть, вкотре. А з героєм — і я, справжній Ярослав Петруня. Бо не так треба було писати. Кому він потрібен, мій довжелезний опис цілого дня і половини ночі? Нудотица. Все. Я — літературний імпотент, не здатен довести до ладу жодної книги роману, не книги, а довгі, протяжні зойки, що раптово обриваються. Вступ до вагнерівського «Тангейзера». А слід було починати з хлопчика з книгою на колінах, під скиртою, на клинці пакульського поля, з дядька Калайди слід починати. І я знову і знову вертаюся подумки на стернище, де пасеться моя Рохля, де золотіє в призахідному сонці скирта, і де я — з книгою, і де дядько Калайда, згадки про якого я досі так старанно викреслював із своєї пам'яті.

Спочатку починаю.

Якби ж то можна було і життя отак — почати з першої сторінки! Доле, дай сили...).

КНИГА ТРЕТЯ

ХЛОПЧИК З КНИГОЮ

Багато що забулося і забувається, на віки вічні губиться у плині часу, а це живе в мені завжди: клинок поля між пакульським кладовищем, яром і путівцем, стерня в передосіннім тумані і свиня на стерні, у видолку, над яром, де пшениця вилягла і комбайн її не захопив. А під скиртою соломи — хлопчик з книгою, високе чоло під світлим

острішкѡм, цікаві до світу, ледь лукаві оченята. З роками спогад не віддалявся, а навпаки — ближчав у часі, ставав чіткішим, виразнішим, і вже бачив я краплі ранкової роси, нанизані на павутинки бабиного літа, а там, де стояли, ще до скиртування, копиці соломи, рясно біліють солом'яні брилики мишачих гнізд, ступати на які ногам м'яко і тепло. А в скирті хлопчак прогріб нору і ховався в ній прохолодними вересневими надвечір'ями, тоді із соломи стриміла сама голова його — над книгою.

З роками спогад ніби відділився од мене, перервав пуповину, що нас єднала, бо той хлопчик з книгою був я, Ярослав Петруня, у мою пакульську еру, таку давню, що здається міфічною, і став існувати особно, і я повірив, що і стерня в тумані, і свиня у видолку, і скирта соломи, і хлопчик під скиртою існують дотепер, невідкладні часові, пощаджені його могутньою, невловимою бистриною, що так безжально старила мене, ще зовсім недавно, ніби учора — юного молодика. І думалося мені, що досить сісти в машину, проїхати кілька сот верст, які відділяють мій Пакуль від мого Києва, щоб усе те побачити на власні очі...

Стільки літ не було внутрішньої потреби їхати.

А сьогодні, після спектаклю, режисер якого — Бермут, після почі в готелі, наодинці з Маргаритою, відчув, що не зможу прожити і дня, якщо не поїду до Пакуля і не зустрінуся з самим собою, на клинку поля між кладовищем, яром і путівцем, по яким чверть століття тому пішов я в широкій світ, озираючись із кожного згірка на село, що все нижчало і нижчало, ніби очевидячки тонуло, із стріхами хат і іржавою банею церкви, у торф'янистім поліськім чорноземі.

Сьогодні село, навпаки, вибиралося, виборсувалося з-під землі, точнісінько таке, яким я його пам'ятав з дитинства: із стріхами, клунями, крилатим водогоном, із старим колгоспним садом, ще не викорчуваним, над мринським путівцем (гори яблук, шафранних лепінок, червоніли біля викладеного з околоту куреня), і кладовище було мале, там, де потім похоронять мого батька, ще зеленіла озимина, і ще сухий в'яз стовпів край села, де Юрко Бублик, що стане головою колгоспу у Пакулі, збудує нову молочну ферму. А на в'язі — гніздо лелеки.

Я вирулив на узбіччя дороги, на вигорілий за літо, рудуватий спориш, і вимкнув мотор.

Відчинив дверці, обережно опустив ноги на полівку. Наче боявся одірватися від своєї антрацитової «Волги».

Від затишного мікросвіту, до якого звук. Я без машини — ніби черепаха без панцира. Хіба що на суп годжуся. П'ять хвилин самокритики. Запізніле каяття інтелігента в першому коліні. Психологічний етюд. Десь тут дитинство я залишив, а де — шукаю й не знайду... Ноги — в модних фінських черевиках, знаменита фірма, в австрійських вовняних шкарпетках, на фінські черевики і австрійські шкарпетки осідає сіра пакульська курява. Написати роман про мої босі ноги. Про мої багатотраждальні босі ноги. Сколоті стернями, в синцях від глижжя, виморожені на осінніх і весняних стежках, вимочені в крижаних калюжах, мої бідні ноги у взувачці з найнатуральнішої пакульської багнуки. Найбільш діставалося їм — ногам. Бо вони діткалися землі. До останньої хвилини своєї відчуватиму шпичаки у підощвах ніг пізньої осені, коли вечорами крижаніє земля.

Але ж він приїхав сюди не для того, щоб оплакувати свої босі ноги. А навіщо він приїхав? Зняти фінські черевики і під стрекіт кінокамери піти по пилюзі, на якій — сліди твоїх дитячих ніг? Так за сценарієм Івана Івановича Бермута, тобою прочитаним і схваленим. Не хочу! Нічого не хочу! Істерика. Істеричний інтелігент — у першому коліні. Потім народяться інтелігенти, більш пристосовані до міського життя. Раціоналісти. Без гастритів від недоїдань у дитинстві, без селюківських комплексів. Навітамілізовані з дитинства: помаранчі, яблука, сік манго і сік виноградний.

Досить!

Я замкнув машину. Хоч можна було б і не замикати. Кому вона потрібна — тут, на краю поля, в поліській глушині початку п'ятдесятих років, ще колгоспна полуторка — у дивину, ще двір, в якому є велосипед, вважається заможним, ще я бігаю за фінагентом, а потім об'їждчиком Покришнем, який привіз велосипеда з Німеччини, і благаю: «Прокатайте, дядку!» Покришень дозволяє сісти на багажник, якщо я волатиму на всю вулицю: «Аршин Малалан! Аршин Малалан!» Про Малалана в радіо тоді співали, і радіо — у хаті Покришнія, в світлиці. В неділю фінагент відчиняв вікно — весь куток сходився до двору слухати. Моя «Волга» для тих часів — все одно що марсіянський космічний корабель. Опустився за селом, у полі. Я вже тоді був нашпигований фантастичними романами і вірив, що марсіяни прилетять у Пакуль, саме до мене... Я пасу свиню за селом, на клинку, ніде нікогоїсінько, раптом на стерню з неба опускається щось таке, небачене, відчиняються

дверцята, мене — підкликають, мене, бо я — це я, більш нікого з усіх землян їм не потрібно, з мільярдів вони вибрали мене. Але навіть мріяти я не мріяв, що одного — ось такого — надвечір'я зустрінуся з самим собою, майбутнім.

Хай зачекає той, що біля скирти, помучиться невідомістю: хто приїхав? Може, не витримає, залишить під скиртою книгу і свиню у видолку та прибіжить до машини. Не прибіжить. Гордий. Але ж гукав на всю вулицю, вмовившись на багажнику Покришневого велосипеда: «Аршин Малалан! Аршин Малалан!» Буркотливий я став. Буркочу на самого себе, малога. Ревність. Навіщо ж приїхав? Через те й ревність, що я до нього приїхав, не він. Паломництво в Мекку — на пакульську стерню, в пакульські калюжі. «Гнойочок ти мій ріднесенький!..» Комплекс селяка. Клеймо селяка. Не треба було їхати. Сюди.

А куди?

На шматки розвалююсь. Як літак. У повітрі. Ще лечу, а вже відпали стабілізатори, відламалося крило, і друге, і вже повітря не тримає, хоч мотор ще реве, криком кричить, чіпляється за ілюзію існування, давно приречений, і ось — сторчка у прірву.

Слова, слова.

Бо ти весь — зітканий із слів.

Із слів, не гарантованих золотом життя твого.

Кому слова? К-о-о-му слова?!

Я перестрибнув канаву, ще глибоку, — кладовище обкопали скоро по війні, з роками земля осиплеться, канаву запесе листям, і стане вона майже непомітною для ока. Ще пізніше кладовище відгородять від поля парканчиком, і кожної весни фарбуватимуть у зелене. Кладовище усе розростатиметься, наступаючи на поле, бо сюди за десятиліття, відколи я поїхав із Пакуля, переселяться більшість тих, хто сьогодні ще оре, косить, жне. І мій батько переселиться на кладовище, слідом за однолітком і сусідом Артемом, серед зими, в люті січневі морози. Копачі палитимуть вогнище, щоб відтала земля, і битимуть її ломами. А після похорон буде біла морозна ніч, місяць, повний, як жорно, яке ти стільки крутив у дитинстві, зрошуючи слізьми і потом, висить над полем, над кладовищем, такий — місяць — близенький, що можна дістати його рукою; ми з мачухою провели за ворота останніх поминальників, що підпили і все поривалися співати, стоїмо у дворі, залитому місячним холодним сяввом, і мачуха каже: «Ото вже батько з Артемом нагомоняться. Артем не дасть покою, аж покечки про усі сільські і чужоземні новості не роз-

питає...» Я дивлюсь на кладовище, що бовваніє в сніговій пустелі антенами хрестів, і бачу батька свого та Артема, що присіли на могилі і плетуть довгу нитку розмови, як колись на межі грядок...

Я перестрибнув канаву і пішов по цілику, де поховують мого батька, а може — колись — і мене, якщо я заповім поховати мене тут, серед своїх односельчан, на краю пакульського поля. Пішов між могил, безхресних і безіменних, між зелених хвиль людського моря. Неподалік глинища (запам'яталося з материних похорон пізньої осені, моросив холодний дощ; розмокла глина навколо останнього пристанища матері, грузька дорога, якою вертали в село, сутеніло, з поля напливав мозклий туман, хтось дав йому мочене яблуко) — могила матері. Пізніше я шукатиму її, щоб обгородити, і не знайду, і ніхто в селі уже не пам'ятатиме, де схоронили мою маму. А сьогодні на могилі матері ще стоїть хрест, збитий з кривої вербової гілляки, сам батько збивав, до літа, казав, а влітку витешу дубовий. Але так і не витесав. Зазнайомився з перестаркою із сусіднього села, у якої було дві скрині приданого і телиця, і скоро привів мені мачуху.

І ось я стою біля матиної могили. Куш бузку в узголів'ї. Мусив би думати про щось значиме, а ні про що таке не думається. А може, треба не думати, а відчувати. А що треба відчувати? Біля матиної могили, про яку, коли виростеш, не знатимеш гаразд, і де вона. І карточки матиної я так і не знайду, хоч фотографувалася вона до війни, із своєю ланкою передовою. Ходитиму по селу, від хати до хати, але буде вже пізно шукати довоєнні фотографії. Думати про ліричне. Ліричний смуток. Ліричний смуток біля матиної могили — це зрозумів би і дозволив навіть Бермут, сентиментальний, як і всі ми, українці. Бермут напідпитку співає, бринькаючи на гітарі, ніжних українських пісень. Народних, звичайно. Ліричний етюд — бузок на могилі матері. Цикл етюдів. У своєму новому циклі етюдів Ярослав Петруня порушує тему любові до матері...

Ніби струмом ударило. І лущиння слів спало з душі. Оголена душа знову відчувала. «Тут покоїться тіло Уляни М. Петруні» — на вербовому хресті батько вирізав, стамескою. Обличчя матиране забулося, пам'ятав матиної руки. Гримить у небі, де сонце спить лягає, німець підходить — тривожно гомонять жінки, і він, на материних руках, тудиться до материних грудей, до матиного тіла, теплого, люблячого, єдиного у всім світі, таким незатишнім, таким

сердитім, таким гримкотливім. Нема уже материного тіла теплого, живого, давно землею стало тіло матері. Стати знову маленьким, пригорнутися до її грудей: захисти, порятуй, порадь, як жити. Втім, не треба поради (якби й жива була, не зрозуміла б: добре влаштувався у Києві, є квартира, є хліб, є до хліба, що ще потрібно людині, коли дивитися з її голодних, гірких років? А може б, і зрозуміла — адже весь свій недовгий вік прожила, проробила чесно?!).

Але тепла — треба. Недолюблено його, малого, недогріто. А чия душа в дитинстві тепла недобрала, усе життя мерзнутиме.

Озираючись: ніде нікогісінько, самі хрести навколо, у сонці, що вже ледь-ледь барвиться в червоне. Хлопчик під скиртою не одриває очей від книги. Я опустився на коліна, торкнувся долонями зарослого травкою пагорбка під бузиновим кущем. Мине літ з десяток чи й більше, доки я виросту, щось зрозумію у цьому світі і шукатиму могилу матері. До того часу вербовий хрест упаде, могила осяде, загубиться, і від матері залишиться на землі єдиний слід — я, Петруня Ярослав.

З-під трав'яного покривала земля дихала в мої долоні холодом.

Вінець земного життя.

І я згадав. Ще хлопчаком, отим, що під скиртою, з книгою на колінах, мріяв: десь, колись, через тисячу літ, такий же хлопчик пастиме свиню на стерні і читатиме мою книгу, і щоб через тисячу літ заговорити до нього із сторінок тої книги, і сказати, що я жив, думав про майбутнє, відчував красу неба і землі під небом, і кожної квітки, і кожної павутинки, на яку нанизалася роса, збудувати із слів, надрукованих на папері, міст через тисячу літ від себе, від свого покоління до хлопчика, що житиме після мене...

Хлопчик з книгою відчував ріку часу, що невпинно тече крізь нас, і наївно прагнув її перейти, позмагатися зі смертю, з кінечністю земного буття.

А коли він виріс, той хлопчик, і став сьогоднішнім Ярославом Петрунею, відомим, талановитим і т. д., наївся, обріс салом — він перестав відчувати течію часу, як перестаєш відчувати літеплу воду, коли лежиш горілиць на воді, розпростерши руки-ноги і наповнивши груди повітрям, заколисаний, ущасливлений хвилиною, яку проживаєш, і вода, м'яка, лагідна, ніжна, несе тебе ліниво між берегів, яких ти не бачиш, повз людські голоси, яких не чуєш, бо ти заплющив очі і загулив ватою ситої упокоє-

ності вуха, ти бачиш і чуєш лише себе, в літеплій воді, що лоскоче, і ніжить, і пестить твоє роздобріле тіло...

І ти продукуєш мертві слова.

А якщо хлопчик, той, який буде через тисячу літ, теж мріятиме зустрітися зі мною на мосту через ріку часу, на мосту, що його я мусив змурувати із слів, і нині він розчаровано зирить на мене із зір чи куди там тече час; у фантастичних романах машина часу рухається по вертикалі, і лічильник відлічує століття, як у сучасному ліфті — по-верхи. А може, він, той хлопчик з майбутнього, хотів зустрітися на змурованому мною із чесних слів мосту з матір'ю мою, що усі свої сорок літ, які прожила на землі, не розгиналася від серпа і сапки, не залітаючи навіть думкою в таке далеке майбутнє, але працею своєю готуючи його, і з моїм батьком, і з дядьком Артемом, і з усіма тими, хто лежить під зеленими хвилями безіменних могил, і, може, щось важливе не відбудеться в далекому майбутньому, на крутій амплітуді часу, по якій трудно сходить рід людський, не відбудеться, бо Ярослав Петруня не побудував мосту із пристрасних і правдивих слів на повну силу свого таланту, а наплотив слів мертвих?

Похнюпивши голову, Ярослав Петруня пішов з кладовища.

Я ступив на стерню обережно, наче на край човна, який ось-ось згойднеться і попливе. Але стерня не гоїдалася і не пливла з-під ніг, стерня була справжня, не придумана за письмовим столом, не привиджена у сні, висока, бо тут, біля дороги, комбайни розверталися, курна, бо шлейф дорожньої куряви осідав на ній від самих жнив, і передки моїх фінських черевиків та штанини внизу одразу посіріли. Сріблилося павутиння, напнуте між стернями, мишва пірнала в нірки, джміль гоїдався над квіткою конюшини. Стерня м'яко вгиналася під черевиками, а ноги щеміли, посічені, подряпані стернею вище кісточок, як у роки, коли я пас Рохлю на цім клинкові поля, — тіло пам'ятало і тепер згадувало.

А коли я одірвав очі від стерні — побачив хлопчика з книгою. Хлопчик лежав долілиць на соломі, наскубаній із скирти, а ноги стриміли в небо, чорні, наче в шкарпетках — з пакульського чорнозему, широкі, натоптані п'яти, довгі темні нігті. Але насправді хлопчика не було на цім клинку поля, під скиртою. Десь далеко він, у світі книги, яку читав. Ніколи потім не читав я так захоплено і самозабутньо, як у дитинстві. Повернути б собі хоч на мить оту щасливу здатність переселятися в світі, намальовані чужою уявою —

і, здається, більш нічого не треба в житті. А може, тільки так і можна було — в Пакулі тих років, сироті, чутливою до свого горя і до чужого? Я кашлянув. Хлопчик читав. У волоссі його стриміли остюки, насялися з соломи. Ситцева сорочечка задержалась, відкривши худеньке тіло, реберця світилися крізь засмаглу шкіру. Тоненька, як соломинка, шия. Від раптової ніжності зачміло в счах: «Та невже це — я, Ярослав Петруня, відомий, талановитий і т. д.?» Хвилиenne відчуття фізичної спільності.

Сентименти, звичайно. Смішні. Непотрібні. За досить короткий час клітини у тілі повністю оновлюються, незмінною лишається хіба що загальна конструкція, закладена в генах. Насолоджуватися тим, що маєш, а не блукати по роках свого життя. Ксеня має рацію — він розучився радіти: «У нас нині є все, що треба людині, і навіть більше, і не гніви долю, самоїдство ще нікому не додавало років». Його Ксеня — зразок розсудливості. Якби слухався її, не припхався б на цей клинок пакульського поля, шукаючи того, чого давно нема. Отак нечутно, навшпиньки, щоб не хрускотіла стерня під фінськими черевиками, відступити, пірнути в машину і зникнути, розтанути в річці часу, не каламутячи душу ні собі сьогоднішньому, ні собі колишньому. І все буде, як було досі. Я ще на добу залишуся у Мрині, умовлю Маргариту прийти у номер, жінки, які люблять, поступливі попри усі узвичаєні моральні догми. Обіймаючи одною рукою Маргариту, другою наберу номер домашнього телефону. «Кохана, я так за тобою скучив...» — скажу Ксені ніжним голосом, і поки вона відповідатиме тими ж словами, встигну поцілувати Маргариту. «А скільки вистав вони дадуть?» — запитає Ксеня діловито, після обов'язкової хвилиної лірики. «Крутитимуть, наче кіно. — Відповість Ярослав і надіп'є шампанського з фужера Маргарити, вони питимуть шампанське з одного фужера. — Створять виїзний варіант, для села. Капатиме кошілка, поки не накапає тобі на канадську дублянку». — «Цілую, коханий». — «Цілую, кохана». І віз життя знову втрапить у звичну колію, і звично, легко покотиться по роках, поки одного дня чи ночі не шубовсне в безодню, що зветься смертю. Референти напишуть некролога, зазираючи до письменницького довідника, черговий секретар правління випробуваними словами відкриє на кладовищі мітинг, слово від однолітків — хто переживе його, втім, переживе мало хто, якщо жити так, як він досі жив, ті, хто горить над рукописами, згорять раніше, а він тлітиме довго-довго, і слово від молодих — когось попросять, зоб'яжуть, з тих,

хто тільки робитиме перші кроки в літературі. Молодий, поспіхом переглядаючи в довіднику біографію Ярослава Петруні, дивуватиметься, як багато написав цей письменник книг, про які давно усі забули, навіть критики, і ще раз утвердиться в думці, що в літературі кількість списаного паперу нічого не важить, а важить лише правдивість і талановитість написаного, і це буде єдина користь від довгого буття Ярослава Петруні на землі. Після поховальної церемонії Ксеня влаштує прийом з коньяком, ікрою та червоною рибою, тут уже вона не поскупиється, позмагається із вдовами раніше померлих однолітків. Молодий принципово на прийом не прийде, а сидітиме за столиком письменницької кав'ярні і казатиме товаришам: «Умовили виступити біля труни того графомана... А ви знаєте, що Ярослав Петруня — автор ста семи повістей і романів, а кому вони потрібні, ті його сто сім повістей і романів, окрім макулатурщиків?» Ксеня, звичайно, поставить йому пам'ятник із чорного мармуру. А може, антрацитового, як «Волга» його. А може, чорного мармуру і нема в природі. Ксеня дістане — на Венері, на Марсі, в іншій галактиці, в антисвіті: «Аби все було, як у людей...»

І я сказав, відчуваючи — зараз або вже ніколи:

— Ну що, шановний, художню літературу почитуєш, а свиня — у шкоді?

Хлопчик'неохоче одірвався од книги, зирнув на білу спину свині у видолку, підняв на мене затуманені очі:

— Не, яна пасеться.

Ця призабута ним давно пакульська говірка. Ці очі, карі, з темними обідками навколо зіниць. Ці широкі поліські вилиці. Я дістав сигарету, клацнув запальничкою, добре, що не покинув палити, в такі ось хвилини виручає. Руки тремтіли, сховав запальничку до кишені шкіряного плаща. Звичайно, хлопчик не впізнає себе (таким, як я сьогодні, він стане через багато літ), експеримент цілком безпечний. А зирить — як вовчєня, вперте і некомунікабельне. Нічого, життя обтеше. Навчишся усміхатися знайомим і незнайомим. Усмішка Ярослава Петруні — маска Ярослава Петруні. Вчені займаються проблемами контактів цивілізацій. А хто навчить контактам із самим собою — дванадцятилітнім, коли тобі вже — за сорок? Я — несправедливий до нього. До кого — до цього захарчованого свинопасика?!

— Уяви собі, я — з Марса, — загадково усміхнувся. — Фантастику ж любиш? Аеліта... Аеліта... Так ось, я звідти, звідки Аеліта. Не віриш? Поглянь на дорогу, яка у мене машина. Ти таку бачив машину?

— Не, я тільки «Победу» бачив, у городі. Красива у вас машина...

— А хочеш таку мати?

— Наче ви мені її оддасте, хочу я чи не хочу. Я лисапету хочу. Кажуть, тисячу крил хрущових треба здать, так лисапету дадуть. А мені жалко хрущам крила обривать, хоч вони і шкідники.

— Якщо дуже захочеш, усе можна мать, ти це запам'ятай. І навіть отаку машину, і ще кращу. Заплющ очі, переконай себе, що задля такої машини нічого не пошкодуєш, навіть душі, як у казках. Очі розплющиш — і машина вже на тебе чекає. Втім, звідки ще тобі знати, що таке — душа!..

— Я в церкву не ходжу, — пастушок зацібнув верхні гудзики сорочки. — Мачуха в церкву ходить. Бога нема, учитель фізики знає. А якби й був, я йому не пробачив би, що він маму од мене забрав...

— Бога, може, і нема. Але душа — вона є. Тільки замолоду ми її не бережемо. А коли похопимося, уже од тої душі самі шмаття лишилися. Та перед ким я виступаю! Ніби ти можеш зрозуміти! Ніби воно тобі треба! Царствуєш на своїй стерні — і царствуй. Згадуватимеш потім, та вже нічого цього не буде, буде зовсім інше. Дозвольте, шановний, і я присяду.

Не сів, а ліг, горілиць. Солома була тепла, нагріта вересневим сонцем, лагідним, наче материна долоня. Цей хлопчик ще пам'ятає, мабуть, мамині руки. А він усе забув, навіть, як пахне солома. Боже, як вона пахне! Він справді — ніби марсіянин. Ніби уперше опустився на землю. Стільки літ він живе в іншому світі — світі машин, асфальтів, аеродромів. А пише про цю ж таки солому, про поле. Пише, бабраючись у пам'яті. Пам'ять, як і платівка, стирається. А слова — втрачають силу. Від частого і приблизного вживання. Автомат, продукувач слів: «Солома пахла осінню. А осінь була настояна на пахоцях прив'ялих трав, достиглих плодів, духмяної нехворощі, смутних ранкових туманів...» і т. д. і т. п. Як можна зненавидіти слова! А написати, що солома пахне осінню, — нічого не написати. Солома пахне соломою. Терпкий, хлібний, ледь гіркуватий запах. Трішки хмільний. Запах дріжджів. І мишви. І землі, що, нагріта за день, уже починає вистигати. І запах курави. І запах трави, лободи і ширцю, що взяли скиртовище в зелену облогу. Хлопчик щасливий, бо живе в обмеженім пакульськiм світі. Щастя — це обмеженість. Хлопчика ще не розіп'ято на хрестовинні з минулого і нинішнього. Хіба

не смішно шукати істини в соломі, пропахлій мишвою і пакульською пилюкою?

Я різко звівся на ноги.

Пастушок дивився на мене широко розплющеними, гнівними очима:

— А ви, дядьку, не з Марса, а, напевно, шпійон, бо курите американські сигарети, я вже грамотний по-англійському, прочитати можу...

— З Києва я, — зітхнув. — Журналіст. У газеті працюю. Вірші свої ти нам прислав?

— Прислав, але не надрукували і не відповіли.

— Вважай, відповіли, коли я заїхав. Був у Мрині в справах, давай, думаю, загляну. Віршів нам багацько присилають, усім не навідповідасься. Але тебе я запам'ятав, талант маєш, хлопче, хоч техніки — ні на гріш. Але це прийде, згодом. Навчисься. Строчитимеш, як кулемет...

Але хлопчик не помітив моєї іронії.

— Мені б книгу таку, щоб там написано, як писати. Я прочитаю — навчуся. Де мені таку книгу купити, ви скажіть. Я заліза й кісток назбираю, заготовачу одвезу — на книжку хватить, — заспішив.

Я не переривав. Хай виговориться, самовпевнений зеленюк. Бач, як червоніє і надимає щоки, коли зайшлося про його писанину. Бо це єдине, що вирізняє його, слабосилого, найменшого в класі, недоглянутого, з-поміж однокласників. Комплекси. Уже комплекси. А я поспішив, як до чистої криниці. До джерел...

— Уже й без тебе — багато навчилося... Паперу не вистачає.

— А я про таке напишу, про що ніхто не напише.

— Ого! А про що ж це ти таке напишеш?

— Про тітку Олену, про дядька Матвія, про дядька Артема, про батька, про всіх. І про себе.

— А хто ж такий ти, щоб писати про себе?!

Таки вивів з рівноваги цей свинопасик! Я — не дозволяю собі писати про себе! Написане мною і сам я — існуємо особно. У підвали своїй душі я не дозволяю зазирати нікому, навіть собі.

— Ярослав Петруня я...

«Я — Петруня, я! — трохи не вигукнув я. — А ти ще — ніхто, шмаркач самовпевнений!» Але не вигукнув, мандрівки в дитинство вимагають обережності. Натомість іронічно посміхнувся:

— Солодке любиш, правда?

— Люблю. А ви одкуль знаєте?

— Я все про тебе знаю. А любиш солодке тепер, любити-меш і потім, коли виростеш. А за солодке в житті доводиться платити.

— Так мені б, дядьку, один тільки раз халви од нуза наїстися — і все!

Я засміявся:

— У житті солодка не лише халва, багато в житті солодкого, прийде час — дізнаєшся.

— А коли той час прийде?

— Не підганяй, хлопче, коней, — сказав Маргаритиними словами. — Може, отут, біля скирти, — найкращі твої дні, і ти ще багато разів до них, до цієї стерні подумки вертатимешся... Може, колись приїдеш ти сюди на отакій ось машині, як у мене, бо тільки машина рятуватиме тебе від комплексу неповноцінності і тільки у розкішній «Волзі» почуватимешся письменником... Приїдеш і скажеш собі: «Ось тут, біля скирти, на клинку поля, я мріяв бути справжнім письменником, а не продавцем слів...»

Він мовчки дивився на мене такими схожими на мої очима і нічого не розумів. Звичайно, він ще нічого не втямить з моїх слів. Він зрозуміє значно пізніше. Коли вже буде пізно. А може, для людини зрозуміти — ніколи не пізно?

— Ви, дядьку, якийсь такий, наче вас із школи вигнали і послали по батька.

У спостережливості цьому зеленку не відмовиш.

— Я сам себе вигнав.

— Хіба таке буває?

Коли це почалося? Хіба цей зеленюк знає, як у сорок літ можна боятися альбома, на темно-червоній, із штучної шкіри, обкладинці якого золотом викарбувано (Ксеня подбала, для майбутнього музею...): *Ярослав Петруня*. Ось йому п'ять літочок, перший фотограф у повоєнному селі, з Мрина, на Загальному дворі, вистеленому шпоришем, голова фотографа — у чорній скриньці. «Дивись, Ярославчику, зараз вилетить пташка!», широко розплющені, цікаві до світу, чисті очі, а наступне фото — літ у чотирнадцять, коли знімався для комсомольського квитка — худе, аскетичне обличчя, чесність — гостра, як лезо коси, відбитої і намантченої батьком, коси, що дзвеніла од вітру, це були роки його наївних і безнадійних суперечок з тіткою та дядьком про сенс життя, ідеаліст, максималіст, як тепер би сказали, гроші — пережитки, одяг — пережитки, власність — пережитки, трохи книжний, але пристрасний романтик; і ще — через рік чи два — знімок гру-

повий, із мринськими літгуртківцями: та ж романтична окриленість, ті ж чисті очі, але вже помітне бажання надати обличчю значимості; і ось — Терехівка, біля будинку редакції; гордо піднята голова, руки — складені на грудях, районний мефістофелик, провінційний актор, але крізь позу ще просвічує, наче сонце крізь рідкошмар'я, мрійник з оцього ось поля, фантазер, дивак, що вірить у справедливість і критикує в обласній газеті керівництво свого району...

З роками фотографій стає рясніше, і здається, що тебе знімали повільною зйомкою, впродовж десятиліть: бачиш, як міниться твоє обличчя, як проступають на нім твої зради самому собі, і вже не себе вгадуєш, а сотворені тобою маски, і вже очі дивляться вбік, і світло з очей твоїх уже не промінить, як у дитинстві, ніби тінь лягла на очі твої, а кінчик носа стає схожим на флюгер, а лице — хитрим і самовпевненим, лице людини з трухлюю, як окоренок старої верби, душею. Особливо, коли фотографу вдається захопити мене зненацька і я не встигаю натягти одну з багатьох своїх личин. Тоді я із своїм рухливим, гострим носом, кривим поглядом схожий на дрібного, але хижого птаха, що схилив голову набік і косує оком на ласий шматок: ось-ось клює...

— Тепер я знаю, знаю, звідки ви, дядьку! Ви прилетіли на машині часу! З майбутнього! Ви давно за мною стежите, звідти, з майбутнього. Я був ще зовсім маленький, коли ваш корабель уперше приземлився, у полі, за нашими вишеньками. Якось увечері. Я сидів біля вікна і бачив. Величезна біла куля, з вогненным хвостом. Я батькові розказував, а батько не вірив. Сміявся. І ніхто не вірив. Ви прилетіли і полетіли знову, але я знав, що ви — повернетесь. Коли я підросту трохи. Я вас чекаю давно. Мені навіть снилося...

Справді, фантазер. Жертва фантастичних романів. Боже, що я за ними тоді робив, за тими книжками! Тепер — ні за чим так. Ідеш із сільської бібліотеки, сховавши щойно взяті книжки під куфайку, притуливши до грудей, до серця, що аж калатає в передчутті свята, нової книжки (хіба свої тепер так — ковзнеш очима по сигнальному примірнику, який щойно з друкарні, ще пахне фарбою, зирнеш на обсяг, чи правильно нарахували гонорар...), і вже нема під тобою засіяної закрижавілими кінськими ковтяхами вулиці, по грудях якої човгають чуні, а ніби по небу ідеш, блакитному, гладенькому, і руки в рукавах

обшмугленої мачушиної куфайки — не руки, а крила. Заходиш до хати, батько курить самосад і спльовує на підлогу, мачуха, молода мачуха, хронічно сердита на батька, старого батька, у кутку, де мисники, товче товкачем картоплю з половиною свиням, так товче, аж десь у комині відлунує. А ти, наче голка крізь шитво, проковзуєш крізь ті суктінкові будні на піч, запалюєш каганець на пічному віконці і нетерпляче, ще неслухняними з морозу пальцями розгортаєш принесену з бібліотеки книгу, затамувавши подих, неначе уперше ступаєш на щойно відкриту планету, повну таємниць і загадок... Було ж це в його дитинстві, було, а він уже стільки літ пам'ятає самі образи та болі. І цей фантазер та мрійник з добрими і чесними очима — не вигаданий він, а був-таки, був, ось він стоїть перед тобою, взутий у чорну пакульську землю, одягнутий у сіре, невибілене пакульське полотно, невіддільний від цього стернистого поля і невіддільний від намріяного ним майбутнього...

— Звичайно, майбутньому — тільки й роботи, що думать про тебе і до тебе в Пакуль летіти... — Я підсилив іронію кривим посміхом. — Чому ж до тебе, а не до когось іншого? Ти що — найкращий?

Бачив, як спохмурніло обличчя хлопчика, як узялося бганками і опустилось чоло, як очі вперто заіскрили з-під круглих надбрів'їв. Не ти перший і не ти останній у нього запитуєш: «А ти що — найкращий?» Ще і в Терехівці дошкулятимуть мені, звинувачуючи в нескромності, аж поки я не переконаю себе, що я такий же — як інші, і нема чого пнутися зі шкіри, доводячи, що ти здатен на щось більше, що без написаного тобою світ збідніє. Яка тонка грань між манією величі і манією скромності, що виправдовує посередність і людину-поплавка, яка завжди на поверхні, бо розкинула руки-ноги і лежить лежма, яку несе течія, яка не поворухне і пальцем, щоб пливати супроти течії! Врешті-решт, ти зрозумів, що легше жити — як усі, легше писати — як усі, легше думати — як усі, безцінна для тебе формула Бермута — будь і пиши, як усі. Бермут лише сформулював те, що жило в тобі, і цим узяв гріх на себе, подарував тобі приємну самооману — Бермут винен, не я. А насправді ти сам переконав себе, що ти — такий же, як мільйони, мільярди інших, такий же підвладний часові, такий же смертний, і тому смішно вимагати від себе чогось більшого, і жити напруженіше, і брати на плечі більше. Скромному прожити легше. І ти, ти убив у собі оцього дивакуватого хлопчика, який так багато праг-

нув! Ярослав Петруня — убивця Ярослава Петруні, справжнього. І убивцю завжди тягне на місце злочину. Детективна історія. Пригодницький роман...

— Може, я найкращий, може, і не найкращий... А тільки я знаю, що вони — прилетять. А якщо ви звідти, з майбутнього, то й ви про це знаєте...

Я знаю. А що я знаю?

Я знаю, що і в мене, як у героя відомого фільму Бергмана, була своя Сунична галявина.

Ще живий був батько. Я приїздив у Пакуль частіше і ходив шукати у Близньому яру схил, де так рясно родили суничці, але так і не знайшов. Схили яру засадили соснами, акаціями, і скоро Близнього яру не стало, а був серед поля ліс. Сьогодні я побачив яр таким, яким він пам'ятався з дитинства — зеленою оазою посеред стернища, кривулястим видолком з безліччю рукавців, нанизаних на нього, наче галузки на витке стебло. Кожен рукавець різнився од іншого, мав свій мікроклімат і свій трав'яний покрив, як висловився б наш учитель ботаніки. Навіть протилежні схили одного і того ж рукавця не були однакі, бо на південних, просто сонця, трава рано вигоряла, і крізь сухостій жовтіли вилиці круч, в яких селилися колонії щурків, а нижче теміли лисячі пори. Зате майже в кожному рукаві яру росли дикі груші, в густім, колючім верховітті яких гніздилися полохкі голуби, вони випурхували з гнізд, щойно я з'являвся на гребені яру, і сірими тіннями мерехтіли вздовж стеблистого видолку.

Біла, із сизими витинками на боках й рожевою торбою черева свиня привітала мене благодушним рохканням і знову заповзялася біля колосків. Втім, Рохла ніколи не була сентиментальна. Перші вірші свої читав я серед пакульського поля Рохла, і очі мої сльозилися від зворушення, свиня старанно вдавала, що слухає, нашорошуючи лапаті вуха, насправді ж матеріальне цікавило її незрівняно більше, аніж духовне, і навіть найвищі сплески мого таланту не могли одірвати її від молоді трави.

Малий Петруня брів за мною, дорослим Петрунею. Босоніж по стерні. Він брів по стерні, а мені шпигало крізь підшви фінських черевиків. І я зрадив, коли почався видолок, встелений молодю отавою. Я ішов по дну яру і зазиравав у кожен рукавець, розшукуючи Суничну галявину, а хлопчак ступав слід у слід, як маленька, опідні, тінь моя. Мабуть, дивувався з блукань зайди. Бо в пам'яті його ще не було Суничної галявини. Вона з'явиться років

через два-три, коли я понесу свідоцтво про семирічку у Шептаки, щоб прийняли мене до восьмого класу. Які мертві слова, коли розповідаєш! А пам'ять пам'ятає не слова, а згорнене у трубку свідоцтво про закінчення школи, воно солодко пахне, пам'ятає стрій висвітлених ранковим сонцем верб вздовж шляху. А в шкільному коридорі, біля канцелярії, — дівчина в білому платті, з веселими дразливими очима. Усе те вперше помітив на випускному вечорі — очі, і червоні, наче нафарбовані, губи, і ямочки на рум'яних щоках, і пронизуючий тебе наскрізь сміх, і пошкрябаність пошкрябаності. (Ти ще не знаєш йому імені, як і тому, що бунтує, колобродить у тобі), і запах дешевого одеколону, і випадковий доторк гарячої руки. А потім ти везеш її назад у Пакуль, її ж велосипедом, і верби обабіч шляху — як вогні, що полум'яніють з кожним метром все вище, у спеченому мареві літнього дня. Які зайві і смішні тут ці розділові знаки й закони синтаксису: лоскятливий доторк її волосся до твоїх вуст і руки на кермі біля твоїх рук у білому платті як два крила які підносять тебе над усім світом а ти хочеш суниць хочу і знову сміється чого вона сміється од того сміху її усе тіло твоє у вогні у полум'ї і сонце над головою пахне суницями а де суниці у Ближньому і він звертає на стежку через пшеничне поле що вже починає золотіти хоч обоє знають що в Ближньому суниць нема колоски пшениці лоскочуть її ноги вона знову сміється і піднімає голі ноги над полем а поділ її плаття стрічний вітерець полоще об її коліна і він боїться глянути вниз на її оголені ноги вони кладуть велосипед у пшениці і йдуть ось цією крутою у виритих дощовою водою ковдобинах стежкою шукати в яру суниць яких ніколи тут не було і зараз станеться диво вони побачать схил весь у червоних краплях достиглих суниць в одному з рукавців під стіною пшениці де рясно заячого холодку, а потім попоївши суниць вони сядуть під стіною пшениці біля заячого холодку підстеливши його старенький бавовняний піджачок після суниць губи її ще яскравіше червонітимуть і вся вона пахнутиме суницями і весь Ближній рівчак і пшеничне поле і весь білий світ а тоді вона його поцілує перша поцілує і притиснеться до нього смішного і безпорадного хлопчика високими грудьми і більш нічого не буде окрім того поцілунку бо він виявиться-таки тухтієм над яким ще довго піджартуватимуть сільські парубки яким вона розповість як смакувала суницями з Петрунею у Ближньому рівчаку і як він зблід коли його поцілувала і почав мучити її власними віршами а вона

сказала що вірші обридли їй на уроках літератури підхопилася і побігла з дзвінким сміхом який ще довго а може і все життя відлунюватиме в його вухах побігла навпростець по пшениці високо піднімаючи свої голі литкасті ноги...

А він зостався край Суничної галявини із своїми віршами і шалено калатаючим серцем. Через рік вона залишила школу і розписалася з кіномеханіком, який приїздив з міста на трофейному німецькому мотоциклі крутити кіно, але назавжди лишилася в мені спогадом, що пахнув суниццями. У житті кожного є своя Сунична галявина. Але, старіючи, зовсім не обов'язково її шукати.

Я різко озирнувся:

— Ну чого ти бредеш слідом, як тінь?!

— Мій рівчак, хочу — і бреду... — Опустив голову, переступив з ноги на ногу, в своїх натуральних, із земного пороку, чорних шкарпетках. — А ви тут — гостюєте, хоч ви, може, і з майбутнього.

І цей зеленюк мовив правду! Це таки його яр, а мій яр — давно заріс сосняком та акаціями.

— По суниці в Ближній яр бігаєш?

— Так у Ближньому ягод нема. У Ближньому тільки щавель.

— Є у Ближньому суниці, ти не знаєш.

Я вперто брів стежкою, напівзаплющивши очі. Пам'ять тіла, вона довговічніша. Один рукавець, другий. Ось тут ми з нею трохи не впали — у ковдобину, зарослу осокою. Ось і дика яблунька, кисличка. Ноги самі звернули праворуч, у рукав. Грушка, з якої тоді випурхнув голуб, а голубка мужньо сиділа в гнізді, хоч ми пройшли за якийсь метр від неї. За грушкою — видолок, схожий на зелену тарелю, і раптом — такий пам'ятний, такий хвилюючий, ніби усе це було учора, а не чверть століття тому, суничний дух, і схил, червоний від суничного листя, а деінде, на поруділих стебельдях, — червоні краплі висушених сонцем ягід. На суничнім духові настояні і земля, і трава на схилі, і навіть кущі заячого холодку на гребені, за яким золотіє стерня. Я переможно озираюся на хлопчача:

— А що я казав?! Є суниці в Ближньому!

— Так я, дядьку, сюди й не забредав...

Ще забредеш, через двох літ — і на все життя. У майбутньому багато жінок любитимуть тебе, а деяких і ти любитимеш, але жодна з них, навіть Маргарита, не затьмарить для тебе ту, пропахлу солодким суничним духом,

у білім ситцевім платтячку. Хлопчик цього не зрозумів. Треба прожити усі сорок, щоб зрозуміти. Невже він уже прожив сорок літ? Півфінал — це зветься в спорті. Прийшов до півфіналу ні з чим. З порожніми руками. З порожнім серцем. Цей хлопчик багатший од мене в тисячу разів, бо в нього — його рожеві мрії і самовпевнена віра, що мрії збудуться.

— Стойте, дядьку, стойте!

Джміль літав — колами — навкруг малого і мене дослого, рожевий, у сонці, навіть чорна оксамитова спинка була з рожевим відблиском вересневого надвечір'я. А ми з хлопчиком — центр галактики, навколо якого — джміль-планета. І справді, було щось космічне, щось одвічне у цій тиші, підкресленій густим гудінням джмеля, в карті стернистого поля перед нами, теж рожевій, і в несподіваності серед рожевого світу зеленої оази яру, тіні од схилів якого довшали і темнішали.

— Трав'яний, у гніздо летить, зараз сяде.

— Звідки ж ти знаєш, що трав'яний і в гніздо летить? — недовіжливо запитав я.

— Так він же розказує, хіба не чуєте?

Невже був час, коли я розумів мову джмелів?

Джміль виписав навкруг нас ще коло, загойдався над зеленим схилом, наче маятник годинника, і упав у траву. Хлопчик подерся по схилу, я — слідом, ковзаючи по траві підшвами своїх дефіцитних черевиків, призначених для асфальтів і паркетів. Він видерся перший і великодушно подав мені руку. На пальцях темніли півмісяці нігтів. З трепетом узяв я його руку в свої, доглянуті в манікюрному кабінеті на Хрещатику пальці — могутній електричний розряд, вибух античастинок, спалах нікому ще не відомої енергії часу? Але нічого не сталося. Я тримав за руку самого себе — дванадцятилітнього. За руку, геть темну від засмаги і пакульського пороху, пакульського чорнозему, що, здавалося, навечно проник у шкіру.

— До речі, шановний, нігті стригти і мити руки з милом треба навіть майбутнім письменникам.

— А у нас у лавці мила не буває. — І в сонці видно було як почервонів хлопчик.

— Щоб не було мила?! — обурився я. — А мати чим пере?

— Мачуха у попелі прання вимочує.

Я дозволив собі забути, що цей хлопчик живе у повоєнному селі. Читає при каганці. Ще донедавна писав бузи-

новим чорнилом. До очамріння крутить у сінцях ручні жорна. Носить спідні з цупкого, як тертушка, полотна. Їздить у Мрин на возі, запряженому волами. З плодів цивілізації йому доступний лише детекторний приймач, якого сам змайстрував, за схемою, надрукованою в піонерській газеті. Він, сорокарічний Ярослав Петруня, прожив усі фази науково-технічного розвитку людства — від кресала й жорен до японського магнітофона у своїй антрацитовій «Волзі». Але й біля кольорового японського телевізора, що його наміряється придбати Ксеня, не відчує він того хвилювання, яке відчув оцей босоногий пастушок, коли одного історичного дня, напнувши антену між грушею і рогом хати, вчув у навушникові крізь тріск грозових розрядів багатомовний клекіт радіосвіту...

Уже я не жалів цього босака з кам'яного повоєнного світу, з глухого поліського села, я заздрих йому.

Ось він розгорнув обережно кущ трави, під який упав джміль, і очам нашим відкрилося гніздо, круглий острішок якого майстерно викладений, виплетений із сухих травинок. Я теж опустився на коліна, у своїй вельветовій японській трійці — Ксеня ніколи не простила б мені цього! Хлопчик легенько пробіг пальцями по острішку і підняв край його: у гнізді лежав стільничок із сивого, землистого воску, обліплений темно-червоними джмелями, що, стривожені світлом, заметушилися, погрозливо загули і почали злітати в небо, а від стільника, від трав'яного гнізда, від землі, обжитої джмелями, пахло так медово-пряно, що усіх слів людських не вистачило б, аби той запах описати, слова відступали перед таїнством життя живого, і яке це щастя, подумав я, бути до цього життя причетним, не шукати слів, а жити, почуватися клітинкою неосяжного земного тіла, як цей босоногий хлопчик. І ось ми, знову опустивши на гніздо острішок, взялися за руки і тікаємо по схилу від розсерджених джмелів, аж поки не падаємо із щасливим реготом на дно яру, за дику грушку, листочки якої вже по-осінньому золотіють. І тут я беру себе, дорослого, за рукав італійського плаща, я, хлопчик з книжкою, що пасе свиню ось на цім клинку поля, над яром:

— Послухайте ж бо, дядьку...

Сперше я, дорослий, не розумію, звідки ці дивні звуки, такі дивні, ніжні, уривчасті, ніби чиясь чутлива рука торкається струн, напнутих під землею, схили яру відлунюють їх, творять натхненну імпровізацію, для неба, що задумливо слухає. Нічого гарнішого, здається, мені не доводилося чути, навіть у варшавських костьолах, що келись

мене зачарували було органічними космофоніями. Але ж ні, чув, чув я ці первозданні звуки, отаким ось хлоп'яком пробігав сюди, вмощувався під грушкою, схрестивши босі, поколени стернею, чорні від пакульського чорнозему ноги, в такі, як сьогодні, надвечір'я і вслухався в цю живу музику, ще гаразд і не знаючи, що існує музика, написана людьми, бо не чув нічого, окрім рипіння гармошки біля клубу та ще патефонних краков'яків, моя перша філармонія, моя перша органна зала, а він так і не написав про неї, звично нижучи красиві слова про солов'їв, інерція мислення, інерція обсмоктаного літературного слова. Пастишок ніби вчув мої думки, бо сказав насмішкувато (замолоду я таки був колючий, мов їжачок, це я з роками навчився усміхатися, коли потрібно усміхатись, до рецензентів, до критиків, до редакторів, до авторів передмов, і взагалі, до людей потрібних, а їх виявилось так багато, що усмішка моя хіба що в сні сповзає з обличчя, дає відпочити м'язам, зразок комунікабельності — Ярослав Петруня...):

— Це наші пакульські жаби співають, дядьку, тут джерело і болітце в траві. А ви, може, думали — солов'ї?..

— А я думав, що солов'ї, — кажу, щоб догодити цьому пересмішникові, хай натішиться.

— Та ні, дядьку, це — жаби.

І вже ми деремося на протилежний схил яру, ледь помітною в різаків та полинах стежкою, а з полинів — червоні очища будяків; кручі все стрімкіші, тіні довшають, густішають, і тільки синя латка неба вгорі, а під небом, де глиняні пролисини, — провалля лисячих (а може — вовчих?) нір, обгризені, висушені сонцем кістки і купи пір'я, а хлопчак ступає звично і сміливо, бо це таки його яр, його земля, тепер я розумію, ступає, протяжно посвистуючи, і раптом на той поклик попереду нас на стежці з'являється цікава лисяча мордочка.

— А ви, дядьку, огляніться.

І позаду нас, за якийсь десяток кроків, ніби віддзеркалення видива, що попереду, лисячка з полинів, настовбурчені вухка і хвіст, як мазок пензля, кольору надвечірнього сонця; один мій необережний рух — і все зникло, наче привиділося, лише два вогнисті сліди по схилу, за гребінь.

— Менс яни не бояться, а чужого — чують...

Я тут — чужий, це правда. Давно. Уже чверть століття. Страшно — чужий у країні свого дитинства. Можна жити за тисячі кілометрів, на енному поверсі, але не бути

чужим. Чужий, відколи це зі мною сталося. А що, власне, сталося? Сталося не одразу. Повільний відступ. Від себе справжнього. Від того, що в тобі є з народження. Цією землею подарованого. Повільне самозаперечення. Повільне самознищення. Крок, ще крок. Натомість ніби щось здобуваш, а те, що здобуваш, не рівнозначне. Будувати себе нового можна лише на підмурівку, який коріннями — у ці поля, у пам'яті про батьків твоїх, у рід, у твій люд, який ти навчився голосно звати народом. Без такого підмурівка усе, тобою збудоване, розсилатиметься в порох, і викохане тобою в трудах гінке, але безплідне дерево безплідним всохне, умре.

І знову поле, в стерні, як у позолоті, така просторість і відкритість після яру, аж до зеленої оторочки лугів, вистелених льонами. Раптом в пам'яті, наче з глибокої криниці: як цвіте льон синьо-синьо, і вранці — росинки в синіх чашечках квіток, поле льону, що цвіте, непомітно зливається з небесами; брали льон уночі, щоб не висипався, у місячні літні ночі, і вночі возили, він теж возив; накладаєш під рубель, вибираєшся по віршовці під самісіньке небо, до зір, до місяця, тобі подають віжки, нокнеш до коней — і небо над тобою здригнеться, віз, погойдуючись у розорах, впливе на дорогу, далі коні самі брестимуть до села, до клуні, а ти лежиш горілиць на шамотливих снопиках і шукаєш серед щедрого розсипу зір над самісінькою головою Полярну зірку і Велику та Малу Ведмедиці, уявляючи себе капітаном корабля, а може — і зорельота, бо мріями ти уже живеш у новій, космічній, ері... Цей хлопчак живе у власній галактиці, за її, власної галактики, законами, і має він щось таке, чого немає і ніколи не матиме мій син з його японським магнітофоном і його раціоналізмом...

Він випірнув з яру, наче з-під землі. На чорному мерині, у хромових чоботях, у підшитім хромом галіфе з грубошерстого сукна і в розстебнутому на грудях кітелі, з-під якого виглядала полотняна спідня. І чоботи, і галіфе, і кітель, і вилинялий військовий кашкет із потрісканим козирком — усе було заношене, витерте, зайложене на рукавах та колінах до блиску. Я одразу упізнав Семена Покришню, хоч бачився з ним востаннє літ п'ятнадцять тому, коли ще живий був батько і я хоч раз-два на рік навідувався до Пакуля. Уже тоді він був на пенсії, чи живий досі? У колгосп не ходив, бо жодної посади не пропонували, молодші позаймали, жалівся, але частенько навіду-

вався до клубу, щоб зіграти у шахи. Покришень був незмінним впродовж повоєнних десятиліть чемпіоном Пакуля із шахів. Того вечора я безжально, під кусючі репліки глядачів на адресу розвінчаного шахового авторитету виграв у Покришню шість партій, а коли у сьомій партії я блискучим маневром провів свого пішака у тил супротивника і поставив другого ферзя, Покришень перехилив шахову дошку, насунув на очі стару солдатську шапку, втяг голову в плечі і мовчки посунув з клубу. Запал боротьби стух, мені стало шкода старого. І я сказав про це Бублику, коли ми вийшли на ганок покурити. Бублику, який закінчив училище механізації, бригадирував у тракторній, а вечорами басував у клубному хорі. «А він нас жалів?» — жорстко спитав Бублик. Це правда. Покришень не жалів ні нас, ні батьків наших. Ще коли носив по селу фінагентівського портфеля, і пізніше — коли об'їждчиком у колгоспі приліпився, бо вигнали з фінагентів, писк був у пір'ї. Він сік нас по литках пугою, коли заставав у колгоспному горосі, а часи переживалися голодні, і ми чекали того гороху, як манни небесної. Він займав свиней наших і телят, тільки-но вони наближалися до школи, гнав на Загальний двір, а ми бігли слідом і плакали, бо знали що батьки матимуть штраф, а ми — прочуханку від батьків. Він не дозволяв людській худобі пастися навіть на толоці, де рясно росли молочай та свиріпа. Він гнав нас із польових доріг, ніби ми тільки й думали, як витолочити колгоспне поле. Він забороняв нам пасти в долинах на стерні, беріг долинки, щоб викосити, для себе та своїх родичів. «А він нас жалів? — повторив Бублик, бо я мовчав. — Може, хоч до клубу рідше швендятиме тепер, бо вже терпіння нашого нема: то не так співаєте, то не того вірша розкажете, то на сцені голови опускаєте, а треба голови високо тримать, бо ви, мовляв, на сцені наш Пакуль представляєте... Колись я озлився, терпцю вже не вистачило, гарикнув на нього: «Минулося, дядьку, і не вернеться, коли ви учили людей, як по світу ходять, а самі — темні, як отой одвірок». Так він мені політику пришив, дискредитацію, у район їздив, а в районі посміялися: допомагати молодим треба, а не підніжку ставить».

І все ж я жалів Покришню, мабуть, уже тоді розуміючи, що є в мені чи буде щось і від нього.

Я одразу упізнав Покришню, ще досить молодого, червонощогого, гладенько виголеного, з чіпкими, вузькими очима під опуклими надбрів'ями. Про всяк випадок я відступив у тінь від скирти, втім, він все оджо мене не бачив,

не міг бачити, я теперішній і він тодішній існували в різних часових площинах.

— Перед ким сто ти, письменник, ораторствуєш? Перед свиньюю своєю, што лі? Так она тільки і достойна тебе слухать... — реготнув і хвацько ковзнув з коня. На стерні, розпроставши широкі капшуки галіфе, він нагадував ворона. — Чи у тебе вже од тих книг у башці що повреділося?

— Що се ви, дядьку, такий великий начальник у селі, аж усі вас бояться, навіть моя свиня, як вас чує, то пригинається, а балакаєте про книжку, як моя неграмотна мачуха? Од книжок тільки польза голові. Без книжок голова всихає, і дядько Калайда так кажуть.

— Ну-ну, так уже усихає... — Покришень поправив картуза. — Багато ти розумієш, як і твій Калайда. А того ви з Калайдою не розумієте, що можна і без книг знать основні напрямні. Якби менше в книжки вшпилювався, то й свиня б не була у шкоді.

І ось воно уже назване двічі, ім'я, яке я зумів не назвати на стількох сторінках своєї сповіді, хоч Калайда був зі мною невідривно, в думках моїх, у моїх болях, у моїх муках, коли їздив у Мрин та Пакуль і коли пишу про це. Але назвати Калайду — назвати й провину мою перед ним, вона ще, можливо, не усвідомлена гаразд, вона ще існує на периферії моєї свідомості, я ще боронюся, але вона уже стукає все голосніше в серце моє. Бо я почувуюся пташкою, яка злетіла з людської руки, полинула в небо і дуже скоро забула про руку, яка подарувала їй цей безмежний простір, цю блакить. Я злетів з руки Калайди. Безногого Калайди. Дивака Калайди. Пакульського книгоноші Калайди. Я не відмовляюсь і тепер, коли табу з імені знято, коли Калайда прийшов у мої писання (а в мені він був завжди, навіть у роки, коли я щосили намагався забути про нього). Я пригадую день, коли почався Ярослав Петруня, письменник, відомий, талановитий і т. д., і т. п. А почався сонячного травневого дня. Травневого — бо я грався з хрущами на лавочці під Артемовим двором, я добре пам'ятаю. І ось за крайньою сільською хатою зарипіла коляска Калайди, а рипіла вона лунко, ми здалеку її чули. Дядько Калайда підкотив до лавочки і спинився. Уже не пам'ятаю, як примостив у колясці Калайда диктовий чемодан, пофарбований у зелене, з висячим замочком. І саму коляску гаразд не пам'ятаю, на високих велосипедних колесах, з ручними важелями. Не уявляю, як вистачало у Калайди сили смикати тими важелями двадцять верст до Мрина і назад, до Пакуля, і потім, коли він став книгоно-

шею, по селах, та ще ж — наші поліські забагнючені дороги. Але пам'ятаю, ніби усе це — вчора, як Калайда відчинив зелений диктовий чемодан, повен книг. Новеньких, солодко й заманливо пахнучих фарбою. З картинками і без картинок. Тоненьких і грубих, які, мені тоді здавалося, треба читати роками. Я ще ніколи не бачив стільки книжок. Сільської бібліотеки ще не було, відкриється років через два, коли я вже буду у четвертому класі. Один підручник на десяток учнів. Писати навчалися крейдою на дощечках. Гасова лампа — у Покришню, у голови колгоспу і в Калайди, бо одержував за втрачені на війні ноги пенсію. Радіо — лише у Покришню, на все село. І раптом — повен чемодан книг!

— Дак моя свиня, коли я уголос читаю, ніколи в шкоду не піде, дядьку, бо дуже любить слухать, — задзвенів голосок малого Петруні. — Паць-паць-пацю, ходи, почитаємо!

Свиня згойднулася і попливла до скирти. Над стернею рожево світився п'ятачок:

— Рох? Рох?

— Се сна питас, яку книгу будемо читать. Про метеори сьогодні почитаємо, Рохля. Вона найбільш про небо любить слухати.

— Конешно, і твоя Рохля хоч разок у небо подивиться, коли твій батько її смалитиме... — реготнув Покришень.

— Нє, дядьку, вона у мене і тепер — астроном. Ляже в калюжі на спину і в небо дивиться, не жженеш. Рохля, це яке сузір'я? — хлопчик нагнувся, розгорнув перед свинею книгу.

— Рох-рох-рох, — завоктала Рохля.

— Правильно, правильно, молодець, Рохля. Це — сузір'я Козеріг. Деяких літер вона ще у мене не вимовляє. Іди, Рохля, пасися, бо скоро додому, ставлю тобі п'ятірку.

Свиня розвернулася, як розвертається корабель на воді, задерла перископ хвоста і посунула назад у видолок.

— Ну ти, конешно, циркач! — сміявся Покришень. — Тебе із твоєю свинею треба в городі за гроші показувать. Так батько б твій хоч по налогах довжником не був. Ну насмішив! Свиня — гастроном!

— Астроном, дядьку, гастроном — це в місті, де хліб і ковбасу продають, лавка така, зветься гастроном.

— Знаю і без тебе, що таке гастроном, — забасував об'їждчик. — Теж мені, шминдик учений найшовся. Під носом у себе витри, а тоді берися Покришню учить.

— Так хіба я що, дядьку? — заспішив хлопчак. — Я ж і

кажу, що ви усе знаєте і можете, коли захочете, і галактику Андромеди у свого бінокля роздивитися.

— А нащо мені твоя галактика здалася? Маю на кого в біноклю свою дивитися. Я за три кілометри в біноклю засічу, що свиня твоя — у шкоді або ти сам — у горосі колгоспному.

— Галактика Андромеди — се тамочки мільярди зір і планет, а летіти до неї треба мільйони років із швидкістю світла.

— Ну, ти, конешно, брехун добрий, як і Калайда. Хто се до тих зірок дорогу міряв? Може, ти?

— Учені міряли і в книзі осьдечки написали.

— Давай сюди твою книжку. Може, ти не те читаєш, що треба... — Покришень узяв із рук хлопчача «Цікаву астрономію», довго крутив її в руках, тоді розгорнув на закладеній соломинкою сторінці. — Ну, так де тут твоя брехня? Да-ле-ко за ме-жа-мі... — читав по складах, як першокласник.

— Межами, — поправив свинопас, зазираючи до книги через лікоть Покришня.

— Межа-ми на-шої ха-лак-ти-ки...

— Галактики, а не халактики, дядьку.

— В без-кра-їх простор-рах...

— Просторах, дядьку.

— Все-сві-ту ру-ха-єть-ся без-ліч...

— Безліч.

— По-діб-них зо-раних...

— Та не зораних, дядьку, а зоряних!

— Сис-тем, во-ни звуть-ся халак-тика-ми...

— Галактиками!

— Найближ-чу до нас зо-рану сис-те-му вид-но у су-зірі...

— Сузір'ї.

— Андро-меди...

— Андромеди!

— На за-хід від її зо-рі у...

— Треба читати — ве, дядьку. Це латинська літера так пишеться!

Від скирти мені видно, як багровіє, бубнявіє кров'ю обличчя Покришня. І я знаю, що зараз станеться. І мені соромно за себе, в'їдливого. І соромно за Покришня. Я відступаю ще далі, за скирту. Правиця об'їждчика сіпнула, і цуговище стьобнуло малого Петруню по ногах. Книга полетіла низько над полем, наче лелека, летіла довго і упала в стерню. Хлопчак, накульгуючи, стрибав навздогін за книгою. А Покришень матюкався вслід:

— А, мати твою, навчателі! Я таких навчателі дюжину під ніготь, як вошей! Латинської йому захотілося! А хліб чий їси, падло?! Сьогодні по-латинському, а завтра по-чийому захочеш?! Я тобі встрою!..

Правилом я зробив, що виграв у Покришня в шахи?

Об'їждчик закурив. Курив він у ті роки лише «Казбек». Коли приїздив у добрім настрої, віддавав мені порожні коробки, вистелені срібною фольгою. Я робив з них прокладки для книжок. І срібні кораблики. Коробки ще довго пахли коштовним тютюном. Містом пахли. Іншим життям пахли. Хлопчик гладив забиту ногу. В очах його були сльози. Покришень забрався в сідло. На коні він виглядав значимо. Як я — за кермом антрацитової «Волги».

— Ви, дядьку, не сердьтеся, я ж не хотів...— забринів над полем вибачливий голосок свинопаса.— А по-латинському я тільки трошки літер знаю, зовсім мало...

Покришень мовчки курив.

— І ти, що знаєш, забудь, чуже нам ні до чого, ще невідомо, яка в тих латин політика на даному етапі...— прогучав по довгій хвилі.

— А про вас, дядьку, я в книжці напишу, як стану письменником.

— А що ж ти такого про мене напишеш?

— Напишу, як ви на коні їздите, наче найвищий генерал і високий начальник.

— Пиши, письменник. Тільки мені даси прочитати спочатку, що там накарякаєш. Бо я тебе напишу, коли й про мене що збрешеш, як про тих русалок...

І поїхав, високо підстрибуючи в сідлі, наче танцював навприсядки. Все далі й далі, поки не розтанув у вечоровій імлі.

Тепер я вже сам хотів, щоб на польовій дорозі з'явився Калайда, і він з'явився, як з'являвся, вертаючи з далеких сіл, часто, коли я пас свиню на клинку. На той час кооператив уже виділила підводу, започаткувавши перший у районі книжковий магазин на колесах. Кінь був старий, як і господар, лагідний, смирний мерин, білий, це я пам'ятав, а віз — військовий, широкий, на задку воза — дощатий лар для книг і навсік. Спершу я побачив коня, рожевого в призахідному сонці, далі з-за пагорка впливли дощата халабуда і сам Калайда, що сидів на прибитій у передку дощці, вистовбурчивши свої протези. Милиці, як завжди, лежали збоку, напихваті. Диміла самокрутка, наче польова кухня, він курив нещадно, згортуючи цигарки не

з тоненького цигаркового паперу, який тоді продавався, а з газетного, жовтими від нікотину пальцями, крихти самосаду краплили його розкішну сиву бороду.

— Біжу, дядьку Андрію, біжу! — Малий Петруня залопотів по стерні, вмить забувши про сутичку з Покришнем, забувши про мене, про все, окрім Калайди і його книг. Я — не ревновав. Я так само забував — про все, коли заходив у боковушку до дядька Андрія, заставлену стосами книг. Я неймовірно заздрих самому собі, хлопчикові. Що він може так легко летіти зараз до Калайди. Дивитися його книжки. Слухати його розповіді про минуле. Я не наважувався ось так, одразу підійти до Калайди. Що я йому скажу? Йому, інтелігентові? Можливо, прийде час, коли я наважуся наблизитися до нього. Я напишу про його подвиг — у повоєнному селі. Про країну знань, двері якої він одчинив не лише для мене, а й для багатьох підлітків з навколишніх поліських сіл. Про книги, які розвозив по селах в інвалідній колясці. А потім — на возі. А потім — на спеціальній машині, то вже була справжня роз'їзна книгарня. І написав про це книжечку. Там є рядки й про мене. Сьогодні я соромлюся їх цитувати. Калайда вірив у мій талант. Я теж вірив. Колись.

Тепер я хочу повірити заново.

Ондечки вони сидять поруч, на возі, малий Петруня і Калайда. Я не чую їхньої балачки, але здогадуюся, про що вони розмовляють. Хлопчик розповідає, що прочитав за день, а Калайда — як треба розуміти прочитане. І що прочитати. І зараз дістане книгу, яку приберіг для босоногого читальника. Грошей, щоб купляти книжки, у мене, малого, не було, батько ледве стягався на підручники та зошити. Калайда давав мені книжки читати. На день, на два, на три — якого обсягу книга. У ті роки я навчився швидко читати. А може, Калайда, якщо в добрім настрої, якщо не щемлять на дощ обрубки його ніг, розповідає. Про бої з денікінцями — він тоді був зовсім юний. На стінці його боковушки висіла пожовкла фотографія: він — у довгій шинелі і будьонівці, обличчя таке дитяче, з дорослими очима. Чи про зустрічі з молодим Тичиною у Києві. Чи про мандрівки з капелою Леонтовича по Україні в двадцятих роках. Або про зустріч і розмову з Горьким. Або про комуну, яку він організував десь на Звенигородщині. Або про той його останній бій, ось на одім клинку поля, під нашим селом, коли йому, кулеметникові, снарядом з німецького танка відтяло ноги. Тут, на цім клинку пакульського поля, — кров Калайди. І було б її біль-

ше, і була б тут могила Калайди, якби не тітка Ольга, яка його знайшла і виходила. У тітки Ольги він і залишився, бо дружина з дочкою загинули в ешелоні евакуйованих ще в сорок першому, а на сина прийшла похоронка уже в повоєнне літо.

...Я звернув на стерню. Вогнище догоряло. Хлопчик гарчково гортав книжку.

— Удома дочитаєш.

— Треба книжку дядькові Калайді завтра віддати, бо він нових книжок привіз. А мачуха гасу не дозволяє палить.

Полум'я сійнуло іскрами в ніч і згасло. Хлопчак затоптав босими ногами присок, узяв скручені з соломки верчки.

— Так, я, дядьку, погнав.

— Будь щасливий, хлопче, — я ніби одривав його від себе — з кров'ю. — Будь щасливий.

— Бувайте і ви здорові!

Уже із свини гукнув, на якій сидів бочком, звисивши ноги.

У піднятій руді сналахнув солом'яний верчик. При тім мінливім, червонястім світлі хлопчик читав, поклавши книжку на коліна. Вогник усе віддалявся, тягнучи з мене, живого, жили. І я відчув: якщо не піду зараз за цим вогником, уже не піду ніколи і помру живим, як зерно, яке упало в землю, але не проросло.

І тільки-но я рішився, край вечірнього неба нахилився до мене. Близькі зорі стали великі, наче яблука-антонівки в наших поліських садах отакої ось вересневої пори. Чумацький Шлях стелився через усе небо широким білим пасмом. Метеори роїлися, як золоті джмелі у промінні рапкового сонця. Світло від зір розлилося по землі — і став день. Од клуні до кладовища (без хрестів, як одразу по війні, самі хвилі могил) промінилися рядочки м'язистого тютюну. На клапкові поля навколо Близького яру зеленіло молоде жито. Польовою дорогою від села до Близького яру ішла жінка в довгій спідниці і вишитому червоним фартусі, у білій, з парашутного шовку кофтині і в такій же, з парашута викривній хустині. З-під хустини вибивалося руде волосся. І по всьому вимарнілому, але такому живому, доброму, рідному, з вимовними очима обличчю — руде ластовиння.

Жінка пройшла мимо, не бачачи мене, я усе ще існував у іншому часовому вимірі. І тільки тепер я з душевним трепетом упізнав у жінці матір свою. І весь той травневий, сорок п'ятого року день, до найменших подробиць,

ніби я уже жив не своїм, а тим далеким часом, відкрився мені. Зранку по селу на правлінському жеребці носився Покришень і гукав у двори: «Бабоньки, Перемога! На мітинг, бабоньки!» Мітинг був серед дня, біля клубу, а до мітингу ми з матір'ю, святково вбраною, ходили у Ближній яр по щавель. Мати вела мене за руку, досі пам'ятаю тепло її шкарубкої долоні. А потім ми побачили зайця, що перестрибнув дорогу і сховався в траві на кладовищі. Я кинувся за зайцем і відстав од матері. Біля стежки, що вела через молоде жито на клинку поля до Ближнього яру, мати зупинилася, піджидуючи мене. Уся в сріблястому сяєві зір, вона, здавалось, не торкалася ногами землі, неначе небо, що прихилилось до мене, коли я рішився почати усе спочатку, тримало матір мою в своїх невидимих долонях.

— Ярославчику, де бо ти?

— Тутоньки, біжу, — відповів я тремтячим голосом на поклик матері і побіг до неї, відчуваючи, як травневий вітер надимає мою сорочечку з білого парашутного шовку і лоскоче худеньке дитяче тіло. А ноги мої в модних фінських черевиках лишали в поросі польової дороги маленькі босі сліди...

Життя повертало на круги своя.

З М І С Т

ІРІЙ. *Повість* 5

ЗЕМЛЯ ПІД КОПИТАМИ. *Роман* 121

БАЛАДА ПРО СЛАСТЬОНА. *Повість* 261

СПЕКТАКЛЬ. *Роман* 363

Литературно-художественное издание

Дрозд

Владимир Григорьевич

Избранные произведения в двух томах

Том второй

Повести. Романы

Киев, издательство «Радянський письменник»

На украинском языке

Художник Т. В. Крюкова
Художній редактор П. В. М'яковська
Технічний редактор В. В. Чала
Коректор Т. К. Щегельська

ИБ № 2815

Здано на виробництво 20.09.88.

Підписано до друку 13.03.89.

Формат 84 × 108¹/₂.

Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова.

Високий друк з ФІФ. 28,98 умовн. друк. арк.,
29,19 умовн. фарбовідб., 32,24 обл-вид. арк.

Тираж 65 000 пр. Зам. 8-911.

Ціна в оправі 2 крб. 40 к.

Видавництво «Радянський письменник».
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків-57, Донець-Захаржевського, 6/8.

Дрозд В. Г.

Д 75 Вибрані твори: У 2 т. — К.: Рад. письменник, 1989. —

Т. 2: Повісті, романи. — 552 с.

ISBN 5-333-00280-0

До тому увійшли кращі, найбільш популярні твори українського радянського письменника — повісті «Ірій», «Балада про Сластьона» та романи «Земля під копитами», «Спектакль».

Д 4702640201-075 5.89
M223(04)-89

ББК 84Ук7-44

1893.

